

Գիրքը լուսապատճենահանվել է
"Համահայկական էլ. Գրադարան"

կայքի՝ www.freebooks.do.am

կողմից և ներկայացվում է իր
այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է
օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...

For more info: www.freebooks.do.am

ՊՆԻՔ ԱՌԻՅՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁՅԸ ՆՈՐԿՈՒՄՆԸ ՈՒՆԵՆԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՏԵՐՆԵՒ
ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՏՆԵԼԱԶՄԵԼԻ ԳՐԹԵՐ:

ԹՎԱՅԻՆ ԳՐԹԵՐԻ ՄՏԵՂՈՒՄԸ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄԱՆԱԼ "ՀԱՄԱՀՈՅՎԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԳՐԱԿՈՐՄԱՆ" ԿՈՅՔԻՆ՝

www.freebooks.am

ԸՆԴՈՂՆԱԿԱԼ ԵՒՔ, ՈՐ ՕԳՏՎՈՒՄ ԵՔ ՄԵՂ ԿՈՅՔԻՆ:
ՑԱՆՎՈՒՆՈՒՄ ԵՒՔ ՉԱՃԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ:

ԳՐԵՔ ՄԵՔ՝ freebooks@rambler.ru

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Ա

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

**ЯКОВ
МАНАНДЯН**

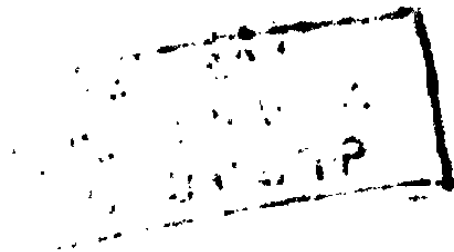
**ТРУДЫ
I**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1977

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ
Ա

Խ մ ք ա գ ր ա կ ա ն հ ա ն ձ ն ա ժ ո ղ ո վ
ԲԱԲԱՅԱՆ Լ. Հ., ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Տ.
ՀԱԿՈԲՅԱՆ Վ. Ա., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ. Խ.

Հատորը հրատարակւոյթյան պատրաստեց
Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆԸ

12160

ԵՐԵՎԱՆ
10 ՄԱՐՏ 1977
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

10601
703 (02)—77 29—73

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն. 1977.

Խ մ ք ա գ ր ա կ ա ն ն ա ն ձ ն ա ժ ո ղ ո վ
ԲԱՐԱՅԱՆ Լ. Հ., ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Տ.
ՀԱԿՈՐՅԱՆ Վ. Ա., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ. Խ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց
Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ
Խ 10 ՄԱՍ. ՅԱԿԻՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ակադեմիկոս Հ. Հ. Մանանդյանի երկերի ժողովածուի առաջին հատորում զետեղված են «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» լազմահատորյակի Ա հատորը (որտեղ շարադրանքը սկսվելով հայ ժողովրդի ծագման շրջանից, հասցվում է մինչև մ. թ. 66 թվականը՝ Արշակունիների հարստության հաստատումը Հայաստանում) և «Տիգրան Բ և Հոռմը նոր լուսարևությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների» մենագրությունը:

«Քննական տեսության» Ա հատորը ներկայացված է 1944 թ. հրատարակության հիման վրա՝ առանց փոփոխությունների: «Տիգրան Բ և Հոռմը» մենագրությունը հրատարակվում է ըստ 1940 թ. հրատարակության՝ ուղղագրության փոփոխումով:

Նախորդ հրատարակություններում զետեղված պատկերները գերազանցապես գծանկարներ են, որոնք հնարավոր չի եղել ներկայացնել սույն հրատարակության մեջ: Այն ֆարտեզները, որոնք հիշյալ հրատարակություններում կրկնվում են, ներկա հատորում տրված են միայն մեկ անգամ՝ «Քննական տեսության» Ա հատորում, իսկ «Տիգրան Բ և Հոռմը» աշխատության համապատասխան էջերում արված են հղումներ:

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Հայագիտության հին սերնդի ականավոր ներկայացուցիչներից է ակադեմիկոս Հակոբ Համագասպի Մանանդյանը: Նրա գիտական հետազոտությունների ոլորտը ընդգրկել է հայագիտության մի շարք բնագավառներ՝ հայ ժողովրդի պատմություն, բանասիրություն, աղբյուրագիտություն, բնագրագիտություն, պատմական աշխարհագրություն, վիճագրություն և այլն:

Մեծ է ակադեմիկոս Հ. Հ. Մանանդյանի ավանդը հայ ժողովրդի պատմության գիտական լուսաբանման գործում: Մեծավաստակ պատմաբանի՝ հին և միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և բազմազան պատմությանը նվիրված աշխատությունները կարևոր ներդրում են սովետահայ պատմագրության զարգացման մեջ: Հայ և օտար աղբյուրների, ինչպես նաև հումեարյազանգական և մերձավոր-արևելյան երկրների բազմազան պատմության խորիմացությունը հնարավորություն են ընձեռել ականավոր պատմաբանին հայ ժողովրդի պատմության հին և միջին դարերի իր ուսումնասիրություններով ճանապարհ հարթել և ամուր հիմքեր ստեղծել պատմության մարտիստական ուսումնասիրության համար:

Հ. Հ. Մանանդյանի գրչին պատկանող աշխատությունները հարուստ են փաստական նյութի հիման վրա կատարված գիտական խոր ընդհանրացումներով: Իրենց նշանակությամբ դրանք դուրս են գալիս ազգային պատմության շրջանակներից և մեծ տրժեք են ներկայացնում հին աշխարհի. Առաջավոր Ասիայի երկրների և հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Նրա գիտական ժառանգությունը ունի ոչ միայն պատմագիտական և ճանաչողական մեծ տրժեք, այլև գիտությանը ծառայելու լավագույն օրինակ է հանդիսանում:

Ավելորդ չէ նշել, որ մեծանուն գիտնականը առանձին աշխատություններում տուրք է տվել դարեակգրին տիրապետող տեսակետներին, որը սակայն, վերանայվել է սովետահայ սլաամագրության կողմից: Բացի դրանից, վերջին տասնամյակներում զգալիորեն ընդարձակվել է հայագիտական ուսումնասիրությունների աղբյուրագիտական բազան, հայտնաբերվել են նորանոր գրավոր սուրբություններ, նյութական կուլտուրայի մնացորդներ, որոնք հնարավորություն են ընձեռել վերանայելու ու վերագնահատելու որոշ կարևոր պոբլեմների մասին եղած տեսակետները:

Այսուհանդերձ Հ. Հ. Մանանդյանի լողած ժառանգությունը պահպանում է իր գիտական ուժեղն ու արդիականությունը:

Ակադեմիկոս Հ. Հ. Մանանդյանի ուսումնասիրությունները ցրված են տարբեր տեղերում հրատարակված առանձին հատորներում, գրքերում, ժողովածուներում, ամսագրերում և տակավին ձեռագիր վիճակում՝ իր անձնական արխիվում:

Ականավոր գիտնականի ծննդյան 100-ամյակի տարիվ (1973 թ. նոյեմբեր) Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի նախագահության հանձնարարությամբ պատմության ինստիտուտը ձեռնամուխ եղավ նրա աշխատությունների ամբողջական հրատարակության նախապատրաստմանը՝ ութ հատորով:

Իրանցում չեն գետեղվելու բնագրերի հրատարակությունները և հրատարակախոսական առանձին հոդվածներ:

Հ. Հ. Մանանդյանի աշխատությունների ութհատորյակը ունենալու է հետևյալ կառուցվածքը:

1—3 հատորներ—ամփոփվելու են հայ ժողովրդի ֆաղափական պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները:

4 հատոր—հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմությանը վերաբերող աշխատությունները:

5 հատոր—պատմական աշխարհագրությանը և առևտրական նանապահներին վերաբերող ուսումնասիրությունները:

6 հատոր—ֆաղափներին, առևտրին, շափ ու կշիռներին նվիրված հեռագոտությունները:

7 հատոր—բանասիրություն:

8 հատոր—անտիպ աշխատություններ, նամակներ և այլ նյութեր:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՍԿԶԻՑ ՄԻՆԶԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (66 Թ. Մ. Թ.)

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ներկա աշխատության նպատակն է լուսաբանել սկզբնաղբյուրների մանրագնին ուսումնասիրության հիման վրա հայ ժողովրդի պատմությունը՝ վեցերորդ դարից սկսած մեր քվականությունից առաջ մինչև տասնվեցերորդ դարը մեր քվականությունից հետո (այսինքն՝ մինչև Աեֆյան դինաստիայի հաստատումը Իրանում): Աշխատությանն հիմքը կազմում են իմ՝ Երևանի պետական համալսարանում 1920—1930 թթ. կատարած դասախոսությունները, որոնք հիմնովին վերամշակված են ու խիստ բնորոշված համաձայն պատմագիտական հետազոտման երկասիրությունների նոր տվյալների ու եզրակացությունների:

«Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» իմ աշխատությունը բաղկացած է լինելու երեք հատորից: Առաջին հատորի նյութն է հայ ժողովրդի հնագույն պատմությունը՝ սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 թ. մեր թվ. հ.): Երկրորդ հատորը պարունակելու է իր մեջ Հին Հայաստանի պատմությունը Արշակունիների թագավորության հիմնումից մինչև Բագրատունիների թագավորության անկումը (XI դ. մեր թվ. հ.): Իսկ երրորդ հատորը ամփոփում է իր մեջ թուրք-թաթարական ժամանակների պատմությունը՝ Սելջուկյան շրջանից մինչև Աեֆյանների հաստատումը Իրանում (XVI դ. մեր թվ. հ.):

Ինչպես տեսնում է ընթերցողը, իմ երեքհատորյակի մեջ Հայոց պատմությունը սկսվում է ոչ թե Բարի դարից, ինչպես այդ բնորոշված է դասագրքերից շատերում, այլ այն ժամանակաշրջանից, երբ արձևները հաստատվելով Հայկական լեռնաշխարհում (VII դ. կամ VI դ. մեր թվ. առաջ) և միաձուլվելով հեազհետե տեղական հին ժողովուրդների հետ՝ սկիզբ դրին հայ ժողովրդի կազմավորման: Շատ պարզ է, իհարկե, որ Հայկական բարձրավանդակի հեռավոր անցյալի լուսաբանության համար կարևոր ու անհրաժեշտ

խնդիր է նաև նրա հյուրական կուլտուրայի հուշարձանների ուսումնասիրությունը ոչ միայն պատմական, այլև նախապատմական շրջանի: Բայց այդ հերթական մի խնդիր է, որ պետք է պարզաբանեն հնագետները:

Ներկա իմ ուշխառության մեջ տեղ չէ տրված նաև ուրարտացիների պատմությանը, թեև հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ու կուլտուրայի լուսաբանության համար նրանց պատմության գիտական ուսումնասիրությունն ունի անագին նշանակություն: Ինչպես ցույց են տալիս արևելագիտական նորագույն հետազոտությունները, արմեններին նախորդող ու նրանց հետ ձուլված խորհրդական, խստատական և խալդական ժողովուրդները, որոնք ունեցել են բարձր կուլտուրա ու նաև գիր ու գրականություն՝ մեծ ազդեցություն են ունեցել հայ ժողովրդի և՛ լիզվի, և՛ կուլտուրայի վրա: Ասկայն Հին Արևելքի ժողովուրդների պատմական անցյալի նկարագրությունը, որ ներածական նախաբանն է կազմելու հայ ժողովրդի պատմության՝ պետք է սան, հիմնվելով բեռագիր և պատկերագիր արձանագրությունների նորագույն հետազոտությունների վրա՝ արևելագետ և խալդագետ պատմաբան մասնագետները:

«Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» երեքհատորյակը նախատեսված է իբրև ձեռնարկ մասնագետների, ուսուցիչների և ուսանողության համար, բայց կարող է օգտակար լինել և կրթված ու պատրաստված լայն հասարակության համար, որը ցանկանում է ծանոթանալ հայ ժողովրդի պատմությանը մասնավոր ընթերցմամբ:

Բավարարելու համար բարձրագույն դպրոցների պահանջները՝ ամեն մի հատորում տրված է ամփոփ տեսություն օգտագործված հայ և օտար աղբյուրների, իսկ առաջին հատորի վերջում, հատուկ հավելվածում, թարգմանաբար մեջ են բերված Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի և «Կյուրոպեդիա»-ի Արմենիային ու արմեններին վերաբերող հատվածները, որոնք ամենակարևոր սկզբնաղբյուրն են հայ ժողովրդի հնագույն պատմության:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱՐՄԵՆՆԵՐԻ ՓԱՂԹՐԷՒ ԵՎ ՆՐԱՆՅ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Նախարարմենական Ուրարական բազմապարտությունը և նրա կուլտուրան:—
2. Ուրարաոփ բուլացումը կիմերական ու սկյութական արշավանքների ժամանակ:—
3. Տեղեկություններ հայերի ծագման մասին հայ սյամագիրների երկերում.—
«Ազգն Փորգումայ» և «Ասամագյան ազգն».—
Հայկի և Բելի առասպելը:—
4. Հայերի ծագման մասին հունական աղբյուրների տեղեկությունները.—
Հաս Չերոյրասոփ և Եվդոսոսի արմենները համարվում են ազգակից փոյուզիացիներին.—
Հաս Կիրսիոսի և Մեդիոսի արմենները գաղթել են Թեսսալիայից.—
Մաեկվարտի դրական կարծիքն այդ մասին:—
5. Արմեններնը հնդեվրոպական լեզու է:—
6. Արմենների գաղթը Եվրոպայից Փոքր Ասիա և այդ գաղթի ժամանակաշրջանը:—
7. Արմենների լեզուն և մաթաթանական տիպը զգալի փոփոխություններ են կրել Փոքր Ասիայում:—
8. Մաեկվարտի կարծիքով՝ արմենները Հոմերոսի Իլիականի մեջ հիշատակված արիմներն են.—
Ջեվսի և Տյուսիոնի կոմիտե արիմների երկում.—
Իլիականի հուրինման ժամանակ (IX—VIII դդ. մեր թվ. առաջ) արիմներն ապրել են Արգալոս լեռան մոտ՝ այժմյան Կեռաբիայի շրջանում.—
Մոմենի ժողովուրդը Մենուասի արձանագրության մեջ, հավանորեն, արիմներ կամ արմեններն են:—
9. Ջեվսի և Տյուսիոնի կոմի մի ուշագրավ փոփոխակր խորենացու պատմության մեջ:

7/6—3-րդ դարերը մեր թվականությունից առաջ հայ ժողովրդի սլաոմական անցյալում կազմում են մի շատ կարևոր շրջան: Այս ժամանակներում հետզհետե կազմավորվել է հայ ցեղը և ստեղծվել է նախկին Ուրարտյան թագավորության երկրամասերում սլաոմական Հին Հայաստանը:

19-րդ դարում կատարված գիտական ուսումնասիրությունների ու մեծ գյուտերի շնորհիվ արդեն անվիճելի կերպով պարզարանված է, որ այժմյան հայերի նախահայրերը հնդեվրոպական արմեններն են, որոնք Փոքր Ասիայից գաղթել են Հայաստան, հավանորեն, յոթերորդ դարում կամ վեցերորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ: Բևեռագիր արձանագրությունների ըն-

Թերցումից ևս հայտնի է մեզ, որ Հայաստանում արմեններից առաջ ապրել են այլ ժողովուրդներ, որոնք գտնվել են խալդ-ուրարտացիների իշխանության տակ: Ինչպես հայտնի է, ուրարտական ժամանակաշրջանից մեր երկրում մնացել են բերդերի ու տաճարների ավերակներ, ժայռերի մեջ փորված շինություններ, ջրանցքներ ու ջրաբաշխական կառուցվածքներ, կավից ու մետաղից պատրաստված զանազան իրեր ու նաև բևեռագիր արձանագրություններ: Այս արձանագրությունների մեջ Ուրարտուի թագավորները տալիս են տեղեկություններ իրենց արշավանքների, հաղթությունների և իրենց շինարարական գործերի մասին ու հիշատակում են իրենց շինած քաղաքները, բերդերը, արհեստական ջրանցքները և իրենց տնկած խաղողի ու պտղատու ծառերի այգիները: Նրանց կառուցած արհեստական լճերը և հոյակապ ջրանցքները պահպանվել են մասամբ մինչև մեր օրերը: Ուրարտական Մենուաս թագավորի կառուցած (810—778 թթ. մեր թվ. առաջ) ավելի քան 70 կիլոմետր երկարություն ունեցող Վանի մեծ ջրանցքը, որն այժմ անվանվում է Շամիրամի առու, հիմա էլ, ինչպես մեր թվականությունից մոտ 8 դար առաջ, ջուր է մատակարարում Վան քաղաքին ու նրա դաշտերին:

Ուրարտացիների թողած փառահեղ հուշարձանները և պեղումների ժամանակ հայտաբերված իրերը ցույց են տալիս, որ շինարարական տեխնիկան ու, հատկապես, քարակոփությունը, ինչպես և մետաղագործական ու կավագործական արհեստները, արդեն այդ հնագույն ժամանակներում գտնվել են ղարգացման բարձր աստիճանի վրա: Զարգացած են եղել այդ ժամանակ նաև երկրագործությունը և այգեգործությունը:

Իններորդ դարի երկրորդ կեսում (մեր թվ. ա.), Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Բ-ի ժամանակ (860—825 նախքան մեր թվ.), Ուրարտական թագավորությունը խիստ զորեղացել էր և ենթարկել էր իր իշխանությանը սահմանակից երկրները: Նա դառել էր լայնատարած ու հզոր պետություն և վտանգավոր ախոյան էր հանդիսանում ու մրցակից հզոր Ասորեստանին: Ուրարտուի հզորացման ու նրա իշխանության ծավալման հետ համընթաց զորեղացել ու ճոխացել էր նաև նրա կուլտուրան, որը մեծ չափով ենթարկվել էր խեթական ու ասուրական կուլտուրաների ազդեցության: Իններորդ դարի վերջերում Ուրարտուի թագավոր Սարգուրը Վանի միջնաբերդի արձանագրություններում գործ է ածում ասորեստանյան բևեռագրեր և ասուրերեն լեզու: Սակայն նրանից հետո

արձանագրութիւնները գրւած են տեղական լեզվով: Այս հանդամանքը ինքնին արդեն մի նշան է, որ սրարտացիների մոտ զորեղացել էր այդ ժամանակ նրանց ցեղային գիտակցութիւնն ու անկախութիւնը: Ուրարտական կուլտուրայի մնացորդները վկայում են նմանապես, որ այդ կուլտուրան, որը շատ կողմերով մոտենում է յեթական ու ասուրա-բաբելոնական կուլտուրաներին, հարուստ է նաև տեղական յուրահատուկ գծերով:

8—7-րդ դարերում Ուրարտուն ենթարկվեց հյուսիսից՝ Հարավային Ռուսաստանից, եկող կիմմերների արշավանքներին, որոնք տակնուվրա արին Ուրարտուն, Ասորեստանը և ամբողջ Փոքր Ասիան: Այս ահալօր արշավանքներին 7-րդ դարում հետևեցին սկյութացիների զարհուրելի հարձակումները, որոնք նորից ավերածութեան ենթարկեցին Անդրկովկասը և սրա հարևան երկրները մինչև Եգիպտոսի սահմանները:

Այս արշավանքների հետևանքն այն եղավ, որ Անդրկովկասում ու Փոքր Ասիայում տեղի ունեցան տեղահան արված զանազան ցեղերի տեղաշարժումներ և ազգացեղական վերախմբավորումներ: Պետական հին միութիւնների՝ Ասորեստանի, Բաբելոնի և Ուրարտուի փոխարեն հրապարակ եկան նոր միութիւններ՝ նախ Մեդիան և ապա Պարսկաստանը:

Ահա այս մեծ անցքերի ու տեղաշարժումների ժամանակ, յոթերորդ դարում կամ վեցերորդ դարի սկզբներում (նախքան մեր թվ.), կարելի է ենթադրել հայերի հնդեվրոպական նախնիքների՝ արմենների, գաղթը Հայաստան, որոնք, հաստատվելով Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան դաշտերում ու լեռնահովիտներում՝ հետզհետե տեղ դարձան Ուրարտուի երկրներին:

* * *

*

Ինչպես հայտնի է, հին պարսիկները, հույները, հռոմայեցիները և բոլոր մյուս ազգերը հայերին անվանում են «արմեններ» (հայրս. arminiya, հուն. ἀρμένιοι), իսկ նրանց երկիրը՝ «Արմենիա» (հայրս. Armîna, հուն. Ἀρμενία), և իրենք հայերն են միայն, որ իրենց անվանում են «հայեր», իսկ իրենց երկիրը՝ «Հայաստան» կամ «Հայք»: Ինչպես և մյուս ժողովուրդներից շատերը, նույնպես և հայերը՝ իրենց ծագման ու հնագույն շրջանի պատմական անցյալի մասին չեն պահպանել պարզ ու որոշ հիշողութիւններ: Նրանք իրենց համարել են Հայաստանի բնիկ

ժողովուրդը և կամ իրենց գաղթած են համարել աշտարակաշինությանից հետո Քաբելոնից, որը նրանք ենթադրել են ըստ Հին Կտակարանի համայն մարդկության օրրանը:

Հինգերորդ դարի հայ պատմագիրները՝ Փավստոսը, Ագաթանգեղոսը և Կորյունը, իբրև քրիստոնեական ժամանակաշրջանի հեղինակներ, գտնվում են, բնականաբար, Հին Կտակարանի և եկեղեցական հին պատմագիրների ազդեցության տակ և համաձայն այդ սկզբնաղբյուրների հայերին սերած են համարում Հարեթի սերնդից և Թորգոմի կամ Ասքանաղի տոհմերից¹: Փավստոսի ու Ագաթանգեղոսի մոտ հին հայերը համարվում են «որդիք» կամ «ազգն» և «տունն Թորգոմայ»², իսկ Կորյունի մոտ նրանք անվանված են «Ասքանազեան ազգն»³:

Փավստոսից և Ագաթանգեղոսից դեռ առաջ հայերի նախահայր էին համարում Հին Կտակարանի եբրայական բնագրի «Թորգարմա»-ին նաև 3-րդ և 4-րդ դարերի եկեղեցական մատենադիրները՝ Հիպպոլիտոսը և Եվսեբիոս Կեսարացին:

2. Կիպերտը ենթադրում է⁴, որ «Թորգարմա»-ն Հայաստանի արևմտյան կամ հարավ-արևմտյան մասի անունն է, իսկ Ֆր. Դելիչը կարծում է⁵, որ «Թորգարմա»-ն կարող է համապատասխան լինել բևեռագիր արձանագրությունների մեջ հիշատակվող Տիլգարիմմու բերդի անվանը, որը գտնվում էր Հայաստանի սահմանակից հին Մելիտենեի (Մալաթիայի) շրջանում: Հենց այս երկրին են վերաբերում, նրանց կարծիքով, Եզեկիել մարգարի հետևյալ վկայությունները.

1 Գլ. Իէ, 14՝ «Եւ ի տանէ Թորգոմայ ձիովք և հեծելովք և ջորւովք լցին զվաճառս քո» [Մուր քաղաքի]:

2 Գլ. ԼԸ, 6՝ «Գոմեր և ամենեքին որ շուրջ են զնովաւ, և տունն Թորգոմայ ի ծագացն հիւսիսոյ»:

Հին Կտակարանի վերոհիշյալ «Գամեր» կամ «Գոմեր» անվան տակ, որի որդին էր Թորգոմը, Կիպերտի և Դելիչի կարծիքով,

1 Տե՛ս Են., գլ. Ժ, 2—3 և Ա. Մնաց. գլ. Ա, 5—6 «Որդիք Յաբեթի՝ Գամեր... եւ որդիք Գամերայ՝ Ասքանազ և Բիբաթ և Թորգոմա»:

2 Փավստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 1, 189 ևն. Ագաթանգեղոս, գլ. Ճէ և ՃԺԲ:

3 Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 7:

4 Monatsberichte d. Königl. Preuss. Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1859, էջ 201 և հետ., նույնը, 1869, էջ 221 և հետ.: Համեմատե նույն հեղինակի „Lehrbuch der alten Geographie“, Berlin, 1878, էջ 75—76 և էջ 91:

5 Տե՛ս Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies?, Leipzig, 1881, էջ 246:

պետք է հասկանալ կիմմերներին, որոնք Ասորեստանի արձանագրութիւններում անվանվում են Գիմիրրի (Gimirri):

Ինչպէս տեսնում ենք այս դիտողութիւններից, Փալստուսի և Ագաթանգեղոսի վկայութիւնները, որոնց մեջ համաձայն եկեղեցական հին մատենագիրների հայերի նախահայր համարվում է Թորգոմը՝ հաստատուն որևէ հիմք չունեն:

Նույնը պետք է ասել նաև Կորյունի վերոհիշյալ վկայութեան մասին, ըստ որի հայերն անվանված են «Ասքանաղեան ազգն»: Այս անվանողութիւնը ևս պարզապէս հիմնված է Երեմիա մարգարեի վկայութեան վրա, որը Բարեկոնի դեմ օգնութեան էր կանչում Արարատյան թաղավորութիւնը և Ասքանաղյան գունդը: «Առէք զնշան ի վերայ երկրիդ, — ասված է այդ վկայութեան մեջ¹, — փող հարկը ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէ՛ք ի վերայ դուրս [Բարեկոնի] գունդս. պատուէր տուք յինէն Այրարատեան թաղատորութեանցն և Ասքանաղեան գնդին. կանգնեցէ՛ք զնովառ սևտակալս. ելէ՛ք ի վերայ» (երբ. բնագրում ասված է՝ «Կոչեցէ՛ք ի վերայ նորա զթագաւորութիւնս Արարատայ, Միննեայ և Ասքենաղայ», ասորականում՝ «Կոչեցէ՛ք ի վերայ նորս զթագաւորութիւնս Արարատայ և Արմինայ եւ Ասքենաղայ»):

18160

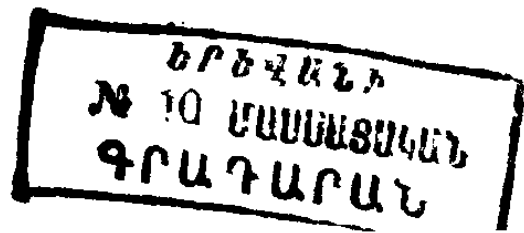
Այս վկայութեան մեջ հիշատակված Ասքանաղյան գունդը, ինչպէս միանգամայն ճիշտ բացատրել է Ֆր. Դելիշը², նույնն է բևեռագիր արձանագրութիւնների «Աշգուզա»-ի (Ašgûza) հետ, որ պարզապէս հյուսիսից արևելյան Անդրկովկաս արշավող սկյութացիների անունն է:

Հայերի ծագման մասին մի ուրիշ անվանողութիւն էլ մեջ է բերված Մար Աբասի և Մովսէս Խորենացու պատմական երկերում: Ըստ այդ անվանողութեան հայ ազգի նախահայր համարվում է Հայկ նահապետը, վերոհիշյալ Թորգոմի որդին, որը, չկամենալով հնազանդվել Բաբելոնի Բել արքային՝ գաղթել էր Հայաստան:

Այս Հայկը. ասում է Խորենացին (գիրք Ա, գլ. 10), գեղապատշաճ և անձնյա, քաջազանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ, որ քաջ և երևելի էր հսկաների մեջ՝ դեմ կեցավ ամենքին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում, որպեսզի իշխեն բոլոր հսկաների

¹ Տէ՛ս Երեմիա, գլ. ՄԱ, 27:

² Fr. Delitzsch, Neuer Kommentar über die Genesis, Leipzig, 1887, էջ 204:

ու դյուցապաների վրա: Սա խրոխտալուով ընդդիմացա՞վ նաև Բելին և իր բոլոր տուն ու սեղով գնաց դեպի Արարատյան երկիրը: Ճանապարհին նա եկավ բնակվեց մի սարի (Քարդու-Արարադի) ստորոտի մոտ գտնվող դաշտավայրում, շինեց այստեղ բնակության տեղեր և սվեց իբրև ժառանգություն իր թոռին՝ Կաղմոսին, Արմենակի որդուն: Իսկ ինքը, ճանապարհը շարունակելով՝ գնաց Հյուսիսային արևմտյան կողմերը և իր նոր բնակությունը հաստատեց մի բարձր դաշտավայրի մեջ և այդ լեռնադաշտի անունը, որը դանվում էր Նեխ-Մասիսի մոտ՝ դրեց Հայք:

Հայագետներից շատերը, օրինակ՝ Գ. Խալաթյանցը, Ա. Գարազյանը և Հ. Գեյցերը՝ այս ավանդությունը ևս համարում են հնարված ու անարժեք¹:

«Ինչ որ, — ասում է Գեյցերը², — ազգային պատմագիրներ՝ Մար Աբաս Կատինա և Մովսէս Խորենացի հնագույն պատմութեան մասին կաւանդեն, մեծաւ մասամբ և ոչ իսկ պատմական արժէք մ' ունին, այլ գիտական կարկասանք են»:

Հայագետների այս և նման եզրակացությունները, ինչպես կտեսնենք ներքև, ընդունելի չեն: Մար Աբասի և Մովսէս Խորենացու առասպելական հին ավանդությունների մեջ, ինչպես այժմ պարզված է, պահպանված են ազոտ հիշողություններ հին պատմական անցքերի մասին:

* *
*

Արդի արևելագետների ու հայագետների մեծագույն մասը ընդունում են, որ հայերի նախահայրեր արմենները թրակափոյուզիական ցեղերի հետ միասին գաղթել են Փոքր Ասիա Եվրոպայից Հելլեսպոնտոսի վրայով: Այդ եզրակացությունը նրանք անում են, հիմնվելով հունական աղբյուրների հաղորդած վկայությունների և համեմատական լեզվաբանության նորագույն ցուցումների վրա:

Հինգերորդ դարի հույն պատմագիր Հերոդոտոսը (484—425 թթ. նախքան մեր թվ.) պարզ կերպով վկայում է, որ արմենները

¹ Տե՛ս Գ. Խալաթյան, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896, էջ 106—125. Ա. Մ. Գարազյան, Քննական պատմություն հայոց, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1880, էջ 136 ևն:

² Հ. Գեյցեր, Համառոտ պատմութիւն հայոց, թարգմ. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 5:

Հայաստան են եկել Փոյուզիայից, այսինքն՝ արևմտյան Փոքր Ասիայից: Հուլն-պարսկական կռիվների ժամանակ, ասում է Հերոդոտոսը, փոյուզիացիները դաշն էին կապել Պարսից Քսերքսես թագավորի հետ, և արմեններն այդ ժամանակ գտնվում էին նրանց հետ Պարսից բանակում: Վերջիններս զինված էին փոյուզիացիների նման, և այս երկու ժողովուրդների հրամանատարն էր Դարեհի փեսան՝ Արտոքսեսը:

Հերոդոտոսի այս վկայությունը, որ խիստ կարևոր է, մեջ եմ բերում բառացի թարգմանությամբ հունարենից:

Հերոդոտոս, գր. VII, գլ. 73՝ «Փոյուզիացիները, ինչպես մակեդոնացիներն են ասում, անվանվում էին բոիզներ, երբ Եվրոպայումն էին գտնվում և մակեդոնացիներին հարևան էին: Անցնելով Ասիա՝ երկրի հետ միասին նրանք փոխեցին և իրենց անունը (փոյուզներ): Արմենները զինված էին փոյուզիացիների նման և փոյուզիացիների գաղութներն էին (ἄποιοι): Սրանց երկուսի առաջնորդն էր Արտոքսեսը, որն ամուսնացած էր Դարեհի աղջկա հետ»:

Նման տեղեկություն է հաղորդում նաև շորրորդ դարի (մեր թվ. առ.) աշխարհագիր Եվդոքսոսը:

«Իսկ արմենները,— ասում է նա՝,— ծագումով Փոյուզիայից են և նրանց լեզվում շատ բան փոյուզերենից է»:

Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին ևս (I դար մեր թվ. առ.) արմեններին ու փոյուզիացիներին համարում է համալեզու:

Հուլն մատենագիրների այս վերջին տեղեկությունը փոյուզերեն ու արմեններեն լեզուների մերձավոր ազգակցության մասին, դժբախտաբար, դժվար է ստուգել, որովհետև փոյուզերեն լեզվի առանձնահատկությունները մանրամասն մեզ հայտնի չեն և նրա բառամթերքից շատ քիչ բան է պահպանվել: Արմեններեն և փոյուզերեն լեզուների մոտ ազգակցությունն ընդունում է գերմանական զիտնական Կրեշմերը², սակայն Մարկվարտը իրավացի կերպով առարկում է, որ փոյուզերեն լեզվից մնացած սակավաթիվ բառերը դեռևս չեն կարող հիմք ծառայել նման ենթադրության: Պարզ է միայն այն, որ այդ երկու լեզուն էլ պատկանում են հնդեվրոպա-

¹ Տե՛ս Steph. Byz. Ἄρμενιζ = Eustath. Comment. ad Dyonysii Periegesin V, 694, C. Müller, Geogr. graeci minores, t. II էջ, 314:

² Տե՛ս Paul Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen, 1896. էջ 208 և հետ.: Համեմատե նաև W. Tomaschek, Die alten Thraker, I II, Wien, 1893—1894:

կան լեզուների եվրոպական ճյուղին և ունեն մի քանի բնորոշ ու նման առանձնահատկություններ¹:

Վերոհիշյալ հույն հեղինակների վկայությունները, որ խիստ թանկարժեք են, որովհետև Հերոդոտոսը ժամանակակից էր հինգերորդ դարի անցքերին՝ պարզ ցույց են տալիս, որ արմենները Հայաստան են եկել Փոքր Ասիայից և որ նրանց նախնիքները հարեւրական են եղել թրակա-փուլուգիական ցեղերի:

Արմենների գաղթն արևմուտքից հաստատվում է նաև հունական մի այլ ավանդությունմբ, որ մեջ է բերված Ստրաբոնի աշխարհագրության մեջ: Այդ ավանդության մեջ ցույց է տրված նաև արմենների նախնական հայրենիքը Եվրոպայում, որտեղից նրանք գաղթել են Փոքր Ասիա և այս Հայաստան:

Ստրաբոնի երկու վկայությունները մեջ ենք բերում բառացի թարգմանությամբ հունարենից:

1. Ստրաբոն, գք. XI, գլ. 4, 8 (503)¹

«Պատմում են, որ դեպի Կողքիս նավարկման ժամանակ Յասոնը գնացել էր թեսսալացի Արմենոսի հետ մինչև Կասպից ծովը և անցել Իբերիան, Ալբանիան և մեծագույն մասն Արմենիայի ու Մեդիայի, ինչպես այդ վկայում են Յասոնին նվիրված սրբավայրերը և ուրիշ բազմաթիվ հիշատակարաններ: Պատմում են նաև, որ Արմենոսը Արմենիոն քաղաքիցն էր, որն այն վայրերից մեկն էր, որոնք գտնվում էին Բոյբեյիս լճի շուրջը Փերեի ու Լարիսայի միջև, և որ նրա ուղեկիցները բնակվել էին Ակիլիսենում և Սիսպիրիտիսում մինչև Կալաբեն և Ադիաբեն: Եվ պատմում են նմանապես, որ երկիրն Արմենիա էր անվանվել Արմենոսի անունով»:

2. Նույնը, գք. XI, գլ. 14, 12 (530)¹

«Հին պատմությունն այդ ժողովրդի [արմենների] մասին հետևյալն է: Ինչպես որ ասվեց, Արմենոսը թեսսալական Արմենիոն քաղաքիցն էր, որը գտնվում է Փերեի և Լարիսայի միջև Բոյբեյիս լճի մոտ, և նա Յասոնի հետ արշավել էր Արմենիա: Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին ու նրանց հետ եղողները, որ մասնակցում էին Աղեքսանդրի արշավանքին՝ ասում են, որ երկիրը կոչվել էր Արմենիա Արմենոսի անունով: Սրա ուղեկիցներից ոմանք բնակություն էին հաստատում Ակիլիսենում, որն առաջ ենթարկված էր

¹ J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 4—5:

Մոփթի իշխանության, իսկ ոմանք՝ Միսպիրիտիսում մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն, որ գտնվում էին Հայկական լեռնաշխարհից դուրս: Ասում են դարձյալ, որ արմենական հագուստը թեսսալական է, ինչպես օրինակ, երկար ներքնազգեստները, որ թեսսալական են կոչվում տրագեդիաներում և գոտևորվում են կրծքի վրա, նմանապես և ներքնազգեստները, որ գործ են ածում թեսսալացիներ ներկայացնելիս տրագիկական դերասանները»:

Ստրաբոնի հաղորդած հունական այս ավանդությունը, ինչպես տեսնում ենք, ո՛չ միայն չէ հակասում Հերոդոտոսի վերոհիշյալ վկայությունը, այլև իր հերթին հաստատում է, որ արմենները ևս, ինչպես և «բոիգ» կամ «փուլուգ» ժողովուրդը, գաղթել էին Փոքր Ասիա Եվրոպայից:

Հունական բոլոր վերև մատնանշված տեղեկությունները արմենների ծագման մասին վերջերս մանրամասն քննության են ենթարկված Մարկվարտի ֆրանսերեն լեզվով գրված հոդվածում՝ «Հայերի օրորանը» վերնագրով¹: Նրա կարծիքով, հունական առուսպելախառն վերոհիշյալ ավանդությունն արմենների գաղթի մասին Թեսսալիայից, ըստ երևույթին, ունի որոշ պատմական հիմք: Նա մատնացույց է անում հայերեն գրաբար լեզվի մեջ մի քանի բառեր, օրինակ՝ «մանր» և «սուին», որոնք զրեթենույն արտասանությամբ (manu և sibyna) ու միևնույն նշանակությամբ գործ են ածվել Թեսսալիային սահմանակից Իլիրիայում և Աթամանիայում: Այս բաղդատությունները Մարկվարտին հիմք են ծառայում ենթադրելու, որ հայերի հնդեվրոպական նախահայրերը, արմենները, երբեմն հարևան են եղել Իլիրիայի ու Աթամանիայի ազգաբնակչության և ընակվելիս են եղել, հավանորեն, Թեսսալիայում²:

Մարկվարտի նոր եզրակացությունը թեև կարելի է մասնավոր կետերում վիճելի համարել ու կարոտ ավելի հիմնավոր ապացուցման, սակայն միանգամայն պատմական ու ճիշտ պետք է համարել այն, որ արմենները երբեմն ապրել են, իրապես, հյուսիսային Հունաստանում կամ Բալկանյան թերակղզում,

¹ Տե՛ս J. Markwart, Le berceau des Arméniens, Revue des études arméniennes, Paris, 1928, t. VIII, fasc. 2, էջ 211—232:

² Ուշագրավ է, որ հայերի գաղթը Թեսսալիայից մատնանշված է Սուբրյանի հրատարակած Աշխարհացույցի մեջ («և զմեծն Թեսաղիա, յորմէ Հայք», տե՛ս «Աշխարհացույց Մովսէսի Խորենացույ», Վենետիկ, 1881, էջ 17): Ինձ թվում է, որ այս վկայության հիմք է ծառայել վերոհիշյալ հունական ավանդությունը:

այնտեղից թրակա-փոշուգիական ցեղերի մեծ ընտանիքի հետ գաղթել են ու հաստատվել Փոքր Ասիայում, և ապա, ըստ երևույթին, կիմմերական ու սկյութական արշավանքների ժամանակ (7-րդ դ.) տեղահան են եղել և բնակություն են հաստատել Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասերում¹:

Որ արմենները, իրոպես, կապ ունեն թրակա-փոշուգիական ցեղերի հետ՝ այդ մատնանշել է նաև Ն. Մառը: Իր ուշագրավ հոդվածներից մեկում («Бог Σαβζζւոց ւ արմենները» (ИЗВ. ИМП. Академии Наук, 1911, էջ 759—774) նա պարզ կերպով ցույց է տրվել, որ հայերեն աստված բառը, որի ծագումը պետք է համարել արմենական, կատարելապես համապատասխանում է փոշուգիական Սաբաձիոսին, որը գլխավոր աստվածն էր թրակա-փոշուգիական աշխարհում: Այս խիստ կարևոր ցուցումը ևս, ինչպես տեսնում ենք, հաստատում է Հերոդոտոսի ու մյուս հույն հեղինակների վկայություններն արմենների չու փոշուգիացիների ստնշության ու հարևանության մասին:

* *
*

Եվրոպայից Փոքր Ասիա գաղթած արմենների լեզուն, ինչպես արդեն ապացուցել են լեզվադեաները, պատկանելով հրեդեվրոպական լեզուների խմբին՝ իր առանձնահատկություններով մոտ ազգակից է եղել այդ խմբի եվրոպական ճյուղին և ունի որոշ առնչություն նաև արիական ու սլավոնական լեզուների հետ: Հնչյունական տեսակետից նրա տեղը, ինչպես մատնացույց է տնում Մարկվարտը, որոշվում է սլավոնական-լիտվական ու սլոնական լեզուների միջև, իսկ ըստ բառապաշարի նա, ինչպես և փոշուգերենը, աչրի ընկնող նմանություններ ունի հունարենի հետ: Այս հանգամանքը, Մարկվարտի կարծիքով, հանգեցնում է անհրաժեշտորեն այն եզրակացության, որ արմենների նախահայրերն ապրել

¹ Ոմանք կարծում են (տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, էջ 321. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 37 և ուրիշներ), որ արմենների ազգակցական կապի մասին թրակա-փոշուգիական ցեղերի հետ ուշագրավ մի հիշողություն պահպանվել է Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ (Թիֆլիս, 1912, էջ 13), որը Հայկ նահապետի պապին, Թիրասին, նախահայր է համարում թրակիացիների: Հովհաննես կաթողիկոսի հաղորդած տեղեկությունը հիմնված է, ըստ երևույթին, ոչ թե ժողովրդական ավանդության, այլ, հավանորեն, Հին Կտակարանի մեկնիչների վկայությունների վրա:

են երբեմն Եվրոպայում, հավանորեն, հույների ու թրակացիների նախնիքների մոտերում¹։

Ինչպես հայտնի է, մի շարք աշխատություններում ժըխտվում է վերջերս այն մեծ ծառայությունը, որ հնդեվրոպական լեզվաբանությունը մատուցել է հայագիտության և, մասնավորապես, նաև պատմագիտության։ Սակայն այդ, իհարկե, ձիշտ չէ։ Թեև համեմատական լեզվաբանությունն ունի որոշ բացեր ու թերություններ, սակայն հնդեվրոպական լեզուների հայտնաբերումն ու ուսումնասիրությունը, անտարակույս, 19-րդ դարի ամենախոշոր գյուտերից մեկն էր։

Արմենների գաղթը Բալկանյան թերակղզու վրայով Փոքր Ասիա և այդ գաղթի մոտավոր ժամանակը նորագույն ուսումնասիրություններում ենթադրվում է մոտավորապես 13-րդ դարի վերջերում կամ 12-րդ դարի սկզբներում մեր թվարկությունից առաջ։ Հենց այդ ժամանակ, ինչպես ենթադրում են, տեղի էր ունեցել Հելլեսպոնտոսի վրայով ներխուժումը Եվրոպայից Փոքր Ասիա թրակա-փոյուզիական ցեղերի, որոնք բուռն ու երկարատև գրոհներով հետզհետե կործանեցին Խեթական մեծ պետությունը։ Ըստ երևույթին սրանց հետ եկել էին Փոքր Ասիա նաև նրանց ազգակից արմենները։

Բանասիրական ու պատմագիտական բաղմամբիվ աշխատություններում արմենների գաղթը Եվրոպայից Փոքր Ասիա սովորաբար ենթադրվել է կամ երրորդ հազարամյակում² և կամ 8—7-րդ դարերում³ մեր թվականությունից առաջ։ Այս ենթադրությունները համարվում են այժմ անհավանական։

Նորագույն ուսումնասիրություններում ենթադրվում է նույնպես, որ արմենները, նախքան նրանց գալը իրենց նոր հայրենիքը, Հայկական լեռնաշխարհը՝ ապրել են Փոքր Ասիայում մոտավորապես վեցհարյուր տարի՝ 12-րդ դարից մինչև 6-րդ դարը մեր թվականությունից առաջ։ Այդ երկար դարերի ընթացքում նրանք, անշուշտ, ենթարկված կարող էին լինել նոր շրջապատի ազդեցությանը։ Եվ իրավի, ինչպես հետզհետե պարզվում է, հնդեվրոպական

¹ Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 5։

² Համեմատե Hübshmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1897, էջ 399. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, էջ 181. Տաշյան, Ուսումնասիրական հայերեն լեզուի, վիեննա 1920, էջ 18 և ուրիշ։

³ Տե՛ս Халатьянц, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 11. В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа. Москва, 1918, էջ 10 և ուրիշ։

արմենների թե մարդաբանական տիպը և թե լեզուն զգալի փոփոխություններ են կրել նրանց Հայաստան ժամանելուց առաջ արդեն Փոքր Ասիայում:

Այն լեզվա-ցեղային ու կուլտուրական միջավայրը, որը մեծ ազդեցություն էր գործել արմենների վրա՝ վերջերս արդեն հաջող կերպով ուսումնասիրվում ու լուսաբանվում է շնորհիվ խեթագիտության փայլուն նվաճումներին ու խեթական բեռնագիր ու պատկերագիր արձանագրությունների ընթերցման: Վերջին ժամանակներում երևան են հանվել փոքրասիական մի քանի նոր ժողովուրդներ ու լեզուներ, որոնցից ամենանշանավորներն են Հրոզնու՝ կողմից հնդեվրոպական համարված նեսիտ-խեթերը կամ կամիսները ու լուչիները և ո՛չ հնդեվրոպական նախախեթերը, որ անվանվում են նաև խատտեր, և խուրրիները կամ խարինները, որոնք անվանվում են նաև սուբարիներ:

Ինչպես նորագույն ուսումնասիրություններից պարզվում է, հնդեվրոպական արմենները, ըստ երևույթին, խառնվել են Փոքր Ասիայում, գլխավորապես, նեսիտ-խեթերի և նախախեթերի հետ: Նրանք ժառանգել են սրանցից, ինչպես ցույց է տվել մարդաբանական գիտությունը, իրենց ուրույն տիպը, որը հայերը պահպանել են մինչև մեր օրերը: Խեթյան ժամանակաշրջանի որմնաքանդակային նկարները ու պեղածո գանգերը իրենց բնորոշ հատկանիշներով կազմում են, ինչպես հայտնի է, բրախիկեֆալ (կարճագլուխ) կոչվող հատուկ մի խումբ, որը կատարելապես համապատասխանում է այսօրվա հայերի ֆիզիկական տիպին: Այս հանդամանքը հիմք է ծառայել այդ տիրապետող փոքրասիական տիպը կոչելու արմենոյիդ:

Լեզվագիտական նորագույն ուսումնասիրությունները նմանապես ցույց են տալիս, որ արմեններեն լեզուն ևս ենթարկվել է խեթերենի ազդեցությանը, որ այժմ հետզհետե ուսումնասիրվում ու լուսաբանվում է:

Պետք է ասել, որ խեթագիտությունը դեռևս երիտասարդ գիտություն է: Բողազքյոյում գտնված խեթական թագավորական արխիվի տասնյակ հազարավոր կավե սեպագիր տախտակները, ինչպես և Փոքր Ասիայում ու Ասորիքում եղած խեթական սլաոնկերագիր արձանագրությունները դեռևս բոլորը չեն կարդացված

¹ B. Hrozny, Die Sprache der Hethiter, Leipzig, 1916—1917. проф. Б-Грозный, Хеттские народы и языки, Вест. древ. истории, № 2, 1938, էջ 18—33:

ու մեկնված: Յուրաքանչյուր տարի նոր ու նոր արձանագրություն-
ների ընթերցմամբ հետզհետե ճշտվում են լեզվական ու պատ-
մական վիճելի հարցեր: Միանգամայն հնարավոր է, ուրեմն, որ
հետագա ուսումնասիրությունները կկարողանան, հավանորեն,
նոր լույս սփռել նաև Փոքր Ասիա գաղթած արմենների պատմու-
թյան վրա:

* * *

Արմենների հնագույն անցյալի մասին Փոքր Ասիայում մենք
ունենք առայժմ Մարկվարտի, ուշագրավ մի ենթադրությունը¹,
սրը սակայն դեռ կարոտ է ստուգման ու ասպարեցման նոր ու
ավելի անվիճելի փաստերով: Մարկվարտը մատնանշում է, որ
իրեն հաշուվել է Հոմերոսի Իլիականում գտնել արմենների մա-
սին ամենահին տեղեկությունը: Հոմերոսի մոտ հիշատակված
է արիմներ (Ἄρῖμοι) անունով մի ժողովուրդ, որը կարելի
է, նրա կարծիքով, նույնացնել արմենների հետ:

Նկարագրելով Զեվսի ու Տյուփոնի կռիվը՝ Հոմերոսը, հի-
շատակելով արիմներին՝ մատնանշում է, որ նրանց երկրում է
գտնվել Տյուփոնի բնակատեղին (Իլիական, B, 783): Տյուփոնը,
ինչպես հայտնի է, դիցաբանական մի հսկա էր և անձնավսրումն
էր հրաբխի ու հրաբխային երևույթների: Նրա հայրենիքը, որն
ըստ Հոմերոսի արիմների երկրումն էր գտնվում՝ հունական մա-
տենադիրները, Պինդարոսը և ուրիշները, ենթադրում են Կիլիկիա-
յում: Հիմնվելով ցուցումների վրա՝ գերմանական գիտնական
Պարչը համոզիչ կերպով լուսաբանել է², որ հունական աղբյուր-
ների ակնարկած հրաբուխը, որը գտնվել է արիմների երկրում՝
Կիլիկիայում, պարզապես Արգայոս (այժմ Երջիյաս) լեռն է Կե-
սարիայի շրջանի, որը հնագույն ժամանակներում գտնվում էր,
իրապես, Կիլիկիայի թագավորության սահմանում, իսկ հետո,
4-րդ դարում մեր թվականությունից առաջ, միացվել էր Կասպա-
ղովկիային:

Հունական մատենագիր Պոսելյոնիոսը, և նրան հետևելով
նաև Պարչը, արիմներին նույնացնում են արամայեցիների հետ,
սակայն Մարկվարտը, մերժելով այդ հին կարծիքը, հնարավոր

¹ Տե՛ս J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 66—68 և Le Lerceau des Arméniens, էջ 215—225:

² Տե՛ս Jos. Partsch, Geologie und Mythologie in Kleinasien, Berlin, 1888, էջ 105 ևն.:

է համարում նույնացնել արիմներին հայերի նախահայրերի՝ արմենների հետ: Մարկվարտի ասելով՝ հնագույն այդ ժամանակներում սեմական ասորիներն ապրում էին ո՛չ թե Կիլիկիայում կամ հարավային Կապպադովկիայում, այլ Պոնտոսի հյուսիսակողմում: Արմենների գաղթը կարելի է, նրա կարծիքով, ենթադրել Փոյուզիայից, հատկապես, այժմյան Անգորայի շրջանից՝ Հալյուս գետի միջին հոսանքով դեպի Արգայոս լեռան մոտակայքը, ուր և նրանք հիշատակված են Իլիականում: Հետագայում արմենները հարկադրված են եղել Կիլիկիայի հյուսիսային այս շրջանից գնալ դեպի Հալյուս գետի աղբերակունքը, որը գտնվում էր Փոքր Հայքում, և ապա այստեղից ևս դեպի Հայկական լեռնաշխարհը:

Մարկվարտը ենթադրում է նաև, որ հայերի նախահայրերի «արմեն» անունը (հայրս. arminiya, հուն. ἀρμένιοι) կազմված է arm, ավելի ճիշտ՝ ar(i)m- կամ ar(u)m- արմառից և ուրարտական -ini (կամ -ina) վերջավորությունից (համեմատե Chald-ini, Mušk-ini են): Անշեշտ վանկի մեջ i հնչյունի սղումը Մարկվարտը կանոնավոր է համարում թե՛ հայերենում և թե՛ խալդերենում:

Բացի այդ, Մարկվարտն անհնարին չէ համարում, որ Urmeni ժողովուրդը, որը Մենուասի (810—778 թ. մեր թվ. ա.) արձանագրություններից մեկում հիշատակված է հյուսիսային Կիլիկիայի (հետագա Կապպադովկիայի) մոտակայքում, կարող է, իրապես, ինչպես ենթադրել է Լևման-Հաուպտը¹, նույնացվել արիմներ-արմենների հետ, որոնք հեից նույն այս շրջաններումն էին ապրում Իլիականի հորինման ժամանակ 9—8-րդ դարերում (նախքան մեր թվ.):

Իլիականի վկայության նոր լուսաբանությունը, Մարկվարտի կարծիքով, հաստատվում է նաև նրանով, որ Մովսես Խորենացին ևս, որի մոտ պահպանվել է Զեվսի ու Տյուփոնի կովի մի այլ փոփոխակը՝ նկարագրել է հայերի նախահոր՝ Արամի դիցաբանական կռիվը Պապայիս Քաղյանի հետ և կովի վայրը մասնանշել է նույնպես Արգայոս հրաբխային լեռան մոտ Մածաբկեսարիայի շրջանում: Տիտանյան Պապայիս Քաղյանը, ըստ Լրևույթին, տիտան Տյուփոնն է, իսկ Արամը, որ փոխարինում է Զեվսին, հավանորեն հայերի նախահայր արիմներն են²:

Մովսես Խորենացու համապատասխան վկայությունը, որ

¹ Տե՛ս Sitzungsberichte der Berlin. Akad., 1900, էջ 621:

² Տե՛ս Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 67: Համեմատե նաև էջ Le. herceau des Arméniens, 221—223:

խիստ կարևոր է ու արժանի հատուկ ուշադրության, մեջ կմ բերում ամբողջութեամբ՝ առանց կրճատումների:

Խորենացի, գիրք Ա, գլ. ԺԴ, էջ 46—47 (Տիփղիս 1913)՝
«Բայց ինչ քաջության գործ որ սա [Արամը] գործել է արևմտյան կողմը Տիտանյանների դեմ՝ մենք դեռ պատմելու ենք: Սա քառասուն հազար հետևակներով և երկու հազար հեծելազորքով դեպի արևմուտք նրանց դեմ դնելով՝ հասավ Կապպադովկիայի կողմերը, մի տեղ, որն այժմ Կեսարիա է կոչվում: Եվ որովհետև նա արևելյան ու հարավային կողմերը նվաճել էր և հանձնել էր այս երկու ցեղերին, արևելքը Սիսակյաններին և Ասորեստանը Կադմոսի ստան շառավիղներին՝ այնուհետև ոչ մի տեղից շուներ որևէ շփոթի կասկած: Ուստի և նա երկար ժամանակ մնաց արևմուտքում և այստեղ նրա դեմ դուրս եկավ պատերազմի Տիտանյան Պապայիս Քաղյանը¹, որը տիրապետել էր երկու մեծամեծ ծովերի՝ Պոնտոսի և Օվկիանոսի միջև գտնված ամբողջ երկրին: Հարձակվելով վերջինիս վրա՝ Արամը նրան փախուստի մասնեց ու բռնեց ասիական ծովի մի կղզի: Եվ թողնելով իր ազգից Մշակ անունով մեկին տասը հազար զորքով իբրև այս աշխարհի վերակացու՝ ինքը վերադարձավ Հայաստան:

Բայց նա հրամայեց այդ աշխարհի բնակիչներին սովորել հայկական լեզուն և խոսել հայերեն. այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկիրը կոչում են Պոտի Արմենիա, որ թարգմանաբար նշանակում է Առաջին Հայք: Իսկ այն դաստակերտը, որ շինեց Արամի տեղակալ Մշակը և կոչեց իր անունով ու պատեց փոքր պարիսպով՝ երկրի հին բնակիչները, չկարողանալով ուղիղ արտասանել, անվանում էին Մածաք: Իսկ հետո ուրիշներն ընդարձակեցին և անվանեցին Կեսարիա: Միևնույն կերպով նաև այդ տեղերից մինչև իր բուն երկրի սահմանները շատ անբնակ աշխարհներ Արամը բնակիչներով լցրեց, որ անվանվեցին Երկրորդ և Երրորդ, նաև Չորրորդ Հայք: Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառը, որ մեր արևմտյան կողմը անվանվեց Առաջին և Երկրորդ, այլև Երրորդ ու Չորրորդ Հայք: Իսկ ինչ որ ուրիշներն այս մասին ասում են հունական կողմերում՝ մեզ հաճու չէ, ուրիշներն ինչպես կամենան:

¹ «Պապայիս Քաղեայն» սեղել էնք համաձայն Մարիվարտի Էնթադոսի-Ույան «Պապայիս Քաղյան»:

Այնքան հզոր ու անվանի դարձավ Արամը, որ մինչև այսօր, ինչպես ամենքին հայտնի է, բոլոր շրջակա ազգերը մեզ անվանում են սրա անունով»:

[«Այլ որ ինչ յարեմուտս կոյս ընդ Տիտանեանսն է սորագործ քաջութեան՝ ասել կայ մեզ առաջի: Աստ յարեմուտս շարժեալ ի վերայ առաջնոյն շորիւք բիւրովք հետեակագորու և երկու հազար հեծելովք՝ հասանէ ի կողմանս Կապադովկացոց, ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա: Եւ քանզի վարեելեանն և զհարավայինն նուաձեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ, Սիսականեացն զարեւելս, և որք ի Կադմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստեք ունէր: Վասն որոյ յերկարեալ ժամանակս լինել յարեմուտս՝ պատահէ նմա Պայապիս Քաաղեայն Տիտանեան պատերազմաւ. որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնտուն և զՈվկիանու: Որում ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով ի կղզի ինչ ասիական ծովուն: Եւ իւր թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւրմէ և բիւր մի ի դօրացն ի վերայ աշխարհին՝ և ինքն դառնալ ի Հայս:

Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և ղլեզուս հայկական. վասն որոյ մինչև ցայսօր ժամանակի անուանեն Յոյնք զկղիմայն վայն Պոտին Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք: Եւ զդաստակերտն, ղոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, փոքրագունիւք պարսպեալ որմովք, անուանէին հինք աշխարհին՝ Մաժար, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել. մինչև յետոյ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարիա: Ըստ նմին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցբուն իւր սահմանսն, զբազում անբնակ երկիր ելլց բնակչօք, որք Երկրորդ և Երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և Չորրորդ: Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառն անուանելոյ զարեմտեան մեր կողմն Առաջին և Երկրորդ, այլ և Երրորդ և Չորրորդ Հայք: Իսկ որ այլ ի յոմանց ասի ի յունական կողմանսն՝ մեզ ոչ է հաճոյ. այլոց որչափ կամք իցեն:

Արդ սա այսպէս հզօր և անուանի եղեալ՝ յանուն սորա մինչև ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ շուրջ զմեօք ազգք զաշխարհս մեր անուանեն»]:

Խորենացու այս հատվածում, որը բաղված է, հավանորեն, Մար-Աբասյան աղբյուրից և ենթարկվել է գրական մշակու-

թյան, կարող են, իրապես, ինչպես տեսնում ենք, պահպանված լինել հայ ժողովրդի ազատ հիշողություններն իր ամենահին անցյալի մասին. հավանական կարելի է համարել ըստ իս, որ Արամի մասին այս պատմության մեջ արձագանք են գտել ո՛չ միայն Ուրարտուի հին բնակիչների ավանդությունները, այլև եկվոր արձեանները:

Եթե ճիշտ համարվեն վերոհիշյալ դիտողությունները՝ կարելի է ընդունել, որ Մարկվարտի կարծիքը արիմների ու արմենների նույնության մասին դուրկ չէ որոշ հիմքերից: Այդ ենթադրությունը կարոտ է սակայն դեռ հաստատման հաև փաստական նոր տվյալների օգնությամբ:

Պետք է ասել, որ թեև վերոհիշյալ մեր հետևությունների ու ենթադրությունների մեջ կարող են լինել վիճելի կետեր, սակայն առարկություններն այդ կետերի դեմ բնավ չեն կարող խախտել արմենների ծագման մասին մեր ստացած հիմնական եզրակացությունը: Պարզված ու վերջնական կարելի է համարել ըստ իս արմենների լեզվի հնդեվրոպական լինելը, նրանց սերտ կապը թրակա-փոյուզիական ցեղերի հետ, նրանց գաղթը արևմուտքից ու մուտքը Ուրարտուի հարավ-արևմտյան շրջանները Կապպադովկիայի և հետագա Փոքր Հայքի վրայով:

ԱՐՄԵՆՆԵՐԻ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

1.—Արմենների ներգաղթի ուղիների մասին եին ու նոր կարծիքները: —2. Արմենների հնագույն գաղթավայրերը՝ Փոքր Հայքը, Ակիլիսենը և Սուպիբիտիսը.—Աղձնիքը և, մասնավորապես, այժմյան Սասունը մաս էր Մեծ Հայքի:—3. Արմենների նոր գաղթավայրերի ստրատեգիական կարևորությունը: —4. Հայկի ու նրա հաջորդների գաղթը ու տարածումը Արմենիայում ըստ Մար-Աբասյան ավանդաբայան ու Խորենացու Պատմության.—Նրանց գլխավոր գաղթավայրերը՝ Քարդու-Արարադի, Նեխ-Մասիսի ու Մեծ Մասիսի մոտ գտնվող դաշտավայրերը.— Հայկ Երկիրն ըստ Մար-Աբասյան ավանդության: —5. Հայասա Երկիրն ըստ խեթական արձանագրությունների.—Հայկ և Հայասա միեկույն Երկիրն են: —6. Արմենների ձուլումը Հայկական լեռնաշխարհում ապրող գանազան ժողովուրդների հետ.—Արմենները ենթարկվել են նրանց լեզվի ու կուլտուրայի ազդեցությանը:

Երբ էին արմենները մտել այժմյան Հայկական լեռնաշխարհը, որը դառնալու էր նրանց նոր հայրենիքը՝ այդ դեռևս հաստատուն կերպով որոշված չէ: Ենթադրում են սովորաբար, որ այդ կարող էր տեղի ունեցած լինել յոթերորդ դարի (նախքան մեր թվ.) մեծ իրարանցումների ու տեղահան գաղթումների ընթացքում, որոնք հետևանք էին կիմերական ու սկյութական արշավանքների: Սակայն այս ենթադրությունը, որ հավանական է թվում, դեռևս չէ հաստատված պատմական աղբյուրների փաստական տեղեկություններով:

Համեմատաբար ավելի հաստատուն կերպով են որոշված այն հանապարհները, որոնցով արմենները մտել էին իրենց նոր հայրենիքը և տարածվել հետզհետե դեպի Արարատյան դաշտը և Հայաստանի մյուս շրջանները:

Հայագետ սլաւոմաբաններն ու բանասերները բոլորն էլ համաձայն են, որ արմենների առաջին հիմնական կայանը մինչև

Ուրարտուի շրջանները մտնելը եղել է պատմական Կապպադովկիայի հյուսիս-արևելյան լեռնային երկիրը, որը դառել էր հետագայում առանձին արմենական թագավորություն և նրանց անունով կոչվում էր Փոքր Արմենիա կամ Փոքր Հայք: Սակայն տարբեր կարծիքներ են հայտնված արմենների տարածման մասին այստեղից դեպի Այրարատ:

Գերմանական գիտնական Տոմաշեկը և, նրան հետևելով նաև Հյուբշմանը, հուլաիկացը, Տաշյանը և ուրիշները՝ արմենների առաջխաղացությունը Փոքր Հայքից ենթադրում են Գայլ գետի հովիտներով այժմյան Սատաղ և այստեղից դեպի վերին Եփրատի կողմերը և այնուհետև դեպի Այրարատ: Ճիշտ պետք է համարել, ինչպես ներքև կտեսնենք, ո՛չ թե ընդունված ու դերիշխող այս ին կարծիքը, այլ Մարկվարտի նոր բացատրությունը¹, որը արմենների նվաճողական առաջարժումը ենթադրում է Աղձիրից ու Տարոնից դեպի Արածանիի վերին հովիտները ու այնտեղից դեպի Այրարատ: Վերո՛իշյալ գիտնականները, որոնք արմենների ներընթացքը դեպի Արարատյան դաշտը ենթադրել են այժմյան էրզրումի շրջանից՝ սարգապես աչքաթող են արել, որ Գերջանը և Կարնո շրջանը, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը (XI, 14, 5), Արտաշես Ա-ր գրավել էր խալյուքներից ու մոսսինոյկներից երկրորդ դարի առաջին կեսում մեր թվականությունից առաջ: Ուրեմն կարելի է ենթադրել, որ արմենների նվաճողական տարածումը, ինչպես երևում է Ստրաբոնի վկայությունից, տեղի էր ունեցել ո՛չ թե Բարձր Հայքից դեպի Այրարատ, այլ Այրարատից դեպի Բարձր Հայք:

Արմենների հնագույն դաղթավայրերը Հայկական լեռնաշխարհում մատնանշված են Աղեքսանդր Մեծի ուղեկիցների՝ Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու վերև մեջ բերված վկայություններում: Նրանց հաղորդած տեղեկություններից (տե՛ս Ստրաբոն, XI, 4, 8 և XI, 14, 12) երևում է, որ արմենները մտել էին իրենց նոր երկիրը Կապպադովկիայից ու Փոքր Հայքից երկու ուղղությամբ: Մի խումբը Փոքր Հայքից գնացել էր Եփրատ գետի հոսանքով դեպի վեր և բնակություն էր հաստատել Ակիլիսենում (Նկեդյաց գավառում), որն առաջ ենթարկված էր Մոփքի իշխանության, իսկ մյուս խումբը, անցնելով Եփրատ գետն այժմյան

¹ Տե՛ս Tomaszek, Die alten Thraker, 1893, I, էջ 4, Hübbschmann, Armenische Grammatik, էջ 400. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 76: Տաշյան, Առումն դասական հայերէն լեզուի, էջ 18 և ուրիշ:

² Տե՛ս Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation էջ 15:

Մալաթիայի արևելյակողմում՝ մտել էր Խարբերդի դաշտը և հետըզհետև տարածվել Արածանիի ու Վերին Տիգրիսի լեռնահովիտներում: Երկրորդ այս խումբը հաստատվել էր գլխավորապես, ինչպես վկայում են Կիրսիլոսը և Մեղիոսը, «Սիսպիրիտիս»-ում (ἡ Σισυριτιδα, սսորեսա, սրձան, Supria = Σοσυριτις) մինչև Կալաքեն (Calacene) և Ադիաբեն (Adiabene):

Սիսպիրիտիսը գտնվում էր ըստ Մարկվարտի՝ հին Ադանիքում, այժմյան Սասունի արևմտակողմում, ուր նշանավոր կենտրոնավայրեր էին ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակված Կուլիմերին և Ուպումուն (բյուզանդական ժամանակաշրջանի Քղիմարը և Ափումը): Կալաքենի տեղը ենթադրում են այժմյան Խաբուր-սուի հարավ-արևելքում, սրա և Մեծ Զավ գետի միջև, իսկ Ադիաբենը գտնվում էր Կալաքենից հարավ՝ հյուսիսային Ասորեստանում:

Կիրսիլոսի և Մեղիոսի կարևոր տեղեկությունները, ինչպես ներքև կտեսնենք, հաստատվում են նաև Հերոդոտոսի ու Քսենոփոնի վկայություններով: Այդ տեղեկությունները, որ միանգամայն արժանահավատ են, ցույց են տալիս, որ արմենական գաղթականութունը գրավել էր Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ իրարից անջատ երկրամասեր, Կապպադովկիայի հյուսիս-արևելքում և Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում՝ Փոքր Հայքը և Ակիլիսենը, իսկ Հայաստանի հարավում՝ Սոփքի, Ադանիքի ու հին Կորճայքի առանձին շրջանները:

Հետաքրքիր է առանձնապես այն, որ արմենների այս գաղթավայրերը գտնվում էին միջազգային նշանակութուն ունեցող երեք մեծ ճանապարհների վրա իշխող ու վերահսկող շրջաններում.

1. Ակիլիսենի միջով կամ մոտով էին անցնում Պոնտոսից Բարձր Հայք տանող ճանապարհները.
2. Սոփքը և Ադանիքը իշխում էին ու վերահսկում Պարսից ծոցից Փոքր Ասիա գնացող հին արքայական մեծ ճանապարհի վրա.
3. Կալաքենը ևս ռազմական մեծ նշանակութուն ունի, որովհետև նրա մոտով էին անցնում Ուրարտուից Ասորեստան, Բաբելոն և Մեդիա գնացող հին ճանապարհները:

Ի նկատի ունենալով արմենների գրաված գաղթավայրերի ստրատեգիական բացառիկ կարևորությունը, ինձ թվում է, հա-

¹ St'« Markwart, Eranschahr, Berlin. 1901, էջ 159 և Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 15:

վանական կարելի է համարել, որ արմենները վերոհիշյալ շրջաններում հաստատվել էին, ինչպես ուղիղ ենթադրել է Մարկվարտը¹, իրրև մեղացիների դաշնակից զինվորական գաղութներ այս վերջինների համաձայնությամբ:

Արմենական վերոհիշյալ գաղութներից առանձին ուշադրություն արժանի է ըստ իս Աղձնիքում հաստատված գաղթականությունը: Հին Աղձնիքը և, մասնավորապես, այժմյան Սասունը, ինչպես մատնանշված է իմ «Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը» աշխատության մեջ (էջ 98)*, գտնվել է ամենահին ժամանակներից սկսած ո՛չ թե Մոփաց երկրի մեջ, ինչպես այդ կարծում են Հյուբշմանը և Մարկվարտը², այլ եղել է առանձին շրջան և դսինվել է Մեծ Հայքում: Այդտեղից էր, գլխավորապես, արմենական գաղթականությունը տարածվել դեպի հյուսիս, իջել Տարոնի դաշտը և, առաջ շարժվելով Արածանի գետի հովիտներով՝ անցել էր այժմյան Աղրի-Ֆաղ լեռնաշղթան ու գրավել նաև Արարատյան դաշտը:

Ուշագրավ է առանձնապես այն, որ հայերի նախահայրերի գաղթի ու տարածման ուղին ցույց է տրված նաև Մար Աբասի ու Խորենացու մոտ Վանա լճի ու Տավրոսյան լեռների հարավակողմից դեպի հյուսիս՝ դեպի Տարոն ու Հարք և այնտեղից դեպի Այրարատ: Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ այս խնդրում հայկական աղբյուրների վկայությունները հիմնականում համապատասխանում են Ստրաբոնի հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկություններին՝ կարելի է ըստ իս հավանական համարել, որ Հայկի ու նրա հաջորդների մասին առասպելական հին ավանդությունը ունի պատմական որոշ հիմքեր:

Այդ ավանդությունը կարևոր էմ համարում մեջ բերել համաձայն Խորենացու տված ընդարձակ վկայության:

Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Ժ և ԺԲ, էջ 33 և 37—38 (Տփղիս, 1913)³

«Հայկը, շկամենալով հնազանգել նրան [Բելին]՝ իր Արմանյակ որդու Բաբելոնում ծնվելուց հետո, շվում գնում է Արարատի երկիրը⁴, որը գտնվում էր հյուսիսային կողմերում՝ իր որդիների:

¹ Տե՛ս Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 14—16:

² Տե՛ս նաև սույն հատրում, էջ 493 խմբ.

³ Տե՛ս Հյուբշման, Հին Հայոց սեղանյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 77. Markwart, Eranschtahr, Berlin, 1901, էջ 178:

⁴ Այս վկայության մեջ հիշատակված «Երկիրն Արարատայ», ինչպես հայտնի է, գտնվում էր Կորդվաց աշխարհում. Համեմատել Fr. Murad, Ararat und Masis, Heidelberg, 1901, էջ 26—30:

դուատրների և որդիների որդիների հետ, որոնք զորավոր մարդիկ էին՝ թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, ու նաև այլ ընդոժինների ու իրեն միացած մարդկանց հետ և բոլոր իր տունուտեղով: Նա գնում բնակվում է լեռան մի ստորոտի մոտ դաշտավայր տեղում, ուր արդեն հաստատվել ու ապրում էին սակավաթիվ մարդիկ, որոնք տարածվել էին այստեղ նրանից առաջ: Հայկը սրանց հնազանդիցնում է իրեն ու այնտեղ շինում է բնակության ու կալվածների տեղեր և իբրև ժառանգություն տալիս է Արամանեկի որդուն՝ Կաղմոսին: Այս արդարացնում է հիշատակված անգիր հին գրույցները:

Բայց ինքը, ասում է [Մար Աբասը], մյուս տնեցիների հետ գնում է դեպի հյուսիս-արևմուտք և գալիս բնակվում է մի բարձրավանդակ դաշտի մեջ և լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարք, ցույց տալով դրանով, որ այստեղ բնակվողները հայրերն են Թորգոսի տան սերունդի: Շինում է նաև մի գյուղ և կոչում է իր անունով Հայկաշեն: Հիշվում է և այստեղ [Մար Աբասի] պատմության մեջ՝ թե այս դաշտի հարավային կողմում մի երկայնանիստ լեռան մոտ դեռ առաջուց բնակվում էին սակավաթիվ մարդիկ, որոնք ինքնակամ հնազանդվեցին դյուցազնին: Արդարացնում է և այս հիշատակված անգիր գրույցները: Սրանից հետո [Հայկը], ապրելով դարձյալ բավական տարիներ՝ մեռնում է և հանձնում ամբողջ տոհմը իր Արամանեկ որդուն: Իսկ Արամանեկը, վերցնելով բոլոր բազմությունը՝ գնում է հյուսիս-արևելք և գալիս իջնում է բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված մի խոր դաշտավայր, որի միջով արևմուտքից անցնում էր կարկաջասահ մի գետ»:

[«Որում ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելով զորդի իւր զԱրամանեակ ի Բաբելոնի՝ շու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդուվք իւրովք և դստերօք և որդուց որդուվք, արամբք զօրաւորօք, թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոժնօք և եկօք յարեցելովք ի նա և բոլոր աղխիւ: Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջադոջն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայ ի ժառանգութիւն կադմեալ որդույ Արամանեկայ: Այս արդարացուցանէ զանդիր հին ստացեալ գրուցս:

Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղխին ընդ արևմուտս հիւսիսոյ. դայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեոնադաշտին Հարք, այս ինքն թէ հարք են աստէն բնակեալք՝ աղղի տանն Թորդոմայ: Շինէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն: Յիշի և աստանօր ի պատմութեանս՝ ի հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ, առ երկայնանստիւ միով լերամբ, բնակեալ յառաջապոյն արք սակաւք, ինքնակամ հնազանդեալ զիւցազինն: Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս: ...Յետ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս ոչ սակաւս՝ մեռանի, յանձն տունելով զբովանդակ ազնն Արամանեկայ որդույ իւրում: ...Բսկ նշտմանեկայ առեալ զամենայն բազմութիւնն՝ խաղայ յարեւելս հիւսիսոյ, և երթեալ իջանէ ի խորին դաշտավայր մի, ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լերանց, գետոյ կարկոտասահի յարեւտից ընդ մեջ անցանելով»]:

Խորենացու այս վկայութեան մեջ հայ ժողովրդի նախահայրերի հնագույն գաղթավայրերը ցույց են տրված, ինչպես տեսնում ենք, երեք մեծ լեոների ստորոտներում, որոնք համարվել են Նոյի տապանի լեոներ և անվանվել են Արարատ կամ Մասիս՝ Այդ հին գաղթավայրերն են հաջորդական կարգով.

1. Տավրոսյան լեոնաշղթայի հարավ-արեւելքում գտնվող Քարդու-Արարադ լեռան ստորոտի մոտ դաշտավայրը.
2. Սիփան կամ Նեխ-Մասիք լեռան մոտ բարձրավանդակ լեոնադաշտը, որ կոչվում է Հայք.
3. Մեծ Մասիս լեռան ստորոտի մոտ գտնվող Արարատյան դաշտավայրը:

Մար-Աբասյան ավանդության մեջ կա մի հետաքրքիր կետ ևս, որ ուշադրության չէ առնվել: Ըստ այդ ավանդության Արարատյան դաշտը գաղթել ու գրավել էր ո՛չ թե ինքր Հայկ նահապետը, այլ նրա որդին՝ Արմենակը հոր մահից հետո: Շատ պարզ է, ուրեմն, որ Հայկի անունով Հայք են նախապես կոչվել Վանա լճի շուրջը գտնվող այն շրջանները, ուր բնակություն էր հաստատել ինքը Հայկ նահապետը իր տոհմով: Այդ միանգամայն պարզ է Մար-Աբասյան աղբյուրից քաղված Սեբեոսի Պատմության տուաջին գլխի հետևյալ վկայությունից:

Սեբեոս, դժ. Ա, էջ 3 (Երևան, 1939)

¹ Համեմատե *Fr. Murat, Ararat und Masis, էջ 39* և *h. Markwart, Seldarmenten und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 202—232:*

«Եվ ապա Հայկը տվեց այն [Քարգու-Արարազի երկիրը] իբրև կալված ժառանգության իր Կաղմոս թոռին՝ Արամենակի որդուն: Եվ ինքը չվեց գնաց այնտեղից ևս դեպի հյուսիսակողմը ու բնակություն հաստատեց մի բարձրավանդակ դաշտավայրի մեջ և այդ դաշտի անունը կոչվեց Հարթ՝ հարանց անունով: Իսկ երկրի անունը նույն պատճառով կոչվեց Հայք, որովհետև նրա մեջ էին ապրում հայազգիները»:

[«Եւ ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում որդւոյն Արամենակայ: Եւ ինքն շրեաց գնաց անտի ևս ի հիւսիսակողմն և շոգաւ բնակեցաւ ի բարձրաւանդ դաշտավայրի միոջ. և կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարթ, յանուն Հարցն: Իսկ երկիրն ըստ նմին պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք, որ են հայաղամբք հանդերձ»]:

Որ իսկական Հայք համարվել է ըստ Մար-Արասյան ավանդության, գլխավորապես, Հարթը¹, Տարոնը և Աղձնիքը, որոնք, իրապես, արմենական գաղթականության հնագույն գաղթավայրերն էին՝ այդ իստ կարևոր մի նշում է, որովհետև, ինչպես այժմ արևելագիտական նորագույն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, հենց ճշտիվ վանա լճի շուրջը գտնվող այդ շրջանները հիմնական մասերն էին՝ խեթական արձանագրությունների մեջ հիշատակված Հայասա (Hayasa) երկրի: Թեև արևելագետներից շատերը Հայասայի տեղը ենթադրում են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Բարձր Հայքում², սակայն խեթական համապատասխան արձանագրությունների վկայություններից, որ մեջ են բերված Ֆորրերի մոտ՝ դժվար չէ հետևեցնել, որ Հայասա է անվանվել, գլխավորապես, վանա լճի արևմտակողմում ու հյուսիսակողմում գտնվող երկիրը: Խեթերի թագավոր Մուրշիլ Բ-ը, ինչպես մատնանշել է հենց ինքը Ֆորրերը³, երբ 1335 թվին (մեր թվ. ա.) արշավանք էր սկսել

¹ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» իմ աշխատության մեջ (էջ 108—112) ես ցույց էի տվել, որ հայերի հին գաղթավայր համարված Հարթը համապատասխանում է Պլինիոսի հիշատակած Archene երկրին, որի մեջ գտնվել է Պելոփոնզերյան քարտեզի Arachia կայարանը:

² Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, II, I Abt., էջ 459. A. Захаров, Хетты и хеттская культура, стр. 105 և ուրիշ:

³ St. u. W. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական ստամոթյուն, Երևան, 1933, էջ 41—42: Համեմատե E. Forrer und Ungnad, Aizi Reallex, der Assyriologie, I, 1828, էջ 89:

Հայաստ-Աղզիի գեմ՝ իր զորքերի համար հավաքավայր էր նշանակել Ենդալավան (հավանորեն, Ingilena, հուն․ Ἰγγίληνα, հայ․ Անգեղ, այժմյան էգիլ) և այստեղից Ալզի-Աղձնիքի վրայով գնացել էր գեոլի վանա լիճը, որի ափին գտնվում էր Հայաստ-Աղզիի տառչին բաղաբը:

Հիմնվելով խեթագիտության նոր տվյալների վրա՝ գերմանական գիտնական Կրեչմերը մատնացույց է արել, որ Հայքը պարզապես նույնն է, ինչ որ Հայաստան և որ հայ ժողովրդի անունը նախաարմենական այն ցեղի անունն է, որը ժամանակի ընթացքում ձուլվել էր Հայաստ-Հայք գաղթած հնդեվրոպական արմենների հետ: Հայ ժողովրդի նախահայրերն են, ուրեմն, ո՛չ միայն արմենները, այլև ոչ-հնդեվրոպական այդ ցեղը, որը հաստատվել էր Հայաստանի վերոհիշյալ շրջաններում խալդ-ուրարտացիներից առաջ: Կրեչմերի բացատրությամբ, Հայաստ անվան-սա վերջավորությունը ծանոթ է իբրև փոքրասիական ածանց և «Հայա-սա»-ն նշանակում է, ինչպես և «Հայա-ստան»-ը պարսկական-ստան տծանցով՝ «հայերի երկիր»: Հայասայի արմատն է ըստ Կրեչմերի հայա-կամ ավելի ճիշտ հայո-(Հայք, հայոց), որ նախաարմենական վերոհիշյալ ցեղի անունն է և համապատասխանում է հունական պատմագիրների հիշատակած Choi, Chai, Chaoi ժողովրդի անվան (տե՛ս Հեկատեյոս՝ Ստեփանոս Բյուզանդացու աշխարհագրական բառարանում և Դիոդորոս, XIV, 29)²:

Կրեչմերի ենթադրությունը Հայք, Հայաստան ու Հայաստանունների նույնություն մասին, որ համապատասխանում է Մար-Աբասյան վերոհիշյալ ավանդությունը՝ կարելի է բաց իս համարել հավանական³:

Պարզվում է ըստ այսմ, որ հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքում եկվոր արմենների հետ համաձուլվել են ո՛չ միայն խալդերը, ինչպես սովորաբար ենթադրվել է, այլև Հայկական լեռնաշխարհի նախախալդյան հնագույն ցեղերը և, զլխավորապես,

² Ըստ Götze-ի Աղզին մի մասն էր Հայաստանի, տե՛ս նախաորյան, էջ 42: Աղզին, ըստ Երևույթին, համապատասխանում է ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրությունների Ալզի-Ալզինի-ին, այսինքն՝ հին Աղձնիքին:

³ Տե՛ս Paul Kretschmer, Der nationale Name der Armenter, Habilitationsschrift der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.-hist. Klasse, 1932, № 1-VII, էջ 1-9. համեմատե նաև «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, հունիս-օգոստոս, էջ 429-432:

³ Հայք և Հայաստ անունների նույնությունը Կրեչմերից դեռ առաջ մատնանշել է գերմանական գիտնական Կարլ Ռոքը, տե՛ս նրա հոդվածը „Die Bedeutung des armenischen“, «Հանդէս ամսօրեայ», 1927, № 11-12, էջ 743:

Հայասայի ո՛չ-հնդեվրոպական բնակիչները՝ որոնցից արմենները ժառանգել են իրենց ու իրենց երկրի հայ ու Հայաստան անունները:

Հին Հայաստանի ու հարևան երկրների նախախաղտյան ցեղերի ու լեզուների խնդիրը այժմ, ինչպես վերև ասացինք, նետրզհետե լուսաբանվում է խեթագիտական նոր ուսումնասիրություններում: Բացի խալդերից, որոնք հնդեվրոպական ծաղում չունեն, Մերձավոր Արևելքում ապրել են, ինչպես այժմ պարզվում է, երկու հին նույնպես ոչ-հնդեվրոպական ժողովուրդներ՝ խատտերը կամ նախախեթերը և խուրրիները (խարրիները) կամ սուբարինները: Այս հին ժողովուրդների լեզուները ըստ Ն. Մառի տերմինաբանության պատկանում են հաբեթական լեզվախմբին, որ համարվում է ազգակից հինկովկասյան լեզուներին:

Հայերը և հայերեն լեզուն, ինչպես երևում է նորագույն ուսումնասիրություններից, պատմական բավական բարդ անցյալ ունեն: Արմենների Հայասա-Հայաստան գաղթելուց հետո նրանց մարդաբանական տիպը և լեզուն շարունակել են, անուսրակոյս, աչատեղ ևս փոփոխություն կրել միաձուլման ընթացքում տեղական հին բնակչության հետ, որը պատկանել է, դիտավորապես, խատտական, խուրրիական և խալդական ցեղախմբերին: Այս պատմական շերտերի ձգգրիտ ու հաստատուն լուսաբանումը, կարելի է հուսալ, որ մոտ ապագայի խնդիր է: Օրավուր զարգացող խեթագիտությունը հնարավորություն կտա, հավանորեն, ո՛չ միայն որոշելու Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակչության գահազան ցեղախմբերը, այլև պարզելու նրանց լեզուները, կուլտուրան ու սրատմությունը:

Արմենական գաղթականության և Ուրարտական երկիրների տեղական բնակչության միաձուլումը տեղի էր ունեցել, իհարկե, աստիճանաբար, երկար դարերի ընթացքում: Այդ ձուլման միջոցին եկվոր արմենների հնդեվրոպական լեզուն, բնականաբար, ինչպես ասացինք, ենթարկվել էր տեղական լեզուների ազդեցությանը: Ուշադրա՛վ է, սակայն, որ արմեններին լեզվի վրա, ինչպես ցույց են տալիս լեզվագիտական նորագույն աշխատությունները, խիստ մեծ է եղել ոչ այնքան խալդական, որքան նեսիտ-խեթերիների հին նախախեթական լեզուների ազդեցությունը¹: Մատնանշում

¹ Տե՛ս Գր. Ղափանցյանի աշխատությունները՝ *Chetto-armeniaca*. Երևան, 1931՝ 33, «К происхождению национального термина Khartvuli... Գիտական ուշխատություններ Երևանի պետ. Համալսարանի, հատոր XI, 1939 և արիջ.՝

են, բացի այդ, որ եկվոր արմենները, որոնք կուլտուրապես ավելի ցածր մակարդակի վրա էին կանգնած, քան տեղացիները, ենթարկվել են սրանց զորեղ ու գերազանց կուլտուրայի ազդեցութեանը: Արմենները ժառանգել էին տեղացիներից, ինչպես ենթադրում է Ն. Մառը, նրանց խաղաղ կուլտուրան՝ երկրագործութիւնը, մետաղագործութիւնը, արհեստները, առևտրի հիմնական տարրերը և կրօնական պաշտամունքները¹: Պատկանյանը, Նիկոլսկին և Ադոնցը ցույց են տվել նմանապես, որ Հայկի, Բելի, Արամի, Արա Գեղեցկի, Շամիրամի և Անգեղ Տորքի դյուցազնական առասպելները, որոնք պահպանվել են Մար-Աբասից քաղված Մովսես Խորենացու Պատմութեան մեջ՝ նախաարմենական ծագում ունեն, սլասկանում են մասամբ Ուրարտուի բնակչութեան կրօնա-առասպելական ավանդութիւնների շարքին, մասամբ էլ իրենց ո՛նջ պահպանել են աղստ ու հեռավոր հիշողութիւններ Ուրարտուի պատմական անցյալի²:

Մեր այս դիտողութիւններից երևում է, որ արմենների թե՛ լեզվի և թե՛ կուլտուրայի վրա խիստ մեծ է եղել Հայկական լեռնաշխարհի նախաարմենական բնակչութեան ազդեցութիւնը և որ այժմյան հայերի նախահայրերն են ո՛չ միայն հնդեվրոպական արմենները, այլև խալդերը և Ուրարտուի տեղական այլ հնադուրյն ցեղերը:

¹ *Տե՛ս Н. Մ. Марр*, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, էջ 30:

² *К. Поткин*ов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб. 1881, *М. Никольский*, Клинообразные надписи Ванских царей, Москва, 1893. Ն. Ադոնց, *Տորք ասպած էին հայոց, Հուշարձան, Վիեննա*, 1911, էջ 389-394:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԱՐՄԵՆԻԱՆ ԻՐՐԵՎ, ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՄԵԴԱՑԻՆԵՐԻ

1. Արժանահավատ տղբյուրներն այս ժամանակաշրջանի պատմության:—
2. Մեղացիները և նրանց զորեղացուժը Կիաֆսարի ժամանակ:—3. Մեղական մեծ
բազավորությունը իբրև ցեղերի ու երկիրների դաշնակցություն:—4. Արմեններն
իբրև մեղացիների դաշնակիցներ:—5. Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի տեղեկու-
թյունները Արմենիայի ու նրա թագավորի մասին.—Արմենիան վասսալ ու դաշ-
նակից Ածղահակի և ապա Կիաֆսարի.—Տիգրան և Սարաբիս.—Արմենների թա-
գավորի զինվարական ուժը և դրամական հարստությունը.—Արմենների մշտական
կռիվները խալդայների հետ.—Նրանց դաշտային ու լեռնային երկրամասերի տրն-
տեսական կապը.—Արմենների ու խալդայների կեֆած դաշինքը.—Նրանց միաձու-
լումը:—6. Դավթի բանաստեղծական երկը «մարաց և հայոց» պատերազմի մա-
սին:—7. Արմենների գրաված անբրիտանիան այս ժամանակաշրջանում.— Նախկին
սխալ կարծիքներն այդ մասին: 8. Արմենների հնագույն թագավորությունը.—
Ինչպիսիք Տիգրան և Սարաբիս անունները իրանական են.—Իրանական ազդեցությունը
արմենների լեզվի ու կուլտուրայի վրա սկսվել էր արդեն հնագույն այս շրջանում:

*Հայ ժողովրդի պատմությունը սկսվում է հնդեվրոպական արմենները Հայաստանում, իրենց նոր հայրենիքում, հաստատ-
վելուց հետո 7-րդ կամ 6-րդ դարերում մեր թվականությունից
առաջ: Նրա պատմության ամենահին շրջանը մնում է առայժմ
մութ ու գրեթե անհայտ:*

*Բանասիրական քննադատությունը պարզել է արդեն, որ
Մովսես Խորենացու մոտ Մար-Արասյան աղբյուրից քաղված հայ
ժողովրդի նախնական պատմությունը կարելի է առառավելն ըն-
դունել իբրև առասպելախառն մի ավանդություն, որը շարադրված
է քրիստոնեական դարերում: Ուստի և միակ արժանահավատ
աղբյուրն այդ ժամանակաշրջանի պատմության մնում են այն
աղբատիկ ու հատուկտոր տեղեկությունները, որ գտնվում են Հե-*

րողոտոսի ու Քսենոփոնի երկերում ու պարսկական բեռագիր արձանագրութիւններում:

7-րդ դարում մեր թվականութիւնից առաջ, կիմմերների ու սկյութացիների արշավանքների հետեանքով, ինչպես վերև ասուցինք, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցան մեծ փոփոխութիւններ: Ջախջախված ու ուժասպառ եղած հին մեծ պետութիւններին հաջորդեցին նոր պետութիւններ և միաժամանակ տեղի ունեցան զանազան ժողովուրդների տեղաշարժումներ ու գաղթումներ և էթնիկական նոր վերախմբավորումներ:

Հենց այս մեծ անցքերի ժամանակ հետզհետե կազմակերպվեց ու սկսեց ուժեղանալ յոթերորդ դարում Մեդական հզոր թագավորութիւնը:

Մեդական ցեղերը, որոնք ապրում էին Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմուտքում՝ ասորեստանյան բեռագիր արձանագրութիւններում հիշատակվում են սկսած իններորդ դարից (նախքան մեր թվ.): Այդ մանր ու բաժան ցեղերը, ինչպես վկայում է Հերոդոտոսը (I, 100—102), յոթերորդ դարի սկիզբներում համախմբեց ու կազմակերպեց իբրև ցեղերի դաշնակցութիւն Դեյոկեսը: Դաշնակցութեան կենտրոն դառավ Եկրատանան՝ այժմյան Համադանը:

Յոթերորդ դարի վերջին քառորդում (նախքան մեր թվ.), Կիաքսարի իշխանութեան ժամանակ, Մեդիան այն աստիճան զորեղացավ, որ վտանգավոր ախոյան դառավ հզոր Ասորեստանի: 605 թվին Կիաքսարը Բաբելոնիայի օգնութեամբ վերջ դրեց Ասորեստանի թագավորութեան, գրավելով նրա արևմտյան շրջանները և նրա վերջին ապաստանը՝ Կարքեմիշ քաղաքը: Ասորեստանի նինուե մայրաքաղաքը դաշնակից զորքերը հիմնահատակ քանդել էին և հավասարեցրել էին հողի հետ արդեն 612 թվին: Ասորեստանի նվաճումից հետո, վեցերորդ դարի սկիզբներին (նախքան մեր թվ.), մեդացիները, հարձակվելով նաև Ուրարտուի վրա՝ հիմնովին կործանեցին նրա Տուշպա մայրաքաղաքը (Տոսպ=Վան)¹ և հպատակեցրին իրենց նույնպես և այս թագավորութիւնը: Մոտավորապես 590 թվին նրանք արդեն կարողացել էին մտնել Փոքր Ասիա և ուզում էին գրավել նաև ամբողջ Փոքր Ասիան: Բայց այստեղ նրանց համառ դիմադրութիւն ցույց տվեց լյուդիացիների հզոր պետութիւնը, որը կազմվել էր

¹ Տե՛ս Ե. Բ. Плотровский, Урарту, Ленинград, 1939, էջ 35:

Հալիս գետի արևմտակողմում և խիստ ուժեղացել էր յոթերորդ դարում: Մեծ ճակատամարտը երկու մեծ թագավորությունների միջև տեղի ունեցավ Հալիս գետի մոտ: Սակայն սրևի խավարման պատճառով (28 մայ. 585 թ.) ճակատամարտն ընդհատվեց և միջնորդությամբ Կիլիկիայի ու Բաբելոնիայի թագավորների հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն Մեդիայի ու Լյուդիայի սահման դառավ Հալիս գետը:

Ինչպես տեսնում ենք, վեցերորդ դարի առաջին կիսում (մինչև մեր թվ.) Մեդիան դառել էր լայնածավալ մեծ թագավորություն: Նրա կազմի ու ազդեցության շրջանի մեջ էին մտնում Իրանի մեծագույն մասը Պարսքի հետ միասին, բուն Ասորեստանը, Ուրարտուն և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները մինչև Հալիս գետը:

Մեդական թագավորությունը կենտրոնացած ու միասնական պետություն չէր, այլ, պարզապես, համադաշնակցություն էր նվաճված ու հպատակեցված ցեղերի ու երկրների, որոնք պարտավոր էին իրենց նոր տերերին տուրք վճարել և նրանց գորր տալ պատերազմների ժամանակ: Մեդացիների գերիշխանությունը ենթարկված ժողովուրդներն ու երկրները պահպանում էին իրենց կրոնը, լեզուն, օրենքները և իրենց ներքին ինքնուրույն կազմակերպությունը:

Ըստ երևույթին, երբ Մեդիայի Կիաքսար թագավորը արշավել ու գրավել էր Ուրարտուն և Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը՝ հնդեվրոպական արմենները Փոքր Հայքից ու Կասպադովկիայից արդեն ևկած են եղել Արածանիի ու Տիգրիս գետի հովիտները: Վեցերորդ դարի հենց առաջին կիսում նրանք հիշատակված են Քսենոփոնի մոտ իբրև խալդ-ուրարտացիների հարևաններ և իբրև հպատակ ու դաշնակից ժողովուրդ Մեդական թագավորության: Այս տեղեկությունները հազորդված են սակայն ո՛չ թե Քսենոփոնի պատմական կամ աշխարհագրական երկերում, այլ նրա «Կյուրոսի կրթությունը» (Κύρου παιδεία) քաղաքական վկայում (տե՛ս գիրք II, գլ. 4 և գք. III, գլ. 1—3), որի մեջ Կյուրոս Մեծը դուրս է բերված որպես արդար ու բարի իշխանավորի տիպար:

Պատմաբաններից ոմանք ոչ մի արժեք չեն տալիս այդ վկային իբրև պատմության աղբյուրի: Սակայն անժխտելի է, ըստ-

1 Նբաքար թարգմանել է Հ. Հ. Գաբրիելյանը—«Քսենոփոնտեսայ Կիւրոսի խրատու պատմութիւնք», Վիեննա, 1843:

իս, որ նրա մեջ հատկապես արմեններին վերաբերյալ տեղեկությունները շեն կարող լինել մտացածին ու հնարովի և իրենց մեջ որոշ չափով արտացոլում են պատմական իրականությունը:

Քսենոփոնի այդ երկում արմենների մասին տեղեկությունները վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ Մեդական թագավորությունը հարկադրված էր զիջել իր գերիշխանությունն Անշանի թագավոր Կյուրոսին (558—550 թ. նախքան մեր թվ.), որը առաջ մեղացիների վասսալն էր: Քսենոփոնն իր վեպի մեջ պատմում է, որ մեղացիների Աժդահակ թագավորը մեռել էր խաղաղ մահով և նրան հաջորդել էր որդին՝ Կիաքսար Բ-ը, իսկ սրանից հետո իբր թե Մեդական թագավորությունը խաղաղ կերպով ժառանգել էր Աքեմենյան Կյուրոսը: Այս տեղեկությունը, ինչպես հայտնի է, ճիշտ չէ: Բաբելոնական ժամանակագրական մի արձանագրությունից, Նաբոնիդի գլաններից, հայտնի է, որ Կյուրոսը պատճրագրվել էր Աժդահակի դեմ և սրան հաղթել էր մեդական զորքի ապստամբության պատճառով, որը կալանավորել էր Աժդահակին և նրան հանձնել էր Կյուրոսին (550 թ. մեր թվ. առ.): Այնուհետև մեղացիները հենց իրենք մտել էին կամովին պարսկամեդական նոր դաշնակցության կազմի մեջ և պարսիկների հետ միասին գառել էին իշխող ժողովուրդը:

Քսենոփոնը իր վերոհիշյալ վեպի մեջ պատմում է, որ Կիաքսար Բ-ի և Կյուրոս Մեծի ժամանակ Արմենիան եղել է առանձին փոքր թագավորություն՝ դաշնակից մեղացիների ու պարսիկների: Նա հիշում է նույնիսկ արմենների թագավորի երկու որդիների անունները, — մեծի անունը՝ Տիգրան և փոքրինը՝ Սաբարիս [Σάβαρος. հավանորեն, Շավարշ]: Քսենոփոնի ասելով, արմենների դեմ պատերազմ էր վարել Կիաքսարի հայրը՝ Աժդահակը: Սա՝ հաղթելով արմենների թագավորին՝ պարտավորեցրել էր նրան, որ իրեն տուրք տա ու զորք և շինի ամրություններ: Արմենների թագավորի զինվորական ուժը, պատմում է Քսենոփոնը, քառասուն հազար հետևազոր էր և ութը հազար հեծելազոր: Իսկ նրա կարողությունը՝ այն խնայողությունների հետ, որ ստացել էր իր հորից՝ ավելի քան 3000 տաղանդ էր, հաշված արծաթ դրամով (բաբելոնական-պարսկական տաղանդի կշիռը մոտ 32 կիլոգրամ էր, իսկ ատտիկականինը՝ մոտ 26 կիլոգրամ)¹:

¹ Ընդունելով բաբելոնական-պարսկական տաղանդի արծաթի կշիռը մոտ 32 կիլ. 640 գր.՝ արմենների թագավորի հարստությունը իր կշռով հավասար կլինի

Արմենների թագավորը, ինչպես պատմում է Քսենոփոնը, լսելով որ Մեդիայի ու Բաբելոնիայի միջև պատերազմ է ծագել՝ ինքը ևս սկսում է պատերազմի պատրաստություն տեսնել մեղացիների դեմ և հակառակ դաշնադրության մերժում է տուրք տալ և օգնական զորք մեղացիների թագավորին: Այնուհետև Կյուրոսը՝ Կիաքսարի զորքերի գլխավոր հրամանատարը, որ արմենների թագավորի Տիգրան որդու մոտ ընկերն էր ու սրսուկիցը՝ ուղարկվում է հեծյալ ու հնտեակ զորքով Արմենիա, սրսուկի հնազանդեցնե այդ ապստամբ երկիրը և արմեններից պահանջն զորք և փող:

Քսենոփոնը վիպական հատուկ ոճով մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպես Կյուրոսը մտնում է Արմենիա, գերում է թագավորի ընտանիքը և ստիպում նրանց անձնատուր լինել: Եայց արքայորդի Տիգրանի խնդիրքով նա նորից արմենների թագավորի Նեա բարեկամություն է հաստատում և պատերազմի համար վերցնում է նրա զորքի կեսը՝ շորս հազար ձիավոր և բան ճազար հետևակ: Զորքի մյուս կեսը նա թողնում է երկրում, որովհետև արմենները շարունակ պատերազմ էին մղում նարեան խալդերի դեմ, որոնք Քսենոփոնի վեպում անվանված են խալդայներ (χάλδαῖοι):

Քսենոփոնի «Կյուրոսպեդիա» վեպի այս տեղեկությունները միակ չիմնական վկայություններն են արմենների հնագույն անցյալի մասին վեցերորդ դարի առաջին կիսում (մեր թվ. տո.): Տեղեկությունների ոճից ու բովանդակությունից երևում է, որ վեպի այս մասում Քսենոփոնին կարող էին աղբյուր ծառայած լինել տեղական ավանդությունները և հիշողությունները, որոնց նա նարավորություն ուներ ծանոթանալու իր ու հույն զորքերի հայտնի նահանջի ժամանակ Արմենիայի միջով 401—400 թթ. (նախքան մեր թվ.):

Որքան էլ կասկածանքով վերաբերվենք վերոհիշյալ վկայությունների մանրամասնություններին՝ ստույգ ու պատմական կարող ենք համարել այն, որ վեցերորդ դարի սկիզբներին արմենները, որոնք դաշնակից էին ու հպատակ մեղացիների թագավորին՝ արդեն անցած են եղել Եփրատ գետը և գտնվել են պատմական Հայաստանի հարավ-արևմուտքում: Կարելի է նմանապես են-

1000 × 32.649 = 97.920 կիլ. արծաթ դրամի: Իսկ եթե արծաթի և ոսկու հարաբերությունը ենթադրենք այդ ժամանակ 1:10, որ հավանական է, այդ հարաբերության դրամակա՛ն արժեքը համապատասխան կլինի մոտ 12 միլիոն ոսկի ոտրլու:

Թաղրել, որ նրանք արդեն միացած են եղել և ունեցել են իրենց ցեղապետ-առաջնորդը, որին Քսենոփոնն անվանում է Թագավոր (Ξασίλων):

Միանգամայն պատմական պետք է համարել և առանձնապես հետաքրքրական Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկություններն այն տնտեսական կապի մասին, որ գոյություն է ունեցել արմենների նոր երկրում դաշտային բնակավայրերի և լեռնային արոտատեղերի մեջ: Քսենոփոնը վկայում է, որ դաշտային շրջաններում ապրող արմենները խիստ շահագրգռված էին, որպեսզի խալդերը նրանց թույլ տան օգտվելու լեռնային արոտավայրերից, իսկ չքավոր ու սակավահող խալդերը, որոնք ապրում էին լեռներում՝ կարիք ունեին այն անմշակ ու արգավանդ հողերի, որոնք գտնվում էին դաշտավայրերում, որ գրավել էին արմենները:

Քսենոփոնի վկայություններից երևում է, որ մեղացիները և պարսիկները, օգտվելով երկրի ներքին այդ երկպառակություններից՝ առանց մեծ դժվարության կարողացել էին հաստատել այստեղ իրենց իշխանությունը և այնուհետև ապահովել էին նախկին բնակիչների և եկվոր նորարենակների խաղաղ համակցությունը: Եվ նրանք, պատմում է Քսենոփոնը, դաշինք կապեցին և համաձայնության եկան, որ իրավունք ունենան իրար հետ խնամհանայու ու իրար աղջիկ տալու, մշակելու միմյանց հողերը, օգտվելու միմյանց արոտատեղերից և ընդհանուր ուժերով պաշտպանվելու թշնամիներից, եթե իրենցից մեկը վտանգի ենթարկվեր:

Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունները հարևան արմենների ու խալդերի կենսակցության ու հաշտության մասին այնքան կարևոր են ու հետաքրքիր, որ կարևոր եմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել ամբողջությամբ:

Քսենոփոն, «Կյուրոպեդիա», գիրք III, գլ 2, 17—24՝

«Իսկ խալդայները եկան և խնդրեցին Կյուրոսին, որ իրենց հետ հաշտություն կնքե: Եվ Կյուրոսը հարցրեց նրանց. «Արդյոք ճիշտ չէ՞, ո՛վ խալդայներ, որ դուք այժմ նրա համար եք խաղաղություն ցանկանում, որովհետև կարծում եք, որ ավելի անվտանգ կարելի է ապրել խաղաղության դեպքում, քան պատերազմի, քանի որ մեր ձեռքն են գտնվում բարձունքները»: Խալդայները դրական պատասխան տվին: Եվ նա ստաց. «Ի՞նչ կասեք, եթե խաղաղության պատճառով դուք ստանաք և այլ բարիքներ»: «Ավելի ևս,—ասացին,—կուրա-

խանանք»։ «Արդ՝ ճիշտ չէ՞,—ասաց Կյուրոսը,—որ դուք այժմ աղքատ եք, ինչպես ինքներդ գիտեք, լավ հողերի կարիք ունենալու պատճառով»։ Նրանք հաստատեցին և այդ։ «Արդյոք չէ՞իք ցանկա,—ասաց Կյուրոսը,—որ դուք ես վճարեիք նույնը, ինչ որ մյուս արմենները, և թույլովություն ստանալիք մշակելու Արմենիայի հողերը, սրբան որ կամենալիք»։ «Եթե մենք հավատացած լինեինք,—ասացին խալդայները,—որ նրանք մեզ չեն նեղացնելու»։

«Իսկ դու, ո՞վ արմենների թագավոր,—ասաց Կյուրոսը,—չէ՞իր ցանկա, որ քո այժմյան անմշակ հողերը դառնալին պաղաբեր, եթե մշակողները համաձայնեին վճարել քեզ մոտ ընդունված տուրքերը»։ «Այդ,—ասաց արմենների թագավորը,— շատ մեծ արժեք կունենար, որովհետև իբստ կավելանար եկամուտը»։

«Իսկ դուք,—ո՞վ խալդայներ,—որ լավ սարեր ունեք, արդյոք չէ՞իք թույլ տա, որ արմեններն օգտվեն նրանցից իբրև արոտատեղերից, եթե արածացնողները ձեզ համաձայնեն վճարել արդար տուրք»։ «Մեծ օգուտ կստանալինք,—ասացին խալդայները,—առանց աշխատելու»։ «Իսկ դու,—ասաց Կյուրոսը,—ո՞վ արմենների թագավոր,—արդյոք չէ՞իր ցանկա օգտվել այս արոտներից, եթե խալդայներին մի փոքր օգուտ տալով՝ ինքդ ավելի մեծ օգուտ ստանալիր»։ «Իհարկե, կցանկայի,—ասաց արմենների թագավորը,—եթե գիտենայի, որ կարելի է անվտանգ կերպով արոտներից օգտվել»։ «Չէ՞ որ դուք անվտանգ կերպով արոտատեղերից կօգտվեք,—ասաց Կյուրոսը,—եթե զագաթները լինեն ձեզ դաշնակից»։ «Այդպես է», ասաց արմենների թագավորը։ «Այլ վկա է աստված,—ասացին խալդայները,— որ մենք անվտանգ կերպով չենք կարողանա մշակել ոչ միայն նրանց, այլև մեր հողերը, եթե զագաթները լինեն նրանցը»։ «Իսկ եթե,—ասաց Կյուրոսը,—զագաթները լինեն ձե՞ր դաշնակիցը»։ «Այդպես,—ասացին նրանք,—իհարկե, մեղ համար լավ կլինի»։ «Այլ վկա է աստված,—ասաց արմենների թագավորը,—մեղ համար լավ չի լինի, եթե սրտնը նորից զագաթները ստանան, մանավանդ եթե դրանք լինեն ասորացված»։ Եվ Կյուրոսն ասաց. «Ուրեմն ես հետևյալ կերպ կանեմ՝ ձեզանից և ոչ մեկին զագաթները ես չեմ տա, այլ մենք կպահենք նրանց մեր ձեռին, և եթե որևէ մեկը ձեզա-

նից անարդարութիւն գործե՛ մենք անարդարութիւն կրող-
ների կողմը կլինենք»:

Երբ երկու կողմն էլ այդ լսեցին՝ հավանութիւն տվին
և ասացին, որ խաղաղութիւնը կարող է հաստատուն մնալ
միայն այդ ձևով: Այնուհետև բոլորն էլ իրար հավատար-
մութիւն խոստում տվին և համաձայնութիւն եկան, որ
երկու կողմն էլ իրար հանդեպ կպահպանեն իրենց ազա-
տութիւնը. նրանք իրավունք կունենան փոխադարձ ամուս-
նութիւն, իրար հողերի ու արոտատեղերի օգտագործման և
կապալտպանեն իրար ընդհանուր ուժերով, եթե իրենցից
որեւէ մեկին անարդարութիւն արվի: Արդ՝ այսպես կար-
գազրվեց այն ժամանակ ու նաև այժմ իսալդայների և
Արմենիայի իշխանավորների միջև կնքված այն դաշինքը
դեռ մնում է անխախտ: Այս համաձայնութիւնը կնքելուց
հետո՝ երկու կողմն էլ հոժարութեամբ շինեցին իսկույն ամ-
բողութիւնը, որը լինելու էր ընդհանուր, և բերին այնտեղ
սլաշուրեղեն»:

Արմենների և խալդերի իտաղաղ համակեցութիւն հետևանքն
այն եղավ, որ խալդերը և տեղական այլ ժողովուրդները հետզ-
հետե միաձուլվեցին եկվոր արմենների հետ և հետագա դարերի
ընթացքում գոյացավ այժմյան հայ ժողովուրդը:

Հետաքրքիր է ու ուշադրութիւն արժանի, որ Աժգահակի ու
Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին, ինչպես դժվար չէ եզրա-
կացնել Թրակացու քերականութիւն Անանուն հեղինակի (Պողոս
մեկնիչի), ինչպես և Խորենացու վկայութիւններից՝ գոյութիւն
է ունեցել բանաստեղծական մի երկ, որն Անանունի մաս անվան-
ված է «Դաւթեան քերթութիւն որ յաղագս Տիգրանայ» և կամ Դաւթի
շարադրութիւն «մարաց և հայոց» սպտերազմի մասին, իսկ
Խորենացու մոտ, որին վերջինս աղբյուր է ծառայել՝ «Զորս հագ-
ներգութիւնս, զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ
իմաստնոց իմաստնագունին»¹: Անանունի քերականութիւն մեկ-
նութիւն մեջ «Դաւթեան քերթութիւնից» բերված են հետևյալ երեք
տողերը՝

¹ Տե՛ս իմ աշխատութիւնը՝ «Յունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջան-
ները», Վիեննա, 1928, էջ 9 և 221—222. համեմատե նաև Ն. Աղոնց, Արուեստ
Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնութիւնը նորին, Պետրոգրադ, 1915, էջ 128—129,
138. նաև Մովսիսի Խորենոցոյ, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, I, գլ. ԻԱ,
էջ 65:

«Եւ արդ ներգործող ի միտս երեւիր առ խորհուրդս փողարին
Մեծոզույ Տիգրանայ գեղանին Տիգրանուհի

Իւր ներածեալ կողաբաղ նաև ողջամիտ աշխարհածուհի»:

Դավթի բանաստեղծական այս երկի մեջ, որը հիմնված է եղել հայ ժողովրդական երգերի վրա, ինչպես և Մովսէս Խորենացու մոտ, Լուկուլլոսի ժամանակակից Տիգրան Մեծը շփոթված է Կլուրոսին ժամանակակից «Երվանգյան» կամ «Հայկազանց» Տիգրանի հետ: Բայց ուշագրավ է, որ այս հին հեղինակներին ևս հայտնի է եղել Քսենոփոնի հիշատակած Կլուրոսին ժամանակակից Տիգրանը ու նաև արմենական կամ «Հայկազանց» թագավորութեան գոյութիւնը հնագույն այս ժամանակաշրջանում:

Ընդունելով, որ արմենները, լինելով մեղացիների ու խայրերի հարեան՝ արդեն 6-րդ դարի առաջին կեսում (նախքան մեր թվ.) կարևոր դեր են կատարել իբրև Մեղական թագավորութեան դաշնակիցներ՝ անհրաժեշտ է որոշել նաև արմենների գրաված այն տերիտորիան, որը Քսենոփոնի մոտ անվանված է Արմենիա: Վերև մենք արդեն տեսանք, որ արմենների հնագույն գաղթավայրերը պատմական Հայաստանում Ստրաբոնի մոտ մեջ բերված Կիրսիլոսի և Մեգիսոսի վկայութիւններում ցույց են տրված Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում՝ Ակիլիսենում և Սիսափրիտիս-Շուպրիայում (մինչև Կալաքեն ու Ադիաքեն), որը գտնվում էր հին Աղձնիքում: Հին Սոփրում, Աղձնիքում և Վանա լճի հարավակողմում է մատնանշված արմենների երկիրը, ինչպես ներքև կտեսնենք, նաև Հերոդոտոսի պատմութեան ու Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի կամ «Նահանջ բիրտուց» երկի մեջ: Սակայն հակառակ հունական հին աղբյուրների այս վկայութիւններին պատմագիտական ու բանասիրական մի շարք երկերում¹, Խորենացու Պատմութեան հետևութեամբ, «Հայկազանց թագավորութեան» կենտրոնական շրջանը մատնացույց է արվում Արարատյան դաշտում, իսկ նրա մայրաքաղաքը՝ Արմավիրում: Նույն կարծիքին են եղել մինչև իսկ Ա. Գարսագաշյանը և Գր. Խալաթյանցը, որոնք թեև ամենախիստ քննադատութեան են ենթարկել Խորենացու Պատմութեան հայկազուններին վերաբերող մասը, բայց նույնպես ընդունում են արմենների «Արարատյան թագավորութեան»

¹ Տե՛ս *Kevoork Astan, Études historiques sur le peuple arménien*, Paris, 1909, էջ 67. *Н. О. Эмин, Армавир, см. Исследования и статьи*, Москва, 1896, էջ 134 և ուրիշ:

դոլուժյունը մեղական-պարսկական ժամանակաշրջանում¹: Այս շփոթությանը, ըստ երևույթին, որոշ շափով առիթ է ծառայել այն, որ Երեմիա մարգարեի (7-րդ դ. մեր թվ. առ.) հիշած «Այրարատեան թագաւորութիւն»-ը (գլ. ՄԱ, 27) մեր հին պատմագիրները², և նրանց հետևությամբ նաև արդի հայագետներից շատերը՝ նույնն են նամարել արմենների թագավորության հետ, մինչդեռ այդ վկայության մեջ մատնացույց է արված ո՛չ թե արմենների, այլ ուրարտացիների թագավորությունը:

Մեղական տիրապետության ժամանակ Արմենական թագավորությունը չէր կարող գտնվել Արարատյան դաշտում, որովհետև այս հնագույն ժամանակաշրջանում արմենական գաղթականությունը դեռ նոր էր տեղավորվել Մոսիքում, Աղձնիքում, մասամբ նաև Կորճայքում:

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի վերոհիշյալ տեղեկությունների մեջ սղանձնուպես նկատարբիր է և այն, որ արմենների թագավորի որդիների անունները՝ Տիգրան և Սաբարիս (=Շավարշ)³ իրանական են⁴ և ոչ արմենական: Էմինը, հենվելով այս փաստի վրա և մատնանշելով նաև, որ Խորենացու մոտ հայկազյան Տիգրանի որդու ու մյուս հաջորդների անունները ևս (Վահագն, Ներսես, Զարե: ևն), մեծ մասամբ, պարսկական են՝ ենթադրել է, որ այս ամբողջ դինաստիան, ըստ երևույթին, արմենական չէ, այլ պարսկական է⁴:

Այս ենթադրությունը չէ կարող ըստ իս ճիշտ լինել, որովհետև Քսենոփոնը, որը շորթորդ դարումն էր գրել (նախքան մեր թվ.) իր «Կյուրոպեդիա»-ն Խորենացու Պատմության համեմատ, սլարդ կերպով վկայում է, որ Տիգրանը, Սաբարիս-Շավարշը և նրանց հայրը եղել են արմեններ:

Տիգրանի ու Սաբարիս—Շավարշի իրանական անունները կարելի է այլ կերպ բացատրել: Ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից, ցեղերի ու ժողովուրդների միավորումը Մեղական թագավորության շուրջը կատարվում էր, մեծ մասամբ, դաշնակցությամբ ու խնամությամբ: Ուստի միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ մեղական ու պարսկական թագավո-

¹ Տե՛ս Գալուստյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Ա., Թիֆլիս, 1895, էջ 53, 54, 183, 189. Халатъянц, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 77:

² Համեմատե Խորենացի, I, գլ. ԻԲ, էջ 67 (Տիգրիս, 1613):

³ Տե՛ս Hübschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 61 և 87:

⁴ А. Дмин, Династический элемент Хайкидов, Москва, 1884, էջ 24—31:

րական սոհմերը իրենց ու արմենների դաշնակցութիւնը ամրացնելու համար աշխատել են կապվել նրանց հետ խնամհալածան կապերով և ամուսնացրել են արմենական թագավորների ու Բագրատիդների հետ իրենց ազգիկներին: Նման խնամութիւնների մասին վկայութիւններ ունեն ո՛չ միայն Հերոդոտոսը և Քսենոփոնը, այլև հորենացին, որի մօտ հիշատակված է Երվանդյան Տիգրանի Տիգրանուհի քրոջ ամուսնութիւնը մեդացիների Աժդահակ թագավորի հետ:

Ընդունելով Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի վերսկիզկալ վկայութիւններն ըստ էութեան պատմական՝ կարելի է ըստ իս նու՛ն այդ վկայութիւններից հետևցնել, որ արդեն վեցերորդ դարի աւուշին կիսում (մեր թվ. առ.) արմենները, կապված լինելով մեդացիների հետ դաշնակցութեամբ ու խնամութեամբ՝ սկսել էին որոշ չափով ենթարկվել իրանական մշակույթի ու կենցաղի ազդեցութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

ԱՐՄԵՆՆԵՐԸ ԱՐՄԵՆՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

1. Կյուրոս Մեծը և պարսկական աշխարհակալության հիմնումը.—Արմենները զաշնակից Կյուրոս Մեծի:—2. Ապստամբությունները Պարսկաստանում Դարեն Ա-ի ժամանակ.—Արմենների սպստամբությունը.—Արմենների ազատասիրությունն ըստ «Կյուրոպեղիա»-ի.—Քեհիստունի արձանագրության վկայություններն արմենների և արմեն Արախայի ապստամբությունների մասին:—3. Կոիվների ընթացքը և վայրերը:—4. Պարսկաստանի պետական վերակազմությունը Դարեն Ա-ի ժամանակ.—Սատրապությունները, գորքը, առևտրի զարգացումը, դրամական ուժի միջոցը և նախապարհների կանոնավորումը:—5. Արմենները Դարեն Ա-ի հաջորդների ժամանակ.—Արմենիան Պարսից 13-րդ սատրապության մի մասը.—Պարսկաստանին տրվող դրամական ու բնական հարկերը:—6. Արմենների օժանդակ զորամասի մասնակցությունը Դարեն Ա-ի ու նրա հաջորդների վարած պատերազմներին.—Արմենների սպստագինությունը ըստ Հերոդոտոսի:—7. 18-րդ սատրապությունն ըստ Հերոդոտոսի.—Նրա ցուցմունքներն արմենների երկրի սահմանների ու տեղադրության մասին.—Արմենիայի միջով անցնող «արհայական» նահապարհը:—8. Հերոդոտոսի վկայությունը առևտրի մասին Արմենիայի ու Բաբելոնի միջև:

Մեղացիների տիրապետությունն Առաջավոր Ասիայում երկար շտակեց: Արդեն 550 թվին (նախքան մեր թվ.), երեք սարվա կոիվներից հետո, Պարսից Կյուրոս թագավորը գրավեց Եկբատանա մայրաքաղաքը և այնուհետև Մեղական թագավորության գերիշխանության տակ գտնվող երկրները, նրանց թվում նաև Արմենիան, ճանաչեցին Կյուրոս Մեծի (550—529) գերիշխանությունը: Քսենոփոնի «Կյուրոպեղիա»-ի վկայություններից կարելի է հետևեցնել, որ Արմենական թագավորությունը դառել էր այդ ժամանակ զաշնակից ու վասսալ Կյուրոս Մեծի, որին նա սլարտավոր էր տալ տուրք և զորք:

Կյուրոս Մեծը, շարունակելով Կիւրոսարի քաղաքականու-

Թյունը՝ շուտով ինքը ևս անշափ ընդարձակեց սլարսկական—մեղական թագավորությունը: 546 թվին նա ծանր պարտության մասնեց լյուդիացիների Կրեսոս թագավորին և նվաճեց Փոքր Ասիան մինչև էգեյան ծովը: Իսկ 539 թվին նա գրավեց Բաբելոն քաղաքը և տիրեց նաև Բաբելոնական թագավորությանը: Այս մեծ պատերազմներին մասնակցել էին, ինչպես իր «Կյուրոպեդիա»-ում հաղորդում է Քսենոփոնը, արմենների հեծելազորը և լեռնազորը՝ Տիգրանի և Նմբասի առաջնորդությամբ:

Կյուրոսին հաջորդեց նրա որդին՝ Կամբյուսը (529—522 թ. մեր թվ. առ.), որը նվաճեց նաև Եգիպտոսը: Սրա բազմաշուքային ժամանակ, 522 թվին, Աքեմենյան Պարսկաստանի թագավոր հայտարարեց իրեն մեղացի Գաուդատա մոզը և հայտնեց, որ ինքը Կյուրոսի Բարդիյա որդին է: Նույն 522 թվին, Եգիպտոսից վերադառնալիս, վախճանվեց Կամբյուսը, իսկ Գաուդատային գերազուրկ արեց և սպանեց Աքեմենյան Դարեհը, պարսկական ազնվական տոհմերի մի քանի ներկայացուցիչների աջակցությամբ:

Այս խռովահույզ անցքերից հետո՝ Պարսից նոր թագավոր Դարեհ Ա-ի (522—486 թ.) իշխանության հենց առաջին տարում, ապրտամբեցին սրա դեմ և իրենց անկախ հայտարարեցին նախ Շուշաստանը և Բաբելոնիան ու ապա նաև Մեդիան, Արմենիան և այլ երկրներ:

Արմենների 521—520 թթ. ապստամբությունը մանրամասն նկարագրված է Բեհիստունի բարձր ժայռի վրա (Քիրմանշահի մոտ) քանդակված Դարեհ Ա-ի բեհուագիր արձանագրության վերջություններում, որ գրված են երեք լեզվով՝ հին պարսկական, էլամական և բաբելոնական: Արմենիան, որ այդ արձանագրության մեջ հիշատակված է իբրև երկրի անուն՝ անվանված է «Արմինա», իսկ արմենները՝ «արմինիյա»:

Թե Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի և թե այս արձանագրության վկայություններից երևում է, որ արմենները եղել են բազմիկ ժողովուրդ, ձգտել են ազատ ու անկախ լինել և, օգտվելով բարեհաջող հանգամանքներից, պարբերաբար ապստամբել են և աշխատել են թոթափել օտար տիրապետության լուծը: Հետաքրքիր է այս տեսակետից Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի մեջ Կյուրոսի ու արմենների թագավորի հետևյալ խոսակցությունը:

Քսենոփոն, «Կյուրոպեդիա», գիրք III, գլ. 1, 10՝

«Ասա՛ ինձ,—հարցնում է Կյուրոսը,—պատերազմե՛լ էիր դու սուաջ իմ պապի՛ Աստյուագեսի և մյուս մեղացիների

դեմ»։ «Այո»,—ասում է նա։ «Հաղթված լինելով նրանից, համաձայնե՞լ էիր հարկ վճարել նրան, պատերազմի զնալ միասին, ուր որ հրամայե, և ամբողջներ շկառուցել»։ «Այդպես է»։ «Արդ՝ ինչո՞ւ համար ո՛չ հարկ էիր տալիս, ո՛չ զորք էիր ուղարկում և կառուցում էիր ամբողջներ»։ «Որովհետև ևս ազատության էի ձգտում. ինձ թվում էր՝ լավ կլինի որ և ինքս ազատ լինեմ և զավակներիս էլ ազատություն թողնեմ»։ Արմենների խիզախության և ռազմունակության մի պարզ ցուցանիշ է նաև այն, որ նրանց ապստամբությունը Դարեհ Ա-ի զորավարները կարողացել էին ճնշել միայն հինգ ճակատամարտից հետո, որ տեղի էին ունեցել 521—520 թվերին։

Քեհիստունի արձանագրության արմեններին վերաբերող մասը, որ հայ ժողովրդի հնագույն պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկն է՝ մեջ եմ բերում ամբողջությամբ¹։

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Երբ ես Բաբելոնի մեջ էի գտնվում, իմ դեմ ապստամբեցին հետևյալ երկրները՝ Պարսկաստան, Շոշաստան, Մեդիա, Ասորիք, Եգիպտոս, [«Արմինա»?], Պարթևստան, Մարգիանա, Սատտագուշ (=Պենջաբ), Սագաստան»։

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Արդ՝ Արմենիա [«Արմինա»] ուղարկեցի մի արմեն [«արմինիյա»]՝ իմ Դադարշիշ անունով ծառուղին, և այսպես պատվիրեցի.—«Գնա և նվաճե այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չէ հպատակվում»։ Դադարշիշը դնաց Արմենիան նվաճելու։ Երբ նա եկավ Արմենիա՝ ապստամբները դուրս ելան Դադարշիշի դեմ նրան ճակատամարտ տալու համար։ Դադարշիշը ճակատամարտն ընդունեց։ Արմենիայի մեջ Զուգա [Zuzi] անունով մի ավան կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից։ Թուրավահարա ամսի 8-ն էր [ըստ Յուստինի՝ 19 ապրիլի 521 թ.², իսկ ըստ Կյոնիգի՝ 21 մայիսի

¹ Թարգել եմ, գլխավորապես, Բաժմաշյանի հալեդեն թարգմանությունից, որը համաձայնել եմ այլ թարգմանությունների հետ. տե՛ս Կ. Բաժմաշյան, Դարեհի արձանագրության շարք, Բանասեր, հատ. Ա., Պարիս, 1899, էջ 6—45. Г. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 85—88. Fr. W. König, Relief und Inschrift des Königs Darius I, Leiden, 1938:

² Ամսաթվերը, որ կարող են վիճելի լինել, մեջ ենք բերել ըստ Յուստինի և Կյոնիգի յաջվումների. տե՛ս Fr. König, Geschichte Irans, Grundriss der Iranis-

521 թ.], երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»: «Դարեհ թագավորն ասում է.—Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքեցին իրենց ուժերը և նորից դուրս ելան Դադարշիշի դեմ պատերազմի: Արմենիայի մեջ Տիդրա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը թըշնամու բանակը հալածեց: Թուրավահարա ամսի 18 էր [ըստ Յուստիի՝ 29 ապրիլի 521 թ., իսկ ըստ Կյոնիգի՝ 31 մայ. 521 թ.], երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»:

[Բաբելոնական բնագրի մեջ նշանակված են արմենների կորուստները՝ «թշնամին 546 սպանված թուրք պատերազմի դաշտում և Դադարշիշը 520 հողի գերի վերցրեց»]:

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Դադարշիշի դեմ պատերազմի: Արմենիայի մեջ Ուհյամա: [ըստ Յուստիի՝ 20 մայ. 521 թ., ըստ Կյոնիգի՝ Hujawā]¹ անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թըշնամի բանակից: Թալարաշի ամսի 9-ն էր [ըստ Յուստիի՝ 20 մայ. 521 թ., ըստ Կյոնիգի՝ 21 հունիսի 521 թ.], երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Դադարշիշը, նահանգվելով իմ հրամանին՝ մնաց Արմենիայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիա»:

«Դարեհ թագավորն ասում է.—այնուհետև Արմենիա ուղարկեցի Վահուստիսա անունով մի պարսկի, իմ ծառայի և այսպես պատվիրեցի՝ «գնա՛, նվաճե՛ այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չէ հնազանդվում»: Վահուստիսան [ըստ Կյոնիգի՝ Wōmīsa] գնաց Արմենիան նվաճելու: Ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վահուստիսայի դեմ պատերազմի: Ասորեստանի մեջ Իզալա [ըստ Յուստիի՝ Izzila. իսկ ըստ Կյոնիգի՝ Izalā]² անունով մի բերդ

chen Philologie, Bd. II, 5 Heft., Strassburg 1903, էջ 429. Königs Dareios I. Inschrift des Königs Darcios I, էջ 43—51:

¹ Բերդի Ուհյամա անունը, որ չարգված է պարսկական և բաբելոնական բնագրերի մեջ՝ պահված է էլամական բնագրում:

² Իզալա անունը անհղծ պահպանված է միմիայն էլամական բնագրի մեջ: Վայսբախը և Բանգը նույն տեղանունը կարդում են Իզիսու, տե՛ս E. W. Weisbach und W. Bang, Die altpersischen Keilinschriften, Leipzig, 1893, էջ 18—19:

կա. Հակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ, Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ սպանեց ապստամբների բանակից: Անամակա ամսի 15-ն էր [ըստ Յուստիի՝ 18 հունվարի 520 թ., իսկ ըստ Կյոնիգի՝ 31 դեկտ. 522 թ.], երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»:
[Բաբելոնական բնագրում մեջ է բերված նաև արմենների կորուստը՝ 2024 սպանված]:

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Վահունիսայի դեմ պատերազմի: Արմենիայի մեջ Աուտիյարա [ըստ Յուստիի՝ Auliyāra, իսկ ըստ Կյոնիգի՝ Ūtījāra] անունով մի դավառ կա: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ, Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամի բանակից: Թուրավահարա ամսի վերջն էր [ըստ Յուստիի՝ 1 հունիսի 520 թ., իսկ ըստ Կյոնիգի՝ 12 հունիսի 521 թ.], երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Գադարշիշը, Ննազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմենիայում, մինչդեռ ես իմ նիզուկը ուղղում էի դեպի Մեդիա»:

[Բաբելոնական բնագրում ցույց է տրված նաև արմենների կորուստը՝ «նրանցից սպանված էին 2045 մարդ և գերի էին վերցված 2559 հոգի»]:

Ինչպես ենթադրում են Մարկվարտը, Խալաթյանցը՝ և ուրիշները, արմենների այս ապստամբությունը կարող էր կսույ ունեցած լինել Բաբելոնիայի ապստամբության հետ, ուր Բաբելոնական թագավորական գահի թեկնածու էր համարում իրեն Արախա անունով մի արմեն, Հալդիտայի որդին:

Բեյհատունի տրձանտղրության համապատասխան այդ հատվածը ևս մեջ եմ բերում ընդարձակ բովանդակությամբ.

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Իմ Պարսկաստան ու Մեդիա գտնված ժամանակ բաբելոնացիները երկրորդ անգամ ապստամբեցին իմ դեմ: Ապստամբեց Արախա անունով մի մարդ՝ արմեն, Հալդիտայի որդին: Բաբելոնիայի մեջ Գուբալա անունով մի երկիր կա. այնտեղ ապստամբեց: Այսպես խոսեց և ստեց. «Ծս նաբուբուզորոսսորն եմ,

¹ Տե՛ս J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Zweites Heft, Leipzig, 1903, էջ 166—167. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 55 և ուրիշ:

Գարոնիդի որդին»։ Բաբելոնացիներն ապստամբեցին իմ դեմ և բռնեցին այս Արախայի կողմը, որը Բաբելոնը գրավեց և դառավ Բաբելոնի թագավոր»։

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Ուստի Բաբելոն ուղարկեցի մի բանակ, որի հրամանատար կարգեցի Վինդաֆրա անունով մի մեդացու, իմ ծառային։ Այսպես պատվիրեցի նրան,— «Գնա՛ Բաբելոն և կոտորի՛ր այն ապստամբ բանակը, որ ինձ չէ ձանաչում»։ Վինդաֆրան գնաց ցորարանակի Նեո Բաբելոնիա։ Արամաղղն ինձ օղնեց։ Շնորհիվ Արամաղղի Վինդաֆրան նվաճեց բաբելոնացիներին և [նրանց] գերի վերցրեց»։

[«Մարկադանա ամսի 22-րդ օրն էր [լստ Կյունիգի՝ 2 թոյ. 521 [Բ.], երբ այս Արախան, որ ասել էր— «ես նաբուքոդորոսսորն եմ»՝ ձերբակալվեց իր դավակիցների Նեո միասին։ Նրանք ինձ մոտ բերվեցին։ Այնուհետև ևս այսպես վճռեցի՝ Արախան և գլխավոր իր գործակիցները պետք է Բաբելոնի մեջ ցից հանվեն։ Ահա այսպես մեռան»]՝։

Այս արձանագրության մեջ մատնանշված են, ինչպես անսնում ենք, Դարեհի զորավարների անընդհատ հաղթությունները։ Սակայն այդ հավանական ու համոզիչ չէ։ Ուշադրով է նախ և առաջ, որ ապստամբների դեմ անհրաժեշտ է եղել վարել հինգ ճակատամարտ և նրանց հետ պատերազմել ավելի քան մեկ տարի։ Բացի այդ, արձանագրությունից բնավ չէ երևում, որ առաջին երեք մարտերում Դադարշիշը հաղթած լիներ արմենիներին։ Հնդհակառակը, արմենիները, ըստ երևույթին, իրենք էին հաղթել թշնամուն։ Այդ հաջողությունն է եղել, հավանորեն, պատճառը, որ Դարեհը հարկադրված է եղել նոր զորավար ու նոր բանակ ուղարկել արմենիների դեմ, որոնք առաջացել էին մինչև Ասորեստան։

Արմենիները, որոնք ձգտում էին ազասություն ձեռք բերել, ինչպես ենթադրում են պատմագետները², որոշ դաշնավորություն ին կազմել Բաբելոնիայի և թերևս նաև Մեդիայի հետ։ Իայց ապստամբած երկրներից և ոչ մեկը չկարողացավ թոթա-

¹ Փաղազների մեջ գրված հավածը, որը պարսկական բնագրի մեջ չարգ-ված է ավելացված է համաձայն էլամական և բաբելոնական բնագրերի։

² Համեմատե՛ K. Astan, Études historiques sur le peuple arménien, Pa- ris, 1909, էջ 71. Hübschmann, Armentsche Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 9 և այրի։

վել պարսկական լուծը և վերջնական հաղթութունը մնաց Գարեհի կողմը:

Յեհիստունի արձանագրության մեջ առանձին կարևորութուն ունեն աշխարհագրական այն վայրերի հիշատակումները, ուր տեղի էին ունեցել վերոհիշյալ մարտերը:

Արմենիների առաջին երեք կռիվները պարսից դեմ տեղի էին ունեցել, ինչպես տեսանք, Արմենիայի սահմաններում՝ Զուլա ավանի և Տիգրա ու Ուհյամա կամ Հուլամա բերդերի մոտ: Նորորդ կռիվը տեղի էր ունեցել Արմենիայի սահմաններից դուրս՝ Ասորեստանի Իզալա (կարգում են նաև Իզզիլա և Իզիտու) երկրում, իսկ հինգերորդը՝ նորից Արմենիայի Աուտիյարա կամ Օտիյարա գավառում:

Մատնանշված այս հինգ պատմական հին վայրերի անունների ու տեղագրության նշումամբ կորոշվի հարկավ, թե ո՞րտեղ էր դրսևում ապստամբած արմենիների այն նոր հայրենիքը, որը Գարեհ Ա-ի արձանագրության մեջ կոչվում է «Արմինա»:

Գերմանական դիտնական Ֆերդինանդ Յուստին իր «Իրանի պատմության» մեջ՝ Զուլա ավանի անունը զուգադրում է ջրդական այժմյան Զոդանի հետ և մատնացույց է անում, որ նման անուն ունեցող մի տեղ գտնվում է նաև այժմյան Զեդիրևի մոտ: Տիգրա բերդը նա նույնն է համարում այժմյան Տիլլ ամրության հետ Տիգրիս գետի ափին: Իսկ Աուտիյարա կամ Օտիյարա գավառը համարում է այժմյան Քուրդիստանի Տիլարի շրջանը, որ գտնվում է վերին Զար գետի հովտում Զուլամերկի ու Ռեանդուզի միջև: Յուստինի այս ենթադրություններն ընդունելի են համարվել և մեջ են բերվում պատմագիտական ու այլ երկերում²:

Ուշադրության արժանի են Իզալայի և Աուտիյարայի մասին նաև Մարկվարտի և Սանտալճյանի բացատրությունները³: Իզալա երկրի անունը Մարկվարտի ենթադրությամբ համապատասխանում է Իզրլա (IZAL) լեռների անվան (այժմյան Տուր-Արդինի լեռների): Իսկ Աուտիյարա գավառի անունը Սանտալճյանը համապատասխան է համարում Խորենացու Աշխարհացույցի Ալտվանք

¹ Տե՛ս Grundriss der Iranischen Philologie, Bd. II, 5. էջ 429:

² Համեմատե՛ Պատմական Հաղատե՛ր, Օչերկ, էջ 86—88. Դուլեևս և Խաչ, Պատմություն հին հայերի, սր. 2, Թիֆլիս, 1909, էջ 84—85 և ուրիշ:

³ Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Iran, II էջ 167. J. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, II. Rome, 1917:

«Այտուանք», «Ատրուանք»)՝ գավառի անվան, որը գտնվում էր որստմական Հայաստանի Կորճայք նահանգում:

Տեղանունների վերոհիշյալ համեմատություններն ու նույնացումները չէ կարելի ըստ իս համարել հաստատուն և վերջնական: Մեզ բերված ենթադրությունները կարող են դեռ ապացուցման նոր ու ավելի համոզիչ տվյալների օգնությամբ: Սակայն, ինձ թվում է, որ միանգամայն անվիճելի կարելի է ընդունել, որ Զուղա, Տիգրա, Ուճյամա, Իզալա և Առախյարա աշխարհագրական տեղերը և երկրները գտնվել են Հին Ասորեստանի հյուսիսակողմում՝ պատմական Հայաստանի Աղձնիքում ու Կորճայքում և կամ նրանց հարևան շրջաններում, ուր, ինչպես տեսանք, հին հունական աղբյուրները և հայկական ավանդությունը մասնացույց են անում հայ ժողովրդի նախահայրերի հնադույն գաղթավայրերը:

Հին պարսիկների իշխանությունը, որ հաստատվել էր Արմենիայում Կյուրոս Աճի ժամանակ (550—529 թ. նախքան մեր թվ.՝ շարունակվեց այստեղ մոտ երկու հարյուր տարի մինչև Արեմենյանների թագավորության անկումը 330 թվին:

Դարեհ Ա-ի ժամանակ (522—486 թ. մեր թվ. առ.) Արեմենյան Պարսկաստանի բոլոր երկրները, նրանց թվում նաև Արմենիան, որոնք Դարեհի թագավորելուց առաջ, մեծ մասամբ, ավելի անկախ էին ու ինքնուրույն՝ ենթարկվեցին պետական ու վարչական վերակազմության: 522—520 թվերի առյուծաբուրյուններից հետո Դարեհ Ա-ը հասկացել էր, որ թուլակապ ու ապակենտրոնացած Պարսկաստանն անհրաժեշտ է դարձնել կենտրոնացած ու սերտ միացած պետություն: Ուստի նա ամբողջ պարսկական պետությունը բաժանեց, ինչպես վկայում է Հերոդոտոսը, 20 մեծ շրջանների, որոնց կառավարությունը հանձնեց նախնայ պաշտոնյաների, որ անվանվում էին սասրապներ (հին պարսկ. «խշաթրապա»=հայեր. «աշխարհապահ»): Սառիսուպները ենթարկված էին անմիջապես Դարեհի բարձրագույն իշխանությունը: Նրանք ունեին իրենց շրջաններում վարչական ու գաղտնական իշխանություն և նրանց գլխավոր պարտականություններից մեկը էր նաև հարկերի հավաքումը:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ շատ տեղերում և, ըստ երևույթի, նաև Արմենիայում, նախկին տեղային

Տե՛ս Հյուրշևան, Հին Հայոց տեղույ անունները, թարգմ. Պիլեգիկյանի, Երևան, 1907, էջ 205:

իշխանավորները, ենթարկված լինելով սատրապների վերահսկողությանը՝ պահպանել էին իրենց նախկին որոշ իրավունքները և իրենց կապը բնակչության հետ:

Ձինվորական իշխանությունը Դարեհը հանձնարարել էր հատուկ զորապետների, որ անկախ էին սատրապներից և ունեին իրենց արամազրուսթյան տակ պարսկական, տեղական ու վարձկան զորքեր:

Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետությունն Առաջավոր Ասիայում տնտեսագիտական նորագույն երկերում՝ համարվում է տնտեսական կանգառման ու անշարժության մի ժամանակաշրջան: Բայց այդ, ինչպես ցույց ենք տվել «Հայաստանի տնտրի ու քաղաքների մասին» սուսերեն մեր աշխատության մեջ¹, անտարակույս, սխալ է:

Պատմական աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է, որ բաժան ու թշնամի արևելյան մեծ պետությունների՝ Ասորեստանի, Բաբելոնիայի, Լյուդիայի և Եգիպտոսի՝ միավորումը մեծապես նպաստել էր առևտրի ու փողային տնտեսության զարգացման:

Աքեմենյանների ժամանակ արդեն դոյություն ունեին առևտրական հարաբերություններ ցամաքով ու ծովով Հնդկաստանի հետ: Դարեհ Ա-ի հրամանով նեղոս գետը Կարմիր ծովի հետ միացնելու համար վերականգնել էին հին ջրանցքը, որը կառուցել էին Եգիպտոսի փարավոնները:

Փոխանակության ու առևտրի զարգացմանը մեծ շահով աջակցած պետք է լինեին Դարեհ Ա-ի դրամական օբֆորմը և դրամների կշռի ու սրակի բարելավումը: Առանձին յոգատարությունը կոնոնավորվել ու բարեկարգվել էր Դարեհ Ա-ի ժամանակ ցամաքային հաղորդակցությունը ու ապահովվել էր նաև ձանապարհների անվտանգությունը:

Աքեմենյան Պարսկաստանի տնտեսական այս զարգացումը, որ առանձնապես նշանակալի էր Բաբելոնիայի և հին կուլտուրական երկրների առևտրական ու արդյունաբերական կենտրոններում՝ Ղպետք է, իհարկե, գերազնահատել: Մեծագույն մասը մյուս երկրների աղբյուրում էին դեռ առանձնացած և գրեթե մաս-

¹ Համեմատե *Макс Вебер*, *Аграрная история древнего мира*, не издод под редакцией *Д. М. Петрушевского*, Москва, էջ 224:

² *Տե՛ս* «О торговле и городах Армении в связи с мировыми торговлей древних времен», Ереван, 1930, էջ 5-8:

նակից շէին տնտեսական այդ զարգացմանը: Ուստի և, ինչպես մանրամասն ցույց եմ տվել վերոհիշյալ իմ աշխատութեան մեջ¹, Աքեմենյան Պարսկաստանի տնտեսակարգը կարելի է բնորոշել, ընդհանրապես, իբրև բնական տնտեսութիւն:

Արմենիայի ու արմենների պատմական անցյալի մասին Դարեհ Ա-ի և նրա հաջորդների ժամանակ կարևոր տեղեկութիւններ չաղորդում են մեզ պատմութեան հայր համարվող Հերոդոտոսը (484—425 թ. մեր թվ. առ.) ու նաև Քսենոփոնը (մոտ 430—354 թ. մեր թվ. առ.):

Արմենների ապստամբութիւնը, ինչպես տեսանք, պարսիկները վերջնականապես ճնշել էին 520 թվին: Արմենիան այնուհետև դառավ պարսկական սատրապութիւն և նրա կառավարութիւնը հանձնվում էր կամ պարսկական բարձր ազնւականութեան և կամ թագավորի մերձավոր ազգականներին:

Հերոդոտոսը, Պարսկաստանի հարկատու շրջանները թվելիս (գիրք III, գլ. 93)² Արմենիան համարում է Պարսից տասներեքերորդ սատրապութեան մի մասը:

«Պակտյուիկեից, արմեններից և նրանց հարևաններից մինչև եվքսինյան ծովը,—ասում է Հերոդոտոսը,—[Պարսկաստանը հարկ էր ստանում] 400 տաղանդ, 13-րդ շրջանն էր այս»:

Մատնանշված այս հարկը, ընդունելով պարսկական տաղանդի արծաթի կշիռը մոտ 32 կիլո 640 գր.³ այժմյան կշռով հավասար կլինի մոտ 13.056 կիլոգրամ արծաթ դրամի: Հուշը պարսկական մեկ տաղանդ արծաթի դրամական արժեքը համաստատաբան է համարում 6048 ոսկի մարկի [մոտ 3024 ոսկի բուբլու]: Ուրեմն՝ 400 տաղանդ հարկը հավասար կլինի մոտ 2.419.200 ոսկի մարկի կամ 1.209.600 ոսկի բուբլու: Այս հարկագումարը, ինչպես վկայում է Հերոդոտոսը, վճարել են ո՛չ միայն արմենները, այլև Պակտյուիկե երկիրը³ ու նաև արմենների մյուս հարևանները:

¹ Եսեյնք. էջ 7—8:

² *Strabo Hattsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 192—193:*

³ Դա Պակտյուիկե երկրի տեղը ենթադրում են Վանա լճի հարավում, այժմյան Բաղամուտ. տե՛ս H. Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, էջ 80:* Այս ենթադրութիւնը, ինձ թվում է, չէ կարելի համարել հաստատուն ու վերջնական: Պակտյուիկեի տեղագրութեան ու անվան խնդիրը դեռևս սրտը չէ:

Քացի գրամական հարկագումարից Արմենիան պարտավոր է եղել ուղարկել Պարսից թագավորին յուրաքանչյուր տարի 20.000 քուռակ:

«Երկիրը [Արմենիան],—ասում է Ստրաբոնը (XI, 14, 9).—ունի ձիերի համար շատ արոտներ, որոնք մեղականներից վատ չեն. այնպես որ նեսեական ձիերը, որ գործածում էին Պարսից թագավորները, այստեղ էլ էին սնուցանվում, և Արմենիայի սատրապը Պարսից թագավորին ուղարկում էր տարեկան 20.000 քուռակ Միթրայի տոնի համար»: Ինչպես և Դարեհ Ա.-ի նախորդների ժամանակ, արմենները 519 թվից հետո ևս տալիս էին Պարսկաստանին հետևակ ու ձիավոր զորք: Արմենական օժանդակ այս զորամասը, ինչպես կարելի է եզրակացնել աղբյուրների վկայություններից, մասնակցել է հավանորեն, այն բոլոր պատերազմներին, որ վարում էին Դարեհ Ա.-ը և նրա հաջորդները սկյութացիների, հույների, ու եգիպտացիների դեմ: Արմենները հիշատակված են, օրինակ, Քսերքսեսի զորարանակի շարքերում, որն արշավելու էր Հունաստան (480 թ. նախքան մեր թվ.): Հերոդոտոսը վկայում է (VII, 73), որ այս արշավանքին մասնակցող արմենները զինված են եղել փոշուղիացիների նման և վերջինների հետ գտնվել են Դարեհի փեսա Արտորմեսի հրամանատարության տակ: Նրանք ունեցել են իբրև զենք ու հանդերձանք՝ հյուսված սաղավարտներ, փոքր վահաններ, կարճ նիղակներ, տեգեր, սրեր և բարձր ձտքավոր կոշիկներ:

Ուշագրավ է ուսանձնապես, որ Հերոդոտոսի ցուցումները լիովին հաստատում են վերոհիշյալ մեր եզրակացությունը նախնական Արմենիա-Արմինայի տեղադրության մասին և արմենների զաղթավայրերը պարզ կերպով մատնանշում են բացի Փոքր Հայքից, հատկապես, Մոսիբում և Աղձնիքում: Հերոդոտոսի վկայություններից երևում է, որ նրա ժամանակ արմենները գրաված են եղել Հայկական լեռնաշխարհի միմիայն հարավային ու, գլխավորապես, հարավ-արևմտյան շրջանները, իսկ Արարատյան դաշտում այդ ժամանակ ապրել են սասպեյրները և ուրարտացիները: Այս վերջինները նրա մոտ անվանված են ալարոդներ:

«Մատիենները, սասպեյրները և ալարոդները,—ասում է նա (III, 94),—հարկ էին վճարում 200 տաղանդ: Նրանք կազմում էին 18-րդ սատրապությունը»:

¹ Տե՛ս Հեռոդ., VII, 73:

Այս վկայությունն իրավամբ մի պարզ սուպացույց է համարվում, որ պատմական Հայաստանի հյուսիսային շրջանները՝ Սելերը, Այրարատը և Ատրպատականը 5-րդ դարում մեր թվականությունից առաջ գտնվել են Արմենիայի սահմաններից դուրս և համարվել են առանձին սատրապություն:

Արմենների երկրի տեղագրության վերաբերյալ Հերոդոտոսը կարևոր վկայությունները, որ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար ունեն խոշոր նշանակություն՝ թարգմանաբար մեջ եմ բերում գրեթե առանց կրճատումների:

1. Հերոդոտոս, Պատմություն, I, 72՝

«Մեդական և Լյուդիական թագավորությունների մեջ սահմանն էր Հալիս գետը, որը հոսում էր Արմենների լեռից կիլիկեցիների միջոցով»:

2. Նույնը, I, 180՝

«Նրա [Բաբելոն քաղաքի] միջով անցնում է մի մեծ և խոր առարագ գետ, որի անունն է Եփրատ. նա հոսում է արմենների կողմից ու թափվում է էրջութրեական ծովը»:

3. Նույնը, V, 49՝

«Փույուգիացիներին հարևան են կապպադովկիացիները, որոնց մենք անվանում ենք սյուրիացիներ, սրանց հարևան են կիլիկեցիները... Կիլիկեցիներին սահմանակից են արմենները, և սրանք հարուստ են անասուններով, իսկ արմեններին հարևան են մատիենները»:

4. Նույնը, V, 52՝

«Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը կազմում է նավարկելի մի գետ, որի անունն է Եփրատ: Արմենիայում գտնվում են 15 կայարան հանգստյան տեղերով 56¹/₂ փարսախ տարածության վրա. այնտեղ կա և մի բերդ: Արմենիայից Մատիենն անցնելուց հետո այստեղ ևս գտնվում են 34 կայարաններ 157 փարսախ տարածության վրա»:

Այս վկայություններից առաջինը, որի մեջ մատնանշված է, որ Հալիս գետը հոսում է Արմենների լեռից՝ վերաբերում է Փոքր Հայքին: Իսկ երրորդ և չորրորդ վկայությունները պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ Արմենիայի սահմանները, որը գտնվում էր Եփրատի արևելակողմում:

Հերոդոտոսի մոտ հին Կապպադովկիայի արևելյան մասը, այսինքն՝ Մելիտենեի (այժմյան Մալաթիայի) շրջանը՝ համարվում է Կիլիկիայի մաս: Սրա ու հարավ-արևմտյան Արմենիայի

միջև իբրև սահման ցույց է տրված Եփրատ գետը: Այս գետի մոտից, ինչպես երևում է շորրորդ վկայությունից, 56-ն փարսախ (մոտ 300—350 կիլոմետր) տարածության վրա Արմենիայի միջով անցել է Սարգեսից Շոշ դնպցող Պաբսից «արբայական» կոչվող մեծ ճանապարհը, որի ուղղությունը պետք է ենթադրել այժմյան Մալաթիայից Խարբերդի դաշտի միջով դեպի Տիգրիս գետն Ամիդ—Դիարբեքիրի մոտ և այստեղից դեպի այժմյան Զեղիբե, որը գտնվել է, հավանորեն, մատիենների երկրում¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Եփրատի արևելակողմում գտնվող Արմենիայի տեղագրությունը Հերոդոտոսի մոտ ևս ցույց է տրված Ստորին Արածանիի և Վերին Տիգրիսի շրջաններում՝ հին Սոփրում ու Ադձնիրում:

Առանձնապես կտրևոր է ու հետաքրքիր Հերոդոտոսի մոտ նաև նրա մանրամասն վկայությունը առևտրի մասին, որը Եփրատ գետի հոսանքով տեղի էր ունենում Արմենիայի ու Քաբելոնի միջև:

Հերոդոտոս, Պատմություն, գիրք I, 194՝

«Այժմ ես կպատմեմ թե ի՞նչն է, իմ կարծիքով, ամենից զարմանալին իրեն քաղաքից [Քաբելոնից] հետո սրանց մոտ: Նրանց [ստորեստանցիների] նավերը, որոնք գետի վրայով դալիս են Քաբելոն՝ կլոր են և բոլորը կաշիապատ են: Արմենների երկրում, որոնք բնակվում են ստորեստանցիներից վերև՝ սրանք կտրում են ուռիների շինում նավի կողերը և պատում են այդ կաշվե ծածկով, տալով հատակի ձև և ո՛չ նավի ետևի կողմն են ընդարձակում, ո՛չ էլ նրա առջևի կողմը նեղացնում, այլ տալիս են նրան վահանի նման կլոր ձև. լցնում են ամբողջ նավը ծղոտով, բեռնում են և թողնում, որ իջնե գետն ի վայր: Մեծ մասամբ նավերով տանում են զինիով լիքը արմավենի տակառներ: Նավը վարում են երկու դեկի օգնությանը երկու կանգնած մարդ՝ մեկը նրանցից դեկը քաշում է դեպի իրեն, մյուսը հրում է իրենից: Այդ նավերը լինում են և շատ մեծ և ավելի փոքր: Նրանցից ամենամեծերը տանում են հինգ հազար տաղանդ բեռ: Ամեն մի նավում գտնվում է մեկ էջ, իսկ մեծ նավերում մի քա-

¹ Համեմատե իմ նախորդ աշխատությունները՝ «О торговле и городах Армении», էջ 14—16 և «Տիգրան Երկրորդը և հոռմը», էջ 97 և 99: [Տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 195, 492 խմբ.]:

ներսը, Բաբելոն հասնելուց և բեռը ծախելուց հետո՝ նրանք [ասորեստանցիները] վաճառում են նաև նավի կմախքը և ամբողջ ծղոտը, իսկ կաշին բարձում են Լշերի վրա և նորից գնում արմենների երկիրը: Որովհետև գետն ի վեր անկարելի է նավել գետի արագության պատճառով՝ ուստի և նրանք նավերը պատրաստում են ո՛չ թե փայտից, այլ կաշվից: Իսկ երբ նրանք, էշերը քշելով, ետ են գառնում արմենների երկիրը, նույն եղանակով պատրաստում են ուրիշ նավեր: Այսպես են նրանց նավերը»:

Հույն պատմագրի ուշագրավ այս վկայությունը, ինչպես մասնաճանշել եմ Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ուսուսերևն իմ աշխատության մեջ¹, սխալ է հասկացվել պատմագիտական դրեթե բոլոր նորագույն երկերում: Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ պատմագետները կարծել են, որ առևտրի միջնորդներն Արմենիայի ու Բաբելոնի միջև, որը նկարագրված է Հերոդոտոսի մոտ, եղել են արմենները: Բայց, իրապես, Հերոդոտոսի բնագրում պարզ ասված է, որ ապրանք էին փոխադրում Արմենիայից Բաբելոն ո՛չ թե արմենները, այլ ասորեստանցիները: Այս հնագույն ժամանակաշրջանում, ինչպես ցույց է տրված նույն իմ աշխատության մեջ՝ սոցիալական շերտավորումը դեռևս շատ թույլ էր արմենների մոտ և առևտուրը կենտրոնացած էր այդ ժամանակ, գլխավորապես, սեմական ժողովուրդների ձեռքում:

Ինչպես ներքև կտեսնենք, արմենների տնտեսության հիմքը Հերոդոտոսի ու Քսենոփոնի ժամանակ անասնապահությունն էր՝ միացած նստակյաց հողագործության հետ:

¹ Տե՛ս „() торговле и городах Армении“, էջ 10.—11:

ԱՐՄԵՆԵԼՅԱՆ ԵՎ ԱՐՄԵՎՄՏՅՈՒՆ ԱՐՄԵՆԻԱՆ ԸՍՏ ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ

1. Հույն զորքի նահանջի հանապարհն Արմենիայի միջով.— նորագույն ենթադրություններն այդ մասին:— 2. Կենտրիանս գետը՝ սահման հարավ-արևելյան Արմենիայի:— 3. Արմենիայի սառապն էր Օրոնտասը:— 4. Արևմտյան Արմենիայի կառավարիչն էր Տիրիբագը:— 5. Արևելյան և Արևմտյան Արմենիայի տեղադրությունը.— բնդնակրացած սխալ ենթադրություններն այդ մասին.— արմենները դեռևս չէին մտել Արարատյան դաշտը:— 6. Հայկական լեռնաշխարհում ապրող արմենների հարևան նին ցեղերը.— կարդուխները—խալդայները.— մարդերը.— խալլուրները.— առախները, փասիանները և այլ ցեղերը.

Արմենների ու նրանց երկրի մասին Արքեմենյան Պարսկաստանի ժամանակաշրջանում միակ ու ամենակարևոր աղբյուրը Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ն է (=«Արշավանքը»), որի մեջ նկարագրված է Քսենոփոնի և տասը հազար հույն զորքի վերադարձը Բաբելոնի մոտից Արմենիայի ու Տրապիզոնի վրայով. Հունաստան (401—400 թթ. նախքան մեր թվ.): Հունական զորքն օգնության էր գնացել Կրտսեր Կյուրոսին, որն ապստամբել էր իր եղբոր՝ Արտաքսերքսես Բ-ի դեմ (404—358 թթ. մեր թվ. առ.), և վերադառնում էր հայրենիք Կունաքսայի մոտ տեղի ունեցած անհաջող ճակատամարտից հետո: Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկություններն Արմենիայի մասին միանգամայն արժանահավաստ են ու վստահելի, որովհետև նա ինքն անձամբ եղել է Արմենիայում և նկարագրել է այս երկիրն իբրև ականատես:

Այդ տեղեկությունները վերաբերում են Արմենիայի այն շրջաններին, որոնց միջով անցել էին հույները: Ուստի և կարեվոր է, ամենից առաջ, որոշել Քսենոփոնի և հույն զորքերի նահանջի ճանապարհն Արմենիայի վրայով:

Նահանջի այդ ճանապարհը, դժբախտաբար, դեռևս վիճաբանության առարկա է և վերջնականապես դեռ չէ պարզված:

Պատմական ու աշխարհագրական հին ու նոր երկերում այդ մասին չազորդվում են տարբեր, մեծ մասամբ, շփոթ ու հակասական տեղեկություններ, և այս կարևոր խնդիրը կարոտ է դեռ նոր ու լուրջ ուսումնասիրության:

Մինչ այդ՝ մեջ ենք բերում եվրոպական պատմագետների ու աշխարհագրագետների նորագույն ենթադրություններն այդ մասին, որ համարվում են հավանական:

Ըստ Քսենոփոնի՝ նահանջող հելլեն զորքը մտել էր Արմենիա, անցնելով Կենտրիտես գետը, այժմյան Բոնտան-սուն, որը Արմենիան բաժանում էր կարդուխների երկրից: Լեման-Հաուպտը, որը հենվելով Քսենոփոնի հազորգած տեղեկությունների վրա՝ նահանջի ճանապարհը մանրամասն ուսումնասիրել է տեղում.— ենթադրում է¹, որ հույները Կենտրիտես գետն անցել էին այժմյան Թիլի հյուսիսակողմում գտնվող Քանիմիրի գյուղի մոտ:

Հավանական է համարվում, բացի այդ, որ Կենտրիտես գետին անցնելուց հետո հույները գնացել էին դեպի հյուսիս և Տավրոսյան լեռներով իջել էին Մշո դաշտը ու հասել մինչև Տելեբոաս գետը, որը Մարկվարտը համապատասխան է համարում հին Մեղ (այժմյան Կարասու) գետին²:

Շարունակելով իրենց ճանապարհը Տելեբոաս գետի մոտից՝ նրանք գնացել էին վեց օրվա ճանապարհ, 30 փարսախ, և հասել մինչև Եփրատ գետը, որն անցել էին, թրջվելով մինչև պորտ: Հույները լսած են եղել, որ այդ տեղից հեռու չեն Եփրատի ակունքները:

Գերմանական գիտնականները, որ մանրամասն ուսումնասիրել են հույն զորքի նահանջի ճանապարհը, ենթադրել են, որ Քսենոփոնի մոտ հիշատակված Եփրատն Արևելյան Եփրատն է՝ ինչ Արածանին: Գիտնականների մի մասի կարծիքով, Մշո դաշտից հույները շարունակել էին իրենց ճանապարհը դեպի հյուսիս կամ հյուսիս-արևելք և, անցնելով Եփրատ-Արածանին՝ ուղղվել էին դեպի Խնուսի դաշտը և այստեղից Կարնո շրջանը, իսկ մյուս մասի կարծիքով՝ հույները Մշո դաշտից մտել էին Մանազկերտի շրջանը, գնացել էին այստեղից դեպի հյուսիս և Եփրատ-Արածա-

¹ Տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. 1, Berlin, 1910, էջ 340—352:

² Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, N. 11.11 1, էջ 236:

նին անցել էին այժմյան Ղարաքլիսեի մոտ ու դուրս եկել Ալաշ-կերտի դաշտը:

Հոռմեական հին աշխարհաքարտեզի ուսումնասիրությունն ինձ հիմք էր ծառայել ենթադրելու¹, որ հույները Մանազկերտի շրջանից գնացել էին ո՛չ թե դեպի Ղարաքլիսե, այլ քարտեզում նշանակված Մումբ—Դիդեմ հաղորդակցության գծով դեպի Դիա-դին—Քազավանի շրջանը, որը, հավանորեն, կաղմում էր այդ ժամանակ Արմենիայի հյուսիս-արևելյան սահմանը:

Նահանջող հույն զորքի ճանապարհը Քազավանի կողմերից մինչև Տրապիզոն լուսաբանված է իմ «Հին Հայաստանի և Ան-գորրկովկասի պատմության մի քանի պրոբլեմների մասին» նորագույն աշխատության մեջ²: Նրանց ճանապարհի շարունակու-թյունը ես ենթադրել էի այստեղից հետևյալ ուղղությամբ,— Ալաշկերտի դաշտի և Դելիբաբայի վրայով դեպի Պասին-սու-գետը, որը Քսենոփոնի մոտ անվանված է Փասիս, այստեղից դեպի Օլթիի շրջանը, ուր գտնվում էր տառիների երկիրը, և այնուհետև Սարիղամիշի շրջանով և Կարսի հարավակողմով դեպի Կաղզվանի կողմերը և Հարբաղոս գետը՝ այժմյան Արաքս—Արազը:

Հարբաղոսի նույնացումը Արազ գետի հետ հնարավորու-թյուն էր տվել ինձ Քսենոփոնի մոտ հիշատակված «մեծ, հա-րուստ և բազմամարդ» Գյումնիաս քաղաքի տեղադրությունը որո-շելու սկզբնականների երկրում՝ այժմյան Գյումրի-Լենինականում: Այստեղից հույների ճանապարհը մինչև Տրապիզոն որոշվում է միանգամայն բավարար ճշտությամբ: Լենինական-Գյումրիի մո-տից նրանք գնացել էին Զարիշատի շրջանի միջով և Արդահանի հարավակողմով դեպի Ճորոխ գետը և այնտեղից մակրոնների ու կոլիտների երկրների միջով ու դժվարանցանելի լեռնային տեղե-րով դեպի Տրապիզոն:

Քսենոփոնն Արմենիան անվանում է ընդարձակ ու բարեկե-տիկ երկիր: Նրա ժամանակ Արմենիայի սատրապն է եղել Օրոնտասը (Ὀρόντας = «Նրուանդ»): Սա ծագում էր, ինչպես երե-վում է Ստրաբոնի մի վկայությունից (XI, 14, 15)՝ պարսկական բարձր ազնվականության Վիդարնայի սերունդից, որը դա՛ էր բարձրացրել Դարեհ Ա-ին:

¹ Տե՛ս «Հին Հայաստանի ղլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 37—40:

² Երևան, 1944 թ.:

«Կարդուիսները երկիրն անցնելուց հետո,—վկայում է Քսենոփոնը¹,—ասում էին, որ [հույները] կգան Արմենիա, որը մեծ է ու հարուստ և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ»:

Թեև պատմագիտական գրեթե բոլոր երկերում մատնանշվում է, որ Արմենիան Քսենոփոնի ժամանակ ունեցել է երկու սատրապ², սակայն մեզ բերված այս վկայությունից կարելի է թերևս հետևեցնել, որ ինչպես Հերոդոտոսի, նույնպես և Քսենոփոնի ժամանակ, Արմենիան ունեցել է, հավանորեն, միայն մեկ սատրապ:

Վերոհիշյալ երկերի մեջ բերված հետևություններից է ծառայել, անշուշտ, այն, որ բացի սատրապ Օրոնտասից Քսենոփոնի մոտ հիշատակված է նաև Արևմտյան Արմենիայի—Տավրոսյան լեռների հյուսիսակողմում գտնվող արմենական շրջանների—առանձին կառավարիչը, Տիրիբազը, որին համարել են Արմենիայի այս մասի սատրապ: Կարելի է սակայն ենթադրել, որ այս Տիրիբազը, որը Քսենոփոնի մոտ (IV, 4, 4) անվանված է Արևմտյան Արմենիայի «հյուպարքոս» (ὑπαρχος), այսինքն՝ փոխկառավարիչ, եղել է, հավանորեն, Օրոնտաս սատրապի օգնականը: Ինչպես վկայում է Քսենոփոնը, Տիրիբազը Պարսից թագավոր Արտաքսերքսես Բ-ի բարեկամն էր և ուներ Պարսից թագավորին ձի նստեցնելու հատուկ արտոնություն (IV, 4, 4)³: Նույն այս Տիրիբազը, ասում է Քսենոփոնը «Անաբասիս»-ի վերջաբանում (VII, 8, 25), կուսակալն էր փասիանների և հեսպերիտների:

Ենթադրելով որ Քսենոփոնի ժամանակ Արմենիան վարչականապես բաժանված է եղել երկու մասերի՝ արևելյան և արևմտյան, պատմագետները, իմ կարծիքով, սխալ են որոշել սրանց տեղերը: Ադոնցը, օրինակ, կարծում է, որ Քսենոփոնի հիշատակած Արմենիայի արևելյան ու արևմտյան մասերը համապատասխանում են, իսկապես, Արևմենյան ժամանակաշրջանի վերոհիշ-

¹ «Անաբասիս», գր. III, գլ. 5, 17:

² Տե՛ս Գաբազյան, քննական պատմության Հայոց, Ա, էջ 67. Χαλατδβανη, Очерк истории Армении. էջ 92. Ն. Գելցեր, Համառոտ պատմություն Հայոց թարգմ. Գալեմբարյանի, էջ 7. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie. էջ 760 և ուրիշ: Որ Արմենիան Քսենոփոնի ժամանակ ունեցել է միայն մեկ սատրապ՝ այդ մասնանշված է նաև Լեոյի մոտ՝ «Հայոց պատմություն», հատ. Ա., Թիֆլիս, 1917, էջ 331:

³ Քսենոփոնի վկայությունները Օրոնտասի և Տիրիբազի մասին շփոթված են ու սխալ են մեկնված պատմագիտական մի շարք երկերում: Վիդարնայի սերունդից էր ծագում ո՛չ թե Տիրիբազը, ինչպես մատնանշում են Գաբազյանը, Խալաթբանը և ուրիշները, այլ Օրոնտասը:

այս 13-րդ և 18-րդ սատրապութիւոններին¹: Այդ, իհարկե, ճիշտ չէ: Հերոդոտոսի ժամանակից հետո մինչև Քսենոփոնը սասպեյրների, ալարոզների և մատիենների երկիրը չէր կարող, անշուշտ, գտնած լինել Արևելյան Արմենիա: Վերջինս, ինչպես դժվար չէ կռահել Քսենոփոնի վկայութիւոններից, ըստ երևույթին, գտնվում էր այդ ժամանակ Տավրոսյան լեռների ու Վանա լճի հարավակողմում: Սխալ է, անտարակույս, նաև Լեոյի ենթադրութիւոնը², որ իբր թե Արևելյան Արմենիան պարունակում էր իր մեջ Արածանիի վերին հովիտը (Ալաշկերտը, Գիաղինը): Ճիշտ չէ ըստ իս նաև Գևորգ Ասլանի ենթադրութիւոնը, որը Արևելյան Արմենիա և համարում Արաքս գետի ավազանի շրջանները, իսկ Արևմտյան Արմենիա՝ Եփրատ գետինը³:

Ի նկատի ունենալով արմենների վերև մատնանշված գաղթավայրերը, ինձ թվում է, կարելի է ենթադրել, որ Քսենոփոնի ժամանակ Արևելյան Արմենիա է համարվել, հավանորեն, Տավրոսյան լեռների ու Վանա լճի հարավակողմում գտնվող արմենական երկիրը, իսկ Արևմտյան Արմենիա՝ նույն լեռների հյուսիսակողմում գտնվող Արածանիի հովիտները և Մշո դաշտը մինչև Փոքր Հայք ու Սև ծով:

Արմեններն այս ժամանակաշրջանում դեռևս չէին անցել Արարատյան դաշտը և այնտեղ դեռ ապրում էին սասպեյրները, ալարոզները և հին բնիկ ցեղերը: Արմենների երկիրը, ըստ երևույթին, հասնում էր հյուսիս-արևելքում մինչև Բագրևանդ ու Ծաղկոտն:

Քսենոփոնի ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի զանազան կողմերում բացի արմեններից ապրել են այլևայլ ցեղեր, որոնց մի մասը հիշատակված է Հերոդոտոսի ու Քսենոփոնի երկերում: Ենթամագիտական ուսումնասիրութիւոններում այս ցեղերի մասին անձախ տրվում են սխալ լուսաբանութիւոններ, ուստի և այս իրողիքը կարոտ է հատուկ ընդարձակ քննութիւյան:

Արմեններին հարևան էին հարավում կարգուխները, որոնք

¹ Տե՛ս Н. Адонц, Армения в доху Османлян, էջ 399: Համեմատել նաև К. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 11 և ուրիշ:

² Տե՛ս Ան, Հայոց պատմութիւն, Ա., էջ 331: Համեմատել նաև Χαλατσηянц, Очерки истории Армении, էջ 92, որը Արևելյան Արմենիայի մայրաքաղաք է անտարում Շահապիվանը:

³ Տե՛ս К. Aslan, Études historiques, էջ 71:

գտնվում էին, ինչպես տեսանք, Կենտրիտես գետի (այժմյան Բոհտան-սուխ) հարավում: Քսենոփոնի նկարագրած կարդուխների երկիրը համապատասխանում է հին հայ պատմիչների մոտ հիշատակված «Կորդուք»-ին, «Կորդուաց աշխարհ»-ին: Քսենոփոնի ժամանակ կարդուխների քաջ ու ռազմիկ ցեղը եղել է անկախ և ենթարկված չէ եղել Պարսից իշխանության: Կարդուխների ու արմենների միջև գոյություն է ունեցել այդ ժամանակ անհաշտ թշնամություն: Կենտրիտես գետի աջ ափի մոտ, մոտավորապես այժմյան Սղերտի շրջանում, Քսենոփոնի ասելով՝ արմենների գյուղեր չկային պատերազմների պատճառով կարդուխների հետ¹:

Պատմագիտական երկերում, մեծ մասամբ, ենթադրում են, որ կարդուխներն այժմյան քուրդերի նախահայրերն են²: Այդ ենթադրությունը համարվում է այժմ սխալ և անընդունելի: Քսենոփոնի վկայություններից երևում է, որ կարդուխները նստակյաց ժողովուրդ էին և ունեին համեմատաբար բարձր մշակույթ: Հելլենական զորքերը, որ բանակել էին նրանց լքված գյուղերում՝ կարդուխների զեղեցիկ տներում, որ կահավորված էին մեծ քանակությամբ պղնձե ամաններով՝ գտել էին պարենի առատ պաշարներ ու նաև շատ պինի, որ նրանք պահում էին ծեփված հորերում (IV, 2, 22): Առանձնապես հետաքրքիր է նաև Ստրաբոնի վկայությունը (XVI, 1, 24), որը մատնանշում է, որ կարդուխները համարվում էին նշանավոր ճարտարապետներ և փորձառու էին քաղաքների ու բերդերի պաշարման աշխատանքներում: Իբրև գենք նրանք գործ էին ածում, ինչպես վկայում է Քսենոփոնը («Անաբասիս», IV, 2, 28), աղեղներ ու պարսատիկներ: Աղեղներն ունեին մոտավորապես երեք կանգուն, այսինքն, մոտ 1²/₅ մետր երկարություն, իսկ նետերն՝ ավելի քան կրկու կանգուն, այսինքն ավելի քան 1 մետր երկարություն («Անաբասիս», IV, 2, 27—28):

Նստակյաց և երկրագործ այս հին ժողովուրդը, ինչպես երևում է մեջ բերված վկայություններից, չէ կարող լինել այժմյան

¹ Կարդուխների մասին վերահիշյալ տեղեկությունները տալիս է Քսենոփոնը «Անաբասիս»-ի երրորդ ու չորրորդ գրքերում՝ III, 5, 16, IV, 4, 1: Արմեններին ու նրանց հարևաններին վերաբերող «Կլուրոպեդիա»-ի ու «Անաբասիս»-ի համապատասխան հատվածները, որ թարգմանել են հունարենից, տպագրված են սույն գրքի վերջում՝ հատուկ հավելվածում:

² Sk'u *Justi*, *Geschichte Irans*, *Grundriss der Iranischen Philologie*, II, 5, էջ 464. *H. Kiepert*, *Lehrbuch der alten Geographie*, Berlin, 1878, էջ 80. *J. Morgan*, *Histoire du peuple arménien*, Paris, 1919, էջ 24. Լեո, *Հայոց պատմություն*, հատ. Ա., Թիֆլիս, 1917, էջ 330 և ուրիշ:

խաշնարած ու թափառակյաց քուրդերի նախահայրը: Պրոֆ. Մարկվարտը ենթադրում է¹, որ իրենց լեզվով ու բարբերով կարողուները, հավանորեն, ցեղակից էին խալդ-ուրարտացիներին: Բայց այս ենթադրությունը ևս, որը հիմնավորված չէ փաստական տվյալներով՝ չէ կարող համոզիչ լինել ու ընդունելի: Ուստի և կարողութենների ազգակցության խնդիրը փոքր-ասիական այս կամ այն ցեղի հետ մնում է դեռևս մութ և անորոշ:

Ինչպես հազորդում է Քսենոփոնը (*Անաբասիս*», IV, 3, 4), Կենտրիտես գետի մոտ Օրոնտասի զորքի մեջ բացի արմեններից կային նաև մարդեր և խալդայներ (*χάλδαινοι*)՝ վարձկան:

«Ասում էին,—պատմում է Քսենոփոնը,—որ խալդայներն ազատ են ու ուզմունակ: Իբրև զենք գործ են ածում երկար վահաններ ու նիզակներ» (IV, 3, 4):

Որ խալդայներն ինքնուրույն են եղել և շեն եղել հպատակված Պարսից թագավորին՝ այդ Քսենոփոնի մոտ մատնանշված և նաև երկու այլ վկայությունների մեջ:

«Իսկ կարողութեններին, տառիներին և խալդայներին,—ասում է Քսենոփոնը,—որոնք չէին հպատակված թագավորին ու նաև խիստ երկյուղալի թշնամիներ էին՝ մեզ հնազանդեցրինք, որովհետև պետք է վերցնեինք կենսամթերքներ, որ նրանք չէին ուզում մեղ մատակարարել» (*«Անաբասիս»*, V, 5, 17):

Պրոֆ. Մարկվարտը ենթադրում է, որ Օրոնտասի զորքի մեջ եղած վարձկան խալդայները, հավանորեն, հարավային Արմենիայի խալդ-ուրարտացիներն էին, իսկ երկրորդ վկայության մեջ տառիների հետ նշված խալդայները, որոնք հիշատակված են իբրև անկախ ժողովուրդ խալլուբների ու մակրոնների միջև նաև «Անաբասիս»-ի վերջաբանում (VII, 8, 25), ըստ երևույթին, խալլուբների հարևան հյուսիսային խալդ-ուրարտացիներն են²:

Մարկվարտի կարծիքով, որ ինձ ևս հավանական է թվում՝ Օրոնտասի զորքի մեջ եղած խալդայները հին Աղձնիքի և, գրված խալլուբներ, Սասունի ու Խուլթ լեռան խալդերն էին, որոնք հիշատակված են նաև 6-րդ դարի (նախքան մեր թվ.) հույն պատմագիր Հեկատայոսի մոտ³:

¹ Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 34:

² Markwart, Südarmenten und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 229—230:

³ Strabo, էջ 229: Համեմատե նաև Մարկվարտի նախորդ աշխատու-

Վերոհիշյալ վկայություններից, որ վերաբերում են խալդայներին, կարելի է, ինչպես տեսնում ենք, հետևցնել, որ մինչև իսկ 401—400 թվերին մեր թվականությունից առաջ խալդ-ուրարտացիները, որ հարևան էին հնդեվրոպական եկվոր արմեններին, որոշ շրջաններում այսհպանել էին իրենց անկախությունն ու ինքնուրույնությունը: Դժվար չէ Քսենոփոնի վկայություններից նաև հետևցնել, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի իշխանությունը հենված է եղել Արմենիայում, գլխավորապես, արմենների ռազմական ուժի վրա, որը, հավանորեն, հիմնական մասն էր կազմում Օրոնտաս սատրապի զորքերի:

Բացի արմեններից ու վարձկան խալդայներից Օրոնտասի զորքի շարքերում հիշատակված են նաև մարդերը: Քսենոփոնի վկայությունից, դժբախտաբար, պարզ չէ, թե արդյոք միայն խալդայներն էին վարձկան, թե նաև մարդերը:

«Սրանք [ձիավորները և հետևակները],—ասում է Քսենոփոնը,—էին Օրոնտասի և Արտուխասի արմենները և մարդերը և խալդայները վարձկան» («Անաբասիս», IV, 3, 4):

Մարկվարտը ենթադրում է, որ այս հատվածում «վարձկան» բառը վերաբերում է ո՛չ միայն խալդայներին, այլև մարդերին: Եթե ընդունենք, իրոք, որ մարդերը ևս վարձկաններ էին՝ այդ դեպքում հավանական կարելի է համարել, որ նրանք ևս եղել են ազատ ու անկախ, ինչպես և խալդայները:

Հերոդոտոսը իր պատմության մեջ մարդերին համարում է իրանական նոմադ ժողովուրդ (գք. I, գլ. 125): Բայց Մարկվարտի ասելով՝ մինչև այժմ դեռ պարզ չէ, թե արդյոք մարդերն ի բնե իրանական նոմադներ էին, թե՛ նախաիրանական նոմադ ցեղ էին, որ ժամանակի ընթացքում խառնվել էր իրանյանների հետ և իրանացել²:

Մարկվարտը հավանական է համարում, որ մարդերն այժմյան քուրդերի նախնիներն են: Նրա կարծիքով, այդ ականարկված 1 տասներորդ դարի արաբ մատենագիր Մասուդիի մոտ, որը քուրդ ազգաբաններից իմացել էր, որ քուրդերի նախահայրը,

թյունները— „Untersuchungen zur Geschichte von Eran“, I, Göttingen, 1896, էջ 65—66 և „Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation“, Berlin, 1919, էջ 17:

¹ Sk'us „Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation“, էջ 24:

² նույնը, էջ 21:

Քուրդը, Մարդի որդին էր¹: Մասուդիի այս վկայությունը, իրապես, ուշագրավ է, որովհետև հայ մատենագրության մեջ ևս քուրդերն անվանվում են «ազգն մարաց»:

Մարդերը, ինչպես ենթադրում են, ապրել են պատմական Հայաստանի երկու հին գավառներում, որոնք նրանց անունով կոչվել են Մարդաստան և Մարդադի: Այս գավառներից առաջինը, Մարդաստանը, գտնվել է ո՛չ թե Արճակ լճի արևելակողմում կամ հյուսիս-արևելակողմում, ինչպես ենթադրել են Հյուրշմանը և Ադոնցը², այլ հին Արտազ գավառի և այժմյան Մակուի արևմտակողմում³: Իսկ Մարդադին գտնվել է այժմյան Ռինգյոյի հյուսիսակողմում՝ Կարինի շրջանից դեպի հարավ: Ադոնցը ենթադրում է, որ այս գավառի մարդերը հետնորդներն էին հավանորեն, Քսենոփոնի հիշած մարդերի, որոնք, նրա կարծիքով, կարող էին գաղթած լինել հյուսիս հարավից⁴:

Քսենոփոնի ժամանակ, ինչպես մատնանշում է Մարկվարտը, Օրոնտասի գորբի մեջ եղած մարդերը, նաև արմեններն ու խալդայները, ըստ երևույթին, Արևելյան Արմենիայի կամ նաև նրա սահմանակից շրջանների բնակիչներն էին: Այս մարդերի բնակության վայրը Մարկվարտը, հիմնվելով հռոմեական աղբյուրների վրա՝ մատնացույց է անում Ադիաբենի ու Կալաբենի հյուսիսակողմում, Վասպուրականի Անձավացիք գավառում, որը գտնվում էր Կենտրիտես գետի (այժմյան Բոհտան-սուի) վերին հոսանքի կողմերում⁵:

Հյուսիս-արևմտյան կողմից արմեններին հարևան էին խալդուբները: Սրանք, ինչպես և տառխները, հիշատակվում են Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի մեջ իբրև վարձկան ղինվորներ Տիրիբազի զորքի շարքերում (IV, 4, 18): Խալդուբների երկրի միջով հելլեններն անցել էին յոթը օրվա ճանապարհ, մոտ 50 փարսախ՝ ավե-

¹ Նույնը, էջ 22:

² Sk'v Hübshmann, Die altarmenischen Ortsnamen, Indogermanische Forschungen, Bd. 16, 1904, էջ 239 և Adonц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 316:

³ Sk'v Ա. Խաչատրյան, Արիական խավը նախատարտյան Հայաստանում, «Տեղեկ. գիտ. և արվ. ինստ.», № 4 (1930), էջ 25 և իմ աշխատությունը «Հին Հայաստանի գիտավոր ճանապարհները», էջ 158—159:

⁴ Adonц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 417, ժան. 5:

⁵ Sk'v Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 23—26:

լի քան 250 կիլոմետր: Քսենոփոնը սրանց համարում է ամենա-
 ուղղակի ժողովուրդն այն բոլոր ցեղերից, որոնց հետ կռիվներ էին
 ունեցել հելլենները (IV, 7, 15): Քսենոփոնի և Ստրաբոնի վկա-
 յություններից հայտնի է նմանապես, որ խալյուրների մի մասը,
 որն ապրում էր պոնտական լեռներում՝ զբաղվում էր երկաթագոր-
 ծությամբ («Անաբասիս», V, 5, 1 և Ստրաբոն, XIV, 3, 19):

Ուշագրավ է այն, որ Քսենոփոնի հիշատակած պոնտական
 խալյուրները Ստրաբոնի մոտ (XII, 3, 8) անվանված են խալ-
 դայներ: Ինկատի առնելով Ստրաբոնի այս վկայությունը, նաև
 այն, որ խալյուրները գտնվում էին ըստ Քսենոփոնի կուլտու-
 րական զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանի վրա՝
 գիտնականներից շատերը ենթադրում են, որ նրանք ցեղակից էին
 խալդ-ուրարտացիներին¹:

Խալյուրների բարբերի, զենքերի ու ամրությունների հետա-
 քրքիր նկարագրությունը տալիս է Քսենոփոնը հետևյալ իր վկա-
 յության մեջ:

Քսենոփոն, «Անաբասիս», IV, 7, 15—17՝

«Սրանք [խալյուրները] բոլոր ժողովուրդներից, որոնց մի-
 ջով անցել էին հելլենները, ամենաքաջն էին և մարտի էին
 բռնվում: Նրանք ունեին վուշից պատրաստված զրահներ
 մինչև փորը, իսկ զրահածայրերի փոխարեն՝ հաստ հյուս-
 ված քուղեր: Ունեին նաև սոնապաններ և սաղավարտներ ու
 գոտիների մոտ դաշույն՝ նման լակեդեմոնական կեռ փոքր
 դանակի, որով սպանում էին, ում որ կարողանում էին
 հաղթել, և, կտրելով ու վերցնելով գլուխները՝ մեկնում էին:
 Նրանք երգում և պարում էին, երբ թշնամիները կարողա-
 նում էին իրենց տեսնել: Ունեին նաև նիզակ, որը ուներ մեկ
 ծայր մոտ տասնևհինգ կանգուն երկարությամբ: Նրանք
 պաշտպանվում էին քաղաքավայրերում և, երբ հելլենները մո-
 տով անցնում էին՝ հետապնդում էին և պատրաստ էին միշտ
 կռվելու: Ապրում էին ամուր տեղերում, որոնց մեջ հավաք-
 ված էր նաև պաշարեղենը. այնպես որ հելլենները ոչինչ
 չկարողացան վերցնել այստեղից, այլ սնվում էին այն կեն-
 սամթերքներով, որ վերցրել էին տառիսներից»:

¹ Sk'ս S. Feist, Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen, Berlin, 1913, էջ 403. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 230 և ուրիշ.:

Որպես վարձկաններ Տիրիբազի զորքի շարքերում Քսենոփոնի մոտ հիշատակված են, բացի խալյուբներից, նաև տառխները: Սրանց երկրի միջով հելլեններն անցել էին հինգ օրվա ճանապարհ՝ մոտ 30 փարսախ¹ (=մոտավորապես 150 կիլոմետր): Սրանք, ըստ երևույթին, հարևան են եղել խալյուբներին ու փասիաններին և միասին դիմադրել էին հելլեններին, երբ սրանք Փասիս—Պասին-սու գետի ավազանից անցել էին մոտակա լեռնանցքը: Տառխների ու փասիանների անուններից, ինչպես հայտնի է, ծագել են պատմական Հայաստանի «Տայք» և «Բասյան» գավառների անունները:

Բացի վերոհիշյալ ժողովուրդներից՝ Հայկական լեռնաշխարհի թե արևմտյան և թե հյուսիսային ու արևելյան մասերում բնակվում էին նաև զանազան այլ ցեղեր, որոնք մասամբ հիշատակված են Հերոդոտոսի, Քսենոփոնի և հունա-հռոմեական այլ երկերում:

Քսենոփոնի վկայություններից գիտենք, որ նահանջող հելլենները Հայկական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան կողմերում՝ Արաքս, Արփա-չայ և Ճորոխ գետերի ուղղությամբ և ավելի արևմուտք դեպի Տրապիզոն՝ անցել էին սկյութների, մակրոնների, կոլխերի, տիբարենների և մոսսինոյկների երկրներով, որոնք բոլորը աղստ են եղել և Պարսից թագավորությունից միանգամայն անկախ: Նույն կողմերում ապրել են հեսպերիտները և փասիանները, որոնք սակայն գտնվել են Տիրիբազի իշխանության տակ:

«Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության մի քանի պրոբլեմների մասին» իմ աշխատության մեջ ես մանրամասն ցույց եմ տվել, որ դեռևս ութերորդ դարում մեր թվականությունից տուաչ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում հաստատվել էին հարավային Ռուսաստանից գաղթած կիմմերական-սկյութական ցեղեր, որոնց մի մասը հունա-հռոմեական աղբյուրներում անվանված են սարապարաներ², սակսոսաններ³ և այնիաններ⁴:

Հերոդոտոսի վկայություններից ևս հայտնի է, որ նրա ժամանակ (մոտավ. 484—425 մեր թվ. առաջ) Կողքիսից սկսած մինչև Մեդական երկիրը (հավանորեն, այժմյան Նախիջևանի կողմերը)՝ ապրել են սկյութական ցեղեր, որ նրա մոտ անվան-

¹ «Անաբասիս», IV, 7, 1:

² Strabo, XI, 14, 14:

³ Plin., Nat. Hist., VI, 11, 1 (հրատ. Littré-ի):

⁴ Strabo Herod., I, 104 և 110, IV, 37 և 40. III, 94:

IX, 7, 18:

ված են սասպելյրներ: Նույն այս ցեղերը, որոնք Տասը հազարի նահանջի ժամանակ (401—400 մեր թվ. առաջ) գտնվել են այժմյան Կարս-Լենինականի շրջաններում և Արարատյան դաշտում՝ Քսենոփոնի մոտ՝ անվանված են սկյութեններ:

Հույն զորքերի նահանջից հետո, ինչպես ցույց է տրված նույնպես վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ, Անդրկովկաս էին արշավել և բնակություն էին հաստատել պատմական Հայաստանի հյուսիսում սարմատական ցեղեր, գլխավորապես, սիրակները և, հավանորեն, նաև զոգերը, որոնց անունն են կրում Հին Հայաստանի Շիրակ գավառը և Գուգարք նահանգը:

Կիմմերական, սկյութական և սարմատական ցեղերի գաղթը և հաստատումը Հայաստանի հյուսիսում պատմական կարևոր մի նոր փաստ է, որ պետք է այսուհետև նկատի ունենան ո՛չ միայն պատմագետները, որ յուսարանում են հայ ժողովրդի էթնիկական ծագումը և կազմավորումը, այլև լեզվաբաններն ու հնագետները, որոնք ուսումնասիրում են հայերեն լեզուն, հին Հայաստանի տեղանունները ու նաև նրա նյութական կուլտուրան:

Բացի վերոհիշյալ ժողովուրդներից՝ իբրև Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներ աղբյուրների մեջ հիշատակված են նաև մոսխեր, ուտիներ, պսկտիներ և ուրիշ ցեղեր:

Այս բազմադան ցեղերը, որոնց մեծագույն մասը հետագա դարերում ձուլվել էր արմենների հետ՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ եղել են առանձին ժողովուրդներ՝ յուրաքանչյուրը իր սեփական լեզվով կամ բարբառով: Նրանք գտնվել են, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայություններից, կուլտուրական ու սոցիալական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա:

Իժվար չէ ուրեմն եկրակացնել, որ հայ ժողովրդի պատմության հնագույն այս ժամանակաշրջանում դեռևս չէր կազմվել մի՛ ժողովուրդ և մի՛ երկիր՝ հայ և Հայաստան, և որ հայության ու պատմական Հայաստանի կազմավորման ընթացքում մեծ դեր են կատարել, բացի խեթերից ու խալդեերից, նաև վերև հիշատակված մյուս ժողովուրդները:

¹ Xenoph., Anabasis, IV, 7, 18.

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՐՄԵՆՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱՅԻՆ ԿԵՆՑԱՂԸ ԸՍՏ ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ

1. Արմենիայի բարեկեցիկ վիճակը.—Սատրապանիսա գյուղը Սղերտի կամ Ռեդվանի շրջանում.—Տելեբոաս գետը:—2. Գյուղերի առաա պաշարեղենը Տելեբոաս գետի արևելակողմում:—3. Արմենական գյուղերը Եփրատ գետի ակունքների մոտ.—գեանափոր տները.—գարուց պատրաստված խմիչքը.—հույների կերուխումը:—4. Արմենական ձիերը:—5. Արմենների տնտեսության հիմքը—նսաակյաց հողագործություն՝ միացած անասնապահության հետ:—6. Կուլաուրական ու կենցաղային տարբերությունները Արմենիայի գանազան շրջաններում:—7. Արմենիայի սոցիալական ու տնտեսական վիճակը.—տոհմային կենցաղը.—գյուղատպեալները կամ կամարխները.—ֆաղաֆների բացակայությունը.—բնական տնտեսությունը:—8. Տոհմացեղերի համախմբումը բասիլեվս-արբայի իշխանության տակ.—բասիլեվսի գործը և դրամական հարստությունը.—տոհմային հարաբերությունների բեկումը և տոհմապեալների իշխանության գործադանումը:—9. Արմենական ամբողջ ժողովուրդը գործ էր.—հին վրացերեն «էրի», որ նշանակում է ժողովուրդ և գործ:—10. Արմենները որպես զինվորական գաղթականներ և իբրև «նուզական դեմոկրատիա».—նման կազմակերպությունը մեղացիների ու հին պարսիկների:—11. Դաշնակից այս ժողովուրդների համագործակցությունը և Հին Արևելքի մեծ պետությունների կործանումը.—Մտոի կարծիքն այդ մասին:

Խիստ հետաքրքրական են, մասնավորապես, Քսենոփոնի տված տեղեկությունները արմենների տնտեսական կյանքի և ներքին կենցաղի մասին¹: Արմենիան նա անվանում է «ընդարձակ ու բարեկեցիկ երկիր»: Եվ, իրավի, Քսենոփոնի նկարագրություններից պարզ երևում է և Արմենիայի բարեկեցիկ վիճակը և, մասնավորապես, արմենների գյուղերի լիությունն ու սլաշարեղենի առատությունը:

Հույները, ինչպես վերև ասացինք, մտել էին Արմենիա

¹ Տե՛ս «Անաբասիս», գիրք IV, դ՛. 3, 4 և 5:

Կորդուքի կողմից, անցնելով Կենտրիտես (Բոհտան-սու) գետը, որը բաժանում էր Արևելյան Արմենիան կարդուխների երկրից: Այս գետի մոտ, աջ ափի վրա, Քսենոփոնի ասելով, գյուղերը չեն եղել կարդուխների հետ կռիվների պատճառով: Գետից 5 փարսախ կամ մոտավորապես 25 կիլոմետր հեռավորության վրա, այժմյան Սղերտի կամ Ռեդվանի շրջանում, հույները մտել էին մի մեծ գյուղ, ուր տների մեծամասնության վրա եղել են աշտարակներ: Այս գյուղն ունեցել է սատրապի բնակության համար ապարանք-ամրոց: Ինչպես առանձնապես մատնանշում է Քսենոփոնը, հույները կարողացել էին ձեռք բերել այստեղ կենսամթերքների առատ պաշարներ:

Շարժվելով այստեղից դեպի հյուսիս և անցնելով 25 փարսախ կամ մոտ 125 կիլոմետր՝ հույներն իջել էին Մշո դաշտը և հասել մինչև Տելեբոաս գետը, որը, ինչպես ասացինք, Մարկվարտը համապատասխան է համարում հին Մեղ գետին (այժմ՝ Կարասու): Այս շրջանը համարվել է Արևմտյան Արմենիայի մասը և գտնվել է, ինչպես տեսանք, հյուսիսարքոս Տիրիբազի իշխանության տակ:

«Տելեբոաս գետը,—ասում է Քսենոփոնը,—գեղեցիկ էր, բայց ոչ մեծ: Գետի շուրջը կային բազմաթիվ գյուղեր»

(«Անաբասիս», գր. IV, գլ. 4, 3):

Այստեղ Տիրիբազը ձիավորների ուղեկցությամբ մոտեցել էր հույներին և, ուղարկելով մի թարգման, հայտնել էր, որ ցանկանում է բանակցել նրանց հետ: Բանակցությունների ընթացքում պայման կապվեց, որ հույները շախտի այրեն արմենների գյուղերն ու տները, իսկ պաշարը կարող են վերցնել՝ որքան որ իրենց հարկավոր է:

Տելեբոաս գետի մոտից հույները գնացել էին երեք օրվա ճանապարհ դաշտի միջով, ընդամենը՝ 15 փարսախ կամ մոտ 75 կիլոմետր դեպի արևելք և հասել էին ապարանք-ամրոցի մոտ, որի շուրջը եղել են դարձյալ բազմաթիվ գյուղեր, լիքը պաշարեղենով: Այստեղ նրանք գտել էին մսացու անասուններ, հաց, հին անուշահոտ գինիներ, շամիչ, զանազան ընդեղեններ, նաև խոզի ճարպ, քնջութ, դառն նշի և բեկնի յուղ ու սրանցից պատրաստված անուշահոտ յուղ:

Քսենոփոնի ասելով, հույն զինվորներից ոմանք, հակառակ Տիրիբազի հետ կապված պայմանի, «ամբարտավանաբար այրել էին» այս գյուղերում տների մի մասը:

Շարունակելով իրենց ճանապարհը՝ հույները բարձրացել

էին այնուհետև լեռները և հարձակվել էին լեռնանցքում Տիրիբազի բանակի վրա: Նրանք գրավել էին Տիրիբազի վրանը և վրանի մեջ արծաթի ոտքերով դահուլքներ ու քմպանակներ և գերի էին վերցրել նրա հացարարներին ու մատովակներին:

Անցնելով լեռան կատարը՝ նրանք գնացել էին անմարդաբնակ վայրերով երեք օրվա ճանապարհ, 15 փարսախ կամ մոտ 75 կիլոմետր, մինչև Նփրատ գետը և, առաջ շարժվելով սելտեղի: ու գնալով դաշտի միջով 5 փարսախ կամ մոտ 25 կիլոմետր՝ իջևանել էին արմենների գյուղերում, որոնց նկարագիրն ատանձնապես հետաքրքրական է:

Նրանց առաջապահ գունդը, հասնելով մի գյուղ, աղբյուրի մոտ պատնեշի առջև հանդիպել էր ջուր տանող գյուղացի կանանց ու աղջիկներին: Սրանք հարցնում են հյուրերին, թե ո՞վքեր են: Իսկ վերջիններս, թաքցնելով իրենց ով լինելը՝ պարսկախոս թարգմանի միջոցով ասում են, որ իրենք թագավորի կողմից գնում են սատրապի մոտ: Կանայք հայտնում են, որ սատրապն այստեղից մի փարսախ հեռու է: Հույները, որովհետև արդեն ուշ էր, կանանց հետ մտնում են ամրություն, ուր գտնվում էր գյուղապետը, և տեղավորվում այնտեղ:

Նրբ մյուս զորավարները ևս իրենց զորքերով հասնում են այդ գյուղը, ուր իջևանել էր առաջապահ գունդը՝ իրենց մեջ բաժանում են շրջակա գյուղերը: Քսենոփոնը պատմում է, որ իր զորքի մի մասը արագ վազում է այն գյուղը, որը ստացել էր ինքը վիճակակարկությամբ, և

«ձերբակալեց ներսում գտնվող բոլոր գյուղացիներին ու գյուղապետին և 17 ձիու քուռակ, որ սնվում էին իբրև տուրք թագավորին, նույնպես գյուղապետի աղջկանը, որն իններորդ օրն էր, որ ամուսնացած էր: Իսկ նրա մարդը գնացել էր նապաստակ որսալու և գյուղում չգերվեց»¹:

Այս շրջանի գյուղերում,—ասում է Քսենոփոնը՝

«տները... գետնափոր էին, մուտքը ջրհորի բերնի նման, իսկ ներքևն ընդարձակ: Կենդանիների համար հատուկ մուտք կար փորված, իսկ մարդիկ իջնում էին ցած սանդուղներով: Տների մեջ կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրանց ճուտերը: Բոլոր կենդանիները կերակրվում էին ներսում խոտով: Բայց կար նաև ցորեն, գարի, ընդեղեն-

¹ «Անաբասիս», գիրք, IV, գլ. 5, § 24:

ներ և կարասներում՝ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին իրենք գարու հատիկները: Կարասների մեջ դրված էին մեծ ու փոքր եղեգներ, որոնք ծունկեր չունեին: Երբ մեկն ուզենար խմել՝ պետք է այդ եղեգները բերնին դներ ու ծծեր: Եվ շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին. բայց սովոր մարդու համար խիստ ախորժելի խմիչք էր»¹:

Հուլյները, որ տեղավորվել էին գյուղերից փախած կամ կալանավորված գյուղացիների տներում՝ յոթը օր մնացին այստեղ և, ունենալով առատությամբ սպառեղեն՝ կերուխում էին անում և փոխադարձաբար իրար հյուրասիրում: Պատմագիտական երկերում ընդունված ենթադրությունը, որ իբր թե նահանջող հուլյն զորքը արմենների գյուղերում հյուրասիրվում էր իրենց գյուղացիների կողմից՝ սխալ մի կարծիք է, որ չէ համապատասխանում իրականության:

«Հետևյալ օրը, — պատմում է Քսենոփոնը, — ինքը, վերցնելով իր հետ գյուղապետին՝ գնաց Խեյրիսոֆոսի մոտ: Ուր որ գյուղ էր մտնում՝ գնում էր գյուղերում եղողների մոտ և ամեն տեղ զանում էր նրանց կերուխում անելիս և ուրախ: Եվ ոչ մի տեղից բաց չէին թողնում, մինչև շմատուցանեին նրանց ամենաընտիր կերակուրները: Չկար մի տեղ, ուր չդնեին սեղանի վրա ոչխարի, այծի, խոզի, հորթի ու հավի միս և մեծ քանակությամբ գարու և ցորենի հաց: Երբ մեկը մտերմաբար կամենում էր մի ուրիշի կենացը խմել, քարշ էր տալիս նրան կարասի մոտ, և այնտեղ պետք էր խմել, կռանալով ու ծծելով եղան նման: Գյուղապետին ևս թույլ տվին վերցնել՝ ինչ որ կամենում էր: Իսկ նա ոչինչ չէր վերցնում, այլ երբ որևէ տեղ տեսնում էր ազգակիցներից մեկին՝ տանում էր միշտ իր մոտ: Երբ նրանք եկան Խեյրիսոֆոսի մոտ, սրանց ևս գտան կերուխում անելիս՝ պսակված շոր խոտե պսակներով: Սպասավորում էին արմենների երեխաները բարբարոսական ղզևատներով և նրանք երեխաներին ցույց էին տալիս, իբրև մունջերի, թե ինչ պիտի անել: Երբ Խեյրիսոֆոսը և Քսենոփոնն իրար ողջունեցին՝ սկսեցին միասին հարցուփորձ անել գյուղապետին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե ի՞նչ երկիր է այս: Եվ նա ասաց, որ Արմենիան է: Եվ դարձյալ հարցրին, թե ո՞ւմ համար են սնվում ձիերը: Եվ նա ասաց, որ թագավորի համար իբրև տուրք:

¹ Նույնը. § 25—27:

Հարեան երկիրը, ասաց, խալցուքներն են և ցուցց ավելց, ին-
ո՛րն է ճանապարհը»¹:

Քսենոփոնը մի քանի անգամ հիշում է արմենների ձիերը և
առանձնապես շեշտում է, որ Արմենիայի ձիերը լինել սպարակա-
կան ձիերից փոքր են, բայց շատ ավելի կայտաս են: Եւ վր-
կայում է, բացի այդ, որ ձիերը, ինչպես ինքը լսել է, գո՛ւ են բն-
րում այստեղ արեին: Այս լսած լինելով՝ Քսենոփոնն իր ձեր ու-
ցած ձին տալիս է գյուղապետին, որպեսզի սա կերակրե, պարույ-
տացնե նրան ու զո՛հ բերե արեին, իսկ փոխարենը վերցնում է
ձիաբուուականից մեկը:

Քսենոփոնի հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկությունների վրա
մենք մանրամասն կանգ առանք, որովհետե դրանք են, ոչխուփո-
րապես, ազոտ կերպով արտացոլում Աքեմենյան ժամանակաշրջ-
անի Արմենիայի տնտեսական դրությունը և հասարակային կեն-
ցաղը:

Քսենոփոնի վկայություններից պարզ երևում է, որ արմեն-
ները եղել են նստակյաց ու հողագործ ժողովուրդ և երկրագոր-
ծական մշակույթի տեսակետից կանգնած են եղել համեմատաբար
բարձր աստիճանի վրա:

Վերոհիշյալ վկայություններում, ինչպես տեսանք, բացի
ցորենի, գարու և ընդեղենների առատ պաշարներից, որ գտնը-
վում էին արմենների գյուղերում, և բացի շամիչից ու անուշա-
հոտ գինիներից, որ պարզ ակնարկ են այգեգործության զարգաց-
ման՝ հիշատակվում են նաև քնջութ, դառն նշի և բեկկնի յուղ ու
սրանցից պատրաստված անուշահոտ յուղ:

Արմենիայում զարգացած է եղել ո՛չ միայն երկրագործու-
թյունը, այլև անասնապահությունը: Քսենոփոնի «Կյուրոպե-
դիա»-ի մեջ, ինչպես վերև տեսանք, մատնանշված է, որ արմեն-
ները, որոնք դրավել էին իրենց նոր երկրի դաշտային պտղատու
մասերը՝ անասնապահության համար մեծ կարիք էին զգում
լեռնային արոտատեղերի, որ գտնվում էին լեռներն ապաստանած
խալդայների ձեռին: Ստրաբոնի վկայությունից ևս մեզ հայտնի է,
որ Արմենիան շատ հարուստ է եղել ձիաբուծական արոտներով և
որ Արմենիայի սատրապը Պարսից թագավորին ուղարկում էր, ինչ-
պես վերև ևս հիշեցինք, տարեկան 20.000 քուռակ²: Իսկ Հերոդո-
տոսը արմեններին անվանում է πάλαιβοβατοι, այսինքն՝ «հարուստ

¹ Նույնը, §§ 30—34:

² Տե՛ս Ստրաբոն, գիրք XI, գլ. 14, § 9:

անասուններով», և այս վկայությունը դարձյալ մի պարզ ցուցումն է, որ նրանք ղբաղվել են խաշնարածությունը¹: Ուրեմն վերոհիշյալ վկայություններից երևում է, որ Քսենոփոնի ժամանակաշրջանի արմենների տնտեսության հիմքը եղել է նստակյաց հողագործությունը՝ միացած անասնապահության հետ:

Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունները «Կյուրոպեդիա»-ում ու «Անաբասիս»-ում ուշագրավ են, ի միջի այլոց, այն տեսակետից, որ ցուլց են տալիս կուլտուրական ու կենցաղային տարբերություններն Արմենիայում ու նրա հարևան այլևայլ շրջաններում: Մենք տեսանք վերև, որ Հայկական լեռնաշխարհի նախարմենական տիրող հին ժողովուրդը, խալդ-ուրարտացիները, ունեցել է բավական բարձր քաղաքակրթություն: Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում ևս կուլտուրական զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանի վրա էին գտնվում, ինչպես տեսանք, կարդուխները և խալցուբները:

Ուշագրավ է, բացի այդ, որ մինչև իսկ իրեն Արմենիայի որոշ շրջանները, որ նկարագրված են Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում, կուլտուրական իրենց կենցաղով որոշակի սարքերվում էին իրարից: Կենտրիտես գետի մոտ գյուղերում տների մեծագույն մասը, ինչպես տեսանք, ունեցել են աշտարակներ, իսկ Եփրատ գետի ափունքների մոտ արմենական գյուղերի տները, որոնց նկարագրությունը մեջ էինք բերել վերև՝ եղել են գետնափոր:

Կենցաղային ու կուլտուրական այդ տարբերությունները մի ակնարկ են, անշուշտ, որ Հայկական լեռնաշխարհում և, մասնավորապես, նաև Արևելյան և Արևմտյան Արմենիայում, միակերպ չէր կարող լինել նաև սոցիալական կենցաղը ցեղային զանազան խմբավորումներում:

Այս տեսակետից Աքեմենյան ժամանակաշրջանի Արմենիայի սոցիալական-տնտեսական կենցաղի քննությունն ու լուսաբանումը հայոց ներքին կյանքի ամենադժվար ուսումնասիրելի խրնդիրներից մեկն է: Եվ այդ բացատրվում է ո՛չ միայն աղբյուրների ու նյութերի աղքատությամբ, այլև, գլխավորապես, նրանով, որ այս ժամանակաշրջանում հասարակական հարաբերությունների զարգացումը Արմենիայում տեղի էր ունենում նոր եկվոր ժողովրդի և Ուրարտական թագավորության հին ժողովուրդների հասարակական կարգերի ու կենցաղի բախման ու փոխհարաբերության Բարդ պայմաններում:

¹ Հևոդ., գիրք V, գլ. 49:

Հատկապես արմենների հասարակակալոյր, ինչպես միանգամայն ճիշտ ենթադրել է Ն. Ադոնցը, հենվելով Քսենոփոնի վկայութիւնների վրա՝ բնորոշվում է իբրև տոհմատիրական¹: Այդ երևում է, իրապես, Քսենոփոնի վերոհիշյալ վկայութիւններից, որոնց մեջ նկարագրված է արմենների գյուղական կենցաղը:

Արմենները, ինչպես վերև տեսանք, համաձայն Քսենոփոնի նկարագրութեան, ապրում էին իրար մոտ խմբված գյուղերում, որոնք արտաքին հարձակումներից պաշտպանվելու համար պստնվում էին ամրոցների շուրջը և շրջապատված էին պատնէշներով: Գյուղերի գլուխ կանգնած էին գյուղապետները, որ Քսենոփոնի մոտ անվանված են կոմարխներ (χωμαρχη: կամ ἐργασιάρχης, ἀρχη): Սրանք սատրապների հետ միասին իշխանութեան սկառավարութեան ներկայացուցիչներն էին: Արմենական գյուղերի նահապետական պատկերը՝ հատուկ պատնէշները, որոնցով շրջապատված են եղել գյուղերը, ստորերկրյա նախնական տները, որոնց մեջ մարդկանց հետ միասին ապրել են նաև նրանց տնասունները՝ որոշ ակնարկներ են հարկավ, որ արմենների մոտ հասարակական կենցաղը ունեցել է տոհմային հիմքեր: Քսենոփոնի պատմելով՝ ձերբակալված գյուղապետին, որ ուղեկցում էր հուլներին՝ սրանք առաջարկում էին վերցնել, ինչ որ կամենում էր սակայն նա հրաժարվում էր և «երբ որևէ տեղ տեսնում էր աղջակիցներից մեկին՝ տանում էր միշտ իր մոտ»: Ադոնցի կարծիքով գյուղապետի այս հայրական վերաբերմունքը և հոգատարութիւնը իր ազգակիցների հանդեպ բնորոշ մի հատկանիշ է դարձյալ տոհմային կենցաղի:

Արմենների գյուղերից մեկում հուլները խլել ու իրենց էին վերցրել 17 ձիաքուռակ, որ իբրև տուրք սնվում էին, ինչպես տեսանք, Պարսից թագավորի համար: Գյուղերի հարկատարութեան նաև այս կոլեկտիվ բնույթն ուշադրութեան արժանի է և կարծես թե մի նշան է գյուղերի համայնական-տոհմական կաղմակերպութեան:

Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկութիւնները, ինչպես հայտնի է, վերաբերում են միմիայն գյուղերին: Արմենիայի միջով նահանջող հունական զորքը տեսել էր ճանապարհին միմիայն գյուղեր ու ամրոցներ, սակայն չէր տեսել և ոչ մի քաղաք: Որ քաղաքներ, իբրև առևտրի ու արհեստագործութեան կենտրոններ, Արմենիայում գոյութիւն չունեին Քսենոփոնի ժամանակ՝ այդ ավելի

¹ Sk'ov Adonci, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 390—391:

քան հավանական է, որովհետև, ինչպես տեսանք, Արմենիայի սատրապի նստավայրը գտնվում էր ո՛չ թե քաղաքում, այլ մեծ գյուղում Կենտրիտես գետի մոտ՝ հատուկ ապարանք-ամրոցում:

Քաղաքների բացակայությունը, ինչպես և երկրի նահապետական դրուժյունը, թույլ են տալիս կարծելու, որ ժողովրդի դատակարգային շերտավորումը գտնվել է դեռևս սաղմային վիճակի մեջ: Իսկ պաշարեղենի առատությունը գյուղերում, ինչպես և արմենների տնային կենցաղը, կարող են նույնպես անուշդակի մի նշան համարվել, որ Քսենոփոնի ժամանակ Արմենիան գտնվել է բնական տնտեսության զարգացման շրջանում:

Ննդունելով որ Քսենոփոնի նկարագրած Արմենիայում հասարակակարգը եղել է տոհմային՝ պետք է ի նկատի ունենալ և այն, որ արդեն այս հնագույն շրջանում կարելի է ենթադրել տոհմային հարաբերությունների որոշ բեկում և տոհմապետների ու առաջնորդների իշխանության ու նեղինակության ուժեղացում:

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի վկայություններից, որ աղուս կերպով ուրվագծում են Արմենիայի քաղաքական վիճակը մեղադարսկական տիրապետության հնագույն շրջանում՝ կարելի է նկատել, որ արմենների առանձին տոհմերը համախմբված են եղել և կազմել են արդեն տոհմացեղային միություններ, որոնք գտնվել են բասիլևս-արքայի իշխանության տակ: «Կյուրոպեդիա»-ի մեջ, ինչպես տեսանք, հիշատակված են Կյուրոս Մեծի ժամանակակից արմենների արքան և նրա երկու որդիները: Արմենների արքան ունեցել է ըստ Քսենոփոնի 40.000 հետևակ զորք և 8.000 հեծելազոր, իսկ դրամ 3.000 տաղանդից ավելի:

Կարևոր այս վկայություններից, որոնց հիմքը, ըստ երևվույթի, Քսենոփոնի լսած տեղական ավանդություններն էին՝ կարելի է հետևել, որ Արմենյան տիրապետության դեռ սկզբնական շրջանում, արդեն 6-րդ դարում, արմենները ունեցած պիտի լինեին տոհմապետներ ու առաջնորդներ, որոնք ենթարկվում էին իրենցից ավելի հզոր բասիլևս-արքայի իշխանության: Այսպիսի առաջնորդներ էին, հավանորեն, Բեհիստունի արձանագրության մեջ հիշատակված Դարեհ Ա-ի զորավար Դադարշիշը, որը պատերազմել էր ապստամբած արմենների դեմ, և Արախան, որը տիրել էր Բաբելոնին և այնտեղ իրեն հռչակել էր թագավոր:

Արմենների տոհմապետներն ու առաջնորդները, ըստ երևույթի, արդեն այս ժամանակաշրջանում հետզհետե դառնում էին տոհմակալ իշխանները: Նոր երկրների գրավումը, տեղական ցեղերի

նվաճումը և նրանց ենթարկումը նվաճողների իշխանության՝ չէին կարող չթողնել իրենց ազդեցությունը տոհմային հարաբերությունների վրա և նպաստելու էին, անտարակույս, արմենների մաս ևս տոհմապետների ու ցեղապետների իրավունքների բնգարձակման: Միևնույն ժամանակ տնտեսական անհավասարությունը, որ բուստեղծվում էր հաղթված ժողովուրդների ստորադրմամբ նվաճողների, հավանորեն, արմենների տիրապետության նապաստանույնիսկ այս շրջանում սկսել էր վերածվել քաղաքական ու իրավական անհավասարության և նպաստում էր հետզհետե դասերի ու դասակարգային հասարակության կազմակերպման:

Քսենոփոնի հաղորդած վերոհիշյալ վկայություններից տուրկ ուշադրության արժանի է նրա տված տեղեկությունը, որ արմեններն օգնական զորք էին տալիս Պարսկաստանին՝ 40 000 հեռակազոր և 8.000 հեծելազոր:

Զորքի այս մեծ թիվը արմենների, որոնք այդ ժամանակ գրավել էին Հայկական լեռնաշխարհի միայն մի փոքր մասը՝ որոշ հիմք է տալիս ըստ իս ենթադրելու, որ արմենական համեմատաբար փոքրաթիվ գաղթականները բուլսրն էլ եղել են, հավանորեն, զինվորներ:

Նման կարծիք հայտնել է հին վրացական ցեղերի մասին ակադ. Ի. Զավախիշվիլին: Հիմնվելով Ստրաբոնի վկայության վրա Իբերիայի ազատ բնակչության մասին, որը խաղաղ ժամանակ զբաղվում էր երկրագործությամբ, իսկ պատերազմի ժամանակ դուրս էր գալիս կռվի՝ Զավախիշվիլին մատնանշում է, որ նազույն այդ ժամանակաշրջանում Իբերիայում, ինչպես և Աղվանքում, ամբողջ ժողովուրդը դառնում էր վտանգի ժամանակ զորք: Հենց այդ է պատճառը, ենթադրում է Զավախիշվիլին, որ հին վրացերենում «էրի» նշանակում է և ժողովուրդ և զորք:

Ուտ երևույթին, ճիշտ պետք է լինի ըստ այսմ նաև Մարկվատտի վերոհիշյալ կարծիքը, որ մեղացիները, Ուրարտուն նվաճելուց հետո, նրա անհանգիստ ժողովուրդների դեմ պայքարելիս՝ հենվում էին դաշնակից արմենների վրա: Վերջինները, Մարկվատտի կարծիքով, օգտագործվում էին որպես զինվորական գաղտնիականներ, և հենց այդ պատճառով մեղացիները, ինչպես վերև տեսանք, նրանց բնակեցրել էին Հայկական լեռնաշխարհի ստրատեգիական ամենակարևոր շրջաններում:

¹ *Տե՛ս* И. Джавахишвили, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб. 1908, էջ 62—63:

Ընդունելով, որ արմենների հասարակարգի հիմքը Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ կազմում էր տոհմական կենցաղը, որի մեջ սկսվել էր արդեն որոշ բեկում, և, ի նկատի առնելով աղբյուրների ավյալներն արմենների բասիլևս-արքայի, ռազմառաջնորդների և մեծաթիվ ու ընդհանուր աշխարհագրորի մասին՝ կարելի է ըստ իս եզրակացնել, որ հին արմենները, ինչպես և 6—7-րդ դ. (մեր թվ. հ.) հին սլավոնները, գտնվել են «ռազմական շեմակրատիայի» այն ընթացաշրջանում, որը հիշատակված է էնգելսի մոտ¹:

Հասարակական դարգացման նման ընթացաշրջանում գտնվել են, ինչպես դժվար չէ համոզվել, ուշագիր կերպով քննելով դասական հեղինակների վկայությունները՝ նաև մեդացիների ու հին պարսիկների տոհմացեղային միությունները: Հին պարսիկների ներքին կենցաղը մանրամասն նկարագրված է Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ում, որը թեև միտումնաբեր գրական երկ է, սակայն հիմնականում ճիշտ է արտացոլում սրանց հասարակարգի էական կողմերը: Քսենոփոնի մոտ մանրամասն նկարագրված է ինչպես այս ռազմիկ ժողովրդի դեմոկրատական կազմակերպությունը, մասնավորապես, նրա հատուկ համայնաժողովը, նույնպես և մասնացույց է արված և նրա ժողովուրդ-զորք լինելը:

Հիմնվելով ուշագրավ ու կարևոր այս դիտողությունների վրա, ինձ իվում է, որ ավելի քան հավանական պետք է համարել, որ այստեղ Արևելքում ևս, ինչպես և միջին դարերում Արևմուտքում, հին կուլտուրական մեծ պետությունների կործանման զործում վճռական դեր էին կատարել բարբարոս կոչվող նոր ժողովուրդները, գլխավորապես, մեդացիները, պարսիկները և արմենները, «որանց համար այն ժամանակ,—ինչպես ասում է էնգելսը,— սլատերազմը և կազմակերպումը պատերազմի համար ժողովրդական կյանքի կանոնավոր ֆունկցիաներն էին»³:

Նման կարծիք հայտնել է, հատկապես, արմենների մասին, ակադ. Մառը իր «Անի» աշխատության մեջ:

«Եվ ահա երևան են գալիս,—ասում է Մառը,—մեկը մյուսի հետևից ռազմատենչ արիական ցեղեր, ճիշտ այնպես, ինչպես ավելի ուշ շրջանում ներգաղթող թուրքերի հոծ

¹ Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Москва, 1932, էջ 165:

² Տե՛ս Լոօնց, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 373—383:

³ Նույնը, էջ 165:

բաղմոթյունը: Այս արիական ցեղերը, որոնք այդ ժամանակ, անկասկած, վայրենիներ էին համեմատած տեղական բնակչության հետ, սակայն ուժեղ էին իրենց ուղղմական կազմակերպության պատճառով՝ հպատակեցնում են կուլտուրայես ավելի զարգացած ուսան, խտոնվում են նրա հետ և ստեղծում են մի նոր աշխարհ»¹:

Որ արմեններն այս շրջանում դաշնակից կամ համագործակից էին դառել մեղացիներին ու պարսիկներին՝ այդ բացատրվում է, ըստ երևույթին, մասամբ նրանով, որ այս երեք ժողովուրդները գտնվում էին այդ ժամանակ հասարակական զարգացման նման ընթացաշրջանում, որը բնորոշվում է իբրև «ուղղմական դեմոկրատիա»-ի հասարակակարգ:

¹ H. Я. Марр, АИИ, Л., 1934, էջ 5—6:

ԱՐՄԵՆԱԿՈՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ԱՂԵՐՍԱՆԻՐ ՄՍԿԵԳՈՆՈՍՈՒ ԵՎ ՆՐԱ
ՀՍՋՈՐԳՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆՈՎ

1. Արմենիայի Պարսկաստանի բուլաքումը.— հույների ձգտումը նվաճելու Պարսկաստանը:— 2. Աղեխանդի Մտկեղոսացու հաղթական արշավանքը և մակեդոնական իշխանության հաստատումը Արևելքում.— Աղեխանդի Մեծի միացյալ մեծ պետության մասնատումը նրա հաջորդների ժամանակ:— 3. Առաջավոր Ասիայի տնտեսական ու կուլտուրական արագ վերելքը և հելլենիստական քաղաքակրթության տարածումը Արևելքում:— 4. Կենտրոնական Ասիայի հիմնումը և առևտրի, արհեստների ու արդյունաբերության զարգացումը.— առևտրի համաշխարհային ճեղքը.— փոխանակությունը և փոզային տնտեսությունը:— 5. Արմենական երկրները մակեդոնական սիրապետության շրջանում.— արմենների մասնակցությունը մեծ կոիվներին.— Մեծոնի անհաջող արշավանքը Ապերում.— Միրիմենսկայապետի ստաբումը Փոքր Հայք.— Արմենիայի տեղական իշխանների ինքնուրույնությունը:— 6. Կապադոկիայի նվաճումը և համընկումը իրեն սուսուպոլիսյան եզմեններին:— 7. Նեապոլիսումը՝ կուսակալ Փոքր Հայքի.— 8. Բանասերների սխալ կարծիքը Փրատափեռենսի առաքման մասին Հայաստան:— 9. Երվանդյանների իշխանությունն Արմենիայի մեծագույն մասում.— 10. Կապադոկիայի ազատագրումը արմենների Արդաշես քաղաքի գործերի օգնությամբ:— 11. Պոնտական քաղաքակրթության հիմնումը:

Քսենոփոնի ժամանակից հարյուր տարի շանցում՝ Առաջավոր Ասիայի պատմության համար սկսվեց մի նոր դարաշրջան:

Զորրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ Պարսից մեծ պետությունը աստիճանաբար գնում էր դեպի անկում: Պետական կենտրոնացման այն հզոր կազմակերպությունը, որ ստեղծել էր Իսթեհ Ա-ը՝ սրա հաջորդների ժամանակ սկսել էր հետդեպի թուլանալ: Սատրապները, որոնք միացրել էին իրենց ձեռքում դինավորական ու քաղաքական իշխանությունը՝ շափազանց զորեղացել էին և դառել էին գրեթե անկախ գերապետներ: Կենտրո-

նական իշխանությունը հարկադրված էր լինում պարբերաբար իրիվ մղել ապստամբած սատրապների ու անկախության ձգտող ժողովուրդների դեմ: Աքեմենյան Պարսկաստանի քաղաքական այս վատթար կացությունը շատ լավ հայտնի էր հույներին, որոնք իբրև վարձկան զինվորներ կատարում էին այստեղ նույն դերը, ինչ որ գերմանացիները Հռոմեական կայսրության անկման շրջանում:

Հույները վաղուց արդեն ձգտում ունեին նվաճելու այս մեծ երկիրը և գրավելու նրա հարստությունները: Գեռևս Սպարտայի թագավոր Ագեզիլաոսը փորձ էր արել արշավելու Պարսկաստան և, Սարդեսի մոտ պարտության մատնելով պարսիկներին՝ շասել էր մինչև Կապպադովկիա (395 թ. մեր թվ. առաջ): Սակայն նա հարկադրված եղավ ետ նահանջել, որովհետև պարսիկներին հաջողվել էր Սպարտայի դեմ ոտքի հանել նրա հակառակորդներին բուն Հունաստանում:

Մակեդոնիայի Փիլիպոս թագավորը (359—336 թ. մեր թվ. առաջ), որը կարողացել էր միացնել իր իշխանության տակամբողջ Հունաստանը՝ սպանվեց 336 թվին, երբ նա պատրաստվում էր հարձակվելու Պարսկաստանի վրա և հայտարարելու էր նրան պատերազմ: Սրա մահից հետո այդ մեծ ծրագիրը իրագործեց նրա որդին:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին (336—323 թ. մեր թվ. ա.) Երեք մեծ ճակատամարտից հետո—334 թվին Գրանիկ գետի մոտ, 333 թվին Կիլիկիայի Իսոսս հարթավայրի շրջանում և 331 թվին Նինվեի ավերակների մոտ գտնվող Գավգամելայի ու Արբելայի շրջակայքում—վերջնականապես ջախջախեց ու ոչնչացրեց Պարսկաստանի ռազմական ուժը, նվաճեց Գարեհ III Կողոմանոսի՝ ուշխարհածավալ պետությունը ու Հնդկաստանի մի մասը և հայտարարեց իրեն մակեդոնական-պարսկական միացյալ պետության ինքնակալ:

Այսպիսով 331 թվից սկսած պարսից տիրապետությունը փոխարինվեց Առաջավոր Ասիայում հունական-մակեդոնական տիրապետությամբ: Նոր վիթխարի պետության կենտրոնը դառավ Բաբելոն քաղաքը:

¹ Այս Գարեհ Կողոմանոսը թագավոր դառնալուց առաջ, ինչպես հաղորդում է Յուստինոսը, եղել է Աքեմենիայի սատրապ, տե՛ս M. Juniani Justinii, Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi, X, 3, 4—5:

Աղեքսանդր Մակեդոնացին մտադիր էր նոր արշավանք սկսել դեպի արևմուտք և մտադիր էր նվաճել նաև ամբողջ հյուսիսային Աֆրիկան ու Իտալիան, սակայն նա 323 թվին անակնկալ կերպով վախճանվեց համեմատաբար երիտասարդ հասակում (նա ծնվել էր 356 թվին)։

Աղեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո մակեդոնական գորավարների մեջ, որոնք փորձում էին ժառանգել ու տիր դառնալ մեծ աշխարհակալի նվաճած երկրներին՝ ծագեցին կատաղի ու երկարատև կռիվներ։ Վերջ ի վերջո Աղեքսանդրի միապետութունը բաժան-բաժան հղավ և ստեղծվեցին երեք խոշոր ու մի քանի փոքր թագավորութիւններ։

Առանձին խոշոր ու անկախ պետութիւն դառավ Մակեդոնական թագավորութիւնը, որը պարունակում էր իր մեջ Հունաստանը և Մակեդոնիան։ Ասիական նվաճումների մեծագույն մասը ծառանգեց Սելևկոս գորավարը, որը հիմնադիր եղավ Սելևկյան մեծ պետության։ Այս գորավարը, որն անվանվում է Սելևկոս Նիկատոր (Νεχάτωρ = «հաղթող», 312—281 մեր թվ. առաջ)՝ իրեն մայրաքաղաք էր բնութիւն նախ Բարեյոնը, հետո իր կառուցած Սելևկիա քաղաքը, սւր գտնվում էր Տիգրիս գետի վրա, և ասպ իր հիմնած Անտիոք քաղաքը, որը գտնվում էր Ասորիքում Օրոնտես գետի վրա։ Երրորդ մեծ պետութիւնն էր Եգիպտական թագավորութիւնը, որի հիմնադիրը եղավ Պտղեմայոս գորավարը։ Բացի այս խոշոր պետութիւններից՝ հիմնվեցին Փոքր Ասիայում նաև մանր թագավորութիւններ՝ Բյութանիան, Պերգամոնը և ուրիշները։

Աղեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների տիրապետութիւնը Առաջավոր Ասիայի պատմութիւն համար սկիզբն եղավ սրա անտեսական մեծ դարդացման ու արագ վերելքի և մինչև-իսկ սրա սոցիալական կերպափոխման։

Մակեդոնական տիրապետութիւնն այստեղ արտակարգ միջրջան դառավ առևտրի, արհեստների ու արդյունաբերութիւն քուն բարգավաճման, բազմաթիվ հունական գաղութների ու քաղաքների հիմնարկման և հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի ստաջացման, որով միանդամայն նոր բնթացք սրվեց Մերձավոր Արևելքի հետագա դարգացման։

Աղեքսանդր Մակեդոնացին, որ հանձարեղ Արիստոմելի աշակերտն էր, իրեն նպատակ էր դրել մեղծեցնել իրար ու հաշտեցնել Արևմուտքն ու Արևելքը, որոնք ըստ իրենց հասարակական կաղ-

մակերայության և կուլտուրական կենցաղի առանձին ու տարբեր աշխարհներ էին: Այս հսկայական ծրագիրն իրագործելու համար Աղեքսանդրը աշխատում էր հելլենական ուժով քաղաքակրթել արևելցիներին, որոնք հույն և մակեդոնացի մտավորականների աչքում համարվում էին արդեն բարեկիրթ օտար ժողովուրդներ: Արևելքի հելլենացման համար նա դիմում էր արմատական ու կրտսուկ միջոցների: Արևելցիներին նա խումբ-խումբ փոխադրում էր Եվրոպա, իսկ Եվրոպայից գաղթեցնում էր Ասիա հույներ ու մակեդոնացիներ: Նա հիմնել էր Արևելքում բազմաթիվ ինքնավար քաղաքներ, որոնց բնակչության հիմնական մասը կազմում էին հունական և մակեդոնական գինվորական զաղութները: Նա ամեն կերպ խրախուսում էր խառն ամուսնությունները և, օրինակ տալու համար իր հպատակներին՝ հենց ինքը ամուսնացել էր բակտրուհի Ռոքսանեի հետ:

Հելլենացման նույն քաղաքականությունը շարունակվել էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների և, մանավանդ, Սելևկյանների ժամանակ, որոնք բազմաթիվ քաղաքներ էին հիմնել, գլխավորապես, Հայաստանի սահմանակից երկրներում՝ Միջագետքում և Ասորիքում:

Այսպիսով Աղեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումների շնորհիվ հունական կուլտուրան տարածվեց Առաջավոր Ասիայում: Նա խառնվեց այստեղ տեղական արևելյան կուլտուրաների հետ և այդ միացումից ծագեց հունական-արևելյան խառն կուլտուրան, որն անվանվում է հելլենիստական:

Առաջավոր Ասիայում վերոհիշյալ նոր պետություններում, որոնք կազմվել էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների ժամանակ, մեծ չափով հարգված էին ու տարածված հունարեն լեզուն, հունական գրականությունը, գիտությունը և փիլիսոփայությունը:

Նվաճելով Մերձավոր Արևելքը և հիմնելով այստեղ աշխարհակալ մի մեծ պետություն, որը տարածվում էր մինչև Հրնդկական օվկիանոսը և Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջանները՝ Հելլենական արևմուտքը, ինչպես ասացինք, ամենամեծ չափով աշխատել էր զարկ տալ այստեղ առևտրի, արհեստների և արդյունագործության զարգացման: Աղեքսանդր Մակեդոնացին և նրա հաջորդները բարեկարգեցին և ապահովեցին Եվրոպայի ու Առաջավոր Ասիայի հաղորդակցությունը Միջին Ասիայի ու Հնդկաստանի հետ: Առևտուրը ստացավ նրանց ժամանակ համաշխարհային բնույթ և նրա գլխավոր կենտրոնները դառան Եգիպտոսում Աղեքսանդրիա քաղաքը, իսկ Մերձավոր Արևելքում՝ Սելևկիան ու Անտիոքը:

Նոր քաղաքները, մեծ մասամբ, հիմնված էին առևտրական մեծ ճանապարհների վրա: Այդ քաղաքներն ինքնավար էին և իրենց ներքին էությամբ միանգամայն տարբեր էին Արևելքի դյուղաքաղաքներից: Լինելով խոշոր համաշխարհային առևտրի միջնորդներ՝ նրանք աներևակայելի արագությամբ բարգավաճում ու հարստանում էին և, բնականաբար, դեպի Արևելք էին գրավում Հունաստանի առևտրական կապիտալը, միաժամանակ նաև նրա ժողովրդի ձեռներեց ու ընդունակ տարրերը: Փոխանակության ու փողային տնտեսության զարգացմանը մեծապես նպաստում էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու գրաված ոսկի ու արծաթ դրամի այն հսկայական հարստությունները, որ մինչև այդ անօգտաբար էլիտված էին Պարսից թագավորի գանձապահեստներում:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ համաշխարհային մեծ առևտրի հետ միասին հելլենիստական քաղաքներում կենտրոնացավ նաև հելլենիստական համատարած կուլտուրան՝ արվեստը, կրթությունը և դիտությունը: Որքան մոտ լինեք այդ քաղաքներից որևէ երկիր՝ այնքան նա ավելի էր ենթարկվում հելլենիզմի ազդեցությանը: Իսկ որովհետև առևտրական մեծ ճանապարհները գտնվում էին Առաջավոր Ասիայի հարավային կողմերում և Միջերկրական ծովափնյա երկրներն ամենամեծ նշանակությունն ունեին առևտրական հաղորդակցության համար՝ ուստի և հելլենիզմն ամենից շատ տարածվեց Ասորիքում, Միջագետքում, Եգիպտոսում և Փոքր Ասիայի արևմտյան մասերում, ուր և գտնվում էր մակեդոնական ու սելևկյան քաղաքների մեծագույն մասը:

Աքեմենյան Պարսկաստանի նվաճումը և Աղեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալության ու Սելևկյանների հելլենիստական մեծ պետության հաստատումը Առաջավոր Ասիայում Հայաստանի պատմության և նրա քաղաքական ու տնտեսական զարգացման համար սկիզբն են համարվում նոր դարաշրջանի, որը տեղեց մինչև Զարեհյան ու Արտաշեսյան թագավորությունների հիմնադրումը Մոփքում ու Մեծ Հայաստանում (330—190 մեր թվ. առաջ):

Հայ ժողովրդի անցյալի այս հարյուր քառասուն տարվա պատմությունը, դժբախտաբար, մեզ որոշ հայտնի չէ: Հայկական հին աղբյուրները չեն տալիս այդ դարաշրջանի անցքերի մասին ոչ մի տեղեկություն: Ուստի անհրաժեշտ է դիմել բացառապես օտար աղբյուրների օգնության, որոնք թեև Հայաստանի մասին ունեն

կցկատուր միայն ու պատահական վկայություններ, բայց և այնպես փոքր ի շատե լույս են սփռում նրա բազաբական դրուժյան վրա այս ժամանակաշրջանում:

Պետք է ասել, որ այդ մութ ու աղստ տեղեկությունները խստնաշփոթված ու հաճախ սխալ են լուսաբանված սլատմական զրեթե բոլոր հայկական երկերում:

Հոռմեական-հունական աղբյուրների—Արրիանի և Կուրտիուս Ռուֆուսի—վկայություններից մեզ հայտնի է, որ արմենները պարսիկների հետ միասին մարտնչել էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու դեմ Գավգամելայի ճակատամարտում¹: Արմենական զորքի թիվը Կուրտիուս Ռուֆուսի մոտ ցույց է տրված 40.000 հեռուզոր և 7.000 հեծելազոր²: Գավգամելայի ճակատամարտում, ինչպես վկայում է նույն այս հեղինակը, պարսկական բանակի ձախ թևում գտնվել են Փոքր Հայրի արմենները, իսկ աջ թևում՝ Մեծ Հայքի զորքերը³: Արրիանի վկայությամբ՝ արմենական այս զորքերի առաջնորդներն են եղել Օրոնտեսը և Միթրաուտեսը (^{Ὀρόντης καὶ Μιθράσιπτης})⁴:

Մեջ բերված այս փաստական տեղեկություններն ըստ իսկարևոր են ու ուշագրավ, որովհետև շորրորդ դարի երկրորդ կիսում մեր թվականությունից առաջ նրանք հիշատակում են իբրև երկու առանձին երկրներ ո՛չ թե Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանը, ինչպես այդ մատնանշված է Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում, այլ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը:

Ինչպես հայտնի է, Աղեքսանդր Մակեդոնացին արշավել էր Արևելք Փոքր Ասիայի հարավային շրջաններով և Կիլիկիայի ու հյուսիսային Միջագետքի վրայով անցել էր դեպի Բաբելոն, Սուզա և Պերսեպոլիս: Նա Հայաստան ինքը բնավ չէր մտել, ուստի և թե Հայաստանը և թե Փոքր Ասիայի լեռնային հյուսիսային շրջանները նրա արշավանքի ժամանակ չէին ենթարկվել հարձակումների:

Ստրաբոնը վկայում է սակայն, որ Պարսկաստանի նվաճումից հետո Աղեքսանդրի կողմից Մենոնի առաջնորդությամբ առանձին զորամաս է ուղարկված եղել Հայկական լեռնաշխարհը

¹ *Arriani*, De expeditione Alexandri, III, 11, 7. *Curtius Rufus*, Historiae Alexandri Magni, IV, 12, 10:

² *Curtius Rufus*, III, 2, 6:

³ Նույնը, IV, 12, 12:

⁴ *Arrian*, III, 8, 5:

գրավելու համար Հյուսպիրատիսի՝ շրջանում (Սպեր գավառում) գտնվող սակու հանքերը:

«Հյուսպիրատիսի մեջ Կաբալլայի մոտ,—ասում է Ստրաբոնը,—գտնվում են սակու հանքեր և Աղեքսանդրը ուղարկեց այնտեղ Մենոնին զորքով, սակայն սա խեղդամահ արվեց տեղացիների կողմից»²:

Արրիանի և Կուրաիուս Ռուֆուսի մի այլ թուրքիկ ու անորոշ վկայությունից հայտնի է դարձյալ, որ Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Աղեքսանդր Մակեդոնացին ուղարկած է եղել Հայաստան տարսիկ Միթրինես սատրապին, որը գավառանաբար հանձնել էր իրեն Սարգեսի ամրոցը:

«Եվ նա ուղարկեց Արմենիա,—վկայում է Արրիանը,— Միթրինես սատրապին, որը Աղեքսանդրին հանձնել էր Սարգեսում ամրոցը»³:

Մեջ բերված այս անորոշ վկայությունը հիմք է ծառայել քանասերներին ու պատմագետներին ենթադրելու, որ արդեն Աղեքսանդր Մակեդոնացու կենդանության ժամանակ արմենական երկրները ենթարկվել էին մակեդոնական իշխանության և կառավարվում էին նրա կուսակալների ձեռքով: Ֆիտնականներից ոմանք էլ, ինչպես, օրինակ, Բաբելոնը և նրան հետևելով նաև ուրիշները, ենթադրում են, որ Միթրինեսը կուսակալ էր նշանակվել միայն Փոքր Հայքի⁴:

Այս ենթադրությունները պարզապես չհիմնավորված կուսումներ են, որ շեն կարող հաստատուն համարվել: Ավելի հավանական է, հարկավ, գերմանական դիտնական Բելլոսի կարծիքը⁵, որը մատնացույց է անում, որ Միթրինեսին չէր հաջողվել, ըստ երևույթին, տիրել Հայաստանին, որովհետև 317 թվին (մեր թվ. ա.) իբրև բուն Հայաստանի կառավարիչ հիշատակ-

¹ Հունարեն ձեռագիրն ունի Հյուսպիրատիս (ἐν τῇ Ὑσπυράτιδι). որին Մարկվարտը համապատասխան է համարում Հերոդոտոսի Σάστρατος-ը (III, 94) և Բսենոփոսի Ἐσπερίται-ը (Anab. VII, 8, 25). տե՛ս Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 150:

² Strabo, XI, 14, 9:

³ Տե՛ս Arrian., III, 16, 5 և Curtius Rufus, V, 1, 44—«Արմենիան արվել էր Միթրինին (Mithreni), Սարգեսի գավառանին»: համեմատե՛ նաև Diodori, Bibliotheca historica, XVII, 64, 6:

⁴ Տե՛ս M. Ernest Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Com-magène, Paris, 1890, էջ CXCI:

⁵ K. J. Beloch, Griechische Geschichte, III Band, 2 Abteilung, Strassburg, 1904, էջ 245:

վում է աղբյուրների մեջ Օրոնտես-Երվանդը, որը, ինչպես տեսանք, արմենական զորքի առաջնորդն էր Գավգամելայի նակատամարտում:

Կուրտիուս Ռուֆուսի մոտ (VI, 3, 3) մեջ է բերված Աղեբսանդր Մակեդոնացու Պարթևատանում արտասանած ճառը, որի մեջ Մերձավոր Արևելքի հյուսիսային շրջանները՝ Կապպադովկիան, Պափլագոնիան և Արմենիան՝ մատնացույց են արված որպես նվաճված երկիրներ: Սակայն այս վկայությունը ևս, որը հակասում է հնագույն աղբյուրների արժանահավատ ցուցումներին՝ իրավացի կերպով համարվում է անվստահելի:

Աղեբսանդր Մակեդոնացու մահից հետո (323 թ. մեր թվ. առաջ) նրա նվաճած երկրները, ինչպես հայտնի է, իրենց մեջ բաժանեցին նրա զորավարները: Այդ բաժանումը տեղի էր ունեցել մի քանի անգամ՝ 323 թվին Բաբելոնում, 321 թվին Տրիպարադիսում և 315 թվին Պերսեպոլիսում: Բաժանման ցուցակները մեզ հայտնի են: Սակայն ուշագրավ է, որ բաժանման ենթարկված երկրների շարքում ցուցակներից և ոչ մեկում չէ հիշատակված Արմենիան՝ ո՛չ Մեծ Հայքը, ո՛չ էլ Փոքր Հայքը:)

Որ Հայաստանը, իրոք, չէր դառել մակեդոնական կամ սելևկյան սատրապական նահանգ, այլ կառավարվում էր գրեթե միշտ բնիկ իշխանների ձեռքով (իշխանական պարսկական տոհմերը, հավանորեն, ձուլվել էին արդեն արմենականների հետ)՝ այդ պարզ կերպով մատնանշված է Ցուստինոսի մոտ՝ Միհրդատ Եվպատորին վերագրված ճառի մեջ:

«Որ նա ինքը, — ասել էր իր ճառի մեջ Միհրդատը, — այնպիսի երկրների թագավոր է, որոնք ոչ միայն հավասար են Հռոմեական պետությանը, այլև կարող են դեմ-հանդիման կանգնել նույնպես և Մակեդոնականին: Իր հպատակ ժողովուրդներից և ոչ մեկը չէ կրել օտար իշխանություն. նրանք միշտ հնազանդվել են տեղական իրենց միայն թագավորներին: Եթե ուղում են՝ թող քննության առնեն Կապպադովկիան կամ Պափլագոնիան, Պոնտոսը կամ Բյութանիան, նմանապես և Մեծ Հայքը կամ Փոքր Հայքը. այդ ժողովուրդներից և ոչ մեկին ձեռք չէին տվել ո՛չ ինքը Աղեբսանդրը, որ նվաճել էր ամբողջ Ասիան, ո՛չ էլ որևէ մեկը նրա հաջորդներից կամ հետնորդներից»¹:

¹ *Sk'o Justini*, Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi, XXXVIII, 7:

Մակեդոնական-պարսկական երկրների առաջին բաժանման ժամանակ, որ տեղի էր ունեցել Բաբելոնում 323 թվին՝ զորավարների ժողովում որոշում էր ընդունվել նվաճել Հայաստանի հարևան Կապպադովկիան, — ուր այդ ժամանակ իր իշխանությունն էր հաստատել պարսկական սատրապ Արիարաթը, — նաև Պափլագոնիան ու Սև ծովի մոտակա շրջանները մինչև Տրապիզոն և այդ երկիրները տալ իբրև առանձին սատրապություն Ալեքսանդր Մակեդոնացու քարտուղար Եվմենեսին¹: Համաձայն այդ որոշման ինքը մակեդոնական զորքերի հրամանատար Պերտիկասը, որը Բաբելոնի ժողովում ընտրվել էր պետության խնամակալ՝ եկավ նվաճելու Կապպադովկիան: Արիարաթը ծանր պարտություն կրեց ու մասվան դատապարտվեց (322 թ. մեր թվ. առաջ) և Կապպադովկիայում հաստատվեց իբրև սատրապ Եվմենեսը:

Շատ պարզ է, որ Եվմենեսի նորանվաճ այս սատրապությունը, որի սահմանը հասնելու էր մինչև Տրապիզոն, վտանգավոր հարեվան էր դառնում Փոքր Հայքի համար, որը գտնվում էր անմիջապես հարավային Մեծ Կապպադովկիայի և ծովեզրյա Պոնտական Կապպադովկիայի միջև: Կապպադովկիան նվաճելուց հետո Պերտիկասի զորագլուխները աշխատելու էին, բնականաբար, տիրել և Փոքր Հայքին: Եվ, իրապես, արդեն 322 թվին ուղարկված է եղել Փոքր Հայք զորապետ Նեոպտոլեմոսը, որը պետք է նվաճեր այդ երկիրը:

Սկզբնաղբյուրների որոշ ակնարկներից դժվար չէ կոահել, որ Փոքր Հայքը ոչ թե առանձին սատրապություն էր, ինչպես այդ սովորաբար ենթադրվում է պատմագիտական նորագույն երկերում, այլ նա արևելյան մասն էր Եվմենեսին տրված Կապպադովկյան սատրապության, և Նեոպտոլեմոսին էին հանձնարարել գրավել այդ շրջանը:

Ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, Նեոպտոլեմոսը, որը շափից դուրս հպարտ էր ու կամակոր՝ խիստ գրգռել էր Փոքր Հայքի բնակչությունը և առաջացրել էր այնտեղ շխանակություններ ու ապստամբություն: Այնուհետև Եվմենեսի միայն միջամտությամբ, որը վարում էր մեղմ ու հաշտ քաղաքականություն, հաջողվել էր Փոքր Հայքը խաղաղացնել ու հնազանդեցնել:

«[Պերտիկասը] Կիլիկիայից ուղարկեց Եվմենեսին, — պատմում է Պլուտարքոսը, — երևութապես նրա սեփական սատրապությունը, բայց, իրապես, որպեսզի նա իր ձեռ-

¹ Sk'ւ Plut., Eumenes, III, 3:

քում պահե սահմանակից Արմենիան, որը Նեոպտոլեմոսը հաւցրել էր ապստամբական դրութիւն: Արդ՝ Եվմենեսը փորձում էր սրան [Նեոպտոլեմոսին], որը մեծամոլութեամբ ու սնոտի հպարտութեամբ էր տառապում՝ դասել բարեկամական հորդորներով»¹:

Ար Փոքր Հայքն այնուհետև նորից հպատակվել էր մակեդոնացիներին՝ այդ պարզ երևում է դարձյալ Պլուտարքոսի վկայութիւնից:

«Երբ Կրատերը և Անտիպատրոսը,—ասում է Պլուտարքոսը²,—հույներին հաղթելուց հետո անցել էին Ասիա, որպեսզի զրկեն Պերտիկկասին իշխանութիւնից, և հրը արկն լուր էր ստացվել, որ նրանք մտադիր են ներխուժել Կապպադովկիա՝ Պերտիկկասը, որը ինքը ռազմերթի էր ելել Պտոլեմայոսի դեմ՝ նշանակել էր Եվմենեսին բարձրագույն հրամանատար Արմենիայում և Կապպադովկիայում գտնվող զորքերի և այդ մասին նամակներ էր գրել Ալկեսասին և Նեոպտոլեմոսին ու հրամայել, որ նրանք հնազանդվեն Եվմենեսին, որին իրավունք է տրված գործերը վարել ըստ իր բարեհայեցողութեան»:

Այս վկայութեան մեջ հիշատակված Արմենիան, անտարակույս, Փոքր Հայքն է, որ 321 թվի քաղաքացիական կռիւ ժամանակ, ինչպես տեսնում ենք, գտնվել է մակեդոնական իշխանութեան տակ:

Նույն այս 321 թվին Եվմենեսը հաղթել էր Կրատերին և սպանել էր ճակատամարտում Նեոպտոլեմոսին, որն անցել էր դավաճանաբար վերջինիս կողմը: Սակայն Եվմենեսի այս հաղթութիւնն այլևս ապարդշուն էր, որովհետև միևնույն թվին (321 թ. մեր թվ. ա.) եգիպտական վերոհիշյալ արշավանքի ժամանակ մակեդոնական զորքը սպանել էր Պերտիկկասին և պետութեան խնամակալութեան պաշտոնը հանձնվել էր այնուհետև Անտիպատրոսին:

Իր հաղթութիւնից հետո Եվմենեսը դեռ մի քանի տարի կարողացավ դիմադրութիւն ցույց տալ հակառակորդ խմբի զորավարներին և այդ ժամանակաշրջանում, հալանաբար, նա

¹ *Sk'u Plut., Eumenes, IV, 1—2:*

² *Նույնը, V, 1:*

պահել էր իր իշխանության տակ ո՛չ միայն Կապպադովկիան, այլև Փոքր Հայքը¹։

Պետք է ասել, որ հայոց պատմության վերաբերյալ նորագույն երկերում պատմական անցքերն այս ժամանակաշրջանի խառնաշփոթված են ու սխալ են մեկնված, գլխավորապես, այն պատճառով, որ ի նկատի չէ առնված, որ Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայությունները վերաբերում են ո՛չ թե բուն Հայաստանին, այլ Կապպադովկիային հարևան Փոքր Հայքին։ Այսբերայտյան արմենական երկրները, բուն Հայաստանը, մակեդոնացիներից նվաճված չէ եղել և նրանք կառավարվել են տեղական իշխանների ձեռքով։

Եվ, իրավի, Դիոդորոսի և Պոլիենոսի մոտ² մոտավորապես 317 թվին (մեր թվ. ա.) հիշատակված է իբրև բուն Արմենիայի սատրապ Օրոնտես-Երվանդը, որը եղել է Պարսկաստանի Պերսիս նահանգի սատրապ՝ մակեդոնացի Պեվկեստասի մոտ բարեկամը։ Իբրև Արմենիայի սատրապ՝ մի այլ Օրոնտաս*-Երվանդ, ինչպես տեսանք, հիշատակված էր 401/400 թվին (մեր թվ. ա.) Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում։ Նույն այս Օրոնտեսների կամ Երվանդների տոհմից է եղել, անշուշտ, այն Օրոնտեսը, որն արմենական զորքերի առաջնորդներից մեկն էր Գավգամելայի ճակատամարտում։ Ըստ երևույթին, հենց այս Օրոնտեսը շարունակել էր անընդհատաբար իշխել Մեծ Հայքում նաև 331 թվից հետո՝ մակեդոնացիների կռիվների խառն ու խռովահույզ ժամանակաշրջանում։

Երվանդյանների ժառանգական իշխանությունը, որ Հայաստանի մեծագույն մասում հաստատվել էր Աքեմենյան Պարսկաս-

¹ Պատմական նորագույն աշխատություններում հիշատակվում է հաճախ, որ իբրև Հայաստանի սատրապ Պերտիկկասը ուղարկած է եղել նաև Փրատափեռնեսին։ Առաջին անգամ այս տեղեկությունը, որքան ինձ հայտնի է, մեջ է բերել Չամչյանը («Պատմություն Հայոց», հատ. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 127), հիմք ընդունելով Յուստինոսի վկայությունը (գիրք III, գլ. 4)։ Հետևելով նրան նույնը կրկնել են նաև Գաբազյանը («Քննական պատմություն», Ա., էջ 81), Ռամսայանը («Իսկական պատմություն Հայոց», Պոլիս, 1914, էջ 141—142), Morgan-ը («Histoire du peuple arménien», էջ 62) և ուրիշները։ Այդ տեղեկությունը միանգամայն սխալ է։ Յուստինոսի մոտ (III, 4, 23) Փրատափեռնեսը հիշատակված է իբրև սատրապ ոչ թե Հայաստանի, այլ Հյուսիսային իսրայելի։

² Տե՛ս Diodoros, գր. XIX, գլ. 23, § 3 և Polyenos, Strategematon, IV, 8, 3։

* Քսենոփոնի մոտ՝ Օրոնտաս. մյուս հեղինակներն այդ անունը հիշատակում են Օրոնտես ձևով. խմբ.։

տանի տիրապետութեան ժամանակ և մնացել էր անխախտ նաև Աղեքսանդր Մակեդոնացու ու նրա հաջորդների շրջանում՝ հնարավոր էր դարձրիլ, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Դրոյզենը¹, երկու անկախ պետութիւնների—Կապպադովկիայի և Պոնտոսի հիմնումը Փոքր Ասիայում, որոնց քաղաքական ազդեցութիւնը շուտով զգալի էր դառնալու հելլենիստական Արևելքում:

Հատկապես Կապպադովկիայի ազատագրման մասին արմենական զորքերի օգնութեամբ հետաքրքիր տեղեկութիւն է հաղորդում Դիոդորոս Սիկիլիացին, որ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել ամբողջութեամբ:

«Եվ այդ ժամանակները,—պատմում է Դիոդորոսը,— Աղեքսանդր Մակեդոնացին հաղթում է պարսիկներին և հետո մեռնում է: Եվ Պերտիկկասը, որն այդ ժամանակ պետութեան առաջնորդն էր՝ Կապպադովկիայի զորապետ ուղարկում է Եվմենեսին: Երբ Արիարաթն այստեղ հաղթվեց և ճակատամարտում ընկավ՝ Կապպադովկիան՝ թե ինքը և թե սահմանակից երկիրները՝ անցան մակեդոնական իշխանութեան տակ: Իսկ Արիարաթը, նախկին թագավորի որդին, հուսահատութեան հասնելով այս անցքերի պատճառով՝ փախչում է քչերի հետ Արմենիա: Մի քանի ժամանակից հետո, երբ Եվմենեսը, Պերտիկկասը և նրանց համախոհները վախճանվել էին, իսկ Անտիգոնոսն ու Սելևկոսն այլ գործերով էին զբաղված՝ նա [Արիարաթը], վերցնելով արմենների թագավոր Արդոատեսից զորք՝ սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և տեր դառավ իր հայրենի իշխանութեան»²:

Դիոդորոսի այս վկայութեան մեջ հիշատակված «արմենների թագավոր Արդոատես»-ը համարվելու է, ամենայն հավանակալութեամբ, ոչ թե Փոքր Հայքի թագավոր, ինչպես այդ ենթադրել են Ռեյնաքը³ և ուրիշները, այլ Մեծ Հայքի: Սանտալճյանը շատ ճիշտ մատնացույց է արել, որ Արդոատեսը, որը չէր վախեցել հղոր մակեդոնացիներից՝ պետք է եղած լիներ հեռավոր ու մեծ երկրի թագավոր և պետք է ունեցած լիներ բավական մեծ

¹ Տե՛ս J. G. Droysen, Histoire de l'Hellénisme, III, Paris, էջ 80:

² Տե՛ս Diodori, Bibl. hist., գր. XXXI, գլ. 19, § 4—5:

³ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, էջ 31, ծան. 6:

զորք¹: Կապպադոկիայի հարևան Փոքր Հայքը, որը, ինչպես տեսանք, ինքը ևս Արիարաթ Ա-ի սպանությունից հետո ենթարկվեց մակեդոնացիների իշխանության՝ շէր կարող, իհարկե, ապահով ապաստարան ծառայել Արիարաթ Բ-ին:

Արմենների թագավոր Արդոատես (*Ἀρδοάτης*) անունը, որ համարվում է աղճատված՝ Ռեյնաքը² և հայագետ բանասերների մեծագույն մասը կարդում են Արտավազդ=*(Ἀρταουάσδης)*: Ավելի հավանական է, իմ կարծիքով, Մարկվարտի ենթադրությունը, որը *Ἀρδοάτης* աղճատված անունը առաջարկում է ուղղել և կարդալ *Ἀρτοάσδης* (*Ἄρτοάτης* = «Երուանդ»³):

Հիմնվելով մեջ բերված Դիոդորոսի վկայության վրա և նրա մեջ հիշված Ամյունտասին համարելով Անտիգոնոսի զորապետ՝ Ռեյնաքը ենթադրել է, որ Արիարաթ Բ-ը արմենական զորքերի օգնությամբ տիրել էր Կապպադոկիային Սելեկյանների տիրապետության առաջին տարիներում, հավանորեն, 301/300 թվերին (մեր թվ. ա.): Նույն այդ ժամանակ, նրա կարծիքով, Պոնտական Կապպադոկիայում ապստամբել էր Միհրդատ Ա-ը և հիմք էր դրել նմանապես Պոնտական թագավորության⁴:

Այս բացատրությունը, հատկապես, Կապպադոկիայի ազատագրման և Արիարաթ Բ-ի թագավորության ժամանակի մասին՝ գերմանական պատմագետ Բելոխը համարում է վիճելի և անհավանական: Դիոդորոսի վկայության մանրադնին քննությունը Բելոխից դեռ առաջ Մարկվարտը հանգել էր այն եզրակացության⁵, որ Դիոդորոսի մոտ կամ, ավելի ճիշտ, նրա օգտագործած սկզբնաղբյուրների մեջ՝ Կապպադոկիայի թագավորական տան ճյուղագրությունը դիտավորյալ կերպով աղավաղված է: Բելոխի կարծիքով, Արիարաթ Բ-ը, որը շէր կարող լինել Արիարաթ Ա-ի որդին, Կապպադոկիայի թագավորությունը

¹ *J. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, Rome, 1917, էջ 409:*

² *St' u Mithridate Eupator, էջ 31, ծան. 6:*

³ *St' u Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Heft I, Göttingen, 1896, էջ 27, ծան. 123: Համեմատե նաև Droysen, Histoire de l'Hellénisme, II, էջ 134:*

⁴ *St' u Reinach, Mithridate Eupator, էջ 30—31:*

⁵ *Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 5—28:*

հիմնած պիտի լիներ Արդոատես թագավորից ստացած զորքերի օգնութեամբ մոտավորապես 270 կամ 260 թվին (մեր թվ. ա.)¹։

Ի նկատի ունենալով, որ Փոքր Հայքը չտնվում է Կապպադովկիայի ու Պոնտոսի միջև՝ կարելի է վստահորեն հետևցնել, որ տեղական թագավորութիւնների հաստատումից հետո այս երկու երկրներում՝ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել ինքնաբերաբար նաև Փոքր Հայքի քաղաքական ազատադրման և հետագա ինքնուրույն զարգացման համար։

¹ Տե՛ս J. Beloch, Griechische Geschichte, Dritter Band, Erste Abteilung, էջ 693, և Zweite Abteilung, էջ 166 -168։

Գ Լ ՈՒ Խ ՈՒԹ Ե Ր Ո Ր Գ

ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ, ԾՈՓՔԸ ԵՎ ՓՈՔԸ ՀԱՅՔԸ ՍԵԼԵԿԿՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Սելեկոս նիկատորի տիրապետության հաստատումը Միջագետքում և Ասորիքում.—նրա մեղմ ու զիջող քաղաքականությունը:—2. Մեծ Հայքի և Մոսիսի ենթարկումը Սելեկոսի գերիշխանության.—այս գերիշխանության անվանական բնույթը:—3. Այսբեկուսության Արմենիան սելեկյան ժամանակաշրջանում.—Մեծ Հայքը և Մոսիսը:—4. Օրոնաես-Երվանդ քաղաքների հիշատակությունն Արմավիրի հունարեն արձանագրության մեջ.—Արմավիրը՝ կենտրոն Երվանդյան քաղաքության:—5. Ասորպատեսը և Ասորպատականի իշխանությունը.—Աղվանքի որոշ շրջանները և հատկապես, Ուտիքը՝ իբրև մաս այս իշխանության:—6. Ասորպատականը Արտարագանեսի ժամանակ (մոտավորապես 220 թ. մեր թվ. առաջ).—Այսբարասը՝ որպես մաս Արտարագանեսի իշխանության (ըստ Պոլիբիոսի).—Պոլիբիոսի վկայության անհավանականությունը:—7. Մեմենդի և Պոլիսենոսի վկայությունները արմենական երկրների քաղաքների մասին:—8. Անտիոխոս Գ-ի ռազմական արշավանքը Արշամաշատ քաղաքի քաղաքը Քոնեքսեսի դեմ.—Արշամ և Քոնեքսես.—Արտաշես և Զարեհ:—9. Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի և Մոսիսի ներքին ինքնուրույնությունը.—հելլենիզմի ազդեցությունը.—Մոսիսի առևտրական նպաստավոր դրությունը:—10. Արշամաշատ և Կարկաթոկերտ քաղաքները.—նրանց տեղադրությունը.—սակտորի ու դրամական շրջանառության զարգացումը.—սոցիալական շերտավորման ուժեղացումը:

Սելեկյան թագավորության հիմնադիրը, Սելեկոս զորավարը, մակեդոնական-պարսկական մեծ պետության երկրորդ բաժանման ժամանակ, որ տեղի էր ունեցել Տրիպարադիզում 321 թվին, կարգվել էր Բարսիլոնիայի սատրապ: Իր այս սատրապության մեջ նա վերջնականապես հաստատվել էր միայն 312 թվին և այս թիվը սկզբնական տարին է համարվում Սելեկյանների իշխանության ու նաև սելեկյան հատուկ տոմարի:

Բայց այս թվից հետո ևս ներքին կռիվները մակեդոնական զորավարների մեջ շարունակվեցին գրեթե առանց ընդհատում:

ների մինչև շորրորդ դարի վերջը (մեր թվ. ա.): Միայն Իսսոսի 301 թվի վճռական ճակատամարտը և միահեծան իշխանության ձգտող Անտիգոնոսի մահը վերջ դրին Առաջավոր Ասիայում մակեդոնական զորավարների անվերջ պատերազմներին:

Նոր համաձայնությամբ Սելևկոս Նիկատորը (312—281 մեր թվ. ա.), որը արդեն 305/4 թվին իրեն հայտարարել էր թագավոր՝ ստացավ Անտիգոնոսին պատկանող Ասորիքը և Միջագետքը: Այնուհետև Սելևկյանները հետզհետե հիմնադիր եղան մի մեծ աշխարհակալության, որը տարածվում էր Հնդկաստանից մինչև Հելլեսպոնտոս: Նոր այս աշխարհակալությունը, ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, Սելևկոս Նիկատորը կարողացել էր հաստատուն դարձնել, գլխավորապես, շնորհիվ իր մեղմ ու զիջող քաղաքականության: Աղբյուրների վկայություններից մեզ հայտնի է, որ Արևելքում մեծապես հարգում էին այս Սելևկոսին ու Մեծ Հայքի սատրապ Օրոնտես-Երվանդի բարեկամ վերոհիշյալ Պակեստասին, որոնք խոհեմ հետևողներ էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու քաղաքականության և չէին անարգում ու արհամարհում հպատակված ժողովուրդների կրոնը, լեզուն ու կուլտուրական առանձնահատկությունները:

Արմենական երկրների մասին Սելևկյանների ժամանակ մեր ունեցած տեղեկությունները, ինչպես և նախորդ շրջանի համար, դարձյալ կցկտուր են ու պատահական:

Ապպիանոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի է մեզ, որ Արմենիան, ամենայն հավանականությամբ, Մեծ Հայքը և Մոփքը՝ ենթարկված են եղել Սելևկոս Նիկատորի գերագույն իշխանությանը:

«Ճակատամարտում Անտիգոնոսի ընկնելուց հետո,—ասում է Ապպիանոսը,—այն թագավորները, որոնք Սելևկոսի հետ միասին հաղթել էին նրան՝ Անտիգոնոսի երկիրը բաժանեցին իրենց մեջ: Եվ որոշվեց այդ ժամանակ, որ Սելևկոսը տեր լինի Ասորիքին Եփրատ գետից դեպի ծով և միջերկրական Փոյուգիային: Աշալուրջ կերպով հսկելով շարունակ մերձակա ժողովուրդներին՝ Սելևկոսը, որը հնարավորություն ուներ բռնություն գործ դնել և վստահ էր, որ կկարողանա նրանց իր կողմը գրավել՝ տիրել էր Միջագետքին, Արմենիային, Կապպադոկիային, որն անվանվում էր Սելևկյան, Պարսկաստանին, Պարթևստանին, Բակտրիային, Արաբական երկրներին, Տաբարստանին, Սոգդիանեին,

Արախոսիային, Վրկանին և բոլոր այլ հարակից ժողովուրդներին մինչև Ինդոս գետը, որ նվաճել էր Աղեքսանդրոսը, այնպես որ Աղեքսանդրոսից հետո նրան էր, հատկապես, բաժին ընկել մեծագույն մասը Ասիայի»¹:

Նույնը վկայում է նաև Ստրաբոնը և մատնացույց անում, որ «Արմենիային տիրել էին պարսիկները և մակեդոնացիները, իսկ նրանցից հետո Սելևկյանները, որ նվաճել էին Ասորիքը և Մեդիան»²:

Այս վկայությունները, ինչպես ասացինք, վերաբերում են, ամենայն հավանականությամբ, ո՛չ թե Փոքր Հայքին, այլ Մեծ Հայքին և Մոփքին: Մեջ բերված Ապպիանոսի հենց վկայությունից երևում է, որ Սելևկոս Նիկատորին հաջողվել էր գրավել արևելյան Փոքր Ասիայում միմիայն հարավային Կապպադովկիայի մի մասը, որն Ապպիանոսն անվանում է Սելևկյան Կապպադովկիա: Ինձ թվում է, որ ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ Պոնտոսի և Կապպադովկիայի ազատագրվելուց հետո Փոքր Հայքը ևս կարողացել էր երրորդ դարում (մեր թվ. առաջ) կազմակերպվել սրանց նման որպես անկախ թագավորություն:

Պետք է ասել, որ Սելևկյանների իշխանությունը չէր կարողացել հիմնավորապես հաստատվել նաև արմենական այսրեփրատյան երկրներում: Նրանց գերիշխանությունն այս լեռնային ու դժվարամատչելի երկրում, ընդհանրապես, ավելի անվանական էր, քան իրական: Ճանաչելով Սելևկյան թագավորներին իրրև դերագույն պետ՝ Մեծ Հայքը, ըստ երևույթին, նաև Մոփքը՝ պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը և կառավարվում էին բնիկ իշխանների ձեռքով, որոնք սկզբնազրյուների մեջ անվանվում են երբեմն թագավորներ: Ըստ երևույթին, սրանք վճարում էին Սելևկյաններին որոշ տուրք և պատերազմի ժամանակ օգնում էին նրանց իրենց զորքով: Օգտվելով սակայն Սելևկյանների ներքին երկպառակություններից՝ արմենական կառավարիչները ձգտում էին հաճախ անկախ լինել և աշխատում էին խուսափել վասսալական այդ պարտավորություններից:

Մեծ Հայք և Մոփք ասելով՝ չպետք է, իհարկե, հասկանալ Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տարածությունը: Պատմական Հայաստանի աշխարհագրական կազմը եղել է, հարկավ, խիստ

¹ *St'ua Appiani, Syriaca, 55:*

² *St'ua Strabo, XI, 14, 15 (531):*

տարրեր պատմական զանազան դարաշրջաններում: Հայերի հնդեվրոպական նախահայրերը, ինչպես տեսանք, դաղթել էին Հայաստան Կապպադոկիայի ու Փոքր Հայքի կողմից: Եւրատ գետն անցնելուց հետո նրանց հարավային ճյուղը հաստատվել էր Արածանի գետի հովիտներում և այդտեղից տարածվել դեպի հյուսիս-արևելք և հարավ-արևելք: Քսենոփոնի ժամանակ արմենական նոր գաղթավայրերն իրենց տարածութեամբ դեռևս փոքր շրջաններ էին և արմենները շրջապատված էին ամեն կողմից զանազան բնիկ ցեղերով: Գերմանացի հայագետ Հյուբշմանը, հիմնվելով, գլխավորապես, Ստրաբոնի վկայությունների վրա՝ ենթադրում է, որ մակեդոնական-սելևկյան շրջանում անգամ, մինչև երկրորդ դար մեր թվականությունից առաջ, այսրեփրատյան բուն Արմենիան պարունակում էր իր մեջ իր հետագա 15 նահանգներից հազիվ շորսը՝ «Չորրորդ Հայքը, Աղձնիքը, Տուրուբերանը և Այրարատը»¹:

Հյուբշմանի այս ենթադրությունը ըստ իս մոտավորապես ճիշտ է, բայց կարոտ է որոշ ուղղման: Արմենները, ինչպես վերև ասացինք, դեռևս հնագույն ժամանակներում գրաված են եղել, հավանորեն, նաև մի քանի շրջաններ Վանա լճի հարավում և հարավ-արևելքում: Իսկ Այրարատ նահանգը նրանք գրավել էին այդ ժամանակ ոչ ամբողջությամբ:

Լինելով իր տարածութեամբ համեմատաբար փոքր մի երկիր, հայերի ապագա մեծ հայրենիքի հազիվ մեկ քառորդը՝ բուն այս արմենական երկիրը Սելևկյանների ժամանակ, որքան մեզ հայտնի է սկզբնաղբյուրներից, բաժանված է եղել երկու ինքնիշխան ու քաղաքականապես անջատ մասերի՝ Մեծ Հայք և Մոփք: Վերջինս գտնվում էր Եւրատ գետի ձախ ափին և սարունակում էր իր մեջ վերին Տիգրիսի և ստորին Արածանիի վրա գտնվող երկրամասերը:

Սելևկյան շրջանի Հայաստանի պատմությունն ուսումնասիրելիս՝ պետք է միշտ աչքի առաջ ունենալ նաև քաղաքական այս բաժանումը: Երրորդ դարից սկսած (մեր թվ. առաջ) աղբյուրների վկայությունները վերաբերում են, ուրեմն, բացի Փոքր Հայքից ու Մեծ Հայքից նաև Մոփքին:

Այս երեք երկրների մասին Սելևկյանների տիրապետության

¹ Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Պիլեգիկեյանի, Վրեննա, 1907, էջ 16:

ժամանակ, ինչպես ասացինք, աղբյուրների մեջ կան միայն աղբատիկ ու պատահական տեղեկություններ:

Խիստ կարևոր են առանձնապես Մեծ Հայքի հնագույն պատմության համար հունարեն արձանագրությունները, որ 1911 և 1927 թվերին գտնված էին Արմավիրում¹: Սակայն, գծրախտաբար, այդ արձանագրությունները դեռևս հրատարակված չեն:

Ինձ հայտնի է այդ արձանագրություններից միայն մեկը՝ Միթրաս թագավորի նամակը Օրոնտես-Երվանդ թագավորին², որը ունի, անտարակույս, պատմական բացառիկ մեծ կարևորություն: Սելևկյան շրջանի այս արձանագրությունը, որի թվականը վերջնականապես դեռ որոշված չէ՝ ինքը հենց, անկախ իր բովանդակությունից, մի պարզ ապացույց է, որ Սելևկյանների ժամանակ հելլենիզմի ազդեցությունը թափանցել էր մինչև իսկ Մեծ Հայքի հեռավոր այս շրջանը: Ուշադրության արժանի է այն, որ Օրոնտես-Երվանդը, հավանորեն, Մեծ Հայքի տիրակալը՝ արձանագրության մեջ անվանված է թագավոր: Կարելի է, բացի այդ, կռահել, որ արմենները, Երվանդյանների առաջնորդությամբ, որոնք, հավանորեն, մերվել էին արդեն նրանց հետ, դեռևս երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ գրավել էին Արարատյան գաշտը և Արմավիրը դառել էր այստեղ Երվանդյան թագավորության աթոռանիստ կենտրոնը: Ըստ երևույթին, հենց այս թագավորությունն է այն հին Արարատյան թագավորությունը, որի մասին ազոտ և խառնաշփոթված հիշողություններ պահպանված են Խորենացու պատմության մեջ³: Սելևկյան շրջանի արմենական այս երկիրը պարզապես այն կորիզն է, որից հետզհետե աճեց ու զարգացավ հետագայում անկախ ու հզոր Մեծ Հայաստանը:

Ընդունելով, որ Այրարատում դեռ երրորդ դարում (մեր թվ. առաջ) թագավորում էր Օրոնտիդների կամ Երվանդյանների իշխանական տոհմը, ինձ թվում է, ղժվար կլինի համաձայնել, որ իբր թե երրորդ դարի երկրորդ կիսում Մեծ Հայքի այս շրջանը և Արմավիրը գտնվել են Ատրպատականի թագավոր Արտա-

¹ Տե՛ս С. Тер-Аветисян, Археологическое обследование городища и крепости древний Армавир, Научный сборник Армфана, Ереван, 1941, էջ 61—62:

² Տե՛ս «Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության», Երևան, 1935, էջ 145—150 (Ս. Տեր-Հակոբյան, Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը):

³ Տե՛ս հրատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հառուրյունյանի, Տփղիս, 1913, էջ 66—69 (I, ԻԲ):

բազանեսի իշխանության տակ, ինչպես այդ ենթադրվում է պատմագիտական գրեթե բոլոր երկերում¹:

Այս ենթադրության վրա, որ ընդհանուր հավանության է արժանացել՝ հարկավոր է կանգ առնել հանգամանորեն:

Ինչպես հայտնի է, Աղեքսանդր Մակեդոնացին գեռ իր կենդանության ժամանակ Մեծ Հայքի հարևան Հյուսիսային Մեդիան տվել էր պարսիկ իշխան Ատրոպատեսին (328 թվին մեր թվ. առաջ), որը Պերտիկկաս զորավարի աներն էր: Այնուհետև Մեդիայի այդ մասը, որն այս Ատրոպատեսի անունով կոչվեց Ատրոպատյան Մեդիա, Ատրոպատենե կամ Ատրպատական, իբրև անկախ պետություն մնաց նրա հաջորդների իշխանության տակ:

Ինչպես վկայում է Արրիանը (III, 8, 4)²

«Մեդացիներին առաջնորդում էր [Գավգամելայի կրո-վում] Ատրոպատեսը, և մեդացիների հետ մարտակարգով շարված են եղել կադուսիները, աղվանները և շակաշեցիները (Σαχεσίνα:)³»:

Արրիանի այս վկայությունից երևում է, որ հին Աղվանքը կամ նրա որոշ մասը և, մասնավորապես, նաև Ուտիքը, որի մեջ էր Շակաշենը՝ ըստ երևույթին, գտնվել են Ատրոպատեսի իշխանության տակ և, հավանորեն, միացված են եղել Ատրպատականին:

Ենթադրում են, որ Ատրպատականն ավելի ևս ընդարձակված է եղել մոտավորապես 220 թվին Արտաբազանեսի իշխանության ժամանակ, որն իբր թե նվաճած է եղել Ատրպատականի հարևան երկրամասերը մինչև Սև ծովի կողմերը Փասիս գետից վերև, այսինքն՝ մինչև Կողքիս³: Հասկանալով Փասիս գետի տակ Արաքս գետը՝ կարծում են, բնականաբար, որ Արտաբազանեսը տիրած է եղել նաև Արարատյան դաշտին ու միջին և վերին Արաքսի հովիտներին:

Այս ենթադրությունները հիմնված են Պոլիբիոսի վկայությունների վրա: Ինչպես պատմում է Պոլիբիոսը⁴, Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս Գ-ը, Մեդիայի կուսակալ Մոլոնի ապստամբու-

¹ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 108. Халатьянц, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 128. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 414 և ուրիշները:

² Համեմատե՛ նաև Arrian., III, 11, 4:

³ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 108:

⁴ Polyb., V, 49—55:

թյունը ճնշելուց հետո, 220 թվին ոազմի էր ելել նաև Արտաբազանեսի դեմ, որը աջակցել էր Մուրունին: Սակայն Ատրպատականի այս իշխանը խուսափել էր պատերազմից և ընդունել էր Անտիոքոսի առաջադրած պայմանները:

Նկարագրելով Անտիոքոս Գ-ի այս արշավանքը՝ Պոլիբիոսը հարևանցի կերպով տեղեկութուն է տալիս Ատրպատականի աշխարհագրական դիրքի մասին և հենց այդ վկայության վրա է հիմնված վերոհիշյալ ենթադրությունը Արտաբազանեսի մեծ նվաճումների մասին:

«[Անտիոքոս Գ-ի] զորքերը, —ասում է Պոլիբիոսը¹,— անցան Զագրոս լեռները և ներս խուժեցին Արտաբազանեսի երկիրը, որը սահմանակից է Մեդիային և բաժանվում է սրանից միայն միջակա լեռներով: Նրա որոշ մասերը, որոնք գտնվում են Փասիսից վերև, իշխում են Պոնտոսի վրա և երկիրը հասնում է մինչև Վրկանի ծովը»:

Ահա այս վկայության վրա հիմնվելով, որի մեջ մատնանշված է, որ Փասիսից վերև բնակվող պոնտական ժողովուրդները սահմանակից են եղել Արտաբազանեսի երկրին՝ գերմանական գիտնական Գուտշմիդը², ինչպես և Մարկավարտն ու ուրիշները, եզրակացրել են, որ Արտաբազանեսը նվաճած է եղել Այրարատը և նրա արևմտակողմում գտնվող շրջանները:

Կարևոր ու արժանահավատ համարելով Պոլիբիոսի վկայությունը՝ պատմագետները նկատի չեն առել ըստ իս, որ Սելևկյան շրջանի հունա-հռոմեական հին հեղինակները սխալ ու խառնաշփոթ գաղափար են ունեցել Անդրկովկասի աշխարհագրական քարտեզի մասին: Հատկապես Պոլիբիոսի մոտ, որը երկրորդ դարի հեղինակ է (մեր թվ. առաջ), այդ սխալ պատկերացումը որոշակի երևում է նաև նրա պատմության հետևյալ հատվածներից.

1. Պոլիբիոս, V, 44՝

«Իր արևմտյան մասերով Մեդիան հարում է այսպես կոչվող Ատրպատականներին, իսկ այս վերջինները հեռու չեն ապրում այն ժողովուրդներից, որոնք սահմանամերձ են Եվքսինյան Պոնտոսին [=Սև ծովին]: Մեդիայի դեպի հյուսիս նայող մասերը, որ շրջապատում են ելլումայները, անարիակները ու նաև կադուսիները և մատիենները՝ դրտ-

¹ Նույնը, V, 55:

² *St'u A. von Gutschmid, Geschichte Irans, Tübingen, 1888, էջ 36:*

ներվում են Պոնտոսի այն մասերի վերևում, որոնք սահմանակից են Մայոտիսին [=արդի Ազովյան ծովին]»:

2. Պոլիբիոս, X, 27¹

«Այս վերջին քաղաքը [Նկրատանան] գտնվում է Մեդիայի հյուսիսային մասում և իշխում է Ասիայի երկիրների վրա, որոնք հարում են Մայոտիսին և Նվքսինյան Պոնտոսին»:

Ինչպես տեսնում ենք, Պոլիբիոսի այս վկայությունները և, մասնավորապես, նրա վերև մեջ բերված հաղորդագրությունն Ատրպատականի տեղադրության մասին՝ արգյունք են ակնհայտ թյուրիմացության և չեն կարող հիմք ծառայել աշխարհագրական կամ պատմական հետևությունների:

Հին Այրարատը և Արմավիրը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել են երրորդ դարի երկրորդ կիսում (մեր թվ. առաջ) ո՛չ թե Ատրպատականի իշխան Արտաքազանեսի, այլ Երվանդյանների իշխանության տակ:

Բացի Երվանդյաններից, որոնք Սելևկյանների ժամանակ Մեծ Հայքի անկախ կամ կիսանկախ իշխաններն էին՝ հույն հեղինակները միջանկյալ կերպով հիշում են նաև Փոքր Հայքի և Մոփքի տեղական իշխաններին, որոնց նրանք նույնպես անվանում են թագավորներ:

Հերակլեսացի պատմագիր Մեմնոնն իր հայրենի քաղաքի մասին պատմության մեջ հաղորդում է¹, որ Բիթանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդին, Զիաելասը, մոտավորապես 260 թվին փախել էր Արմենիայի թագավորի մոտ, որի անունը չէ հիշված: Սանտալճյանը՝ միանգամայն իրավացի կարծում է², որ «Արմենիայի թագավոր»-ը, հավանորեն, թագավոր էր Փոքր Հայքի, որը համեմատաբար մոտ էր գտնվում Բիթանիային: Զիաելասը, օգնություն ստանալով դրսից, գուցե և արմեններից, կարողացել էր ստանալ Բիթանիայի թագավորական գահը (250—228 մեր թվ. առաջ):

Երկրորդ դարի (մեր թվ. հետո) հույն հեղինակ Պոլիբենոսը, որը հատուկ գիրք է գրել նշանավոր զորավարների մեծագործությունների մասին՝ իր այդ երկում հաղորդում է, որ Սելևկյան Անտիոքոս Հիերաքսը, Սելևկոս Կալլինիկոս թագավորի եղ-

¹ Տե՛ս Memnonis, Historiae Heracleae Ponti, ed. C. Orellius, Lipsiae, 1816, էջ 33:

² Տե՛ս Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 436:

բայրը, որը ապստամբել էր սրա դեմ՝ մոտավորապես 230 թվին (մեր թվ. առաջ) մտել էր Միջագետքից Արմենիա և պատսպարվել Արսաբեսի մոտ ('Αρσάβης), որի հետ բարեկամ էր¹: Պոլիենոսի մոտ նկարագրված են կռիվները, որ տեղի էին ունեցել Հայաստանի այս մասում, հավանորեն, Մոփքում՝ Սելևկոսի զորավարների ու Անտիոքոսի միջև: Պոլիենոսի հիշատակած Արսաբեսը, ինչպես ենթադրում են պատմագետները, կարող է լինել Մոփքի Արշամ թագավորը, Արշամաշատ քաղաքի հիմնադիրը, որից մնացել են գրամներ «թագավորի Արշամայ» (Βασιλέως 'Αρσάμου) վերնագրով²:

Բացի Պոլիենոսի հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկությունից՝ Մոփքի մասին կարևոր ու հետաքրքիր է նաև Պոլիբիոսի հետեւյալ ընդարձակ մի վկայությունը, որի մեջ նկարագրված է Սելևկյան Անտիոքոսի ազմական արշավանքը Արշամաշատ քաղաքի Քսերքսեսի դեմ:

«Քսերքսեսի թագավորության ժամանակ Արշամաշատ (բնագրում՝ 'Αρμόσατα իխ. 'Αρσαμόσατα) քաղաքում, — պատմում է Պոլիբիոսը, — որը գտնվում էր այսպես կոչվող Գեղեցիկ դաշտում Եփրատի ու Տիգրիսի միջև՝ Անտիոքոս թագավորը մտադրվել էր պաշարել ու առնել այդ քաղաքը և բանակել էր նրա մոտ: Տեսնելով թագավորի պատրաստությունները՝ Քսերքսեսը սկզբում ուզեց փրկվել ու գիմեց փախուստի, սակայն հետո, վախենալով որ մայրաքաղաքը թշնամու ձեռն ընկնելուց հետո կարող է կորցնել իր թագավորության նաև մնացած մասը՝ նա զղջաց, ուղարկեց դեսպաններ Անտիոքոսի մոտ և հայտնեց, որ ցանկանում է բանակցության մեջ մտնել նրա հետ: Անտիոքոսի մոտիկ բարեկամները խորհուրդ չէին տալիս նրան բաց թողնել ձեռքից երիտասարդին և համոզում էին, որ նա քաղաքն առնե և իշխանությունը հանձնե Միհրդատին, որը նրա հարազատ քրոջ որդին էր: Բայց թագավորը շհետևեց բարեկամների խորհուրդներին, կանչեց երիտասարդին իր մոտ, հաշտվեց նրա հետ և մինչև իսկ նրան ղիջեց տուրքի մեծագույն մասը, որ մերժել էր իրեն վճարել Քսերքսեսի հայրը: Այնուհետև նա վերցրեց Քսերքսեսից 300 տաղանդ, 1000 ձի և նույնքան

¹ *Str' u Polyaeii*, Strategematicon libri octo, IV, 17:

² *Str' u M. Ernest Babelon*, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CXCLIII:

չորի իրենց լծասարքով, վերադարձրեց նրան ամբողջ իշխանությունը և ամուսնացրեց նրան իր Անտիոքիս քրոջ հետ: Այսպիսով Անտիոքոսն իր արքայական վեհանձնությամբ, որ հայտաբերել էր ներկա դեպքում՝ ձեռք բերեց Երկրի բոլոր բնակիչների բարեկամությունն ու երախտիքը»¹ և

Ընդունելով որ Քսերքսեսի դեմ ռազմի ելնող Սելևկյան այս թագավորը Անտիոքոս Գ-ն էր (222—186 մեր թվ. առաջ), ինչպես այդ վկայում է բյուզանդական ժամանակաշրջանի մատենագիր Հովհաննես Անտիոքացին², և ենթադրելով որ այդ արշավանքը տեղի էր ունեցել 212 թվին (մեր թվ. առաջ)՝ պատմագետներից շատերը, օրինակ, Բելոխը, Սանտալճյանը և ուրիշները՝ հավանական են համարում, որ Արշամաշատ քաղաքի թագավոր Քսերքսեսը կարող է լինել վերոհիշյալ Արշամ թագավորի որդին, որի մոտ 230 թվի մոտերքը ապաստարան էր գտել Անտիոքոս Հիերաքսը³:

Հիմնվելով Պոլիբիոսի նույն այս վկայության վրա՝ Բելոխը ենթադրում է նաև, որ Արշամը, Քսերքսեսի հայրը, օգտվելով, հավանորեն, ներքին պատերազմից երկու եղբայրների՝ Սելևկոս Բ-ի և Անտիոքոս Հիերաքսի միջև, իր երկիրը, ըստ երևույթին, հայտարարած է եղել անկախ պետություն:

Քսերքսեսի մասին կարևոր մի տեղեկություն բացի Պոլիբիոսից տալիս է նաև Հովհաննես Անտիոքացին: Սա Քսերքսեսին անվանում է «արմենների բռնակալ» և վկայում է նմանապես (հր. 53), որ կարճ ժամանակից հետո Սելևկյան նույն Անտիոքոս Գ-ի սադրանքով, որը, ինչպես տեսանք, վեհանձնաբար հաշտություն էր կնքել հրիտասարդ թագավորի հետ՝ սպանել էր Քսերքսեսին նրա կին Անտիոքիսը⁴:

¹ Տե՛ս Polyb., VIII, 25:

² Տե՛ս Joh. Ant., fr. 53, Müller, Fragm. hist. graec., IV, էջ 557:

³ Տե՛ս Beloch, Griechische Geschichte, III 2, էջ 295. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, II:

⁴ Պետք է ասել, որ Քսերքսեսի մասին այս հետևությունները Բարելոնը համարում է վիճելի: Նա դեռ 1890 թվին մատնացույց էր արել, որ Քսերքսեսի դեմ պատերազմող Սելևկյան թագավորը, հավանորեն, Անտիոքոս Գ Եպիփանեսն էր (175—164 մեր թվ. ա.) և ո՛չ Անտիոքոս Գ-ը: Բարելոնի կարծիքով, Քսերքսեսը թագավոր էր Արշամաշատի, իսկ Մոփրի սատրապ ու հետո թագավոր էր նրա կամ գուցե նրա հոր ժամանակ Զարիադրիսը (տե՛ս Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, էջ CXCIV—CXCVII): Բարելոնի այս կարծիքը ղտամադեաները համարում են անհավանական:

Գերմանական պատմագետ էդուարդ Մեյերը կարծում է, որ այս սպանությունից հետո Անտիոքոս Գ-ը Արմենիան բաժանել էր երկու մասի և արևելյան մասի վրա սատրապ էր կարգել Արտաշեսին, իսկ արևմտյան մասի վրա՝ Զարեհին¹: Բայց շուտով Անտիոքոս Մեծի Մագնեսիայի մոտ կրած պարտությունը (190 թ. մեր թվ. առաջ) անկախության ընդհանուր շարժման ազդանշան եղավ ո՛չ միայն Փոքր Ասիայում, այլև Հայկական լեռնաշխարհում: Այդ պարտությունից հետո, ինչպես կտեսնենք, Արտաշեսը և Զարեհը ինքնիշխան սիրեցին իրենց երկրներին իրրև անկախ թագավորներ:

Սկզբնաղբյուրների վերոհիշյալ վկայություններից երևում է, որ արմենական երկրները—Փոքր Հայքը, Մեծ Հայքը և Մոփքը—Սելևկյանների ժամանակ պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը գիս երրորդ դարում (նախքան մեր թվ.): Նրանք չէին կազմում Սելևկյան պետության երկրամասը, չէին բնակեցրած հունական գաղթականներով և չէին դառել, բնականաբար, գաղութացման շրջան: Սակայն ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ տնտեսական ու կուլտուրական մեծ հեղաշրջումն Առաջավոր Ասիայում անխուսափելի կերպով խոր հետքեր էր թողնելու նաև այս երկիրների վրա:

Տեղական կուլտուրան այստեղ, որն ուներ հաբեթական-արմենական արմատներ և կրել էր նաև իրանական կուլտուրայի ազդեցությունը՝ արդեն այս հնագույն շրջանում սկսել էր ենթարկվել հելլենիզմի ազդեցությանը, որն ավելի ու ավելի զորեղացավ հետագա դարերում:

Հելլենական ազդեցությունը մեծ էր այստեղ, ամենից առաջ, տեղական իշխանավորների և բնակչության բարձր խավերի վրա: Փոքր Հայքի և Մոփքի գահակալները հելլենացած էին իրենց կրթությամբ, գլխավորապես, շնորհիվ Սելևկյանների հետ ունեցած խնամիական կապերի: Այս ժամանակաշրջանի արմենական երկրների դրամները, որոնց վրայի արձանաձրությունները հունարեն են, նմանապես և Արմավիրի նորագյուտ հունարեն արձանագրությունները՝ պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ այստեղ ևս հունարենն ամենուրեք սկսել էր գործածվել որպես պաշտոնական լեզու:

¹ *St'u Eduard Meyer, Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien*, Berlin, 1925, էջ 50—51: Համեմատե նաև *Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, Caucasia*, Fasc. 6, 2, Teil, Leipzig, 1930, էջ 28:

Հատկապես, Փոքր Հայքը և Մոփքը, սրունք գտնվում էին Հայաստանի արևմտյան ու հարավ-արևմտյան շրջանում և իրենց աշխարհագրական տեղադրությամբ հեռու չէին հելլենիստական քաղաքներից ու գաղթավայրերից, բնականարար, այնպիսի մեծ շփում ունեցան հելլենիստական քաղաքակրթության հետ և այնպիսի մեծ շափով ենթարկվեցին նրա ազդեցությանը, րան Մեծ Հայքը:

Մասնավորապես Մոփքը, որ հարավից սահմանակից էր Սելևկյան Միջագետքին և գտնվում էր այդ շրջանի միջով անցնող Մծբին—Նդեսա—Անտիոք առևտրական համաշխարհային անապարհի մոտ՝ ուներ ամենանպաստավոր պայմանները նաև տնտեսական զարգացման համար: Ինչպես հաղորդում է Հերոդոտոսը, Մոփքի և Բաբելոնիայի միջև առևտրական երթևեկությունը տեղի էր ունենում Եփրատ գետի վրայով դեռ նրա ժամանակ¹: Այս առևտուրը, որը հին ժամանակ կենտրոնացված էր, գլխավորապես, սեմական ժողովուրդների ձեռքում՝ շարունակվում էր, անշուշտ, և Սելևկյանների ժամանակ:

Մոփքի միջով, ինչպես մանրամասն մատնացույց էմ արել Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ուսերեն իմ աշխատության մեջ², անցնում էր մի զգալի մասը պարսկական հին «Արքայական ճանապարհ»-ի և այդ ճանապարհի վրա, Եփրատ գետի ձախ ափին, գտնվում էր նշանավոր Տոմիսա ամրությունը, որը կայան էր կարավանների, որոնք գնում էին Բաբելոնիա կամ Փոքր Ասիա:

Մոփքի առևտրական նպաստավոր այս դրությամբ պետք է, անշուշտ, բացատրել, որ Հին Հայաստանի առաջին քաղաքները հիմնվել են Մոփքում և ո՛չ Մեծ կամ Փոքր Հայքում: Հունա-հռոմեական հին հեղինակների մոտ հիշատակված են Արշամաշատ և Կարկաթիոկերտ քաղաքները, որոնք կառուցվել էին այստեղ Սելևկյան շրջանում և աթոռանիստ կենտրոններ էին տեղական թագավորների:

Արշամաշատ քաղաքի հիմնումը, ինչպես վերև տեսանք, վերագրում են Արշամ թագավորին, որը 230 թվի մոտերքը (մեր թվ. առաջ) օգնություն էր ցույց տվել Անտիոքոս Հիերաքսին ընդդեմ Սելևկոս Կալլինիկոսի: Այս քաղաքը, ինչպես

¹ Herod., I, 19¹:

² Տե՛ս «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Едewan, 1930, էջ 11—16 և 27:

վկայում է Պոլիբիոսը¹, գտնվում էր «այսպես կոչվող Գեղեցիկ դաշտում Եփրատի ու Տիգրիսի միջև»: Պլինիոսը նրա տեղը մատնացույց է անում Եփրատ-Արածանիի մոտ (*Armosata Euphrati proximum*)²: Արշամաշատի ավերակների տեղը ամերիկացի աշխարհագիր Հունտինգտոնը որոշել է այժմյան Խարաբա ու Նաջարան գյուղերի միջև³:

Ծոփքի մյուս Կարկաթիոկերտ քաղաքը հիշատակված է Ստրաբոնի և Պլինիոսի մոտ: Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Ծոփքի թագավորանիստ քաղաքն էր Կարկաթիոկերտը⁴, իսկ Պլինիոսը վկայում է, որ այդ քաղաքը գտնվում էր Տիգրիս գետի մոտերքը⁵: Կարկաթիոկերտի տեղը դեռ հաստատուն կերպով որոշված չէ:

Ստրաբոնի վկայության մեջ *Καρκαθίνερα* ընթերցվածը Մարկվարտը համարում է աղավաղված և առաջարկում է ուղղել՝ *Δρακθίνερα*⁶: Արկաթիակերտ, ենթադրելով, որ այս քաղաքի հիմնադիրն էր, հավանորեն, Ծոփքի Զարիադրիս թագավորի որդին՝ Արկաթիասը: Արկաթիակերտի տեղը Մարկվարտը ենթադրում է Անգեղ բերդի ավերակների վայրում, այժմյան էկիլի մոտ⁶, որը գտնվում է Տիգրիսի աղբյուրագետի Արղանասուի վրա⁷:

Գտնվելով Փոքր Ասիայի ու հյուսիսային Միջագետքի առևտրական ճանապարհների մոտ՝ Հայաստանի հնագույն այս քաղաքները, ըստ երևույթին, հելլենիստական տիպի քաղաքներ էին և կենտրոններ էին առևտրի ու արհեստների: Դժվար չէ, ուրեմն, կռահել, որ եթե Քսենոփոնի ժամանակաշրջանը բնորոշվում է Հայաստանում արտադրողական ուժերի համեմատաբար ցածր մակարդակով, Սելևկյանների ժամանակ սկիզբ էր դրվել, զլխավորապես, հարավ-արևմտյան Հայաստանում արտադրողական ուժերի զգալի աճման շնորհիվ վերոհիշյալ քաղաքների առաջացման: Տնտեսական առաջադիմության պարզ նշաններ են, հարկավ, այստեղ կտրված դրամները, որոնք նպաստելու էին,

¹ *Polyb.*, VIII, 25:

² *Plin.*, *Nat. Hist.*, VI, 10 (*հրատ. Littré-ի*):

³ *St'e'u Markwart*, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, էջ 240—241:

⁴ *Strabo*, XI, 14, 2 (527):

⁵ *Plin.*, *Nat. Hist.*, VI, 10 (*հրատ. Littré-ի*):

⁶ *St'e'u Markwart*, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, էջ 34—38:

⁷ *St'e'u Հյուբշման*, *Հին Հայոց տեղւոյ անունները*, թարգմ. Պիլեզիկեյանի վիեննա, 1907, էջ 157:

անշուշտ, փոխանակութեան ու դրամական շրջանառութեան դարգացման:

Հելլենիստական տիպի քաղաքների հիմնադրումը Մոփքում, ինչպես մատնանշված է իմ նախորդ աշխատութիւններից մեկում¹, կարևոր մի փաստ է, որ ցույց է տալիս սոցիալական շերտավորման ուժեղացումը արմենական այս երկրում: Առևտրի ու դրամական շրջանառութեան զարգացման շնորհիվ հետզհետե նշանակութիւն էր ստանում, բնականաբար, դրամական կապիտալը: Այս նոր ուժը, եթե անգամ նրա դերը երկրորդական ու մակերևութային համարենք Հին Հայաստանի էկոնոմիկայի բրնական տնտեսական հիմքերի նկատմամբ, անխուսափելի կերպով պետք է որոշ չափով ազդեր սոցիալական հարաբերութիւնների վրա և արագացներ տոհմային հասարակութեան քայքայումը, որ սկսվել էր արդեն նախընթաց շրջանում:

Հելլենիստական շրջանի տնտեսական հեղաշրջումը Առաջավոր Ասիայում, ինչպես տեսնում ենք, արդեն երրորդ դարում մեր թվականութիւնից առաջ սկսել էր իր ազդեցութիւնը գործել նաև Հին Հայաստանի տնտեսական դարգացման վրա:

¹ Տե՛ս «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 250—251:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԵՎ ԶԱՐԵՂՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Սելեկյան պետության թուլացումը:—2. Պարսկական բազավորության հիմնումը և Հոռմի աշխարհակալական ծավալումը:—Անախոֆոս Մեծի պարառությունը Մագնեսիայի մոտ (190 թ. մեր թվ. ա.):—3. Արաաշեսյան և Զարեհյան բազավորությունների հիմնումը:—4. Արաաշեսի և Զարեհի նվաճումներն ըստ Ստրաբոնի վկայության.—այսբերասյան ընդարձակված Հայաստանն ըստ Հյուբշմանի եկթադրության.—հայերենը իբրև այս ամբողջ երկրում գերիշխող լեզու:—5. Փոֆր Հայֆի հզորացումը և ընդարձակումը:—6. Արմենների երեք անջաա բազավորությունները և նրանց անմիաբանությունը.—միասնական պետության ստեղծման խոթընդոտները:—7. Արաաշաա ֆաղաֆի հիմնումը.—նրա անդադրությունն ու ամբողջությունները.—ֆաղաֆավայրի հաշող ընառությունը:—8. Արաաշես Ա-ի մասնակցությունը Փոֆր Ասիայի հինգ բազավորների դաշինքին.—Պոլիբիոսի վկայությունն այդ մասին:—9. Անախոֆոս Եպիփանեսի արշավանքը Հայաստան և Արաաշես Ա-ի դաշնադրությունը Սելեկյանների սաաաաա Տիմարֆոսի հետ:—10. Ճողովրդական վեպի վկայություններն Արաաշես Ա-ի մասին.—Արաաշաաի հիմնումն ըստ Խոթենաացու.—Արաաշես Ա-ի պաաերազմն Օրոնտես-Երվանդի դեմ.—Ստրաբոնի վկայությունն այս Օրոնտես-Երվանդի մասին:—11. Երվանդաշաա ֆաղաֆի հիմնումն ըստ Խոթենաացու վկայության.—Խալարյանցի սխալ կարծիքն այս վկայության մասին:—12. Հիշողություններ Արաաշես Ա-ի պետական և կալտուրական գործունեության մասին.—նրա հրամանով կանգնեցված սահմանաֆաերեն արամեաաաա արձանագրություններով:—13. Արաաշես Ա-ի որդիները՝ Արաավազդ, Տիրան և Զարեհ.—Զարեհի մասին Քարսլիս-Ցիավրեբայի վկայությունը.—Զարիշաա և Զարեհավան ֆաղաֆների հիմնումը:—14. Պարսկների գորեղացումը և նրանց պաաերազմը Արաավազդ Ա-ի դեմ.—հայերի պարառությունը և Տիգրանի պաաանդաարվելը.—Արաաշես Ա-ի հաշորդներն ըստ օաաա և հայ աղբյուրների:

Նրորորդ դարի ընթացքում (մեր թվ. առաջ) Սելեկյան պետությունը հետզհետե թուլանում էր շնորհիվ մշտական պատերազմների և ներքին երկպառակությունների ու ապստամբու-

թյունների: Նրանից շարունակ անջատվում էին նոր և նոր շրջաններ:

Մոտավորապես 305 թվին Սելևկյանները կորցրին նախ և առաջ իրենց հնդկական գավառները: Այնուհետև մոտ 255 թվին Սելևկյան Անտիոքոս Բ. թագավորի դեմ ապստամբեց Բակտրիայի և Սոգդիանեի նրա կուսակալը՝ Դիոդոտոսը, որը հիմնեց այնտեղ իր սեփական թագավորությունը: Դեռ ավելի առաջ, ինչպես վերև տեսանք, կարողացել էին պահպանել իրենց անկախությունը կամ ինքնուրույնությունը Կապպադովկիան, Պոնտոսը, Հայաստանը և Ատրպատականը:

Այնուհետև երրորդ ու երկրորդ դարերում (մեր թվ. առաջ) Սելևկյանների դեմ հանդես եկան նրանց նոր հզոր ախոյանները՝ Պարթև Արշակունիները և Հռոմը: Այս երկու մեծ պետությունները ժառանգելու էին հետզհետե նրանց ամբողջ թագավորությունը:

Պարթևական թագավորության հիմնադիրն է համարվում Արշակ Ա-ը, ծագումով պարթևներին ազգակից ապարն կամ պարն թափառական ցեղից: Մոտավորապես 250 թվին (մեր թվ. առաջ) սա ապստամբել էր իր ցեղակիցների հետ Սելևկյանների դեմ և սպանել էր նրանց սատրապին: 249/248 թիվը Արշակունի թագավորության հիմնադրման պաշտոնական տարեթիվն է:

Արշակ Ա-ից հետո նրա հղբայրը և հաջորդը, Տրդատը կամ Արշակ Բ-ը, հաղթելով Սելևկոս Բ Կալլինիկոսին (248—210 մեր թվ. ա.)՝ վերջնականապես հաստատվեց Պարթևստանում և նրվաճեց շուտով նաև հարևան Վրկանը, որի կենտրոնն էր Ջաղրակարտա քաղաքը՝ այժմյան Ասդրապատը:

Հենց նույն այս երրորդ դարում, երբ պարթևները տեր էին դառնում Սելևկյանների արևելյան երկրներին՝ արևմուտքում հելլենական մանր պետությունների և ապա Սելևկյան թագավորության դեմ հանդես եկավ Հռոմը: Վերջինս մտել էր Հունաստան և գրավել էր այնտեղ էպիդամնոսը և Կորկյուրան դևուևս 229/8 թվին մեր թվականությունից առաջ: Սակայն նրա անվկանդ ծավալումը Միջերկրական ծովի արևելյան երկրներում արագ կերպով շարունակվեց փունիկյան երկրորդ պատերազմից հետո (218—201 մեր թվ. ա.):

Անտիոքոս Մեծի Մագնեսիայի մոտ կրած վճռական ու ծանր սպարտությունը 190 թվին հռոմայեցիներին հնարավորություն տվեց ամրացնելու իրենց ազդեցությունը Փոքր Ասիայի մանր

պետութիւնները վրա: Ինչպես Հունաստանում, նույնպես և այստեղ՝ Հոռմը հրապարակ եկավ սկզբում՝ իբրև ազատարար ու հովանավոր մանր պետութիւնների ու ճնշված ժողովուրդների: Սակայն, իրապես, նրա քաղաքականութեան նպատակն էր գրգռել ու թշնամացնել իրար դեմ բարեկամ այդ պետութիւնները և, ուժասպառ անելով բոլորին՝ հաստատել ամենուրեք իր տիրապետութիւնը:

Ստրաբոնի վկայութեամբ՝ Անտիոքոս Մեծի (223—187 մեր թվ. առաջ) Արտաքսիաս և Ջարիադրիս ստրատեգները կամ զորավարները, որոնք Արմենիայի կառավարիչներն էին և իշխում էին այնտեղ նրա հանձնարարութեամբ, օգտվելով Անտիոքոս Գ-ի Մագնեսիայի մոտ հումայեցիներից կրած պարտութիւնից՝ անցան հաղթող հոռմայեցիների կողմը և հայտարարեցին իրենց անկախ թագավորներ (189 մեր թվ. առաջ):

Այսպիսով, երկրորդ դարի առաջին կիսում արմենական երկրները դարձյալ մնացին բաժանված անջատ մասերի, որոնք սուներն իրենց առանձին թագավորները: Այս թագավորութիւններից ամենազորեղն ու ամենաընդարձակը, ինչպես երևում է Պոլիբիոսի ուշադրով մի վկայութիւնից, Արտաշեսի թագավորութիւնն էր՝ Մեծ Հայքը: Արտաշեսին Պոլիբիոսն անվանում է «Արմենիայի մեծագույն մասի» կառավարիչ՝ նույնը հաստատում է նաև Ստրաբոնը հետևյալ իր վկայութեան մեջ:

«Պատմում են,—ասում է Ստրաբոնը,—որ Արմենիան եղել է առաջ փոքր և մեծացել է Արտաքսիասի (Արտաշեսի), և Ջարիադրիսի (Ջարեհի) ձեռքով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի զորավարներն (στρατηγός) էին և նրա անկումից հետո թագավորեցին՝ մեկը Ծոփքի, Ակիսենեսի, Օղոմանտիսի և մի քանի այլ գավառների վրա, իսկ մյուսը՝ Արտաշատի շուրջը գտնվող երկրի վրա: Սրանք ընդարձակեցին իրենց երկրները սահմանները և գրավեցին շրջակա ժողովուրդներից հետևյալ շրջանները. մեդացիներից՝ Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան, իբերներից՝ Պարիադրեսի լեռնալանջերը, Խորզենեն և Գոգարենեն, որ գտնվում է Կուր գետի մյուս կողմում, իսլյուբներից և մոսսինոյկներից՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասերն են, կատաոններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող երկիրը և ասորի-

¹ *Strabo Polyb.*, XXV, 2, 12.

ներից՝ Տամորիտոսը. այնպես որ բոլորը միալեզու եղան»¹։
 Մեջբերված այս վկայություններից հրեում է, որ Արտա-
 շեսը գրավել էր Կասպյան երկիրը կամ Փայտակարանը
 (=Κασπιανή), Վասպուրականը (=Βασσραπέδα). Փամբիտիսը (²),
 Պարիադրեսի լեռնալանջերը, այլիքն՝ Տալքը, Խորձյանը (Χορ-
 ζηνή), Գուգարքը (=Γωγγαργή), Կարնո գավառը (=Καρναγίτις),
 Դերջանը (Δερξηνή) և Տմորիքը (Ταμορτίτις)³, իսկ Ջարեհը՝ Եկեղյաց
 գավառը (Ακλιεστηγί) և Անտիտավրոսի կողմերը գանձող երկիրը։
 Ստրաբոնի հիշատակած Χορζηνή երկիրը, որը զրավված
 էր իբերներից՝ աշխարհագրական ու պատմական նորագույն եր-
 կերում, ինչպես և իմ նախորդ աշխատություններում, համա-
 պատասխան է համարված այժմյան Կղարջքին։ Ենթադրել են,
 որ Χορζηνή ընթերցվածը աղճատված է և պետք է ուղղել
 Χαλαρζηνή կամ Καλαρζηνή, որը հիշատակված է Պտղեմեոսի
 աշխարհագրության մեջ (հրատ. Կ. Մյուլլերի, Փարիզ, 1901, էջ
 937)։ Այդ ենթադրությունը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված
 իմ վերջին հոդվածներից մեկում, ճիշտ չէ։ Χορζηνή-ն պարզա-
 պես հին Խորձյան գավառն է, որը գտնվել է այժմյան Արդահա-
 նի կողմում⁴։

Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունները հնարավորություն
 են տալիս մեզ որոշելու պատմական Հայաստանի ընդարձակու-
 թյունը երկրորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ։
 Նահանգների հնագույն ժամանակների անունները գործածելով՝
 Հյուրըմանը ենթադրում է, որ Արտաշեսի և Ջարեհի ժամանակ
 այսրեփրատյան ընդարձակված Հայաստանը, հավանորեն, իր
 մեջ բովանդակում էր Փայտակարանը, Սյունիքը, Վասպուրա-

¹ Տե՛ս Strabo, XI, 11, 5 (528)։

² Հյուրըմանը «Փամբիտիս»-ը (Փταμπίτις) առաջարկում է ուղղել Σουπίτις
 և նույնացնել Սյունիքի հետ, իսկ Βασσραπέδα-ի նույնությունը Վասպուրա-
 կանի հետ համարում է անընդունելի. տե՛ս «Հին Հայոց տեղւոյ անունները»
 էջ 17—18։

³ Ստրաբոնի հուշարեն ընդգրում զրված է Ταμορτίτις փխ. Ταμορτίτις
 Տամուշեկի և Մարկվարտի կարծիքով, այս երկիրը ո՛չ թե «Տարոնն» է, ինչ-
 ողև ենթադրել է Հ. Կիսլպերաը, այլ Տմորիքն է, տե՛ս Monatsberichte der K.
 Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1873, էջ 173, Տամուշեկ, Սասուն և Տրգրիսի աղ-
 բերաց սահմանները, Վիեննա 1891, էջ 11—12. Markwart, Eranschahr, էջ
 170, ծան։

⁴ Տե՛ս իմ հոդվածը «Маршруты Понтийского похода Помпея и путь
 отступления Митридата в Колхиду „Вестник древней истории“, 3—4, Моск-
 ва, 1940, էջ 98—100։

կանր, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Զորրորդ Հայքը, Աղձնիքը, Մոկքը, Կորճայքի մեծ մասը և թերևս նաև Ուտին ու Արցախը, այսինքն՝ հետնագույն Հայաստանի 15 նահանգներից 13-ը¹։

Մինչև Արտաշեսյան և Զարեհյան թագավորութիւնների ճիմնումը հայ ժողովրդի նախկին ավելի քան շորսհարչուր տարվա պատմութիւնը, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է համարել Հայաստանի ներքին աճման ու ընդարձակման շրջան։ Արածանիի ու Տիգրիս գետի հովիտներում հաստատվելուց հետո՝ հնդեվրոպական արմենները պետք է իրենց ամբողջ ուժն ու եռանդը լարեին ու մաքառեին տեղական բնիկ ժողովուրդների հետ։ Աճելով ու տարածվելով, քայլ առ քայլ նվաճելով նախկին Ուրարտուի ըմբոստ ու ռազմիկ ցեղերը՝ նրանք միայն մոտ շորսհարչուր տարվա համառ պայքարից հետո կարողացել էին հետզհետե տեր դառնալ պատմական Հայաստանին վերոհիշյալ լայնատարած սահմաններում։

Վերև մեջքերված վկայութեան մեջ Ստրաբոնը հաղորդում է նաև, որ ընդարձակված Արմենիայում նրա ժամանակ բոլորը համալեզու էին, այսինքն՝ խոսում էին հայերեն։ Ստրաբոնի այս վկայութիւնը կարելի է ընդունել որոշ, իհարկե, վերապահութեամբ։ Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի զանազան շրջաններում նույնիսկ Սասանյանների ժամանակ և անգամ նրանց տիրապետութիւնից հետո կային օտարալեզու ցեղեր։ Ուրեմն՝ Ստրաբոնի վկայութիւնը պետք է, ըստ երևույթին, բացատրել այն իմաստով, որ նրա ժամանակ տարածված և գերիշխող լեզուն եղել է Հայաստանում հայերենը։ Կարելի է նաև ենթադրել, որ Արտաշեսն ու Զարեհը Հայաստանին քաղաքականապես միացրել էին այն ծայրագավառները, որոնց մեջ նախորդ դարերի ընթացքում արմենական գաղթականութիւնն արդեն որոշ դիրք էր գրավել և տեղական ժողովուրդները ենթարկել էր որոշ չափով հայերեն լեզվի ազդեցութեանը։

Արտաշեսի և Զարեհի թագավորութեան ժամանակ արմենները, հավանորեն, ո՛չ միայն տարածվել ու հաստատվել էին Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ շրջաններում, այլև զգալի չափով արդեն հայացել էին այդ երկրները։ Հնդեվրոպական արմենների միաձուլումը տեղական ժողովուրդների հետ և հայ

¹ Հյուբշման, Հին Հայոց տեղույ անունները, հ. 22—23։

ժողովրդի էթնիկական կազմավորումը, ինչպես տեսնում ենք, մաս է եղել իր ավարտման արդեն Արտաշեսյան թագավորության հիմնադրման ժամանակ:

Ընդարձակվել էր նույն այս երկրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ բացի Մեծ Հայքից ու Մոփքից նաև Փոքր Հայքը, որը նվաճել էր արևմտյան Պարիադրեսի և հյուսիս-արևելյան Պոնտոսի ծովափնյա շրջանները և հասցրել էր իր սահմանները մինչև Սև ծովը:

«Փոքր Հայքը,—ասում է Ստրաբոնը,—բավական պտղաբեր երկիր է: Այստեղ ևս, ինչպես Մոփքում, միշտ կառավարում էին երկիրը սեփական իշխանները, որոնք կամ բարեկամ ու դաշնակից էին մյուս արմեններին և կամ իրենց գործերը վարում էին առանձին ու անկախ: Փոքր Հայքն իրեն հպատակեցրել էր իսալդաշներին և տիրաբեհներին, այնպես որ նրա իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն և Փառնակիա»¹:

Հայաստանում և Կապպադովկիայի հյուսիս-արևելքում կազմվել էին, ինչպես տեսնում ենք, փոխանակ միահար ու միաձույլ մեծ պետություն՝ երեք անկախ արմենական թագավորություններ: Այս երեք հզոր թագավորությունների առաջացումը քաղաքական տեսակետից կազմում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալում մի նոր դարազուխ:

Այս երեք թագավորություններից ամենաուժեղը և տարածությունամբ էլ ամենամեծը Արտաշեսի թագավորությունն էր՝ Մեծ Հայաստանը: Դառնալով իր ընդարձակված նոր սահմանների մեջ մեծ ու անկախ պետություն՝ Մեծ Հայաստանը, ինչպես կտեսնենք, այնքան զորեղացավ, որ պատմության բեմ դուրս եկավ որպես մրցակից Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունների:

Սակայն հայախոս երկրների պետական կազմավորումն ու քաղաքական հզորացումն ուներ մի շատ թույլ կողմ: Նրանք հենց սկզբից շկաղմակերպվեցին իբրև պետական միահար մի ամբողջություն, այլ բաժանվեցին արևմտյան, հարավ-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան ինքնիշխան մասերի, որոնք հաճախ իրար դեմ կռիվներ էին մղում: Այս երեք թագավորություններից յուրաքանչյուրն ուներ իր սեփական կենտրոն-մայրաքաղաքը, իր տեղական

¹ Տե՛ս Strabo, XII, 3, 28 (555):

ավանդութիւնները և իր տնտեսական ու քաղաքական առանձին շահերը: Եվ միանգամայն հասկանալի է, իհարկե, որ արմենների ցրվածութիւնն ու այս բաժանումը արգելք էին հանդիսանում նրանց ընդհանուր ու համիրաշխ գործակցութեան:

Արմենական երկրների միացման կարևորութիւնը, հավանորեն, գիտակցվել է առավելագույնս նրանց քաղաքական վերելքի այս շրջանում: Հայտնի է, որ Արտաշես Ա-ը, որը, ինչպես տեսանք, անշափ ընդարձակիլ էր Մեծ Հայքը՝ ուզեցել էր նվաճել հարևան Ծոփքը: Սակայն Մեծ Հայքի զորեղացումը և արմենական երկրների միացումը ցանկալի ու հանդուրժելի շէին Կապպադոկիայի ու Պոնտոսի համար: Փոքր Հայքն ու Ծոփքը, որոնց անկախութեանը Արտաշեսյան հզոր թագավորութեան կողմից վտանգ էր սպառնում՝ սերտ կերպով հարեցին այս պետութիւններին և ապավինեցին նրանց օգնութեան:

Դիոդորոս Սիկիլիացին վկայում է՝ որ Արտաշեսին շնորհով վեց իր թագավորութեանը միացնել Ծոփքը շնորհիվ Կապպադոկիայի Արիարատ Ե թագավորի միջամտութեան: Այս վերջինի օգնութեամբ ստացաւ իր հայրենի թագավորութիւնը Զարեհի որդին, Մերուժանը, որն Արտաշեսի հարձակման ժամանակ փախել էր Կապպադոկիա:

Արտաշեսյան Մեծ Հայաստանի մասին մատենագրական աղբյուրները տալիս են, դժբախտաբար, միայն պատահական ու կցկտուր տեղեկութիւններ: Այդ տեղեկութիւններից առանձնապես կարևոր են Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի վկայութիւնները Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին, որը հիմնել էր Արտաշես Ա-ը, հավանորեն, 166 թվին մեր թվականութիւնից առաջ²:

«Հայաստանի քաղաքներն են, —ասում է Ստրաբոնը,— Արտաքսատան (որն անվանում են նաև Արտաքսասատա և որը հիմնել էր Աննիբալն Արտաշեսի համար) և Արքսատան: Երկու քաղաքն էլ գտնվում են Արաքսի վրա՝ Արքսատան Ատրպատականի սահմանների մոտ, իսկ Արտաքսատան՝ Արաքսյան դաշտի մոտ: Այս վերջինը դեղեցիկ է շինված և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Նա գտնվում է գետածոցում, որը նման է թերակղզու, և նրա շուրջը, բացի պարա-

¹ *Str.'s Diod.*, fr. XXXI, 22 և *Polyb.*, XXXI, 15 (a)

² *Str.'s Fabricius*, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888, էջ 32 և 131:

նոցի մասից՝ գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով¹։

Որ Արտաշատը շինված է Աննիբալի խորհրդով և նրա ցուցմունքներով՝ այդ մանրամասն հաղորդում է Պլուտարքոսը հետևյալ իր վկայության մեջ։

«Պատմում են,—ասում է Պլուտարքոսը,—որ երբ Անտիոքոսը պարտություն կրեց հռոմայեցիներից՝ կարթագենացի Աննիբալը եկավ Արտաշես Արմենի մոտ և հրահանգիչ ու խորհրդատու դառավ բաղմաթիվ օգտավետ գործերում։ Նկատելով, բացի այդ, այս երկրում շօտագործված ու անտես արված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր՝ նա այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը։ Աննիբալը տարավ Արտաշեսին, ցույց տվեց հատակագիծը և համոզեց հիմնել այդ տեղում քաղաք։ Թագավորն ուրախությունմբ համաձայնեց և խնդրեց, որ նա իր վրա վերցնե այդ գործի ղեկավարությունը։ Այսպիսով կառուցվեց մեծ ու խիստ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց Թագավորի անունով և հայտարարվեց Հայաստանի մայրաքաղաք»²։

Պատմագետներից շատերը կասկածելի են համարում թե Արտաշատի հիմնումն Աննիբալի խորհրդով և թե Աննիբալի փախուստը՝ Հայաստան։ Մակայն, այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ վկայությունները խիստ կարևոր են, որովհետև նրանք պարզ ու որոշ հաստատում են, որ Արտաշատը հիմնված է եղել երկրորդ դարում Արտաշես Ա-ի ժամանակ։

Առանձնապես հետաքրքիր են և կարևոր Արտաշատի տեղադրության ու ամրությունների մասին Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունները։ Ուշագրավ է նաև այն, որ Մեծ Հայաստանի այս մայրաքաղաքը, ինչպես երևում է Պլուտարքոսի վկայությունից, արևմտյան երկրներում համարել են «մեծ ու խիստ գեղեցիկ քաղաք»։

Արտաշատի հիմնումն Արարատյան դաշտում կարելի է համարել Արտաշես Ա-ի կարևորագույն գործերից մեկը։ Այս դաշտն այնուհետև դառավ Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական միավորման կենտրոնը։

Քաղաքավայրի ընտրությունը հաջող էր կատարված թե ուղեմական և թե տնտեսական տեսակետներից։ Գտնվելով Հայկական

¹ Strabo, XI, 14, 6 (528)։

² Plut., Lucullus, XXXI, 5։

լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ Արարատյան դաշտն ավելի էր պաշտպանված արշավող թշնամիներից, քան լեռնաշխարհի սահմաններում գտնվող շրջանները: Բացի այդ, նրա միջով էր անցնում տարանցիկ ճանապարհը, որը գալիս էր Միջին Ասիայի ու Չինաստանի կողմերից և Արտաշատի մոտով գնում էր դեպի Սև ծովի նավահանգիստները:

Ինչպես տեսնում ենք, Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիրը և սահմանը կազմակերպողն էր պատմական Մեծ Հայաստանի, և ընդարձակված այս պետությունն այդքան նրա ժամանակ համարյա ամփոփվել էր իր լինական սահմանների մեջ և տարածվում էր Հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետը և Ատրպատականից մինչև Մոփքը և Փոքր Հայքը:

Այս մեծ թագավորությունը, որը դառել էր Առաջավոր Ասիայի ուժեղ պետություններից մեկը՝ այժմ հաշվի էր առնվում և որոշ դեր էր կատարում միջուկապետական հարաբերություններում: Պոլիբիոսը, որն իր պատմության մեջ մանրամասն հիշատակել է Փառնակ Պոնտացու և Փոքր Հայքի Միհրդատ սատրապի 180 թվի կոիվն ընդդեմ Պերգամոնի, Կապպադովկիայի և Բիթանիայի թագավորների՝ մեջ է բերում սրանց ստորագրած խազադության դաշինքը և վկայում է, որ այդ դաշնագրությանը մասնակից է ևղել «Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹:

Պատերազմը սկսել էին միացյալ ուժերով Փառնակը և Միհրդատը, որպեսզի գրավեն իրենց հարևանների, գլխավորապես, Կապպադովկիայի և Պափլագոնիայի երկրամասերը: Սակայն շուտով նրանց դեմ ռազմերթի ելան Կապպադովկիայի և Պերգամոնի թագավորները, Արիարաթ Դ-ը և Նվմենես Բ-ը, և պատերազմը Հռոմի միջամտության պատճառով իսկույն դադարեցվեց և կնքվեց դաշինք (179 մեր թվ. առաջ):

Պոլիբիոսի վկայությունն այդ դաշինքի մասին, որին մասնակից էին Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքը, հարկ եմ համարում բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Հանկարծակիի եկած, — պատմում է Պոլիբիոսը², — թշնամիների դաժան հարձակման պատճառով՝ Փառնակը սլատրաստ էր ընդունել հաշտության յուրաքանչյուր պայման, ինչ որ նրան առաջարկեին հակառակորդները. դրա

¹ Տե՛ս *Polyb.*, XXV, 2, 12:

² Նույնը, XXV, 2, 1—12:

համար նա ուղարկեց դեսպաններ Եվմենեսի և Արիարաթի մոտ: Արդ՝ որովհետև Եվմենեսը և Արիարաթն ընդունել էին նրա դեսպաններին և իրենք ևս իսկույն ուղարկել էին Փառնակի մոտ իրենց դեսպաններին, ուստի և՛ դեսպանությունների հաճախակի փոխանակումից հետո՝ հաշտություն կնքվեց հետևյալ պայմաններով. — թո՛ղ մշտնջենապետ խաղաղություն լինի, մի կողմից՝ Եվմենեսի, Պրուսիասի և Արիարաթի, մյուս կողմից՝ Փառնակի և Միհրդատի միջև: Փառնակը և ո՛չ մի պատրվակով չպիտի ուզմերթի ելնե Գալատիայի դեմ և նրա բոլոր նախկին պայմանագրերը գալատների հետ համարվելու են անվավեր: Նա պետք է նաև դատարկե Պափլագոնիան, իսկ բնակիչներին, որ այնտեղից գալթեցրել է՝ պետք է ետ ուղարկե. նրանց հետ միասին պետք է վերադարձնե զենքերը, նետողական մեքենաները և այլ ուղմական գործիքները, որ նա վերցրել է: Նա սլարտավոր է նույնպես Արիարաթին վերադարձնել նրանից վերցված բոլոր տեղերը և նրանց վրա գտնվող կառուցվածքները, նաև պատանդներին. նմանապես և Տիոս քաղաքը, որը գտնվում է Պոնտոսի մոտ՝ այն քաղաքը, որը փոքր-ինչ հետո Եվմենեսը զիջեց Պրուսիասին, կատարելով նրա խնդիրքը, և Պրուսիասը դրա համար մեծապես նրան երախտապարտ էր: Որոշված էր նմանապես, որ Փառնակը պետք է վերադարձներ առանց փրկանքի բոլոր ուղմագերիներին և բոլոր փախստականներին: Բացի այդ, այն գանձերից ու փողից, որ վերցրել էր Մորզիայից [Պափլագոնիայի թագավորից] և Արիարաթից՝ նա պետք է այս թագավորներին վճարեր 900 տաղանդ, և 300 տաղանդ էլ Եվմենեսին ի հատուցումն պատերազմական ծախքերի: Որոշված էր նույնպես, որ Արմենիայի սատրապ Միհրդատը՝, որը հակառակ Եվմենեսի հետ կնքած դաշինքի պատերազմի էր ելել Արիարաթի դեմ՝ պետք է վճարեր սրան 300 տաղանդ: Պայմանագրին մասնակից էին արվել Ասիայի իշխաններից՝ Արտաշեսը, որը Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչն էր, և Ակուսելոխը»:

Վ Պուլիբիոսի մոտ Փոքր Հայքի այս Միհրդատը, ինչպես տեսնում ենք, անվանված է սատրապ, այսինքն՝ կուսակալ: Այս վկայությունից կարելի է թերևս հետևեցնել, որ Միհրդատը 180 թվի պատերազմի ժամանակ չէ եղել անկախ թագավոր, այլ հպատակված է Լդելի, հավանորեն, Պոնտոսի կամ գուցե մի այլ հարևան թագավորի գերագույն իշխանությունը:

Արտաշեսյան անկախ Մեծ Հայաստանի զորեղացումը վրտանգավոր համարեց Սելևկյան թագավորութունը, որ արմենական այս երկրի նախկին սյուզերենն էր: Ինչպես վկայում են Դիոգորոս Սիկիլիացին և Ապպիանոսը¹, մոտավորապես 165 թվին (մեր թվ. առաջ) Հայաստան էր արշավել Անտիոքոս Դ. Եպիփանեսը (175—164 մեր թվ. ա.): Սակայն: Արտաշեսը, թեև պարտութուն էր կրել, կարողացել էր շուտով վերականգնել իր հին իրավունքները:

Դիոգորոս Սիկիլիացու մի այլ վկայությունից² հայտնի է դարձյալ, որ Սելևկյանների սատրապ Տիմարքոսը, որն ապրատամբել էր և հայտարարել իրեն Մեծ Մեդիայի թագավոր (161 մեր թվ. առաջ)³ դաշն էր կնքել Արտաշես Ա-ի հետ և սրա օգնությամբ ընդարձակել էր իր թագավորության սահմանները մինչև Սելևկիա և Զևգմա: Այս վկայությունից, ինչպես տեսնում ենք, սյարզ երևում է, որ Արտաշես Ա-ը թագավորել էր Մեծ Հայաստանում ամենաքիչը մինչև 160 թիվը մեր թվականութունից առաջ:

Աղբյուրների աղքատիկ ու պատահական այս տեղեկությունները շեն տալիս, իհարկե, պարզ ու լրիվ պատկեր այն մեծ շրջադարձի, որ տեղի էր ունեցել Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Սակայն վերոհիշյալ կցկտուր հիշատակություններն անգամ ցույց են տալիս, որ Արտաշեսյան անկախ ու հզոր Հայաստանի կազմակերպումը սկիզբն էր Հին Հայաստանի պատմության նոր դարաշրջանի:

Միանգամայն բնական է ու հասկանալի, որ Արտաշեսյան այս շրջանի պատմական մեծ անցքերը նյութ էին դառել վիպական հին երգերի ու ավանդությունների, որոնցից օգտվել էր Մովսես Խորենացին

Արտաշես Ա-ին է վերաբերում, անշուշտ, Խորենացու վկայությունն Արտաշատ քաղաքի շինության մասին, որ հայտնի է եղել Խորենացուն, ինչպես ինքն է վկայում, «ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան»³:

«Արտաշեսը, — պատմում է Խորենացին, — գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը իրար էին խառնվում,

¹ St' u Müller, *Fragm. histor. graec.*, II, էջ X և *Appianos*, *Syr.*, 45 և 46:

² Müller, *F. H. G.*, II, էջ XII:

³ St' u II, 71. 49:

և, հավանելով բլրին՝ շինում է քաղաք և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Նրան օգնում է և Երասխը անտառների փայտով. ուստի և նա առանց դժվարության ու արագ շինում է քաղաքը և կանգնեցնում է նրա մեջ մեհեան»:

[«Երթեալ Արտաշիսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ և Մեծամօր, և հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք չիւր անուն անուանեալ Արտաշատ: Ձեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեաց. վասն որոյ անաշխատ և երագ շինեալ՝ կանգնէ ի նմա մեհեան»]¹:

Ինչպես հայտնի է, ինքը Խորենացին վիպասանքի այս Արտաշեսին, որը, անտարակույս, Արտաշատի հիմնադիր Արտաշես Ա-ն է՝ շփոթել է իր ենթադրած Արտաշես Բ-ի հետ, որին նա համաձայն իր սխալ ժամանակագրության ժամանակակից է համարում հռոմեական Գոմեախանոս (81—96 մեր թվ. հ.), Ներվաս, Տրայանոս և Ադրիանոս (117—138 մեր թվ. հ.) կայսրների: Բայց, իրապես, Խորենացու օգտագործած Արտաշեսյան վեպի կենտրոնը կազմում է, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված Աբեղյանի «Հայ ժողովրդական առասպելները» ուսումնասիրության մեջ², վերոհիշյալ Արտաշես Ա. թագավորը, թեև նրա մեջ՝ որոշ տարրեր ընդունվել են նաև հետագա մյուս Արտաշեսներից, Տրդատ Ա-ից և պատմական այլ նշանավոր դեպքերից:

Հատկապես նաև հին Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին իմ աշխատության մեջ ցույց էր տրված³, որ Խորենացու մոտ պահպանված են որոշ հիշողություններ պատմական այն անցքերի ու պատերազմների մասին, որոնք տեղի էին ունեցել Հայաստանում ո՛չ թե Հրադամիզի (ըստ Խորենացու՝ Երվանդի) և Տրդատ Ա-ի (ըստ Խորենացու՝ Արտաշես Բ-ի) ժամանակ, ինչպես ենթադրել են Փարագաշյանը և Աբեղյանը⁴, այլ Օրոնտես-Երվանդի և Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանում: Այդ կարեվոր տեղեկությունները ևս Խորենացուն հայտնի են եղել, հավանորեն, վիպասանքից կամ հին զրույցներից:

¹ Տե՛ս «Մովսիս Խորենացույ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913, էջ 176—177 (II, 49):

² Տե՛ս «Հայ ժողովրդական առասպելները», Վաղարշապատ, 1901, էջ 315—325:

³ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 97:

⁴ Տե՛ս Փարագաշյան, Քննական պատմութիւն, մասն Գ. էջ 275—282. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 286—289:

Զրույցների և երգերի մեջ, ըստ երևույթին, պատմվում էին Արտաշեսի այն պատերազմները, որոնց միջոցով նա վերջ էր դրել Երվանդյանների իշխանությանը և նվաճել էր Արարատյան դաշտը ու նրանց աթոռանիստ կենտրոն Երվանդաշատը:

Ստրաբոնի կարևոր մի վկայությունից մեզ հայտնի է, որ Երվանդյաններից վերջին իշխողն է եղել Օրոնտես-Երվանդը, որից հետո հաստատվել էին Անտիոքոս Մեծի Արտաքսիաս և Զարիադրիս ստրատեգներ-կուսակալները: Խորենացին մեզ միջոց է տալիս կռահելու, որ Երվանդյանների դինաստիայի փոխանակումն Արտաշեսյան նոր դինաստիայով տեղի է ունեցել համառ կռիվներից հետո:

Ստրաբոնի վկայությունը Օրոնտես-Երվանդի (Ὀρόντης) մասին, որին հաջորդել էր Արտաշես Ա-ը՝ անհրաժեշտ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«[Արմենիայի մասին] հին ավանդությունը,—ասում է Ստրաբոնը,—այդ է, իսկ ավելի նորը, սկսած պարսկական տիրապետությունից և հաջորդաբար մինչև մեր ժամանակները՝ հարկ է պատմել համառոտակի մինչև այժմ: Արմենիային նախ տիրեցին պարսիկները և մակեդոնացիները, հետո Սելևկյանները, որ նվաճել էին Ասորիքը և Մեդիան: Վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը՝ շառավիղը Հյուզարնեսի, որը մեկն էր յոթը պարսիկներից: Այնուհետև երկիրը բաժանեցին երկու մասի Արտաքսիասը և Զարիադրիսը, որոնք ստրատեգներն էին Անտիոքոս Մեծի, որը պատերազմել էր հռոմայեցիների դեմ: Սրանք իշխում էին նախ թագավորի հանձնարարությամբ, բայց սրա պարտությունից հետո, հարելով հռոմայեցիներին՝ իշխեցին իրենք առանձին և հայտարարվեցին թագավորներ»¹:

Ահա այս Երվանդն է ըստ իս հիշատակված Խորենացու Պատմության մեջ (գիրք II, գլ. 15—16): Բայց մեր պատմահայրը, օգտվելով, հավանորեն, բացի վիպասանքից նաև այլ մեզ անհայտ աղբյուրներից՝ Երվանդի ու Արտաշեսի ընդարձակ պատմությունը հերյուրել է և շարադրել, բնականաբար, ըստ իր ընթրնման ու ժամանակագրության, շփոթելով Օրոնտես-Երվանդին Եդեսիայի Աբգար է թագավորի որդու՝ Արբանդեսի (Ἀρβάνδης) հետ², որը ժամանակակից էր Տրայանոս կայսեր (98—117 մեր թվ. հ.):

¹ Strabo, XI, 14, 15 (531);

² Слѣдъ Халатьянцъ, Армянскій эпосъ, Москва, 1896, էջ 219 և 226;

Հիմնվելով այս նոր լուսաբանության վրա՝ նախորդ իմ աշխատություններից մեկում ես հավանական էի համարել, որ Խորենացու մոտ պահպանված են կարևոր հիշողություններ ոչ միայն Արտաշես Ա-ի հիմնած Արտաշատ քաղաքի, այլև Արվանդյանների հիմնած Երվանդաշատ քաղաքի մասին:

«Սրա [Երվանդի] ժամանակ,—պատմում է Խորենացին,—արքունիքը Արմավիր կոչված բլրից տեղափոխվում է, որովհետև Երասխ գետը հեռացել էր և, ձմեռն երկարելիս, երբ հյուսիսային ցուրտ քամիներ էին փչում՝ վտակը բուլբուլին սառչում էր և շէր կարելի բավական ջուր ունենալ թագավորանիստ տեղի համար: Նեղվելով սրանից, նաև ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ Երվանդը տեղափոխում է արքունիքը դեպի արևմուտք, ապառաժոտ մի բլրի վրա, որի շուրջը պտտում էր Երասխը, իսկ դեմից հոսում էր Ախուրյան գետը: Նա պարսպապատում է բլուրը, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում կտրում է քարերը մինչև բլուրի հատակը գետին հավասար, որպեսզի գետի ջրերը հոսեն փորված տեղերը և խմելու ջուր հայթայթեն»:

[«Յաւուրս սորա փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուանեալ բլրոյ. քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխ, և ի յերկարել ձմերայնոյն, և ի դառնահոտ փչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն՝ ոչ ուստեք արբուցումն բաւական թագաւորականին գտանէր տեղոյ: Ընդ որ նեղեալ Երուանդայ, նա և ամրագունի ևս տեղոյ ելեալ ի խնդիր՝ փոխէ զարքունիսն յարևմուտս կոյս, ի քարակտուր մի բլուր, զորով պատ առեալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախուրեանն հոսի գետ: Պարսպէ զբլուրն, և ի ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ բազում տեղիս կտրեալ զքարինսն մինչև ի յատակս բլրոյն հաւասար գետոյն, մինչև դիմել ջուրց գետոյն ի փորուածն, յըմպելեաց պատրաստութիւն...»]²:

Խալաթյանցը կարծում է, որ մեջ բերված այս ամբողջ վկայությունը սարքել է ինքը Խորենացին³: Այդ կարծիքը, իհարկե, ընդունելի չէ: Վերև մենք տեսանք, որ դեռևս երրորդ դարում է՛նր թվականությունից առաջ Երվանդյաններն իշխում էին Այրա-

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 96—98.

² Մովսիս Խորենացայ Պատմութիւն Հայոց, Տիզիս, 1913, էջ 165 (II, 1^թ):

³ Տե՛ս Халатьянц, Армянский эпос, էջ 215—218.

րատում և Արմավիրն այնտեղ նրանց աթոռանիստ կենտրոնն էր: Ավելի քան հավանական է, ուրեմն, որ երրորդ դարի վերջում Երվանդի արքունիքը կարող էր լինել, ինչպես հաղորդում է Խորենացին, Արմավիրում: Իսկ որ Երվանդաշատի հիմնադիրը պետք է լիներ, իրապես, Երվանդը՝ այդ պարզ երևում է այս քաղաքի Երվանդաշատ անունից:

Այսպիսով՝ անտես առնելով Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունների մեջ ժամանակագրական նրա սխալ կռահումները՝ կարող ենք ենթադրել, որ Երվանդաշատը, հավանորեն, հիմնել էր երրորդ դարի վերջում կամ երկրորդ դարի սկզբում մեր թվականությունից սուաջ Արտաշես Ա-ի նախորդը, Օրոնտես-Երվանդը, որի մասին պատմական ստույգ տեղեկություններ պահպանվել են Ստրաբոնի և Խորենացու մոտ, և կամ գուցե սրան նախորդող Երվանդներից մեկը:

Խորենացու պատմության մեջ, ինչպես նորերս պարզվեց, պահված են պատմական կարևոր հիշողություններ նաև Արտաշես Ա-ի պետական և կուլտուրական դործունեության մասին:

Արտաշեսյան թագավորության հիմնադրին են վերաբերում, ինչպես վերջերս ցույց տվեց Լենինգրադի էրմիտաժի գիտական աշխատակից պրոֆ. Ա. Բորիսովը՝ Սեանի լճի մոտ գտնված երկու արամեատառ արձանագրությունները², որոնց վրա կարգացված են Արտաշես թագավորի և նրա հոր՝ Ջարեսի անունները: Ակադ. Օրբելու կարծիքով, այդ քառանիստ աշտարակաձև արձանագրված քարերը հաստատում են Խորենացու հաղորդած տեղեկությունը քառակուսի սահմանաքարերի մասին, որոնք կրում էին Արտաշեսի անունը³:

«Բոլոր իր առաքինի արարքներից և ուղղադատ գործերից հետո, — վկայում է Խորենացին, — Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի և ագարակների սահմանները որոշել, որովհետև նա քաղմամարդացրել էր Հայոց աշխարհը, դրսից

¹ Ինչպես հայտնի է, Խորենացին նույն սյա Երվանդին է վերագրում նաև Երվանդակերտի շինությունը (II, ԽԲ) և Մնևրոց կոչված անաստի տնկումը (II, ԽԱ): Կարող են ըստ իս ստույգ և պատմական լինել Խորենացու և սյա տեղեկությունները:

² Համեմատե՛ «նյուվեր Հին Հայաստանի պատմության», Երևան, 1935, էջ 207—214:

³ Տե՛ս Օրբելու հոդվածը «Расшифровка древних надписей», Известия, օրաթերթ., 31 հունվ. 1941 թ.:

բերելով շատ ժողովուրդներ, որոնց բնակեցրել էր լեռներում, հովիտներում ու դաշտերում: Եվ սահմանների համար նա հաստատում է նշաններ այսպես. հրամայում է տաշիլ քառակուսի քարերը, փորել մեջերը փոսեր պնակի նմանությամբ և թաղել գետնի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել քառակուսի աշտարակներ՝ գետնից քիչ բարձր: Արա վրա նախանձելով՝ հրամայում է Սասանի որդի Արտաշիրը նույնը անել և Պարսից աշխարհում ու իր անունով կոչել, որպեսզի Արտաշեսի անունն այլևս չհիշվի: Բայց ասում են, որ Արտաշեսի ժամանակ Հայոց աշխարհում անմշակ հող չկար, ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային, որովհետև երկիրը գտակ էր շէն»:

[«Յետ ամենայն առաքինութեանց և զործոց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկամուտս բազումս ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լերներս և ի հովիտս և ի դաշտս: Եւ նշանս սահմանացն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել շորեքկուսիս, և պնակաձև փոսել զմէջսն, ծածկելով յերկրի. և շորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ: Ընդ որ նախանձեալ Արտաշրի որդոյ Սասանայ՝ զնոյն նման հրամայէ առնել և ի Պարսից աշխարհին և յիր անունն անուանել, զի մի՛ ևս յիշեսցի անունն Արտաշիսի:

Բայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ո՛չ լեռնային և ոչ դաշտային, յազագս շինութեան երկրիս»]:¹

Խորհնացու այս վկայությունն Արտաշեսի հրամանով կանգնեցված սահմանաքարերի մասին, որոնց վրայի արձանադրությունները, ինչպես պարզվում է այժմ, զրված են ևղել հին արամեերեն գրերով՝ բացառիկ կերպով կարևոր է ու հետաքրքիր: Արձանագրված արամեատառ այդ քարերը, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Ա. Բորիսովը, պարզ ցույց են տալիս, որ մինչև հայկական գրերի գյուտը հինգերորդ դարում (մեր թվ. հետո) գիտևս Արտաշես Ա-ի ժամանակ Հայաստանում գործածվել են ին արամեական տառեր:

¹ Տե՛ս Խառենացի, Տփղիս, 1913, էջ 186 (II, 52):

Խորենացին, ինչպես տեսնում ենք, իր հաղորդած տեղեկություններն Արտաշես Ա-ի մասին քաղել է, մեծ մասամբ, կարեւոր ու արժանահավատ աղբյուրներից: Ուստի և կարող ենք, ըստ էության, հավանական համարել նաև նրա այն վկայությունը (II, ԾԹ), որի մեջ մատնացույց է արված, որ հայերը, որոնք «մեծամեծ արուեստից և գիտութեանց ունայնացեալք» էին՝ սկսել էին կուլտուրայես ավելի արագ զարգանալ շնորհիվ Արտաշես Ա-ի պետական վերանսրոզչական գործունեության:

Մեր այս ընդարձակ քննությունից հետևում է, որ Արտաշես Ա-ը, որը հավաքել, միավորել ու կուլտուրայես բարեկարգել էր Մեծ Հայաստանը՝ Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն պատմական դեմքերից մեկն է:

Արտաշես Ա-ից հետո օտար աղբյուրների մեջ մենք գրեթե տեղեկություններ չունենք Մեծ Հայաստանի և արմենական մյուս թագավորությունների մասին մինչև Տիգրան Բ-ը (95—55 մեր թվ. առաջ): Միմիայն Արտաշես Ա-ի որդիների մասին պատմական աղոտ հիշողություններ պահված են Խորենացու պատմության մեջ:

Արտաշես Ա-ը, ինչպես վկայում է Խորենացին, ունեցել է հինգ որդի՝ Վրոյր, Մաժան, Արտավազդ, Տիրան և Զարեհ: Արանցից վերջին երեքը, իմ կարծիքով, հաստատապես կարող են համարվել Արտաշես Ա-ի որդիներ:

Զարեհը, որը կրում է արամեատառ արձանագրության մեջ հիշված Արտաշես Ա-ի հոր՝ իր պապի անունը, հիշատակված է ո՛չ միայն Խորենացու պատմության, այլև վրաց ժամանակագրության՝ Քարթլիս-Ցխովրեբայի մեջ:

1. Մովսես Խորենացի, II, գլ. ԾԳ, էջ 184 (Տփղիս, 1913)՝

«Եվ Զարեհը խրոխտ մարդ էր, երեաների որսի մեջ անվեհեր, բայց պատերազմների մեջ վախկոտ և տատանվող: Մի ոմն Քարձամ, վրաց թագավորը, փորձով գիտենալով այդ՝ ապստամբեցնում է իր երկիրը և, բռնելով Զարեհին՝ բանտարկում է Կովկասում: Բայց Արտավազդը և Տիրանը Սմբատի հետ միասին, պատերազմելով նրա դեմ՝ ետ են դարձնում իրենց եղբորը խիստ տղմոտ տեղից»:

Ի «Եվ Զարեհ էր այր սէգ և յորս երէոց նահատակ, իսկ առ պատերազմունս վատ և տաղտուկ. զորոյ զփորձ ասեալ Քարձամայ ուրումն արքայի Վրաց՝ ապստամբեցուցանէ զերկիրն, և կալեալ զԶարեհ, ի բանտի դնէ ի Կաւկաս: Ընդ

որում պատերազմեալ Արտաւազդայ և Տիրունայ հանդերձ Սմբատաւ՝ դարձուցանեն զեղբայրն ի մեծ, կարակմէ»]։

2. Քարթլիս-Յխովրեբա, տե՛ս Լ. Մելիքսեթի-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա. Երևան, 1934, էջ 158—160՝

«Ապա հայոց թագավոր Արտաշեսն (Արտաշանն) իր ամբողջ զորքով և նրա սպարապետ Սմբատ Բյուրատյանը շարժվեցին դեպի Քարթլի։ Իսկ վրացիներն ամրացրին բերդերն ու բաղաքները և, բերելով զորք Օսեթից, լցրին բերդերն ու բաղաքները։ Եկան հայերն ու նստեցին Մցխեթում, և կսվում էին հինգ ամիս և ամենայն օր տեղի ուներ կտրիճների բնուհարում։ Ապա վրացիներն ու օսերը, նեղ տեղն ընկնելով՝ խնդրեցին հաշտություն, արյուն և հատուցումն շփնտուելով։ Հայոց թագավորն ունկնդիր եղավ նրանց աղերսին, և դրվեց ուխտ և երդումն. և հայոց թագավորը, ստորկացնելով վրացիներին ու օսերին՝ գնաց։

Անցավ մի քանի տարի և հայերից ավերված Քարթլին վերաշինվեց։ Այդ ժամանակ հայերը զբաղված էին, քանի որ պատերազմ սկսեցին պարսիկների և հույների հետ։ Ապա վրացիները և օսերը բարեպատե՛հ ժամանակ դտան և սկսեցին ճնշել հայերին, քանի որ հայոց ամբողջ զորքը և թագավորի երկու որդին Սմբատի հետ միասին պատերազմում էին [Ընդդեմ] պարսից։ Իսկ երբ վրացիներն ու օսերը սաստկացրին պայքարը հայերի հետ, այլև նրանց տառապանքը՝ այն ժամանակ Արտաշես թագավորը զորք ժողովեց [նրանցից], որոնք տանն էին մնացել և, տալով իր Զարեհ որդուն՝ ուղարկեց ընդդեմ վրաց։ Իսկ վրացիներն ու օսերը, ժողովվելով՝ դիմեցին Զավախքի կողմը, հաղթեցին և փախուստի մատնեցին հայոց թագավորի որդի Զարեհին և խորտակեցին նրա ամբողջ զորքը, որին հետամուտ եղան մինչև Հայքի (Սոմխեթի) սահմանները, և բանտարկեցին թագավորազն Զարեհին լճի ափին, որ Ցել է կոչվում և ետ բերին։ Իսկ օսերն ուզում էին Զարեհին սպանել իրենց թագավորների արյան փոխարեն, սակայն վրացիները կենդանի թողին, որպեսզի իրենց սահմաններն [ետ] առնեն, և կալանավորեցին Դարիալանի բերդում։ Հայերը շկարոզացան նրան փնտուել, քանի որ զբաղված էին Պարսից [պատերազմով]։

Ապա երրորդ տարին եկան Սմբատ Բյուրատյանը և Թագավորի որդիները, Արտավազդն ու Տիգրանը, հայկական ամբողջ զորքով: Ապա վրաց (Քարթլիի) թագավորները հրամայեցին իրենց ամբողջ երկրներին փախչել դեպի բերդերն ու քաղաքները, և լեռնաստանցիները (մթիուլները) ամրացրին բերդերն ու քաղաքները: Իսկ հայերը եկան և կանգ առան Թուրքում: Հանդես եկան նրանց մեջ դեսպանները և հաշտվեցին: Վրացիները վերադարձրին թագավորի որդուն, որը կալանավորված էր, և օգնություն խոստացան այսպես ասելով. «Եթե երևան գա որևէ թշնամի և պատերազմի ձեզ հետ, մենք երկոքյան թագավորներս անձամբ և մեր զորքով ձեզ հետ կլինենք և կօգնենք, իսկ եթե որևէ մեկի դեմ պատերազմեր՝ մենք տասը հազար սպառազեններով կօգնենք ձեզ: Եվ վրացական այս քաղաքում կկտրենք դրամ Արտաշես թագավորի պատկերով»: Այս պատճառով հայերը վերադարձրին Վրաց (Քարթլիի) սահմանները՝ Մունդա քաղաքը և Դեմոթի բերդը, Ջավախքն ու Արդահանը: Եվ այնուհետև համերաշխ էին հայերը և վրացիները և օսերը, և երեք [ժողովուրդն] էլ միասին կռվում էին թշնամու դեմ»¹:

Մարկվարտը ենթադրաբար այս վկայությունների մեջ հիշատակված Ջարեհին է վերագրում Ջարիշատ քաղաքի և Ջարեհավանի շինությունը: Բայց նա, մեջ բերելով Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունը՝ կարծում է սխալմամբ, որ նրա մեջ հիշատակված Ջարեհը կամ Տիգրան Բ-ի մեծ որդին է, որը Վալերիուս Մաքսիմուսի մոտ (IX, 11) անվանված է Sariataster, և կամ ժամանակակից է Տրդատ Ա-ին²: Ավելի հավանական է ըստ իս, որ Ջարիշատը և Ջարեհավանը ես, ինչպես և Արշամաշատը, Կարկաթիոկերտը, Երվանդաշատը և Արտաշատը՝ կարող են հիմնված լինել Առաջավոր Ասիայի տնտեսական մեծ հեղաշրջման ժամանակ III—II դարերում մեր թվականությունից առաջ և նրանց հիմնադիրը, ըստ երևույթին, Արտավազդի և Տիրանի եղբայր Ջարեհն էր՝ Արտաշես Ա-ի որդին:

¹ Համեմատե նաև «Համառոտ պատմություն վրաց ընծայեալ Չուանչէրի պատմչի», Վենետիկ, 1884, էջ 33—34 (գլ. Ե): Քարթլիս-Յխովրեբայի վկայությունները, որ կարոտ են դեռ լուրջ քննության, թվում է, որ Ջարեհին վերաբերող մասում կարող են լինել արժանահավատ:

² *St. u. Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, Caucasia, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig, 1930, էջ 21—23:*

Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ խիստ զորեղացավ Պարթևական թագավորությունը: Պարթևները, օգտվելով Սելևկյանների ներքին երկպառակություններից՝ Միհրդատ Ա-ի թագավորության ընթացքում (171—138 մեր թվ. առաջ) նվաճեցին սրանց երկրները հնդկական Կովկասից մինչև հյուսիսային Միջագետքը և եփրատ դետը: Նրանց աշխարհակալական ծավալումը շարունակվեց նաև Միհրդատ Բ-ի ժամանակ (123—88 մեր թվ. առաջ):

Յուստինոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի է, որ Պարթևական մեծ պետությունը, որը նվաճել էր հետզհետև Հայաստանի սահմանակից երկրները՝ պատերազմ էր մղել նաև Հայոց Արտավազդ թագավորի դեմ: Այս Արտավազդը, հավասորեն, այն Արտավազդն է, որը հայկական վեպի մեջ հիշատակված է իբրև որդի և հաջորդ Արտաշես Ա-ի:

Վերև մատնանշված վկայության մեջ Յուստինոսը հաղորդում է, որ

«Արտավանին հաջորդեց նրա որդին՝ Միհրդատը, որն իր գործերի համար կոչվեց Մեծ: ...Սա մեծ քաջությունամբ վարեց հարևանների հետ բազմաթիվ պատերազմներ և Պարթևական թագավորությանը միացրեց շատ ժողովուրդներ: Նույնպես և սկյութացիների հետ նա մի քանի անգամ հաջողությամբ պատերազմեց և վրեժխնդիր եղավ նախորդների վիրավորանքների համար: Վերջը կովեց արմենների թագավոր Արտավազդի հետ»²:

Ո՛չ միայն այս, այլև մատենագրական և ուրիշ վկայություններից հայտնի է, որ հենց Միհրդատ Բ Մեծի ժամանակ (123—88 մեր թվ. առաջ) պարթևները կարողացել էին վերջնականապես նվաճել Միջագետքի երկրները և Ատրպատականը: Կարելի է, ուրեմն, վստահորեն ենթադրել, որ նրա արշավանքն Արտավազդի դեմ տեղի էր ունեցել Հայաստանի հարևան երկրների նվաճումից հետո, ըստ երևույթին, Ատրպատականի կողմից և, ինչպես ենթադրել է Մարկվարտը, դաշնակից ու վասալ Ատրպատականի թագավորի մասնակցությամբ³:

Հայ-պարթևական այս պատերազմի ժամանակ, թեև պարթևներին չէր հաջողվել նվաճել Հայաստանը, սակայն, հավանո-

¹ Տե՛ս Խառենացի, I, գլ. I և II, գլ. Ծ—ԾԳ, ԾԾ, ԿԱ և ԿԲ:

² Տե՛ս Just., Epit. XLII, 2, 3—6.

³ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 109:

րեն, նրանք պարտության էին մատնել հայերին և, ինչպես վկայում են Յուստինոսը և Ստրաբոնը, պատանդ էին վերցրել Տիգրան Բ-ին¹:

Որ Հայաստանը նվաճված չէ եղել Միհրդատ Մեծի արշավանքի ժամանակ՝ այդ երևում է դարձյալ Ստրաբոնի հետևյալ վկայությունից:

«Պարթևները, —ասում է Ստրաբոնը,—տիրեցին մեղացիների և բարելոնացիների երկրներին, բայց ո՛չ Արմենիային: Թեև հարձակումներ հաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկիրն ուժով չնվաճվեց: Ընդհակառակը, Տիգրանը զորեղ կերպով դիմադրեց ու հաղթեց նրանց, ինչպես մենք ասացինք Արմենիայի մասում»²:

Պատանդ վերցված Տիգրանի մասին կարևոր են Ապպիանոսի և Ստրաբոնի վկայությունները: Ապպիանոսի ասելով՝ Տիգրան Բ-ը որդին էր ո՛չ թե Արտավազդի, այլ Տիգրանի³: Իսկ Ստրաբոնը, խոսելով Արտաշեսի և Զարեհի մասին՝ վկայում է, որ Տիգրան Բ-ը Արտաշես Ա-ի սերնդիցն էր⁴:

Պատմական ու բանասիրական նորագույն երկերում Արտաշես Ա-ի հաջորդների և Արտավազդի ու Տիգրան Բ-ի ազգակցության մասին հայտնվել են հակասական կարծիքներ: Այդ կարծիքներից հավանական է ըստ իս Ռեյնաքի Լեթադրությունը, որը Տիգրան Բ-ին համարում է համաձայն Ապպիանոսի վկայության Տիգրան Ա-ի որդին, իսկ Արտավազդին՝ եղբայր այս վերջինի⁵:

Պատմագետների ու բանասերների ուշադրությունից վրիպել է, որ Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը հաստատվում է Խորենացու պատմության ուշադիր քննությամբ⁶: Խորենացու մոտ, ինչպես վերև ասացինք, Արտաշեսյան տոհմի առաջին թագավորների մասին պահպանվել են ուշագրավ պատմական հիշողություններ, որոնք հայտնի են եղել նրան վիպասանքից կամ հին զրույցներից: Հենվելով այդ զրույցների վրա՝ Խորենա-

¹ Տե՛ս Justin, XXXVIII, 3, 1 և Strabo, XI, 14, 15 (532).

² Տե՛ս Strabo, XVI, 1, 19 (745).

³ Տե՛ս App., Syr., 48.

⁴ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15 (532).

⁵ Reinach, Mithridate Eupator, էջ 104 և Markwart, Eranschahr, էջ 173.

⁶ Խորենացու վկայություններից ճիշտ հետևություն է արել Սանտալճյանը, տե՛ս Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 441.

ցին վկայում է, որ Արտաշեսի որդին ու հաջորդը, Արտավազդը, պավակ չէ ունեցել և որ Արտավազդից հետո Հայաստանում թագավորել է նրա եղբայրը, Տիրանը¹: Պատմահոր հայտնիած կարևոր այս տեղեկությունները, ինչպես տեսնում ենք, համարյա անսխալանում են Ապպիանոսի վերոհիշյալ վկայությունը:

Կարող ենք ըստ իս, համաձայն այդ տեղեկությունների, հայտնաբերել համարել, որ Արտաշես Ա-ին հաջորդել էր նրա որդին, Արտավազդ Ա-ը, և ապա սրա եղբայրը՝ Տիրան Ա-ը, որից հետո թագավորել էր այս վերջինի որդին՝ Տիրան Բ-ը:

¹ Տե՛ս Խոբեհացի, II, գլ. ԿԱ:

ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ր ԵՎ ՀԱՅ ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ

1. Պատանդ Տիգրանի վերադարձը և գահակալությունը:—2. Մոփի միացումը Մեծ Հայաստանին:—3. Փոքր Հայքի միացումը Պոնտոսին:—4. Քաղաքական կացությունը Փոքր Ասիայում.—5. Պոնտոսը և Կապադոկիան առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առաջ).—5. Կապադոկիայի հարցը:—6. Տիգրանի և Միհրդատի դաշինքը:—7. Հայերի հաղթանակները Կապադոկիայի վրա.—Արիարատը և և Նիկոմեդես Գ —Յուստինոսի կասկածելի վկայությունը.—Նվազական պատմագրության անհավաստի լուսաբանությունը այս ժամանակաշրջանի անցման:—8. Փոքր Հայքի մասնակցությունը Միհրդատյան առաջին պատերազմին.—Դարդանոսի բանավոր դաշինքը:—9. Հիշողություններ Միհրդատյան առաջին պատերազմի մասին հորեմագոսի երկերում:—10. Ելլադայից Հայաստան բերված հունական կտավներ:

Մեծ Հայաստանի մասին, ինչպես ասացինք, մենք ունենք մանրամասն տեղեկություններ Տիգրան Բ-ից սկսած:

Տիգրան Բ-ը, որը պատանդ էր պարթևների մոտ՝ գահ էր բարձրացել 95 թվին (մեր թվ. առաջ): Գահակալության այս թվականը հայտնի է մեզ Պլուտարքոսի վկայությունից: 70 թվին, երբ Ապպիոս Կլավդիոսը եկել էր նրա մոտ իբրև դեսպան՝ նա, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, արդեն 25 տարի թագավորել էր: Պատանդությունից ազատվելու և իր հայրենի թագավորությունը ստանալու համար նա, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը², պարթևներին փրկանք էր տվել յոթանասուն հովիտներ, որոնք Մարկվարտի կարծիքով³, այն շրջաններն էին, որ Ատրպատականի կողմերում գրավել էր Արտաշես Ա-ը:

¹ *Sk'u Plut., Lucullus, 21, 7.*
² *Strabo, XI, 14, 15 (532).*
³ *Eranschahr, էջ 109.*

Երբ Տիգրանն ազատվեց ու վերադարձավ իր հայրենի երկիրը՝ նա արքայական իր թագը կապեց, ինչպես վկայում է Ասպիանոսը¹, Հայաստանի այն վայրում, ուր ինքը հիմնել էր Նևոտ Տիգրանակերտ քաղաքը: Այս վկայությունից երևում է, որ հին Աղձնիքը, որի մեջ այժմյան Ֆարկինում որոշված է վերջերս հին Տիգրանակերտ քաղաքի տեղը՝ գտնվել է ո՛չ թե Օոփում, այլ Արտաշեսյան թագավորության մեջ՝ Մեծ Հայքում²:

Գահ բարձրանալուց հետո Տիգրան Բ-ի առաջին դործը եղավ հարևան Օոփքի միացումն իր թագավորությանը: Կապպադովկիան, որը հաղիվ էր հռոմայեցիների օգնությամբ պահպանում իր անվանական անկախությունը՝ անկարող եղավ պաշտպանել իր հին դաշնակցին ու բարեկամին: Տիգրան Բ-ը հարձակվեց Օոփքի վերջին թագավոր Արտանեսի վրա (94 մեր թվ. առաջ) և նրա երկիրը կցեց Մեծ Հայաստանին:

«Արտաշեսի սերնդիցն էր,—ասում է Ստրաբոնը,— Տիգրանը. նա իշխում էր այսպես կոչված բուն Արմենիայում, որը սահմանակից էր Մեգիային, Աղվանքին, Իբերիային մինչև Կողքիս և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապպադովկիային: Իսկ Ջարեհի սերնդիցն էր Օոփաց երկրի Արտանեսը, որն իշխում էր Արմենիայի հարավային և, գլխավորապես, արևմտյան մասերում: Տիգրանը սրան հաղթեց և դառավ ինքը տեր բոլոր այդ երկրներին»³:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի իշխանության տակ միացան Մեծ Հայքը, Օոփքը, որոնք Սելևկյանների ժամանակ առանձին ու ինքնիշխան երկրներ էին: Արմենական կրթող թագավորությունը, Փոքր Հայքը, որը Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմաններից դուրս էր գտնվում՝ Օոփքի նվաճումից առաջ, դեռ երկրորդ դարի վերջերում, նվաճել ու միացրել էր իր թագավորությանը Միհրդատ Պոնտացին (111—63 մեր թվ. առ.):

«Երբ զորեղացավ,—վկայում է Ստրաբոնը,—Միհրդատ Եվպատորը՝ նա տիրեց Կողքիսին և այն բոլոր երկրներին [Փոքր Հայքին, Խաղտիքին և Տիբարեններին], որ նրան հանձնել էր Անտիպատրոսը, Սիսիդի որդին»⁴:

¹ App., Mithrid., 67:

² Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien 1930, էջ 169:

³ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15 (532):

⁴ Տե՛ս Strabo, XII, 3, 28 (555):

Մոփքի միացումից հետո Տիգրան Բ-ի հզոր ու ընդարձակ թագավորութունը սահմանակից էր դառնում արևմուտքում բացի Պոնտոսից նաև Կապպադովկիային: Հարավում և արևելքում Մեծ Հայաստանին հարևան ու սահմանակից էին պարթևների գերիշխանության տակ գտնվող մանր պետութունները՝ Օսրոններ, Կորդուքը, Ադիաբենը և Ատրպատականը, իսկ հյուսիսում Աղվանքը և Իբերիան:

Տիգրան Բ-ի գահակալութունից դեռ առաջ Հռոմը, Հունաստանն ու Մակեդոնիան նվաճելուց հետո՝ 133 թվին ոտք էր դրել Փոքր Ասիա որպես նվաճող և հաստատել էր իր իշխանութունը Պերգամոնում, որը դառնալով հռոմեական նահանգ՝ անվանվում էր այնուհետև «պրովինցիա Ասիա»:

Հռոմի այս մուտքն Ասիա սկիզբն էր այն մեծ ավերածության ու աղետի, որն իր հետևանքներով ահավոր ու կործանարար եղավ հելլենիստական Արևելքի տնտեսական ու կուլտուրական հետադադարգացման համար:

Ինչպես վերև տեսանք, հելլենական աշխարհակալները ևս նվաճել էին Արևելքը շահագործման նպատակով, սակայն նրանք, ինչպես ասացինք, հիմնելով այստեղ հարյուրավոր քաղաքներ ու գաղութներ և ստեղծելով բարեհաջող պայմաններ առևտրի, արհեստների և արդյունագործության աճման ու զարգացման համար՝ մեծապես նպաստել էին նաև առաջադիմության: Մինչդեռ հռոմեական հանրապետության տիրապետությունն առաջին դարում (մեր թվ. առ.) աղետալի մի դարաշրջան եղավ արևելյան հրկրների տնտեսական ու կուլտուրական հետադիմության, անհաշիվ հարստությունների և անթիվ ստրուկների փոխադրման Արևելքից Արևմուտք և, ընդհանրապես, տեղական հելլենիստական պետությունների ու քաղաքների կողոպտման ու կործանման:

Դառնալով տեր ու տնօրեն պրովինցիա Ասիայի՝ Հռոմը, որի հլու ու հնազանդ դաշնակիցները դառան գալատները և Բիթանիայի ու Կապպադովկիայի թագավորութունները՝ ձգտում էր իր տիրապետությունը տարածել դեպի Արևելք: Եվ շուտով սկսվեց Արևելքում Հռոմի ու Պոնտոսի երկարատև ու համառ պայքարը, որին մասնակից եղավ նաև Մեծ Հայաստանը:

Պոնտական թագավորությունը գտնվում էր Սև ծովի հարավային կողմում՝ Բիթանիայի, Գալատիայի, Կապպադովկիայի և Փոքր Հայքի միջև: Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ այս երկիրը, որի մեջ ապրում էին սեմական, արիա-

կան և բնիկ փոքրասիական ցեղեր, մեծ շափով հնթարկվել էր իրանական կենցաղի ու կուլտուրայի ազդեցության: Նրա ծովափնյա շրջաններում՝ Սինոպում, Ամիսոսում, Տրապիզոնում և մյուս քաղաքներում՝ հաստատվել էին դեռ Աքեմենյանների տիրապետությունից առաջ հունական գաղութներ, որոնք գործընկերներ էին հելլենական քաղաքակրթության ու լեզվի տարածման: Պարսկական ազնվականությունը, որը գրավել էր այստեղ հողեր ու կալվածներ, կազմում էր զգալի մասը իշխող դասի: Պարսկական ազնվական ամենաբարձր տոհմից էր նաև Միհրդատ Ա-ը, որը, ինչպես տեսանք, հիմնադիր է համարվում Պոնտական թագավորության:

Այս թագավորությունն իր հզորության ու փառքի գագաթնակետին հասավ առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առաջ) Միհրդատ Եվպատորի թագավորության ընթացքում (111—63 թ.), որին անվանում են նաև Միհրդատ Մեծ: Պոնտոսի այս հզոր թագավորը կարճ ժամանակում նվաճել էր Կողքիսը մինչև Գիոսկուրիա և այժմյան Սուրամը, նաև այժմյան հարավային Թուրքիան՝ Տավրիկյան խերսոնեսն ու նրա հարևան սկյութական երկրները, և Պոնտոսի հարավ-արևելքում, ինչպես ասացինք, Փոքր Հայքը, որը նվաճումից առաջ առանձին թագավորություն էր: Այս մեծ նվաճումներից հետո Պոնտոսը մեծագույն պետությունն էր դառել Փոքր Ասիայում և ամենահզոր հակառակորդը Հռոմի:

Պոնտոսի և Փոքր Հայքի հարավում գտնվում էր Կապպադոկիան, որը սահմանակից էր հայկական հին Մոփսին և տարածվում էր հարավում մինչև Կիլիկիա, արևմուտքում՝ մինչև Լիկաոնիա և հյուսիս-արևմուտքում՝ մինչև Գալատիա: Այստեղ ևս, ինչպես վերև տեսանք, Սելևկյան տիրապետության սկզբնական շրջանում կազմակերպվել էր առանձին թագավորություն, որի հիմնադիրն էր Արիարատ Բ-ը: Կապպադոկիայում ևս, ինչպես և Պոնտոսում, իշխող դասակարգը բաղկացած էր, մեծ մասամբ, կալվածատեր պարսիկ ազնվականներից և երկիրն Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ հնթարկվել էր իրանական պետականության և իրանական կուլտուրայի ազդեցության: Սակայն նաև այստեղ հելլենականությունը հաստատվել էր քաղաքներում և նրա ազդեցությունը զորեղ էր, գլխավորապես, ժողովրդի բարձր խավերում:

Պոնտոսը, որն Աքեմենյանների ժամանակ միացած էր այս

բուն Կապպադովկիայի հետ՝ ուներ այս վերջինի հետ կուլտուրական ու կրոնական և մասամբ նաև ցեղային որոշ կապեր: Պոնտոսի համար հարևան Կապպադովկիան ուներ, բացի այդ, ստրատեգիական մեծ նշանակություն, որովհետև սրա հյուսիսարևելյան ընդարձակ սահմանները տարածվում էին մինչև Փոքր Հայքը և գրեթե մինչև Պոնտոսի թիկունքը: Հասկանալի է, որիման, որ Միհրդատ Եվպատորը, որն անշափ ընդարձակել էր իր թագավորության սահմանները՝ աշխատելու էր ցեղակից ու կրոնակից այս երկիրը միացնել իր մեծ թագավորությանը:

Կապպադովկիայի փաստական նվաճումը Միհրդատը հաջողեցրել էր 99 թվին (մեր թվ. առաջ) և թագավոր գրել այստեղ իր ութնամյա որդուն՝ Արիարաթ Խ-ին: Սակայն շուտով, 95 թվին, հռոմեական ծերակույտի կարգադրությամբ պոնտական զորքերը հարկադրված եղան սուքրել այդ երկիրը և Կապպադովկիայի թագավոր ընտրվեց Արիորարդան Ա Հռոմեասերը:

Հռոմայեցիների հենց այս բարեկամի թագավորության ժամանակ Տիգրան Բ-ը գրավել էր 94 թվին Մոփքը, որը, ինչպես ասացինք, սահմանակից էր Կապպադովկիային և հին դաշնակիցն էր ու բարեկամը Արիարաթների թագավորության: Իբրև նախկին պաշտպանն ու հովանավորը Մոփաց Զարեհյան թագավորության՝ Կապպադովկիան, այժմ, բնականաբար, վտանգավոր հարևան էր համարվելու Մեծ Հայաստանի: Հասկանալի է նույնպես, որ Արիորարդան Ա-ը, հռոմեական քաղաքականության հյուսիս և հնազանդ սպասավորը, խոչընդոտ էր դառնում և պոնտական քաղաքականության վերոհիշյալ ձգտումների իրագործման, որոնցից չէր կարող հրաժարվել Միհրդատ Եվպատորը:

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին դարի սկզբներին Կապպադովկիան ընդհանուր թշնամի էին համարելու և Տիգրանը և Միհրդատը, և միանգամայն բնական է, որ նրանք աշխատեցին միանալ իրար հետ ընդդեմ հարևան այդ թագավորության: Բացի այդ, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Ռեյնաքը, սրանց բարեկամությունն ունեցել է, հավանորեն, նաև տնտեսական դրդապատճառներ: Ռեյնաքի կարծիքով՝ պոնտական թագավորների և հատկապես Միհրդատ Եվպատորի բարեկամական քաղաքականությունը Հայաստանի, Ատրպատականի և Վրաստանի հանդեպ բացատրվում է պոնտական մեծ առևտրի շահերով:

¹ *St'u Reinach*, *Mithridate Eupator*, էջ 78 և 234:

Այս երկրների բարեկամությունը խաշոր նշանակություն ունեւր Պոնտոսի համար, որովհետև նրա մեծ նաւահանգիստները հավաքատեղեր էին և հանգուցակետեր համաշխարհային մեծ առևտրի և միջազգային տարանցիկ ճանապարհների, որոնք գալիս էին Հեռավոր Արևելքից ու Միջին Ասիայից և Եկրատանայի ու Արտաշատի վրայով գնում էին, գլխավորապէս, սոնտական Ամիսոս և Մինոպ քաղաքները:

Բարեկամական այս հարաբերությունները, որ դոյաթյուն ունեին Պոնտոսի և Մեծ Հայաստանի միջև, Տիգրան Բ-ի ժամանակ դառել էին ավելի սերտ ու մտերիմ: Աչքի առաջ ունենալով իրենց երկրների կենսական շահերը՝ Տիգրան Բ-ը և Միհրդատ Եվպատորը 95 կամ 94 թվին կնքեցին հատուկ դաշնագրություն, որի նպատակն էր Տիգրան Բ-ի ռազմական աջակցութիւնը Միհրդատին ընդդէմ հարևան Կապպադովկիայի: Կնքված դաշինքի համաձայն, որն ամրապնդել էին Տիգրանի ամուսնութեամբ Միհրդատի աղջկա՝ Կլեոպատրայի հետ՝ երկու թագավորները պայմանավորվել էին, որ նվաճված քաղաքներն ու շրջանները պատկանելու են Միհրդատին, իսկ գերիներն ու շարժական զույքը՝ Տիգրանին:

93 թվին (մեր թվ. առաջ), Մոփքի միացումից անմիջապէս հետո, Տիգրան Բ-ը Միհրդատի հորդորմամբ հարձակվեց Կապպադովկիայի վրա, գրավեց ամբողջ երկիրը և Արիոբարդան Ա-ը փախավ Հռոմ: Վերջինիս փոխարեն, նույն 93 թվին, վերահաստատվեց այստեղ իբրև թագավոր Միհրդատի փոքրահասակ որդին Արիարաթը, որի խնամակալն էր Գորդիոսը:

Շուտով հռոմեական ծերակուլտի հրամանով, ինչպէս հայտնի է Պլուտարքոսից¹, Կապպադովկիա եկավ Կիլիկիայի փոխպրետորը՝ Սուլլան: Սա պարտության մատնեց Գորդիոսի և Տիգրանի զորքերը և նորից հաստատեց Կապպադովկիայի գահի վրա դաշնակից Արիոբարդան Ա-ին: Երբ Սուլլան գտնվում էր Եփրատ գետի մոտ՝ նրա մոտ եկել էր այնտեղ (92 մեր թվ. առ.) Պարթևների թագավոր Միհրդատ Բ-ի դեսպանը, Օրորազոսը, որը, ինչպէս հազորդում են աղբյուրները², բարեկամական բանակցութիւններ էր վարել Սուլլայի հետ և առաջարկել էր, որ Եփրատ գետը լինի սահման երկու պետութիւնների միջև:

91 թվին՝ Սուլլայի հեռանալուց անմիջապէս հետո՝ Միթրաասը և Բագոասը, որոնք, ըստ երևույթին, Տիգրան Բ-ի զո-

¹ *Sb'us Sulla*, 5:

² *Plut.*, *Sulla*, 5, *Appianus*, *Mithrid.*, 57 և *Florus* 70:

րավարներն էին՝ նորից հարձակվեցին ու գրավեցին Կապպադովկիան: Արիոբարզանն այս անգամ ևս փախավ Հռոմ և նրա զահր նորից տրվեց Միհրդատի Արիարաթ որդուն՝:

Նույն 91 թվին, Նիկոմեդես Բ-ի մահից հետո, երկպառակություններ էին ծագել նաև Բիթանիայում: Հռոմն այստեղ թագավոր էր հաստատել Նիկոմեդես Բ-ի մեծ որդուն՝ Նիկոմեդես Գ-ին: Սակայն նրա կրտսեր որդին, Սոկրատեսը, ապավինելով Միհրդատ Եվպատորին և ստանալով սրանից պոնտական զորքեր՝ կարողացավ ինքը գրավել Բիթանիան, Իհարկի, առանց Հռոմի համաձայնություն:

Երկու հալածված թագավորները՝ Արիոբարզան Ա-ը և Նիկոմեդես Գ-ը, եկան Հռոմ և օգնություն խնդրեցին հռոմայեցիներից: Հռոմեական ծերակույտն այս անգամ ուղարկեց Արևելք Մանիոս Ակվիլիոսին և Մանլիոս Մալթինոսին, որոնք 89 թվին, առանց կռվի ու որևէ հակառակության, վերահաստատեցին նրանց իրենց թագավորություններում:

Եվրոպական պատմագետները, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ «Տիգրան Բ-ը և Հռոմը» աշխատության մեջ², հավատ են ընծայել Յուստինոսի խառնաշփոթ ու կասկածելի վկայությանը³ և Տիգրան Բ-ի մասնակցությունը 93—84 թվերի անցքերին տվել են միանգամայն վիճելի ու անհավաստի լուսաբանություն: Բավականաչափ հիմնավորված չէ ըստ իս նախ և առաջ ընդհանրացած այն կարծիքը, որ իբր թե Տիգրանը հլու և անխոս մի գործիք է եղել Միհրդատ Եվպատորի քաղաքական նպատակների իրագործման: Տիգրանի մասնակցությունը 93 թվի Կապպադովկիայի նվաճմանը, ինչպես վերև ասացինք, բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Մոփքի միացումից հետո այդ երկիրը վտանգավոր հարևան էր դառել Մեծ Հայաստանի արևմտյան սահմանում: Դժվար չէ նաև կռահել, որ 91 թվի արշավանքը նույնպես կարևոր նշանակություն ուներ Հայաստանի համար, որովհետև պարթևների բարեկամական բանակցություններին Սուլլայի հետ (92 թվ.) մասնակցել էր, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը⁴, նաև Կապպադովկիայի թագավոր Արիոբարզան Ա. Հռոմեասերը: Իսկ պարթևների, Հռոմի և Կապպա-

¹ Appianus, Mithrid., 10:

² ՏԷ՛ս էջ 31—36 (տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 431—446 խմբ.):

³ ՏԷ՛ս Just., XXXVIII, 3, 1—5:

⁴ Sylla, 5:

դովկիայի բարեկամական համաձայնությունը չէր կարող, իհարկե, ցանկալի լինել Տիգրան Բ-ին: Եվ հասկանալի է, որ նա, հանձնելով Կապպադովկիայի թագավորությունն Արիարաթին և Գորդիոսին՝ ապահովում էր իր թիկունքն արևմուտքում և ամրացնում էր իր բաղաբական դիրքերը հայ-պարթևական կոնվենտի համար:

Մի մեծ թյուրիմացություն է, բացի այդ, Մոմզենի, Մորզանի և ուրիշների կարծիքը¹, որ իբր թե Տիգրան Բ-ի և Միհրդատ Եվպատորի դաշնադրությունը վերաբերել է ո՛չ միայն Կապպադովկիայի, այլև հռոմեական-պոնտական 88—84 թվերի մեծ պատերազմին, որ նախապատրաստում էին վաղօրոք Միհրդատը և Տիգրանը: Իրապես, իննսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առաջ) ո՛չ Միհրդատը և ո՛չ էլ Տիգրանը չէին մտածում պատերազմել հռոմայեցիների դեմ: Միանգամայն անհավանական է, անշուշտ, որ հայ-պարթևական կոնվենտից առաջ Տիգրան Բ-ը համաձայնած լիներ անմիտ ու արկածախարհորական մեծ պատերազմ սկսելու ընդդեմ հզոր Հռոմի: Վերօհիշյալ դաշինքով նա պարտավորություններ էր հանձն առել ո՛չ թե հռոմեական-պոնտական պատերազմի, այլ միմիայն Կապպադովկիայի նկատմամբ:

Ենթադրելով որ հայ-պոնտական դաշինքը կնքված է եղել բնդդեմ Հռոմի՝ եվրոպական պատմագետներից ոմանք, օրինակ, Շպիգելը և Մոմզենը՝ Միհրդատյան առաջին պատերազմին (88—84 մեր թվ. ա.) սխալմամբ մասնակից են դարձրել նաև Տիգրանյան Մեծ Հայաստանը²: Մոմզենը նմանապես ենթադրում է, որ իբր թե պատերազմից առաջ Միհրդատը ստացել էր Տիգրանից օժանդակ զորաբանակ³:

Այս ենթադրությունը ևս, ինչպես մատնացույց է արել իր հողվածներից մեկում Ռեյնաքը՝ ճիշտ չէ:

Արմենների զորագունդը, որը մասնակցել էր այս պատերազմին և բաղկացած էր 10.000 հոգուց՝ հիշատակված է, իրոք, Ապսիհանոսի մոտ⁴:

Վերջինս բացի Միհրդատի բուն զորքից՝ առանձնապես մատնանշում է նաև Փոքր Հայքի օգնական 10.000 հեծելազորը

¹ Տե՛ս Մոմզեն, Римская история, Т. II, Москва, 1887, էջ 286. J. Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 70:

² Տե՛ս F. Spiegel Eranische Alterthumskunde, Leipzig, 1878, Bd. III էջ 92 և Մոմզեն, Римская история, т. II, Москва, 1887, էջ 286 և 287:

³ Տե՛ս Revue des études grecques, II, էջ 384:

⁴ App., Mithrid., 17:

ἄνταρχος): Այս այրուձին, ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից՝ մասնակցել էր Միհրդատի որդու՝ Արիարաթի և, հավանորեն, նեմանես կամ նայմանես արմեն զորավարի առաջնորդությամբ հաղթական երկու մեծ կռիվներին Ամնիաս գետի և Պրոտոպաքիոնի մոտ: Բայց այս զորքը ո՛չ թե Տիգրանի ուղարկած օժանդակ զորաբանակն էր, այլ հեծելազունզն էր Փոքր Հայքի, որն այդ ժամանակ, հավանորեն, միացված էր Արիարաթի Կապպադոկիայի թագավորության¹:

88 թվին Միհրդատը ամենակարճ ժամանակում նվաճեց ամբողջ գրեթե Փոքր Ասիան: Կեղեքված փոքրասիական բնակչությունն ընդունում էր նրան գրկաբաց և պատվում էր նրան՝ իբրև ազատարարի: Նրան համարում էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման հելլենական-ասիական մի նոր աշխարհակալության հիմնադիր:

88 թվի վերջում պոնտական զորքերը, Միհրդատի որդու՝ Արիարաթի առաջնորդությամբ, անցան Եվրոպա և գրավեցին Թրակիան ու Մակեդոնիայի մի մասը: Այս Արիարաթի հետ, որը Կապպադոկիայի և, ըստ երևույթին, նաև Փոքր Հայքի թագավորն էր՝ այստեղ ևս կռիվներին մասնակցել էր արմենական վերոհիշյալ հեծելազորը:

Միհրդատյան առաջին պատերազմը, ինչպես հայտնի է, վերջացավ Սուլլայի հաղթական հակահարձակումներից հետո և 84 թվին համաձայն Դարդանոսում ընդունված բանավոր գաշինքի պայմաններին Միհրդատը հրաժարվեց իր բոլոր նվաճումներից և պարտավորվեց վճարել Սուլլային 2000 տաղանդ ոսկամատուցանք և հանձնել նրան 70 կամ 80 ոսկամանավ:

Վերոհիշյալ պատմադեպերը, ենթադրած լինելով որ Տիգրան Բ-ը մասնակցած է եղել այս պատերազմին՝ անհասկանալի են համարում և տարօրինակ, որ Դարդանոսի դաշնադրության մեջ չէ հիշատակված Մեծ Հայաստանը: Նրանց այս դիտողությունը դարձյալ թյուրիմացություն արդյունք է: Տիգրանը, ինչպես վերև տեսանք, չէր մասնակցել և պարտավորություններ չէր ստանձնել մասնակցելու այս պատերազմին, ուստի և միանգամայն հասկանալի է, որ հոռոմայեցիները հիմք չունեին մասնակից դարձնելու նրան Դարդանոսի դաշնադրության:

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ այս պատերազմի մասին ազոտ հիշողություններ պահպանված են խորենացու պատմու-

¹ Տես Reinach, Mithridate Eupator, էջ 122, ծան. 1:

թյան և աշխարհագրութեան մեջ: Կարևոր այդ վկայութիւնները հարկ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակութեամբ:

1. Խորենացի, II, գլ. ԺԲ, էջ 123 (Տփղիս, 1913)

«Բայց Արտաշեսը, նվաճելով Երկու ծովերի միջև եղած ցամաքը՝ լցնում է օվկիանոսը նավերի բազմութեամբ, կամենալով իրեն ծառայեցնել բոլոր Արևմուտքը: Եւ սրովհետև Հոռմում մեծ խռովութիւնն ու շփոթութիւնն կար՛ ոչ ոք նրան ուժեղ դիմադրութիւն ցույց չտվեց: Բայց ես շեմ կարող ճիշտն ասել, թե ինչ պատճառով ահագին աղմուկ ու շփոթութիւնն էր ծագել և զորքերի բազմութիւնը իրար սկսել էին կոտորել: Իսկ Արտաշեսը փախչելիս մեռնում է. ինչպես ասում են՝ իր զորքերից, թագաւորելով քսան և հինգ տարի:

Եւ նա Ելլադայում, վերցնելով Դիոսի, Արտեմիդէի, Աթենասի, Հեփեստոսի և Ափրոդիտեի արձանները՝ ուղարկում է Հայաստան. և բերողները դեռ մեր երկրի ներսերը չհասած՝ լսում են Արտաշեսի մահվան բոթը և արձանները փախցնում տանում են Անի ամրոցը: Իսկ քուրմերը, արձանների հետևից գնալով՝ մնում են նրանց մոտ»:

[«Բայց Արտաշիսի նուաճեալ պամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց՝ ընու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արևմուտս: Քանզի մեծ յայգբ խռովութեանց եղեալ ի Հոռովմ՝ ոչ ոք ընդդիմանալ նմա հզօրապէս: Այլ ո՛չ գիտեմ սուել յո՛րպիսի աղղմանէ, ահագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից և բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն՝ յիրոց զօրացն, թագաւորեալ ամս քսան և հինգ»:

Բայց և Ելլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրտեմիդէայ, զԱթենայ, զՀեփեստու, զԱփրոդիտեայ՝ տայ բերել ի Հայս. որք ոչ ժամանեալ միջամուխ լինել յաշխարհս՝ լսեն զբօթ մահուանն Արտաշիսի. և փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրոցն յԱնի. և քուրմք զնոցին զհետ լինելով, դադարեն առ նոսա»]:

2. Խորենացի, II, գլ. ԺԳ, էջ 124՝

«Եւ նախքան Ասիա հասնելը՝ Ատտիկէի դղյակում նա [Արտաշեսը] հռչակվեց»:

[«և յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յԱտտիկէ դղեկին քարուղեցաւ»]:

3. Խորենացի, «Աշխարհացոյց», հրատ. Սուքրյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 17՝

«Եվբեան մեծ կղզի է, և Ատալանտը փոքրիկ կղզակ է մեջտեղում. սրա մասին ասում են, որ Հայոց արքա Արտաշեսի զորքերն էին գտել, որպեսզի շուշանան պարեն հայթայթող նավերը, քանի դեռ պաշարված էր դղյակը՝ Զարմանալին. որովհետև ջրերն այնտեղ առանց պատճառի այս ու այն կողմն էին հոսում, և ասում են, որ Արտաշես այնտեղ է մեռել»:

[«Եւբիու մեծ կղզի, և Ատալանդ փոքրիկ կղզեակ է մէջն. զոր ասեն գտեալ զօրացն Արտաշեսի Հայոց արքայի, զի մի՛ նաւք ոռճկացն յամիցեն, մինչև պաշարեալն էր զդղեակրն Զարմանալի, զի ջուրք յանպատճառս այսր անդր հոսէին. և ասնն անդ մեռեալ Արտաշեսի»]:

Այս վկայությունների մեջ Զարմանալի դղյակը, ինչպես սպիղ նկատել է Մարկվարտը՝ Աթենքն է, որը պաշարել էր Սուլլան, իսկ Եվբեա մեծ կղզին դրավել էին, իրապես, Միհրդատի զորքերը: Միանգամայն ճիշտ է նմանապես, որ 88 թվին՝ Թրակիայի, Մակեդոնիայի և Ելլադայի նվաճման ժամանակ՝ Հռոմը չկարողացավ «հզորապէս ընդդիմանալ» պոնտական զորքերին և կորցրին մեծ խռովությունների պատճառով:

Սակայն Խորենացին, որին ծանոթ չեն եղել Միհրդատյան պատերազմներին վերաբերող հոռմեական և հունական աղբյուրները՝ չէ կարողացել, բնականաբար, տալ պատմական այս շրջանի ճշգրիտ պատմությունը և, շփոթելով դեպքերը, ենթադրել է ինքը, որ վերոհիշյալ անցքերը կարող էին տեղի ունեցած լինել Կրեսոս թագավորի և Արտաշես Աշխարհակալի ժամանակ:

Վերև մեջ բերված առաջին հատվածի վերջում ուշագրավ է Խորենացու վկայությունը, որ Ելլադայից Հայաստան էին բերվել Գիոսի, Արտեմիդեի, Աթենասի, Հեփեստոսի և Ափրոդիտեի արձանները: Այդ արձանների մասին ֆրանսական գիտնական Ա. Կարիերը կարծիք էր հայտնել, որ «հունական կուռքերի Հայաստան մուծվելը ո՛չ թե իրական որևէ մի դեպքի է համապատասխանում, այլ արդյունք է Խորենացու խորհրդածող երևակայության»²:

¹ Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 4:

² Տե՛ս «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ագաթանդեղոսի և Մ. Խորենացու համեմատ», թարգմ. Հ. Վ. Տաշյանի, Վիեննա, 1899, էջ 39:

Կարիերի այս պնդումը, ինձ թվում է, ավելի քան վիճելի է: Ադաթանգեղոսի և Խորենացու վկայություններից մեզ հայտնի է, որ Դիոսի, Արտեմիդեի, Աթենասի և Հեփեստոսի արձանները գտնվում էին Անի-Կամախում, Երեզում, Թիրում և Բազապիձում, որոնք Միհրդատյան պատերազմի ժամանակ դեռ չէին կցվել Հայաստանին և պատկանում էին Միհրդատի սոնտական թագավորության¹: Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս, որ այդ արձանները կարող էին բերված լինել, ինչպես վկայում է Խորենացին, Հունաստանից Միհրդատյան առաջին պատերազմի ժամանակ, որի մասին Խորենացու մոտ պահպանվել են նաև վերոհիշյալ պատմական հիշողությունները:

¹ *St. n. Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, Caucasia, Fasc. C*
I. 7 eil, էջ 63.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԻԱՐՀԱԿԱԼ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. Պատերազմ սպարեկների դեմ:—2. Յոթանասուն հովիտների և Ադրակի ու Ադիաբենի գրավումը.—Ադիաբենի արմենական բնակչությունը:—3. Տիգրանի արշավանքը դեպի Եկրատանա.—Ադիաբենի, Կորդուֆի և Ատրպատականի թագավորները՝ վասսալներ Տիգրան Բ-ի.—Միգդոնիայի և Օսրոյենի ենթարկումը Տիգրանի իշխանության.—բավառական արարների գաղթեցումը Օսրոյեն.—Հայսպարեական կոիվների մոտավոր քվականները:—4. Ասորիքի, Դաշտային Կիլիկիայի և Կոմագենի նվաճումը:—5. Աելվկյան Ասորիքը՝ հայկական կուսակալության Ռագարաաի իշխանության տակ.—կոիվները Փյունիկիայում:—6. Նոր հաճակում Կասպագոզովիայի վրա.—հելլենիստական փառաբանների բնակչությունը գաղթեցումը Հայաստան:—7. Պտղոմայիդ փառաբանի նվաճումը:—8. Տիգրանի ընդարձակված պետության սահմանները:—9, Հոռմի շեզոֆուրյան պահանջները:—10. Տիգրանի պետության ներքին կազմակերպությունը.—վասսալական թագավորությունների պարապետությունները.—կալվածատեր հայ ազնվականությունը.—11. Տիգրան Բ-ի հաջողությունները—հետևանք հայ ժողովրդի անվան ու Լեկի տեղեկական գործադրման:—12. Հայաստանի շրջանները կամ «սարաակցիաները».— շորս բղեշխները:—13. Հայաստանի հասարակակարգը Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանում:

Իննսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առաջ), ինչպես վերև տեսանք, Տիգրան Բ-ը դաշն էր կնքել և բարեկամություն հաստատել Միհրդատ Եվպատորի հետ և ապահովել էր իր թիկունքն արևմուտքում:

Այս դաշնադրությունից և Կասպագոզովիայի 93 և 91 թվականների արշավանքներից հետո Տիգրանն օգտվեց ներքին խառնակություններից, որոնք ծագել էին Միհրդատ Բ-ի մահից հետո (90 կամ 88 թվ. մեր թվ. առաջ) Պարթևական թագավորության մեջ, և սկսեց իր հաղթական կոիվներն ընդդեմ թշնամի ու մրցակից պարթև Արշակունիների¹: Այս կոիվների, ինչպես և Տիգրանի

¹ Կուրտ էքհարդը կարծում է, որ Տիգրան Բ-ի կոիվները պարթևների դեմ և Միջագետքի ու պարթևական մասեր վասսալ պետությունների միացումը Հայաստանում:

հետագա մեծ նվաճումների՝ ճշգրիտ թվականները և նրանց ժամանակագրական հաջորդականությունը պատմագիտական ու բանասիրական երկերում հաճախ խառնաշփոթված և սխալ են որոշված:

Պատերազմ սկսելով պարթևների դեմ՝ Տիգրանը, նախ և առաջ, ետ վերցրեց այն յոթանասուն հովիտները, որ նա իրեն փրկանք տվել էր Միհրդատ Բ Մեծին պատանդությունից ազատվելու համար: Մարկվարտի կարծիքով, այս հովիտներն այն շրջաններն էին, որ գրավել էր Արտաշես Ա-ը Ատրպատականի կողմերում¹: Ստրաբոնի ուշագրավ մի վկայությունից երևում է, որ Տիգրանը նվաճել էր այժմ բացի յոթանասուն հովիտներից նաև Մեծ Աղբակ գավառը, այսինքն՝ այժմյան Բաշքալեի շուրջը գտնվող երկիրը, որը հետո ատրպատականցիները ետ առան հայերից 33 թվին (մեր թվ. առաջ)²: Ստրաբոնի համապատասխան վկայության մեջ Σοῦβάρη, աղավաղված ընթերցվածը Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել և կարգուլ՝ Ἀλβάρη:

«Ատրոպատյան Մեդիայի հզոր հարևաններն են, —ասում է Ստրաբոնը³, — արմենները և պարթևները, որոնք հաճախ հափշտակում էին նրա երկրամասերը: Սակայն սա դիմադրում էր և ետ էր առնում խլվածք. հենց այդպես նա ետ էր վերցրել հռոմեական իշխանութեան տակ գտնվող արմեններից Աղբակը [Σοῦβάρη փխ. Ἀλβάρη] և բարեկամություն էր հաստատել ինքը Կեսարի հետ»:

Հավանորեն, Աղբակի գրավումից հետո էր տեղի ունեցել Տիգրանի արշավանքը Ադիաբեն, ուր նա ավերածության էր ենթարկել Նինուեի և Արբելայի շրջանները⁴: Հետաքրքիր է ու ուշագրավ, որ մինչև իսկ այս հեռավոր երկրում, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, բնակչություն էին հաստատել արմենները, որոնք կազմում էին այստեղ բնակչության մի ստվար մասը:

տանին տեղի էին ունեցել 92 թվից առաջ (տե՛ս Կ Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. IX, 4, էջ 403): Այս կարծիքը իհարկե սխալ չէ: Մենք տեսանք վերև, որ 92 թվին Միհրդատ Բ-ի գեսպան Օրորադոսը Եփրատ գետի ափերի մոտ բանակցություն էր վարել Սուլլայի հետ, և նրանք համաձայնել էին, որ Եփրատ գետը լիքի սահման շոտի և պարթևական թագավորության միջև:

¹ Տե՛ս Eranschahr, էջ 109:

² Տե՛ս նույնը, էջ 109:

³ Տե՛ս Strabo, XI, 13, 2 (523):

⁴ Տե՛ս նույնը, 14, 15 (532):

«Ադիաբենի մեծագույն մասը,—ասում է Ստրաբոնը,— դաշտային է: Լինելով Բարեկոնիայի մասը՝ սա ունի իր սեփական կառավարիչը. բայց երբեմն միացված է եղել և Արմենիային: Մեղացիները, արմենները և երրորդ՝ բաբելոնացիները, որոնք ամենամեծ թիվը կազմող ժողովուրդներն էին միշտ այստեղ՝ սկզբից հենց այնքան էին իրար հակառակ, որ հարմար դեպքում հարձակվում էին միմյանց վրա ու նորից հաշտվում»¹:

Մենք վերև մատնացույց էինք արել, որ արմենական դադթականության մի մասը դեռևս հնագույն ժամանակներում բրնակվել էր Կալաբենի լեռնային շրջանում, որը գտնվում էր Ադիաբենի հյուսիսակողմում: Արմենների արևելյան այս հատվածը, որ, մեծ մասամբ, աչքաթող է արված պատմական երկերում, ինչպես տեսնում ենք, խիստ անկ էր այստեղ և հետագա դարերում կարևոր դեր էր կատարում Ադիաբենի քաղաքական կյանքում:

Ադիաբենը և Ատրապատականը նվաճելուց և իր իշխանությանը ենթարկելուց հետո՝ Տիգրանը հարավ-արևելքում կարողացավ հասնել մինչև պարթև Արշակունիների ամառնային նստավայր Եկբատանա մայրաքաղաքը և այրեց այստեղ նրանց Ադրաբանսն ամրոցը, որը եկբատանայից գտնվում էր մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա²:

Պարթևների պարտությունն ունեցավ, բնականաբար, այն հետևանքը, որ Հայաստանի բոլոր հարևան պետությունները, որոնք մինչև այդ վաստալներն էին պարթև Արշակունիների՝ հարկադրված եղան ընդունել Տիգրանի գերիշխանությունը: Հայաստանի սահմանակից երկրների՝ Ադիաբենի, Կորդուքի, Ատրապատականի թագավորները ենթարկվեցին այնուհետև Տիգրանի իշխանության և, ըստ երևույթին, պարտավոր էին նրան վճարել հարկ և օգնել զորքով պատերազմի ժամանակ: Կասսիոս Դիոնը վկայում է նույնպես, որ Ատրապատականի Միհրդատ թագավորն ամուսնացել էր Տիգրանի աղջկա հետ³:

Հաղթված և պարտված պարթևները ո՛չ միայն հաշտվեցին այս բոլորի հետ, այլ նաև ստիպված եղան Տիգրանին տալ ամ-

¹ Strabo, XVI, 1, 19 (715):

² St' u Isidorus Charac., Müller, Geogr. graeci min., 1885, I, § 6, p. 250:

³ St' u Cas. Dio, XXXVI, 14:

բողջ Միջագետքը և նրա մեջ գտնվող Միդիանիան և Օսրոյենի։ Միևնույն ժամանակ, ինչպես դժվար չէ հետևցնել Յուստինոսի մի վկայութունից՝ նրանք կնքեցին նրա հետ դաշնակցության հատուկ պայմանագիր և հրաժարվեցին «Թագավորների թագավոր» տիտղոսից, որը կրելու էր այնուհետև Տիգրան Բ-ը։

Տեր դառնալով Հայաստանի հարավային սահմանների մաս գտնվող Միջագետքին՝ Տիգրանը փոխադրեց հարավային Միջագետքից և բնակեցրեց Օսրոյեն-Նդեոսայի շրջաններում արարական թափառական ցեղեր։ Սրանց նա հանձնարարեց, ինչպես վկայում են Պլուտարքոսը և Պլինիոսը², տրանզիտային առևտրական նաւապարհների վերահսկողութունը։ Տիգրանի համար նրանք մարտին գանձելու, գլխավորապես, Սփրատ գետի անցքի մոտ, որը գտնվում էր Զեզմայի արևմտակողմում։ Օսրոյենի հարևան Միդիանիան, որի մեջ ստրատեգիական մեծ կարևորություն ուներ Մծբինը՝ Տիգրանը կազմակերպել էր, ըստ երևույթին, իբրև առանձին իշխանություն, որի վերակացութունը նա հանձնել էր իր Գուրաս եղբորը։

Ինչպես երևում է աղբյուրների ուշադիր քննութունից, հայապարթևական կոիվները և Տիգրանի վերոհիշյալ նվաճումները տեղի էին ունեցել, մեծ մասամբ, Միհրդատյան առաջին սլատերազմի տարիներում, մոտավորապես, 89—85 թվականներին։ Միայն է, անտարակույս, Աստուրյանի ենթադրութիւնը, որը սլարթևական երկրների նվաճումը ղնում է Ասորիքի միացումից և 84 թվից հետո³։ Գուաշմիդը շատ ուղիղ մատնանշել է, որ Ասորիքը, որը սահմանակից չէր Հայաստանին՝ կարելի էր գրավել նախուպես պարթևներին հաղթելուց և Միջագետքը նվաճելուց հետո⁴։

Հայապարթևական կոիվներից հետո, մոտավորապես 84 կամ 83 թվին (մեր թվ. առաջ), Տիգրան Բ-ը կարողացավ նաև տիրել ամբողջ վերին Ասորիքին բացի Անտիոքի մոտ գտնվող Սելևկիա քաղաքից։ Ասորիքի գրավման մասին առանձնապես ուշագրավ է Յուստինոսի հետևյալ վկայութունը։

«Երբ եղբայրների,—ասում է Յուստինոսը,—փոխադարձ

¹ Just., XL. 3.

² Տե՛ս Plut., Lucul., 21 և Flin., VI, 28, 142.

³ Տե՛ս «Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռովմայ», Վենետիկ, 1912, էջ 39:

⁴ A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, Petersb., 1887, էջ 20, ծան. 1.

ատելութեան և ծնողների թշնամութիւնների պատճառով, որ շարունակում էին նաև որդիները՝ Ասորիքի և՛ թագավորները և թագավորութիւնը ուժասպառ եղան համառ կռիւներում, ժողովուրդն ապավինեց դրսի օգնութեան և սկսեց փնտրել իր համար օտարերկրյա թագավորներ: Արդ՝ ժողովրդի մի մասը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մի մասն էլ՝ Եգիպտոսից Պտոլեմայոսին, իսկ ոմանք առարկում էին, որ Միհրդատը խճճվել է հոռմեական պատերազմի մեջ և որ Պտոլեմայոսը միշտ թշնամի է եղել Ասորիքին. բոլորը սակայն համաձայնութեան եկան Հայաստանի Տիգրանի թագավորի նկատմամբ, որն ուներ իր սեփական ուժերը և միաժամանակ պարթևների դաշնակիցն էր և Միհրդատի փեսան էր»¹:

Ասորիքի և Փյունիկիայի մասին կարևոր է նաև Ստրաբոնի վկայութիւնը, որը հակասակ Յուստինոսի տեղեկութեան մատնանշում է, որ այս երկրները Տիգրանը պրավել էր ո՛չ թե խաղաղ կերպով, այլ դեմքի ուժով:

«Իսկ նրա [Տիգրանի] բախտը,—ասում է Ստրաբոնը,— եղել է փոփոխական, սկզբում նա պարթևների մոտ պատանդ էր. հետո նրան հաջողվեց վերադառնալ հայրենիք, տալով նրանց յոթանասուն հովիտ Հայաստանում: Նա այնուհետև ղորացավ և ո՛չ միայն ետ վերցրեց այդ հովիտները, այլև ավերեց նրանց երկիրը Նինուսի և Արքելայի շուրջը: Նա հպատակեցրեց իրեն Ատրպատականը և Կորդուքը և սրանց հետ միասին նաև Միջագետքի մնացած մասը: Բացի այդ, անցնելով Եփրատ գետը՝ նա նվաճեց բոնութեամբ Ասորիքը և Փյունիկիան»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնի հաղորդած այս տեղեկութիւնը հակասում է Յուստինոսի վկայութեանը, որը պարզ ու որոշ ասում է, որ Տիգրանն Ասորիքին տիրել էր բնակիչների հոժարակամ առաջարկութեամբ: Այս հակասութեան մասին միանգամայն հավանական կարելի է համարել Աստուրյանի բացատրութիւնը: Նրա կարծիքով՝ վերոհիշյալ երկու վկայութիւնն էլ կարող են ուղիղ լինել, որովհետև Տիգրանը՝ հրավիրված յինչ-չով որոշ կուսակցութեան կողմից՝ պետք է իրեն հպատակեցրած չիներ դեմքով մյուս կուսակցութիւնը³:

¹ Just., XL, 1, 1—3

² Strabo, XI, 14, 15 (532)

³ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 34, ծան. 3:

Հավանորեն, Տիգրանի կողմնակիցներն են եղել Անտիոք քաղաքը և միջազգային տարանցիկ առևտրի հետ կապված վաճառականները: Ասորիքի միացումը Հայաստանին նրանց համար կարևոր տնտեսական նշանակություն ուներ, որովհետև, Միջագետքի նվաճումից հետո, Զեզմայի վրայով անցնող համաշխարհային գլխավոր ճանապարհը գտնվում էր Տիգրանի ձեռքում:

Հյուսիսային Ասորիքը գրավելուց հետո՝ Տիգրանն այնուհետև նվաճեց նաև արևելյան Դաշտային Կիլիկիան (Cilicia Pedias), որը Սելևկյան պետության հյուսիս-արևմտյան մասն էր, և, բացի այդ, նույնպես և Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որը գտնվում էր Դաշտային Կիլիկիայի արևելակողմում:

Այսպիսով նա իր պետության արևմտյան սահմանում անմիջական հարևանը դառավ հոռոմայեցիների, որոնք 102 թվին (մեր թվ. առաջ) գրավել էին արևմտյան Լեոնային Կիլիկիան (Cilicia Tracheia):

Անտիոքը, որը Սելևկյանների մայրաքաղաքն էր և ուներ մոտ կես միլիոն բնակչություն՝ դառավ հարավում Տիգրանի գլխավոր գահանիստ քաղաքը և այստեղ նրա անունով ու պատկերով տպվում էին այն գեղեցիկ դրամները, որոնք մեծ քանակությամբ պահպանվում են այժմ թանգարաններում: Իսկ Սելևկյան Ասորիքը նա դարձրեց առանձին կուսակալություն և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց, ինչպես վկայում է Ապոլիանոսը¹, իր Բագարատ (Μαγαδάρτζε = Βαγδαδάρτζε) զորավարին: Մարկավարտի կարծիքով՝ հայկական ավանդությունը, որը պահպանված է Մար Աբասի մոտ՝ Բագրատունիների նախարարական տոհմի նախահայր է համարում հենց այս Բագարատին²:

Սուլլայի և Միհրդատի դաշնագրության հետևյալ տարին, ուրեմն՝ արդեն 83 թվականին, ասորական տարեգրերը, ինչպես մատնանշում է Մոմզենը³, Տիգրանին համարում են տեր իրենց ամբողջ երկրի և Կիլիկիան ու Ասորիքը հիշատակում են՝ որպես հայկական սատրապություն Բագարատի իշխանության տակ:

Ասորիքում հաստատված հայկական տիրապետության մասին հետաքրքիր է Ռեյնյաքի հետևյալ դիտողությունը⁴:

¹ Syr. 48:

² Տե՛ս Eranschahr, էջ 171:

³ Տե՛ս Римская история, т. III, перевод А. Веселовского, Москва, 1887 էջ 40:

⁴ Mithridate Eupator, էջ 312:

«Ասորիքը, —ասում է նա — ազատ շունչ քաշեց, և թեպետ ենթարկվեց նվաստացուցիչ օտար իշխանության, սակայն սաանշորս տարվա ընթացքում՝ նա ունեցավ խաղաղություն, ապահովություն և բարեկեցություն»:

Աղբյուրների պատահական ու կցկտուր տեղեկություններից երևում է, որ Ասորիքին 84/83 թվերին տիրելուց հետո Տիգրան Բ-ը երկար ժամանակ կռիվներ էր վարել արևելյան Փոքր Ասիայում և Փյունիկիայում, գլխավորապես, ամուր ու անառիկ քաղաքների դեմ: Փյունիկիայում և հարավային Ասորիքում դիմադրությունը կազմակերպել էր նրա դեմ Սելևկյան Կլեոպատրա կամ Սելենե թագուհին: Եվ ավելի քան հավանական է, որ Ասորիքի այս մասերը և Փյունիկիայի ծովափնյա քաղաքները նա գրավել էր հետզհետե համառ ու երկարատև կռիվներից հետո:

Սուլլայի մահից հետո (78 թ.) և Միհրդատյան երրորդ պատերազմից առաջ (74—71 մեր թվ. առաջ) Տիգրանը նորից էր արշավել Կապպադովկիա, ըստ երևույթին, դարձյալ իր աներոջ՝ Միհրդատի սադրանքով: Այս անգամ Կապպադովկիան, ինչպես մատնանշում է Ապպիանոսը², ընկել էր իբր ցանցի մեջ՝ նա այժմ շրջապատված էր հայկական նոր գրավված երկրներով ո՛չ միայն Մոփքի, այլև Կոմագենի ու Դաշտային Կիլիկիայի կողմերից: Տիգրանին հաջողվեց գրավել այս արշավանքի ժամանակ Կապպադովկիայի Մաժաք մայրաքաղաքը և բաղմաթիվ նաև այլ հելլենիստական քաղաքներ, որոնց բնակիչներին՝ մոտ 300.000 հոգի՝ նա փոխադրեց իր նորակառույց Տիգրանակերտ քաղաքը³:

Անհավանական պետք է համարել սակայն Մոմզենի կարծիքը, որ իբր թե, դեռևս այս արշավանքից առաջ՝ Տիգրանը միացրել էր Մոփքին Մելիտենե քաղաքը և ամբողջ այդ շրջանը⁴: Այս ենթադրությունը, որն ընդունելի են համարել նաև Խալաթյանցը⁵ և ուրիշները, չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև Սալլուս-

¹ 83—69 թթ., տե՛ս App., Syr., 48: Համաձայն Յուստինոսի (XV, 1, 4)՝ Տիգրանի տիրապետությունը տևել է Ասորիքում 17 տարի: Նիզեն կարծում է, որ Յուստինոսի աված XVII թիվը կարող է լինել վրիպակ (XVII փխ. XIII-ի), տե՛ս Huze, Очерк римской истории и источниковедения, СПб. 1910, էջ 288 Ռեյնարի կարծիքով՝ հայկական տիրապետությունը Յուստինոսը ցույց է տվել մինչև Տիգրանի վերջնական պարտությունը 66 թվին, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 312, ծան. 6:

² Տե՛ս App., Mithr., 67:

³ Տե՛ս նույնը, 67. համեմատե նաև Strabo, XII, 2, 9 (539):

⁴ Տե՛ս „Римская история“, III, Москва, 1887, էջ 39:

⁵ Տե՛ս՝ Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 160:

տիտսի և Տակիտոսի վկայութիւններէց հայտնի է, որ 69 թվի
Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ Նփրատ գետի արևմտակող-
մը և Մելիտենն քաղաքը գտնվում էին ո՛չ թե Տիգրանի, այլ
Կապպադոկիայի թագավորութեան սահմաններում¹։

Բացի կապպադոկիական քաղաքների բնակչութիւնից
Տիգրանակերտ ու Հայաստան էին բերվել նաև Դաշտային Կիլի-
կիայի քաղաքների և, մասնավորապես, ծովափնյա Սոլի քաղաքի
բնակիչները²։

Տիգրան Բ-ի կոնիւնները Փյունիկիայում և, հատկապես,
Պտղոմայիդ քաղաքի նվաճումը հիշատակված են Հովսեպոս
Փլավիոսի մոտ։ Պտղոմայիդի նվաճումը տեղի էր ունեցել ո՛չ
թե 74 թվին, ինչպես մատնացույց է արել Մոմզենը³, այլ Լու-
կուլլոսի Հայաստան արշավելուց առաջ՝ 70 թվին (մեր թվ. առ.)⁴։

Հովսեպոսի համապատասխան վկայութիւնը մեջ եմ բերում
ամբողջութեամբ։

«Այդ ժամանակ լուր ստացվեց, — ասում է Հովսեպոսը, —
որ Հայոց Տիգրան թագավորը 300.000 զորքով ներս է մտել
Ասորիք և գալու է նաև Հրեաստան։ Տեղեկանալով այս
մասին՝ սարսափահար եղան, բնականաբար, Հրեաստանի
թագուհին և ժողովուրդը։ Նրանք ուղարկեցին Տիգրանի մոտ,
որը պաշարել էր Պտղոմայիդը, դեսպաններ բազմաքանակ
ու արժանավայել ընծաներով։ Իսկ Սելենե թագուհին, որի
անունն էր նաև Կլեոպատրա և որն իշխում էր Ասորիքում՝
գրգռում էր բնակիչներին, որ դիմադրեն Տիգրանին։ Դես-
պանները եկան նրա մոտ և աղաչեցին, որ բարի ու սղոր-
մած լինի դեպի իրենց թագուհին և ժողովուրդը։ Եվ այդ
ժամանակվանից Տիգրանը հոգատար վերաբերմունք ունեցավ
նրանց նկատմամբ և քաջալերեց նրանց ու հուսադրեց։ Երբ
Տիգրանն արդեն վերցրել էր Պտղոմայիդը՝ նրան հայտնե-
ցին, որ Լուկուլլոսը հետապնդելով Միհրդատին՝ չէ կարողա-
ցել նրան բռնել և վերջինս փախել է Իբերիա։ Նրան նմանա-
պես ազդարարեցին, որ Լուկուլլոսը պաշարել է և ավերում
է Հայաստանը։ Երբ Տիգրանն այս իմացավ՝ վերադարձավ
իր բուն երկիրը»⁵։

¹ *Str. u. Sal.*, IV. frg., 59 և *Tac.*, *Annales*, XV, 27.

² *Plut.*, *Pomp.* XXXVIII, 4. համեմատե նաև *Cas. Dio.*, XXXVI, 37.

³ «Римская история» III, էջ 40.

⁴ *Plut.*, *Lucul.*, XXI, 2.

⁵ *Str. u. «Հնախոսութիւն»*, VIII, 16, 4. համեմատե նաև «Հրեական պատե-
րագի», I, 5, 3.

Ինչպես վկայում է նաև Ստրաբոնը, Ասորիքում և Փյունիկիայում տեղի ունեցած այս կռիվների ժամանակ Տիգրանը դերի էր վերցրել Սելենե-Կլեոպատրա թագուհուն: Վերջինս բանտարկվեց Զևգմայի դիմաց գտնվող Սելևկիա բերդում և գլխատվեց Տիգրանի հրամանով Լուկուլլոսի 69 թվի արշավանքից առաջ¹:

Իր քսանևհինգ տարվա թագավորության ընթացքում (95—70 մեր թվ. առ.) Տիգրան Բ-ը, ինչպես տեսնում ենք, կարողացել էր անշափ ընդարձակել իր երկիրը, որն այժմ տարածվում էր Կասպից ծովից և Կուր գետից մինչև Միջերկրական ծովն ու Եգիպտոսի սահմանները և Մեծ Մեզիպից մինչև հռոմեական Լեոնային Կիլիկիան ու Կապպադովկիան: Թեև Հովսեպոսի վկայությունից երևում է, որ Տիգրանը Պաղեստինի վրա չէր հարձակվել, սակայն այդ երկիրը ևս, ըստ երևույթին, որոշ չափով ընդունել էր նրա գերիշխանությունը: Ուշագրավ է այս տեսակետից Ասյալիանոսի հաղորդած տեղեկությունը², որի համաձայն Տիգրանի գերիշխանությանը ենթարկված է եղել ամբողջ Ասորիքը մինչև Եգիպտոսի սահմանները:

Գրաված լինելով Դաշտային Կիլիկիան ու Կոմագենը՝ Տիգրանն արդեն ոտք էր դրել Փոքր Ասիա և հարևան էր դառել, ինչպես ասացինք, հռոմեական Լեոնային Կիլիկիային: Կապպադովկիան, որը հռոմայեցիների դաշնակիցն էր՝ շրջապատված էր այժմ Պոնտոսի, Մոփքի, Կոմագենի և Դաշտային Կիլիկիայի կողմերից ու գրեթե անպաշտպան էր ստրատեգիական աննպաստ իր դրությունից պատճառով:

Տիգրանի նվաճումները Միջերկրական ծովի ափերին և, մանավանդ, Հռոմի դաշնակից Կապպադովկիայի վերոհիշյալ ավերածությունը, վարկաբեկում էին, բնականաբար, հռոմեական հանրապետության հեղինակությունն արևելյան երկրներում: Սակայն շնայած դրան՝ Հռոմը չեզոքություն պահպանեց և չբաշտպանեց մինչև իսկ իր դաշնակից Կապպադովկիային:

Հռոմի չեզոքությունը միանգամայն հասկանալի է, որովհետև Տիգրանի նվաճումները տեղի էին ունեցել կամ Միհրդատյան պատերազմների ժամանակ և կամ Սուլլայի արյունահեղ դիկտատուրայի ընթացքում, երբ Հռոմը թույլ էր ու անզոր ներքին երկպառակությունների պատճառով: Ինքը Տիգրանը չունեի,

¹ Strabo, XVI, 2, 3 (749):

² St' n Syr., 48—49:

խնարհե, որն է պատճառ պատերազմելու հոռմայեցիների դեմ, բանի որ սրանք չէին միջամտում և չէին խանդարում Հայաստանի աշխարհակալ ընդարձակումը:

Ահա այս բարենպաստ պայմաններն էին պատճառը, որ 95--10 թվերին Հայաստանը հետզհետե կարողացավ դառնալ նոր ու մեծ պետություն:

Տիգրան Բ-ի թագավորության ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքականապես միացած արմենական երկրները, ինչպես տեսնում ենք, հասել էին իրենց քաղաքական հզորության ու փառքի գագաթնակետին:

Սակայն Տիգրան Բ-ի իշխանության տակ գտնվող մեծ ու լայնարձակ աշխարհակալությունը, որը խայտաբղետ մի խառնուրդ էր ցեղերի ու լեզուների և տարբեր մշակույթների՝ չէ կարող, իհարկե, համարվել միահար կայուն ու ամուր մի պետություն: Տիգրանի գերիշխանության տակ միացել էին թե տոհմացեղային նահապետական շրջաններ, թե կիսաֆեոդալական երկրներ և թե հելլենիստական քաղաքներ, որոնք ունեին իրենց հատուկ կազմակերպությունը:

Հայաստանի հարևան թագավորությունները, որոնք ճանաչել էին «թագավորների թագավոր» Տիգրանի գերիշխանությունը, բոտ երևույթին, պարտավոր էին նրան տալ որոշ հարկ, իսկ պատերազմի ժամանակ օգնելու էին նրան իրենց զորքով: Վասսալական այս թագավորությունները, ինչպես և բուն Հայաստանի իշխանական ինքնավար երկրները, պահպանում էին նախկին իրենց հատուկ կարգերը և իրենց ուրույն կազմակերպությունը:

Տիգրանի այս հայկական մեծ պետության մեջ առաջնակարգ դեր էր կատարում, անտարակույս, կալվածատեր հայ ազնվականությունը, որը նրա գլխավոր հենարանն էր ինչպես վերոհիշյալ հաղթական կռիվներում, նույնպես և պետական ու կառավարչական գործերում: Եվ իրավի, մենք տեսանք վերև, որ Մծրի-նի վերակացությունը նա հանձնել էր իր Գուրաս եղբորը, իսկ Անտիոքում կառավարիչ էր նշանակել Բագարատ հայ իշխանին:

Հենց Հայաստանի տիրող կալվածատիրական ու զինվորական տղնվականության զորեղացմամբ և, գլխավորապես, Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական անարգել ու առաջընթաց զարգացմամբ՝ բացատրվում են, հավանորեն, Տիգրան Բ-ի գլխապտույտ շաջողությունները և նրա աշխարհակալման ձգտումները:

«Տիգրան Մեծի հաջողությունները,— ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Գր. Խայաթյանցը,— պետք է վերա-

գրել տնտեսական այն կուտակված մեծ ուժերին, որ հավաքվել էին Հայաստանում դարերի ընթացքում—պարսիկների խաղաղ տիրապետության շրջանում, Սելևկյանների ժամանակ և ավելի ուշ»¹:

«Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին»² ուսերեն իմ աշխատության մեջ մանրամասն նույնպես ցույց էր տրված, որ հայ ժողովրդի աճման ու տնտեսական զարգացման տեսակետից Հայաստանը խիստ աննպաստ պայմանների մեջ էր գտնվում Պոմպեյոսի հաղթությունից հետո (66 թվ. մեր թվ. առաջ), երբ նա դառել էր բուֆեր պետություն Արևմուտքի և Արևելքի մրցող մեծ պետությունների միջև: Մինչ այդ, Աքեմենյանների խաղաղ տիրապետության, ինչպես և Սելևկյանների ու Տիգրան Բ-ի նախորդների ժամանակ, Հայաստանում քաղաքական պայմանները միանգամայն բարեհաջող են եղել թե ժողովրդի աճման և թե երկրի տնտեսական գործադարձման համար:

Կարելի է, իմ կարծիքով, վստահորեն ենթադրել, որ հայ ժողովրդի թիվն ավելի մեծ է եղել Արտաշեսյան թագավորության և Տիգրան Բ-ի ժամանակ, քան հետագա դարերում: Եվ, մասնավորապես, Ստրաբոնի վկայությունից ևս մենք գիտենք³, որ նրա ժամանակ արմենները ո՛չ միայն գրաված են եղել ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, այլ մեծ թիվ են կազմել նաև Ադիաբենում և հյուսիսային Միջագետքում:

Հայաստանի բնակչության այս աճումը ևս, ինչպես և տնտեսական ու քաղաքական նրա խաղաղ զարգացումը նախորդ դարերում՝ մեծապես նպաստել էր, անշուշտ, նրա աշխարհակալական ընդարձակմանը Տիգրանի ժամանակ:

Նախորդ մեր աշխատություններից մեկում մենք, բացի այդ, հավանական էինք համարել, որ արգեն Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանում Հին Հայաստանն ունեցել է ֆեոդալական կազմակերպությանը հատուկ սաղմերը և առանձին հիմքերը⁴: Պլինիոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի է, որ Հայաստանը բաժանված էր նրա ժամանակ (23—79 մեր թվ. հ.) 120 շրջանների, որ նա անվանում է ստրատեգիաներ, այսինքն՝ «գորավարություններ»⁵:

1 Տե՛ս «Очерк истории Армении», Москва, 1910, էջ 161:

2 «О торговле и городах Армении», էջ 50—53:

3 Տե՛ս Strabo, XVI, 1, 19 և 26 (745, 747):

4 Տե՛ս «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 248—251:

5 Plin., Nat. Hist VI, 10, 2:

Մեծագույն մասն այս շրջանների, որոնք գոյություն ունին, համարեն, արդեն Տիգրան Բ-ի ժամանակ՝ համարվելու են, ինչպես այդ մատնանշել է Ադոնցը¹, առանձին շրջաններ, որոնց մեջ, հավանորեն, տնտեսապես և քաղաքականապես գերակշռող դեր էր կատարում կալվածատեր ազնվականությունը:

Բացի Պլինիոսի վկայությունից ուշագրավ է նաև Պլուտարխոսի հաղորդած տեղեկությունը շորս թագավորների մասին, որոնք սպասարկում էին Տիգրանին:

«Շատ թագավորներ, — ասում է Պլուտարքոսը, — սպասարկում են Տիգրանին, բայց նրանցից շորսը միշտ նրա հետ էին լինում՝ որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ. և երբ նա գնում էր ձիով՝ նրանք կարճ խիտոնների հագած՝ վազում էին առջևից. իսկ երբ նստած էր լինում և պաշտոնական գործերով էր զբաղվում՝ նրանք կանգնած էին լինում նրա շուրջը՝ իրար ձեռքից բռնած»²:

Հիմնվելով Պլուտարքոսի այս հաղորդագրության վրա, որը չափազանցված մի ծաղրանկար է արևելյան հատուկ հանդիսակարգերի՝ Մարկվարտը կարծում է³, որ վերոհիշյալ շորս թագավորները, հավանորեն, Հայաստանի շորս բղեշխներն են, որոնց ծագումը հավանական է ենթադրել Տիգրան Բ-ի ժամանակ: Ադոնցը նմանապես հավանական է համարում, որ ֆեոդալական Հայաստանի շորս բղեշխությունները, որոնց մասին մանրամասն տեղեկություններ ունեն Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը և Մովսես Խորենացին⁴, նախկին փոքր ու ինքնուրույն թագավորությունների միապետներ են, որոնք Տիգրան Բ-ի ժամանակ ճանաչել էին Նալ թագավորների քաղաքական իշխանությունը⁵:

Ինչպես հայտնի է, հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրությանը վերաբերող բոլոր երկերում ենթադրվել է, որ Հին Հայաստանում տոհմային կարգերի կազմալուծման հետ զուգընթաց սուտիճանաբար դարգացել էր սոցիալական շերտավորումը, դարգացել էին հետզհետե ֆեոդալական հարաբերությունները և կալվածակերպվել էին Հայաստանի նախարարությունները:

Սակայն վերջին ժամանակներս լույս տեսան ուսերեն լեզվով գրված դասագրքեր, որոնց մեջ մատնանշված է, որ Տիգ-

¹ „Армения в эпоху Юстиниана“, СПб. 1908, էջ 392:

² *Plut.*, Lucullus, XXI, 6.

³ *Eranschaft*, 171—173:

⁴ Տե՛ս իմ աշխատությունը «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 34—38:

⁵ Տե՛ս „Армения в эпоху Юстиниана“, էջ 283 և 410—411:

րան Բ-ի պետութիւնն ունեցել է ստրկատիրական հասարակարգի հիմնական հատկանիշները և որ այստեղ ևս, ինչպես և Հոռոմոս ու Հունաստանում, արտադրութեան հիմքը կազմել է ստրկական աշխատանքը: Այս նոր տեսութիւնը մանրամասն քննված է իմ վերջին հոդվածներից մեկում «Հասարակարգի խնդիրը նախարշակունյան Հայաստանում», որը լույս է տեսնելու Մոսկվայում: -

Ընդունելով որ Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանի տնտեսութիւնը խարսխված է եղել, գլխավորապես, ստրկական աշխատանքի շահագործման վրա՝ նոր կոնցեպցիայի կողմնակիցները մատնացույց են անում, որ Հայաստանում այս ժամանակաշրջանում դոյուլիտն ևն ունեցել բազմաթիվ ագարակներ-լատիֆունդիաներ, ստրկատիրական դաստակերտ կոշվող կալվածներ, ստրկատիրական տաճարական տնտեսութիւններ և հելլենիստական տիպի ստրկատիրական քաղաքներ: Այս պնդումները, ինչպես ցույց է տրված վերոհիշյալ իմ հոդվածում, հիմնված են ո՛չ թե սկզբնաղբյուրների հաստատուն տեղեկութիւնների, այլ «ագարակ», «դաստակերտ» և «հիերոդոտ» (Ιερόδοτος) տերմինների սխալ մեկնաբանութեան վրա և կամ ընդհանուր չհիմնավորված նկատառումների վրա, որոնք չեն կարող համարվել համոզիչ ու բնորոշիչ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Արտաշեսյան դարաշրջանի հայ թագավորները, ինչպես և խոշոր հայ կալվածատերերը, պետք է ունեցած լինեին և՛ ագարակներ և՛ դաստակերտ-կալվածներ, սակայն այդ տնտեսութիւնները, ինչպես դժվար չէ կռահել սկզբնաղբյուրների ցուցումներից, դեռևս չէին ներգրավված լայն առևտրի մեջ: Նրանց մեջ արտադրված գյուղատնտեսական մթերքները ո՛չ միայն այս, այլև Արշակունյաց շրջանում՝ սպառվում էին, գլխավորապես, հենց իրենց կալվածների մեջ: Այդ մթերքները չէին վաճառվում մասսայորեն արտաքին շուկաներում և նրանցով առանձնապես չէին կարող շահագրգռված լինել հելլենիստական պետութիւնները կամ Հոռոմը Հայաստանի հեռավորութեան և տրանսպորտի մեծ դժվարութիւնների պատճառով: Ուրեմն, այս նկատառումով ևս ագարակների և դաստակերտների նույնացումը լատիֆունդիաների հետ բոլորովին անհավատալի է, որովհետև ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված լատիֆունդիական տիպի տնտեսութիւնները, ինչպես հայտնի է, ունեին գյուղատնտեսական խոշոր ձեռնարկութիւնների բնույթ և աշխատում էին լայն շուկայի համար:

Ստրկությունը, որը համատարած ու ընդհանուր մի երկ-
վույթ էր հին աշխարհում՝ գոյություն ուներ, ինտրիկե, և Տիգ-
րանյան Հայաստանում: Սակայն ստրուկները չեն եղել այստեղ
արտադրության հիմքը: Հայաստանում, ինչպես և ընդհանրապես
Արևելքում՝ զարգացած է եղել, գլխավորապես, անայլին ստրու-
կությունը: Իսկ արտադրության մեջ գերակշռող դեր էին կա-
տարում ո՛չ թե լատիֆունդիական խոշոր կալվածատիրությունը
և մասսայական ստրկությունը, այլ, գլխավորապես, համայնա-
կան հողատիրությունը և գյուղատնտեսությունը, որը որոշ շափով
կարող էր ճորտացված լինել կալվածատեր իշխանավորների զորե-
զացման պատճառով:

Ինչպես շատ ճիշտ դիտել է ակադ. Գրեկովը¹, նախարչակու-
նյան Հայաստանի հասարակային զարգացումը, հավանորեն,
որոշ նմանություն է ունեցել համապատասխան զարգացման հետ
միջնագարյան ժողովուրդների՝ սկյութների, սլավոնների և գեր-
մանացիների:

Որ այս ենթադրությունն ավելի քան հավանական է՝ այդ
ինչպես մանրամասն մատնացույց է արված իմ վերոհիշյալ հոդ-
վածում՝ երևում է հունա-հռոմեական հեղինակների ուշագրավ
դուցումներից: Տիգրանյան Հայաստանի հասարակությունը, ինչ-
պես վկայում են այդ հեղինակները՝ բաղկացած էր երկու հիմնա-
կան սոցիալական շերտից՝ հասարակ ժողովրդից (plebs) և
ազնվական ավագանուց, որը Տակիտոսի մոտ անվանված է
nobiles, proceres, proceres gentium, primores և primores
gentium: Այս ժամանակաշրջանում նախկին տոհմապետները և ցե-
ղապետները, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը², դառել էին արդեն
իշխանավորներ: Տակիտոսի մոտ առանձնապես հիշատակված են
Հայաստանի մեգիստանները (megistanes)՝ մեծամեծները, որոնք
ունեցել են խոշոր կալվածներ և ասյրելի են ամրոցներում, որ
դանվել են ամենուրեք ինչպես դաշտային տեղերում, նույնպես
և բարձունքների վրա: Խաղաղ ժամանակ հաշկական ավագանին,
ինչպես և ազնվականությունը սլավոնների ու հին գերմանացիների
մոտ, որսի էր գնում կամ անցկացնում էր ժամանակը՝ անձնա-
տուր լինելով զինարքուրի և կերուխումի:

¹ Տե՛ս Учительская газета, 29 октября 1940 г.:

² Տե՛ս „Армения в эпоху Юстиниана“, էջ 435:

Հունա-հռոմեական աղբյուրներում, ինչպես տեսնում ենք, միջանկյալ կերպով պատահում են միայն այնպիսի վկայություններ, որոնք ընդգծում են ո՛չ թե Տիգրանյան Հայաստանի ստրկատիրական հասարակակարգ լինելը, այլ նրա ներքին կյանքի այն կողմերը, որ առանձնահատուկ են եղել միջնադարյան բարբարոսական կոշվող պետություններին:

Աղբյուրների ուշադիր բնութագրումից, ինձ թվում է, դժվար չէ հետևցնել, որ Քսենոփոնյան շրջանի տոհմային հասարակությունից զարգացել էր Հայաստանում, ինչպես միանգամայն ճիշտ եզրակացրել է Ագոնցը¹, ո՛չ թե ստրկատիրական, այլ ֆեոդալական կամ ճորտական հասարակակարգը:

Տիգրանյան Հայաստանում, հավանորեն, կազմավորվել էին արդեն ֆեոդալական-նախարարական կազմակերպությանը հատուկ սաղմերը և առանձին հիմքերը, ուստի և փոխանցման այս շրջանը եւ հնարավոր էի համարել իմ աշխատություններում բնորոշել իբրև նախնական ֆեոդալիզմի շրջան²:

¹ Տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 371—427:

² Տե՛ս «Փետրալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 304, Տիգրան Բ և Հսոմը, էջ 57 [տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 456, [սմբ.]:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ս Ա Ա Ն Ե Ր Կ Ո Ւ Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ԶՈՐԵՂԱՅՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ԻՍԼԱՄԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

1. Տիգրան Բ-ի հելլենիզմի տարածման հատուկ փառաբանությունը:—2. Հելլենական մշակույթը Կապադոկիայում և Պոնտոսում:—3. Հելլենիզմի և իրանիզմի կուլտուրական մերձեցումը:—4. Վերանորոգչական շարժումը Մոսիսում:—5. Հելլենիստական փառաբանչին կուլտուրայի տարածումը Հայաստանում Տիգրան Բ-ի ժամանակ և բռնի գաղթեցումը հելլենիստական փառաբանների բնակչության:—6. Տիգրանակերտ փառաբանի հիմնումը.—սրա տիպը և առևտրական-արդյունագործական բնույթը.—Տիգրանակերտի աեղադրության խնդիրը.—Նրա բնակչությունը.—Տիգրանակերտը որպես կենտրոն հելլենիստական գիտության, արվեստի ու գրականության:—7. Հելլենիզմի ազդեցությունը Հայաստանում.—Կրոնների մերձեցումը.—Նոր հասանքն ընդդեմ աիբող իրանիզմի.—Տիգրանի վերանորոգչական մեծ դերը:—8. Մեծն Տիգրանի պատմությունը ժողովրդական ավանդության և խորենացու Պատմության մեջ:

Ազբյուրների թողուցիկ ու պատահական տեղեկությունները, գերախտաբար, հնարավորություն չեն տալիս մեզ հանգամանորեն բնութայան առնելու Հայաստանի ներքին կյանքը նախարշակունյան այս շրջանում: Մեզ հայտնի է միայն, որ Տիգրան Բ-ի վերանորոգչական գլխավոր գործերն են եղել Տիգրանակերտի հիմնումը և հելլենիզմի ու հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ու զարգացման նրա հատուկ քաղաքականությունը: Տիգրան Բ-ը հասկացել էր, ըստ երևույթին, որ նահապետական հայ կենցաղի տնտեսական ու կուլտուրական առաջադիմավյանը կարող էր մեծապես նպաստել հելլենիստական տիպի բազարը, որը կենտրոն էր արհեստների, արդյունագործության և առևտրի զարգացման:

Պետք է ասել, որ հելլենասիրությունը այդ ժամանակ ընդհանուր երևույթ էր նաև Հայաստանի հարևան երկրներում: Դեռևս

երկրորդ դարում Կապպադովկիայի Արիարաթ և թագավորը (163—130 մեր թվ. առաջ), որը երկար ժամանակ ճանապարհորդել էր Իտալիայում և Հունաստանում՝ հրավիրել էր Կապպադովկիա հայն արվեստագետներ ու գրողներ և իր երկրի Մաժաբ ու Տիանա գլխավոր կենտրոնավայրերը դարձրել էր հելլենիստական տիպի ինքնավար քաղաքներ, որոնցից Մաժաբն ընդունել էր ու գործադրում էր, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը¹, խարոնդասի օրենքները:

Հելլենական մշակույթը և հելլենիստական քաղաքների հատուկ վարչակարգը ավելի մեծ շահերով տարածվում էին Պոնտոսում, գլխավորապես, Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ, որին եվրոպական պատմագետները հնարավոր են համարել համեմատել Պետրոս Մեծի հետ:

Այստեղ Պոնտոսում արդեն հնագույն ժամանակներում հելլենական քաղաքակրթության ու լեզվի տարածման գլխավոր ղեկավարներն էին հունական ծովափնյա քաղաքները՝ Ամաստրիսը, Մինոսյր, Լեմբոսսը, Տրապիզոնը և հունական մյուս ավելի փոքր գաղութները: Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ այս քաղաքները խիստ մեծացել էին և դառել միջազգային մեծ առևտրի նավահանգստային հարուստ կենտրոններ:

Հսոմեական նվաճումից առաջ, ասում է Ռեյնոսքը², նրանք ոչ միայն իրենք էին հասել բարեկեցության ու կուլտուրական զարգացման բարձր աստիճանի, այլև, աջակցելով Պոնտոսի և Մեծ Կապպադովկիայի տնտեսական առաջադիմությանը՝ սկսել էին հելլենիզմի կենդանարար ազդեցությունը տարածել և այդ երկրներում:

Շնորհիվ Միհրդատի առատաձեռն ու հոգատար աջակցության պոնտական բոլոր քաղաքներում կառուցվել էին հոյակապ ու գեղեցիկ նոր շենքեր, մինչև իսկ ամբողջ թաղամասեր, և բուն թափով զարգանում էին ամեն տեղ հելլենական գեղարվեստն ու գիտությունը, որոնք վայելում էին թագավորի հատուկ հոգատարությունը: Միհրդատ Եվպատորը պարզապես հետզհետե կերպարանափոխում էր իր երկիրը և տարածում ամենուրեք հունական քաղաքակրթությունը: Նրա ժամանակ ո՛չ միայն հին Ամաստիա մայրաքաղաքը, այլ նույնիսկ որոշ ավանազյուղեր դառել էին արդեն հելլենիստական քաղաքներ: Հելլենական մշակույթի

¹ Տե՛ս Strabo, XII, 2, 9, (539):

² Mithridate Eupator, էջ 246:

տարածման ու զորեղացման պարզ ցուցանիշներ են պոնտական կոմանա, Կաբիրա, Գազիուրա, Պիմոլիսա և Տալավրա գյուղաքաղաքները, որոնք պղնձադրամներ էին կտրում հունարեն լիզվով և առասպելական հունական պատկերներով:

Ինչպես և Աղեքսանդր Մեծը, ըստ երևույթին, Միհրդատը ևս իրեն նպատակ էր դրել հաշտեցնել իրար հետ և միաձուլել արևելյան իրանական մշակույթը, որի ազդեցությանը մեծ շափուրով ենթարկվել էր Պոնտոսը, արևմտյան հելլենական մշակույթի հետ, և սկսել էր արդեն վերակառուցել իր երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքն այդ նոր հիմքերի վրա:

Թե որքան զորեղ է եղել իրանիզմի և հելլենիզմի կուլտուրական մերձեցումը՝ այդ ցույց են տալիս, նախ և առաջ, այդ երկու մշակույթների կրոնական հաշտեցումը և պոնտական տեղական աստվածների նույնացումը Արտեմիդեի և Զեվս Ստրատիոսի հետ: Լեյդ մերձեցման մի պարզ ապացույց է նաև այն, որ Կոմանայում, որը պոնտական ամենահռչակավոր սրբատեղերից մեկն էր՝ Միհրդատի ժամանակ քրմապետ էր նշանակվել Գորիլատոսը, որը հույն էր:

Որ զուգընթաց կուլտուրական ու կրոնական այս մերձեցման տեղի էր ունենում նաև ցեղային զանազան խմբակցությունների մերձեցումը հույների հետ՝ այդ ևս պարզ երևում է պոնտական կամասիայում ծնված խոշորագույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնի կենսագրությունից (մոտավ. 64 մեր թվ. առ.—19 մեր թվ. հ.): Սա իր նախնիքների շարքում բացի հույներից հիշում է պարսիկ Մոսափերեսսին և պափլագոնացի Տիբիոսին¹:

Միհրդատ Եվպատորի թագավորության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, իրագործվում էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու սկսած այն մեծ գործը, որի նպատակն էր ըստ Գիոդորոսի Ասիայի ու Եվրոպայի «միաբան համերաշխությունը և տոհմակցական բարեկամությունը»²:

Հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի զարգացման և իր երկրի տնտեսական բարեկարգման ու բարգավաճման այդ նույն քաղաքականությունը վարել է նաև Տիգրան Բ-ը Մեծ Հայաստանում:

Վերանորոգչական այս շարժումը, ինչպես մանրամասն մատնացույց էի արել «Հին Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մա-

¹ Str., XI, 2, 18 (499) և XII, 3, 33 (557):

² Str., Diod., XVIII, 4, 4:

սին» ուսուերին իմ աշխատութեան մեջ՝ սկսվել էր դեռևս Տիգրանից առաջ, գլխավորապես, Մոսիբում, որն անմիջական հարեվանն էր Սելևկյանների թագավորության:

Մոսիբի զարգացմանը մեծ շափով զարկ էր տվել տնտեսական ու կուլտուրական մեծ հեղաշրջումն Ասորիքում և Միջագետքում: Եվ Մոսիբում էին հիմնվել, ինչպես հայտնի է, Հին Հայաստանի հելլենիստական տիպի առաջին քաղաքները՝ Արշամաշատը և Կարկաթիոկերտը:

Հելլենիզմի ազդեցությունը Մոսիբի և Մեդիայի կողմերից ուրոշ շափով թափանցած պիտի լիներ, բնականաբար, նաև Մեծ Հայքի հյուսիսային շրջանները: Այդ ազդեցության պարզ ապացույց են Արմավիրում գտնված Սելևկյան շրջանի հունարեն արձանագրությունները: Այստեղ ևս Արարատյան դաշտում Արտաշես Ա-ը հիմնել էր, ինչպես տեսանք, Արտաշատ քաղաքը:

Սակայն ավելի լայն շափերով և ավելի վճռական կերպով հելլենիզմի ու հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածումը տեղի ունեցավ Մեծ Հայաստանում Տիգրան Բ-ի ժամանակ:

Վերանորոգչական այս գործը ավելի դժվար էր, իհարկե, իրականացնել Հայաստանում, քան Պոնտոսում, որն ուներ արդեն հելլենական բազմաթիվ քաղաքներ: Քաղաքների ու քաղաքային կուլտուրայի զարգացման համար անհրաժեշտ էր կուլտուրական հարևան երկրներից Հայաստան փոխադրել ամբողջ քաղաքներ: Իսկ այդ հնարավոր էր միմիայն բռնի միջոցներով: Ուստի և Տիգրանը հարկադրված եղավ գաղթեցնել դրսից Հայաստան առևտրականներ, արհեստավորներ և այլ որակյալ աշխատավոր օտարականներ, որոնք հիմք էին դառնալու նրա երկրում հելլենիստական քաղաքային կենցաղի և նեցուկ էին ծառանալու Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման:

Ինչպես վերև տեսանք, հատկապես այդ նպատակով նա բռնի կերպով բնակեցրել էր Հայաստանում Կապպադոկիայի, Կիլիկիայի և, հավանորեն, նաև Ասորիքի, Կորդուքի և Ադիաբենի² հելլենիստական այն քաղաքների բնակչությունը, որ նա գրավել էր իր արշավանքների ժամանակ:

Բացի վերև մատնանշված տեղեկություններից՝ այդ գաղթականության մասին կարևոր են ու հետաքրքիր նաև Ստրաբոնի հետևյալ վկայությունները:

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Арменни», էջ 25—31:

² Տե՛ս *Plut.*, *Lucul.*, XXVI, 2:

1. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)¹

«Երբ Տիգրանը զորեղացավ մինչ այդ աստիճան՝ նա հիմնեց մի քաղաք..., որն անվանեց Տիգրանակերտ. և բերեց այդտեղ իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների բնակչու թյունը»:

2. Նուլյնը, XII, 2, 9 (539)²

«Վատ վարվեց Տիգրան Արմենը մաժաքցիների հետ. երբ նա արշավել էր Կապպադոկիա: Նա ամբողջ բնակչու թյունը բռեց տարավ Միջագետք և նրանց բնակեցրեց մեծ մասամբ Տիգրանակերտում: Սակայն հետագայում, Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր՝ վերադարձավ հայրենիք»:

Նուլյն գաղթականության մասին, որը բերված է եղել ո՛չ միայն Տիգրանակերտ, այլև Արտաշատ և ուրիշ կենտրոնավայրեր՝ ունեն ուշագրավ վկայություններ նաև Փավստոսը և Մովսես Խորենացին¹, որոնց հաղորդած տեղեկությունները մեջ են բերված և քննված են իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ²:

Տիգրան Բ-ի աշխարհակալական պետության քաղաքական ու կուլտուրական կենտրոնն էր լինելու նրա հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը:

Ո՛չ Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքը, ո՛չ էլ Սելևկյանների Անտիոք քաղաքը, որոնք գտնվում էին նրա մեծ պետության ծայրամասերում, չէին կարող ծառայել այդ նպատակին: Բացի այդ, ընտրելով Անտիոքն իբրև աթոռանիստ կենտրոն՝ նա կկորցնեի իր կապը Հայաստանի հետ, որը գլխավոր նեցուկն էր ու հիմքը նրա ռազմական հաջողությունների:

Տիգրանակերտ քաղաքի մասին բավականաչափ տեղեկություններ տալիս են հռոմեական ու հունական մատենագիրները, որոնք նկարագրել են Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան և Տիգրանակերտի պաշարումն ու առումը:

Համաձայն Ապպիանոսի վկայության³ Տիգրանակերտ քաղաքը շրջապատված էր 50 կանգուն բարձրությամբ պարիսպներով, որոնք այնքան լայն էին, որ նրանց մեջ շինել էին ձիերի համար ախոռներ և պահեստանոցներ:

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. ԻԳ և ՄԵ, Խորենացի, II, գլ. ԺԶ, ԺԹ, ԽԹ, ԿԵ, III, գլ. ԼԵ:

² Տե՛ս էջ 216—219:

³ Տե՛ս App., Mithr., 84:

Քաղաքի ներսում գտնվում էր ամուր ու անմատչելի միջնաբերդը: Իսկ պարիսպներից դուրս Տիգրանը շինել էր տվել իր փառահեղ պալատը, որի շուրջը գտնվում էին պարտեզներ, զբոսարաններ, որսատեղեր և ձկնավազաններ: Բացի այդ, այս տեղերի մոտ կառուցել էին նաև ամուր ամրոց:

Բունի կերպով Տիգրանակերտ էին գաղթեցրել ո՛չ միայն վերոհիշյալ հելլենիստական քաղաքների բնակիչներին, այլև հայ ազնվականներին ու մեծամեծներին, որոնց գույքը ընդդիմության դեպքում ենթարկում էին բռնագրավման: Պլուտարքոսի վկայությամբ¹ թե այս ազնվականությունը և թե քաղաքի հասարակ ժողովուրդն աշխատում էին հաճոյանալ թագավորին և աջակցում էին քաղաքի կառուցման և ընդարձակման:

Մոմզենը² և հայտղետ բանասերներից շատերը, որոնք օգտրվել են նրա պատմությունից, հին Տիգրանակերտը համեմատել են Նինվեի և Բաբելոնի հետ: Լեման-Հաուսպեր նույնպես կարծում է, որ Տիգրանի հիմնած այս քաղաքն ըստ իր տիպարի ու հատակագծի նման է եղել ասորեստանյան քաղաքներին³: Այս զուգադրումը, ինչպես ցույց ենք տվել «Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ուսերեն մեր աշխատության մեջ⁴, ճիշտ չէ: Բաբելոնը և Նինվեն ո՛չ ըստ իրենց տիպի և ո՛չ էլ ըստ իրենց հատակագծի չեն կարող, իհարկե, նման ու համապատասխան համարվել այն քաղաքներին, որոնք հիմնվում էին հելլենիստական պետություններում:

Ինչպես հայտնի է մատենագրական աղբյուրների նկարագրություններից՝ Բաբելոնում և Նինվեում անծայրածիր տարածության վրա և առանձին թաղամասերի միջև սփռված էին վարելահողեր, մարգագետիններ, այգիներ և մրգատու անտառակներ: Այդ քաղաքների բնակիչների գլխավոր պարապմունքն էր ո՛չ այնքան առևտուրը և արհեստները, որքան դյուղական տնտեսությունը: «Նինուէ,—վկայում է Հովնան մարգարեն,—էր քաղաք մեծ Աստուծոյ՝ իբրև գնացս երից աւուրցս ճանապարհի» (Ք, 2): Իսկ Բաբելոնի շրջապատը հավասար էր համաձայն Հերոդոտոսի վկայության⁵ 480 ստադիոնի (= մոտ 85 կիլոմ.):

¹ *Sk'u Paut.*, Lucul., XXVI, 3:

² *Sk'u* „Римская история“, III, Москва, 1885, էջ 41.

³ *Sk'u* Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910, էջ 396—399:

⁴ *Sk'u* „О торговле и городах Армении“, էջ 56:

⁵ *Herod.*, I, 178:

Պարզ է ուրեմն, որ Տիգրանակերտը, որը 69 թվին շրջապատել ու պաշարել էին Լուկուլլոսի համեմատաբար փոքրաթիվ զորքերը, չէ կարող բաղդատվել ու նույնացվել վերահիշյալ քաղաքների հետ, այլ նա ըստ իր հատակագծի և անկտրական արդյունագործական բնույթի նման ու համապատասխան կարող էր լինել հելլենիստական տիպի քաղաքներին:

Տիգրանակերտի տեղադրության մասին պատմագիտական երկերում հայտնված են հակասական կարծիքներ: Նույն անհաշուկի տարաձայնությունները հատուկ են նաև մատենագրական հին աղբյուրներին¹: Այս խնդիրը, որ համարվում էր վիճելի, այժմ կարելի է համարել վերջնականապես լուծված: Հին Տիգրանակերտը գտնվել է, ինչպես մանրամասն պարզել են գերմանական գիտնականներ Լևման-Հաուպտը և Բելքը, Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում և այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղում²: Եվ հետաքրքիր է, որ նույն այս կարծիքը նրանցից առաջ հայտնել էր նաև գերմանական ֆելդմարշալ Մուլտքեն, ըստ երևույթին, որոշ ռազմագիտական նկատառումներով³:

Որ հին Տիգրանակերտի տեղը եղած պիտի լիներ, իրոք, այժմյան Ֆարկինում՝ այդ հաստատում են նաև իմ նոր գիտողությունները Պևտինգերյան քարտեզի կայարանների տեղադրության մասին, որոնք գտնվում էին Տիգրանակերտի հյուսիսակողմում: Ինչպես մատնանշված է «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» իմ աշխատության մեջ⁴, հռոմեական քարտեզի Cyldiza կայարանը, այժմյան Կիլգիզն է, որը գտնվում էր Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհագծում և ճիշտ և ճիշտ 50 հռոմեական մղոն կամ մոտ 75 կիլոմետր հեռավորության վրա Ֆարկին-Տիգրանակերտից, ինչպես այդ ցույց է տրված Պևտինգերյան քարտեզում:

Տիգրանակերտ քաղաքի համար տեղի այդ ընտրությունը կարելի է համարել հաջող ու նպատակահարմար ո՛չ միայն քաղաքական, այլ նաև ստրատեգիական ու տնտեսական տեսակետ-

¹ Սկզբնաղբյուրների տարաձայնությունները մանրամասն մատնանշված են իմ «Տիգրան Բ-ը և Հռոմը» աշխատության մեջ, էջ 64—66 [տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 463—464 խմբ.]:

² Տե՛ս *Lehmann-Haupt*, *Armenien einst und jetzt*, I, էջ 381—129 և 501—523:

³ Տե՛ս *Moltke H.*, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei, 1835—1839*, Berlin, էջ 287:

⁴ «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 90—92:

ներից: Եվ, իրավի, աշխարհի Ֆարկինն ընկնում է Տիգրանի հիմնած աշխարհակալության ճիշտ մեջտեղում և, գտնվելով Տավրոսյան լեռների հարավային ստորոտներում՝ բավականաչափ պաշտպանված է և պատսպարված: Նաև առևտրական հաղորդակցությունների տեսակետից Տիգրանակերտի տեղադրությունը խիստ հարմար էր, որովհետև նա գտնվում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի արքունական մեծ ճանապարհի մոտ և զանազան ուղղություններով կապված էր առևտրական խոշոր կենտրոնների հետ:

Նորագույն մի քանի աշխատություններում մատնանշվում է, որ վերոհիշյալ հելլենիստական քաղաքների բնակիչները, որոնց մեծագույն մասը, ինչպես տեսանք, Տիգրան Բ-ը բռնի կերպով գաղթեցրել էր Տիգրանակերտ՝ օգտագործվել էին այստեղ իբրև արքունի ստրուկներ¹:

Այդ պնդումը, ինչպես ցույց է տրված իմ «Հասարակակարգի խնդիրը նախարչակունյան Հայաստանում» հոդվածում՝ հակասում է այդ գաղթականությանը վերաբերող տեղեկություններին, որ հաղորդում են մեզ հունա-հռոմեական մատենագիրները: Հայկական աղբյուրներից ևս մեզ հայտնի է, որ քաղաքներում տեղավորված այս գաղթականները, որոնց մեծագույն մասը հրեաներ և ասորիներ էին՝ մեծ դեր էին կատարում հին Հայաստանում՝ որպես առևտրականներ ու որակյալ արհեստավորներ: Եվ միանգամայն պարզ է, որ սրանք հաստատվել էին Հայաստանի քաղաքներում ո՛չ իբրև արքունի ստրուկներ, այլ իբրև քաղաքացիներ, որոնք, հավանորեն, այստեղ ևս, ինչպես և Պոնտոսում, Կապադոկիայում ու Պարթևական թագավորության մեջ՝ ստացել էին հատուկ իրավունքներ ու արտոնություններ:

Նոր հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը, ըստ երևույթին, կենտրոն էր դառնալու ո՛չ միայն միջազգային առևտրի, արհեստների ու արդյունագործության, այլև հելլենիստական դիտության, արվեստի ու գրականության: Հայաստան էր հրավիրված, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², Աթենքից արտորված նշանավոր հռետոր Ամփիկրատիսը, որը արհամարհանքով մերժել էր Սելևկյանների հրավերը և ապրում էր Տիգրանի արքունիքում:

Մետրոդորոս Սկեպացին³, որը հայտնի գրող էր և փիլիսոփա և որին Պլինիոսն անվանում է ատող հոռմայեցիների

¹ Համեմատե՛ ի. Սամվելյան, Ստրուկությունը Հին Հայաստանում, Տեղեկագիր պատմության և գրականության ինստիտուտի, գիրք II, Երևան, 1937, էջ 95:

² *Plut.*, *Lucul.*, XXII, 7.

³ *St'u Plut.*, *Lucul.*, XXII, 3—6. *Strab.*, XIII, 1. 55 (609):

(*misoromaeus*)¹, քաղաքական ականավոր գործիչ էր նախ Պոնտոսում և ապա Հայաստանում: Մետրոդորոսը, ինչպես հայտնի է, գրած է եղել Տիգրան Բ-ի ընդարձակ պատմությունը, սրից, դժբախտաբար, որևէ հետք չէ մնացել: Տիգրանակերսում, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը², կառուցված է եղել հատուկ թատրոն, որի համար զանազան տեղերից հրավիրված են եղել հույն դերասաններ: Պլուտարքոսի ուշագրավ մի վկայությունից հայտնի է, բացի այդ, որ Տիգրանի որդին՝ Արտավազդը գրած է եղել հունարեն լեզվով ողբերգություններ, ճառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը ծանոթ են եղել հռոմայեցիներին մինչև իսկ Պլուտարքոսի ժամանակ³:

Հատուկ ուշադրության արժանի է նաև այն, որ Հայաստանում ևս, ինչպես և Պոնտոսում ու հելլենիստական այլ երկրներում, հելլենիզմի ազդեցությամբ տեղի էր ունեցել կրոնների մերձեցում, և հայ հեթանոսական աստվածները միաձուլվել էին հունականների հետ: Արամազդը համապատասխան էր համարվել Զևսին, Միհրը՝ Հեփեստոսին, Անահիտը՝ Արտեմիդեին, Նանեան՝ Աթենասին, Աստղիկը՝ Ափրոդիտեին, Տիրը՝ Ապոլոնին և Վահագնը՝ Հերակլեսին: Կրոնական այս ազդեցությունն այնքան զորեղ էր, որ Տիգրան Բ-ի ժամանակ, ինչպես վերև տեսանք, հայկական մեհյաններում էին ղետեղել Հունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված հունական աստվածների արձանները:

Բոլոր այս փաստական տեղեկություններից, որ վերաբերում են Տիգրան Բ-ի վերանորոգչական գործունեությանը՝ կարելի է հետևել, որ ո՛չ միայն Կապպադովկիայում և Պոնտոսում, այլև սրանց հարևան Հայաստանում հակադիր հոսանք էր սկսվել ընդդեմ տիրող իրանիզմի և հիմք էր դրվել հին կենցաղի հելլենականացման:

Նույն այս փաստերը ցույց են տալիս, որ դժվար է համաձայնել Մոմզենի հետ, որը, ինչպես հայ հռոմեական, նույնպես և Միհրդատյան կռիվները, բնորոշում է իբրև հետադիմական մի շարժում արևմտյան ժողովուրդների դեմ: Առավել ևս սխալ է, անշուշտ, նրա պնդումը, որ իբր թե Միհրդատը եղել է ասիական այդ ռեակցիայի առաջնորդն ընդդեմ հելլենիզմի⁴:

¹ *Plin.*, Nat. Hist., XXXIV, 16, 2.

² *Plut.*, Lucul., XXIX, 4.

³ *Plut.*, Crassus, XXXI, 1.

⁴ Տե՛ս «Римская история», II, Москва, 1887, էջ 273—275.

Ավելի ճիշտ պետք է համարել ֆրանսական գրտնական Մորգանի դիտողությունը:

«...Բոլոր այն պետություններից,—ասում է Մորգանը¹,—որոնք ստեղծվել էին Աղեքսանդրի նվաճումներից հետո, մնացել էին միմիայն փլատակներ ու միմիայն թագավորիկներ, որոնք անկարող էին զորավիգ լինել հելլենական փառքին: Պոնտոսի և Հայաստանի երկու մեծ թագավորները վերջիններն էին, որոնք կկարողանային վերանորոգել իրենց պետություններում Հելլադայի գեղեցիկ քաղաքակրթությունը»:

Տիզրան Բ-ի թագավորության ժամանակը բացառիկ մի շրջան էր Հին Հայաստանի քաղաքական հզորացման և կուլտուրական ու տնտեսական ներքին զարգացման: Ուստի և հասկանալի է, որ վերոհիշյալ պատմական անցքերը նյութ էին դառնում անդիր բանահյուսության, սրտամվել ու երգվել էին Հին Հայաստանում և նրանց հիշողությունները պահպանվել էին երկար դարերի ընթացքում:

Տիզրան Բ-ի մասին նույնիսկ խորհնացու ժամանակ գոյություն են ունեցել ավանդություններ և բանաստեղծական առանձին մի գրվածք («Չորս հագներգությունը»)², որի հեղինակն օգտված է եղել, հավանորեն, պատմական հին երգերից և ավանդություններից: Բայց խորհնացին այս աղբյուրների մեջ հիշատակված Տիզրանին, որը, անտարակույս, Արտաշեսյան տոհմի Տիզրան Բ-ն է, համաձայն իր սխալ ժամանակագրության համարել է դաշնակից պարսից Կյուրոս թագավորի:

Ինչպես ցույց են տվել Գելցերը և Աբեղյանը³, Տիզրանի մասին այն ընդարձակ հիշողությունները, որ բերված են խորհնացու Պատմության առաջին գրքի ԻԴ—ԼԱ պլուխներում, մեծ մասամբ, պատմական են և համապատասխանում են օտար աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին:

Եվ իրավի, ո՛չ միայն Մարաց տերության նվաճումը, այլև ներքև մեջ բերված վկայությունները վերաբերում են պարզապես Տիզրան Բ-ին կամ Մեծին:

1. Խորհնացի, I, գլ. ԻԴ՝

«Բայց անցնենք այսուհետև պատմելու ինչ որ կա Տիզ-

1 Տե՛ս J. Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1910, էջ 80:

2 Տե՛ս Խորհնացի, I, գլ. ԻԱ և ԻԴ:

3 Պրոֆ. Ն. Գելցեր, Համառոտ պատմություն Հայոց, թարգմ. Ն. Գր. Վ. Գալեմյարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 8—9 և Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1901, էջ 448—474:

րանի ու նրա գործերի մասին: Որովհետև սա մեր բոլոր խա-
զավորներից ամենահզորն էր և ամենախոհեմը, և սրանցից,
ինչպես և բոլորից՝ ավելի քաջը: Նա... տապալից մուրաց իշ-
խանությունը և, նվաճելով հուլաներին՝ ոչ քիչ ժամանակ իրեն
հնազանդեցրեց: Եվ նա, ընդարձակելով իր բնակությունը սա-
մանները՝ հասցրեց մինչև բնակության մեր վերջին հին մու-
րերը: Բոլոր իր ժամանակակիցներին նա նախանձելի եղավ,
իսկ հետագաներիս ցանկալի են թե ինքը և թե իր մամա-
նակը»:

[«Բայց անցյուր այսուհետև որ ինչ յաղագս Տիգրանայ և որ
ի նմանէ գործք: Քանզի սա ամենեցունց թագաւորայն
մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ
և ամենեցուն քաջ: Որ և... զՄարտոյն ի բաց բառնայով
դիշխանութիւնն, և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւր-
եաւ նուաճեալ հնազանդէր: Եւ զսահմանս մերոյ բնակու-
թեանս ընդարձակեալ՝ ի հինսն մեր հասուցանէր յեզերս ծալ-
րից բնակութեան, և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժա-
մանակօք՝ նախանձելի, և զկնեացս ըղձալի ինքն և ժամա-
նակ իւր»]¹:

2. Խորենացի, I, գլ. ԻԴ՝

«Տղամարդկանց գլուխը կանգնելով և ցույց տալով քա-
ջություն՝ նա մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ, որ լծի տակ էինք՝
դարձրեց շատերի վրա լուծ դնողներ ու հարկապահանջներ:
Նա բազմացրեց արագ կերպով կուտակումները ոսկու, ար-
ծաթի և պատվական քարերի, նաև զանազան գույնի ու
դործվածքի զգեստների՝ հավասարապես տղամարդկանց ու
կանանց համար: Դրանով տգեղները գեղեցիկների նման
սքանչելի էին երևում և գեղեցիկները դառնում էին այն ժա-
մանակի հասկացողությամբ, ընդհանրապես, դյուցազուն-
ներ: Հետևակ մարտիկները ձիերի վրա բարձրացան, պարսա-
վորները դառան առհասարակ հաջող աղեղնավորներ և շեր-
տավորները զինվեցին սրերով ու նիզակներով, իսկ մերկերը
ծածկվեցին վահաններով և երկաթե զգեստներով: Եվ երբ
նրանք մի տեղ գային՝ բավական էին նրանց միայն տեսքը և
նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլմունքը և շողունը
թշնամիներին փախցնելու համար»:

¹ Տե՛ս հրատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հաբուրյունյանի, *Տիգրիս*, 1913, էջ 71:

[«Արանց կացեալ զուխ և արութին ցուցեալ՝ զազգս մեր քարձրացոյց, և զընդ լծով կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէս պէս գունից և անկուածոց՝ արանց միանգամայն և կանանց՝ հասարակաց բազմացոյց. որովք ազեղագոյնքն իբրև զգեղաւորս երեւին սքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք: Հետեակամարտքն ի վերայ ուտոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգնատուք երկաթեօք սլարածածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և վինուց փայլմունք և շողիւնք՝ զթշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու գամենայն հասակ պարարեալ»]¹:

3. Նույնը, I, գլ. Է՝

«Պատմվում է և այս, թե այս գործերը կատարելուց հետո՝ [Տիգրանը] իր քույր Տիգրանուհուն մեծ բազմությամբ ու թագաւորավայել կերպով ուղարկում է Հայաստան՝ այն ամանը, որ շինել էր ինքն իր անունով, այսինքն՝ Տիգրանակերտ»:

[Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծաւ ամբողջիւ ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց յիւր անուն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ...]²:

4. Նույնը, III, ԻԸ՝

«Եվ հիմքը փորելով՝ քանդեցին տապալեցին [Տիգրանակերտի պարիսպը], որի պատերը պինդ ու հարմար շինել էր Հայկազնյան Տիգրանը»:

[«Եւ նգախարխար արարեալ զայն [զպարիսպն Տիգրանակերտի], որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին»]³:

5. Նույնը, I, գլ. ԼԱ՝

«Ինչպես ինձ պատմողիս հաճելի է հավաստի կերպով պատմել իմ պատմության մեջ, իրոք, բուն և առաջին Տիգրանի ու նրա գործերի մասին այն, ինչ որ Երվանդյան Տիգրանի

¹ Տփղիս, 1913, էջ 72:

² Նույնը, էջ 82—83:

³ Նույնը, էջ 290:

մասին պատմվում է, նույնպես և քեզ ընթերցողիդ համար՝ պետք է լինեն ինչպես այդ մարդն ու նրա գործերը, նույն պես և այն, որ նրա մասին պատմվում է: Ուստի և ես սիրում եմ ըստ քաջության այսպես կոչել—Հայկ, Արամ, Տիգրան: որովհետև ըստ իս քաջերի սերունդները քաջեր են, իսկ բնօրինակ մեջ եղողներին ով ինչպես ուզում է՝ թող կոչի: Բայց դու ցազնության մտքով ևս մեր ասածը ճշմարիտ է: Ոչ մի Արամազդ չկա, իսկ նրանց համար, որոնք կամենում են, որ Արամազդ լինի՝ մինչև իսկ շորս այլևայլ Արամազդ կոչվոյնով կան, որոնցից մեկն է միայն Կունդ Արամազդը: Այսպես և շատերն են կոչվում Տիգրան, սակայն սա մեկ և միակն է Հայկազուններից... որ հափշտակեց Մարաց ու Պարսից իշխանությունը»:

[Հաւաստի պատմել զբուն և զառաջին Տիգրան և որ ինչի նմանէ գործք՝ սիրելի, որպէս ինձ պատմողիս ի մէջ իմոց բանից որ ինչ յաղագս Երուանդեանս Տիգրանայ բանք՝ եղիցի և քեզ ընթերցողիդ, որպէս այրն և գործք, այսպէս և զնմանէ բանք: Վասն որոյ սիրեմ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան—Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ քաջացն ազգք քաջք. իսկ միշոցքն՝ որպէս դէպ ումեք թուիցի կոչել: Բայց ըստ դիւցազնութեանն կարծեաց՝ ճշմարիտ է և ատելս մեր: Ոչ Արամազդ որ, այլ ի կամեցողսն լսին լինել Արամազդ շորից ևս այլոց անուանեցելոց ոմանց Արամազդ. յորոց մի է և Կունդ ոմն Արամազդ: Այսպէս և բազումք անուանեալք Տիգրան, մի է և միայնակ սա ի Հայկազանցս որ..... զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց»]՝:

Այս վկայություններից առաջինում ճշտությամբ արտահայտված ու պահված է Տիգրան Բ-ի կարճատև տիրապետությունը Սելևկյան թագավորության հույների վրա², Երկրորդ վկայության մեջ, որն առանձնապես կարևոր է ու հետաքրքիր, մատնացույց է արված հայկական զորաբանակի վերակազմությունը և նկարագրված են նաև Հայաստանի լիառատ ու բարեկեցիկ վիճակը և այն մեծ հարստությունները, որ կային երկրում Տիգրանի ժամանակ: Երրորդ և չորրորդ վկայությունները ևս միանգամայն ստույգ են և պատմական և վերաբերում են Տիգրանակերտի շինությունը՝ Աղձնիքում: Իսկ հինգերորդ վկայության մեջ

¹ Տիգրիս, 1913, էջ 85:

² Տե՛ս Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 454:

հիշատակված է նույնպես, որ Տիգրան Բ-ը նվաճել էր Մարաց և Պարսից (այսինքն՝ Պարթևների) տերությունը:

Վերոհիշյալ երկրորդ վկայության մեջ, ինչպես մատնանշել էինք նախորդ մեր աշխատություններից մեկում¹, «Իզով և մեզու զհասակս ամենեցուն պարարեալ» արտահայտությունը հստորական մի շափազանցություն է, որը ճիշտ կարող է լինել, գլխավորապես, իշխող դասերի նկատմամբ: Միանգամայն սակայն չնարավոր է և հավանական, որ հարստացած ու փարթամացած աչս դասերի զորեղացման և սրանց իշխանության ու արտոնությունների բնդարձակման հետ միասին կարող էր ծանրացած լինել իրավական դրությունը շինական դասի:

Որ խորենացու մոտ պատմական ևն ու արժանահավատ նաև վերոհիշյալ հիշողությունները Հայաստանում կիտված դրամական ու այլ հարստությունների մասին՝ այս հաստատում են, ինչպես կտեսնենք ներքև, Պլուտարքոսի վկայությունները հսկայական այն դումարների մասին, որ տարի էին Հայաստանից Լուկուլլոսը և Պոմպեյոսը:

¹ Տե՛ս «О торговле в городах Армении», էջ 65--66:

**ՄԻՆՐԴԱՏԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒ ՓԱԽՈՒՍՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ՆՈՐ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՄ**

1. Մինրդատյան երրորդ պատերազմը.—Տիգրանի շեզոխությունը.—Մինրդատի դաշինքը Սերտրիոսի հետ.—պատերազմի պատճառը:—2. Մինրդատի պարտությունը Բիթանիայում.—օգնության մերժումը և Տիգրանի շեզոխությունը:—3. Մինրդատի պարտությունը Կաբիրայի մոտ և փախուստը Հայաստան:—4. Լուկուլլոսի պահանջը իրեն հանձնելու Մինրդատին և Տիգրանի մերժումը.—Պլատարհոսի սխալ անդեկությունը պատերազմի հայտարարման մասին Տիգրանին.—Ալպիոսի դավադրական գործունեությունը Հայաստանում:—5. Պատերազմի սվարտումը և Պոնտոսի Բաղաթենի ավերումն ու կողոպտումը:—6. Հայկական պատերազմի նախապատրաստումը.—Հոռմեական Ասիայի տնտեսական դրույթան լքելուց հետո թիկունքի ապահովման նպատակով:—7. Լուկուլլոսի գաղտուկ ու գողարարո հարձակման դիտավորությունը:—8. Ելուզակ Լուկուլլոս-Վայկունի մասին շար հիշատակը Հայաստանում:

Մինրդատյան առաջին պատերազմից հետո Սուլլայի և Մինրդատի միջև կայացել էր միայն բանավոր համաձայնություն և Դարդանոսում կնքված դաշնագրությունն (84 մեր թվ. առ.) ուներ ավելի շուտ ժամանակավոր դինադադարի բնույթ, քան հաստատուն ու տևական խաղաղություն:

Թե որքան անկայուն էր բանավոր այս հաշտությունը՝ ոչ ոք նկատվեց դաշնագրությունից արդեն մեկ տարի հետո:

83 թվին հոռմեական Ասիայի կառավարիչ Մուրենան, անտես տոնելով Դարդանոսի դաշինքը՝ ինքնազուլս կերպով, առանց համահանգ ժողովրդի ու ժերակույտի հավանության, վերսկսեց պատերազմը Մինրդատի դեմ: Մինրդատյան այս երկրորդ պատերազմը, որը տևեց մոտ երեք տարի (83—81 մեր թվ. առ.), դադարեցվեց Սուլլայի հրամանով միայն այն ժամանակ, երբ հոռմեա-

կան պարտւած զորքերը հարկադրւած էին ևտ նահանջել Պոնտոսից:

Այս երկրորդ պատերազմից հետո՝ Միհրդատը, որն անկեղծ կերպով կողմնակից էր խաղաղության՝ ուղարկեց Հոռոմ հատուկ դեսպանություններ (79 և 78 թթ.) և խնդրեց, որ Դարդանոսի դաշնագրությունը ձեռնարկէր զրաւուր կերպով և վավերացվի հոռոմեական ծերակույտի կողմից: Եվ երբ նրա այս դիմումները մնացին անհետեանք՝ նա յամոզվեց, որ կռիվն անխուսափելի կերպով վերսկսվելու և հակառակ իր ցանկության:

Եթէ Միհրդատույան երրորդ պատերազմը բռնկվեց այս րանակցություններից հինգ տարի հետո՝ դրա պատճառն այն էր, որ Սուլլայի մահից հետո (78 մեր թվ. առ.) Հոռոմում կառավարութեան դեմ ստրիկ կանգնել դեմոկրատական կուսակցությունը և Իսպանիայում վաանդալոր ընթացք էին ընդունել վտանգի գեմոկրատների կռիվները Սերտորիուսի հանճարեղ ղեկավարութեամբ:

Պատմագիտութեան մեջ տիրող կարծիքը, որ Տիգրանն այս երրորդ պատերազմում ևս լքել էր Միհրդատին և խախտել իր կնքած դաշինքը՝ չէ հաստատվում սկյութադէյուրների ուշադիր ու քննական ուսումնասիրութեամբ: Հայ-պոնտական դաշինքը չէ վերաբերել, ինչպես վերև տեսանք, հոռոմա-պոնտական պատերազմներին: Միհրդատի դաշնակիցը եղել է երրորդ պատերազմում ոչ թէ Տիգրանը, որի նոր հիմնած մեծ պետութեանն ապահոված չէր պարթևական հարձակումների վտանգից, այլ հոռոմեական հեղափոխական դեմոկրատիայի առաջնորդ Սերտորիուսը, որը հավաքել ու կազմակերպել էր Իսպանիայում Հոռոմի պահպանողական կառավարութեան դեմ հզոր մի զորարանակ: Միհրդատը շատ լավ հասկանում էր, որ վիթխարի ու զսրեղ Հոռոմը գրեթե անպարտելի է: Նա որոշել էր չկռվել այժմ երկու հոռոմեական կուսակցութեանների հետ միաժամանակ, ինչպես նա այդ արել էր առաջին պատերազմի ընթացքում: Նրա զլխավոր հույսն այժմ այն էր, որ նա կկարողանա փրկել մոտալուտ վտանգից իր երկիրը, դաշնակցելով ու համաձայնութեան գալով դեմոկրատական կուսակցութեան հետ ընդդէմ իշխող կառավարութեան:

Դաշինքը Սերտորիուսի հետ կնքվել էր հետևյալ պայմաններով՝ պրովինցիա Ասիան մնալու էր հոռոմայեցիների իշխանութեան ներքո, իսկ Բիթանիան, Պափլագոնիան և Կապպադովկիան, որոնք մշտական կռվախնձոր էին Հոռոմի և Պոնտոսի միջև և որոնք Պոն-

տոսի համար ունեին կենսական նշանակություն՝ ստանալու էր Միհրդատը:

Միհրդատյան երրորդ պատերազմի պատճառ էր ծառայել Բիթանիայի միացումը Հռոմին, որով խախտվում էր Դարդանոսի զաշնադրությամբ հաստատված քաղաքական հավասարակշռությունը: Հռոմը, հաստատելով իր տիրապետությունը Բիթանիայում՝ ո՛չ միայն դառնում էր Պոնտոսի անմիջական հարևանը, այլև տեր ու տնօրենն էր դառնում սևծովյան նեղուցների: Այնուհետև նա, երբ ուզենար՝ կարող էր փակել նեղուցները և քայքայել Պոնտոսի ու Բոսփորի առևտրական մեծ քաղաքների տրնտեսական բարեկեցությունը:

Պատերազմը սկսվեց 73 թվի գարնանը: Պոնտական զորքերի դեմ, որոնք առաջ էին շարժվել դեպի Կապպադովիա և դեպի Բիթանիա՝ հռոմեական ծերակույտն ուղարկեց Կոտտային ու Լուկուլլոսին: Պատերազմի սկզբում Կոտտայի զորքը և հռոմեական նավատորմի ծանր պարտության կրեցին Քաղկեդոն քաղաքի մոտ և Բոսփորի նեղուցում: Սակայն շուտով Կիզիկոս քաղաքի մոտ բախտը դավաճանեց Միհրդատին և նա ծանր պարտություն կրեց ու հազիվհազ կարողացավ նահանջել իր երկիրը: Կովի բեմը դառավ այնուհետև Պոնտոսը, որը ենթարկվեց ավերածության և անխնա կողոպտման Լուկուլլոսի զորքերի կողմից:

Միհրդատը սկսեց իր երկրում հավաքել նոր զորքեր և ամբռնալով իր երկրի լեռնային շրջաններում՝ աշխատեց նախապատրաստել նոր դիմադրություն: Միևնույն ժամանակ նա օգնություն խնդրեց իր որդուց՝ Մաքարեսից, որը Բոսփորի փոխարքան էր, նաև պարթևներից, սկյութներից ու Տիգրան Բ-ից:

Սակայն նրա նոր նախաձեռնությանը պոնտական զորքերի ծանր անհաջողություններից հետո այլևս ոչ ոք հավատ չէր բնծույում: Թշնամու կողմն էին անցնում այժմ շատերը մինչև իսկ Պոնտոսի մեծամեծներից: Նրան դավաճանում էին նույնիսկ սեփական իր դեսպանները:

Միհրդատի հարազատ որդին՝ Մաքարեսը ո՛չ միայն չօգնեց հորը, այլ ինքը հարմար առիթի էր սպասում և հռոմայեցիների հետ ուղում էր կնքել անջատ հաշտություն:

Տիգրանի մոտ ուղարկած դեսպանության մասին Պլուտարքոսը պատմում է հետևյալը:

«Մետրոդորոսը Միհրդատի կողմից, —ասում է Պլուտարքոսը, —ուղարկված էր Տիգրանի մոտ իբրև դեսպան

խնդրելու օգնութիւն հոռմայեցիների դեմ: Սրան հարցրել էր Տիգրանը՝ «իսկ դու ինքդ, ո՞վ Մետրոդորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այս մասին»: Եվ նա՝ կամ Տիգրանին օգտակար լինելու համար և կամ շքանկանալով որ Միհրդատը փրկվի՝ ասում է՝—«իրբև դեսպան խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իբրև խորհրդատու՝ խորհուրդ չեմ տալիս»¹:

Միհրդատի դիմումի մասին Տիգրանին ուշագրավ մի վկայութիւն ունի նաև Մեմնոնը, որն ըստ իս ավելի արժանահավատ է, քան Պլուտարքոսի վկայութիւնը:

«Միհրդատը... սպարկեց, — վկայում է Մեմնոնը, — դեսպաններ Ակյութացոյ թագավորների, Պարթևաց թագավորի և յոր փեսայի՝ Տիգրան Արմենի մոտ: Սակայն առաջիններից նա ստացավ մերժում, իսկ Տիգրանը, որին շարունակ անհանդստացնում էր ու աղերսալից խնդրում Միհրդատի դուռարը՝ վերջ ի վերջո խոստացավ օգնել»²:

Տիգրանի այս խոստումը մնացել էր, ըստ երևույթին, իբրև սոսկ խոստում: Սկզբնաղբյուրների մեջ նրա իրական օգնութեան ու աջակցութեան մասին ո՛չ միայն չկան որևէ տեղեկութիւններ, այլ ընդհակառակը՝ կան ակնարկներ նրա շեղոքութեան մասին, որ նրանք համարում են աններելի մի սխալ:

Պատմագիտական նորագույն երկերում ևս Տիգրանի շեղոքութիւնը համարում են քաղաքական մեծ սխալ, որովհետև այժմ վճռվում էր ո՛չ միայն Պոնտոսի, այլև Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի բախտն ու ապագան:

Այս գնահատութիւնը, իհարկե, ուղիղ է, սակայն Տիգրանին դատապարտողները պետք է ի նկատի ունենան միևնույն ժամանակ նրա դժվար կացութիւնը: Հանդես գալով հոռմայեցիների դեմ՝ նա հարկադրված պիտի լիներ պատերազմելու ո՛չ միայն սրանց, այլ նաև իր ռիսերիմ թշնամիների՝ պարթևների հետ: Գուտշմիդը կարծում է նույնիսկ, որ Տիգրանի վերջին կռիվը պարթևների դեմ շարունակվում էր նաև յոթանասնական թվականների սկզբներին՝ երբ Միհրդատի դեսպանները եկել էին օգնութիւն խնդրելու նրանից³: Չպետք է նաև մոռանալ, որ հոռմական նենգ ու ճարպիկ դիվանագիտութիւնն աշխատել էր իր հերթին, ինչպես դժվար չէ կռահել Պլուտարքոսի վկայութիւնը:

¹ Տե՛ս *Plut.*, Lucul., XXII, 4:

² Տե՛ս դ. 43, Lipsiae, 1816, էջ 64:

³ Տե՛ս *Gutschmid*, Geschichte Irans, Tübingen, 1888, էջ 82—83:

ներից՝, տպավորութիւն ստեղծել իր խաղաղ տրամադրութեան մասին Տիգրանի հանդեպ:

71 թվի գարնանը կռիվը Միհրդատի դեմ վերսկսվեց Պոնտոսի կենտրոնական շրջանում Կաբիրայի մոտ (այժմ՝ նիկոսի կամ Նէոկեսարիա, Կելկիդ-Լիկոս գետի ափին): Թեև Կարիրայի մոտ սկզբում Միհրդատն ունեցավ որոշ հաջողութիւններ, սակայն շուտով նրան դավաճանեցին զորավարներից մի քանիստ, որոնց կաշառել էր Լուկոլլոսը: 71 թվի ամառը պոնտական զորքերը ծանր պարտութիւն կրեցին Կաբիրայի մոտ և Միհրդատը հաղիվ կարողացավ փախչել փոքրաթիվ զորախմբով նախ Կոմանա և ապա այստեղից Տալավրայի վրայով, որի տեղադրութիւնը դեռևս բավարար կերպով լուսաբանված չէ, եկավ Հայաստան ու խնդրեց իր փեսայից տալ իրեն օգնութիւն և ապաստարան (71 թվի աշնանը):

Հայաստանում նրան տրվեց, իրոք, ապաստարան, սակայն Տիգրանը, կամենալով շեղոթութիւն պահպանել՝ նրան շհրավիյեց իր մոտ արքունիք, այլ հրամայեց թագավորավայել պատիւներ մատուցանել աներոջը և պահել նրան իր պետութեան հեռավոր ու սահմանափակ երկրներից մեկում²:

Պատմագիտներից ոմանք, հավատ քնծայելով Պլուտարքոսի անհավաստի տեղեկութիւններին՝ մեղադրում են Տիգրանին, որ նա չէ ուզեցել հանդիպել ու մխիթարել իր դժբախտ ազգակա-նին և որ նա ուղարկել է Միհրդատին վատաուղջ ու ճահճային մի վայր³: Նրանք աչքաթող են արել, որ Պլուտարքոսի թե այս և թե այլ նման գունավորված տեղեկութիւնները, որոնք չեն համապատասխանում մյուս աղբյուրների վկայութիւններին՝ հնարովի հերյուրանքներ են և շունեն պատմական նշանակութիւն⁴:

Տիգրանի վարքագիծը պարտված ու իր մոտ փախած Միհրդատի հանդեպ ունեցել է, իրապես, քաղաքական զրդապատմոտներ: Տիգրանը, ինչպես Միհրդատյան երկրորդ պատերազմի ընթացքում, նույնպես և Միհրդատի վերջնական պարտութիւնից հետո, աշխատել էր պարզապես խույս տալ պատերազմից,

¹ Տե՛ս *Plut.*, *Lucul.*, XIV, 1-7:

² Տե՛ս *Memnon*, գլ. 49 և *App.*, *Mithrid.*, 82:

³ Տե՛ս *Plut.*, *Lucul.*, XXII, 1:

⁴ Պլուտարքոսի անհավաստի վկայութիւններին հավատ են քնծայել Ռեյնաչը, Երնաբը և ուրիշները տե՛ս *Reinach*, *Mithridate Eupator*, էջ 346 և *Eckhardt*, *Die armenischen Feldzüge des Lukullus*, *Klio*, XI, 4, էջ 402:

հույս ունենալով, որ շեղոքության պահպանմամբ նա կկարողանա պահպանել նաև խաղաղությունը Հոռմի հետ:

71—70 թվի ձմեռը Լուկուլլոսը անցկացրեց իր նոր նվաճած Կաբիրա քաղաքում Հայաստան փախած Միհրդատի պալատում: Կաբիրայի մոտ տեղի ունեցած մեծ կռվից հետո, 71 թվի վերջերին, նա ուղարկեց Տիգրանի մոտ իր կնոջ եղբորն՝ Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջեց, որ Տիգրանը հոռմայեցիների ձեռքը հանձնի պոնտական թագավորին:

Պլուտարքոսի անհավաստի վկայություններն այս դեսպանությունից մասին, որոնք առանց ստուգման մեջ են բերված գրեթե բոլոր պատմագիտական երկերում՝ մանրամասն քննված են իմ «Տիգրան Բ-ը և Հոռմը» աշխատության մեջ:

Պլուտարքոսի այդ վկայություններից անհավաստի է և հնարովի նրա հաղորդած հիմնական տեղեկությունը, որ իբր թե Ապպիոս Կլավդիոսը, մերժում ստանալով Տիգրանից՝ նրան հայտարարել էր պատերազմ: Այդ չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև, ինչպես հայտնի է, հոռմեական ժերակույտը չէր լիազորել Լուկուլլոսին պատերազմ շարժարարել Տիգրանին: Միանգամայն անհավանական է, բացի այդ, որ 71 թվի վերջերին Լուկուլլոսը պատերազմ հայտարարած լիներ Տիգրանին, արովհետև նա դեռևս չէր նվաճել պոնտական խոշոր քաղաքները և չէր ապահովել իր թիկունքը: Եվ վերջապես, կարող էր միթե Լուկուլլոսն այնքան անհեռատես ու անզգույշ լինել, որ հայկական իր արշավանքը սկսելուց մոտ մեկ ու կես տարի առաջ պատերազմ հայտարարեր Տիգրանին, ժամանակ տալով նրան ու հնարավորություն նախապատրաստելու ռազմական իր ուժերը պատերազմի համար:

Պլուտարքոսի հիշյալ վկայության սխալ լինելն այնքան ակնհայտ է, որ նրա այդ տեղեկությունն անտես է արված ախանաժող պատմագետների երկերում, օրինակ՝ Մոմզենի, Ռեյնարի և ուրիշների ուսումնասիրություններում:

Ապպիոս Կլավդիոսի ընդունելության մասին Անտիոքում լավելի վստահելի են, անտարակույս, Մեմնոն Հերակլեացու հաղորդած տեղեկությունները, որովհետև սա, պատկանելով փոքրասիական հույն հեղինակների խմբին՝ Հոռմի հակառակորդների նկատմամբ շունի այն միտումնավորությունն ու աշտու վերաբերմունքը, որ հատուկ են հոռմեական պատմագիրներին: Եվ ուշագրավ է, որ պատերազմի հայտարարության մասին

Մեմնոնը ոչինչ չգիտե: Բայց նա հանգամանորեն մեջ է բերում Տիգրանի պատասխանն Ապպիոսին, որը միանգամայն հիմնավոր էր ու արդարացի և, հավանորեն, հենց այդ պատճառով չի իշատակված Պլուտարքոսի ու հռոմեական պատմադիրների երկերում: Մեմնոնի ասելով, Տիգրանը պատասխանել էր Ապպիոս Կլավդիոսին և հայտնել էր նաև նամակով Լուկուլլոսին, որ բոլոր մարդիկ իրեն կպախարակեն և որ իր ազգականության ասցև ևս ինքը խայտառակ կլինի՝ եթե հռոմայեցիների ձեռքը հանձնել իր կնոջ հորը¹:

Ապպիոսը, որն, ըստ երևույթին, գաղտնի հրահանգ էր ունեցել գրգռելու ու ապստամբեցնելու Տիգրանի դեմ Ասորիքի հունական քաղաքները և Տիգրանին հայտատակված օտար ժողովուրդները՝ հաջողությամբ էր կատարել Լուկուլլոսի հանձնարարությունները: Նա հռոմայեցիների կողմն էր գրավել դժգոհ իշխաններից ոմանց, որոնց թվումն էր Կորդվաց Զալքեենոս թագավորը: Իսկ Ասորիքի մի քանի քաղաքներին, որոնք խոստացել էին ապստամբել Տիգրանի դեմ՝ նա խորհուրդ էր տվել սպասել մինչև Լուկուլլոսի գալը:

70 թվի գարնանը հռոմայեցիները երկար պաշարումից հետո կարողացան գրավել Հերակլեան և Սինոպը, իսկ 70 թվի աշնանը՝ նաև Ամիսոսը: Այս քաղաքների անկումից հետո՝ Հռոմք տեր էր դառնում ամբողջ Պոնտոսի, և պատերազմը Միհրդատի հետ կարելի էր համարել վերջացած:

Նվաճված երկիրը, մանավանդ, նրա հելլենիստական հարուստ ու շքեղ քաղաքները մատնվեցին անխնա կողոպուտի: Հռոմեական զորքերը հրդեհեցին ու իսպառ ավերեցին փարթամ ու հոյակապ Հերակլեա քաղաքը և հոշակավոր ու գեղեցիկ Ամիսոսը, որը համարվում էր Պոնտոսի Աթենքը: Եվ բնորոշ ու հատկանշական է, որ պատմադիտական մեծահոշակ մի քանի երկերի մեջ դորավար Լուկուլլոսը, հռոմայեցի ամենախոշոր ավարառուն և կողոպտիչը, որը քանդել ու հիմնովին կործանել էր հելլենիստական մեծ ու ճոխ կուլտուրան Պոնտոսում՝ համարվում ու անվանվում է պաշտպան հելլենական քաղաքակրթության և «հելլենիզմի ջերմ երկրպագուն»²:

Քաղաքները նվաճելուց հետո՝ Լուկուլլոսը նույն այս 70 թվին վերադարձել էր Պոնտոսից պրովինցիա Ասիա: Եւ խիստ ուշա-

¹ Տե՛ս Memnon, գլ. XLVI:

² Տե՛ս օրինակ, Ферреро, Величие и падение Рима, I, перевод А. Захарова, Москва, 1915, էջ 161 և 184:

գրավ է ու հետաքրքիր, որ նա Հայաստան արշավելուց առաջ անհրաժեշտ էր համարել թեթևացնել հոռմեական Ասիայի տնտեսական հուսահատական դրուժյունը:

Այս նահանգն առաջին Միհրդատյան պատերազմից հետո (88—84 մեր թվ. առ.) վճարելու էր ի պատիժ իր անհավատարմության, բացի հինգ տարվա հարկերից, նաև քսան հազար տաղանդ ռազմատուգանք: Նա այժմ կատարելապես սնանկացել ու արյունաքամ էր եղել, վճարելով հսկայական իր պարտքի վաշխառուական տոկոսները: Հոռմեական ֆինանսիստները, որոնք դրամական փոխառություն էին տվել աղքատացած այս երկրին՝ իրենց ստանալիք տոկոսների դիմաց բռնագրավում էին այստեղ տները, վարիլահողերը, այգիները, հասարակային շենքերը, հափշտակում ու Խտայիս էին տանում արվեստի իրերը, արձանները, պատկերները, տնակահույքը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը և վերցնում էին, բացի այդ, նաև պարտապանների երեխաներին կամ չենց իրենց պարտապաններին ու սրպես ստրուկ ուղարկում նույնպես Խտայիս: Չնայած սակայն ամբողջ այս նահանգի կատարյալ սնանկացման՝ նրա սկզբնական քսան հազար տաղանդ պարտքը 84 թվից հետո ո՛չ միայն չէր պակասել, այլ դառել էր 70 թվին քառասուն հազար տաղանդ (— մաս 168 միլիոն մսրկ կամ 84 միլիոն ոսկի ուրլի):

Վճարել այս հսկայական գումարը և նրա վրա բարգմեղ տոկոսները հոռմեական Ասիայի ուժերից վեր էր և այլևս նախապետ վոր չէր: Հարստահարվող բնակչությունը չափից դուրս զրզրոված էր հոռմայեցիների և, բնականաբար, նաև հոռմեական իշխանության դեմ: Լուկուլլոսն անհրաժեշտ համարեց հանդարտեցնել բնակչության այդ դժգոհությունը և աշխատեց թեթևացնել նրա տնտեսական դրուժյունը, որ դառել էր արդեն անտանելի: Մասնավոր պարտքերի համար նա արգելից վերցնել 12% -ից ավելի, արգելեց նմանապես ավելադրել չվճարված տոկոսների վրա նոր տոկոսներ և կարգադրեց, որ պահանջվող տոկոսների գումարը չլինի ավելի քան սկզբնական պարտքի գումարը¹: Եթե պարտապանները չէին վճարում իրենց պարտքերը՝ պարտատերերն իրավունք ունեին վերցնելու նրանց եկամուտի միայն մեկ քառորդ մասը²:

¹ *Տե՛ս Plut., Lucul., XX, 3:*

² *Նույնը, XX, 3:*

Որ իր բարենորոգումները և հոռմեական Փոքր Ասիայի խաղաղացումը Լուկուլլոսը կարևոր ու անհրաժեշտ էր համարել Հայաստան արշավելուց առաջ՝ այդ ուշագրավ մի փաստ է, որն ուշադրութեան չէ առնվել պատմագիտական երկերում: Շատ պարզ է, որ նա, որոշած լինելով պատերազմել Տիգրանի դեմ՝ պետք է ապահովեր իր թիկունքը արևմուտքում, որոշ գիշումնեի անելով հոռմեական Փոքր Ասիայի հուսահատված ու հուզված բնակչութեանը:

Պատմագիտական երկերում բնավ չէ լուսաբանված նոն Լուկուլլոսի Հայաստան արշավելու նենդ ու խորամանկ ծրարորը, որն առանց դժվարութեան քողազերծվում ու մերկացվում է սկզբնաղբյուրների ուշադիր քննութեամբ:

Տիգրանի դեմ իր արշավանքը Լուկուլլոսը կազմակերպում էր բոլորովին թաքուն կերպով: Նա աշխատել էր ըստ իս քնեցնել Տիգրանի աշալրջութեունը և ծրագրել էր հանկարծ ու անսպասելի հարձակվել ու ջախջախել նրան, նախքան նա հավաքած ու նախապատրաստած կլիներ իր ցրված զորամասերը:

Միանգամայն բնական է ու հասկանալի, որ Լուկուլլոսի այդ հարձակումն առանց պատերազմի հայտարարութեան, որով ստնահարվում էին միջազգային օրինականութեան կարգերը, չեն ուղում բացահայտ կերպով խոստովանել հոռմեական աղբյուրները և, մասնավորապես, Պլուտարքոսը, որը գրել էր Լուկուլլոսի ո՛չ թե անաշու պատմութեունը, այլ ներբողեանը: Սակայն պարզ ակնարկներ կան այդ մասին Ապպիանոսի մոտ, որն իր պատմութեան այս մասում օգտվել էր, հավանորեն, ոչ թե հոռմեական, այլ փոքրասիական շեզոք հույն աղբյուրից:

Ապպիանոսի համապատասխան վկայութեունից, որ ամբողջութեամբ մեջ ենք բերում, երևում է, որ Լուկուլլոսը՝ վերադառնալով 70 թվին՝ հոռմեական Փոքր Ասիա՝ նախ աշխատել էր սպավորութեուն գործել, որ իբր թե պատերազմը վերջացել է, և ապա շարժվել էր հանկարծ ու արագ երթերով դեպի Հայաստան:

«Արդ՝ հենց այսպես, — պատմում է Ապպիանոսը, — Լուկուլլոսն ավերեց Սինոպը և Ամիսոսը: Նա բարեկամու-

¹ Լուկուլլոսի վերադարձը Փոքր Ասիա պետք է ենթադրել ո՛չ թե Սինոպ ու Ամիսոս քաղաքների առումից առաջ 71 թվին, ինչպես Պլուտարքոսի հաղորդագրութեան համաձայն կարծում են Ռեյնաքը, Մոմզենը և ուրիշները, (տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 152 և „Римская история“, III, էջ 52). այլ այդ քաղաքների առումից հետո 70 թվին, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը:

Թյուն հաստատեց Միհրդատի որդու՝ Մաքարեսի հետ, որը Բոսփորի թագավորն էր և ուղարկել էր իրենն ոսկե պսակի Ասյա նա Տիգրանից պահանջեց Միհրդատին: Իսկ ինքը, վերադառնալով Ասիա, որը դեռ վճարում էր Սուլլայի սահմանած տուգանքները, որոշեց որ վճարեն եկամտաբեր մեկ քառորդը, և հարկ դրեց նաև տների ու ստրուկների վրա: Այնուհետև նա իր հաղթության առթիվ զոհաբերության հանդիսատեսներ կատարեց, որոնք թե պատերազմը հաջող կերպով ավարտված է: Եվ զոհաբերություններից հետո նա «ազմի ելավ Տիգրանի դեմ, որը շէր տվել իր ձեռքը Միհրդատին»¹:

Որ Լուկուլլոսն արշավել էր Հայաստան ծածկաբար ու հանկարծ՝ այդ, ինչպես կտեսնենք, ակնարկում են նաև Սալլուստիոսը և Մեմնոնը: Եվ ինձ թվում է, որ իր գաղտուկ ու գողաբարո հենց հարձակման պատճառով Լուկուլլոսը, որի անունն աղճատված ձևով պահվել է հայ ժողովրդական ավանդության մեջ² խիստ վատ հիշատակ է թողել Հայաստանում և հիշվում է Վայկուն անունով իբրև «ելուզակ», այսինքն՝ իբրև ավազակ, որը վրդովել էր հայ երկրի խաղաղությունը և հարկադրել էր Տիգրանին վերադառնալ Պտղոմայիդ քաղաքից Հայաստան:

Լուկուլլոս-Վայկունի մասին այդ հին ավանդությունը հիշատակված է Խորենացու Պատմության հետևյալ հատվածում: Խորենացի, II, գլ. ԺԴ՝

«Եվ այնուհետև նա [Տիգրանը] դիմում է Պաղեստինացոց աշխարհը վրեժ առնելու Պտղոմայիդում Կլեոպատրայից՝ նրա Դիոնիս որդու գործած հանցանքի համար իր հոր դեմ: Նա շատ գերիներ առնելով և հրեաներից՝ պաշարում է Պտղոմայիդ քաղաքը: Իսկ հրեաների Աղեքսանդրիա թագուհին, նույնը և Մեսաղինա, որը կինն էր Հուդա Մակաբեի Շմավոն եղբոր որդի Հովհաննեսի որդի Աղեքսանդրի և որն այդ ժամանակ կառավարում էր հրեական թագավորությունը՝ շատ նվերներ տալով Տիգրանին՝ այնտեղից ետ դարձրեց: Որովհետև Տիգրանը նաև լուր է ստացել, որ Վայ-

¹ App. Mithrid., 83 և 81:

² Գրիգոր Խալաթյանցի Լեթադրությունը (տե՛ս Армянские Аршакиды, Москва, 1903, էջ 64 և 375), որ իբր թե Խորենացին կամայական կերպով Լուկուլլոսին դարձրել է «Վայկուն Էլուզակ»՝ հավանական չէ: Խորենացու այդ վկայությունը հիմնված է ըստ իս ժողովրդական ավանդության վրա:

կուն անունով ինչ-որ մի ավազակ վրդովում և Հայոց երկիրը, գրաված լինելով Ամուր լեռը, որը մինչև այժմ այդ ավազակի անունով կոչվում է Վայկունիք»:

[«Եւ նոյն հետայն դիմէ [Տիգրան] յաշխարհն Պապեստինացւոց՝ վրէժս պահանջել ի Պտղոմայիդ Կղևոսատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց: Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ: Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսադինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յոհաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբոր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով՝ դարձոյց զնա անտի: Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ Վայկուն ոմն անուն յեղուզակ խոռվէր զերկիրն Հայոց, զլնաոն Ամուր կալեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վայկունիք»]¹:

Որ Լուկիոսն արշավել էր Հայաստան հանկարծակի ու առանց պատերազմ հայտարարելու՝ այդ կարելի է համարել ինչպես կտեսնենք նաև ներքև, անվիճելի:

¹ Տփղիս, 1913, էջ 128—129:

ԼՈՒԿՈՒԼԻՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ
ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌՈՒՄԸ

1. Տիգրանի աննգությունը.—Լուկուլոսի հանկարծակի հարձակումը.—արշավող զորքի նանսպարհի ուղղությունը:—2. Խունապը Տիգրանակերտում և Տիգրանի ճահանջը.—Մենրուժանի հերոսական դիմադրությունը և մահը:—3. Տիգրանակերտի համառ դիմադրությունը.—հայկական հեծելազորի ներխուժումը պաշարված Բաղաբը և Տիգրանի կանանոցի ու գանձերի ազատումը:—4. Տիգրանի ու Մինեղատի տեսակցությունը և խորհրդակցությունը:—5. Տիգրանի վերադարձը.—Մինեղատի դևոպանների խորհուրդը.—Տիգրանի որոշումը:—6. Տիգրանակերտի նակատամարտը.—հակատամարտի տեղը.—հռոմեական և հայկական զորքերի թիվը:—7. Ճակատամարտի մասին տարբեր ավանդությունները.—Պլուտարխոսի վկայության անհավաստիությունը.—Ապպիանոսի տորածայն հաղորդագրությունը—Ապլուսաիոսի վկայությունը:—8. Տիգրանի զորքի կորուստները:—9. Տիգրանակերտի նակատամարտի ծանր հետևանքները.—Տիգրանակերտի առումը.—Տիգրանի մեծ պետության քայքայումը:

Լուկուլոսի ծրագրած պատերազմը Տիգրանի դեմ նախապատրաստվում էր, ինչպես ասացինք, թաքուն կերպով ու դավադրաբար:

Տիգրանը չէր սպասում և ամենևին չէր նախազգում իր երկրին սպառնացող մեծ վտանգը: Նա գիտեր, ըստ երևույթին, որ հռոմեական ժերակույտը չէր լիազորել Լուկուլոսին նոր պատերազմ սկսելու Հայաստանում: Նրան նաև հայտնի էր, հավանորեն, որ հռոմեական ժերակույտը, վտանգավոր համարելով պատերազմը հզոր Հայաստանի դեմ՝ չէր համաձայնել միջամտել Ասորիքի գործերին և դա՛հ բարձրացնել Սելևկյան օրինավոր ժառանգներին: Ծերակույտի խաղաղասեր այդ հակումները, ինչպես և պատերազմի վերջացման առթիվ Լուկուլոսի Եփեսոսում կազմակերպած հանդեսները՝ պիտի վստահուլթյուն ներշնչած լինեին

Տիգրանին, որ պատերազմի վտանգը հռոմայեցիներին հետ կարելի է համարել կանխված: Ուստի և նա ո՛չ միայն չէր նախապատրաստուիլում պատերազմի, այլ, ընդհակառակը, անհոգ ու հանդիստ դբաղված էր Տիգրանակերտ քաղաքի շինարարութեան ավարտման աշխատանքներով:

69 թվի դարնանը Լուկուլլոսն իր անձնական նախաձեռնութեամբ ու պատասխանատուութեամբ սկսեց հայկական արշավանդը:

Ինչպես հաղորդում է Սալլուստիուսը¹, ամենաարագ երթերով նա անցավ Կապպադովկիայի միջով և շտապեց դեպի Եփրատ գետը, որը բաժանում էր Հայաստանին կցված հին Մոփքը Արիոբարզանի թագավորութունից: Այստեղ Մելիտենի մոտ² Կապպադովկիայի թագավորը ծածկաբար պատրաստել էր տվել ձմեռվա բնթացքում լաստանավեր, որոնցով Լուկուլլոսը հեշտութեամբ անցավ Եփրատ գետը և դուրս եկավ Մոփք: Որ Լուկուլլոսը Եփրատ գետն անցել էր թաքուն ու անակնկալ կերպով՝ այդ բացի Սալլուստիուսից վկայում է նաև Մեմնոնը³:

Մեջ բերված այս տեղեկութունները, որոնք պատմական են և միանգամայն արժանահավատ՝ լուութեան են տրված Պլուտարքոսի կողմից, որը պարզապես աշխատել է սքողել այս արշավանքի գաղտագողի ու ելուզակային բնույթը: Այս տեղեկութունների փոխարեն, որոնք հայտնի են եղել իրեն Սալլուստիուսի պատմական երկից՝ Պլուտարքոսը տալիս է հրաշքներով յի հեքիաթական մի պատմություն: Նրա պատմելով, երբ Լուկուլլոսը հասավ Եփրատի ափը՝ հորդացած գետը, խոնարհվելով նրա առջև, ցամաքեց ու ձանապարհ տվեց հռոմեական զորքին:

Եփրատ գետն անցնելուց հետո հռոմեական զորքն առաջ շարժվեց և դարձյալ արագացրած երթով գնաց Մոփքի միջով գեպի Տիգրիս գետը, նպատակ ունենալով հանկարծակիի բերելու Տիգրանին և անակնկալ կերպով հարձակվելու Տիգրանակերտ քաղաքի վրա: Մոփքի բնակչությունը ո՛չ միայն ցույց չէր տվել որևէ դիմադրություն, այլ, ըստ երևույթին, ինքը հոժարակամ հնազանդվել էր Լուկուլլոսին և, հայթայթելով հռոմեական բանակին անհրաժեշտ պարեն՝ մեծապես հեշտացրել էր նրա տոաջխաղացումը դեպի Տիգրանակերտ:

¹ *Sb'us* fr. IV, 11, (Leipzig, 1856).

² Համեմատե *Tacitus*, *Annales*, 26—27.

³ *Memnon*, 56.

Արշավուղ զորքի ճանապարհի ուղղութիւնը նփրատ դետից մինչև Տիգրիս գետը պատմագիտական երկերում որոշված է միանգամայն բավարար ճշտութեամբ: Լուկուլլոսի երթուղու այս մասը ենթադրում են այժմյան Խարբերդի դաշտի միջով ու Արդանայի վրայով դեպի Տիգրիս գետն Ամիդ-Ռիարբեքիի մոտ. ուրեմն՝ այն հին ճանապարհագծով, որն Աքեմենյան Պարսկաստանի «արքայական ճանապարհի» մի մասն էր՝ և համապատասխանում էր Պելոպոնեսից քարտեզում նկարագրված Melitene ad Tygrem ուղեգծին:

Տիգրիս դետից մինչև Տիգրանակերտը (այժմյան Ֆարկինը), ուր շտապում էր հասնել հռոմեական զորքը, ընդամենը միայն մոտ 150 կիլոմետր էր: Լուկուլլոսի նենգ ու խորամանկ ծրագիրը իրականանում էր, ինչպես տեսնում ենք, ամենամեծ հաջողութեամբ: Թշնամին կիսով մասեցել էր Տիգրանակերտին և ահավոր վտանգը կախված էր արդեն Հայաստանի գլխին, իսկ Տիգրանը դեռ ոչինչ այդ մասին չգիտեր և ո՛չ զորք էր հավաքել և ո՛չ էլ կարող էր որևէ կերպ սպասնացող այդ վտանգը կանխել:

Հռոմեական զորքի անակնկալ ներխուժման լուրը Տիգրանակերտում թվաց միանգամայն անհավատալի: Ապպիանոսի վկայութեամբ՝ Տիգրանն այդ լուրը տարածողին համարել էր գրգռիչ ու խռովարար և հրամայել էր կախաղան հանել²:

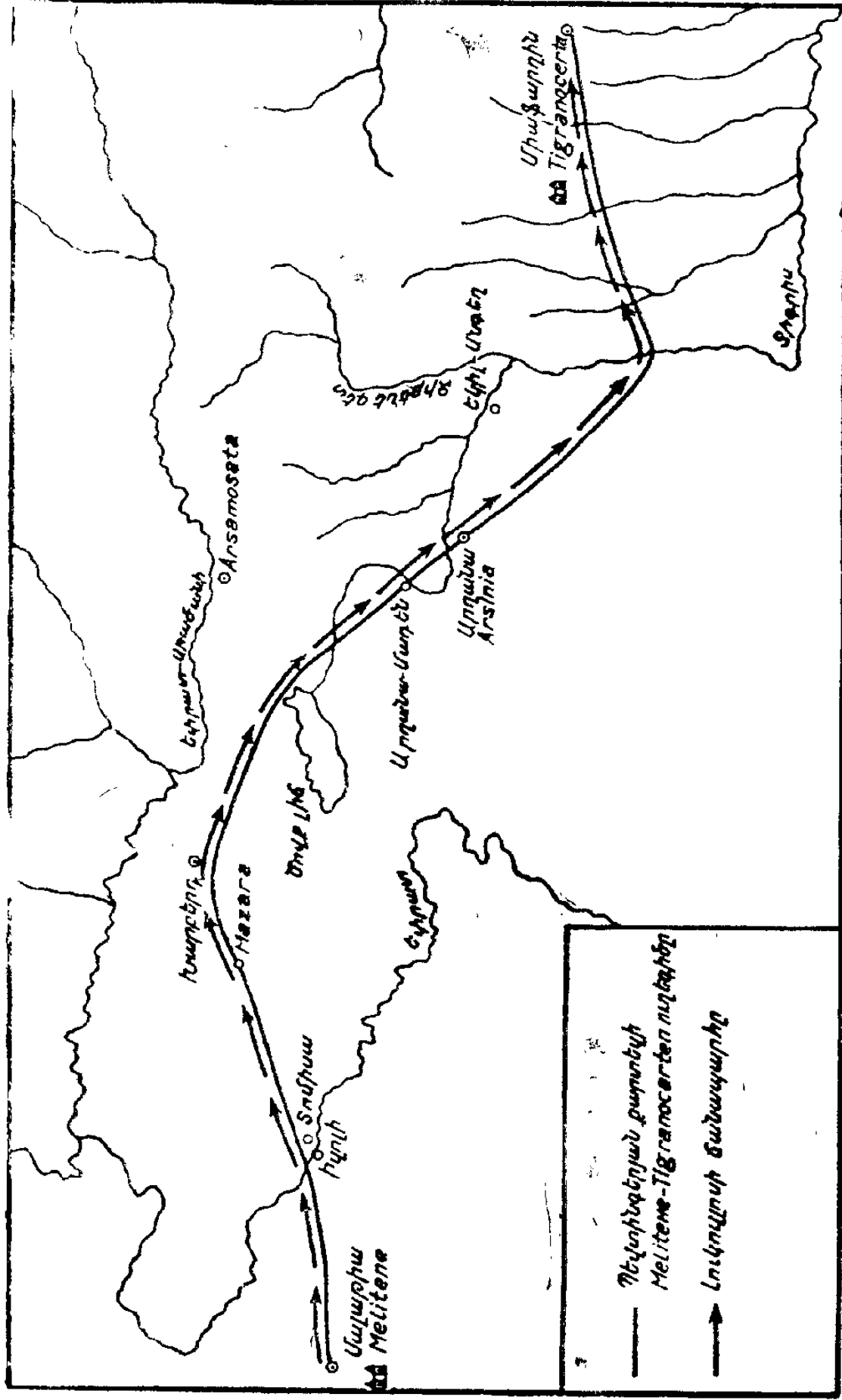
Կրաքերի հաղորդած տեղեկության հաստատումն առաջ բերեց Տիգրանակերտում շփոթութիւնն ու իրարանցում: Տիգրանը, որը պատերազմի պատրաստութիւններ դեռ չէր տեսել՝ ստիպված եղավ մասնակի կերպով քաղաքը դատարկել և հեռանալ ապահով մի տեղ: Որպեսզի կարողանա ժամանակ շահել՝ նա իր զորավարներից մեկին, Մեհրուժանին, տվեց մի փոքր զորամաս³, ընդամենը՝ երկու հազար հեծելազոր՝ և հրամայեց, որ նա, ինչ գնով էլ որ լինի, կանգնեցնէ դոնէ ժամանակավորապես թըշնամու շարժումը դեպի Տիգրանակերտ:

Մեհրուժանի զորամասի հռոմեական զորքի դեմ ուղարկման մասին միանգամայն վստահելի ու արժանահավատ տեղեկութիւնն է հաղորդում դարձյալ Ապպիանոսը, որն, ինչպես վերև ասացինք, իր պատմութեան այս մասում օգտվել էր փոքրասիական շեզոք աղբյուրից:

¹ Տե՛ս իմ աշխատութիւնը „О торговле и городах Армении“, էջ 14—15:

² App., Mithrid., 84.

³ Նույնը, 84:

Մելիտենի և Թիգրանոստի միջև գտնվող ճանապարհի քարտեզը

«Երբ Տիգրանը այնուհետև,—վկայում է Ապպիանոսը¹,— հաստատ իմացավ [լուկուլլոսի ներխուժման մասին], նա ուղարկեց Մեհրուժանին երկու հազար հեծելազորով, որպեսզի նա ուշացնե լուկուլլոսի գրոհը»:

Պլուտարքոսը տալիս է նաև տեղեկություն Մեհրուժանի հերոսական մահվան մասին հանդուգն ու անհավասար կռվում: Սակայն թեև նրա այս վկայությունների հիմքը պատմական է, բայց սրոշ մանրամասնություններ հնարովի ու անհեթեթ հերյուրանքներ են, որոնց միջոցով նա աշխատում է ըստ իր սովորության անփանարկել Տիգրանին: Ակներև մի անհեթեթություն է, անշուշտ, Պլուտարքոսի հաղորդած սարբովի տեղեկությունը, որ իբր թև Մեհրուժանի փոքրաթիվ զորքին հրաման էր տրված կենդանի բռնել լուկուլլոսին և ոչնչացնել հռոմեական ահագին զորաբանակը:

Լուկուլլոսի սրբնիաց շարժումը դեպի Տիգրանակերտ առաջացրել էր այստեղ ինչպես տասյիներ, խուճապ ու շփոթ: Տիգրանի փախուստը քաղաքից կատարվել էր այնքան արագ ու հապճեպ, որ նա չէր կարողացել նետր վերցնել իր կանանոցն ու գանձերը:

Նահանջելով Տավրոսյան լեռներով², հավանորեն, այժմյան Ներջիկի և Շենիկի վրայով դեպի իր թագավորության կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները՝ Տիգրանակերտի պաշտպանությունը Տիգրանը հանձնարարել էր Մանկայոս գորավորին: Սա պետք է դիմադրեր ու պահեր քաղաքը, մինչև որ ինքը վանազան կողմերից կհավաքեր իր զորքերը և կգար նրան օգնության:

Տիգրանակերտի բերդապահ զորքը բաղկացած էր, ղլխավորապես, հույներից և կիլիկեցիներից: Ըստ երևույթին, այս զորքը կազմված էր Տիգրանակերտի քաղաքացիական իրավունքներ ստացած նորարնակներից, որոնց այստեղ էր պաղթեցրել Տիգրանը կիլիկիայից և Կապպադովկիայից:

Հռոմայեցիների բոլոր ջանքերը գրավելու քաղաքը գրոհով և պատերազմական մեքենաների օգնությամբ մնացին ապարդյուն ու անհետևանք: Մանկայոսի առաջնորդությամբ բերդապահ զորքը համառ ու տոկուն կերպով դիմադրում էր հռոմայեցիներին, թափելով նրանց ղլխին նետերի տարափ: Իսկ պաշարման մեքենաների վրա պաշարվածները վերևից ածում էին այրվող նավթ, որը ոչնչացնում էր մեքենաները:

Այսպիսով ամիսներ շարունակ Տիգրանակերտը մնաց կան-

¹ Նույնը, 84:

² *Plut.*, *Lucul.*, XXV, 7.

դուն ու անպարտելի մինչև Տիգրանի վերադարձը նոր կազմված
գորաբանակով:

Ուշադրավ է ու հետաքրքիր, որ Պլուտարքոսը ավելորդ է
համարել մատնանշել հռոմեական զորքի սկզբնական այս անու-
ջտույթյունը: Նա ոչինչ չէ հաղորդում նաև հայկական չեծեկա-
գորի հաշոդ ու հաղթական այն գրոհի մասին, որ հանդամունդին
հիշատակված է եղել փոքրասիական շեղոք աղբյուրներում, որոն-
ցից լայնորեն օգտվել էին Մեմնոնը և Ապպիանոսը:

Այս արժանահավատ աղբյուրներից հայտնի է¹, որ Տիգրանա-
կերտի պաշարման սկզբներում Տիգրանն այստեղ ուղարկել էր
մի բնտիր հեծելազունդ, որին հանձնարարել էր պաշարված քա-
ղաքից ազատել իր կանանոցն ու մեծագին գանձերը: Սրանք գա-
լով այնտեղ և, կտրելով նեոաձգությամբ հռոմեական ճամբարից
դուրս գալու ճանապարհը՝ դուրս բերին քաղաքից գիշերով Տիգ-
րանի կանանոցն ու թանկագին ամենաարժեքավոր իրերը:

Մեմնոնը և Ապպիանոսը, հենվելով պարզապես փոքրասիա-
կան շեղոք աղբյուրների վրա՝ հաղորդում են նաև, որ Տիգրանա-
կերտից հեռանալուց հետո 69 թվի գարնանը և կամ ամառը,
Տիգրանը հրավիրել էր իր մոտ Միհրդատին: Չնայած սակայն
այս միանգամայն արժանահավատ վկայությունը՝ բոլոր պատ-
մադեանները գերադասություն են տվել Պլուտարքոսի տեղեկու-
թյուններին, որը հաղորդում է, որ իբր թե Միհրդատի և Տիգ-
րանի հանդիպումը տեղի էր ունեցել դեռ Լուկուլլոսի արշա-
վանքից առաջ և իբր թե նրանք, խորհրդակցելով իրար հետ՝
որոշել էին Կիլիկիայի և Լիկանոնիայի վրայով ներխուժել հռոմեա-
կան Փոքր Ասիա²:

Պատմագետները ուշադրության չեն տուել, որ Պլուտարքոսը
է կամ նրա սկզբնաղբյուրը դիտավորյալ կերպով խարդախել են
պատմական իրական եղելությունը, որպեսզի թաքցնեն Լուկուլ-
լոսի արշավանքի նենգ ու անիրավ բնույթը և ցույց տան, որ
Տիգրանն ու Միհրդատը, դեռ Լուկուլլոսի արշավանքը չսկսած՝ իրար
նեո գաղտնի բանակցություններ էին փարել և իրենք հենց նախա-
պատրաստել էին ու սկիզբ դրել պատերազմական գործողու-
թյունների:

Որ Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցության մասին մեր նոր
լայտարությունը միանգամայն ստույգ է՝ այդ պարզ ցույց է

¹ *Stron Memnon*, 56 և *App. Mithrid.*, 85:

² *Stron Plut.*, *Lucul.*, XXIII, 6:

տալիս նաև ներքև մեջ բերված Մեմնոնի մի այլ կարևոր ցուցումը, որը բավարարաչափ քննված ու օգտագործված չէ եղել պատմադիտական նախորդ երկերում:

«Միհրդատը, — պատմում է Մեմնոնը, — մնալով մեկ տարի ու ութն ամիս Հայաստանի կողմերում՝ դեռևս չէր ներկայացել և չէր տեսնվել Տիգրանի հետ: Եվ երբ Տիգրանը խնդրեց, որ Միհրդատն իրեն տեսության գա՝ նա նրան ընդունեց շքով և արժանի համարեց թագավորավայել պատիվների: Մոտերեք օր նա դադանի խորհրդակցություն ունեցավ Միհրդատի հետ և ապա բարեկամարար նրան պարզեց փարթամ զգեստներ, տվեց տասը հազար հեծելազոր և ուղարկեց Պոնտոս»¹:

Մեմնոնի այս վկայության համաձայն Տիգրանի տեսակցությունը Միհրդատի հետ տեղի էր ունեցել վերջինիս Հայաստան գալուց քսան ամիս հետո: Արդ՝ վերև մենք տեսանք, որ Միհրդատը Հայաստան եկել էր 71 թվի աշնանը², ուրեմն նրա տեսակցությունը Տիգրանի հետ, համաձայն Մեմնոնի այդ վկայության, պետք է տեղի ունեցած լիներ ոչ թե պատերազմից առաջ, այլ պատերազմը սկսվելուց հետո՝ 69 թվի գարնան վերջերին կամ ամառվա ամիսներին:

Որ Տիգրանը միայն այժմ, մոտ երկու տարուց հետո միայն, թագավորական շքով ընդունեց Միհրդատին՝ այդ միանգամայն հասկանալի է, որովհետև Լուկուլոսի անսպասելի արշավանքից և պատերազմը սկսվելուց հետո Տիգրանի զուշավոր ու զուսպ դիրքը Հռոմի հանդեպ, ինչպես և նրա շեղոքությունը, որով նա մտածում էր պատերազմից խուսափել՝ կորցնում էին այլևս իրենց իմաստը: Եվ բնական է, որ նա միայն այժմ, հասկացած լինելով իր քաղաքական սխալը՝ կարիք ուներ Միհրդատի օգնության և գործակցության:

Տիգրանակերտ քաղաքը, որը պաշարված էր 69 թվի գարնանը՝ համառորեն դիմադրեց հռոմայեցիներին, սպասելով որ իրեն օգնության կգա Տիգրանի նոր կազմակերպված բանակը՝ Իսկ այդ ժամանակ Տիգրանը հետզհետե իր զորքերը հավաքեց գանազան շրջաններից, նաև իրեն ստորագրված վասսալական թաղավորություններից և իշխանություններից: Նրան օգնության եկան, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը³, Ատրպատականի ու

¹ Memnon, 55.

² Համեմատե նաև Reinach, Mithridate Eupator, էջ 348.

³ Plut., Lucul., XXVI, 6.

Սղիարէնի թագաժորները, նաև գորսամասեր և գովաներից, Վրաստանից, Արաբիայից և ուրիշ երկրներից:

ԵՅ թվի աշնանը Տիգրանը և նրա գորաքանակը ձանադար: րեկան և Տավրոսյան լեռներով իջան հարավ՝ ազատելու պաշար: րված Տիգրանակերտը: Տիգրանի այս ճանապարհը էր: Երբ որ Են: րազրուժ է Մշո դաշտից գեպի այժմյան Ներջիկ և այնտեղից դեպի ձախ շեղելով՝ Բատման-սուի ձախ կողմով մինչև Ֆարկին-սուի և Բատման-սուի գետախառնուրդը¹:

Հենց նույն այս ժամանակ Տիգրանի մոտ եկան, լինչպես վկայում են Մեմնոնը և Պլուտարքոսը, Միհրդատի ուղարկած սրասպամաժորութունը և նրա հմուտ ու փորձված զորավար Տաքսիլեսը: Մրանք նախազգուշացրին Տիգրանին, որ նա խու: սափե վճռական պատերազմից, որովհետև հռոմեական մշտական ու մարզված զորքը գրեթե անպարտելի է: Նրանք խորհուրդ տվին, որ նա արգելե, ըստ կարելույն, հռոմեական զորքի պա: րենավորումը և նրանց մատնե սովածության: Սակայն Տիգրա: նին դժվար էր հետևել այդ խորհուրդներին, որովհետև նա, ըստ երևույթին, չէր ուզում և չէր կարող, երկարացնելով պատե: րազմը՝ զոհ բերել Տիգրանակերտ քաղաքը, որը կարիք ուներ շտապ ու անհապաղ օգնության:

Հելլենիստական այս նոր քաղաքի կառուցման վրա, որ կու: տուրական մեծ ու հոյակապ մի դերժ էր՝ ծախսված էին ու գործա: գրված հսկայական միջոցներ ու աշխատանք: Այս քաղաքը, հա: մաձաչն Տիգրանի ծրագրի, լինելու էր նրա պետության լուսատու կենտրոնը և հետզհետե հեղաշրջելու և նորոգելու էր նրա հա: րենի երկրի հետամնաց նահապետական կյանքը:

Տիգրանակերտը, ինչպես ասացինք, նպաստելու էր նաև սուևորի ու արդյունագործության զարգացմանը Հայաստանում և օժանդակելու էր նույնպես հելլենիստական քաղաքակրթության և հելլենական արվեստի ու գիտության տարածմանը: Պարզ է, արեմն, ու հասկանալի, թե ինչո՞ւ Տիգրանը չհետևեց Միհրդատի ու նրա զորավարի խորհրդին և, օգնության շտապելով Տիգրանա: կերտին՝ ուղեց դադարեցնել նրա պաշարումը:

Ուշագրավ է, որ Լուկուլլոսն ինքը ևս, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², պաշարելով Տիգրանակերտը՝ հասկացել ու նա: խատեսել էր, որ Տիգրանը չէ կարող այդ հանդուրժել և անպայ:

¹ Տե՛ս Eckhardt, Die armenische Feldzüge des Lukullus, Klio, B1. X Heft 1. էջ 94:

² Plut., Lucul., XXVI, 4.

ման դալու է Նև ճակատամարտ է տալու իր նոր մայրաքաղաքը իրկելու համար:

69 թվի հոկտեմբեր ամսի սկզբներին Տիգրանի զորաբանակը մոտեցավ Տիգրանակերտին, և ընդհարումը հոռմայեցիների հետ դառավ անխուսափելի:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել, ինչպես երևում է սկզբնաղբյուրների վկայություններից՝ նիկեփորիոն (Ֆարկին-սու) գետի մոտ, որից մոտավորապես 750 մետր հեռավորության վրա գտնվում էր մի ցած բլրակ:

Հիմնվելով աղբյուրների և, գլխավորապես, Պլուտարքոսի նկարագրության ու ցուցումների վրա՝ ճակատամարտի տեղը գերմանական գիտնական Բելքր որոշել է Ֆարկին քաղաքի հարավարևելյան շրջանում, այժմյան Ֆարկին-սուի և Բատման-սուի միավորման մոտ գտնվող ձորադաշտում:

Հռոմեական զորքի թիվը Տիգրանակերտի կռվում հռոմեական աղբյուրները ցույց են տալիս, ընդամենը՝ մոտ 15000: Իսկ Տիգրանի զորքի թիվը Պլուտարքոսը և Ապպիանոսը հաշվում են մոտ 300.000: Հենվելով այդ թվական ավյալների վրա՝ Մոմզենը, և նրան հետևելով նաև ուրիշ պատմագետներ՝ Տիգրանի զորքի թիվը համարել են հռոմեական զորքի թվից քսան անգամ ավելի¹:

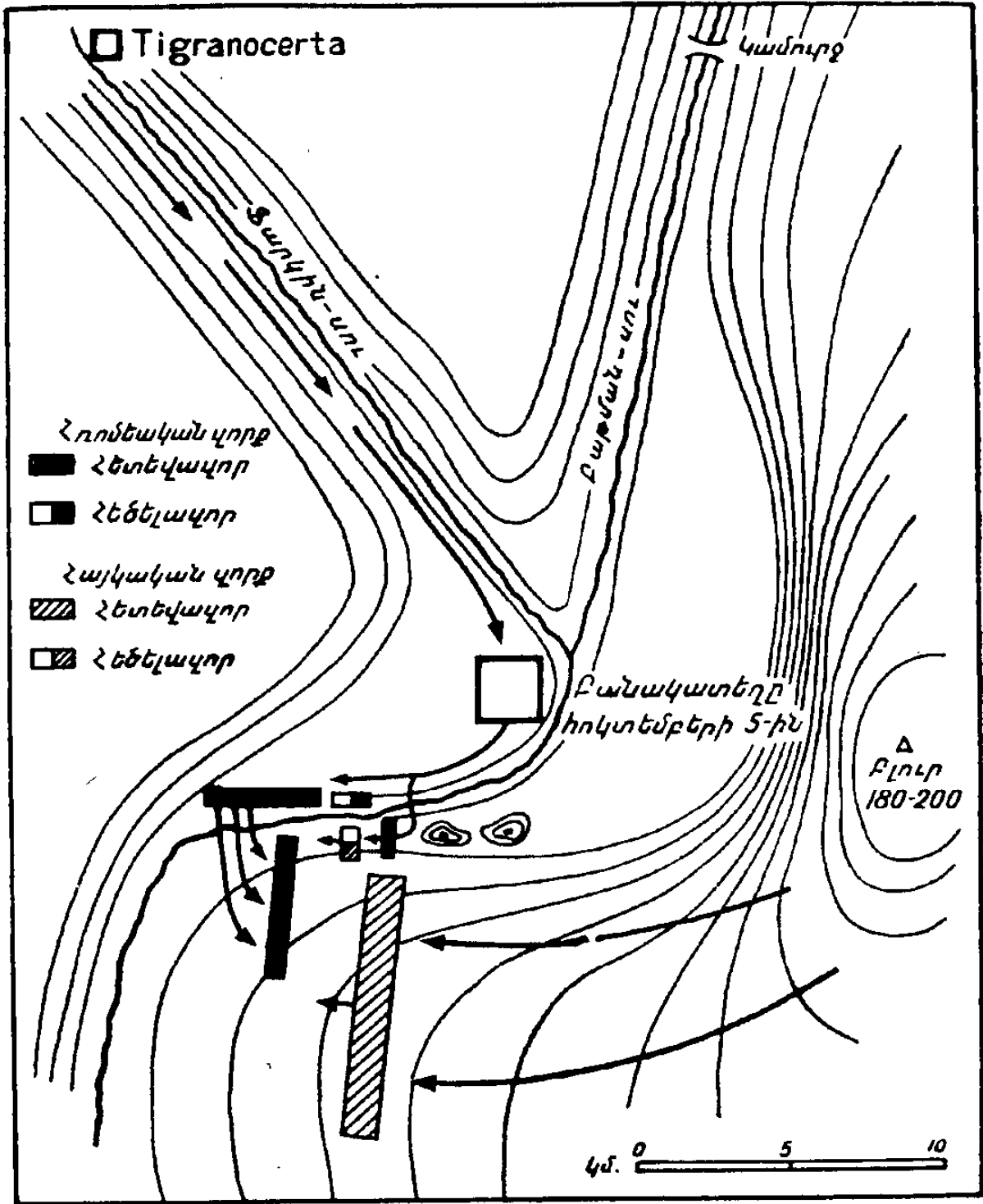
Սակայն պատմադիտական ավելի նոր ուսումնասիրություններում, օրինակ, Ռեյնաքի, Ֆեռետոյի, էքհարդի երկերում՝ Պլուտարքոսի վկայությունը, հատկապես, Տիգրանի զորքերի թվի մասին՝ համարվում է ակներև մի չափազանցություն² և գերադասություն է տրվում փոքրասիական շեղոք հեղինակների, Մեմնոնի և Փլեգոն Տրալլացու վկայություններին, ըստ որոնց հայ բանակի զորաթիվը ցույց է տրված 70.000 կամ 80.000³: Որ այս վերջին թվերը նախընտրելի են, այդ, իհարկե, անտարակուսելի է, որովհետև, ինչպես հայտնի է, հռոմեական զորավարներն իրենց պաշտոնական զեկուցադրերում թշնամու քանակի մասին տալիս էին միշտ չափազանցված ու սուտ տեղեկություններ:

Հռոմեական զորքի թվի նկատմամբ բոլոր պատմագետները համամիտ են և Տիգրանակերտի կռվին մասնակցողների ընդհանուր թիվը ենթադրում են 14.000—15.000: Սակայն, ինչպես շատ

¹ Համեմատե *Моммсен*. Римская история, III, էջ 57. *Нун*, История римской республики, Москва, 1908 և ուրիշները:

² *St'u Reinach*, Mithridate Eupator էջ 360, *Ферреро*, Величие и падение Рима, I, էջ 182, *Eckhardt*, Klio, Bd. X, 1, էջ 96—100:

³ *Memnon*, էջ 57 և *Phlegon*, fr. 12, *Müller*, Fr. Hist. gr., III, 606:

Տիգրանակերտի ճակատամարտն ըստ Պլուտարքոսի և Էքարտի

ճիշտ նկատել է Աստուրյանը¹, պատմաբաններն աչքաթող են արել, որ հոտմեական աղբյուրները մատնանշել են միմիայն հոտմեական զորքի թիվը, բայց չեն հիշատակել Հոտմի դաշնակիցների փոքրասիական զորքերը: Իսկ որ այդ օգնական զորքերը գործոն մասնակցություն էին ունեցել հայկական կռիվներին՝ այդ երևում է հենց իրենց իսկ հոտմեական կամ նաև այլ աղբյուրներից:

Օգնական այդ զորքերը, սրունցից որոշակի հիշատակված են գալատացիները, թրակացիները և բյուլանացիները՝ կազմում էին, ըստ երևույթին, Լուկուլլոսի զորաբանակի նշանավոր մասը: Ուստի և մենք սխալված չենք լինի, եթե Լուկուլլոսի ամբողջ զորքի թիվն ընդունենք Տիգրանակերտի ճակատամարտում ո՛չ թե մոտ 15.000, այլ ավելի քան 30.000:

Այսպիսով հոտմեական ու հայկական բանակների վերոհիշյալ մեկ առ քսան հարարերությունը, ինչպես տեսնում ենք, ակնհերև մի սխալ է: Ընդունելով, որ օգնական դաշնակից զորամասերի թիվը պակաս չէր լինի հոտմեական զորքի թվից՝ դժվար չէ համոզվել, որ Տիգրանի զորքը կարող էր Լուկուլլոսի զորքից ավելի լինել ո՛չ թե քսան, այլ առ տասիկն երկու անգամ:

Տիգրանակերտի ճակատամարտի տեղի ունեցավ, ինչպես հայտնի է, 69 թվի հոկտեմբերի 6-ին: Այդ մեծ ճակատամարտի մասին մեր ձեռքը հասել են երկու տարբեր հաղորդագրություններ, որոնք հիմնված են երկու տարածայն ավանդությունների վրա՝ հոտմեական և փոքրասիական: Հոտմեական ավանդությունը պահպանված է, գլխավորապես, Պլուտարքոսի մոտ, որն օգտվել էր Սալլուստիոսի և Տիտուս Լիվիոսի պատմական երկերից, իսկ փոքրասիականը՝ Աստիանոսի մոտ, որը Լուկուլլոսի արշավանքներին վերաբերող տեղեկությունները քաղել էր, գլխավորապես, փոքրասիական հելլենական որևէ աղբյուրից, թերևս, ինչպես ենթադրում է Ռեյնարը², Նիկողայոս Դամասկոսյու Պատմությունից:

Պլուտարքոսի մոտ ճակատամարտի մանրամասն նկարագրությունը համեմված է այնպիսի թատերական ու դրամատիկական միջադեպերով, որոնք ըստ իս հավանական ցուցանիշներ են համապատասխան այդ հատվածների անհավաստիություն: Նման կասկածելի զրույցներից է, իմ կարծիքով, ճակատամարտի նկարա-

¹ «Քաղաքական վերաբերություններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռոմայ», էջ 338—343:

² Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 443—449:

դրուիլյան հենց սկզբում տրված նրա հետևյալ տեղեկությունը, ճակատամարտն դեռ չսկսված, պատմում է Պլուտարքոսը¹, երբ լուկուլլոսի զորքը բանակ էր գցում գետի մոտ՝ Տիգրանը, տեսնելով փոքրաթիվ այդ զորքը՝ հեզմանքով բացականչել էր. «Եթե դրանք իբրև դեսպաններ են եկել՝ շատ են, իսկ եթե զինվորներ՝ բիշ են»։ Այս վկայությունը, իհարկե, չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մատնանշած հռոմեական ու հայկական զորքերի վերոհիշյալ թվական հարաբերությունը, ինչպես տեսանք, չափազանցված ու սխալ է։

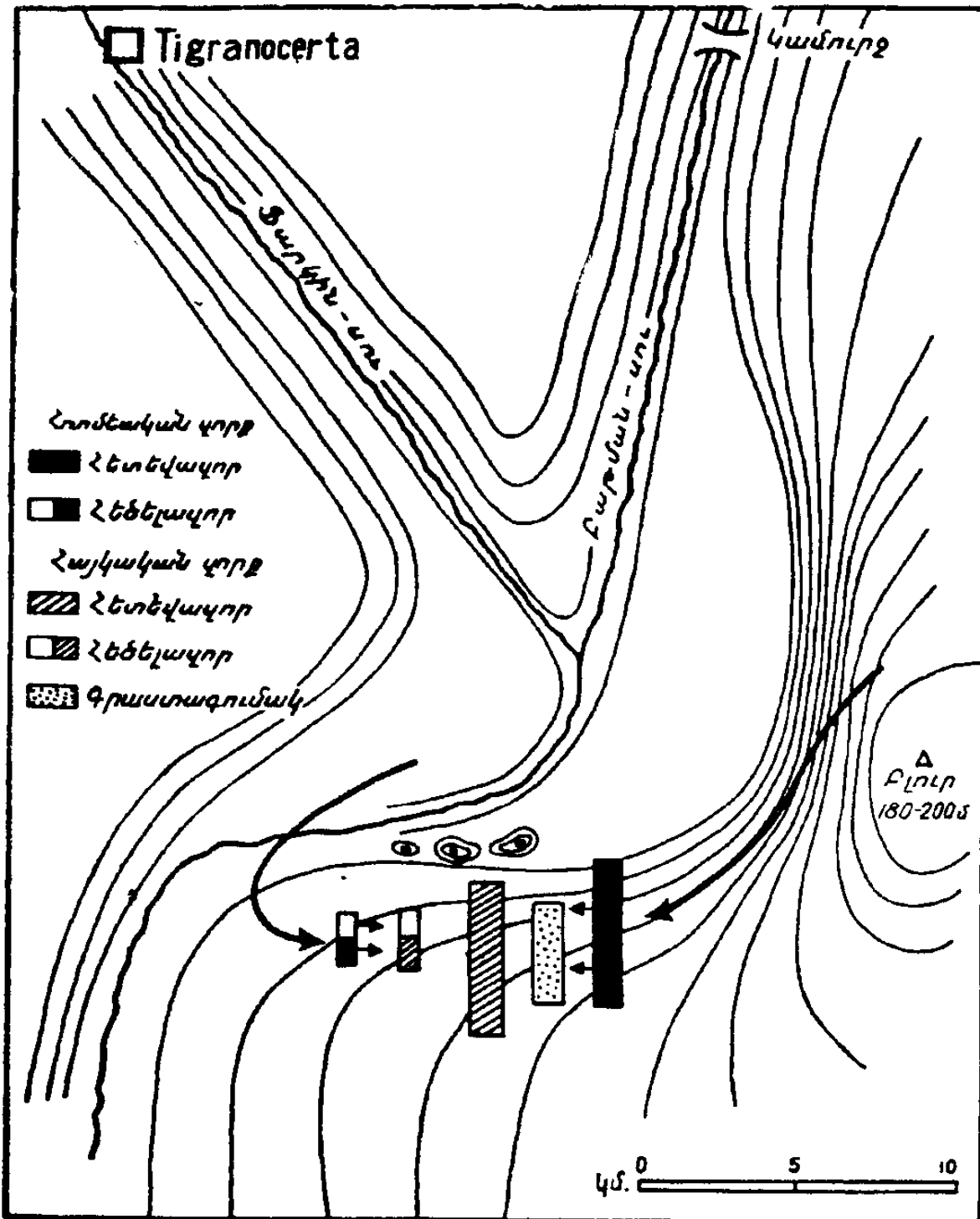
Մյուս օրը լուսաբացին, պատմում է այնուհետև Պլուտարքոսը², գետն անցնելուց հետո՝ լուկուլլոսը հրամայեց թրակահան ու գալատական հեծելազորին, որ նա կողքից հարձակվի թշնամու զրահավոր հեծելազորի վրա, որը գտնվում էր այ թևվում։ Իսկ ինքը, իր հետ վերցնելով երկու վաշտ հետևազոր՝ մերկացրած սուրը ձեռին գնաց թշնամիների դեմ ձեռնակովի։ Բայց տեսնելով, որ Տիգրանի զորքերի թիկունքում գտնվում է մի բլուր, որը կարևոր դիրք է՝ շտապեց գրավել այդ բլուրը։ Այստեղից նա ինքը ևս իսկույն հարձակվեց զրահավոր հեծելազորի վրա և տեղից։ Եվ ծանրաշարժ այս ձիավորները, չկարողանալով դիմանալ հռոմայեցիների հարձակմանը թիկունքից ու այ թևից՝ անկարգ կերպով մատնվեցին փախուստի և իրենց ձիերի հետ միասին ընկան խոնաված ու խուճապի մատնված հետևակ զորքի վրա։ Այսպիսով Տիգրանի ամբողջ զորքը պարտություն կրեց առանց ճակատամարտ տալու։

Ապպիանոսի տված ճակատամարտի նկարագրությունը բոլորովին տարբեր է։ Համաձայն նրա հաղորդած տեղեկությունների³ լուկուլլոսը ճակատամարտի սկզբում հրամայել էր իր հեծելազորին նեղել թշնամուն ճակատի կողմից և, կեղծորեն ետ փախչելով՝ նրան հեռացնել ու ցրել։ Իսկ ինքը գաղտնաբար անցել էր իր հետևազորի հետ թշնամու թիկունքը և բարձրացել մոտակա բլուրը, որի ստորոտում գտնվում էր թշնամու գրաստագումակի։ Հարձակվելով այդտեղից գրաստագումակի վրա՝ նա փախուստի էր մատնել սրան և ձգել հետևազորի վրա, որը բոլորովին բարոյալրված ընկել էր իր հերթին հեծելազորի վրա։ Այսպիսով Տիգրանի ամբողջ զորքը պարտվել էր առանց մարտի բռնվելու։

¹ *Plut.*, Lucul., XXVII, 4.

² *Նույնը*, XXVII, 7—9 և XXVIII, 1—9.

³ *App.*, Mithrid., 85.

Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Ապպիանոսի

Պատմագիտական երկերում արժանահավատ և լինումովում Պլուտարքոսի վկայությունը: Մինչդեռ միանգամայն լուրջ և հավասարի է ու հնարավոր, որ Լուկուլլոսը կարող էր, իրապես, Տիգրանին խաբելու համար նրա դեմ ճակատի կողմից ուղարկած լինել միմիայն իր արագաշարժ հեծելազորը, իսկ ինքը, վերցնելով հռոմեական ամբողջ հետևազորը, դեռ ռազմադաշտ չհասած՝ կարող էր անցած լինել թշնամու թիկունքը և հարձակված լինել գրաստադոմսակի վրա, ինչպես այդ վկայում է Ապոլիանոսը: Եթե հռոմեական սկզբնաղբյուրները չեն հիշատակում Տիգրանի գրաստադոմակը և Լուկուլլոսի ու հռոմեական ամբողջ հետևազորի հարձակումը դոմսակի վրա՝ այդ բացատրվում է, հավանորեն, նրանով, որ այդ գրոհը չէր կարող համարվել քաջարի ու առանձնապես սլատվաբեր մի գործ:

Լուկուլլոսի հաղթության բացառիկ ու առանձնահատուկ բնույթը մատնանշված է նաև Սալլուստիոսի հատվածներից մեկում: Միհրդատի Պարթևաց թագավորին գրած նամակում, որ մանրամասն մեջ է բերված նրա մոտ՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտին են վերաբերում հետևյալ սուղերը:

«Որովհետև տեղի նեղվածությունը, — ասված է Միհրդատին վերագրված այդ նամակում, — զորքի բազմությանն արգելք էր հանդիսանում ճակատամարտ տալու՝ Տիգրանի անխոհեմությունը նրանք [հռոմայեցիները] ցուցադրում են իբրև հաղթություն»¹:

Տիգրանի զորքերի կորուստների մասին հռոմեական հեղինակների տեղեկությունները հիմնապես հակասում են դարձյալ փոքրասիական շեղոք աղբյուրների վկայություններին: Այդ կորուստների մասին Պլուտարքոսը, հավանորեն, համաձայն Լուկուլլոսի պաշտոնական տեղեկագրի՝ տալիս է միանգամայն սուա ու չափազանցված թվեր: Նրա ասելով՝ Տիգրանի հետևազորից կոսորվել էր ավելի քան 100.000 մարդ և հեծելազորից շատ րչերն էին ազատվել, իսկ հռոմայեցիներից վիրավորվել էին 100 մարդ և սպանվել 5 մարդ: Ինչպես հայտնի է, նման սուա իվեր սովորական էին նաև Սուլլայի պաշտոնական ղեկուցարներում: Քերոնեսայի 67 թվի ճակատամարտում պոնտական զորքերի կորուստը նաև սուց էր տվել 60.000 մարդ, իսկ հռոմայեցիներինը՝ ընդամենը 14 մարդ:

Թե ի՛նչ արժեք ունեն հռոմեական զորավարների ինքնասլարծ ու սուա հաշվետվությունները՝ այդ շատ լավ գիտեն բոլոր

¹ Տես Sallust., IV, fr. 69:

պատմադեաները: Ուտի և նրանք ևս հավատ չեն ընծայել վերոհիշյալ թվերին:

Ռեյնաքը և նրա հետևորդները՝ Գարագաշյանը և ուրիշները գերադասելի են Օրոսիուսի տված տեղեկությունը¹, որի համաձայն սպանվածների թիվը հայ զորաբանակից ցույց է տրված ընդամենը 30.000 մարդ: Սակայն այս տեղեկությունն ևս, որը հիմնված է դարձյալ հռոմեական աղբյուրների, հավանորեն, Տիտուս Լիվիուսի հաղորդագրության վրա՝ չէ ընդունում էքհարզը²: Սրա կարծիքով, իրականին կարող է համապատասխան լինել ավելի շուտ Փլեգոն Տրալլացու վկայությունը, որի մոտ Տիգրանի զորքի ամբողջ կորուստը ցույց է տրված մոտավորապես 5000 մարդ³: Այս փոքր թիվն ինձ ևս ավելի ստույգ ու գերադասելի է թվում, որովհետև Փլեգոնի տեղեկությունը ակներևաբար քաղված է փոքրասիական շեղոք այբյուրից: Մոմզենը⁴ ևս վերոհիշյալ շինծու թվերը թիված ու հերյույ փած է համարում Սուլլայի հատուկ ոճով:

Տիգրանի կրած պարտությունը Տիգրանակերտի մոտ, ինչպես մանրամասն մատնանշված է իմ «Տիգրան Բ-ը և Հռոմը» ուսումնասիրության մեջ՝ խիստ չափազանցված է թե հռոմեական աղբյուրներում և թե պատմագիտական նորագույն երկերում: Այս ճակատամարտը, իրապես, ո՛չ թե իսկական արյունահեղ դիմամարտ էր, այլ խուճապ և փախուստ առանց կռվի:

Խիստ ծանր էին սակայն այս պարտության հետևանքները Տիգրանի նորաստեղծ պետության համար: Պարտության գրեթե խավոր հետևանքը եղավ Տիգրանակերտ քաղաքի կորուստը և հայկական մեծ պետության քայքայումը:

Հոկտեմբերի 6-ի ճակատամարտից հետո Լուկուլլոսը, ապահովված լինելով իր թիկունքը՝ կարող էր Տիգրանակերտի պաշարումն անհրկյուղ ու համարձակ շարունակել:

Այս քաղաքը, որը Մանկայոսի առաջնորդությամբ մոտ հինգ ամիս արիաբար դիմադրել էր հռոմայեցիներին՝ այլևս չէր կարող որևէ օգնություն ակնկալել արքայական բանակից: Չնայած դրան՝ նա անձնատուր չեղավ և համառորեն շարունակեց կռվել թըռնամու դեմ: Եվ եթե հռոմայեցիներին, այնուամենայնիվ, հա-

¹ Տե՛ս Orosius, Historia adversus paganos, VI, 3, 6, նաև Reinach, Mithridate Eupator, էջ 362 և Գարագաշյան, Քննական պատմություն, Բ., էջ 145:

² Տե՛ս Klio, Bd. X, 1:

³ Տե՛ս fr. 12, Müller, Fr. Hist. Gr., III, էջ 608:

⁴ Տե՛ս Римская история, III, էջ 37:

չսզվեց շուտով Տիգրանակերտը գրավել առանց արյունահեղ ընդարուամենքի ու մեծ կորուստների՝ դրա պատճառը, ինչպես միաձայն վկայում են հունա-հռոմեական ազդեցությունները՝ հույն վարձկան զինվորների ապստամբությունն էր ու դավաճանությունը։ Հռոմայեցիները, մտնելով Տիգրանակերտ՝ անխնա կոդոպտեցին քաղաքը։ Պլուտարքոսի պատմելով՝

«Լուկուլոսն ինքը գրավել էր նրա մեջ գտնվող գանձերը, և քաղաքը, որը բացի այլ հարստություններից ուներ նաև ութը հազար տաղանդ դրամով, տվել էր կոդոպտելու զինվորներին։ Բացի այդ, պատերազմական ավարից ևս նա տվել էր նրանցից ամեն մեկին ութ հարյուրական դրաքմե»¹։

Այս մեծ գումարները ցույց են տալիս, որ Տիգրանակերտը, չնայած նոր էր հիմնված՝ ուներ իր մեջ անչափ մեծ հարստություններ։

Տիգրանակերտում, ինչպես վկայում է դարձյալ Պլուտարքոսը², իր նորակառույց թատրոնի բացման համար Տիգրանը հավաքած է եղել բազմաթիվ հույն դերասաններ։ Սրանք այժմ օգտագործվեցին Լուկուլոսի հաղթությանը նվիրված հանդեսների և թատերախաղերի համար։

Տիգրանակերտի անկումովը մահացու հարված ստացավ Տիգրանի ծրագրած ու սկսած այն առաջադիմական մեծ գործը, որի նպատակն էր զարգացնել հետամնաց Հայաստանում հելլենական քաղաքային կուլտուրան և հելլենիստական քաղաքակրթությունը։ Լուկուլոսն իրենց հայրենի քաղաքներն ու երկրրներն ուղարկեց հույներին ու օտարականներին, որոնց, ինչպես վերև տեսանք, վերաբնակեցրել էր Տիգրանն իր նորակառույց մայրաքաղաքում։

Տիգրանի աշխարհակալ մեծ պետության համար Լուկուլոսի հաղթությունը և Տիգրանակերտի առումն ունեցան քաղաքական խիստ ծանր հետևանքներ։ Տիգրանի նվաճած բոլոր երկրները, որոնք Տավրոսյան լեռնաշղթայից և Տիգրիս գետից դեպի հարավ լին գտնվում՝ Հյուսիսային Միջագետքը, Կորդուքը, Կոմագենը, Ասորիքը, և Արևելյան Կիլիկիան՝ անջատվեցին Մեծ Հայաստանից

¹ *Plut., Lucul., XXIX, 3*. Ութ հազար տաղանդն արժաթ դրամով հավասար է մոտ 34 միլիոն գերմանական սոկի մարկի, այսինքն՝ մոտ 17 միլիոն սոկի ռուբլու, իսկ ութը հարյուր դրաքմեն կամ արծաթ դիները հավասար է մոտ 560 սոկի մարկի կամ 280 սոկի ռուբլու, տես *Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 297—299 և 711*։

² *Plut., Lucul., XXIX, 4*.

և ընդունեցին Հոռմի գերիշխանությունը: Միայն Միջագետքի մի մասը և Մծբին քաղաքը մնացին առժամանակ Տիգրանի եղբոր՝ Գուրասի իշխանության տակ:

Տիգրանակերտի անկումից հետո, 69/68 թվին, Լուկուլլոսը և նրա զորքը ձմեռեցին Կորդուբում: Մենք վերև արդեն տեսանք, որ Կորդուբը դավաճանել էր Տիգրանին և գաղտնի կերպով համաձայնության էր եկել Ապպիոս Կլավդիոսի հետ ու անցել հոռմայեցիների կողմը: Տիգրանը, որ դեռ Լուկուլլոսի արշավանքից առաջ տեղեկություն էր ստացել Կորդվաց Զարբինոս թագավորի դավաճանության մասին՝ հրամայել էր նրան սրի անցկացնել ընտանիքի հետ միասին: Հոռմեական զորքը կարողացավ այժմ հայերին թշնամացած այս երկրում ո՛չ միայն հանգիստ ու աներկյուղ ձմեռել, այլև ստանալ պարենաւորում և օգտվել այստեղ եղած հացի առատ սլաշարներից:

68—67 ԹՎԵՐԻ ԿՌԻՎՆԵՐԸ ԵՎ ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ՆԱՀԱՆՅՐԸ

1. Տիգրանի և Մինդրատի նոր պատերազմի պատրաստությունները.— բանակցություններ պարթևների հետ.— պարթևների շեզոխությունը.— հայկական գործի վերակազմությունը:— 2. Սխալ կարծիքներն այս պատերազմի կրոնական կամ համասիական բնույթի մասին:— 3. Լուկուլլոսի հարձակումը.— հայկական գործի պատերազմելու նոր եղանակը:— 4. Կոիվները Մշո դաշտում և Վանա լճի հյուսիսակողմում:— 5. Հռոմեական գործի ծանր դրությունը.— Արածանիի հակառակմուտը.— հակառակմուտի տեղը.— հակառակմուտի մասին Պլուտարխոսի և Գիոնի վկայությունները.— 6. Լուկուլլոսի շարժումը դեպի Արտաշատ.— հռոմեական գործի սպասամբությունը.— ապստամբության պատճառը.— հահանջը դեպի Միջագետք:— 7. Մծբինի առումը:— 8. Հարավային Հայաստանի և Արևելյան Պոնտոսի ազատագրումը:— 9. Տրիարխոսի ծանր պարտությունը Ջելայի մոտ.— Տիգրանի և Մինդրատի ներխուժումը Կապպադոկիա ու Քիթանիա:— 10. Խուհապը հռոմեական Փոքր Ասիայում:— Պոմպեյոսը՝ բարձրագույն հրամանաար Ասիայում դիկտատորական լիազորություններով:

Տիգրանակերտի մոտ կրած պարտությունից հետո՝ Տիգրանը և նրա անձնապահ հեծելազունը կարողացան դուրս գալ մարտադաշտից և պատսպարվեցին մոտակա մի ամրոցում:

Մեծ էին ու անսահման հուսահատությունը և լքումը հայկական արքունիքում: Տիգրանի յայնաժամվալ պետությունը, որ նա մոտ քսանհինգ տարվա ընթացքում մեծ դժվարությամբ ի մի էր ամախմբել՝ այժմ արդեն կիսով չափ քանգված էր: Թագավորների թագավորի ու Հայաստանի դեմ շուտով ոտքի կարող էին կենել բոլոր թշնամիները և, առաջին հերթին Պարթևական թագավորությունը, որը Տիգրանը հիմնապես քայքայել ու նվաստացրել էր:

Վհատության այս ծանր ժամին, ինչպես հաղորդում է Պլու-

տարբոսը, Միհրդատ Եվպատորը շտապեց գնալ նրա մոտ: Միհրդատը Տիգրանին քաջալերեց և նրան հուսադրեց ապագայի նկատմամբ և այնուհետև նրանք սկսեցին եռանդուն կերպով պատրաստվել նոր պատերազմի: Համաձայն Մեմնոնի և Ապպիանոսի վկայություններին², Տիգրանն ուշադրության առավ Միհրդատի մեծ փորձառությունը, որ նա ձեռք էր բերել հռոմեական պատերազմներում, և նրան հանձնարարեց թե առաջիկա պատերազմի նախապատրաստումը և թե, ընդհանրապես, ռազմական գործերի ղեկավարությունը:

Արդ՝ Միհրդատը, որն այժմ Տիգրանի ամենամոտ խորհրդատուն էր՝ աշխատեց, ամենից առաջ, հաշտեցնել իր փեսային նրա սխերիմ թշնամիների՝ պարթևների հետ: 70/69 թվին վախճանվել էր Պարթևների Սանատրուկ թագավորը և նրան հաջորդել էր Հրահատ Գ-ը (70/69—57 մեր թվ. առ.): Տիգրանը սրա մոտ ուղարկեց Միհրդատի խորհրդով, գեսպաններ, համաձայնեց զիջել նրան բոլոր երկրները, որ ինքն առել էր պարթևներից՝ Միջագետքը, Ադիաբենը և «մեծ հովիտները» — հավանորեն, Ստրաբոնի հիշատակած «յոթանասուն հովիտները»³, — և խնդրեց միանալ իր հետ ընդդեմ հռոմայեցիներին⁴: Գեսպանները զգուշացրին Հրահատին, որ եթե հռոմայեցիները Տիգրանին հաղթեն՝ նրանք այնուհետև սրատերազմ կսկսեն նաև պարթևների դեմ⁵:

Այս բանակցությունների առնչությամբ Սալլուստիուսի մոտ բերված է Միհրդատի նամակը⁶ Հրահատ Գ-ին, որը թեև, իհարկե, վավերական չէ, սակայն այնուամենայնիվ հետաքրքրական է, որովհետև արտացոլում է իր մեջ քաղաքական սիրող տրամադրությունները և հարաբերությունները: Այդ նամակի մեջ Միհրդատը նկարագրում է հռոմայեցիների անզուսպ ու անկասելի առաջխաղացումը դեպի Արևելք, նրանց մեծ կռիվներն իր հետ, նվաճումների և ավազակային կողոպուտների նրանց անհազ ծարավը, որին անխուսափելիորեն զոհ էին դառնալու նաև պարթևները, և աշխատում է Հրահատին համոզել, որ նա իրեն ու Տիգրանի հետ միանա ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Պատերզամող կողմերի համար պարթևների բռնելիք դիրքն

¹ *Plut.*, *Lucul.*, XXIX, 1—2; *Memnon*, 58

² *App.*, *Mithrid.*, 87; *Memnon*, 58.

³ *Strabo*, XI, 14, 15 (532).

⁴ *Memnon*, 58; *App.*, *Mithrid.*, 87.

⁵ *Dio Cass.*, XXXVI, 1, 1—2.

⁶ *Sall.*, IV. fr. 20, Leipzig, 1856.

ուներ, անշուշտ, մեծ կարևորություն: Ուստի նաև Լուկուլլոսը, լուր ստանալով հայերի բանակցությունների մասին պարթևների հետ՝ ուղարկեց Հրահատ Գ-ի մոտ իր նոր դաշնակիցներին և աշխատեց նրան գրավել հռոմայեցիների կողմը:

Խորամանկ պարթևը շմերժեց Տիգրանի ու Միհրդատի անջարկը, սակայն միևնույն ժամանակ Լուկուլլոսին պատասխանելովեց, որ նրա հետ պատրաստ է կնքել բարեկամական դաշինք: Շուտով Լուկուլլոսը դաշնադրության կնքման համար Տիգրանն ուղարկեց իր Սեքստիլիոս տեղակալին: Բայց այս վերջինը, որն ավելի զինվորական էր, քան դիվանագետ՝ կասկածներ ստեղծեցրեց, որ եկել է իբրև լրտես և աշխատում է ծանոթանալ պարթևական երկրի ու նրա ռազմական ուժերի հետ: Հրահատ Գ-ը, կորցնելով վստահությունը դեպի հռոմայեցիները՝ այլևս չուղեղ միանալ ու օգնել հռոմայեցիներին և վճռեց շեղորոշություն պահպանել¹: Նրա կարծիքով, եթե պատերազմը երկու կողմերի միջև տեղի ունենար հավասար ուժերով ու առանց իր մասնակցության՝ այդ նպաստավոր ու շահավետ կլիներ հենց իր անվտանգության համար:

Պարթևների թագավորի այս անակնկալ որոշումն ընդունվեց Հայաստանում մեծ գոհունակությամբ: Տիգրանն այժմ կարող էր որոշ շափով հույս ունենալ, որ առաջիկա պատերազմի ընթացքում նրա թիկունքը չէր ենթարկվի հարձակման պարթևների կողմից:

69/68 թվի ամբողջ ձմեռը Տիգրանը և Միհրդատը շտապ կերպով պատերազմի պատրաստություններ էին տեսնում: Նրանք շրջում էին ամբողջ երկրում և հավաքում էին նոր զորք: Նրանք պատրաստել էին տալիս զենքեր և ռազմապիտույքներ և մթերում էին հարմար ու ամուր տեղերում ցորենի ու սյարենի պաշարներ:

Ապպիանոսի ասելով, սկզբում Միհրդատը հրամայել էր զինվորագրել բոլոր երիտասարդ հայերին, բայց հետո զինվորության համար նրանցից ընտրել էր ամենատուժեղներին: Հռոմեական զորքի ձևով նա բաժանել էր նոր բանակը ջոկատների ու վաշտերի և հանձնարարել էր իր հետ եկած պոնտական զինվորականներին, որ այդ բանակը վարժեցնեն ու մարզեն հռոմեական լեգեոնների նմանությամբ²: Նախկին պատերազմների փորձը հա-

¹ *Sk'us Cass. Dio.*, XXXVI, 3, 2—3.

² *Sk'us App.*, Mith., 87; *Phlegon*, *Fragm. Hist. Gr.*, III, էջ 606: Փլեգոնի մոտ հայկական բանակի ուսուցումն ըստ նմանության հռոմեական զորքի սխալմամբ մատնանշված է Տիգրանակերտի ճակատամարտից առաջ:

մոզել էր նրան, որ արևելյան զորքերի մեծ բազմութիւնը ո՛չ միայն անօգուտ է, այլև արգելք է հանդիսանում ռազմունակ զորամասերի մարտական գործողութիւններին:

Տիգրանի նոր զորաբանակի մեջ բացի հայերից հիշատակված են՝ նմանապես դաշնակից իբերները, մարդերը և, հասկապես, նաև մեդացիները, որոնք կոչում էին Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի տոպչնորդութեամբ, որը Հայոց թագավորի փեսան էր ու հաշտարիմ վասսալը:

ՅՏ թվի հոռմեակուն-յայկական պատերազմը, Մոմզենը, ինչպես նաև Ռեյնաքը, բնորոշել են իբրև ազգային և կրոնական պատերազմ միացյալ Արևելյի բնագրեմ Արևմուտքի²:

«Կարինևտային պատերազմը,—ասում է Մոմզենը,— դառնալու էր այժմ ազգային ասիական պատերազմ: Ասիայի թագավորը և ժողովուրդները միանալու էին ընդդեմ ամենազոր ու հանդուգն արևմտյան նվաճողների...: Այս պատերազմը դժվար չէր ներկայացնել իբրև ազգային կռիվ Արևելքի ընդդեմ Արևմուտքի, որովհետև պատերազմն ուներ հենց, իրապես, այդ բնույթը: Կարելի էր հեշտութեամբ նրան դարձնել նաև կրոնական և տարածել լուր, որ Լուկուլլոսի արշավանքի նպատակն է պարսկական Նանեայի կամ Անահիտի տաճարի գրավումը Ելիմայիսում կամ այժմյան Լուրիստանում: Այդ տաճարն ամենից շատ մեծարված և հարուստ սրբավայրն էր Եփրատ գետի ամբողջ առափնյա շրջանում: Ասիացիները խմբերով հավաքվում էին մոտից և հեռվից թագավորների դրոշների տակ, որոնք նրանց կանչել էին պաշտպանելու Արևելքը և նրա աստվածներին անաստված օտարերկրացիներից»:

Մոմզենի այս կարծիքը, որ ընդունելի է համարվել և մեջ է բերվում նաև բազմաթիվ այլ երկերում՝ միայն վերջերս քննութեան է առնված ու մերժված էքհարդի աշխատութեան մեջ³: էքհարդն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ ՅՏ թվին հայերը պատերազմում էին հոռմայեցիների դեմ, գլխավորապես, իրենց սեփական ուժերով և ունեին իրենց հետ համեմատաբար ավելի քիչ դաշնակիցներ, քան 69 թվին: Արևելքի մեծագույն մասը, օրինակ՝ Կորդուքը, Մոփքը, արաբները, պարթևները՝ կամ անցել

¹ *Plut.*, *Lucul.*, XXXI, 9—11.

² Տե՛ս *Моммсен*, *Римская история*, III, էջ 58—60 և *Reinach*, *Mithri-date Eupator*, էջ 365:

³ Տե՛ս *Klio*, Bd. X, 2, էջ 195—197:

էին հոռոմայեցիները կողմը, կամ մնացել էին շեղար: Բայցի այդ, ասիացիների կրոնական միությունը ևս, ինչպես իրավամբ նշում է էքզարքը, թեև կարող է հարմար ու տեղին լինել Իսլամի սրբազան պատերազմների նկատմամբ, սակայն բնավ ո՛չ չին ժամանակների համար, երբ ամեն մի գավառ ուներ իր սեփական կրոնական կենտրոնավայրը:

68 թվի դարնանը Լուկուլլոսը, տեսնելով որ Հայոց լիազորը ո՛չ նոր ճակատամարտ է տալիս, ո՛չ էլ խնդրում է նրանից հաշտություն՝ պատերազմը վերսկսեց ինքը, հույս ունենալով, որ ներս խուժելով ու ավերելով Հայաստանի հյուսիսային շրջանները և կամ սպառնալով Արտաշատ մայրաքաղաքին՝ կհարկադրե հայերին տալ վճռական ճակատամարտ և կկնքեն նրանց հետ վեցսնական հաշտություն:

68 թվի դարնան վերջերին հռոմեական զորքը թողեց բարեկամ ու դաշնակից Կորդվաց երկիրը, ուր նա լիառատ սուրբել ու հանդիստ ձմեռել էր, և ճանապարհ ընկավ Տիգրանակերտի մոտով և Տավրոսյան լեռներով դեպի Մշո դաշտը և Եփրատ-Արածանիի հովիտները:

Երբ 68 թվի ամառը Լուկուլլոսի զորքն իջավ Տավրոսյան լեռներով այժմյան Մշո դաշտը՝ այստեղ, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, հացաբույսերի ցանքերը դեռևս կանաչ էին. մինչդեռ Կորդվաց երկրում, որտեղից հռոմեական զորքը մեկնեց էր մի քանի շաբաթ առաջ՝ արդեն հնձի ժամանակ էր: Հայկական բարձրավանդակի այս հատուկ երևույթը, որ Լուկուլլոսի համար անակնկալ մի նորություն էր, նրան մեծ անհանգստություն պատճառեց, որովհետև մեծապես դժվարանում էր նրա բանակի պարենավորման գործը: Անսպասելի էր Լուկուլլոսի համար և խիստ հուսահատեցուցիչ նաև Միհրդատի ու Տիգրանի մարտավարության նոր եղանակը, որը գործադրվում էր այստեղ փորձված ու հնարամիտ Միհրդատի խորհրդով:

Մենք արդեն տեսանք վերև, որ Միհրդատը, որին նանձնարարված էր նոր հայկական զորքի նախապատրաստումը, ուշադրության էր առել զորքի ո՛չ թե քանակը, այլ որակը: Դաշնակից թագավորները այժմ ո՛չ միայն ուժեղացրել էին իրենց նետազորը, այլև աշխատել էին միաժամանակ, որ իրենց ձիավոր զորքը թվով ու մարտունակությամբ դերազանց լինի հռոմեական հեծելազորից, որը, ինչպես հայտնի է, հռոմեական զորքի համեմատաբար թույլ և տկար մասն էր: Միհրդատի

¹ Տե՛ս Plut., Lucul., XXXI, 2; համեմատե՛ նաև Cass. Dio, XXXVI, 4, 2:

խորհրդով՝ այժմ հիմնովին փոխվել էր նաև հայկական զորքի պատերազմելու եղանակը: Որոշված էր խույս տալ վճռական մեծ ճակատամարտից և վարել լեռնային պաշտպանողական և փոքր պատերազմ: Երկու դաշնակիցները պարզապես ուզում էին հոռմեական զորքը քաշել երկրի ներսը, դժվարացնել նրա պարենա-վորումը և հետզհետե նրան ուժասպառ անել իրենց հզոր ու արա-քաշարժ հեծելազորի հանկարծակի հարձակումներով:

Ռազմական այս ծրագիրն իրագործելու համար դաշնակից թագավորները, ինչպես հաղորդում է Առլպիանոսը¹, բաժանել էին իրենց զորաբանակը երկու մասի: Միհրդատը, որին հանձնված էր ամբողջ հեռեկազորը և հեծելազորի մի փոքր մասը՝ կրնկակոխ հեռևում էր հոռմեական զորքին, սակայն՝ բանակ դնելով ու ամրանալով բլուրների վրա՝ նա նամասորեն խուսափում էր վր-չնական բնդհարումից: Իսկ Տիգրանը հեծելազորի մյուս մասովը որրնիցայ հարձակվում էր իշնամու վրա, խանգարում էր ու խա-փանում նրա պարենափորումը և նասցնում նրան զգալի կորուստ-ներ:

Այսպիսով՝ Լուկուլոսը և նրա զորքը շարունակ գտնվում էին Միհրդատի և Տիգրանի բանակների արանքում, որոնցից որևէ մեկը նրանց սպանում էր թիկունքից:

Ուշաբրավ է, որ 68 թվի այս կռիվների մասին հոռմեական աղբյուրները, մեծ մոտամբ, լուռ են և մունջ: Միայն Պլուտար-չոսը, որը Լուկուլոսի փառաբանողն է ու գովերդուն, հիշատակել է իր հերոսի մի քանի աննշան հաջողությունները:

«Տավրոսն անցնելուց հետո,—պատմում է Պլուտար-չոսը,—Լուկուլոսը վհատվեց, որովհետև տեսավ, որ արտերը զեռես կանաչ են (այստեղ ուշանում են այդքան օդի սառնու-թյան պատճառով հնձելու ժամանակները): Սակայն, այ-նուամենայնիվ, նա ցած իջավ, երկու կամ երեք անգամ ետ մղեց հայերին, որոնք նորից համարձակվել էին նրա դեմ դուրս գալ, անարգել կերպով ավերեց գյուղերը և, գրավե-լով Տիգրանի համար պատրաստված ցորենը՝ հակադարձեց թշնամիներին այն ծանր գրովթյունը, որից ինքը վախե-նում էր»²:

Այս մասնակի հաջողությունները շունեին, ինչպես տեսնում ենք, ռազմական խոշոր նշանակություն, որովհետև նրանք բնավ

¹ *Sb' u App., Mithr., 87.*

² *Plot., Lucul., XXXI, 2—3.*

չէին թուլացնում դաշնակիցների կենդանի ուժը: Սակայն ինքը հոմեական զորքը, որը հաճախ ենթակա էր Տիգրանի հեծելազորի նարձակումներին, կրում էր, ինչպես դժվար չէ հետևյալ ազդրչուրների վկայություններից՝ ղգալի կորուստներ:

Պլուտարքոսի և Գիոնի պատմելով¹ Լուկուլլոսն աշխատում էր ստիպել թշնամուն ճակատելու իրեն դեմ, որպեսզի նրա դիմադրական ուժը կարողանա խորտակել վճռական ճակատամարտում: Թշնամու աչքի առջև նա ավերում էր այդ նպատակով նրա երկիրը: Սակայն իդուր՝ թշնամին մնում էր անշարժ իր տեղում: Նա պաշարեց այնուհետև Միհրդատի ճամբարը և սկսեց նրա շուրջը փորել խրամաաններ: Բայց իդուր էր նաև այս փորձը: Միհրդատին անմիջապես օգնության հասավ Տիգրանը, սպառնալով հոմալեցիներին թիկունքից, իսկ Միհրդատը, հավատարիմ մնալով իր ծրարին՝ այս անգամ ևս տեղից չշարժվեց:

Լուկուլլոսի դժվարին ու սպարդյուն այս արշավանքը, որի ընթացքում նա ավելի ինքն էր կորուստներ կրել, քան թշնամին՝ տևել էր վանա յճի չյուսիսային կողմերում՝ օունվազն մոտ երկու ամիս: Արդեն սկսվել էր աշունը և հոմեական զորքի դրուժյունը, որն անսովոր էր Հուլյաստանի ցուրտ կլիմային՝ հեռզհետե դառնում էր ավելի ու ավելի հուսահատական: Եթե Լուկուլլոսն այժմ ետ նուսանջեր, այդ համազոր կլիմեր ամոթալի սլարտություն: Եվ նա միայն այժմ, մոտ երկու ամիս սպարդյուն կորցնելուց հետո, ուղղվեց շատուց դեպի Արտաշատ, ուր գտնվում էին Տիգրանի օրինավոր կանոցք և անշարժա հավակները²: Նա հույս ուներ, որ չէին այդ մաշտարադարի նվաճմամբ կկորոզանա վերականգնել իր զինվորական մեծ անունը և հեղինակությունը, որ սկսել էին արդեն նսեմանալ հոմեական-հայկական այս նոր պատերազմում: Նա միևնույն ժամանակ կարծում էր, որ Արտաշատին ստառնացող փասանքը Տիգրանին կստիպե իր հետ վճռական կռվի բռնվելու:

Եվ, իրավի, ինչպես որ Լուկուլլոսը մտածում էր՝ այնպես էլ եղավ: Երբ Տիգրանը տեղեկություն ստացավ, որ Լուկուլլոսն արադացրած երթով դնում է դեպի Արտաշատ՝ նա հասավ չորրորդ օրը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը³, հոմեական զորքի ետևից և նրա առաջը կտրեց Արածանիի գետանցքի մոտ՝ գետի աջ ափին: Լուկուլլոսը, որը դեռևս գետը չէր անցել՝ գտնվում էր հայկական զորքի դիմաց Արածանիի ձախ կողմում:

¹ *Plut.*, *Lucul.*, XXXI, 4 և *Cass. Dio.*, XXXVI, 4, 2.

² *Plut.*, *Lucul.*, XXXI, 4.

³ *Plut.*, *Lucul.*, XXXI, 7.

էքհարդն իր ընդարձակ ուսումնասիրութեան մեջ՝ աշխատել է ճշտել թե Արածանիի՝ ճակատամարտի այս տեղը և թե, ընդհանրապես, այն ճանապարհը, որոնցով եկած պիտի լինեն այդտեղ կռոււլուսը և Տիգրանը։ Նա իրավացի կերպով չէ ընդունում Ռեչնաքի ենթադրութիւնը, բայց որի վերոհիշյալ գետանցքի տեղը մատնանշված է այժմյան Մանազկերտի մոտ։ Արածանին անցնելով այդ տեղում, ինչպես միանգամայն ճիշտ դիտել է էքհարդը, կարելի էր գնալ Բասեն և Հասանդալա, բայց ո՛չ Արտաշատ։ Ինքը էքհարդը կարծում է, որ հռոմեական զորքը զնացել էր, հալանդուրէն, Մանազկերտի մոտով դեպի հյուսիս և հասել էր Արածանիի ճակատագրին այժմյան Ղարաքիլիսեի մոտ։

Սակայն ինձ տվելի հավանական է թվում, որ կռոււլուսի 68 թվի արշավանքի ճանապարհը պետք է ենթադրել Պեվտինգերյան քարտեզում նշանակված Սուր—Գիզեմ հին հաղորդակցութեան դժով, որը մանրամասն յուսարանված է իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» ուսումնասիրութեան մեջ¹։ Այս նոր ենթադրութեամբ Եփրատ—Արածանիի ճակատամարտի տեղը որոշվում է ո՛չ թե ճշտիվ այժմյան Կարաքիլիսեի մոտ, այլ այս դրոշմից մոտ 20—30 կիլոմետր դեպի արևելք՝ այժմյան Գիզեմի հյուսիսակողմում։

Արածանիի ճակատամարտի մոտին միակ մեր աղբյուրներն են Պլուտարքոսի և Կասսիուս Գիսնի վկայութիւնները², որոնք հիմնապես իրար հակասում են։

Ինչպես պատմում է Պլուտարքոսը, Արածանիի կռվում Տիգրանի հեծելազորը շերդիմացել հռոմեական հետևազորի հարձակման և մատնվել էր փոխուստի։ Հետապնդումը շարունակվել էր երկար ժամանակ, և հռոմայեցիները ամբողջ գիշերը չալածել, կոտորել ու դերել էին թշնամուն³։ Եսկ Կասսիուս Գիսնը, ընդհակառակը, հաղորդում է, որ հարձակման ժամանակ հայկական այրուձին խիստ նեղն էր զցել հռոմեական հեծելազորը, բայց խուսափել էր կոփից հռոմեական հետևակների հետ։ Այրուձին ինքը որևէ վնաս էր կրել, այլ ետ դառնալով՝ նետեր էր արձակել հետապնդողների վրա և շատերին սպանել էր ու վիրավորել։

¹ Klio, Bd. X, 2, էջ 221—226.

² Mithridate Eupator, էջ 368, ծան. 1.

³ Տե՛ս էջ 103—114:

⁴ Նույն այս ճակատամարտը համատեղակի հիշատակված է նաև Սալլուստիուսի Պասսուսի մի հատվածում, տե՛ս գիրք IV, fragm. 74:

⁵ Տե՛ս Plut., Lucul., XXXI, 7—14:

«Իսկ վերքերը,—ասում է Կասսիուս Դիոնը,—ծանր էին և դժվար էին բուժվում, որովհետև նետերն ունեին երկու ծայր, որոնք այնպես էին իրար կցված, որ թե վերքի մեջ մնալով և թե դուրս հանվելով՝ արագ կերպով մահ էին պատճառում: Իրա պատճառն այն էր, որ նետի ծայրերից մեկը, որը ոչ մի կերպ չէր կարելի դուրս հանել՝ մնում էր մարմնի մեջ»:

Եվրոպական գիտնականներից շատերը, հավատ ընծայելով Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայություններին՝ կարծում են, որ Արածանի ճակատամարտում Լուկուլլոսը հաղթություն էր տարել և Տիգրանը կրել էր ծանր պարտություն: Սակայն, ինչպես դժվար չէ հետևյալը Կասսիուս Դիոնի արժանահավատ վկայությունից, Տիգրանը ո՛չ միայն պարտություն չէր կրել, այլ, ընդհակառակը, ինքն էր ծանր հարված հասցրել հակառակորդին: Տիգրանի հեծելազորի փախուստը պարզապես կեղծ փախուստ էր, որի միջոցին նրա նետածիգ արագաշարժ ձիավորները նոր շարդ էին տալիս թշնամուն: Կովելու արևելյան սյգ ձևը գործադրել էին, ինչպես Նայտնի է, նաև պարթևները Կրասսոսի դեմ, որը կատարյալ պարտություն էր կրել 53 թվին:

Արածանի գետն անցնելուց հետո Լուկուլլոսն առաջնորդեց իր զորքը դեպի Արտաշատ: Սակայն մի քանի օրից հետո, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, զորքը կտրականապես հրաժարվեց առաջ գնալ և պահանջեց ետ դառնալ: Զորքի մեջ ծագած այս ապստամբությանը, որ հարկադրել էր Լուկուլլոսին ետ նահանջել Հայաստանից՝ Պլուտարքոսի և Կիկերոնի մոտ² արված են տարբեր բացատրություններ: Պլուտարքոսն ապստամբության պատճառ համարում է այն, որ սեպտեմբեր ամսին, աշնանային գիշերաշավասարի ժամանակ, հանկարծակի ձյուն էր եկել և Հայաստանում սկսվել էին անժամանակ ցրտերը: Իսկ Կիկերոնը, որի մոտ զորքի այս ապստամբությունը պարզ կերպով ակնարկված է, բացատրում է, որ հոսմեական զորքը մերժել էր առաջ գնալ, որովհետև նա շատ հեռացել էր երկրից և կարոտել էր հայրենիքին:

Ապոլիանոսը և Կասսիուս Դիոնը տեղեկություններ են տալիս միմիայն Լուկուլլոսի նահանջի մասին, առանց հիշելու ապստամբության անպատվաբեր փաստը: Ապոլիանոսը նահանջի

¹ Cass. Dio., XXXVI, 4—5.

² Տե՛ս Plut., Lucul., XXXII. 1—5 և Cicero, De imperio Cn. Pompeii IX, 23—24.

պատճառ է համարում վրա հասնող ձմեռը, իսկ Դիոնը՝ վիրավորների մեծ թիվը և սննդամթերքների պակասությունը¹:

Միանգամայն ճիշտ են լուս իս էքհարդի գիտողությունները², որը հիմնական պատճառ դինվորական ապստամբության համարում է թ՛: այնքան անժամանակ ցուրտը, որքան հոսմեական դորքի մեծ կորուստները, վիրավորների շատությունը և սննդամթերքների պակասությունը, ինչպես այդ պարզ կերպով մատնացույց է արված Դիոնի մոտ: Իրավացի է նույնպես և Աստուրյանը³, որը կարծում է, որ նահանջի բուն պատճառը եղել է հոսմեական զորքի բարոյաչքումը և վհատությունն իր լուրջ անհաջողությունների պատճառով: Եթե միայն ցուրտը լիներ ապստամբության պատճառը՝ հոսմեական զորքը պետք է, ընդհակառակը, թ՛ թե ետ նահանջեր, այլ առաջ գնար դեպի Արտաշատ, որն արդեն շատ մոտ էր և գանվում էր մոտ 100 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ և որը թ՛ միայն կազատեր նրանց ցրտից: այլև կտար պատերազմական մեծ ավար:

Հաշտատանից Լուկուլլոսը նահանջեց հարավ և իջավ Միգդոնիս: Հյուսիսային Միջագետքում, որ Տավրոսյան լեռներից իջել էր Լուկուլլոսը 68 թվի հսկսեմբեր ամսին՝ դեռևս ամառային սուր եղանակներ էին: Հայերի ձևերին էր գանվում այստեղ Մրծրինը, որը նշանավոր բերդարտար էր և շրջապատված էր կրկնակի՝ սլառաքին և ներքին ռարիտաներով: Կերպույն իշխանությունը Մծրինում, որն ուներ սաղմական ու ստրատեգիական մեծ նշանակություն, Տիգրանը հանձնարարել էր, ինչպես վերև տեսանք, իր եղբորը՝ Գուրասին:

Արդ՝ ուշադրով է ու հետաքրքիր, որ հոսմեական զորքը, որը ապստամբել էր և չէր ուզեցել գնալ Արտաշատ՝ այժմ պաշարեց Մծրինն առանց որեէ հակառակություն: Սակայն այս պաշարումն առաջին ամիսները շտվեց ոչ մի հետևանք: Քաղաքը, որի հաստական հրամանատարն էր ու պաշտպանը հոչակավոր հույն ձարտարապետ Կալլիմաքոսը, ցույց տվեց նույնպիսի ուժեղ դիմադրություն, ինչպես և Տիգրանակերտը:

Քաղաքի պաշտպանները, ինչպես վկայում է Դիոնը⁴, միան-

¹ Տե՛ս App., Mithrid., 87 և Cass. Dio., XXXVI, 6, 1:

² Klio, Bd. X, 2, էջ 213—216:

³ Տե՛ս «Քաղաքական վերաբերություններ», էջ 63 և այլն:

⁴ Տե՛ս իմ «Տիգրան Բ-ը և Հոսմը», էջ 158: [տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 548. խմբ.]:

⁵ Cass., Dio., XXXVI, 6—7.

զամայն վաստահ էին, որ հռոմայեցիները ստիպված են լինելու հեռանալ:

Բայց սնսպասելի կերպով, անձրեային ու փոթորկալից մի մութ գիշեր, երբ ոչինչ չէր կարելի նկատել կամ լսել՝ հռոմայեցիներին հաջողվեց՝ մոտենալ քաղաքին և տիրել տրատրին պարսպին: Այնուհետև ներքին պարիսպը ևս հնարավոր չեղավ մթության ու հորդ անձրևի պատճառով, պաշտպանել նեոտոգությամբ ու աչրվող նավթով: Հռոմայեցիները լցրին միջպարիսպային փոսը ցախով և հեշտությամբ վերցրին նաև երկրորդ պարիսպը: Պարիսպների գրավումից հետո՝ Գուրասը և բերդապարտքը, սրտնք ամրացել էին միջնաբերդում՝ անձնատուր ելան որոշ պաշմանով և ազատ արձակվեցին: Միայն Կալլիմաքոսը, որ Մծբինից առաջ հաջողությամբ ղեկավարել էր նաև պաշարված Ալիստոսի պաշտպանությունը՝ լամարվեց հանցավոր և շղթայվեց:

Մծբինի առումը Լուկուլոսի վերջին հաջողությունն էր: Այնուհետև նրա աստղը հետզհետե խավարեց:

Մինչ հռոմեական զորքը երկար ու դժվար ճանապարհներով իջնում էր Միջագետք և պաշարել էր այստեղ Մծբինը՝ Միհրդատը և Տիգրանը, փոխանակ հուսարեկ ու բարոյալքված թշնամուն հալածելու, հարձակվեցին հռոմեական զորամասերի վրա Պոնտոսում և Տիգրիսի հյուսիսակողմում: Նրանք դարձյալ շարունակեցին վարել տեղային մանր կռիվներ, որոնք ունեցել էին հաջող հետևանքներ և, ինչպես տեսանք, հյուծել ու անբարոյացրել էին Լուկուլոսի զլխավոր բանակը:

Միհրդատը, իր հետ վերցնելով ութ հազար զորք, որոնցից չորս հազարը հայեր էին, որ նա ստացել էր Տիգրանից՝ ղեկավար Պոնտոս, որպեսզի վերադրավե իր թագավորությունը, իսկ Տիգրանն աշխատեց վերանվաճել իր բուն թագավորության հարավային շրջանները՝ Այստեղ՝ Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում, որը Մեծ Հայաստանի հարավամասն էր՝ Տիգրանը վերադրավեց մի շարք շրջաններ: Նույնպես և Միհրդատը, որը մտել էր նախ փոքր Հայքի արևելյան շրջանները, ահաբեկելով այստեղ հռոմայեցիների ցրված ու թույլ ուժերը և կոտորելով մաս առ մաս թըշնամիներին՝ մեծ արագությամբ գրավել էր իր թագավորության արևելյան մասերը: Այստեղից նա կոչ էր արել իր ժողովրդին ղենդ տանել ու ապստամբել և խոստացել էր ազատել բոլոր պոնտայիներին, որոնք հռոմայեցիների մոտ աշխատում էին որպես

¹ Տե՛ս App., Mithrid., 88 և Cass. Dio. XXXVI, 8 - 9.

ստրուկներ: ժողովուրդը, ինչպես վկայում է Դիոնը¹, զրկաբաց ընդունում էր և օգնում Միհրդատին, որովհետև ատելությամբ լցված էր դեպի հռոմայեցիներն ու նրանց դաժան ու նարստահարող իշխանավորները:

Խորամանկ պարթևը չտեսնեց Տիգրանի ու Միհրդատի առանձնաջողությունների մասին՝ վճռեց Պոնտոսը փրկելու համար դուրս տանել իր զորքը Միջագետքից և հրաժարվել անդրեփրատյան իր նվաճումներից: Սակայն նրա լեզեոնները, որոնք ուրախ ու հանգիստ աղբյուր էին ձևավորում կայաններում՝ հրաժարվեցին արշավանքի դուրս գալ գարնանից առաջ: Այս արդեն երկրորդ անգամն էր, որ հռոմեական զորքերը չէին հնազանդվում իրենց հրամանատարին և բմբոստաբար ու ինքնագլուխ խախտում էին զինվորական կարգապահությունը:

Շնորհիվ իր զորքի ընդդիմադրությանը Լուկուլլոսը ստիպված եղավ մնալ Միջագետքում 68/67 թվի ամբողջ ձմեռը: Միայն 67 թվի գարնան սկզբին նա թողեց Տիգրանակերտն ու Մծբինը և անցնելով Սիրսատի աջ կողմը՝ օգնության շտապեց Պոնտոսին: Դատարկելով Միջագետքը և հարավային Հայաստանը՝ Լուկուլլոսը, ինչպես միանգամայն անիշտ մատնանշել է Մոմզենը, հրաժարվում էր, անշուշտ, բոլոր իր փայլուն հույսերից, որ կապված էին հայկական արշավանքի հետ²:

Լուկուլլոսը գնուս կես ճանապարհին էր գտնվում, երբ նա տեղեկացավ, որ հռոմեական Տրիարիուս զորավարը, որին նա օգնության էր դնում՝ ծանր պարտություն էր կրել հայ-սոնտական զորքերից Զերայի մոտ: Այս պարտությունը, ասում է Կիկերոնը, այնքան մեծ էր, որ պիտավոր հրամանատարն իմացել էր նրա մասին ո՛չ թե ճակատամարտին մասնակցող լրաբերից, այլ ժողովրդի մեջ պտտող լուրերից:

Այդ մեծ պարտությունից հետո Միհրդատը ո՛չ միայն կարողացել էր տիրել իր ամբողջ թագավորությանը, այլև նրա հեծելազորն արդեն ասպատակում էր Բիթանիայի արևելյան շրջանները, իսկ Տիգրանը, որն անդեղ էր նփրատ գետը՝ ներս էր խուժել Կապպադոկիա և իր փեսայի, Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի, հետ նվաճում ու ավերում էր այդ երկիրը:

Այսպիսով՝ Լուկուլլոսի վարած պոնտական ու հայկական պատերազմները, որ նա փայլուն կերպով սկսել էր յոթը տարի առաջ, վերջանում էին բոլորովին անփառունակ կերպով:

¹ Cass. Dio, XXXVI, 9, 2.

² Տե՛ս Момсен, Римская история, III, էջ 63.

«Հենց այսպես, —ասում է Ռեյնաքը, —յոթը տարվա կատաղի պատերազմից հետո՝ դեպքերը պարզապես չանդել էին դարձյալ նույն մեկնակետին: Լուկուլլոսի մեծամեծ յադթությունները շքանում էին ինչպես մի երազ: Հոտմեական արծիվները նույնպիսի արագությամբ, ինչպես նրանք գրնացել էին առաջ՝ ետ դարձան Եփրատից դեպի Տավրոս և Տավրոսից դեպի Հալիս: Կապպադովկիան արգեն կորցված էր, Բիթանիան անդամատված, պրովինցիա Ասիան վտանգված»¹:

Թե որքան ծանր դրություն էր ստեղծվել Փոքր Ասիայում 67 թվի վերջերին՝ այդ մանրամասն մատնացույց է արված Կիկերոնի «Պոմպեյոսի հրամանատարության մասին» ճառում: Իր այդ ճառի մեջ² Կիկերոնը նշում է, որ Բիթանիայում հրդեհված ու ոչնչացված էին բազմաթիվ գյուղեր և որ հոտմեական ամբողջ Ասիան սպասում էր, որ երկու հզոր թագավորները, որոնք Հռոմի ամենաոխերիմ թշնամիներն էին, կներխուժեն շուտով և կավերեն հոտմեական շրջանները: Վտանգ էր սպառնում, նրա ասելով, հոտմեական դրամատերերի հարստություններին, որ նրանք դեռեղել էին պետական հարկերի հավաքման գործում: Հուսալքվել էին, ասում է նա, բաժնեատերերը և վարձակալական ընկերությունների գործակալները, որովհետև նրանք գիտեին, որ թշնամու ձիավոր ջոկատների ասպատակները կարող էին իրենց զրկել ամբողջ տարվա եկամուտից: Վախենում էին վարձակալներն անգամ իրենց ստրուկներից, որոնց նրանք պահում էին արտովայրերում ու արտերում, նավահանգիստներում ու պահակակետերում:

67 թվին հոտմեական հանրապետության դրությունը ծանր ու աղետալի էր դառել ո՛չ միայն հոտմեական Ասիայում, այլև ծովի վրա ու նաև բուն Իտալիայում: Չափազանց ուժեղացել էին այդ ժամանակ ծովահենները, որոնք պարզապես տեր ու տնօրեն էին դառել Եգեյան ու Միջերկրական ծովերի: Նրանք հարձակվում էին ո՛չ միայն առանձին նավերի, այլ նաև ռազմական նավախմբերի վրա: Նրանք շարունակ կողոպտում էին ծովափնյա շրջանները և դերի էին տանում մինչև իսկ ամենաականավոր հոտմեական պաշտոնյաներին ու զինվորականներին: Հաղորդակցությունը ծովով չափազանց վտանգավոր էր դառել և Իտալիայում ու առանձնապես Հռոմում, որը հացահատիկ էր ստանում օտար երկրներից՝

¹ Reinach, Mithridate Eupator, էջ 377.

² De imperio Cn. Pompeii II, 4—4: V, 13: VI, 16.

հացի գները խիստ բարձրացել էին և սկսվել էր արգենն ահավոր սովը:

Հուսմում ղգացին, որ հանրապետության սովորական պաշտոնները չի կարողանալու գուրս հանել երկիրը ճգնաժամային այդ դրուժյունից, այլ հարկավոր են արտակարգ իշխանություն ունեցող պաշտոնյաներ, որոնց պետք է արվեն դիկտատորական լիազորություններ:

Հենց Լուկուլլոսի նահանջի ժամանակ, նույն այս 67 թվին, ժողովրդական տրիբուն Գաբինիուսն անցկացրեց Հուսմում իր առաջարկը, որով Պոմպեյոսը ստացավ դիկտատորական արտակարգ իրավունքներ, որպեսզի նա ոչնչացնե ժովահեններին և վերականգնե ժովային հույսրդակցության ճանապարհների անվտանգությունը:

Պոմպեյոսը կարողացավ, իրապես, գրավել ժովահենների ամբուժյունները և, չախոչախելով նրանց ուժերը՝ հարկադրեց նրանց անձնատուր լինել: Այնուհետև, 66 թվի սկզբներին, ժողովրդական տրիբուն Մանիլիուսի աստջարկությամբ՝ Պոմպեյոսին արվեց արտակարգ իշխանություն (imperium majus) արևելյան պատերազմը շարունակելու համար: Համաձայն այդ օրենքի Պոմպեյոսը, որը Լուկուլլոսի վաղեմի հակառակորդն էր՝ ստացավ, բացի Գաբինիուսի օրենքով իրեն արված նախկին լիազորություններից, դորքի բարձրագույն հրամանատարությունն առաջիկա կռիվներում ընդդեմ Միհրդատի և Տիգրանի ու նաև բացարձակ իրավունք պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու հստակապես ժողովրդի անունից:

66 թվին ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին Արևելքում Պոմպեյոսի առաջնորդությամբ:

ՊՈՍՊԵՅՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆՆԸ
ՆՐԱ ՀԵՏ

1. Պոմպեյոսի նոր պատերազմի պատրաստությունները. — զորքերի համակենտրոնացումը Կիլիկիայում. — լրտես Միթրոփանեսի բանակցությունները Միհրդատի նկատ. — Գաշինքը Հրահատ Գ-ի հետ: — 2. Ներքին խռովությունները Հայաստանում. — Տիգրանի վերադարձը Հայաստան և ապստամբ որդու փախուստը Տիգրան. — Տիգրան Բ-ը կասկածում է, որ իր որդուն գրգուռը Միհրդատն է: — 3. Պատերազմի վերսկսումը Պոնտոսում. — վնասկան նակատամարտը Գայլ գետի մոտ. — Միհրդատի փախուստը Սինոբիա: — 4. Տիգրան Բ-ի բանակցությունները Պոմպեյոսի հետ. — 5. Պարբենների և կրտսեր Տիգրանի տրշավանքը Հայաստան. — Տիգրան Բ-ի հաղթությունը: — 6. Պոմպեյոսի ռազմերթը դեպի Արտաշատ և ռազմերթի հանապարհը. — Տիգրանի ու Պոմպեյոսի տեսակցությունը: — 7. Հաշտությունը Տիգրան Բ-ի հետ: — 8. Կրտսեր Տիգրանի ձերբակալությունը. — Հրահատ Գ-ի բողոքը և Պոմպեյոսի պատասխանը. — Հոռմի ֆաղափականության փոփոխությունը պարբենների հանդեպ: — 9. Պոմպեյոսի արշավանքները Իբերիա, Կողխիս և Աղվանք: — 10. Կուզոսի հանձնումը Տիգրան Բ-ին. — պարբենների հարձակումը Տիգրան Բ-ի վրա. — միջնորդ դասավորների մեծությունը: — 11. Ապստամբությունը Միհրդատ Պոնտոսցու դեմ և նրա ինքնասպանությունը. — Պոմպեյոսի նվաճած երկրների ֆաղափական կազմակերպումը: — 12. Տիգրան Բ-ին տրված երկրները. — Հոռմի վերաբեռնումը դեպի պարբենները: — 13. Տիգրան Բ-ի թագավորության վերջին տարիները. — Տիգրանի սխալ բնութագրերը: — 14. Վերջաբան:

Երբ Հոռմում ընդունվում էր Մանիլիոսի վերոհիշյալ օրենքը՝ Պոմպեյոսն ինքը գտնվում էր Կիլիկիայում: Ստանալով տեղեկություն, որ իր վաղեմի հույսերը լիովին իրականացել են և որ իրեն է նանձնված Կրտսեական ու հայկական պատերազմների վարումը՝ իսկույն ևեթ նա սկսեց նախապատրաստվել պատերազմի: Նա կարգադրեց դաշնակից և ստորադրյալ ասիական իշխանավորներին ու քաղաքներին, որ ուղարկեն իրեն օգնական զորքեր: Նրան

հաջողվեց իր դրուշների տակ հավաքել մինչև իսկ այն արձակուրդավոր զինվորներին, որոնք հրաժարվել էին մնալ Լուկուլլոսի բանակում: Ամենակարճ ժամանակվա ընթացքում նա համակենտրոնացրել էր Կիլիկիայում, բացի այնտեղ գտնվող երեք լեղեռններից և ասիական օգնական զորքերից, ավելի քան հիսուն հազար նոր զորք:

66 թվի սկզբներին, իր մեծ արշավանքը սկսելուց առաջ, Պոմպեյոսը նախատես աշխատեց, իրեն հատուկ առանձին զգուշավորություններ, դիվանդիտական պատրաստություններ ևս տեսնել: Նա ուղարկել էր Միհրդատի մոտ իբր թե բարեկամական բանակցությունների յամար փոխաստակ Միթրոփանեսին: Սակայն, իրապես, նրա ուղարկած այս դեսպանը զնացել էր Պոնտոս պարգապես Նետախուդական ու լրտեսական նպատակներով: Միևնույն ժամանակ Պոմպեյոսի մի այլ դեսպանությունը զնացել էր նաև Տիգրոն բանակցելու Հրահատ Գ-ի հետ և առաջարկելու, որ նա Նոմալեցիների հետ գաշն կնքի Պոնտոսի ու Հայաստանի թագավորների դեմ: Այս գաշինքը դուրս էր եկել նույն այն պայմաններով, որ 68 թվին Պարթևաց Սաղավորին առաջարկել էին Տիգրանը և Միհրդատը: Հրահատ Գ-ին խոստում էր արված, որ նա կստանա ամբողջ Միջագետքը մինչև Նիքոսոս, այսինքն՝ այն երկրները, որ նրանից գրավել էր հարավում Տիգրանը: Միևնույն ժամանակ առաջարկ էր արված Հրահատին, որ նա, զործակցելով իբրև գաշնակից՝ հարձակվի հայկական թագավորության վրա հարավ-արևելքից:

66 թվի սկզբներին քաղաքական դեպքերը դասավորվում էին ո՛չ ի նպաստ գաշնակից թագավորների: Մասնավորապես Միհրդատը, որի դեմ շուտով արշավանք էր սկսելու Պոմպեյոսը, այլևս չէր կարող հույս դնել ո՛չ պարթևների վրա, ո՛չ էլ, առանձնապես, Տիգրանի վրա, որի երկրում ծագել էին ներքին խռովություններ և ապստամբություն:

Ինչպես հաղորդում են Ապպիանոսը և վայերիուս Մաքսիմուսը¹, դավադրությունները Տիգրան Բ-ի դեմ Հայաստանում սեղի էին ունեցել մի քանի անգամ: Այդ դեպքերը սրանց մոտ պասսաված են այնպիսի վիպական մանրամասնություններով, որոնք ըստ իս վիճելի են դարձնում նրանց արժանահավատությունը և որոնք կարող են ընդունվել միայն որոշ վերապահումներով: Այս հեղինակների վկայություններից երևում է, որ Տիգրանի արքունիքում, որն ամուսնացել էր Միհրդատի Կլեոպատրա դստեր հետ, սո-

¹ *Str'v App., Mithrid., 104 և Val. Max., IX, 11.*

Սերսուկան էին դառել պաշտատական խարդավանքներն ու արշուճա-
տի սննդագործությունները, որոնք մեծ շահերով առանձնահատուկ
էին ինչպես հայանի է, նաև պոնտական, սելևկյան և այլ արև-
մուտքյան արքունիքներին:

Տիգրանն ուներ Կլեոպատրայից, ինչպես վկայում է Ապոլիո-
նոսը¹, երեք որդիներ, որոնք բոլորն էլ թագավորական իշխանու-
թյան էին ձգտում հոր մահից առաջ: Նրանցից մեծը, Զարեն²,
այլ իշխանների հետ, որոնք դժգոհ էին Տիգրանից, իր հոր դեմ
զավթողություն էր կազմել նրան գահընկեց անելու նպատակով
Պալաճանությունը սակայն հաջողություն չէր ունեցել և Զարենն
ու նրա դավակիցները հաղթվել էին ու սպանվել: Կլեոպատրայից
մեծած` Տիգրանի միջակ որդին, որի անունը չէ պահպանվել,
ուղեցել էր նույնպես գրավել հոր գահը, օգտվելով ուրիշ առիթից:
Սերունի Տիգրանը որսի էր գնացել իր այդ որդու ու կրտսեր Տիգ-
րանի հետ: Որսի ժամանակ նա վաչր էր ընկել ձիուց ու ուշա-
խափվել: Միջակ որդին, թողնելով իր հորն այդ ձանր վիճակում
վերցրել էր նրա թագը և դրել իր զլխին, իսկ կրտսերը, մնալով
նրա մոտ` խնամել էր նրան և օգնել: Սերունի թագավորը, ուշքի
գալով` հրամայել էր միջակ որդուն մահապատժել, իսկ կրտսերին
խոստացել էր տալ իր թագն ու գահը: Սակայն, Տիգրանի Կապապ-
յովկիայում գտնված ժամանակ, ապստամբել էր նաև այս կրտսեր
որդին:

66 թվի սկզբներին Տիգրանը, լուր ստանալով իր որդու ապրա-
տամբության մասին, ստիպված եղավ ընդհատել իր հաղթական
արշավանքը Կապապյովկիայում և վերադարձավ Հայաստան:
Սպառաժամբ որդին, որ պատերազմ էր սկսել իր հոր դեմ` պարտու-
թյուն կրեց, փախավ դավադիր հայ մեծամեծների հետ Տիգրոն
է այնուհեղ ամուսնացավ պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ի
գտեր հետ:

Կրտսեր Տիգրանի այս ապստամբությունը Պոմպեյոսի ար-
շավանքի ճիշտ նախօրյակին ո՛չ միայն մեծապես թուլացրեց
դաշնակից թագավորների դիմադրական ուժը, այլև սխառտառ
գտավ նրանց բարեկամական հարաբերությունների վաստացման:
Սերունի Տիգրանը, ինչպես վկայում է Դիոնը², կասկածում էր, որ
իբր որդուն գրգռողն ու ապստամբության գրգռող հենց ինքը Միհրը-
դատն է: Նրա կասկածները, իսկապես, որոշ հիմք ունեին: Տիգ-
րանը, լինելով դաշնակից Միհրդատի, վարում էր, ինչպես վերև

¹ App., Mithrid., 104.

² Cass. Dio., XXXVI, 50, 1.

տեսանք, իր սեփական ու ինքնուրույն քաղաքականությունը: Եվ Միհրդատին ձեռնաու էր, իհարկե, հայկական գահի վրա տեսնել իր երիտասարդ թոռին, որին նա կկարողանար իր ձեռքին խաղալիք դարձնել:

66 թվի գարնանը վերսկսվեց Պոնտոսում պատերազմը Միհրդատի դեմ: Պոմպեյոսի դինական մեծ ուժերի դեմ Միհրդատը, որի երկիրն ավերվել ու ուժասպառ էր եղել Լուկուլլոսի արշավանքների ժամանակ, կարողացել էր հավաքել ու դուրս բերել բնդամենը մոտ 30.000 լեռնազոր և 2—3000 հեծելազոր: Ուստի և նա վարեց Պոմպեյոսի դեմ պարսիզանական լեռնային ռյատերազմ: Նա շարունակեա եւ էր քաշվում, հարկադրում էր Պոմպեյոսին իրեն հետապնդել, հարձակվում էր հանկարծակի, վնաս էր հասցնում թշնամուն և, ավերելով իր սեփական երկիրը՝ աշխատում էր դժվարացնել լուսնական զորքի սլարենավորումը: Սակայն նրա այդ դիմադրությունը երկար չաւեց: Պոմպեյոսը, վերջիվերջո, շրջապատեց նրան մի նեղ կիրճում, և Միհրդատը չկարողացավ այլևս խոստովել ճակատամարտից: Վճռական ու վերջին կռիվը տեղի ունեցավ Միհրդատի հետ Գալլ գետից դեպի հարավ, էնդերեսից մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկի մոտ, ուր իմնված էր հետո Նիկոպոլիս քաղաքը:

Հոռմեական զորքը, անցնելով հակառակորդի թիկունքը և գրավելով շրջակա բարձունքները՝ գիշերվա լուսթյան մեջ հանկարծակի սոսկալի մարտական աղմուկ բարձրացրեց և չորս կողմից թշնամու վրա թափեց քարեր, նետեր և տեգեր: Այս հոռմայեցիները ցած իջան բարձունքներից և կոտորեցին պոնտական գրեթե ամբողջ ահաբեկված խուճապահար զորաբանակը:

Ինքը Միհրդատն այս անգամ ևս կարողացավ թողնել ճակատամարտի դաշտը և իր զորքի փոքրաթիվ մնացորդներով փախավ Հայաստանի սահմանում գտնվող Սինորիա ամրոցը: Այս անգամ ևս նա հույս ուներ, որ ապաստան կգտնե Հայաստանում և՛ օգնություն կստանա ծերունի Տիգրանից:

Սինորիայում Միհրդատը բաժանեց իր զորքին փող և նվերներ ու Տիգրանի մոտ ուղարկեց սուրհանդակներ խնդրելու նրանից հյուրընկալություն: Սակայն, ինչպես վերև ասացինք, ծերունի Տիգրանը կասկածում էր, և ո՛չ առանց հիմքի, որ իր որդուն գրգռողն ու իր դեմ բարձրացրած ապստամբության գլխավոր գրդիչն ինքը Միհրդատն է: Ուստի և նա ո՛չ միայն մերժեց նրան ընդունել և օգնել, այլև ձերբակալեց սրա ուղարկած սուրհանդակներին և

ուղարկեց նրանց Պոմպեյոսին: Նա ազդարարներին միջոցով հայտարարեց, բացի այդ, որ Միհրդատի գլխի համար նա սահմանել է 100 տաղանդ դրամավարձ (=մոտ 420.000 գերմանական ոսկի ծարկ կամ 210.000 ոսկի ուրբլի):

Ֆրանսական գիտնականներ Տուրնեբիզը և Մորյանը, ինչպես և Մոմմսենը, միանգամայն իրավացի կերպով ենթադրում են¹, որ Միհրդատի փախուստի հենց ժամանակ Տիգրանը սկսել էր արդեն վարել Պոմպեյոսի հետ հաշտության բանակցություններ:

Ըստ երևույթին, Միհրդատը նաև ինքն այլևս հույս չուներ ընդունելություն դառնելու իր փեսայի մոտ Հայաստանում: Առանց Տիգրանից պատասխանի սպասելու՝ նա իր փոքրաթիվ զորաբանակով առաջ շարժվեց Մինորիայից դեպի հյուսիս: Նա հույս ուներ, որ հասնելով Սև ծովի հյուսիսային ափերը՝ կկարողանա իր Բոսփորյան նախկին թագավորությունից դուրս վտարել իր ապրտամբ սրդուն, որը հռոմայեցիների հետ արդեն դաշն էր կնքել:

Մինորիայից Միհրդատը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ վերջին հոդվածներից մեկում², գնացել էր հյուսիս Սիրասի ափերով մինչև նրա ափունքները և այնտեղից այժմյան Օլթիի ու Արդահանի մոտով ու այնուհետև Արզվինի ու Բաթումի վրայով դեպի Սուխում:

Միհրդատի փախուստից հետո Պոմպեյոսը պատերազմը նրա դեմ համարեց վերջացած և նույն 66 թվին առաջնորդեց իր զորքը դեպի Հայաստան:

Մինչդեռ Պոնտոսում տեղի էին ունեցել վերև հիշատակված տեղեկերը՝ Հայաստանն իր հերթին ենթարկվել էր հարձակման: Պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ը, իր նորափեսա Կրտսեր Տիգրանի խնդիրքով և, հավանորեն, նաև Պոմպեյոսի զրգամամբ՝ պատերազմ էր սկսել Տիգրան թագավորի դեմ, որը նրա անհաշտ փախուստն էր ու թշնամին: Տիգրանի ապրտամբ սրդու և խռովարար զորքի մեծամեծների ուղեկցությամբ՝ նա ներս էր խուժել Հայաստան և, նվաճելով նրա հարավ-արևելյան շրջանները՝ հասել էր մինչև Կրտաշատ մայրաքաղաքը:

Ծերունի Տիգրանը, որը հանկարծակիի էր բերվել, հարկա-

¹ *St'a Fr. Tournebize*, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 221, *Morgan*, Histoire du peuple arménien, էջ 78 և *Моммсен*, История Рима, III, էջ 107.

² «Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду», Вестник древней истории, Москва, 1940, № 3—4, էջ 89—100.

դրվեց, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, փախչել իր երկրի լեռնաշին շրջանները: Սակայն Արտաշատ քաղաքը, հավատարիմ մնալով Տիգրան թագավորին՝ ցույց տվեց համառ դիմադրություն: Եվ պարթևները, որոնք չունեին ամրացրած քաղաքների պաշարման փորձ՝ չկարողացան նրան առնել և պաշարումը խիստ երկարեց:

Կասսիուս Դիոնի պատմելով², երբ պարթևների թագավորը տեսավ, որ պաշարումը խիստ երկար է տևելու՝ իր ուժերի մի մասը թողեց Տիգրանի որդուն և վերադարձավ իր երկիրը: Սակայն հենց որ նա հետացավ ձերուների Տիգրանը, որն իր շուրջն էր հավաքել իրեն հավատարիմ մնացած գորական ուժերը, հարձակվեց դավաճան որդու և տպառամրած հայ իշխանների վրա, հաղթեց նրանց և հալածեց ու իր իշխանությունը վերահաստատեց ամբողջ իր երկրում: Կրտսեր Տիգրանը նարեկադրված եղավ Հայաստանից փախչել և ուղեց գնաց Միհրդատի մոտ ու ուղեփոխեց դեպի Պոնտոս, սակայն, իմանալով ճամուտարին, որ իր պապը ծանր պարտություն է կրել և կարոտ է ինրն օգնություն՝ փոխեց իր ծրագիրը և գնաց Պոմպեյոսի մոտ: Նա նույն ունեւր, որ, համաձայնության գալով հռոմայեցիների հետ՝ կկարողանա այս նոր դավաճանություն դնով ստանալ իր հոր դասը և թագավորությունը:

Հստակապես զորավարն ուրախ պիտի լինեւր, անշուշտ, որ Տիգրանի ապստամբ որդին, դավաճանելով իր հորը՝ ապավինում էր հռոմայեցիների հովանավորությանն ու օգնությանը: Բայց Կրտսեր Տիգրանն արդեն ուշացել էր նրա Պոմպեյոսի մոտ գալուց դեռ առաջ՝ ծերունի Տիգրանը, տեսնելով որ անկարելի է միաժամանակ պատերազմել թե պարթևների ու իր որդու և թե հռոմայեցիների դեմ՝ սկսել էր ինչպես վերև տեսանք, հաշտության բանակցություններ վարել Պոմպեյոսի հետ:

Հավանորեն, Պոմպեյոսն ինքը ևս դեմ չէր հաշտության, սակայն նա, օգտվելով Հայաստանում ծագած ներքին խռովություններից՝ ուզում էր, իհարկե, Տիգրանին առաջադրել խաղաղության պայմաններն ըստ իր հայեցողության: Կասսիուս Դիոնի ուշադրավ մի վկայությունից³ պարզ ու որոշ երևում է, որ այդ բանում Պոմպեյոսին մեծապես օգնել էր Կրտսեր Տիգրանը, որն ամեն կերպ խոչընդոտել ու խանգարել էր սկսված բանակցությունները: Ըստ

¹ Cass. Dio, XXXVI, 51, 2.

² Նույնը, XXXVI, 51, 2.

³ Նույնը, XXXVI, 52, 1.

Գիտնի՝ որդու այս հակասակութիւնն էր սլաւճաւը, որ ծերունի Տիգրանը չէր կարողացել դաշն կնքել շափաժոր պայմաններով:

Կրտսեր Տիգրանը, հույս տնենալով որ կստանա իր հոր գահը՝ ուղեցուց դառավ հռոմեական զորքին և առաջնորդեց Պոմպեյոսին ուղիղ Արտաշատի վրա:

Այս արշավանքի ճանապարհը ևս պարզ կերպով որոշվում է Պեմպինգերյան բարտեղի Սատաղ—ԲագաՎան—Արտաշատ հին ուղեգծով, որ մանրամասն յուսարանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխարհագրական իմ ուսումնասիրութեան մեջ: Հռոմեական բանակն եկել էր Սատաղից Գաղտառիճի վրայով Քեփրիքի և այնուհետև գնացել էր Ալաշկերտի դաշտը և այստեղից Հայկական Պար կամ Աղրի-դաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով ու Կուջուպի լեռնանցքով մտել էր Արարատյան դաշտը:

Սրբ Պոմպեյոսի զորարանակը մտակցել էր Արտաշատին՝ Տիգրան Բ-ու, տեսնելով որ դիմադրութիւնն աննպատակ է ու անօգուտ՝ վճռեց, ինչ պնով էլ յինի, համաձայնութեան գալ Պոմպեյոսի հետ և գնալ ինքն անձամբ նրա մոտ ու կամավոր կերպով անձնատուր եղավ հռոմայեցիներին: Տիգրանի տեսակցութեան մասին Պոմպեյոսի հետ հին աղբյուրները սալիս են խառնաշփոթ տեղեկութիւններ, որոնք կարևոր մի քանի կետերում իրարից զղալի շափով տարբերվում են: Ապպիանոսը, օրինակ, թեև ինքը՝ համապատասխան Կասսիուս Գիտնի և Պլուտարքոսի տեղեկութիւններին՝ վկայում է, որ Տիգրանի գնալը Պոմպեյոսի մոտ ինքնաբերաբար էր ու հոժարակամ, սակայն միևնույն ժամանակ մատնանշում է, որ ոմանք վկայում են նաև՝ որ Տիգրանին նախապես հրավիրել էր Պոմպեյոսը՝:

Ինձ թվում է, որ այս վերջին տեղեկութիւնը, որը հիշատակված է Ապպիանոսի մոտ թոուցիկ կերպով և որը պատմադիտական երկերում աչքաթող է արված, կարող է ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մոտ ևս մատնացույց է արված, որ Տիգրանը, նախքան Պոմպեյոսի մոտ գնալը, ներս էր թողել Արտաշատ նրա ուղարկած հռոմեական կայազորը: Անհավանական չէ, ուրեմն, որ Տիգրանը Պոմպեյոսի մոտ գնացել էր, իրոք, ո՛չ թէ ինքնաբերաբար, այլ, հավանորև, հատուկ հրավերով ու նախնական բանակցութիւններից ու թերևս որոշ հավաստիացումներից հետո: Հռոմեական աղբյուրներն աշխատել են, ըստ երևույթին,

¹ Տե՛ս Cass. Dio, XXV, 53, 1—4; Plut., Pomp., XXXIII, 1—4 և App., Mithrid., 104.

բողարկել նախնական համաձայնութեան հավանական այս փաստը
և, Պոմպեյոսին մեծարելու համար, կարևոր են համարել առանձնա-
պես շեշտել, որ Տիգրանն ապավինել էր Պոմպեյոսի գթասրտու-
թեանը հլու և անվերապահ կերպով:

Համաձայն վերոհիշյալ աղբյուրների տված տեղեկութիւն-
ներին՝ ծերունի Տիգրանը,—որն այդ ժամանակ մոտ 75 տարեկան
էր,—Պոմպեյոսի մոտ եկել էր ձի հեծած, առանց արքայական
ծիրանու, բայց գլխին ունեւ իր խուլըն ու ապարոշը: Երբ նա հասն-
էր հոտմեական զորաբանակի մուտքի առջև, նա ուզեցել էր, ինչ-
պես այդ ընդունված էր հայերի մոտ, մտնել ճամբար ձիով: Սա-
կայն Պոմպեյոսի թիկնապահների պահանջով նա, համաձայն
հոտմեական կարգերի, իջավ ձիուց ցած, տվեց նրանց իր սուրը ու
ներս մտավ ոտքով: Մտնելով Պոմպեյոսի մոտ, ինչպես վկայում է
Կասսիուս Դիոնը¹, նա դեն գցեց իր խուլըն և ուզեց խոնարհվել ու
նրան ողջունել, սակայն Պոմպեյոսն իսկույն տեղից վեր կացավ,
նրան բարձրացրեց և նստեցրեց իր կողքին: Կասսիուս Դիոնի
տսելով՝ Պոմպեյոսն այնուհետև Տիգրանին մխիթարեց և հայտնեց,
որ նա ո՛չ միայն կմնա Հայաստանի թագավոր, այլև կհամարվի
հոտմայեցիների բարեկամ ու դաշնակից: Ապա, ծերունուն հանգըս-
տացնելուց ու քաջալերելուց հետո՝ Պոմպեյոսը նրան հրավիրեց
ճաշի: Տիգրանի որդին, որը ներկա էր ու նստած էր Պոմպեյոսի
մոտ կողքին և որը հույս ուներ Պոմպեյոսից ստանալու Հայաս-
տանի գահը, տեսնելով որ ինքը խաբված է՝ խիստ դժգոհ մնաց և
Պոմպեյոսի մոտ շփաց ճաշի, որին հրավիրված էր հոր հետ
միասին:

Պոմպեյոսի ու Տիգրանի այս հանդիսման ժամանակ նրանց
մեջ կայացավ հաշտութիւն: Տիգրանը պետք է հրաժարվեր իր
բոլոր նվաճումներից, այն է՝ Ասորիքից, արևելյան Կիլիկիայից,
Փյունիկեից, Կապպադովկիայից, Կորդուքից ու Մոփքից և մնալու
էր միմիայն իր հայրենի երկրի՝ Մեծ Հայաստանի թագավոր: Իսկ
նրա որդին, Կրտսեր Տիգրանը, ստանալու էր Մոփքը (ըստ Ապպիա-
նոսի² նաև Կորդուքը) և հոր մահից հետո ժառանգելու էր նրա
գոհը: Ոմանք, հիմնվելով Ապպիանոսի անորոշ մի վկայութեան
վրա³ կարծում են, որ Մոփքի թագավորութիւնը նա ստացել էր
պէս առաջ իր հորից:

Ծերունի Տիգրանը ո՛չ միայն հարկադրված եղավ հրաժարվելու

¹ Cass. Dio, XXXVI, 52, 3.

² App., Mithrid., 105.

³ Նույնը, 104, տե՛ս նաև 2. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, Էջ 77:

իր նվաճումներից, այլև վճարելու էր Պոմպեյոսին 6000 տաղանդ պատերազմական տուգանք, որն անում է այժմյան դրամով մոտ 25 միլիոն գերմանական ոսկի մարկ կամ մոտ 12¹/₂ միլիոն ուսական ոսկի ուրբի: Բացի այդ, նա հոսմեական գորքերին ևս համաձայնել էր տալ առանձին նվեր՝ ամեն մեկ զինվորին 50 դրաքմե (հավասար է մոտ 35 ոսկի մարկի կամ մոտ 17¹/₂ ոսկի ուրբու), հարյուրապետներին 100-ական դրաքմե (=350 ոսկի ուրբի) և զինվորական տրիբուններին 1-ական տաղանդ (=2100 ոսկի ուրբի)¹:

Թեև պատմական երկերում հաճախ մատնանշվում է, որ Պոմպեյոսի վերսրերմունքը դեպի Տիգրանը եղել է արտասովոր կերպով մեղմ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, հաշտության վերոհիշյալ պայմանները բավական ծանր էին: Պետք է ասել, որ արտաքին մեղմությունը և արտակարգ զգուշավորությունը եղել են Պոմպեյոսի քաղաքական ու ռազմական գործունեության հիմնական հատկանիշները: Լինելով հոսմեական ֆինանսիստների ու վաշխառուների կուսակիցը՝ Պոմպեյոսն ինքը ևս, ինչպես հայտնի է, Իտալիայի ամենախոշոր վաշխառուներից մեկն էր: Նա դերադասում էր հոսմեական իմպերիալիզմի նպատակներն իրագործել ո՛չ թե գենքի ուժով, ինչպես Լուկուլլոսը, որը խիզախ զինվորական էր, այլ խաղաղ ճանապարհով և առանց ոխկի: Հայաստանը, ինչպես տեսնում ենք, նա մեծ հաջողությամբ կարողացել էր ընկրճել ու կողոպտել առանց արյունահեղության ու զոհողությունների:

Հաշտության վերոհիշյալ պայմաններից չէր կարող, իհարկե, գոհ լինել Կրտսեր Տիգրանը: Իբրև վարձ իր դավաճանության՝ նա հույս ուներ ստանալու ո՛չ թե Մոփաց երկրի թագավորությունը, որը նա, ինչպես տեսանք, նախքան իր ասպատակությունը, ըստ երևույթին, արդեն ստացել էր հորից, այլ հայկական մեծ ու հզոր պետությունը: Չափազանց ծանր ու անարդար էր նա համարում նաև այն, որ պատերազմական վերոհիշյալ տուգանքը վճարվելու էր, գլխավորապես, Մոփքում դանվող գանձապահատներից, այսինքն՝ իր թագավորության միջոցներից:

Կասսիուս Դիոնի պատմելով Կրտսեր Տիգրանը, որն ըմբոստացել էր և չէր ուզեցել հանձնել իր հորը Մոփքում գտնվող գանձերը՝ ձերբակալվել էր Պոմպեյոսի հրամանով²: Պետք է սակայն ասել, որ նրա ձերբակալության մասին հին աղբյուրները տալիս են

¹ *Strabo*, XI, 14, 10 (530), *Plut.*, Pomp., XXXIII, 3—4 և *App.*, Mithrid., 104:

² *Cass. Dio.*, XXXVI, 53, 3—5.

տարբեր տեղեկություններ: Ապպիանոսը, հակառակ Գիոնի, ակնարկում է, որ նա նոր դավադրություն էր կազմակերպել իր հոր դեմ¹: Իսկ Պլուտարքոսը մատնանշում է, որ նա՝ հրավիրված լինելով Պոմպեյոսի մոտ ճաշի՝ հրաժարվել էր գնալ և անարպեղ ա վիրավորել էր Պոմպեյոսին²: Ըստ իս այս երեք վկայությունների էլ կարող են որոշ չափով ճիշտ լինել: Կրտսեր Տիգրանը, որը դժգոհ էր մնացել և թշնամացել էր Պոմպեյոսին՝ կարող էր, իրար կուպտաբար վերաբերված լինել սրան, հակառակած լինել իր խոզավորության գանձերի հանձնմանը և, միևնույն ժամանակ, կարող էր նաև դավեր նյութած լինել իր հոր դեմ:

Կրտսեր Տիգրանի ձերբակալությունը, որը փաստորեն Պոմպեյոսի դաշնակիցն էր՝ բացահայտ բռնություն էր և խախտում միջազգային իրավունքի: Միաժամանակ այդ թշնամանք էր ու վիրավորանք կալանավորի աներոջ՝ պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ի նկատմամբ: Ըստ Պլուտարքոսի վկայության՝

«Հրահատ պարթևը մարդ էր ուղարկել [Պոմպեյոսի մոտ] պահանջելու Երիտասարդին, որ իր փեսան էր, նաև պահանջ հայտնելու, որպեսզի իրենց իշխանությունների սահմանը լինի Եփրատ գետը: Պոմպեյոսը պատասխանել էր, որ Տիգրանն ավելի մոտ է իր հորը, քան աներոջը, իսկ սահմանը կլինի այն, որ կհամարվի իրավացի»³:

Հակառակ, ուրեմն, Հրահատ Գ-ի բողոքներին, որը հիշեցնում էր Պոմպեյոսին իր կնքած դաշինքը հռոմայեցիների հետ՝ Կրտսեր Տիգրանը և նրա կինն ու դուստրը⁴ ուղարկվեցին շուտով Հոմ, որպեսզի մասնակից լինեն Պոմպեյոսի հաղթահանդեսի շքերթին:

Պոմպեյոսի վարքագծի այս անակնկալ փոփոխությունը պարսկական թագավորության հանդեպ համապատասխանում էր կատարելապես Հոմի արտաքին, նենգ ու խարդախ քաղաքականությունը: Քանի որ պոնտական ու հայկական թագավորությունները լշնամի էին Հոմին և պատերազմում էին նրա դեմ՝ վերջինս իրեն յուրյ էր տալիս բարեկամ պարթևներին: Հոմեական զորավարները, ինչպես Սուլլան և Լուկուլոսը, նույնպես և Պոմպեյոսը՝ կամ բարեկամական բանակցություններ էին վարում նրանց հետ և կամ դաշինք էին կնքում ու խոստանում նրանց թողնել Միջագետքը մինչև Եփրատ գետը: Բայց այժմ պոնտական թագավորությունն այլևս գոյություն չունեի, իսկ Տիգրան թագավորը ճանաչ-

¹ App., Mithrid., 105.

² Plut., Pomp., XXXIII, 4.

³ Plut., Pomp., XXXIII, 4.

⁴ Տե՛ս նույնը, XLV, 4:

ված էր իբրև բարեկամ ու դաշնակից Հռոմի: Ուստի և Հռոմը, որը չէր ուզում ունենալ իր շուրջը հզոր ու մեծ պետություններ՝ հիմա հովանավոր դառավ Տիգրան թագավորի և փոխեց իր վերաբերմունքը դեպի Հրահատ Գ-ը: Պարթևական թագավորությունը Հռոմի համար այլևս հանդուրժելի չէր իբրև անկախ ու ուժեղ թագավորություն: Եվ շուտով, ինչպես կտեսնենք, նրանց նախկին բարեկամությունը վերածվեց անհաշտելի թշնամության:

Իժևար չէ նաև կոահել, թե ինչո՞ւ Պոմպեյոսը Հայաստանի դահը շտվեց Կրտսեր Տիգրանին: Շատ պարզ է, որ ծերունի Տիգրանը, որը սյարթևական թագավորության սխերիմ թշնամին էր՝ հոսմայեցիների համար ավելի ցանկալի դաշնակից էր, քան Կրտսեր Տիգրանը, որը փեսան էր ու բարեկամը Հրահատ Գ-ի:

Ներդրավելով Հայաստանը հռոմեական ազդեցության շրջանակի մեջ՝ Պոմպեյոսը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, թողեց այստեղ իբրև վերահսկիչ Ափրանիոսին, իսկ ինքն առաջնորդեց հռոմեական դորքը դեպի հյուսիս ընդդեմ Միհրդատ Պոնտացու, որը սակավաթիվ իր զորքերով պատսպարվել էր Կողքիսում:

66/65 թվի ձմեռը Պոմպեյոսի զորքերը մնացին Կուր գետի մոտերքում, այժմյան Ախուրալյարի շրջանում: Այստեղ դեկտեմբերի կեսերին նրանց վրա հարձակվեցին իբերները և աղվանները, բայց այդ հարձակումը, որը չսփազանց վտանգավոր կարող էր լինել Պոմպեյոսի գորարանակի համար՝ չէր հաջողվել: 65 թվի գարնան սկզբին Պոմպեյոսն արշավեց Իբերիա և, հաղթելով իբերների Արտոկես թագավորին ու ապահովելով իր թիկունքը՝ շարունակեց իր արշավանքը Միհրդատ Եվսպատորի դեմ: Այս արշավանքն սուպրոզյուն անցավ, որովհետև Միհրդատը կարողացել էր Կողքիսից անցնել Ղրիմ և վերանվաճել էր այնտեղ իր Բոսփորյան թագավորությունը: Վերադառնալով Կողքիսից Հայաստան՝ Պոմպեյոսը արշավեց այստեղից Աղվանք: Եվ աղվանների Օրոյդես թագավորը, հաղթվելով նրանից՝ ճանաչեց, ինչպես և Իբերիայի Արտոկես թագավորը, Հռոմի դերիշխանությունը:

65 թվի այս երեք արշավանքները մանրամասն նկարագրված են իմ «Տիգրան Բ-ը և Հռոմը» աշխատության մեջ²:

Մինչ Պոմպեյոսը պատերազմ էր վարում իբերների ու աղվանների դեմ՝ պարթևները գրավել էին Միջագետքը, որն, ինչպես

¹ *Plut.*, Pomp., XXXIV, 1.

² Տե՛ս էջ 200—206 [տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 597—601. իմբ.]: Համեմատե նաև իմ հոդվածը «Круговой путь Помпея в Закавказье», «Вестник древней истории», 4, Москва, 1939, էջ 70—82:

տեսանք, համաձայն Պոմպեյոսի հետ կնքած դաշինքի մինչև Եփրատ գետը պատկանելու էր նրանց: Պարթևները ներխուժել էին նաև Կորդվաց երկիրը, որի տիրապետության համար վեճ էր առաջացել իրենց ու հայերի մեջ: Սակայն Պոմպեյոսը պահանջեց Հրահատ Գ-ից մաքրել Կորդուքը, առարկելով որ այդ երկիրը պատկանում է, իրապես, Տիգրան Բ-ին: Չսպասելով նույնիսկ Հրահատ Գ-ի սլատաախանին՝ նա հրամայեց իր օգնականներից մեկին, Ափրանիուսին, գրավել ու հանձնել Կորդուքը Հայոց թագավորին:

Չնայած Պոմպեյոսի գրգռիչ ստնձգություններին և դաշնադրության անպատկառ խախտմանը, որի համաձայն հյուսիսային Միջագետքը մինչև Եփրատ գետը ճանաչված էր որպես պարթևներին պատկանող երկիր՝ Հրահատ Գ-ը չհամարձակվեց պատերազմել հռոմայեցիների դեմ: 64 թվի գարնանը նա դիմեց իր զորքերով Հայաստան և հարձակվեց Տիգրանի վրա, որն օգնություն խնդրեց դաշնակից հռոմայեցիներից:

Այս դեպքը Պոմպեյոսի համար մի հարմար առիթ էր պատերազմ սկսելու նաև պարթևների դեմ, ինչպես այդ ցանկանում էին, իրապես, նրա կուսակիցներից ու սպաններից շատերը: Սակայն Պոմպեյոսը, որ խիստ զղուշ էր և շունչը լուկուլլոսի հանդուգն համարձակությունը, շուգեց բախտախաղի դնել իր ձեռք բերած հաջողությունները և խուսափեց կռվից: Նա արդարանում էր նրանով, որ հռոմեական ժողովուրդն այդ իրեն չի հանձնարարել և որ դեռևս վերջնականապես գինաթափ չի արվել Միհրդատ Պոնտացին¹:

Պատերազմից հռոմայեցիներին հետ, ինչպես ասացինք, խուշուր տալիս նաև պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ը, որը նույնպես շունեցավ արիություն ուտքի ելնելու հռոմեական ուխտանենդ պորավարի դեմ: Եվ որովհետև նա նորից դեսպաններ էր ուղարկել Պոմպեյոսի մոտ՝ վերջինս հայտնեց նրան, որ կուղարկե երեք միջնորդ դատավորներ, որոնք կհարթեն սահմանների վերաբերյալ նրա ու Տիգրանի վեճը²: Հրահատ Գ-ը և Տիգրանը դադարեցրին պատերազմը և համաձայնեցին ընդունել միջնորդների վճիռը:

Այնուհետև ուղարկված դատավորները քննարկման ենթարկեցին նրանց գանգատներն ու պահանջները և կայացրին իրենց վճիռը հօգուտ Տիգրանի: Համաձայն նրանց որոշման Հայոց թագավորը ստացավ ո՛չ միայն Կորդվաց երկիրը, այլև հյուսիսային Միջագետքի մի մասը:

¹ Cass. Dio, XXXVII, 7, 1.

² Cass. Dio, XXXVII, 7, 3; App., Mithrid., 106 և Plut., Pomp., XXXIX, 3.

Երբ կատարվում էին այս անցքերը, Միհրդատ Պոնտացին, որը վերահաստատել էր իր իշխանությունը Բոսփորյան թագավորության մեջ՝ խաղաղության նոր առաջարկություններ արեց հռոմայեցիներին և հայտնեց, որ եթե Պոմպեյոսը համաձայնի վերագարձնել իրեն Պոնտական թագավորությունը՝ ինքը պատրաստ է հպատակվելու Հռոմին որպես վասսալ և հարկատու Պոմպեյոսը, ինչպես և 66 թվին, նրան պատասխանեց նորից, որ նախքան բանակցություններ վարելը՝ նա պետք է անձամբ գա և հնազանդվի Հռոմին: Հաշտությունն այլևս անհնարին էր: Եվ Միհրդատը վճռեց նախապատրաստվել Հռոմի դեմ կռվի և մշակեց նոր արշավանքի հանդուպն մի ծրագիր: Նա մտադիր էր, գաշն կապելով սկյութների, թրակացիների և կելտերի հետ՝ արշավել Իտալիա Դանուբ գետի նովիտներով և Ալպյան լեռների վրայով, ինչպես այդ իրենից տույզ արել էր կարթագենացի Հաննիբալը: Այդ մեծ արշավանքի համար նարկավոր էին, իհարկե, թե մարդկային և թե նյութական վճիխարի ուժեր ու միջոցներ: Եվ 63 թվին, երբ Միհրդատը վերջացրեց վրա էր ուղմական իր պատրաստությունները, որոնց ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր Բոսփորի բնակչության ու քաղաքների վրա՝ հանկարծակի նրա դեմ բռնկվեց տաբերային կասաղի ապստամբություն, որին մասնակից էին ո՛չ միայն գրեթե բոլոր քաղաքները, այլև նրա ղորքն ու նրա որդին Փարնակը: Մերունի Միհրդատը հասկացավ, որ իրեն շեն խնայելու և որ այլևս փրկվելու ոչ մի հնար չկա: Պաշարված լինելով Պանտիկապեյոն (այժմյան Կերչ) քաղաքի իր ամրոցում՝ նա շուրջ անձնատուր լինել ապստամբներին և իր կյանքին վերջ տվեց ինքնասպանությամբ (63 թվի գարնանը):

64 և 63 թվերին Պոմպեյոսը քաղաքականապես կազմակերպեց իր նոր նվաճած երկրները և կարգավորեց նրանց վարչական ներքին գործերը: Դեռևս 64 թվին, երբ նա գտնվում էր դեռ Պոնտոսում, նա դարձրել էր Նիկոմեդեսի նախկին թագավորությունը, Բիթանիան և Միհրդատի Պոնտական թագավորության արևմտյան մասը հռոմեական նահանգ: Սելևկյանների իշխանությունը հայտարարվեց Ասորիքում վերցված, և այս ամբողջ երկիրը վերածվեց հռոմեական նահանգի: Սելևկյան Անտիոքոսը դառավ Հռոմի վասսալ և փոխանակ Ասորիքի ստացավ Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որի կենտրոնն էր Սամոսատ մայրաքաղաքը: Ընդարձակ նոր երկրամասեր ստացան Հռոմի բարեկամ և դաշնակից Կապուպոդովիայի Արիոբարզանես թագավորը և Գալատիայի Դեյոտարոս իշխանը, որոնք մեծ ծառայություններ էին մատուցել հռոմայեցիներին պոնտական և հայկական պատերազմների ընթացքում:

Պոմպեյոսը տվեց Արիոբարզանեսին Կիլիկիայից անջատված մի քանի շրջաններ և ամբողջ Սոփաց թագավորությունը։ Այսուհետև այստեղանում Եփրատի նշանավոր գետանցքը՝ և Տոմիտ ամրոցը, Իսկ Դեյոտարուսը, որը հայտարարվեց թագավոր՝ ստացավ Պոնտական թագավորության արևելյան մասը՝ արևելյան ծովափնյա Պոնտոսը, որի մեջ էին Փաոնակիա և Տրարիգոն քաղաքները, ու նաև Փոքր Հայքը։

Եփրատ գետի արևելակողմում Հոոմի գերիշխանությունը նախել էին և նրա ազդեցության շրջանակի մեջ էին համարվում ո՛չ միայն Հայաստանը, որը հայտարարված էր բարեկամ ու դաշնակից հոմեական ժողովրդի, այլև Ատրպատականը, Իբերիան, Կողքիսը, Աղվանքը, Օսրոենը և մի քանի այլ արաբական փոքր ցեղեր հյուսիսային Միջագետքում։

Հայաստանը, որը բարեկամ ու դաշնակից էր հայտարարված Հոոմի և անվանապես ընդունել էր սրա գերիշխանությունը՝ դառնալով այժմ հոմեական աշխարհակալության ռազմական առաջապոստը։ Պոմպեյոսը հիմնապես այնուհետև փոխեց իր քաղաքականությունը նրա հանգստի Տիգրանը և, ինչպես և Արիոբարզանեսը և Դեյոտարուսը, ստացավ Պոմպեյոսից և կամ սրա աջակցությամբ ո՛չ միայն Կորգուքը և հյուսիսային Միջագետքը, որոնց միացումը Հայաստանին վերև հիշատակել էինք, այլև, հավանորեն, Կղարջքը, Դերջանը և Ակիլիսենը¹, որն այդ ժամանակ պարունակում էր իր մեջ բացի հին Եկեղյաց գավառից նաև Դարանադին, Մանանադին, Աղյունը և Մզուրը։ Այսպիսով Մեծ Հայաստանը, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի ժամանակ ևս իր սահմաններն ընդարձակել էր թե Հայկական լեռնաշխարհի հարավակողմում և թե Փոքր Հայքի ու Սոփաց աշխարհի հարակից շրջաններում։

Պոմպեյոսի սիրաշահական նոր քաղաքականությունը Մեծ Հայաստանի հանդեպ արտահայտվեց նաև նրանով, որ «թագավորների թագավոր» պատվանունը, որը մինչև Տիգրանը կրել էին պարթևների թագավորները և որը, Տիգրանի աշխարհակալության տապալումից հետո, հռոմայեցիները սկզբում ճանաչել էին իբրև Հրահատ Գ-ի տիտղոս՝ այժմ վերապահվեց միմիայն Տիգրանին, իսկ Հրահատ Գ-ին սկսեցին անվանել լուկ «թագավոր»։

Պարթևների թագավորը հարկադրված եղավ անորտունջ կերպով տանել այդ ականերև վիրավորանքներն ու թշնամանքները։

¹ Տե՛ս Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 63 և իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 73 և իմ հոդվածը „Маршруты понтийского похода Помпея“, „Вестник древней ист“, 3—4, 1940 г., էջ 99:

Հոռմի այս խաբված դաշնակիցն այժմ ինքն էր գտնվում երկու կրակի մեջ, ինչպես 66 թվին նրա ախոյանը՝ Տիգրանը: Ասորիքի սահմանում կազմ և պատրաստ կանգնած էր Պոմպեյոսի մեծ զորաբանակը, իսկ Միջագետքի և Ատրպատականի կողմից սպառնում էին պարթևներին Հոռմի նոր դաշնակցի՝ Տիգրանի հաշկական զորքերը: Հրահատ Գ-ր հիմա նոր միայն հասկացած կլինեք, որ իր դաշնակցությամբ հստակացրինների հետ նա, ինչպես նախադատուացրել էր իրեն Միհրդատը՝ կորստյան մատնել ո՛չ միայն իր հարևաններին, այլև ինքն իրեն:

Պոմպեյոսի Իտալիա վերադառնալուց հետո (61 մեր թվ. առաջ)՝ Տիգրան Բ-ը խաղաղ ու անվրդով թագավորեց Հայաստանում մինչև խորին ծերություն, հավանորեն, մինչև 56 կամ 55 թիվը: 56 թվին նա դեռ կ'նպանի էր և հիշատակված էր Կիկերոնի ճանորդից մեկում¹: Իսկ Կրասոսի արշավանքի ժամանակ, 54 թվին, Հայաստանում սխանձորեն թագավորում էր նրա որդին՝ Արտավազդ Բ-ը: Կուկլեանոսը վկայում է, որ Տիգրանը վախճանվել էր խոր ծերության մեջ 85 տարեկան հասակում²: Եթե այս վկայությունը, որը կարող է կասկածելի համարվել, հնարավոր լինի հետազայում հաստատել՝ կարելի կլինի ենթադրել, որ նա ծնված պիտի լիներ 141 կամ 142 թ. (մեր թվ. առաջ) և, ուրեմն, մոտ տասը տարով մեծ եղած պիտի լիներ Միհրդատ Եվսյատորից, որը ծնվել էր, համաձայն Ռեյնաքի, 132 թվին³:

Տիգրանի կինը՝ Կլեոպատրան, ըստ երևույթին, թողած է եղել իր ամուսնուն և հեռացած է եղել իր հոր մոտ, հավանորեն, Կրասոսի Տիգրանի ապստամբության ժամանակ: 63 թվին, իր հոր ինքնասպանության ժամանակ, նա ևս, ինչպես հայտնի է, գտնվել է իր հոր հետ Պանտիկապեյոն քաղաքում⁴:

Տիգրան Բ-ի հետ վերջանում էր Հայաստանի մեծապետական վերելքի խիստ կարճատև շրջանը: Շատ պարզ է, որ այս հզոր թագավորը, որը Հայաստանը դարձրել էր լայնածավալ պետություն և իրեն նպատակ էր դրել զարգացնել իր երկրում հելլենիստական քաղաքացին կուլտուրան և դուրս հանել հայ ժողովուրդը հետամնաց կացությունից՝ չէ կարող համարվել միջակ ու սովորական մի դեմք: Սակայն պատմական խոշոր ու առաջավոր այս

¹ Pro Sestio, 27, 59.

² *St' u Lucianus*, Makrobiol, Btbl. Teubn.:

³ Mitthridate Eupator, էջ 52.

⁴ նույնը, էջ 405:

դեմքը, դժբախտաբար, ազավաղված ու խեղախորտակված է պատմապիտակական գրեթե բոլոր օտար և հայ երկերում:

Տիգրանի սխալ բնութագրերը բոլոր այդ երկերում պետք է որստ իս անվերապահ կերպով մերժվեն, որովհետև պրանց, ինչպես տեսանք, հիմնված են, գլխավորապես, Պլուտարքոսի և նրա սկզբնաղբյուրների շարամիտ ու հնարովի հերյուրանքների վրա, որոնք չունեն պատմական նշանակություն:

Տիգրան Բ-ը, ինչպես և Միհրդատ Եվպատորը, անստորակոտն հելլենիստական տիպի միապետներ էին, որոնք բուն լուսավորապաշտ առաջ լին աանում Ալեքսանդր Մակեդոնացու ու նրա խաչորդների քաղաքակրթական մեծ գործը: Թե ի՞նչպիսի խոր արմատներ էր ունեցել հելլենական կրթությունը հայկական արքունիքում՝ այս երևում է նրանից, որ Տիգրանի որդին՝ Արտավազդը, ինչպես վերև առաջինը, դրած է եղել հունարեն լեզվով ողբերգությունների, ճառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը հայտնի են էղի Պլուտարքոսին¹:

Տիգրանի և Միհրդատի վերանորոգչական ու առաջադիմական դործունեությանը վերջ դրին Լուկուլլոսի և Պոմպեյոսի արշավանքները: Հաղթող ու աշխարհակալորեն առաջ շարժվող Հռոմը ո՛չ միայն ամայացրեց և ավերակների կույտ դարձրեց Պոնտոսի և հարավային Հայաստանի հարուստ ու փարթամ քաղաքները և գյուղերը, այլև, հաստատվելով մշտականապես Ասորիքում՝ հետզհետև առաջ բերեց ինչպես Հայաստանում, նույնպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, հելլենիստական քաղաքակրթության թուլացում և կուլտուրական հետադիմություն²: Հատկապես Հայաստանում ու նրա հարևան պարթևական թագավորության երկրներում հելլենիզմը և հելլենական քաղաքային կուլտուրան հետզհետև դիչեցին իրենց տեղը իրանական հին կենցաղին ու ավանդություններին, որոնք խոր արմատներ ունեին առանձնապես այս երկրներում:

Հռոմեական աշխարհակալության հաստատմամբ Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ Հին Հայաստանի համար ստեղծվեց քաղաքական ծանր ու տանջալից բուֆերական կացություն, որն այնուհետև տևեց երկար դարեր: Գտնվելով երկու հզոր թշնամիների՝ Հռոմի և Իրանի միջև՝ Հայաստանը հարկադրված եղավ, իսկառակ հայ ժողովրդի կենսական շահերին, մասնակից լինել կատաղի

¹ *Plut.*, Crassus, XXXIII, 1.

² Տե՛ս *Eduard Meyer*, *Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien*, Berlin, 1925, էջ 62 ևն.:

ու անվերջ պատերազմներին, որ պարբերաբար վերսկսում էին իրար դեմ հարևան մեծ պետությունները:

Հայկական լեռնաշխարհը հենց ինքը դառավ այնուհետև միջապագային պայքարի ու մրցությունների առարկա և կատարում էր հաճախ հենարան երկրի ու ռազմադաշտի ծանր դեր: Կովոզ պետությունների համար Հայաստանին տիրապետելը խիստ կարևոր էր և պայմանավորված էր ո՛չ միայն այն հանգամանքով, որ նրա մեջ գտնվում էր համաշխարհային առևտրական ճանապարհների հյուսիսային մեծ դիժր, այլ, գլխավորապես, նրա ռազմական ու ստրատեգիական մեծ կարևորությունը:

Ուստի և քաղաքական մերձեցումը Հայաստանի հետ կամ նրա բռնի նվաճումն այնուհետև ամենահիմնական հարցը եղավ ինչպես Հռոմի և թե Պարթևների արտաքին քաղաքականության:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ս Ա Ս Ն Յ Ո Ք Ե Ր Ո Ր Դ

ԿՐԱՍՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ԱՐՏԱՎԱԶԳԻ Բ-Ի ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ ՀԵՏ

1. Ընդարձակված Մեծ Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի ժամանակ:—2. Խաղաչության խանգարումն Արևելքում.—պարթևների հաշտարար ֆաղափականությունը հայերի հանդեպ.—3. Կրասսոսի պարթևական արշավանքի նպատակը.—աբեմրայան Միջագետքի ֆաղափների նվաճումը.—Արտավազդի գալուստը Ասորիք ու նրա սուսարկը:—4. Օրոդեսի արշավանքը Հայաստան.—Արտավազդի արած նար հախազգուշացումը:—5. Հռոմեական զորքի սուկալի պարտությունը.—Օրոդեսի հաշտությունն Արտավազդի հետ:—6. Պարթևական-հայկական արշավանքներն Ասորիքում:—7. Քաղաքացիական պատերազմը Հռոմում և Տաֆսիլեսի ու Մեգաբատեսի հայկական զորամասերի մասնակցությունն այդ պատերազմին.—Պամպլայոսի սպանությունը և Փառնակի պարտությունը Ջելայի մոտ:—8. Պարթևների համաձայնությունը հանրապետականների հետ.—Բակուրի իշխանության հաստատումն Ասորիքում:—9. Հայաստան բերված հրեական գաղթականությունը:—10.

Պարթևների պարտությունն Ասորիքում.—Անտոնիոսի ծրագիրը:

Տիգրան Բ-ի որդին, Արտավազդը, ինչպես ենթադրում են, դեռևս հոր ծերության օրերին նրա անոռակիցն էր և նրան հաջորդել էր 56/55 թվերին մեր թվականությունից առաջ:

Իր դրամների վրա, որ պահպանվել են մինչև մեր օրերը՝ Արտավազդը անվանում է իրեն «թագավորների թագավոր»: Նրա ժամանակ Մեծ Հայաստանը, իրապես, հզոր շեղություն էր ու պղալի չափով ընդարձակվել էր, սրովհետև Տիգրանյան Հայաստանին, ինչպես տեսանք, միացվել էին Կորդուքը, հյուսիսային Միջագետքը և որոշ նրկրամասեր Հայկական լեռնաշխարհի արևմտակողմում: Մեծ Հայաստանի սահմաններից դուրս էր մընացել միայն Սոփքը, որը Պոմպեյոսը 62 թվին (մեր թվ. առ.) տվել էր Կապպադոկիայի Արիոբարզանեսի թագավորին:

Ինչպես հայտնի է, առաջին անգամ միայն Տիգրան Բ-ի ժամանակ Մեծ Հայաստանն այնքան էր ընդարձակվել, որ իր մեջ բովանդակում էր հորենացու Աշխարհացույցի մեջ հիշատակված 15 նահանգները:

«Հայաստան աշխարհագրական գաղափարը,—ասում է Հյուբշմանը,—հաստատուն կերպով զարգացավ Տիգրանի ժամանակ, որն առաջին անգամ Հայաստանին միացրեց Մոփքն ու Կորդուքը: Հաջորդ դարերին այս գաղափարը տիրող մնաց հայերի մոտ, թեև քաղաքական հարաբերությունները միշտ նույն գաղափարին չէին համապատասխանում: Եթե հարավային նահանգները պարսիկներին էին անցնում, արևմտյանները՝ հույներին, հյուսիսայինները՝ վրացիներին կամ ազվաններին, և եթե համայնեցիներն ու պարսիկները երկիրը իրենց մեջ էին բաժանում՝ Հայաստանը հայերի համար միշտ այն երկիրն էր համարվում, որը—հին բացատրությամբ—իր սահմաններն ուներ հարավից Մասիս լեռը (Տավրոսը, որ Հայաստանը բաժանում էր Միջագետքից, Ստրաբ., 521, 522, 523), արևելքից՝ Ատրպատականն ու Մեդիան, հյուսիսից՝ Կասպից ծովի կողմերը գտնվող Պարաքոսթրյան լեռները, Վրաստանը, Ազվանքը և Կովկասը՝ Մոսքյան և Կողքիսյան լեռներով, արևմուտքից՝ Պարխարը և Սկյուդիսեսը, Փոքր Հայքն ու Եփրատը (որը Հայաստանը բաժանում էր Կասպագոսկիայից և Կամմազենից)»:

Խաղաղությունը, որ հաստատվել էր պարթևների հետ Պոմպեյոսի հաղթական կռիվներից հետո, անշուշտ, լուրջ մի դինադար էր Հռոմի համար, որը հարմար ժամանակի էր սպասում, որպեսզի շարունակեր իր նվաճումներն Առաջավոր Ասիայում: 66—62 թվերին (մեր թվ. առաջ) Հռոմեական հանրապետությունը, ինչպես հայտնի է, հենց ինքը ծանր դրության մեջ էր գտնվում Կատիլինայի դավադրության և քաղաքացիական ներքին պատերազմի պատճառով:

Դավադրության ճնշումից հետո Հռոմում իշխանության գլուխ անցան 60 թվին մեր թվականությունից առաջ Պոմպեյոսը, Յուլիոս Կեսարը և Կրասոսը, որոնք կազմեցին այսպես կոչված առաջին տրիումվիրատը կամ եռապետությունը: 56 թվին (մեր թվ. ա.) սրանք բաժանեցին իրենց մեջ Հռոմեական աշխարհածավալ պե-

¹ Տե՛ս Հյուբշման, «Հին հայոց տեղույ անունները», թարգմ. Պիլեգիկեյանի, Վիեննա, 1907, էջ 26—27:

աուսթյան երկրները, և Ասորիքը բաժին ընկալի Մարկոսս կրատ-
ւոսին:

Շուտով, Արտավազդ Բ-ի թագավորության արդեն սկզբի տա-
րիներում, խաղաղությունն Արևելքում նորից խախտվեց, ու վեր
սկսվեց հռոմեական նվաճողական արշավանքն այս անգամ պար-
թևական թագավորության դեմ: Նոր այս պատերազմը բավական
հարմար ժամանակ էր նախապատրաստվում, որովհետև պարթևա-
կան թագավորության մեջ սկսվել էին 57 թվին (մեր թվ. ա.) ներ-
քին խռովություններ:

Մոտավորապես հենց այս՝ 57 թվին Հրահատ Գ-ի որդիները,
Օրոդեսը և Միհրդատը, ուզենալով գրավել հոր գահը՝ նրան սպանել
էին: Թագավորությունն այնուհետև ստացավ Հրահատ Գ-ի մեծ
որդին՝ Օրոդեսը: Բայց Միհրդատը, դժգոհ մնալով ապստամբեց
և, գահնկեց անելով եղբորը՝ կարճ մամանակով թագավոր դառավ
ինքը (56—55 մեր թվ. ա.)¹: Շուտով սակայն նա՝ պարսիկացի և
ենթարկվեց մահապատժի:

Մոմզենը և ուրիշ պատմագետներ ենթադրում են, որ Հրա-
հատ Գ-ի որդին՝ Միհրդատ Գ-ը 56 թվին պատերազմ էր սկսել
Արտավազդ Բ-ի դեմ²: Գերմանական պատնական Յուստին կարծում
է, բացի այդ, որ իբր թե այս պատերազմի ժամանակ պարթևները
վերագրաված են եղել Կորդուքը³: Այս ենթադրությունները պար-
զապես թյուրիմացության արդյունք են և, ըստ երևույթին, հիմնված
են, գլխավորապես, Յուստինուսի սխալ հասկացված վկայության
վրա:

Ինչպես մատնացույց է արել Գուտշմիդը, Յուստինուսի հա-
մապատասխան վկայությունը (XLII, 4,) վերաբերում է, իրապես,
ուչ թե Միհրդատ Գ-ին և Արտավազդ Բ-ին, այլ Միհրդատ Բ-ի կը-
ռիվներին ընդդեմ Արտավազդ Ա-ի⁴:

Իմ «Տիգրան Բ-ը և Հոռմը» աշխատության մեջ մատնացույց
էր արված, որ Հրահատ Գ-ը դեռևս 64 թվին (մեր թվ. ա.) փոխել
էր իր թշնամական քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ և
չոելյայն համաձայնել էր զիջել Տիգրանին Կորդուքը և հյուսիսային
Միջագետքը: Նա, ըստ երևույթին, հույս ուներ, որ շնորհիվ քարի
հարևանական այդ նոր քաղաքականության պարթևներին կհաջողվի

¹ *St. n. Tarn*, The Cambridge Ancient History, vol. IX, 1932, էջ 604 և 613:

² *Моммсен*, Римская история, III, Москва, 1887, էջ 292:

³ *Justi F.*, Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II,
5, էջ 498:

⁴ *St. n. Gutschmid*, Geschichte Irans, էջ 86, ժան. 2:

հաշտվել հայերի հետ և ստանալ նրանցից օգնութիւն ընդդեմ հռոմայեցիներին¹ :

54 թվի սկզբներին (մեր թվ. առաջ) եկավ Ասորիք Կրասսոսը, որը ստանձնելու էր այս երկրի կառավարութիւնը և արդէն սկսել էր պատերազմի պատրաստվել ընդդեմ պարթևների: Ասորիքի այս նոր կուսակալը, որը Հոմի ամենահարուստ ու ընչաքաղց վաշխառուներից մեկն էր՝ ուզում էր թե իր բաժինը ստանալ Արևելքի հարստութիւններից և թե հռչակվել, որպէս Լուկուլլոսն ու Պոմպէլլոսը, մեծ զորավար: Պլուտարքոսը, որը Կրասսոսի պարթևական արշավանքը նկարագրել է ավելի անաչառ կերպով, քան իր յտուտանած հերոսների, Լուկուլլոսի և Պոմպէլլոսի, հայկական արշավանքները՝ նրա այս արշավանքի նպատակի մասին տալիս է հետևյալ տեղեկութիւնը:

«Այսուհետև, —ասում է Պլուտարքոսը, —նա [Կրասսոսը]՝ անշափ մեծամտած ու կուրացած՝ իր մեծ գործի նպատակ էր պնտում ո՛չ միայն Ասորիքը կամ պարթևներին, այլ, համարելով Լուկուլլոսի արածը Տիգրանի դեմ և Պոմպէլլոսինը Միհրդատի դեմ Երեխայական սոսկ խաղեր՝ ինքն իրեն խաբուսիկ հուշերով հասցնում էր մինչև Բակտրիա, Հնդկաստան և Ավկիանոս»²:

54 թվի ամառը (մեր թվ. առաջ) Կրասսոսը ներխուժեց արևմտյան Միջագետք, որը ենթարկված էր պարթևների իշխանութեան: Այստեղ նա ի փախուստ դարձրեց պարթևների Սիլլակես կուսակալին և գրավեց Նիկեիորիումն ու մի քանի այլ քաղաքներ: Մտկալին նա, փոխանակ իր հաջող կերպով սկսած արշավանքը շարունակելու՝ վերադարձավ այնուհետև Ասորիք: Կրասսոսի այս վեցադարձն Ասորիք Պլուտարքոսն իրավացի կերպով համարում է նրա ամենամեծ սխալը³, որովհետև պարթևները մոտ մեկ տարի ժամանակ սկ վաստակեցին և կարողացան նախապատրաստվել պատերազմի:

Ասորիքում Կրասսոսը հավաքեց ձմեռվա ընթացքում որոշ քանակութեամբ հեծելազոր և, օգտագործելով իր ազատ ժամանակը՝ կողոպտեց Հիերասյոյիս-Քամրլուկեի և Երուսաղեմի տաճարները:

Նույն այս թվին Կրասսոսի մոտ եկավ Ասորիք Արտավազդ Բ-ը, որը դաշնակից էր ու բարեկամ Հոմի: Նա ուներ իր հետ 6.000

¹ Տե՛ս «Տիգրան Բ-ը և Հոմը», էջ 208 և 211 [սե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 596 և 599. խմբ.] :

² *Plut., Crassus, XV*, 2.

³ Նույնը, *XVII*.

Տեծելագոր և խոստանում էր տալ 10.000 գրամափոր Տեծելագոր և 30.000 Տեռեազոր: Բայց, ի նկատի ունենալով իր սեփական Լրկրի անվտանգությունն ու ապահովությունը՝ աստուրկեց, որ հոռմեական զորքն արշավե պարթևների դեմ ո՛չ թե Միջագետքի հարթավայրերով, այլ Հայաստանի ու Ատրպատականի լեռնային շրջաններով, որտեղ չէր կարող ազատ շարժվել ու վտանգավոր լինել պարթևական Տեծելագորը: Կրասսոսն այս առաջարկը չրմողունեց և որոշեց զնալ Բաբելոն և Սելևկիա ամենակարճ ճանուպարհով:

Այս խորհրդակցության մասին, որ տեղի էր ունեցել Ասորիքում, մանրամասն տեղեկություն է տալիս միայն Պլուտարքոսը, որի կարևոր այդ վկայությունն ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բառացի թարգմանությամբ:

«Մանավանդ նրան [Կրասսոսին] սիրտ տվեց,—պատմում է Պլուտարքոսը,—Արտավազդ Արմենի ժամանումը: Նա եկավ բանակ վեց հազար Տեծելագորով: Իսկ սրանք, ինչպես ասում էին, միմիայն թագավորի թիկնապահներն էին և ուղեկիցները: Նա խոստանում էր, որ կտա տասը հազար այլ զրահավոր Տեծելագոր և երեսուն հազար Տեռեազոր, որոնց կպարենավորե ինքը: Բայց նա համոզում էր Կրասսոսին, որ նա Պարթևստան արշավե Հայաստանի միջով, որովհետև այնտեղ ո՛չ միայն կունենա զորքն առատ պաշար, որ ինքը կհայթայթե, այլև նա կզնա ապահով կերպով, պաշտպանված լինելով բազմաթիվ լեռներով, անվերջանալի բլուրներով և դժվար տեղերով Տեծելագորի համար, որը պարթևների միակ ուժն է: Սակայն Կրասսոսը նրա պատրաստակամությունը և փառահեղ օգնությունն առանձին գոհունակությամբ չընդունեց և ասաց, որ ինքը դնալու է Միջագետքի միջով, ուր թողել է բազմաթիվ քաջ հոռմայեցիներ: Արդ՝ հայոց թագավորն այնուհետև հեռացավ»¹:

Երբ Ասորիքում վերոհիշյալ անցքերն էին կատարվում՝ պարթևական թագավորության մեջ արդեն վերջանում էր ներքին երկպառակությունը: 54 թվի վերջերին (մեր թվ. ա.) Օրոդես Ուղարկվորը դառավ միահեծան տնօրեն ամբողջ երկրի: 53 թվի գարնան սկզբին նա հատուկ դեսպանություն ուղարկեց Կրասսոսի մոտ և ուղեց տեղեկություն ստանալ իազաղության խախտման պատճառների մասին: Կրասսոսը դեսպաններին պատասխանեց, որ պատերազմի պատճառը նա կհայտնե Սելևկիա քաղաքում:

¹ Տե՛ս Plut., Crassus, XIX, 1—4:

Այս պատասխանը պատերազմի որոշակի հայտարարութիւն էր: Ուստի և Օրոդեսը, որն արդէն նախապատրաստվել էր պատերազմի՝ իսկույն թշնամու դեմ ելավ ռազմերթի: Նա ուղարկեց հռոմայեցիների դեմ իր զորքի մի մասը երիտասարդ ու տաղանդավոր Սուրեն զորավարի առաջնորդութեամբ: Իսկ ինքն արշավեց Հայաստան, որպեսզի խանդարև հայկական հեծելազորին միանալ լոռնեական բանակին: Արտավազդը, բնականաբար, ստիպված եղավ պաշտպանել իր հայրենի երկիրը:

Վերոհիշյալ անցքերի մասին դիտավոր մեր աղբյուրներն են Կասսիուս Դիոնի և Պլուտարքոսի վկայութիւնները, որոնք հիմնականում իրար շին նակասում:

1. Կասսիուս Դիոն, գիրք XL, դ. 16, 1—3՝

«Երբ Կրասսոսը ներխուժեց Միջագետք՝ Օրոդեսը, ինչպէս ասում են, պեսոպաններ ուղարկեց նրա մոտ Սուրիք և, դատապարտելի համարելով ներխուժումը՝ ուղեց իմանալ պատերազմի պատճառը: Եւ ուղարկեց զորք Սուրենի առաջնորդութեամբ նվաճված ու անջատված շրջանները, որովհետեւ ինքը մտադիր էր արշավել Հայաստան, որը մի ժամանակ Տիգրանի երկիրն էր, որպեսզի Տրչրանի որդին, Արտավազդը, որն այնտեղ այդ ժամանակ թագավորում էր, մտահոգված իր սեփական երկրի դրութեամբ՝ չուղարկէ հռոմայեցիներին սրէ օգնութիւն: Արդ՝ Կրասսոսը պատասխանեց, որ պատերազմի պատճառը կհայտնէ նրան Սելևկիայում: Այս քաղաքը Միջագետքումն էր և նրա բնակչութեան մեծագույն մասը այժմ էլ հելլեններն են»:

2. Պլուտարքոս, Կրասսոս, XXI, 3՝

«Արդ՝ Օրոդեսն իսկույն բաժանեց իր զորքը երկու մասի, և ինքն Արտավազդին պատմելու համար ավերում էր Հայաստանը, իսկ Սուրենին ուղարկեց հռոմայեցիների դեմ»:

53 թվի դարնանը (մեր թվ. ա.) Կրասսոսն իր զորքի հետ, որը բաղկացած էր 7 լեգեոնից, 4.000 հեծելազորից և 4.000 թեթևազեններից՝ անցավ Զեվզմայի մոտ Եփրատ գետը և, Օսրոնի Արդար Բ թագավորի խորհրդով, հարթավայր ճանապարհներով շարժվեց դեպի Սելևկիա և Տիգրոն: Ավանդական կարծիքը, որ Արդար Բ-ը դավաճանաբար նրան առաջնորդել էր անապատներով՝ չէ հաստատվում աղբյուրների վկայութիւնների ուշադիր քննութեամբ: Երբ Կրասսոսն արդէն Եփրատն անցել էր և առաջ էր շարժվում արևմտյան Միջագետքի միջով՝ նրա մոտ եկան Արտավազդի ուղարկած սուրհանգակները և նրան զգուշացրին, որ Արտավազդը

Համարեցին և զհարող օթանդակ զորք ուղարկել, որովհետև Հայաստանը ենթարկվել է հարձակման և նա պետք է պաշտպանել իր սեփական երկիրը:

«Եվ այդ ժամանակ,—վկայում է Պլուտարքոսը, Արտավազդ Արմենի մոտից եկան սուրհանդակներ և Կրասսոսին լաշտնեցին, որ Արտավազդը մեծ պատերազմի է բռնվել Շրոքեսի ներխուժման պատճառով և չէ կարող նրան օգնություն ուղարկել: Նա խորհուրդ է առել Կրասսոսին, որ ամենից լավը կլինի, որ ինքը Կրասսոսը ևս գա այնտեղ՝ Հայաստան և, միանալով հայերի հետ՝ մյասին կռվի Սրոդեսի դեմ, իսկ եթե ո՛չ, թող միշտ, ճանապարհ գնալիս և բանակելիս՝ խույս տա այնպիսի տեղերից, որ նպաստավոր են հեծելազորի համար, և թող նա մոտ գա լեռնային շրջաններին: Կրասսոսը, բարկացած լինելով և անքաղաքավարի գտնվելով՝ Արտավազդին դրավոր պատասխան չուղարկեց, այլ ասաց բերանացի, որ այժմ նա ժամանակ չունի զբաղվելու հայերով, բայց կվերադառնա և կպատժե Արտավազդին դավաճանության համար»¹:

Ինչպես Պլուտարքոսի այս վկայությունից երևում է, հռոմեական դոտոզ զորավարը «բարեկամությունն ու դաշնակցությունը» հայերի հետ հասկանում էր առանձնահատուկ իմաստով և կարծում էր, որ Արտավազդ Բ-ը իբրև Հռոմի շահերի հլու ու հնազանդ սպասավոր՝ պարապվոր էր մտածել միմիայն հռոմեական զինքի հաջողության մասին:

Հառնելով հառան քաղաքը՝ հռոմեական զորքն այնուհետև գնաց Իխնեի ուղղությամբ և, տնջնելով Բալիսսոս դետը (այժմյան Բելիքը)՝ թշնամու հետ շփման մեջ մտավ մայիս ամսի սկզբներին: Շուտով տեղի ունեցավ այստեղ այն մեծ ճակատամարտը, որը վերջացավ Կրասսոսի բանակի ստակալի սլարտությունամբ:

Պարթևական զորքը, որ բաղկացած էր, ղլխավորապես, գրասավոր հեծելազորից և ձիավոր նետաձիգներից՝ Միջադետրի հարթավայրերում ուներ մարտավարական խոշոր առավելություններ: Լեռնային խորզուբորդ տեղերում հեծելազորի նշանակությունը երկրորդական էր, իսկ այստեղ նա ազատորեն դործում ու մարտնչում էր, մինչդեռ հռոմեական լեգեոնները չունեին ո՛չ մի ստրատեգիական հենարան: Հռոմեական զորքերի քաջությունն ու կարգապահությունը կորցնում էին այստեղ իրենց նշանակությունը,

¹ Plat., Crassus, XXII, 2.

որովհետև պարթևական շարժուն հեծելազորն անվրեպ կտտորում էր հոռմեական հետևականերին, որոնք պատերազմում էին հոծ շարքերով: Գտնվելով այս ծանր պայմաններում՝ հոռմալնցիներն ունեցան, բնականաբար, խիստ մեծ կորուստներ: Կրասսոսի 42—44.000 զորքից սպանվեցին մոտ 20.000 հոգի, մոտ 10.000 էլ գերվեցին ու ուղարկվեցին Մերվ: Պարթևների ձեռքն ընկան չարուստ ավարի հետ հոռմեական արծվակիր դրոշները: Սպանվեց նաև ինքը Կրասսոսը, և Սուրենն ուղարկեց նրա գլուխն Օրոդեսին, որը դոնվում էր Հայաստանում:

Պարթևների այս հզոր թագավորը, որը, ըստ երևույթին, հետևվում էր իր հոր հեռատես քաղաքականության և ձգտում էր չաշտվել հայերի հետ՝ կարողացել էր չաշտություն կնքել նրանց հետ և այդ դաշինքն ամրապնդելու համար իր թագաժառանգ որդի Բակուրին ամուսնացրել էր Արտավազդ Բ-ի քրոջ հետ: Պլուտարքոսը պատմում է, որ Կրասսոսի գլուխը բերել էին Արտաշատ քրանց հարսանեկան խնջույքի ժամանակ, ևրբ հույն դերասանների խումբը ներկայացնում էր արքունիքում Եվրիպիդեսի «Բաքոսյաններ» ողբերգությունը: Այս ողբերգության մեջ ցուցադրվում էր Պենթևիզի գլուխը, որ հուշատել էին Բարոսի քրմուհիները: Յասոնը, որ խաղում էր Ագավեի դերը, գին դնելով Պենթևիզի դիմակը՝ խլում է ներս բերված Կրասսոսի գլուխը և, չանդիսականներին մեծ հըրճվանք պատճառելով՝ բաքոսյան մոլեգնությունը երգում ու կատարում է իր դերը:

Պլուտարքոսի վկայությունը, որի որոշ մանրամասնությունները կարող են գունավորված ու վիճելի լինել՝ մեջ եմ բերում թարգմանաբար ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Երբ այս անցքերը [Սուրենի հաղթությունը և հաղթական շքերթը Սելևկիայում] տեղի էին ունենում՝ Օրոդեսն արդեն հաշտվել էր Արտավազդ Արմենի հետ և նրանք համաձայնել էին, որ Արտավազդի քույրն ամուսնանա Օրոդեսի որդու՝ Բակուրի հետ: Եվ այդ ժամանակ նրանք իրար մոտ խնջույքներ ու կերուխում էին սարքում, ուր կարդացվում էին բազմաթիվ հունական բերթվածներ: Օրոդեսն անտեղյակ չէր հունարեն լեզվի և գրականության, իսկ Արտավազդը մինչև իսկ դրում էր ողբերգություններ, ճտտեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են:

Երբ Կրասսոսի գլուխը բերին դռան մոտ՝ սեղաններն արդեն հավաքել էին և ողբերգախաղաց դերասանը, Յասոն անունով Տրալլեսցին, արտասանում էր Եվրիպիդեսի Բաքոսյաններից Ագավեի դերը: Հենց այն ժամանակ, երբ նա

հաջողութիւն ունենալ, Սիլլակեսը, ներս գալով սեպանտատոս
երկրպագեց թագաւորին և մեջտեղը գցեց Կրասսոսի գլուխը:
Պարթևները ծափահարեցին՝ մեծ աղմուկով ու ցնծութեամբ և
թագաւորի հրամանով սպասաւորները Սիլլակեսին սեպոս
նստեցրին: Իսկ Յասոնն իր Պենթեվսի դիմակը ավելց խորնու-
երգոյններից մեկին և, վերցնելով Կրասսոսի գլուխը՝ բարո-
ւան մոլեկնութեամբ ու խանդավառութեամբ արտաստեց
երգելով հետևյալ բանաստուգերը՝—

«Մենք բերում ենք լեռներից, սուրն վերադառնալով՝ նոր
սուրանջած եղջերուն, բախտաւոր մի որս»:—

Եվ այս մեծ հրճվանք պատճառեց բոլորին: Իսկ հետո, երբ
նրանք փոխառփոխ խմբի հետ երգում էին՝—

«Ո՞վ սպանեց», «իմն է այդ փառքը»,—

Պոմպոսաթրեսը [Կրասսոսի սպանողը], որը պատահմամբ
մասնակից էր խնջույքին՝ վեր թռավ տեղից և գլուխը խշեց,
ասելով որ ավելի շուտ ինքը պետք է այդ երգի, քան նա:
Ընդամենը, ուրախացած՝ նրան նվեր տվեց ըստ երկրի սո-
վորութեան և Յասոնին ևս ավելց մեկ տաղանդ: Պատմում են,
որ այս էր ավարտման գործողութիւնը Կրասսոսի արշա-
վանքի, որը վերջացավ ողբերգութեան նման»¹:

Կրասսոսի 53 թվի պարտութիւնից հետո Արևելքում քաղա-
քական դրութիւնը զգալիորեն փոխվեց, և արևելյան երկրներում
վտրկաբեկվեց Հռոմեական հանրապետութեան հեղինակութեանը:
Պարթևները որ բարեկամացել ու դաշնակից էին հայերի հետ՝
սրանց հետ միացած սպանում էին հռոմեական Ասորիքին և
Կարյապոսովկիային, իսկ հռոմեական շրջանների կեղեքված բը-
նակչութիւնը պատրաստ էր արյստամբելու հռոմեական իշխանու-
թեան դեմ: Հայերը, ինչպես մատնանշում է Գարագաշյանը², թերևս
հուշս ունեին, որ նորից ձեռք կբերեն Մուշը և իրենց կորցրած
մյուս երկրները:

Պարթևները Սուրենի առաջնորդութեամբ արդեն սրտարատու-
մում էին հարձակվելու Ասորիքի վրա (52 մեր թվ. առաջ), սակայն
էրենց մեծ հաղթութիւնից կարճ ժամանակ հետո կուսկածամիտ
Օրոդեսը հրամայել էր սպանել հաղթական այս զորավարին, հու-
մարելով նրան վտանգավոր թեկնածու իր զահի: Նրանք միայն
վերադարձել էին Միջագետքը մինչև Եփրատ գետը:

¹ Տե՛ս Plut., Crassus, XXXIII, 1-5:

² «Քննական պատմութիւն հայոց», մասն Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 172:

Սուրենի սպանութիւնից հետո արշավող զորքերի առաջնորդ նշանակվեց Թագաժառանգ Բակուրը, հայոց թագավորի փեսան, բայց՝ սրա փոքրահասակութեան պատճառով՝ զորքի հրամանատարն էր իրապես, Վասակը (Osaces), որին իրավացի կերպով հույաթիւնցը ենթադրարար համարում է հայ զորավար¹: Ըստ երևույթին, պարթևների տուրական արշավանքներին մասնակցում էին նաև հայերը, իբրև դաշնակիցներ:

51 թվին (մեր թվ. ա.) պարթևական-հայկական զորքերը Բակուրի առաջնորդութեամբ ներխուժեցին Ասորիք, որի հարստահարված բնակչութիւնը նրանց ընդունում էր ամենուրեք մեծ նամակրութեամբ: Հոռմենական զորքի առաջնորդն էր Ասորիքում Կրասսոսի զորավարներից մեկը, Կասսիոսը, որը խույս տալով մարտից՝ ամրացել էր Անտիոք քաղաքում: Պարթևները, որ հմուտ չէին մեծ քաղաքների պաշարման դործին՝ շարողացան վերցնել Անտիոքը և ստիպված եղան նահանջել: Նահանջի ժամանակ Անտիոքնիայի մոտ նրանք ծանր կորուստ կրեցին դարան մտած հոռմայեցիներից, և այստեղ զորավար Վասակը ծանր վերք ստացավ, որից նա շուտով մեռավ:

51/50 թվի ձմեռը պարթևական-հայկական զորաբանակը մրնաց Նյուստիսային Ասորիքում, Կիլիկիայի սահմանակից Կիրեստիկայում, և ուշագրավ է, որ հենց նույն այս թվին Կիլիկիոնը, որը Կիլիկիայի կուսակալն էր՝ անհրաժեշտ էր համարել զնալ հոռմենական զորքի հետ միասին Կապպադովկիա: Կիլիկիոնն իր նամակներում մատնանշում է², որ ինքը Կապպադովկիա էր եկել, որպեսզի հայոց թագավոր Արտավազդը, որը կարող էր Կապպադովկիայի վրա հարձակվել՝ իմանա, որ հոռմենական զորքը գտնվում է Հայաստանի սահմանների մոտ:

Պարթևական-հայկական զորքերը, որոնք հեռացել էին Ասորիքից 50 թվի գարնանը (մեր թվ. ա.)՝ նորից էին արշավել այստեղ, ինչպես երևում է աղբյուրների տված աղոտ վկայութիւններից՝ 45 թվին ու ապա նաև 40 թվին (մեր թվ. ա.): Միանգամայն սխալ է բոտ այսմ Գարագաշյանի և Գ. Ասլանի ենթադրութիւնը, որ իբր թե 51 թվի արշավանքից հետո պարթևները գրավել էին Ասորիքը և մնացել էին այստեղ մոտ քսան կամ մոտ տասնհինգ տարի³:

49 թվի սկզբին (մեր թվ. ա.) քաղաքացիական մեծ պատե-

¹ Տե՛ս *Халатьян*, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 230:

² Տե՛ս *Cicero*, Epist. ad familiares, XV, 2, 3 և Epist. ad Atticum, V, 20:

³ Տե՛ս Գարագաշյան, «Բնական պատմութիւն հայոց», Բ, էջ 173 և *K. Aslan*, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 112:

րազմ սկսվեց Հռոմում Պոմպեյոսի ու Յուլիուս Կեսարի միջև, և հետաքրքրական է, որ այս պատերազմում Արևելքը, լույսանալով առմամբ, համակիր էր ու կողմնակից Պոմպեյոսին, որն արևելյան մոզովուրդների հանդեպ վարել էր համեմատաբար խաղաղասիրական քաղաքականություն: Ինչպես վկայում է Ապպիանոսը, յուրին այդ կոիվներին ունեցել էին գործոն մասնակցություն: Փոքր Հայքը Պոմպեյոսին ուղարկել էր օգնական զորք Տաքսիլիսի յրա մանատարությունամբ, իսկ Մեծ Հայաստանը՝ առաջնորդությամբ Մեգաբատեսի, որն Արտավազդ թագավորի կուսակալն էր¹: Փոքր Հայքը գտնվում էր այդ ժամանակ Գալատիայի Դեյոտարուս իս դավորի իշխանություն տակ, որի հետ Արտավազդ Բ-ը բարեկամություն էր հաստատել, ամուսնացնելով իր դստերը նրա որդու հետ (50 մեր թվ. ա.)²:

48 թվին (մեր թվ. ա.) Պոմպեյոսը սլարսություն կրեց Փարսալուսի մոտ Թեսսալիայում և փախավ Եգիպտոս ու այստեղ սպանվեց: Կեսարը, որն եկավ նույնպես Եգիպտոս պատերազմելու Պոմպեյոսի կողմնակիցների հետ, հալածեց սրանց և Պտոլեմյանների գահը տվեց իր սիրուհուն, Կլեոպատրային: Նա գնաց այստեղից Փոքր Ասիա, ուր Փառնակը, Միհրդատ Եվպատորի որդին, վերանվաճել էր Պոնտոսը, Կապպադովկիան և Փոքր Հայքն ու վերականգնել էր իր հոր թագավորությունը: Կեսարն այնպիսի սրագությունամբ հաղթեց նրան Ջելայի մոտ, որ այդ մասին գրեց Հռոմ միայն երեք բառ՝ «եկա, տեսա, հաղթեցի» (veni, vidi, vici): Իր պարտությունից հետո Փառնակը վերադարձավ Բոսփոր և Դեյոտարուսը, որը Փարսալուսի մոտ մարտնչել էր Կեսարի դեմ՝ կորցրեց իր իշխանության սակ գանվող երկրների մի մասը: Նրան պակասող Փոքր Հայքը Կեսարը տվեց Կապպադովկիայի Արիոբարզան թագավորին:

Ուշագրավ է, որ պարթևները ևս Արևելքում որոշ աջակցություն էին ցույց տվել Պոմպեյոսի կողմնակիցներին ընդդեմ Կեսարի: 45 թվին (մեր թվ. ա.) նրանք հանկարծակի նորից արշավեցին Ասորիք և օգնեցին այստեղ Կեկիլիոս Բասսոսին, որն ապստամբել էր Կեսարի դեմ: Բայց ձմեռվա սկզբին նրանք դարձյալ թողին Ասորիքը և հեռացան:

Կեսարն արդեն պատրաստվում էր վրեժ առնել պարթևներից թե այդ օգնության և թե Կրասսոսի սպանության համար, սակայն

¹ *Sb' u App.*, De bellis civilibus, II, 71:

² *Sb' u Cicero*, Epist. ad Atticum, V, 21:

44 թվին (մեր թվ. ա.) նա սոթանվնց սենատի նիստի ժամանակ և այնուհետև 43 թվին Անտոնիոսը, Լեպիդոսը և Օկտավիանոսը, որը Կեսարի ջրոշ թոռն էր և նրա սրբեգիրը՝ կազմեցին Լրկրորդ Լոսպետութունը (տրիումվիրատը):

Կեսարի սպանությունից յետո հանրապետականները, որ վախել էին, գլխավորապես, Հունտուսան և Արևելք՝ սկսեցին Լոսպետներին դեմ պատրաստվել պատերազմի: Նրանք համաձայնության էին եկել պարթևների հետ և դեռևս 43 թվին ստացել էին սրանցից օգնական հեծյալ զորամաս, որը մասնակցել էր մեծ ճակատամարտին Փիլիպպի մաս Լերակիայում (42 մեր թվ. ա.):

40 թվին (մեր թվ. ա.) պարթևները, հանրապետականների դրդամբ, սրտնք պարզուպես նրանց զիջել էին Ասորիքը՝ մեծ ուժերով արշավեցին այսուեզ դարձալ Բակուրի առաջնորդությամբ: Այս անգամ պարթևական-Նույկական զորքերը կարողացան նվաճել ո՛չ միայն Ասորիքը, այլ նաև Փյունիկիան ու Պաղեստինը: Ինչպես Լրկրները և նրանց մեջ գտնվող զրեթե բոլոր քաղաքները ճանաչեցին Օրոդես թագավորի գահակից Բակուրի իշխանությունը: Պարթևների այս տիրապետությունն Ասորիքում ու սրա հարևան Լրկրներում, ինչպես շեշտվում է աղբյուրների մեջ, շատ ավելի մեղմ ու արգարամիտ էր, քան Հռոմեական հանրապետության դաժան ու հարստահարիչ պրոկոնսուլային իշխանությունը: Ինքը Բակուրը վայելում էր Ասորիքի բնակչության վստահությունն ու սերը, իբրև նրանց աղատարարը հռոմեական ծանր լծից:

Պարթևական-հայկական արշավանքների ու պատերազմների մասին Ասորիքում և Պաղեստինում ազոտ հիշողություններ պահպանված են Փավստոսի ու Մովսես Խորենացու մոտ¹:

Պարթևներն իրենց արշավանքների ժամանակ վերցրել էին բազմաթիվ դերիներ և գերի էին տարել նաև հրեաների Հյուրկանոս քահանայապետին: Գերիների մի մասը նրանք, ըստ երևույթին, տվել էին դաշնակից հայերին, որոնք բնակեցրել էին նրանց Հայաստանի քաղաքներում: Փավստոսի ու Խորենացու այս գողթականության վերաբերող վկայությունները քննության են առնված Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ուսուերեն իմ աշխատության մեջ², ուր մանրամասն մատնանշված է, որ բացի Տիգրան

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. 55 և Խորենացի, II, գլ. ԺԹ, ԿԵ, III, գլ. ԼԵ: Խորենացու Պատմության մեջ պատմական անցքերը, ինչպես ցույց է տվել Խալաթյանցը, շիտթված են և խեղաթյուրված. տե՛ս Армянские Аршакиды Москва, 1909. էջ 61—68:

² Տե՛ս „О торговле и городах Армении“, էջ 67—69: Համեմատե նաև Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 558—563:

Մեծի բերած «առաջին գերութիւն»-ից եղել է և Լրկրորդ շերտ թյունը, որը բերված է եղել Հայաստան ո՛չ թէ Տրպրան Բ-ի ժամանակ, ինչպես այդ խառնաշփոթ կերպով ակնարկում են Փափասոսը և Խորենացին, այլ նրա որդուն՝ Արտավազդ Բ-ի ժամանակ:

Հիմնվելով կարևոր այս փաստի վրա՝ կարելի է ըստ իս կնիք ուղիքի, որ հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ու զարգացման քաղաքականութիւնը շարունակվել է Հայաստանում նաև հելլենական կրթութիւն ստացած Արտավազդ Բ-ի թաղութային ժամանակ:

Պարթևների իշխանութիւնը Ասորիքում տևեց մոտ երկու տարի (40—39 մեր թվ. ա.): Հոռմում հենց այդ ժամանակամիջոցում վերջացել էին ներքին երկպառակութիւնները եռապետների միջև, և Մ. Անտոնիոսը, որին բաժին էր ընկել Ասորիքը՝ ուղարկեց Փոքր Ասիա նոր զորք Պուբլիոս Վենտիդիոս Բասսոսի հրամանատարութեամբ:

39 թվին (մեր թվ. ա.) սա պարտութեան մատնեց պարթևների զորավար Փրանիպատեսին և մաքրեց Ասորիքը թշնամուց: Իսկ 38 թվին նա սարսափելի շարդ ավեց պարթևներին Գինդարոսի մոտ հյուսիսային Ասորիքում, ուր սպանվեց նաև զորքի առաջնորդ Բակուրը՝ Արտավազդ Բ-ի փեսան:

Ասորիքի վերագրավումը միայն մի մասն էր Անտոնիոսի մեծ ծրագրի, որ նա 39 թվից սկսած հետզհետե իրագործելու էր Արեւելքում: Անտոնիոսը ևս, ինչպես և Կրասոսը, մտադիր էր նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան ու վերականգնել Աղեքսանդր Մակեդոնացու մեծ աշխարհակալութիւնը: Փոքր Ասիայի բարեկամ ու դաշնակից պետութիւններին հոռմայեցիները հանդուրժում էին միայն ժամանակավորապես: Այս պետութիւնները ժամանակի ընթացքում միացվելու էին Հոռմին իբրև սոսկ նահանգներ, իսկ նրանց հարստութիւնները դառնալու էին, իհարկե, հոռմեական հաղթող ժողովրդի ավարը:

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ Բ-Ի ՈՂԵՐԳՈՒԿԱՆ ՄԱՆԸ

1. Քաղաքական ընդհանուր դրույթներ 38—37 թվերին:—2. Անտոնիոսի նախապատրաստումը պատերազմի.—Կոնիդիոսի արշավանքը Հայաստան, Վրաստան ու Աղվանք:—3. Պարթևական արշավանքի նոր ծրագիրը.—գրքերի հավաքատեղիներ.—արշավանքի նանսպարներ:—4. Փրասպայի պաշարումը և Սուտիա-Շոսի գործումսի ոչնչացումը.—Արտավազդ Բ-ի մեկնումը Հայաստան:—5. Հոռմեական գոբի նահանջը դեսյի Հայաստանի սահմանները:—6. Ամբաստանություններ Հայոց քաղաքների մասին.—Սարաբոնի վիսյուսյան անհավանականությունը:—7. Անտոնիոսի պարտության հետևանքները:—8. Սուրպատականի Արտավազդ քաղաքների դաշինքը Անտոնիոսի հետ.—Անտոնիոսի խարդախ մեկնայությունները Հայոց քաղաքների հանդեպ:—9. Արտավազդի կայանավորումը և Հայաստանի նվաճումը:—10. Անտոնիոսի հաղթահանդեսը.—Աղեխանդրի Հայոց քաղաքի հայտարարվելը.—Հայաստանի եզանման առթիվ Անտոնիոսի դրամները:—11. Օկտավիանոսի դժգոհությունը.—Մեծ Աղբակի և Փոքր Հայքի անջատումը Հայաստանից.—Անտոնիոսի պարտությունը Ակտիումի հակառակորդում և ինքնասպանությունը.—Հայոց Արտավազդ քաղաքի ողբերգական մահը:—12. Հայաստանի քաղաքական վաճառված կացությունը Արտավազդ Բ-ի ժամանակ.—Արտավազդ Բ-ի ինքնուրույն ու անկախ քաղաքականությունը.—Արտավազդ Բ-ի սլավ բնութագիրը ևսրեհացու Պատմության մեջ:

38—37 թվերին քաղաքական ընդհանուր կացությունը հիմնավորապես փոխվել էր ի նպաստ Հոռմի և թվում էր, որ Անտոնիոսի Արևելքի նվաճման հոյակապ ծրագիրը կարող էր հեշտությամբ իրագործվել: Եռապետությունը Հոռմում վերածվել էր այդ ժամանակ երկապետության, Անտոնիոսն ամուսնացել էր Օկտավիանոսի Օկտավիա քրոջ հետ և Հոռմեական պետության այս երկու տիրակալներն իրար հետ հաշտ էին ու բարեկամ:

Ընդհակառակը, պարթևական թագավորության մեջ սկսվել էին նոր խռովություններ ու երկպառակություններ: Բակուրի պար-

... թուովնից ու սպանութիւնից հետո Օրոգես իտպոփարը, որը խորտոչես հուզված ու հուսահատված էր իր սիրած սրբու մտնելան պատճառով՝ հրաժարվեց գահից և թագավորութիւնը տվեց իր մյուս սրբուն՝ Հրահատին: Իսկ սա, հենց որ ստանձնեց թագավորական իշխանութիւնը՝ կոտորեց իր եղբայրներին ու ազնվականներին ընտանիքներին և սպանեց նաև հորը, որպեսզի ապահովե իր գահը վտանգավոր թեկնածուներից: Մեծամեծներից ոմանք, նրանց թվում նաև ամենահայտնին, Մոնեսեսը, փախան և ապավինեցին իստացեցիների պաշտպանութեան:

Պարթևական թագավորութեան մեջ ներքին այս խառնակութիւնները, ինչպես և Վենտիդիոսի հաշթութիւններն Ասորիքում՝ վստահութիւն էին ներշնչում Անտոնիոսին, որ նա կկարողանա վրեժ անել պարթևներից Կրասսոսի խաշտառակ պարտութեան համար:

Ասորիքի վերանվաճումից հետո Անտոնիոսն սկսեց պատրաստվել պատերազմի և աշխատեց ապահովել ու ամրացնել իր թիկունքը (37—36 թ. ձմեռը): Արևելյան Փոքր Ասիայի երկրների իշխանութիւնը նա տվեց իրեն հավատարիմ մարդկանց: Կապազովկիայի Արիարաթ ժ թագավորին, որը 40 թվին անցել էր պարթևների կողմը՝ նա մահվան դատապարտեց և նրա թագավորութիւնը տվեց Արխելաոսին, որը Կոմանա քաղաքի քրմասպետն էր: Իսկ Պոնտոսի թագավոր նա հայտարարեց հուշն Պոլեմոնին, որն իր Պյութագորիս թոռան ամուսինն էր:

Դեռևս 38 թվին, պարթևական իր արշավանքը սկսելուց երկու տարի առաջ, Անտոնիոսը ծրագրել էր նվաճել նախ Հայաստանը և դարձնել այս երկիրը հենարան ու ելակետ պարթևական թագավորութեան նվաճման: Սակայն 37 թվին (մեր թվ. ա.) նա փոխեց իր սկզբնական ծրագիրը և, շնայած որ Արտավազդ Բ-ը 53 թվից սկսած պարթևների դաշնակիցն էր, որոշեց ժամանակավորապես հետաձգել Հայաստանի նվաճումը և, ենթարկելով Արտավազդ Բ-ին Հոռմի գերիշխանութեանը՝ օգտագործել հայերի ռազմական ուժերը առաջիկա պատերազմում²:

37 թվին (մեր թ. առաջ) Հայաստան եկավ Անտոնիոսի Արեւելքի կուսակալը, Պուբլիոս Կանիդիոս Կրասսոսը, և Արտավազդը ստիպված եղավ ընդունել Հոռմի գերիշխանութիւնն ու նորից դառավ հոռմայեցիների դաշնակիցը: Ուշագրավ է, որ ինչպես

¹ *Sh'u Tarn*, The Cambridge Ancient History, vol. X, 1934, էջ 70 ծան. 1:

² Նույնը, էջ 52—54 և 72:

Պոմպեյոսի հայկական և կողքիսյան արշավանքների ժամանակ, նույնպես և այժմ՝ պարթևական արշավանքից առաջ, անհրաժեշտ համարվեց ապահովել հռոմեական զորքի թիկունքը հյուսիսային Անդրկովկասի կողմից: Ուստի և Կանիդիոսը հռոմեական դերիշխանությունը տարածեց նաև Իրերիայի ու Աղվանքի վրա:

«Եվ ձմեռվա մյուս կեսում [37 թվին],—վկայում է Կասսիուս Դիոնը,—Կելլիոսի և Ներվայի հյուպատոսության ժամանակ՝ Պուրլիոս Կանիդիոս Կրասոսը, արշավելով իբրևների դեմ՝ հաղթեց այլ կովում նրանց Փառնաբազ թագավորին, նրան դաշնակից դարձրեց և, նրա հետ միասին ներխուժելով հարևան Այրանիան և հաղթելով նաև ալբաններին ու նրանց Ջոբեր թագավորին՝ սրան ևս իր կողմը գրավեց»¹:

Երբ Կանիդիոսը վերջացրել էր իր արշավանքն Անդրկովկասում՝ Անտոնիոսը որոշեց արշավանքի ևլնել ընդդեմ պարթևների: Նա նախօրոք հայրենիք ուղարկեց մեծ իշխան Մոնեսեսին, որին ներում էր շնորհել թաղավորը, որպիսով սա հռոմայեցիների կողմից խաղաղության առաջարկ անե Հրահատ Դ-ին: Անտոնիոսը, ըստ երեվույթին, հույս ուներ, որ խաղաղության կեղծ բանակցությունների միջոցով կկարողանա արշավանքից առաջ քնեցնել պարթևների աշակրջությունը²:

Հռոմեական նոր արշավանքը պարթևների դեմ դեռևս Կեսարի ժամանակ ծրագրված էր ո՛չ թե Միջագետքի վրայով, որը լավ պաշտպանված էր, այլ Հայաստանի ու Ասորպատականի միջով դեպի Եկրատանա և այնտեղից դեպի Տիգրոն: Արշավանքի միևնույն ծրագիրը, ինչպես վերև տեսանք, Արտավազդ Բ-ն առաջարկել էր Կրասոսին 53 թվին (մեր թվ. ա.):

36 թվի (մեր թվ. ա.) գարնան վերջերին Անտոնիոսը, բաժանվելով Կլեոպատրա թագուհուց, որի հետ նա 37 թվին ամուսնացել էր՝ արշավանքի ելավ պարթևների դեմ: Նա եկավ Եգիպտոսից Ասորիք և այստեղից Մելիտենեի, Փոքր Հայքի ու Սասաղի վրայով գնաց Հայաստան, ուր Կարնո գաշտում հավաքվելու էր հռոմեական հարձակվող բանակը:

«Ուղարկելով Կլեոպատրային Նզիպտոս,—ասում է Պլուտարքոսը,—ինքը [Անտոնիոսը] գնում է Արաբիայի ու Արմենիայի միջով, ուր հավաքվել էին նրա և դաշնակից թագավորների զորքերը. այս վերջինները շատ էին և հզորագույնն էր բոլորից Հայաստանի Արտավազդ թագավորը, որը տվել

¹ Cass. Dio, XLIX, 24, 1 Համեմատե նաև Plut., Antonius, XXXIV:

² S^b'u Plut., Antonius, XXXVII:

էր 6.000 հեծելազոր և 7.000 հետևազոր: Անտոնիոսն այստեղ ստուգատես կատարեց իր բանակին, որը բաղկացած էր 60.000 հետևազորից, որոնք բոլորը հստմայեցիներ էին, 10.000 իսպանացի և գաղղիացի լեծյալներից, որոնք համախմբված էին հռոմեական զրոշների տակ, և, բացի այդ, նաև 30.000 մարդ զանազան ժողովուրդներից՝ թե հեծելազոր և թե թևազեններ¹:

Հռոմեական զորքը Կարին գավառից պետք է արշավեր նախ Ատրպատական, սրի Արտավազդ թագավորը գտնվում էր սյարթնփական գերիշխանություն տակ: Ըստ երևույթին, Անտոնիոսը հաշիվ էր անում, որ եթե սյարթններն օգնութեան գալին Ատրպատականի թագավորին՝ նա փնտրում մտրա կունենար նրանց հետ նպաստավոր ակտում ու պայմաններում, իսկ եթե ո՛չ՝ նվաճված Ատրպատականը լենտրան ու չիմք կդառնար նուև պարթևական թագավորության նվաճման:

Հռոմեական զորքի ճանապարհը Բարձր Հայքից Ատրպատական, որը դեռ մինչև այժմ լուսաբանված չէ՝ որոշվում է ըստ իս Պեխաինգերյան բարտեցի Քյոփրիքյոյ—Անտաք—Բագավան և Օրդուպոս—Խոյ—Տուսից ճին ուղեգծով, որը մանրամասն քննված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխարհագրական իմ աշխատություն մեջ²: Հռոմեական բանակը գնացել էր Կարին գավառից դեպի այժմյան Քյոփրիքյոյ, ուր իրար են խառնվում Մուրցր և Արտար, ու այնուհետև գնացել էր Ալաշկերտի դաշտը և այստեղից Հայկոսկուն Պար կամ Աղրի-դաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով իջել էր այժմյան Խոյ: Իսկ Խոյից նա շարունակել էր իր ճանապարհը, հավանորեն, ո՛չ թե այժմյան Մարանդի վրայով, ինչպես այդ ենթադրում են Գուաշմիդը³ և ուրիշները, այլ այժմյան Տուսիցի վրայով ու Ուրմիա լճի արևելյան ափերի երկարությամբ, ինչպես այդ մանրամասն լուսաբանված է վերոհիշյալ իմ ուսումնասիրության մեջ:

Արշավող զորքը գնում էր դեպի Ուրմիա լճի հարավ-արևելակողմում գտնվող Փրուսասպա—Գանձակ մայրաքաղաքը, որի տեղադրությունը ենթադրում են այժմյան Թախտ-ի-Սուլեյմանի մոտ⁴: Իր հետ նա երեք հարյուր սայլի վրա տանում էր, ինչպես

¹ *Pint.*, Antonius, XXXVII, 2.

² Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 49—62 և 144—172:

³ *Gutschmid*, Geschichte Irans, էջ 99:

⁴ *St' u H. Rawlinson*, Journ. Geogr. Society, Bd. X:

ուսուցում է Պլուտարքոսը, պաշարողական մերկնուներ ու նրանց լուսն նախ պարիսպակործան մի խոչ 80 ոտ կամ մոտ 24 մետր երկարությամբ¹: Պլուտարքոսի այս վկայությունից կարելի է հետևել, որ Հայաստանի միջով անցնող ռազմական ճանապարհը, հավանորեն, եղել է լայն պողոտա և համեմատաբար դանդաղ և լայնակարգ վիճակում:

Կարին դավառից Անտոնիոսի դորքը դուրս էր եկել լուսնու մոտին և պաշարողական մեքենաների տեղափոխման դժվարությունների պատճառով, րստ երևույթին, շարժվում էր ասոցիալական դանդաղ: Ուստի Անտոնիոսը, ինչպես պատմում է Պլուտարքոսը², սայլերը թողնելով իր ետևում՝ մեքենաների պարանոթյունն ու ուղեկցորդումը հանձնեց Ստատիանոսին, որն ուներ իր հետ երկու լեդեոն, իսկ ինքը գլխավոր ուժերի հետ արագորեն առաջ գնաց ու պաշարեց Փրասսպա—Գանձակը, որի մեջ դանդաղ էին Ատրպատականի Արտավազդ թագավորի կանույք ու երեխաները: Նա շտապում էր պատերազմն Ատրպատականում վերջացնել նախքան պարթևների դալը:

Բայց օգոստոս ամիսն էր արդեն, իսկ պաշարված մայրաքաղաքն անրիաբար ու համառորեն պաշտպանվում էր: Շուտով օգնություն հասավ Փրասսպային Հրահատ Գ-ը, որն ուներ իր հետ մոտ 40.000 պարթևական և 10.000 մեդական հեծելազոր: Այս դորքի գլխավոր հրամանատարն էր հռոմայեցիների բարեկամ վերոհիշյալ Մոնեսեսը, որն, ինչպես հույս ուներ Անտոնիոսը՝ պետք է ներշնչեին խոռվություններ առաջ բերեր պարթևական թագավորության մեջ:

Մոնեսեսը մեծ հեռուտեսությամբ անցավ Անտոնիոսի թիկունքը և շրջապատեց նախ և առաջ Ստատիանոսի երկու լեդեոնը և սայլագումակը, որոնք մեծ բանակին դեռ չէին հասել: Պարթևական հեծելազորը գլխովին ջարդեց Ստատիանոսի ամբողջ դորքը, որ թվով մոտ 7.500 մարդ էին, և ջարդուհիշուր արեց նաև պաշարողական մեքենաները: Բացի այդ, պարթևները այստեղ վերջի վերջրին Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորին:

Այս կոտորածը խիստ ծանր մի հարված էր, որ կասկածելի էր դարձնում հռոմեական դորքի ապագա ակնկալությունները: Արտավազդ Բ-ը, որը կորցրեց իր հավասար դեպի Անտոնիոսի ձեռնարկած արշավանքի հաջող վախճանը՝ ետ քաշեց իր զորքերը

¹ *De u. Plat., Antonius, XXXVII, 1:*

² *Նույնը, Antonius, XXXVIII:*

և վերադարձավ Հայաստան¹: Կասսիուս Դիոնն առանձնապես ընդգծում է, որ պարթևները կարողացել էին ոչնչացնել Ստատիանոսի զորամասը, որովհետև հայոց թագավորը չէր մասնակցել այս ճակատամարտին²:

Ստատիանոսի զորքերի ջարդից հետո, որ տեղի ունեցավ օգոստոսի կեսերին (36 մեր թվ. առաջ)՝ Անտոնիոսը շարունակեց Փրասպայի պաշարումը. բայց հաջողութուն չունեցավ: Շուտով սկսվեց աշունը, և հոռմեական զորաբանակի դրութունը խիստ վատացավ ցրտերի ու սննդամթերքի պակասության սլատճառով: Վերջ ի վերջո, Անտոնիոսը ստիպված եղավ բանակցության մեջ մտնել Հրահատ Դ. ի հետ և առաջարկեց նրան հաշտություն՝ այն պայմանով որ ևտ տրվեն Կրասսոսի սլարտության ժամանակ գերված զինվորները և հոռմեական արծվեկիր դրոշները: Հրահատը համաձայնեց թույլ տալ միտյն, որ անարգել կերպով նահանջեն. բայց պահանջեց, որ անհասպող վերացնեն Փրասպայի պաշարումը:

36 թվի (մեր թվ. ա.) հոկտեմբեր ամսին Ատրպատականի մայրաքաղաքի պաշարումը վերադրվեց և սկսվեց հոռմեական զորքերի նահանջը դեպի Հայաստանի սահմանները, որը շափազանց ծանր եղավ: Պարթևները, հակառակ Հրահատ թագավորի խոստման, անընդհատ հարձակվում էին և նրանց մեծ կորուստներ էին պատճառում: Նրանց մեջ մեծ կոտորած էին զործում, բացի այդ, նաև ցուրտը ու սովը և կարգապահության վերացումը զինվորների մեջ, որ հարկադրել էր Անտոնիոսին դիմել ամենախիստ միջոցների:

Մեծ դժվարություններով ու կորուստներով հոռմեական հողնած ու բարոյալքված բանակը հասավ Արաքս գետի ափը 27 օր տևող նահանջից հետո: Նրա վերադարձի ճանապարհը ենթադրում են ո՛չ թե նախկին, այլ նոր ուղղությամբ՝ այժմյան Թավրիզի ու Մարանդի շրջաններով դեպի այժմյան Ջուլֆա: Իր այս աղետալի արշավանքի ընթացքում Անտոնիոսը կորցրել էր ամբողջ իր պաշարողական պարկը և իր զորքերի դրեթե մեկ քառորդը՝ մոտ 24.000 զինվոր:

Արտավազդը Հայաստանում նրանց ընդունեց բարեկամաբար և զորքին հայթայթեց պարենի պաշար: Որ հոռմեական բանակը, անցնելով Արաքս գետը և մտնելով Հայաստան, միանդամայն

¹ *Strab. Geogr.*, Antonius, XXXIX, 1:

² *Cass. Dio*, XLIX, 25, 5—26, 1

վաւանդից զերծ էր ու ապահով՝ այդ հիշատակիւմ է Պլուտարքոսի մոտ:

«Վեցերորդ օրը, — պատմում է Պլուտարքոսը, վերջին ճակատամարտից հետո՝ նրանք [հռոմայեցիները] նստան Արաքս գետի ափը, որը Մեդիան բաժանում էր Հայաստանից: Թվում էր, որ գետը դժվարանցանելի է իր խորութեան ու արագութեան պատճառով: Բացի այդ, լուր էր պատում, որ հենց այդ տեղերում թշնամին դարան է մտել և իրենց վրա հարձակվելու է գետն անցնելու ժամանակ: Իսկ երբ անստանդ կերպով գետն անցան ու մտան Հայաստան՝ կարծես թե այդ երկիրը նրանք տեսնում էին նավագնացութունից՝ նստ՝ երկրպագեցին նրան ու ուրախութունից լաց եղան ու իրար հետ զրկախառնվեցին»¹:

Անտոնիոսը շուգեց Հայաստանում ձմեռել, որովհետև շտապում էր գնալ իր սուլուհու մոտ՝ Աղեքսանդրիա: Զմեռվա ցրտերի ու նաև հիվանդութունների պատճառով հռոմեական զորքը, որը նույնպես չմնաց Հայաստանում՝ ունեցավ մեծ կորուստներ նաև Հայաստանի միջով անցնելիս մոտ 8.000 զինվոր:

Անտոնիոսի անհաջող արշավանքը և խայտառակ նահանջը վարկաբեկում էին Հռոմի հեղինակութունն Արևելքում: Հռոմեական զորավարը պետք է, իհարկե, իրեն որևէ կերպ արգարացներ: Եվ նա, ինչպես այդ հռոմայեցիների սովորութունն էր՝ արշավանքի անհաջողութունը վերագրեց ո՛չ թե իր արած անթույլատրելի սըխալներին, այլ Հայոց Արտավազդ թագավորի դավաճանութեանը:

Սակայն այս մեղադրանքը, որը՝ ընայած եվրոպական խոշոր պատմագետների առարկութուններին՝ հիմնավոր են համարել գիտնականներից ոմանք՝ հավանական չէ կարող լինել, որովհետև Արտավազդի դավաճանութեան մասին այդ տեղեկութունը, որը հիմնված է Անտոնիոսի բարեկամ ու զինակից Դելլիուսի կասկածելի հաղորդագրության վրա՝ զգալիորեն տարբերվում է ո՛չ միայն Կասսիուս Դիոնի, այլ նաև դեպի Անտոնիոսը բարեհաճ արամադրված Պլուտարքոսի վկայութուններից:

Ամենակարևորներն այդ վկայութուններից մեջ եմ բերում ներքև բառացի թարգմանությամբ հունարենից:

1. Պլուտարքոս, Անտոնիոս, L, 1—2՝

«Ապա բոլորովին պարզ եղավ, որ Արտավազդն էր պատճառը, որ Անտոնիոսն այս պատերազմի վերջը տանուլ տվեց:

¹ *Plut.*, *Antionus*, XLIX, 2

եթե Մեդիայից [Ատրապատականից] տարած Արտավազդի վեց հազար հեծելազորը, որ դինված էր պարսկականի նրման և սովոր էր նրանց դեմ կռվելու՝ այնտեղ լիներ, այդ դեպքում՝ երբ պարթևների ճակատամարտի ժամանակ հոռմայեցիներն ի փոխուստ էին դարձնում՝ արմենները ևս կհալածեին փախչող յշնամուն, և պարտվելուց հետո սրանք չէին կարողանա ուշքի գալ և չէին համարձակվի ճակատամարտ տալ այդրան անգամ: Արդ՝ բոլորը զայրացած էին և զրդում էին Անտոնիոսին վրեժ առնել հայից: Իսկ նա, որովհետև իր դորն ուժասպառ էր եղել և ծանր դրության մեջ էր՝ խոչնդարար նրան շարսավեց, ոչ էլ փոխեց նրա նրկատմամբ սովորական իր բարեկամական վերաբերմունքը ու հարգանքը: Մակայն հետո, ներս խուժելով նորից Հայաստան՝ շատ խոստումներով ու սուաջարկներով նրան համոզեց զայ իր մոտ, բռնեց նրան ու շղթայված տարաջ Աղերսանդրիա իր հաղթահանդեսի համար»:

2. Կասսիուս Դիոն, XLIX, 25, 5՝

«Այդ կարողացան նրան [պարթևները] անել, որ Արտավազդ Արմենը չէր մասնակցել կռվին. և թեև, ինչպես ասում են ոմանք, կարող էր օգնել հոռմայեցիներին, սակայն ո՛չ այդ արևց, ո՛չ էլ դնաց Անտոնիոսի մոտ, այլ վերադարձավ տուն»:

3. Նույնը XLIX, 31, 2—3՝

«Իսկ նա [Անտոնիոսը] թեև զայրացած էր Արտավազդ Արմենի վրա, որովհետև նա իրենց թողել էր, ու թեև ցանկանում էր վրեժ առնել նրանից, սակայն նկատել շտվեց այդ, այլ ցույց տվեց հարգանք, որպեսզի նրանցից վերցնե կենսամթերք ու փող. և, բացի այդ, որովհետև զինվորները չէին կարող դիմանալ երկար ճանապարհի, մանավանդ ձմեռը, ու իդուր պետք է տանջվեին և քանի որ նա կարճ ժամանակից հետո մտադիր էր վերադառնալ Հայաստան՝ նա շարունակ շողոթորթում էր թագավորին և անընդհատ խոստումներ էր տալիս, որպեսզի սա նրանց թույլ տար ձմեռել իր երկրում, ասելով որ զարնան սկզբին նա նորից պիտի արշավանքի ելնե պարթևների դեմ»:

4. Ստրաբոն, XI, 13, 4 (524)՝

«Իսկ Անտոնիոսի արշավանքը դժվարին էր դարձրել ո՛չ թև տեղի բնույթը, այլ դավեր նյութող Հայոց թագավոր Արտավազդը, որին նա իրեն անգիտակցորեն խորհրդատու էր վերցրել և իրազեկ էր արել պատերազմի ծրագրին: Եվ թեև Անտոնիոսը նրանից վրեժ առավ, բայց շատ ուշ, երբ հոռ-

մայեցիներն արդեն շատ շարիքներ էին կրել, որոնց պատճառն էր բացի Արտավազդից նաև նա, որ իսամայեցիների ճանապարհը Եփրատի մոտ գտնվող Զեվրմայից մինչև Ատրպատական դարձրել էր 80.000 ստադիոն, այսինքն՝ սուղից ճանապարհի կրկնակիից ավելին՝ լեռներով, անտառանեկի տեղերով և գարտուղի ճանապարհներով»:

Մեջ բերված այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, միայն չորրորդ Անտոնիոսի արշավանքի անհաջողությունը մի բացրում է Հայոց Արտավազդ թագավորի կանխամտածված դաժնաճանության: Ստրաբոնի այս վկայության աղբյուրը, ինչպես մատնանշել էր Մոմզենը, Գելլիուսն է, որը 36 թվի արշավանքի նկարագրությունը տվել է գունավորված կերպով, հավանորեն, հենց իրեն Անտոնիոսի պատվերով: Այդ հաղորդագրությունը, Մոմզենի կարծիքով, «սղորմելի մի փորձ է ծեծված գոյամարի աչքարացման»¹: Արշավանքի ծրագրի համար, ասում է իրավասի կերպով Մոմզենը, պատասխանատուն էր ո՛չ թե Արտավազդը, այլ ինքը Անտոնիոսը, նմանապես և Մոնեսեսի վրա դրած նրա հույսերի խորտակումը, Ստատիանոսի աղետը, Փրասպայի սլաշարձան անհաջողությունը ո՛չ թե Արտավազդի պատճառով էին առաջացել, այլ արդյունք էին իր սխալների ու անխոհեմության:

Պատմագետներից ոմանք, որոնք հավատ ընծայելով Ստրաբոնին, Արտավազդին մեղադրում են դավաճանության մեջ, օրինակ՝ Տարնը, Գարագաշյանը և ուրիշները², ենթադրում են նաև, որ Հայոց թագավորը ծածուկ խոսք է կասյած եղել պարթևների հետ և շարունակ նրանց տեղեկություններ է տվել Անտոնիոսի դժվարությունների և հռոմեական զորքի տեղաշարժումների մասին: Այս պնդումները դարձյալ անապացույց կռահումներ են, որ ռեալ չեն հիմնված սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա: Ինչպես կտեսնենք, Ատրպատականի Արտավազդ թագավորը Հայոց թագավորին համարում էր ո՛չ թե արբանյակ ու գործակից պարթևների, այլ մեղսակից ու մասնակցորդ Անտոնիոսի արշավանքի:

Վերև մեջ բերված վկայություններից ավելի վստահելի են համարում պատմագետների մեծագույն մասը Կասսիուս Դիոնի և Պլուտարքոսի վկայությունները: Այս երկու հեղինակները, որոնց

¹ Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, Berlin, 1886, էջ 367, ծանոթ. 1:

² Strabo Tarn, Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 72—73, Գարագաշյան, «Գննական պատմութիւն Հայոց», Բ, էջ 178:

հաղորդած տեղեկությունները, հավանորեն, ծագում են իրարից անկախ աղբյուրներից, ինչպես վերև տեսանք, մեղադրում են Հայոց թագավորին միայն այն բանում, որ նա չէր ուզեցել մարտնչել պարթևական-մեդական միացյալ ուժերի դեմ և իր զորքերը ետ էր քաշել ու վերադարձել Հայաստան: Այս նահանջը, որի պատճառը թշնամու գերազանց ուժերն էին, չէ կարելի, իհարկե, բնորոշել իբրև դավաճանություն: Ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Գուտշմիդը, Արտավազը թագավորին կարելի է հանդիմանել, գլխավորապես, այն բանի համար, որ նա ցանկություն չէ ունեցել իրեն ու իր զորքը գոհելու հոռմայեցիների դործի համար¹:

Պարթևների համար, ասում է Գուտշմիդը, նոր այս հաղթության անուղղակի հետևանքներն ավելի մեծ էին, քան ինքը հաղթությունը: Անտոնիոսի անհաջողությունը լրացումն էր Կրասոսի պարտության: Խիստ էր ապացուցված, որ պարթևներն իրենց սեփական երկրում անհաղթելի են բոլոր կողմերից: Եվ ավելի քան հավանական է, որ առաջին հերթին հենց այդ համոզումն էր պատճառը, որ Պարթևական թագավորությունը մոտ մեկ և կես դար պաշտպանված ու ապահովված մնաց հռոմեական անհազու-թյունից և հարձակումներից:

Անտոնիոսի արշավանքի անհաջողությունը սկիզբն եղավ նրա հեղինակության անկման: Դիկատատորական իրավունքներ ստացած Հռոմի զորավարները զորքի ու իշխող դասերի համակրանքն էին վայելում միայն այն դեպքում, եթե նրանք, հափշտակողական հաջող պատերազմներ վարելով՝ կողոպտված մողովուրդների հարստությունները քշում էին Իտալիա և ո՛չ միայն իրենք էին հարստանում, այլև հարստացնում էին իրենց հայրենակիցներին: Հռոմեական զենքի ձախորդությունն Ատրպատականում միաժամանակ և ֆինանսական ձախորդություն էր: Արշավանքից վերադառնալուց հետո Անտոնիոսն անկարող եղավ լրիվ բավարարել մինչև իսկ իր զինվորներին:

Հռոմեական Ասիան, որը բաժին էր ընկել Անտոնիոսին՝ գտնվում էր ինքը տնտեսական աղետալի դրության մեջ: Հանրապետականներ Բրուտոսը և Կասսիոսը Յուլիուս Կեսարի սպանողները, Փոքր Ասիան թալանել էին ավելի մեծ շափերով, քան Սուլլան ու նրան հաջորդող զորավարներն ու կուսակալները: Գալատիան, Կապպադոկիան և Պոնտոսը տնտեսապես արդեն հյուսվել էին հռոմեական վարկատուների ու վաշխառուների ցանցում:

¹ Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 101:

Հոռմեական դերիշխանության տակ գտնվող մեծ խաղալորություններից մնում էին միայն երկուսը՝ Եգիպտոսը և Հայաստանը, որոնք գեուես սնտեսապես արնաքամ շէին եղել և ունեին համեմատաբար մեծ հարստություններ:

Բայց Անտոնիոսի սիրուհին, Եգիպտոսի Կլեոպատրա խաղուհին, ո՛չ միայն հրաժարվում էր նրան տրամադրել զրամական միջոցներ, այլ, ընդհակառակը, աշխատում էր բարձրացնել ու հարստացնել իր թագավորությունը Անտոնիոսի իշխանության տակ գտնվող երկրների հաշվին և ձգտում էր վերականգնել եգիպտական փարավոնների նախկին փառքը: Անտոնիոսի պարթևական արշավանքից հետո Հայաստանը միակ երկիրն էր, որ կարող էր հագուրդ տալ հռոմայեցիների անկշտում ընշաքաղցությունը և, Արտավազդի երևակայական դավաճանությունը, բնականաբար, սոսկ մի պատրվակ էր Հայաստանի նվաճման ու կողոպտման:

Հոռմեական պարտված զորքերի վերադարձից հետո Ատրքպատականի Արտավազդ թագավորի և Հրահատ Գ-ի միջև տարաձայնություններ ու դժգոհություններ էին ծագել պատերազմական ավարի բաժանման պատճառով (35 մեր թվ. առաջ): Արտավազդը, որ վրդովված էր ու զայրացած՝ ազատեց գերի բռնված Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորին և, ուղարկելով նրան Անտոնիոսի մոտ՝ առաջարկեց դաշինք կռել իր հետ ընդդեմ պարթևների: Նա մտածում էր վրեժ առնել նաև Հայոց Արտավազդ թագավորից, որն իր ոխերիմ թշնամին էր և Անտոնիոսի հետ ներխուժել ու ավերել էր Ատրպատականը:

Անտոնիոսը, իհարկե, ուրախությամբ ընդունեց Ատրպատականի թագավորի առաջարկը, որովհետև սրա զորական օգնությունը խիստ կարևոր էր պարթևական նոր ծրագրվող արշավանքի համար և, բացի այդ, սրովհետև այս դաշնակցությամբ մեկուսացվում ու վտանգվում էր թիկունքից Հայաստանը, որը նա մտադիր էր նվաճել:

Հայաստանի նվաճումը և կողոպտումը Անտոնիոսն աշխատեց զլուխ բերել նենգ ու խարդախ միջոցներով: Լուկուլլոսի նման սաևս հաջողությամբ քնեցրեց հայոց թագավորի աշալրջությունը, որպեսզի կարողանա ներխուժել Հայաստան հանկարծակի ու զոգաբարո:

Սկզբում, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը, Արտավազդ թագավորին Անտոնիոսը խաբեությամբ հրավիրեց Եգիպտոս՝ իբր թե պարթևական նոր արշավանքի մասին խորհրդակցելու համար: Իսկայն Արտավազդ Բ-ը շիաբվեց և մերժեց Եգիպտոս գնալ:

«Իսկ հետևյալ սամարը [35 մեր թվ. առաջ),—պատմում է Կասսիուս Դիոնը,—երբ Պոմպեյոսը և Կորնուֆիկոսն էին հյուպատոսներ, Անտոնիոսը պատրաստվեց արշավելու Արտավազդ Արմենի դեմ, մեծ հույս դնելով մեղացիների թագավորի վրա, որը թշնամացած էր Հրահատի հետ, որովհետև սա ավարից իրեն շատ մաս չէր տվել և իրեն չէր պատվել որևէ այլ կերպ: Իսկ Արտավազդ Արմենից նա կամենում էր վրեժ առնել հոռմայեցիներին իրեն դեմ բերելու համար: Ուստի և նա ուղարկեց Պոլեմոնին Անտոնիոսի մոտ հայցելու բարեկամություն և զինակցություն: Եվ Անտոնիոսը, իհարկե, անշափ ուրախացավ և ո՛չ միայն նրա հետ դաշն կնքեց, այլև Պոլեմոնին ի վարձատրություն սրա միջնորդության տվեց կարճ ժամանակից հետո Փոքր Հայքը:

Արդ՝ Արտավազդ Արմենին նա նախ հրավիրեց իբրև բարեկամի Եգիպտոս, որպեսզի նրան առանց դժվարության ձևաբ ձգի Եգիպտոս և սպանել: Իսկ երբ սա, գլխի ընկնելով՝ շրնգունեց հրավերը՝ նա մտածեց նրան խաբել որևէ այլ կերպ: Անտոնիոսն իր զայրույթը նրան ցույց չէր տալիս բացահայտ կերպով, որպեսզի նրա հետ պատերազմ չուսկնա՞:

Պետք է տեսլ, որ Կասսիուս Դիոնին նրա պատմության Անտոնիոսին վերաբերող մասերում ազդելու էր ժառանգել Տիտուս Լիվիուսը, որը՝ իբրև Օկտավիանոսի բարեկամ՝ անբարեհաճ էր տրամադրված գեպի Անտոնիոսը: Հնարավոր է, ուրեմն, որ նրա վկայություններն Անտոնիոսի շարանենգությունների մասին Արտավազդի նկատմամբ կարող են մի փոքր գունավորված լինել: Սակայն, ըստ էության այդ վկայությունները, ըստ երևույթին, ստույգ են ու արժանահավատ, որովհետև Պլուտարքոսը ևս, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է, որ Անտոնիոսը «շատ խոստումներով ու առաջարկներով» համոզում էր Արտավազդ Բ-ին գալ իր մոտ²:

35/34 թվի (մեր թվ. ա.) ձմեռը Անտոնիոսն անցկացրեց Կլեոպատրայի մոտ Եգիպտոսում, բայց ինչպես հազորդում է Կասսիուս Դիոնը, նա նորից փորձեց բարձ դնել Արտավազդի գլխի տակ և ուղարկեց նրա մոտ իբրև խնամախոս Դելլիուսին, առաջարկելով ամուսնացնել իր Ազեքսանդր որդուն Արտավազդի դստեր հետ: Այնուհետև, 34 թվի գարնան սկզբներին, նա հանկարծ

¹ Cass. Dio, XLIX, 33, 1—3.

² 8է՛ս Plut., Antomus, L, 2:

իւրը զօրքով եկավ Փոքր Հայք ու Արտավազդ Բ ին յրամիրեց
դարձյալ իր մոտ խորհրդակցութեան: Բայց սրովհետև Արտավազդը
գտնազանս պատրվակներով հրաժարվեց գնալ նրա մոտ՝ Անտո-
նինոսն արագ երթերով դիմեց իր զօրքով դեպի Արտաշատ: Այս
անգամ նա, զենքի սպառնալիքով ու նաև համոզելով բարեկամ
ների միջոցով, հարկադրեց հայոց թագավորին գալ իր բանակը:
Հայաստանն այժմ ևս, ինչպես Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ,
հանկարծակիի բերվեց և, պատրաստված չլինելով սլաոսերայումի,
չէր կարող ցույց տալ զինված դիմադրություն:

Եւթմաձ Արտավազդը, որ նենգ ու անվայել միջոցներով
ծուղակի մեջ էր գցվել՝ ձերբակալվեց, և նրան, ինչպես պատմում
է Կասսիոս Գիոնը՝ Անտոնինոսն իր հետ ման ածեց Հայաստանի
քեզդերը, ուր գտնվում էին արքունական գանձերը, որպեսզի կարո-
ղանա բռնադրայել Հայաստանի հարստություններն առանց պա-
տերազմի: Բայց հայ մեծամեծները, Անտոնինոսի նենգադործ
արարքներից սրտոված՝ զենքի դիմեցին և Հայաստանի թագավոր
ընտրեցին Արտավազդ Բ-ի մեծ որդուն՝ Արտաշես Բ-ին: Սակայն
տեղի ունեցած ճակատամարտում հայկական զինված ուժերը, որ
չէին նախասլաոսերայումի մեծ պատերազմի՝ հաղթվեցին, և Արտա-
շեսը փոխավ պարթևների մոտ:

Այս պարտությունից հետո Հայաստանը հայտարարվեց նը-
մուկում երկիր և ենթարկվեց ընդհանուր կողոպուտի հոռմեական
խնամների կողմից: Անխնա կողոպուտեցին և Հայաստանի հա-
տատ տաճարները ու նրանց թվում նաև Անահիտի տաճարը
Սուրբայց գավառում, որի մեջ Անահիտ աստվածուհու ոսկեծույլ
սյունանը բռնագրավեց ինքը՝ Անտոնինոսը:

34 թվի (մեր թվ. առաջ) ամառվա վերջերին Անտոնինոսը
հրադարձավ Եգիպտոս, թողնելով հոռմեական զօրքը նվաճված
Հայաստանում: Նա իր հետ Եգիպտոս տարավ արծաթե շղթաներով
կապված Արտավազդ թագավորին, նրա՝ կանանց, նրա Տիգրան
ու Արտավազդ որդիներին ու հայ գերիներին: Աղերսանդրիայում
նա հանդիսավոր կերպով տոնեց իր հաղթությունը և Հայաստանի
նվաճման առթիվ կազմակերպեց շքեղ հաղթական երթ, որը
Մամղենը համարում է կապիտուլյան հաղթահանդեսների մի ծաղ-
կանկար¹:

Հանդիսավոր երթի ժամանակ Արտավազդը կալանդված էր
ոսկե շղթաներով, իսկ Կլեոպատրան նստած էր ոսկեկօծ դահի

¹ *St. u. Mommsen. Römische Geschichte, Bd. V. Berlin, 1886, էջ 369.*

վրա արծաթապատ բեմում: Հայոց թագավորին ու նրա ընտանիքին, ազատութեան խոստում տալով՝ հորդորում էին դիմել Կլեոպատրային խնդրքով ու աղերսանքով: Սակայն սրանք շուզեցին նրան դիմել աղերսանքով, ո՛չ էլ գլուխ խոնարհեցրին, այլ ցույց տվին, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը, ոգու վեհություն, որի համար ստացան վեհամիտ անձերի համբավ:

Հունա-հռոմեական աղբյուրների կարևոր տեղեկությունները, որ վերաբերում են Արտավազդի կալսնավորման, Հայաստանի նվաճման ու վերոհիշյալ մյուս անցքերին՝ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բառացի թարգմանութեամբ հունարենից ու լատիներենից:

1. Կասսիուս Դիոն, *XLIX*, 39, 2—6՝

«Որպեսզի կարողանա Արտավազդ Արմենից առանց դժվարութեան վրեժ տանել՝ Անտոնիոսն ուղարկեց նրա մոտման Կվինտուս Բելլիուսին, որը երբեմն իր սիրելին էր՝ և խնդրեց նրա աջակցությունը կնուսթյուն իր Աղեքսանդր որդուն և նրան շատ խոստումներ արեց: Եվ, վերջիվերջո, դարնան սկզբին նա հանկարծ եկավ Նիկոպոլիս, որ հիմնել էր Պոմպեյոսը, և նրան այնտեղ հրավիրեց այն պատրվակով, որ իբր թե նրա հետ խորհրդակցելու և համագործակցելու է ընդդեմ պարթևների: Իսկ երբ Արտավազդը, նախատեսելով նրա դիտավորութունը, մոտը շեկավ՝ նա նորից բանակցությունների համար ուղարկեց Բելլիուսին և ինքը ևս շտապեց գնալ Արտաշատ:

Եվ այսպիսով, թե նրան համոզելով բարեկամների միջոցով, թե իր զորքերի երկյուղով և թե, ընդհանրապես, իբրև բարեկամի նրան գրելով ու ամեն տեսակ միջոցների դիմելով՝ վերջապես, երկար ժամանակից հետո, նրան հարկադրեց գալ բանակ: Եվ ձերբակալելով նրան այնտեղ՝ սկզբում պահեց առանց կապանքների և նրան տարավ իր հետ այն ամրացրած տեղերը, ուր գտնվում էին գանձերը, որպեսզի կարողանա բռնագրավել այն առանց պատերազմի: Նա արդարանում էր, որ թագավորին ձերբակալել է միայն այն պատճառով, որպեսզի հայերից տուրք վերցնե նրա անձի ու նրա թագավորութեան փրկութեան համար: Իսկ երբ գանձերի պահապանները նրան չլսեցին և զինված ուժերը Արտավազդի փոխարեն թագավոր ընտրեցին սրա որդիներից մեկին, Արտաշեսին, Անտոնիոսն Արտավազդին կապեց արծաթե շղթաներով, որովհետև, ըստ երևույթին, ամոթալի համարեց նրան, որ թագավոր էր եղել՝ կապել երկաթե շղթաներով:

Եվ այնուհետև Անտոնիոսը, ոմանց հոմարակամ չափ
ճելով, ոմանց էլ բռնությամբ՝ տիրեց ամբողջ Հայաստանին։
Իսկ Արտաշեսը, որ պատերազմի բռնվեց ու պարտվեց՝ փա-
խավ պարթևների թագավորի մոտ։ Այս անելուց հետո Ան-
տոնիոսը, որպեսզի ավելի մեծ բարեկամություն հաստատե-
մեղացիների թագավորի հետ՝ իր որդուն նշանեց նրա սուլկա
հետ, և ապա իր բանակը թողեց Հայաստանում ու վերադար-
ձավ Եգիպտոս, իր հետ տանելով թե այլ մեծ ավար և ին-
չայոց թագավորին իր կանանց ու երեխաների հետ։

Ուղարկելով մյուս գերիների հետ սրանց իր առջևից
Աղեքսանդրիա իբր հաղթահանդեսի երթում՝ նա ինքը ներս
մտավ քաղաք մարտակառքով, և բացի այլ ամենից, որ
շնորհեց Կլեոպատրային՝ նրան բերեց իր ընտանիքի հետ
նաև Հայոց թագավորին, որը կալանդված էր ոսկե շղթա-
ներով։ Իսկ Կլեոպատրան նստած էր բաղնիքի մեջ ոսկե-
զօծ գահի վրա՝ արծաթապատ բեմում, Սակայն բարբարոս-
ները, թեև նրանց շատ էին ստիպում և շատ էին հորդորում,
տալով ազատության խոստում՝ չդիմեցին նրան աղեքսանդրով,
ո՛չ էլ զլուխ խոնարհեցրին։ Եվ որովհետև միայն նրա անունն
էին տալիս՝ նրանք վեհամիտ անձերի համբավ ստացան,
բայց և նույն այդ պատճառով ենթարկվեցին անգուժ վերա-
բերմունքի։

2. Պլուտարքոս, Անտոնիոս, I, 2՝

«Սակայն հետո, նորից ներս խուժելով Հայաստան՝ շատ
խոստումներով ու առաջարկներով [Անտոնիոսը] համոզեց
նրան [Արտավազդին] գալ իր մոտ, բռնեց նրան և շղթայված
Աղեքսանդրիա տարավ իր հաղթահանդեսի համար»։

3. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)՝

«Նրան [Տիգրան Բ-ին] հաջորդող Արտավազդը, քանի որ
նա հոռմայեցիների բարեկամ էր՝ բարեհաջող դրության մեջ
էր գտնվում։ Բայց երբ նա դավաճանեց Անտոնիոսին ի նը-
պաստ պարթևների պատերազմի ժամանակ սրանց դեմ՝
ենթարկվեց պատժի։ Նա տարվեց Անտոնիոսի հրամանով
Աղեքսանդրիա, ման ածվեց քաղաքի մեջ շղթաներով կա-
լանդված, մնաց մի քանի ժամանակ բանտում, իսկ հետո
սուլանվեց Ակտիումի կովի ժամանակ»։

4. Տակիտոս, Տարեգրություններ, II, 3՝

«Երբ Վոնոնը պարտվեց՝ նրան ապաստարան ծառայեց
Հայաստանը, որն այդ ժամանակ թագավոր չուներ և որը,

գտնվելով պարթևների ու հռոմայեցիների ուժերի միջև՝ անհավատարիմ էր Անտոնիոսի եղեննագործության պատճառով, որը Արտավազդին, հայերի թագավորին, բարեկամության դիմակի տակ ծուղակի մեջ էր քաշել, իսկ հետո շղթայել էր և սպանել»:

5. Հովսեպոս Փլավիոս, Հնախոսություն, XV, 4, 3՝

«Իսկ Անտոնիոսը, տիրելով Հայաստանին՝ շղթայված Եգիպտոս է ուղարկում Արտավազդին՝ Տիգրանի որդուն, իր որդիների ու մեծամեծների հետ միասին և նվիրում է Կլեոպատրային թե սրանց և թե Արտավազդի թագավորության ամբողջ արդուպարոյր, որ նա վերցրել էր այնտեղ»:

Ուշադիր կիրառված անոթնալուծման մեջ բերված այս վկայություններին՝ մենք դարձյալ տեսնում ենք, որ Անտոնիոսի ու Արտավազդի մասին մեր ձեռքը հասել են իրար հակասող տարբեր տեղեկություններ: Ստրաբոնի վկայությունները, ինչպես վերև ասացինք հիմնված են Անտոնիոսի մոտ բարեկամ Դելլիուսի հաղորդագրությունների վրա, սրանք ավելի քան կասկածելի են: Եթե Արտավազդը հռոմայեցիներին դավաճանած լիներ՝ նա, անշուշտ, կալանավորվելուց հետո իսկույն մահվան կդատապարտվեր, ինչպես Կապպադովկիայի Արիարաթ Ժ թագավորը, որին Անտոնիոսը, ինչպես վերև տեսանք, մահապատժի էր ենթարկել դավաճանության համար 37/36 թվի ձմեռը: Ուշադրավ է, սակայն, որ Արտավազդ Բ-ին չէին սպանել նաև հաղթահանողներից հետո, ինչպես այդ ընդունված էր հռոմայեցիների մոտ:

Դժվար չէ, ուրեմն, համոզվել, որ վերև մեջ բերված վկայություններից համեմատաբար ավելի վստահելի կարող են համարվել ո՛չ թե Ստրաբոնի, այլ վերոհիշյալ մյուս վկայությունները:

Հայաստանի նվաճումից և վերոհիշյալ հաղթահանողներից հետո ժողովրդի մեծ բազմության ներկայությամբ տեղի ունեցավ Աղեքսանդրիայում հանդիսավոր նիստ և այդ նիստում Անտոնիոսը, որ իրեն համարում էր արդեն նոր աշխարհակալության հիմնադիր՝ բաժանեց նվաճված ու նաև շնվաճված արևելյան երկրները Կլեոպատրայի ու նրա երեխաների մեջ:

Կլեոպատրան հայտարարվեց «թագավորների թագուհի», իսկ Յուլիուս Կեսարի ու Կլեոպատրայի Պտղեմեոս Կեսարիոն որդին, որն իր մորը գահակից էր՝ հայտարարվեց «թագավորների թագավոր», և սրանք ստացան Եգիպտոսն ու Կիպրոսը: Մյուս երկրները բաժին ստացան Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի զավակները: Վեց տարեկան Աղեքսանդրին Անտոնիոսը տվեց Հայաստանը,

նաև Մեդիան ու պարթևական թագավորությունը, որ ներկայումս
դեռ նվաճել: Երկու տարեկան Պտղեմեոս Փիլոպոլիտոսը, որ ունե-
ւորի պատական երկրամասերն Ասորիքում և Կիլիկիայում, չպիտե-
պատրա Սելենեն՝ Լիբիան և Կիրենաիկան:

Բացի իր հաղթութեան ստիժիվ հաղթահանելու կոտորելու
Անտոնիոսը ի հիշատակ Հայաստանի նվաճման 34 թվին կար-
տվել հատուկ դրամներ: Այդ դրամների մեկ կողմը պատկեր-
ներա պատկերը, որի շուրջը գրված է՝ «Անտոնիոս Հայաստան
նվաճված» (Antoni Armenia devicta), իսկ մյուս կողմը պատկեր-
է Կլեոպատրայի պատկերը և նրա շուրջը գրված է «Կլեոպատրա
թագավորների թագուհու թագավորների որդոց» (Cleopatrae reg-
nae regum filiorum regum):

Հռոմեական արևելյան երկրները տարաբաշխումը Կլեո-
պատրային ու նրա զավակներին, բնականաբար, առաջ բերել
Հռոմում մեծ դժգոհություն: Հռոմայեցի հայրենասերները և, գլու-
խավորապես, Օկտավիանոսը և նրա կուսակիցները խիստ գրգռված
էին Անտոնիոսի դեմ, որովհետև նա ոտնասուկ էր արել Աղեք-
սանդրիայում Հռոմեական պետության շահերը: Անտոնիոսի
քաղաքական հակառակորդների համար Հայաստանի կողոպտումը
և Արտավազդ թագավորի կալանավորումը պրոպագանդայի միջոց-
ներ էին Անտոնիոսին արատավորելու ու տապալելու համար:
Բայց, իրապես, Օկտավիանոսը, ինչպես երևում է հռոմեական
աղբյուրների վկայություններից՝ խիստ դժգոհ էր, որ ինքը մաս-
չէր ստացել Հայաստանի կողոպուտից և որ նվաճված Հայաստանի
հողերը չէին բաշխվել հռոմեական զորքին:

33 թվին (մեր թվ. առաջ) Անտոնիոսը նորից եկավ Հայաս-
տան և Արաքս գետի մոտ տեսակցություն ունեցավ Ատրպատա-
կանի Արտավազդ թագավորի հետ, որը վախենում էր պարթևական
հարձակումից: Պարթևական այս արշավանքը, որը, իրապես,
շուտով տեղի ունեցավ՝ ետ էր մղվել, ըստ երևույթին, հռոմեական
զորքերի օգնությամբ, որոնք դռնվում էին Հայաստանում: Տե-
սակցության ժամանակ Անտոնիոսի և Արտավազդ Մեդադու դաշ-
նակցությունն ավելի ևս ամրապնդվեց: Մարկվարտը ենթադրու-
մ¹, որ, հավանորեն, նույն այս 33 թվին ատրպատականցիները
ետ էին առել հայերից Մեծ Ազրակ գավառը, այսինքն՝ այժմյան
Բաշկալիի շուրջը գտնվող երկիրը, որը Ատրաքսնի մոտ անվանված
է Συρβαχνη² (ըստ Մարկվարտի՝ պետք է ուղղել և կարդալ Ἀλβαχνη):

¹ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 109.

² Strabo, XI, 13, 2 (523).

Հստ երևույթին, նաև նույն այս 33 թվին (մեր թվ. առաջ) Անտոնիոսը տվել էր Փոքր Հայքը Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնին, որի միջնորդութեամբ էր կնքվել վերոհիշյալ դաշինքն Արտավազդ Մեդաացու հետ: Այդ մասին ունի վկայութուն Կասսիուս Դիոնը, որը պարզ ու որոշ ասում է, որ Անտոնիոսը «Պոլեմոնին ի վարձատրութուն սրա միջնորդութեան տվեց Փոքր Հայքը»¹: Ոմանք ենթադրում են, որ Փոքր Հայքը 33 թվից առաջ կցված է եղել Արտավազդ Բ-ի թագավորութեանը և նրանից անջատվել է, ինչպես և Մեծ Աղբակը, Հայաստանի նվաճումից հետո²: Այս խնդիրը, իմ կարծիքով, կարոտ է դեռ հատուկ քննութեան: Միանգամայն բստ իս հնարավոր է, որ Փոքր Հայքը կարող էր միացված լինել Մեծ Հայաստանին Ասորիքի նվաճման և սյորթևական-հայկական արշավանքների ժամանակ 40—38 թվերին (մեր թվ. առաջ):

33 թվին (մեր թվ. ա.) Անտոնիոսն այլևս չէր կարող նոր արշավանքի ելնել սյարթևների դեմ, որովհետև նրա ու Օկտավիանոսի հարարերութունները սկսել էին արդեն սրվել, և նա պետք է նախապատրաստվեր պատերազմի իր գլխավոր ոսոխի դեմ:

33 թվի անցքերի մասին ուշագրավ են Կասսիուս Դիոնի վկայութունները, որ կարևոր են համարում մեջ բերել առանց կրճատումների:

«Իսկ Անտոնիոսը,—պատմում է Դիոնը,—այդ ժամանակ եկավ մինչև Արաքս գետը, իբր թե պատերազմ սկսելու նաև սյարթևների դեմ, և նա գոհ մնաց Մեդաացու հետ կնքված համաձայնութունից: Նրանք պայմանավորվեցին, որ պետք է իրար օգնեն պատերազմի ժամանակ, ինքը՝ սյարթևների դեմ, իսկ նա՝ Կեսարի [Օկտավիանոսի] դեմ: Եվ այնուհետև նրանք փոխադարձաբար իրար տվին որոշ քանակութեամբ զինվորներ. Մեդացին վերցրեց նորանվաճ Հայաստանի գորքի մի մասը, իսկ Անտոնիոսն առավ նրա Յոտապե աղջկանն իբրև կին Աղեքսանդրին ու նաև զինվորական դրոշները, որոնք զրավված էին Ստատիանոսի հետ ճակատամարտում: Ապա Անտոնիոսը, ինչպես ասում են, շնորհեց Պոլեմոնին Փոքր Հայքը, իսկ

¹ Տե՛ս Cass. Dio, XLIX, 33, 2: Տարնը Դիոնի այս վկայութունը համարում է սխալ և ենթադրում է, որ Պոլեմոնը Փոքր Հայքը ստացել էր Անտոնիոսից Պոնտոսի հետ միասին 37/36 թվի ձմեռը: Տարնի այս կարծիքն ավելի քան վիճելի է. տե՛ս Turn, Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 70:

² Համեմատե Վալատյան, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 242:

միաժամանակ Հուլիոս Կլուելյոսին, որն իր լեռ էր, չյուպատուս նշանակելով և ետ թողնելով՝ ինքը շտապեց գնալ Յանիտ և Հունաստան պատերազմելու Կեսարի [Օկտավիանոսի] գեմեծվ Մեդացին, օգտվելով դաշնակից հռոմայեցիներից՝ սկրզբում հաղթեց պարթևներին ու Արտաշեսին որոնք չարձակվել էին իր վրա, բայց երբ Անտոնիոսն իր զորքերը ետ կանչեց և պահեց, բացի այդ, մոտը և նրա զորքերը՝ նա պարտվեց և դերի ընկավ. և այսպիսով Հայաստանը Մեդիայի լեռ միասին կորսվեց»¹:

32 թվին (մեր թվ. առաջ) հռոմեական ծերակույտը Օկտավիանոսի առաջնորդությամբ զրկեց Անտոնիոսին բոլոր լիագործություններից և հայտարարեց հայրենիքի թշնամի: Այնուհետև 31 թվի աշնանը երկու ախոյանի միջև տեղի ունեցավ Ակտիումի մաս՝ Հունաստանում վճռական ճակատամարտ, որի հենց սկզբում Ծգիպտոս փախավ նախ Կլեոպատրան ու սպա նաև նրա սիրեկանը: Իսկ Անտոնիոսի զորքը, մնալով առանց առաջնորդի՝ անձնատուր եղավ Օկտավիանոսին:

Վերադառնալով Աղեքսանդրիա՝ Կլեոպատրան, որպեսզի հաստատուն դարձնե դաշինքը Արտավազդ Մեդացու հետ՝ գլխատելովեց հայոց Արտավազդ թագավորին և գլուխը ուղարկեց Ատրպատականի թագավորին: Սակայն Կլեոպատրայի հաշիվները և հույսերը ի դերև ելան: 30 թվին (մեր թվ. ա.) և ինքը Կլեոպատրան և Անտոնիոսը ինքնասպանություն գործեցին, և Ծգիպտոսը, որը գրավել էր Օկտավիանոսը՝ դառավ հռոմեական նահանգ:

Անտոնիոսի մահից հետո երկապետությունը վերացավ և այնուհետև Օկտավիանոսն իշխեց միանձնաբար: Հռոմեական հանրապետությունը վերջնականապես կործանվեց և նրան փոխարինեց Հռոմեական կայսրությունը: Իսկ Հայաստանում Արտավազդ Բ-ի որդին, Արտաշես Բ-ը, ինչպես կտեսնենք, վերականգնեց Արտաշեսյան թագավորական տոհմի իշխանությունը:

Արտավազդ Բ-ի թագավորության ընթացքում Հայաստանը ենթարկված էր մահացու վտանգի: Դամոկլյան սուրը, սպառնում էր հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնուրույն գոյությանը: Հռոմը, որ անչափ ընդարձակել էր իր տիրապետությունը թե Արևմուտքում և թե Արևելքում՝ այս ժամանակաշրջանում անզուսպ ձգտում ուներ նվաճելու ամբողջ Առաջավոր Ասիան և վերստեղծելու Աղեքսանդր Մակեդոնացու համաշխարհային արևելյան մեծ պետությունը: Եթե Կրասսոսի և Անտոնիոսի պարթևական արշավանք-

¹ *St' u Cass. Dio, XLIX, 44, 1—4.*

ները հաջողութեամբ պսակվին՝ Հայաստանը կկորցնէր, անշուշտ, քաղաքական իր ինքնուրույնութիւնը և կմիացներ, հավանորեն, ինչպես Արևմուտքում Իսպանիան ու Գալլիան, Հռոմեական պետութեանը՝ իբրև հռոմեական նահանգ: Այդ դեպքում հայ ժողովուրդը, ինչպես Պոնտոսի ու Փոքր Ասիայի հարևան ժողովուրդները՝ կկորցնէր նաև իր կուլտուրական ինքնուրույնութիւնը և իր լեզուն:

Հայերի քաղաքական ինքնուրույնութիւնը փրկվեց ու պաշտպանվեց հաջորդ դարերում, ինչպես և գերմանացիներինը Արևմուտքում, գլխավորապես, այն պատճառով, որ հռոմայեցիները պարտութիւն կրեցին, Եգիպտոս և Հռենոս գետերի մոտերքում և շարիր շարունակ կռուցած մնացին այս գետերին:

Արտավազդ Բ-ի թագավորութեան քաղաքական անցքերը լուսաբանելիս պետք է ըստ իս աչքի առաջ ունենալ այն վտանգավոր կայութիւնը, որի մեջ գտնվում էր Հայաստանն այս ժամանակաշրջանում:

Գոնիկոսի պայքարող երկու հարևանների միջև՝ Արտավազդ Բ-ը չէր ուզեցել լինել անխոս կամակատարն իր հարևանների և աշխատել էր վարել ինքնուրույն ու անկախ քաղաքականութիւն, ի նկատի ունենալով իր սեփական երկրի ու ժողովրդի շահերը: Կրասսոսի պարթևական արշավանքի ժամանակ նա չհամաձայնեց հլու սպասավորը լինել հռոմեական շահերի, այլ իր պարտքը համարեց սպասուկել թշնամուց, նախ և առաջ, իր պետութեան անվտանգութիւնը: Արտավազդ Բ-ի քաղաքական վարքագիծը դուռս էր և վերստին նաև Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի ժամանակ, որն առանձին ողորութիւն չէր կարող ներշնչել ո՛չ նրան, ո՛չ էլ նրա զորքին: Ինչպես հայտնի է, Անտոնիոսը պարթևական իր արշավանքից առաջ, Կանիդիոս Կրասսոսի անդրկովկասյան հաղթութիւններից հետո, կտրել էր սվել դրամ, որի վրա դրոշմված էր հայկական խուլը՝ ի նշան Հայաստանի ընկճման ու հպատակեցման¹:

Արտավազդ Բ-ը, որի ժամանակ դեռ կենդանի էին Տիգրանյան Հայաստանի հզորութեան հիշողութիւնները, աշխատել էր, ըստ երևույթին, Հայաստանի գերիշխանութեանը ենթարկել հարկաւոր փոքր պետութիւնները: Աղբյուրների տկնարկներից կարելի է ըստ իս կասեւել, որ 40—38 թվերի (մեր թվ. ա.) պարթևական հայկական հաղթական պատերազմների ժամանակ նա, հավանորեն, միացրած է եղել Մեծ Հայաստանին Փոքր Հայքը ու Թերևս

¹ *SL's Tarn, The Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 72:*

նաև Մոսկով: նա ձգտել է ենթարկել իր գիրիչխանությունը նաև հարևան Ատրպատականի թագավորին: նա շարունակել էր կիրառել իր հոր տնտեսական քաղաքականությունը և կատարելից ու Հրեաստանից Հայաստանի քաղաքներն էր գաղթեցրել տեղացիներ, արհեստավորներ և այլ որակյալ աշխատավորներ:

Հելլենական կրթություն ստացած այս լուսամիտ թագավորը որը Մեծն Տիգրանի հաջորդն էր, ինչպես տեսնում ենք, պատմական խոշոր անձնավորություն է: Սակայն Արտաշեսյան տոհմի նշանավոր այս դեմքը, ինչպես և սրա հայր Տիգրան Բ-ը, խեղաթյուրված ու նվաստացված է պատմագիտական նոր երկերում: Տիգրան Մեծի դեմքը, ինչպես ցույց է տվել լեմ «Տիգրան Բ. և Հոռմը» աշխատության մեջ, շարամիտ կերպով ազավազված Պլուտարքոսի մոտ, իսկ Արտավազդինը՝ անհանդուրժելի կերպով այլանդակված է թյուրիմացաբար Խորենացու Պատմության մեջ, որի ազդեցության տակ են գտնվում հայ պատմագրաններից շատերը:

Արտավազդ Բ-ի սխալ բնութագիրը, որ ծաղրանկարային ձևով պատկերել է Մովսես Խորենացին, ու նաև պատմահոր մյուս կարևոր վկայությունները սրա մասին՝ ավելորդ չեն համարում մեջ բերել այստեղ ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Խորենացի, II, գլ. ԻԲ, էջ 137 (Տփղիս 1913)՝

«Բայց ուրիշ ո՛չ մի արության և քաջության գործ ցույց չտվեց [Արտավազդը], այլ անձնատուր էր լինում ուտելիս խմելու, շրջում էր ու թափառում ճահճոտ տեղերում, եղևզնուտներում և քարափներում, վայրի էշեր ու վարազներ որսալով: Անփույթ լինելով դեպի իմաստությունը, քաջությունը և բարի հիշատակ թողնելը՝ նա իսկապես ծառա և ստրուկ է դուռել որովայնի և մեծացնում էր աղբանոցները: Սա, հանդիմանվելով իր զորքերից խիստ ծուլության և սաստիկ ուրիշամոլության համար, մանավանդ որ Անտոնիոսը նրանից առնել էր Միջագետքը՝ գայրացած հրաման սովեց Ատրպատական նահանգից հավաքել տասնյակ հազարավոր զորքեր ու հավաքել նաև Կովկաս լեռան բնակիչներին ազվանների ու վրացիների հետ և զնաց իջավ Միջագետք և հալածեց հոռմալեռիցիները՝ գորքերը»:

[«Բայց այլ ոչ ինչ գործ արության և քաջության էլ չուր: այլ ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ, մօրից և եղևզնապուրակաց թափառեալ շրջէր և առապարաց, դիշավայրիս և դիտզս արածելով. զիմաստութենէ և զքաջութենէ և զբարեյշիշատակաց անփոյթ արարեալ, ծառայ և ստրուկ որովայնի

արդարև լինելով՝ զաղբիւս մեծացուցանէր: Սա բասրելով յիւրոց զօրացն վասն առաւել պղերգութեանն և սաստիկ որկրամոլութեանն, մանավանդ զի և զՄիջագետս Անտոնիոսի հանեալ էր ի նմանէ, գայրացեալ՝ հրաման տայր զօր յարուցանել զբիրաւորս Ասորպատական նահանգին և զբնակիչս լերինն Կաւկասու հանդերձ Աղուանիւք և Վրօք, խաղայ իջանէ ի Միջագետս, և հալածակսնս առնէ զլօրս Հոռմայեցոց»¹]:

2. Խորենացի, II, 44. ԻԳ, էջ 138՝

«Առյուծի նման զազանաբար մոնչաց Անտոնիոսը, ավելի ևս զբզովելով Կլեոպատրայից, որովհետև սա քեն էր պահում իր մամի Տիգրանից կրած շարշարանքների համար: Եվ ոչ միայն հայերին էր նա մահ բերում, այլև ուրիշ շատ թագավորներին, որոցիցի տիրե նրանց իշխանություններին: Ուստի և Անտոնիոսը, շատ թագավորներ սպանելով՝ նրանց իշխանությունը հանձնում է Կլեոպատրային, բացի Տյուրոսից և Սիդոնից ու այն երկրներից, որոնք գտնվում էին Ազատ գետի մոտ: Եվ վերցնելով բազմաթիվ զորքեր՝ նա դիմում է Արտավազգի վրա և, անցնելով Միջագետքի միջով՝ սաստիկ ջարդում է հայկական զորքերը և նրանց թագավորին ձերբակալում է: Եվ վերադառնալով Եդիպոսս՝ նա Կլեոպատրային է պարգևում Տիգրանի որդուն, Արտավազգին, պատերազմի կողոպուտից ստացած ուրիշ շատ ավարի հետ»:

[«Մոնչեալ առիւծաբար զազանութեամբ Անտոնիոս, առաւել ևս թունեալ ի Կղէոպատրայ, քանզի քէն պահէր վասն լկանաց իւրոց հանոյն, որ ի Տիգրանայ. և ոչ միայն Հայոց, այլ բազմաց այլոց թագաւորաց լինէր մահաբեր, զի նոցայոցն տիրեսցէ իշխանութեանց: Սակս որոյ բազում թագաւորս սպանեալ Անտոնիոս՝ ի Կղէոպատրայ հաւատայ զնոցա իշխանութիւնս, բայց ի Տիւրոսէ և ի Սիդովնէ, և որ միանգամ ընդ Ազատ գետովն էին: Եւ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ դիմէ ի վերայ Արտաւազգայ. և անցեալ ընդ Միջագետս՝ կոտորէ անհնարին զլօրս Հայոց և ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա: Եւ դարձեալ յԵդիպոսս՝ պարգևէ Կղէոպատրայ զԱրտաւազգ որդի Տիգրանայ, հանդերձ բազում ընչիւք յանկածէ պատերազմին»]:

Խորենացու հաղորդած այս տեղեկություններն Արտավազգ Բ-ի մասին քննության են առնված Խալաթյանցի «Հայ Արշակունիները» աշխատության մեջ¹: Տիգրան Բ-ի որդու սպամության համար

¹ Տե՛ս Халатъяни Армянские Аршакиды, Москва, 1903, էջ 67—68:

Խորենացու միակ ազբյուրը, ինչպես շատ ևիշտ պիտեւ է տարալի-
յանցը, Լբրայեցի հին պատմագիրը Հովսեպոս Փլափրոսն է, որն իր
«Հնախոսութեան» մեջ (XV, 4, 3) վկայում է, որ Անտանիոսը, որ-
րելով Հայաստանին՝ Արտավազդին շղթայել էր և սրբիների մեծա-
մեծների ու Հայաստանում կողոպտված հարստութեանների ձեռ-
ուղարկել էր Եգիպտոս և ընծայել էր Կլեոպատրային:

Այս մեծ աղետը Խորենացին վերագրել է, բնուականորաւ,
Արտավազդ Բ-ի թուլութեան, ուստի և, համարելով նրան պարտա-
վանքի արժանի, համաձայն իր սովորութեան, ճարտատանորեն
սարքել է ինքն Արտավազդի վերոհիշյալ բացասական բնութագիրը,
որը, ինչպես տեսանք, չէ համապատասխանում պատմական իր-
դութեան: Բոլորովին անհիմն է, ինչպես ցույց է տվել Խալաթյանը¹,
նաև Խորենացու ենթադրութեանը, որ իբր թե Կլեոպատրան հայերի
ղեմ քեն էր պահում իր մամի կրած շարչարանքների համար:

Իրապես, Ասորիքի Կլեոպատրա-Սելենի թագուհին, որը
Տիգրան Բ-ի հրամանով սպանվել էր 69 կամ 68 թվին (մեր. թվ. ա.)՝
մայրն էր ո՛չ թե Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի հոր՝ Պտո-
լեմեոս Դիոնիսոսի, այլ Անտիոքոս Դիոնիսոսի²:

Արտավազդ Բ-ի վերոհիշյալ սխալ բնութագիրը, որը Խորե-
նացու ազդեցութեամբ սովորաբար մեջ է բերվում պատմագիտական
հայ երկերում՝ պետք է, իհարկե, անվերապահ կերպով մերժվի,
որովհետև այդ, ինչպես տեսնում ենք, հնարովի հերյուրանք է, որ
չունի պատմական արժեք:

¹ Նույնը, էջ 68:

² St' u Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der Armenischen Ge-
schichte des Moses von Khoren, Berichte über d. Verhandlungen d. Königl.
Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, 1876, էջ 24:

ԱՐՏԱՇԵՍ Բ-ի ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԳՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅԲԱՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. Արտաշես Բ-ի գլխավորությունը և հոռմայեցիների կոտորածը Հայաստանում.—Արտաշես Բ-ը Հայաստանի և Ասորպատականի բազավոր:—2. Օկտավիանոսն Ասորիքում և պարթևա-հայկական խնդրի լուծման հետաձգումը:—3. Հայաստանի Բողոմազան անկախության վերականգնումը —Արտաշես Բ-ի հարաբերությունը Հռոմի հետ:—4. Օգոստոսի արտաքին քաղաքականության բնույթը.—տնիքը: Հայաստանի օգնությունը Հռոմի ազդեցության տակ գտնվող պետություններում:—5. Հռոմի արեելյան քաղաքականության կենդանացումը.—Օգոստոսի և Քրիստոսի գալը Ասիկ:—արժվեյիբ դոնշների և գեթիների հանձնումը հռոմեացիներին:—6. Արտաշես Բ-ի սպանությունը և Հռոմի գերիշխանության նախադրյալները Տիգրան Գ-ի կողմից.—Ասորպատականի անշատումը Հայաստանից:—Հայաստանի հարստակցման նիշատակումները հռոմեական բանաստեղծների երկերում.—Հայրաբնակի արքիվ կորված դրամներ:—7. Հակահռոմեական կուսակցությունը Հայաստանում և նրա պարթևական կողմնորոշման պատճառները:—8. Հայերի ներսահմանական քաղաքականությունը Տիգրան Գ-ի բազավորության համաձայն.—պարթևների բարեկամությունը Հռոմի հետ.—Հայաստանը դեռևս հար պետություն:—9. Արտաշես Գ-ի կարճատև բազավորությունը և Տիգրան Գ-ի վերածնապատումը զոմի վրա:—Կայսր Կեսարը Արեելքում.—պարթևների նախադրյալները Կայսրի հետ.—Տիգրան Գ-ի մահը:—10. Հոռմայեցիների նշանակած բազավորները՝ Արիստրազանը, Արտաշես Գ-ը և Տիգրան Ե-ը:—11. Էրատո և Եմեսոսի նշությունը Հայաստանում:—12. Օգոստոսի քաղաքականության ձախողումը:

Օկտավիանոսի պեմ պատերազմի նախապատրաստելիս՝ Անտոնինոսն իր հետ Արևելքից Հունաստան էր ապրել ո՛չ միայն Հոռմեական պորքերի մեծադույն մասը, այլև իր դաշնակից Արտաշեսի Մեդադու հեծելազորը:

Օգոստոսի լու յոս հանդամանքից՝ Արտաշես Բ-ի անդրանիկ որդին՝ Արտաշեսը, որը 34 թվին (մեր թվ. առաջ) ապաստանել

¹ Տե՛ս Jos. Flav., Ant. Jud., XV, 4, 3:
200

էր, ինչպէս ասացինք, Հրաճուտ Բ-ի մտած զուրկներէն ի սոյնովչառն հաղթեց Ատրուպատականի Արտաւազդ թագաւորին և, նվաճելով իր հայրենի թագաւորութիւնը՝ վերահաստատուեց Հայաստանի գահի վրա (30 մեր թվ. առաջ)։ Դեպի հռոմայեցիներն Արտաւազ Բ-ը լցված էր, բնականաբար, կատաղի ատելութեամբ իր ներկայեանական սպանութեան պատճառով։ Ուստի և, ինչպէս վերջում է կասարեա Գիոնը՝ իր անմեղ հոր կայանաւորման ու գլխատման համար նա վրեժ առավ և կոտորել տվեց բոլոր հռոմայեցիներին՝ որոնք մնացել էին Հայաստանում։

Մոմզենը, ինչպէս և Տուրենբերցը, Բասմաշչանը և ուրիշները ենթադրում են, որ 30 թվին (մեր թվ. առաջ) Արտաւազ Բ-ը թագաւոր էր հայտարարվել ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև Ատրուպատականի։

«Բայց երբ Կեսարի [Օկտավիանոսի] դեմ սպառազինման ընթացքում,—ասում է Մոմզենը,—իր դորքերն Անտոնինոսն այնտեղից [Արեւելքից] կանչեց՝ պարթևները հաղթող հանդիսացան, պարտութեան մատնեցին մեղացիներին և Մեղիայում, ինչպէս նաև Հայաստանում, թագաւոր դրին Արտաւազին, որը քինախնդիր լինելով իր հոր գլխատման համար՝ հրամայեց բռնել ու սպանել Երկրի մեջ ցրված բոլոր հռոմայեցիներին»²։

Արտաւազ Բ-ն այնուհետև թագաւորեց (30—20 թ. մեր թվ. առաջ) անկախ Հռոմից, որի գերիշխանութիւնն այլևս չէր տարածվում ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ էլ Ատրուպատականի վրա։

Հենց նույն այս 30 թվին (մեր թվ. ա.), երբ Արտաւազ Բ-ը վերստին հաստատվել էր իր հոր գահի վրա՝ Օկտավիանոսը, Եդիպոսոսը նվաճելուց հետո, նկատ Ասորիք կարգաւորելու համար հռոմեական Ասիայի գործերը։ Քաղաքացիական մեծ կռիւներից հետո նա ուներ իր տրամադրութեան տակ զինվորական խոշոր ուժեր։ Կարելի է ենթադրել, որ նա անմիջապէս հարձակման կանցնէ պարթևների ու հայերի դեմ, վրեժ կառնէ Արտաւազ Բ-ից հռոմայեցիների կոտորածի համար և կվերակենդան Հայաստանում Հռոմի հեղինակութիւնն ու գերիշխանութիւնը։

Բայց, իրապէս, Օկտավիանոսը, որը հետևող էր Պոմպեյոսի խոհեմ քաղաքականութեան և գործում էր զգուշաբար առանց

¹ Տե՛ս Cass. Dio, LI, 16, 2։

² Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, B.I. V. Berlin, 1886 էջ 369. Cournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 281. Բասմաշչան, Իսկական սպանութեան Հայոց, Պոլիս, 1914, էջ 169 և ուրիշ։

ռիսկի՝ խոյս տվեց պատերազմից պարթևների և հայերի միացյալ ուժերի դեմ և ավելի կարևոր համարեց վերակազմել նախ Հոռմեական հանրապետությունը որպես միապետություն ու ամրացնել միանձնյա իր իշխանությունը: Պարթևական և հայկական խնդիրների լուծումը նա պետք է հետաձգեր նաև այն պատճառով, որովհետև արյունահեղ ու բազմամյա քաղաքացիական կռիվների սարսափներից ու ծանր զրկանքներից հետո հոռմեական հասարակությունը և, մանավանդ, գործը ծայր աստիճան հոգնել էին և խաղաղության ու հանգստի պահանջը խիստ մեծ էր ու ընդհանուր:

Ապահովելու համար Հոռմի արևելյան սահմանները՝ Օկտավիանոսը գլխից նենդ ու խարզավանական միջոցների: Նա օգուտ քաղեց ներքին երկպառակություններից պարթևական թագավորության մեջ և ապաստան տվեց Ասորիքում պարթևական գահի թեկնածու Արշակունի Տրդատին, որը պարտություն էր կրել Հրահատ Դ-ից և փախել էր իր մոտ: Հովանավորելով Տրդատին՝ նա ստատման ու սպառնալիքի տակ էր պահում Հրահատ Դ-ին:

Կերտությունից փախել և Օկտավիանոսի մոտ էր պառտսպարվել նաև Ատրպատականի Արտավազդ թագավորը, որին նա սիրալիր կերպով ընդունել տվեց Փոքր Հայքի իշխանությունը, վերցնելով այս շրջանը Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորից: Հոռմի այս նոր դաշնակիցը, որն Արտաշես Բ-ի ռիսկերի մեջ կատաղի թշնամին էր՝ պաշտպանն էր լինելու հոռմեական սահմանների ընդդեմ Մեծ Հայաստանի թագավորի, որը թշնամաբար էր տրամադրված դեպի հոռմաչեյիները:

Գարապաշյանը, Բրյուսովը և ուրիշ պատմագետներ ենթադրում են¹, որ Արտաշես Բ-ը ձևականորեն ճանաչել էր Հոռմի գերիշխանությունը և խաղաղության դաշն էր կնքել Օկտավիանոսի հետ 29 թվին մեր թվականությունից առաջ: Այս ենթադրությունը ճիշտ չէ:

Արտաշես Բ-ը, ինչպես երևում է հոռմեական աղբյուրների և, գլխավորապես, Տակիտոսի վկայությունից՝ չունեի որևէ կախում Հոռմից և կատարելապես վերականգնել էր Հայաստանի քաղաքական նախկին անկախությունը, որ ունեցել էր Հայկական թագավորությունը Տիգրան Մեծի ու նրա նախորդների ժամանակ:

«Արա [Արտավազդ Բ-ի] որդին՝ Արտաշեսը,—ասում է Տակիտոսը,—որն իր հոր հետ կապ ունեցող հիշողության

¹ Տե՛ս Գարապաշյան, «Քննական պատմություն Հայոց», Բ., էջ 185, Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван, 1940, էջ 28. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 246 և ուրիշները:

պատճառով մեզ [հռոմայեցիներին] թշնամացած էր՝ պաշտպանեց և իր անձը և իր թագավորութիւնը և քրջակունիներին ուժով»¹։

Հայաստանի ազատագրումը հռոմեական պրոտեկտորատից, նրա դաշնակցութիւնը պարթևների հետ, ինչպես և հռոմայեցիների կոտորածն Արտաշես Բ-ի հրամանով՝ վարկարեկում էին, բնականաբար, Հռոմեական պետութեան հեղինակութիւնն արեւելյան երկրներում։ Այս դրութիւնը, իհարկե, շէր կարող Օկտավիանոսը հանդուրժելի համարել։ Սակայն նա, որպեսզի իր զորքի ու ժողովրդի խիստ տենչացած խաղաղութիւնն ապահովված լինի՝ Հայաստանի հանդեպ առժամանակ վարեց խաղաղ քաղաքականութիւն։

Ըստ երևույթին, Հայաստանի և Հռոմի միջև դիպլոմատիկական հարաբերութիւնները վերանորոգված են եղել արդեն այս ժամանակաշրջանում։ Կասսիուս Դիոնի ուշագրած մի վկայութիւնն է հայտնի է², որ 29 թվին (մեր թվ. առաջ) Արտաշես Բ-ը բանակցութիւններ էր վարել Օկտավիանոսի հետ և խնդրել էր նրանից ուղարկել Հայաստան գերի վերցրած Տիգրան ու Արտավազդ իր եղբայրներին, որոնք 30 թվին Օկտավիանոսի կարգադրութեամբ տարվել էին Եգիպտոսից Հռոմ։ Օկտավիանոսը մերժել էր այս խնդիրը, առարկելով որ Արտաշես Բ-ը կոտորել է տվել բոլոր հռոմայեցիներին, որոնք մնացել էին Հայաստանում։

Այս պատասխանից դժվար չէր կռահել, որ Հռոմը մոտ ապագայում աշխատելու է վրեժ առնել Հայոց թագավորից։

29/28 թվերին (մեր թվ. առաջ) Հռոմեական միապետութեան և Օկտավիանոսի միանձնյա իշխանութեան հաստատումը հիմնականում ավարտվել էր և 27 թվի հունվար ամսին հռոմեական ծերակույտի հանդիսավոր նիստում կառավարչական բարձրագույն այս հիմնարկի կողմից Օկտավիանոսը ստացավ Յոգոստոս (Augustus «սրբազան») պատվատիտղոսը։ Այնուհետև արտաքին քաղաքականութեան, պատերազմ հայտարարելու և խաղաղութիւն ու դաշնադիր կնքելու իրավասութիւնը սլատկանում էր միմիայն Օկտավիանոսին, որը 27 թվից սկսած անվանվում էր Յոգոստոս։

Եվրոպական պատմագետները սովորաբար ենթադրում են, որ Յոգոստոսի արեւելյան քաղաքականութիւնը Յուլիուս Կեսարի և Անտոնիոսի քաղաքականութիւնից տարբերվել է, գլխավորապես, նրանով, որ այս հեռատես ու ողջամիտ միապետը հրաժարվել էր

¹ Tacitus, Annales, II, 3:

² Տե՛ս Cass. Dio, LI, 16, 2:

ազրեասիայից ու նվաճումներից Արևելքում և, ընդունելով Հռոմեական կայսրությունն իբրև Միջերկրական ծովային պետություն՝ նրա քննական սահմանը համարել էր Եփրատ գետը¹։ Ինձ թվում է, որ այս եզրակացության հետ դժվար է համաձայնել անվերապահ կերպով։ Հռոմի նվաճողական առաջխաղացումն Արևելքում Օգոստոսի ժամանակ կանգ էր առել ո՛չ այն պատճառով, որ նա սկզբունքորեն հակառակ էր իր նախորդների քաղաքականության, այլ որոշ իրենից անկախ օբյեկտիվ պատճառներով։ Նրա խաղաղասեր քաղաքականությունը միմիայն ժամանակավոր ու ակամա նահանջ էր, որ բնավ չէր նշանակում սկզբունքային փոփոխում Հռոմի աշխարհակալական քաղաքականության²։

Օգոստոսը, որն Արևելքում հռոմեական սուրբ հարկադրված էր պահել պետականում՝ աշխատեց Արտաշեսյան Հայաստանը և պարթևական խաղաղությունն ենթարկել Հռոմի գերիշխանությանն ու ազդեցությունը ո՛չ թե զենքի ուժով, այլ հռոմեական մարզված ու փորձված զինվածատիպի միջոցով։

Արևելյան երկու այս անկախ թագավորությունները, որոնք զանրում էին հետդաշինի կազմակերպման շրջանում՝ թույլ էին, ինչպես հայանի է, շնորհիվ ներքին երկպառակությունների ու արտադրությունների։ Ուստի և հռոմեական դիպլոմատիան եռուն ու թաքուն աշխատանք սկսեց այս երկրներում, կազմակերպեց և ուժեղացրեց նրանց մեջ հռոմեասեր կուսակցությունը և աշխատեց նրանց թուլացնել ու քայքայել ներքուստ։

Օգոստոսն առաջին հերթին նպատակ դրեց իրեն, նախ վերացնել Հայաստանի անկախությունը, որովհետև այս երկիրն ունեռ բազմական ու ստրատեգիական մեծ կարևորություն։ Ուստի և հռոմեական դիպլոմատիան սկսեց առանձին եռանդով նախադատրաստել հայկական հարցի լուծումը։

Դեռևս Լուկուլոսի և Պոմպեյոսի արշավանքների ժամանակ Հռոմը համոզվել էր, որ Հայաստանին դաշնակից են ու բարեկամ և նրա հետ սերտ կապված են Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդները, զլխավորապես իբերներն ու աղվանները։ Նա դիտեր, որ Հայաստանը թուլացնելու ու նվաճելու համար հարկավոր է շեղոքացնել կամ հռոմեական ազդեցությանն ենթարկել ամբողջ հյուսիսային

¹ *Strabo J. G. C. Anderson, The Cambridge Ancient History, vol. X, 1934, էջ 256—7. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, էջ 370 և ուրիշները։*

² *Համեմատեմ Histoire Générale Գլոցի, Histoire Romaine, T. III, Le Haut Empire par Léon Homo, Paris, 1933, էջ 75։*

Անդրկովկասը մինչև Կովկասյան լեռները և մինչև Կասպից ծովը արևմտյան ափերը:

Էմբոնելով Հայաստանի հյուսիսային և արևմտյան Ռիկասերներին մեծ կարևորությունը՝ Օգոստոսը ո՛չ միայն սարի և մեծ Հոռմի կողմնակիցներին Հայաստանի ներսում, այլև աշխարհաբարեկամություն հաստատել իբրևների և աղվանների ձեռքում աշխատեց հետզհետև օղակել սնկախ Հայաստանը Հոռմի ազդեցություն տակ գտնվող պետություններով: Հենց այս նպատակով ինչպես վերև տեսանք, նա սովել էր Փոքր Հայքի իշխանություններն արտավազող Մեդացուն: Հայտնի է նույնպես, որ Պոլեմոնը, որը Օգոստոսի կողմից վերահաստատվել էր իբրև Պոնտոսի թագավոր, և որը բացի Պոնտոսից իշխում էր նաև Հայաստանի հարևան կողքիսում՝ աշալուրջ նեցուկն էր դառել հռոմեական քաղաքականության Անդրկովկասում: Արտաշես Բ-ին մեկուսացնելու համար Օգոստոսը կարգադրել էր նմանապես վերանորոգել հին սլավոնապրերն իբրևների ու աղվանների հետ:

Հոռմեական դիպլոմատիայի նախապատրաստական աշխատանքներից հետո Օգոստոսի արևելյան քաղաքականությունն ընդունեց ավելի համարձակ բնույթ:

26—25 թվերին մեր թվականությունից առաջ պարթևական գահի թեկնածու Տրգատը, հավանորեն, Հոռմի թելադրանքով, նոր փորձ արեց գահընկեց անելու Հրահատ Գ-ին, սակայն անհաջողություն կրելով՝ եկավ նորից Ասորիք, իր հետ բերելով պարթևների թագավորի փոքր որդուն, Հրահատակին, որին գողացել էին ուղերել: Գերված երեխան Հոռմի ձեռին դառավ միջոց շահավետ սակարկության: Օգոստոսն ետ ուղարկեց Հրահատակին և Հրահատ Գ-ը խոստացավ վերադարձնել հոռմայեցիներին արծվակիր դրոշներն ու գերիներին, որ պարթևները վերջրել էին Կրաստոսի պարտության ժամանակ:

Բայց որովհետև պարթևների թագավորն իր խոստումը չէր կատարում՝ Օգոստոսը որոշեց, որ պետք է ճնշում դործ դնել պարթևների վրա և, դիմելով կարուկ միջոցների՝ պետք է միամտամանակ կարգավորել նաև հայկական հարցը:

20 թվին մեր թվականությունից առաջ Օգոստոսը եկավ Ասորիք և իր որդեգիր Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոնին, որն այդ ժամանակ 21 տարեկան էր մեծ զորքով ուղարկեց Հայաստան և հրամայեց գահընկեց անել Արտաշես Բ-ին և թագավոր պսակել նրա եղբայր Տիգրանին, որը, ինչպես տեսանք, Ադեբասանդրիայից տարվել էր Հոռմ և սլահվում էր այնտեղ իբրև պատանդ: Հոռմեական դիպլո-

մատիայի ետևն այժմ կանգնած էր հռոմեական հզոր բանակը, բայց Օգոստոսն այժմ ևս ձգտում էր խույս տալ պատերազմից և աշխատում էր կարգավորել հռոմեական պահանջները խաղաղ ճանապարհով, առանց արյունահեղության:

Օգոստոսի գալն Ասորիք և Տիբերիոսի զորաբանակի առաջարժումը դեպի Արևելք, որ նախազգուշացումն էր ու ռազմական մեծ ցույց՝ Հրահատ Դ-ի վրա թողին խոր տպավորություն: Պարթևների թագավորը, վախենալով որ կարող է հարձակման ենթարկվել հռոմայեցիների ու միաժամանակ նաև զահի թեկնածու Տրդատի կողմից՝ որոշեց կասարել Օգոստոսի պահանջը և 20 թվի մայիսի 12-ին հանձնեց հռոմայեցիներին պարթևների վերցրած վերոհիշյալ արժվեկիր դրաշները և դերիներին:

Պարթևների հետ համաձայնությունը հեշտացրեց Տիբերիոսին տրված հանձնարարության իրագործումը: Հռոմեական զորքի հարձակման սպառնալիքն առաջ բերեց Հայաստանում ներքին երկպառակություններ: Հռոմեական կուսակցությունը, որն այժմ այստեղ դերակշռություն ստացավ՝ պատգամավորություն ուղարկեց Օգոստոսի մոտ և խնդրեց Արտաշես Բ-ի տեղ թագավորեցնել Տիգրանին: Հռոմեական զորքը Հայաստան դեռ չհասած՝ Արտաշես Բ-ը դավաճանություն մտածեց իր ազգակիցների կողմից¹, հավանորեն, հռոմայեցիների դրդումով, գուցե և ոսկով: Տիբերիոսն այնուհետև առանց դիմադրության հանդիպելու մտավ Հայաստան և հանդիսավոր կերպով թագ դրեց իր լեգեոնների ներկայությամբ Արտաշես Բ-ի փոքր եղբայր Տիգրան Գ-ի զլխին² (20 թվին մեր թվ. առաջ):

Այսպիսով Հռոմեական կայսրությունը հասավ իր նպատակին առանց պատերազմի, և Հայաստանը, կորցնելով իր անկախությունը՝ ընկավ նրա ազդեցության շրջանակի մեջ և ճանաչեց նորից Հռոմի գերիշխանությունը:

Հայաստանի անկախության վերացումից հետո՝ նոր լուծում ստացավ Ատրպատականի խնդիրը, որը, ինչպես տեսանք, գտնվում էր Արտաշես Բ-ի իշխանության տակ: Այս երկիրը քաղաքականապես Հայաստանից անջատվեց, և Օգոստոսը, ինչպես նա վկայում է իր Կտակի մեջ՝ տվեց Ատրպատականին իբրև թագավոր Փոքր

¹ Ըստ Հովսեպոսի վկայության (Ant. Jud., XV, 4, 3)՝ Արտաշես Բ-ին վտարել էին Կասպաղովկիայի թագավոր Արթեղայոսը և Տիբերիոսը:

² *St' u Res Gestae*, 25—28. *Cass. Dio*, LIV, 94—5. *Tac.*, *Annales*, II, 3, *Svetonius*, *Tiberius*, IX, 1. *Strabo*, XVII, 1, 54 (821) և ուրիշ:

Հայքի իշխան Արտավազդ Մեդացու որդուն, Արիստարգանին¹, որը ինչպես և Տիգրան Գ-ը, ստացել էր հռոմեական կրթություն:

Օգոստոսն իր Կտակի մեջ առանձնապես շեշտում է, որ Արտավազդը և Տիգրան Գ-ի սպանությունից հետո Հայաստանը նա կարող էր գործնելի հռոմեական նահանգ, սակայն շկամեցավ այդ անել և, իր նախնիքների օրինակին հետևելով՝ տվեց հայերին թագավոր: Այս պարծենկոտ հայտարարությունն արված է, անշուշտ, հռոմեական հասարակությունը բավարարելու և ոգևորելու համար: Բայց, իրականում, Հայաստանը դժվար էր կցել որպես նահանգ Հռոմեական կայսրությանը, որովհետև այդ դեպքում հայ ազնվականությունն ու ժողովուրդը ցույց կտային համառ ու կատաղի դիմադրություն և Օգոստոսը ստիպված կլիներ ավելացնելու մեծ շափերով հռոմեական զորքերի քանակն Արևելքում ու նաև այդ քանակի ռազմական ծախսերը:

Սակայն, այնուամենայնիվ, Օգոստոսի հաջողությունն Արևելքում, որ ձեռք էր բերվել ստանց պատերազմի, շափազանց մեծ էր: Հռոմեական հասարակության վրա այդ անցքերը թողել էին խոր տպավորություն, և հռոմեական նշանավոր բանաստեղծները—Վերգիլիոսը, Հորատիոսը և Օվիդիոսը—իրենց երկերում հիշում են Օգոստոսի և Տիգրանի մեծ հաղթանակը:

Օվիդիոսը, օրինակ գրում էր որ «Հայն աղերսում է այժմ խաղաղություն»²: Վերգիլիոսն էնեասի վահանի վրա հիշատակում է Արաքս գետը, որը խորհրդանշել է Հայաստանի, և ասում՝ որ «Արաքսը զայրույթով լի է դեպի կամուրջը», այսինքն՝ դեպի հռոմեական լուծը³: Իսկ Հորատիոսն իր Ոտանավոր նամակներից մեկում գրում է որ «Հային ցած է գցել Կլավդիոս Ներոնի [Տիգրանի] ահռելի ուժը»⁴:

Տիգրանի 20 թվի հաղթանակի առթիվ կտրված են և պահպանվել են մինչև այժմ մեծ քանակությամբ դրամներ՝ ոսկի և արծաթ: Այդ դրամների մի կողմում դրոշմված է, մեծ մասամբ, Օգոստոսի գլուխը՝ իսկ մյուս կողմում գրված է «Հայաստանն առնված» (Armenia capta) կամ «Հայաստանը վերստին առնված» (Armenia recepta) և քանդակված են այլևայլ պատկերներ, գլխավորապես, իբրև Հայաստանի խորհրդանիշներ. օրինակ՝ Հայոց թագավորի

¹ Տե՛ս Res Gestae, 28—32:

² Նույնը, V, 25—28:

³ Տե՛ս Trist. II, 27—nunc petit Armentus pacem:

⁴ Տե՛ս Aen. VIII, 728—Et pontem indignatus Araxes:

⁵ Տե՛ս Epist., I, 12, 28:

խույրը և կողքին կապարճ ու աղեղ կամ հայ զինվոր, որ աջ ձեռքում բռնած ունի նիզակ, իսկ ձախում՝ աղեղ. երբեմն Հայաստանը ներկայացված է կնոջ կերպարանքով, որ նստած է ծնկաչոք և ձեռքերը կտրկառած, կամ ներկայացված է իբրև սփինքս, որ նստած է կնիված, և այլ նման նկարներ:

Պարսիների լեռնամաճաչությունը և Հայաստանում Հռոմի գերիշխանության վերադաստատումը, ինչպես տեսնում ենք, մեծ խանդավառություն էին առաջ բերել Իսալիաչում: Բայց այդ, սևծմասամբ, ապիտակա կր և պրոպագանդա հասարակությունը սղևորելու նամարը Իրապես, ինչպես շատ ճիշտ նշում է Անդերսոնը¹, Օգոստոսի նրամարումը նարձակադական պատերազմից և նոր նվաճումներից մերեկերում այն չէր, ինչ որ նրանից սպասում էին համայնայինները:

Վաղամամ էին, իրապես, տոնախմբություններն ու ուրախությունները Հռոմում, նատկապես, Հայաստանի հպատակեցման առթիվ, որովհետև Արաքս գետը դաշրագին կերպով շարունակեց փշրել նամեական կամուրջները նաև 20 թվից հետո: Հայ ժողովուրդը, ինչպես կտեսնենք, կատաղի կերպով պայքարեց հռոմայինների դեմ և պաշտպանեց իր երկրի անկախությունը նույնպես և Արտաշես Բ-ի հաջորդների ժամանակ:

Արտաշես Բ-ի սպանությունից հետո հայրենասեր հայ իշխաններն ու ազնվականությունը, որոնք լի էին ատելություններով դեպի Հռոմը և չէին կարող մոռանալ նրա տմարդի արարքները Մեծի Տիգրանի որդու ու թոռան հանդեպ՝ Հայաստանի անկախությունն աշխատեցին վերականգնել պարթևների օգնությամբ: Պատմագիտական երկերում սովորաբար մատնանշում են, որ հայերի համակրությունը միշտ եղել է պարթևների կողմը, որովհետև նրանք իրենց բարքերի, նիստուկացի, կրոնի և քաղաքական ու զինվորական կազմակերպության նմանությամբ մոտ են եղել պարթևներին ու նաև սրանց հետ կապված են եղել խնամիրություններով:

Ընդհանուր ընդունված այս կարծիքը, իհարկե, ճիշտ է, բայց դժվար չէ կռահել, որ հայրենասեր հայերի պարթևական կողմնորոշման պատճառը միայն այդ չէր: Հայ-պարթևական բարեկամության հիմնական պատճառն էր նաև այն, որ պարթևները, իբրև դաշնակիցներ, վտանգավոր չէին Արտաշեսյան Հայաստանի անկախության համար, իսկ Հռոմը, իբրև «բարեկամ ու դաշնակից», թշնամի էր նրա անկախության և աշխատում էր նրան զրկել հնարավորու-

¹ See "The Cambridge Ancient History, vol. X, 1934, էջ 204.

թյունից վարելու ինքնուրույն քաղաքականություն և չնտամուտ լինելու սեփական շահերի¹: Պարթևական կուսակցությունը Հայաստանում շատ լավ գիտեր, որ հռոմայեցիների «քարեկամությունը» և ապա պրոտեկտորատը եղել են ամենուրեք աննեփսիայի նախաբաններ: Հենց իրեն Օգոստոսի ժամանակաշրջանում Հստմեական կայսրությանը միացվել էին, իբրև հատուկ նահանգներ, Հստմեականակից արևելյան մի քանի թագավորությունները կամ նրանց որոշ երկրամասերը,—Ամյունասի մահից հետո՝ Գալատիան, Արքեղայոսի հրաժարեցումից հետո՝ Հրեաստանը (Հրեաստանը, Ասմարիան և Իդումեան) նմանապես և Պոնտոսի թագավորության արևմտյան որոշ շրջանները և Պափլագոնիան²:

Հասկանալի է, ուրեմն, թե ինչո՞ւ պարթևական կուսակցությունը Հայաստանում, որ երկրի իրական շահերի ու ձգտումների արտահայտիչն էր, պաշտար էր մղում շարունակ Հռոմի ու նրա կողմնակիցների դեմ:

Տիգրան Գ-ի մասին, որն իր թաղը հանդիսավոր կերպով ստացել էր Տիրերիոս Կլավդիոս Ներոնից՝ մենք գրեթե տեղեկություններ: Տակիտոսի կարևոր մի վկայությունից մեզ հայտնի է միայն, որ նա թագավորել է կարճ ժամանակ:

«Երբ Արտաշեսը,—ասում է Տակիտոսը,—սպանվեց իր ազգականների դավադրությամբ՝ Օգոստոսի կողմից Հայաստանին տրվեց իբրև թագավոր Տիգրանը, որին առաջնորդեց դեպի իր թագավորությունը Տիրերիոս Ներոնը: Սակայն երկար շտևեց ո՛չ Տիգրանի և ո՛չ էլ նրա ավակնների իշխանությունը, որոնք քստ օտար սովորության իրար հետ ամուսնացած էին և միասին թագավորում էին»³:

Ցրանսական դրամագետ Բաբելոնն այս Տիգրան Գ-ին է վերագրում մորուքավոր Տիգրանի դրամը, որը գտնվում է Փարիզի Ազգային թանգարանում⁴:

Տիգրան Գ-ի մահվան թվականը որոշ չէ: Պետք է ասել, որ Արտաշես Բ-ից հետո նրա հաջորդներին վերաբերող ժամանակա-

¹ Համեմատե *Ed. Meyer*, Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1925, էջ 63:

² *St'v* Histoire Générale Գլոցի, Histoire Romaine, t. III, Le Haut-Empire par L. Homo, էջ 106—107:

³ *Tac.*, Annales, II, 3:

⁴ *St'v* M. Ernest Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CCV:

գրութեան մեջ այնպիսի մեծ խառնակութիւնն է տիրապետում, որ նրանց թագավորութեան թվականները կարելի է որոշել միայն մոտավոր կերպով: Արտաշեսյանների ու նրանց հաջորդների թագավորութեան ժամանակը մոտավոր, բայց հիմնավորված կերպով, որոշված է Cambridge Ancient History-ի տասերորդ հատորի համապատասխան պատկերում և նրա վերջում գրված հասուկ աղյուսակում, որն ըստ իս լավագույնն է եղած աղյուսակներից: Մեր այս աշխատութեան մեջ գերադասութիւնն է արված այս նոր աղյուսակի ժամանակագրութեանը¹:

Տիգրան Գ-ից Նեոտ, որի մահը տեղի ունեցավ 6 թվից առաջ նախքան մեր թվականը՝ հայկական հարցը, որ Օգոստոսը լուծված էր համարում, նորից ստացավ սուր կերպարանք:

Տիգրան Գ-ին հաջորդեց նրա որդին, Տիգրան Գ-ը, և սրա հետ թագափոխեց նաև քույրը՝ էրատոն որը նրա կինն էր: Եղբոր ու խորթ քրոջ ամուսնութիւնը, որ տարբեր մայրերից էին ծնած, թուլատրելի էր ո՛չ միայն ըստ գրադաշտական կրոնի, այլև ըստ հունական սրոշ օրենսգրութիւնների: Տիգրան Գ-ի որդին գահ էր բարձրացել Հայաստանում ընդունված ժառանգական կարգով և, ինչպես երևում է Քսիփիլինոսի վկայութիւնից², որը Կասսիուս Դիոնի Պատմութեան համառոտողն է, նախապես նա չէր ստացել Օգոստոսի համաձայնութիւնը: Այդ, իհարկե, խախտումն էր Հռոմի գերիշխանութեան: Պարթևական կուսակցութիւնը Հայաստանում, որը նորից իր ձեռքն էր առել իշխանութեան ղեկը, ըստ երևույթին, ուզեցել էր ազատագրել Հայաստանը Հռոմի նվաստացուցիչ խնամակալութիւնից:

Հայաստանի անկախութեան համար մտքառող հայերը, խղելով Արտաշեսյան թագավորութեան վասսալական կապը Հռոմի հետ՝ իրենց հույսը սկսեց է դնելն ավելի իրենց սեփական ուժերի վրա, քան պարթևական: Հռոմեական դիպլոմատիան կարողացել էր հենց այդ ժամանակ ուժեղացնել պարթևական արքունիքում Հռոմի ազդեցութիւնն ու նենդագործութիւնները մի գեղանի սարուկ իտալուհու աջակցութեամբ, որին Օգոստոսն ընծա էր ուղարկել Հրահատ Գ-ին:

Այս իտալուհու գրգմամբ, որի անունն էր Թեա Ուրանիա Մուսա, Հրահատ Գ-ը, վախենալով գահակալական նոր երկպա-

¹ Տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 1058:

² Տե՛ս Xiphil., Epitome, 55, 10 a, 3—Excerpta sedis incertae, հրատ. Dindorf-Teubner, հատ. V, էջ 237. համեմատե՛ Sandalagian, Histoire documentaire de l'Arménie, t. II, էջ 407:

ուակություններին՝ Հոռմ էր ուղարկել իր շորս սրբիներին և իր մոտ պահել, որպես թագաժառանգ, միայն օրինավոր թաղու՛ր համալված Թեա Ուրանիայի Հրահատ օրդուն (10 կամ 9 թվին մեր թվառաջ)։ Հրահատ Դ-ի թագավորության (37—2 մեր թվ. առաջ) վերջին տարիներում պարթևների հարաբերությունները Հոռմի նախարեկամական էին ու մտերիմ։

Հայաստանը քաղաքական այս աննպաստ պայմաններում եւրնդդիմություն էր ցույց տալիս Հռոմեական մեծ կայսրությանը։ Նա դեռևս ուժեղ պետություն էր, և նրա մեջ դեռ չէին մարել Արտաշեսյան թագավորության մեծ անցյալի հիշողությունները։ Այս տեսակետից առանձնապես ուշագրավ է, որ հռոմեական պատմագիր Սեքստուս (Ֆեստուս) Ռուփուսը, խոսելով հայերի ապստամբության մասին Տիգրան Դ-ի թագավորության ժամանակ՝ մատնանշում է, որ այս ժամանակ հայերն ավելի հզոր էին, քան պարթևները¹։ Եթե Տիգրան Մեծից հետո պարթևները գերիշխող ու առաջնորդող դեր էին կատարում Առաջավոր Ասիայում՝ դրա պատճառն այն էր, որ Պարթևական թագավորությունը շնորհիվ իր հեռավորության և աշխարհադրական նպաստավոր դրություն ավելի էր պաշտպանված ու ապահովված հռոմեական հարձակումներից, քան Հայաստանը։

Հայերի հակահռոմեական քաղաքականությունը Տիգրան Դ-ի թագավորության ժամանակ Հոռմը, իհարկե, չէր կարող հանդուրժել։ Օգոստոսն այս անգամ ևս հանձնարարեց իր որդեգիր Տիբերիոսին (6 թվին մեր թ. ա.) գնալ Հայաստան և հայկական գործերը, եթե հարկավոր լինի՝ կարգավորել հռոմեական գեների օգնությամբ։ Սակայն Տիբերիոսը հրաժարվեց կատարել այդ հանձնարարությունը և ընտանեկան գծությունների պատճառով հեռացավ Հոռմից Հոռոսս։

Շուտով այնուհետև Հայաստանի գահը կարճ ժամանակով գրավեց հռոմեական զորքի օգնությամբ Արտավազդ Գ-ը, որը, հավանորեն, Արտաշես Բ-ի և Տիգրան Գ-ի եղբայրն էր։

Արտավազդ Գ-ի (մոտավորապես 5—2 մեր թվ. ա.) դահբարձրանալուց հետո Պարթևական թագավորության մեջ տեղի ունեցավ նոր հեղաշրջում։ Թեա Ուրանիայի օրդին, թագաժառանգ Հրահատակը, սպանելով մոր սաղրանքով իր հայր Հրահատ Դ-ին՝ թագավորեց նրա տեղը 2 թվին մեր թվականությունից առաջ։ Հայերն այդ ժամանակ ապստամբել էին հռոմայեցիների ուղարկած Արտավազդ Գ-ի դեմ։ Նրանք օգնություն ստացան պարթևական նոր

¹ Տե՛ս Sextus Rufus, Breviarium, XIX:

Թագավորից և դուրս վտարեցին Հայաստանից թե՛ Արտավազդ Գ-ին և թե՛ պարտության մատնված հռոմեական զորքը: Նրանք վերահաստատեցին գահի վրա Տիգրան Գ-ին, որը, ըստ երևույթին, իր բրոջ՝ էրատոյի հետ փախել էր պարթևների մոտ:

Ուշագրավ է, որ իր Կտակի մեջ Օգոստոսը չէ հիշատակում ո՛չ հռոմեական զորքի պարտությունը, ո՛չ էլ Արտավազդ Գ-ին: Սակայն այդ անցքերը, որ պատվաբեր չէին հռոմեական կայսրության պրեստիժի համար՝ հիշատակված են Տակիտոսի Տարեգրություններում ու մասամբ նաև Վելլեյուս Պատերկուլուսի Հռոմեական պատմության մեջ¹:

«Օգոստոսի հրամանով, — վկայում է Տակիտոսը, — Թագավոր գրվից Արտավազդը, որը գահընկեց արվեց ո՛չ առանց մեր կորուստի»²:

Հռոմի համար, ինչպես տեսնում ենք, այս անգամ ևս հայկական հարցի պատճառով ստեղծվեց ծանր ու ամոթաբեր դրություն: Օգոստոսը դարձյալ հարկադրվեց զորք ուղարկել, և 1 թվին մեր թվականությունից առաջ Արևելք եկավ Օգոստոսի թոռը և որդեգիրը, Կայոս Կեսարը, որն այդ ժամանակ քսան տարեկան էր: Կայոսը մտավ Ասորիք հռոմեական մեծ զորաբանակով և նոր նվաճումների ծրագրերով: Սակայն այս անգամ ևս, ինչպես և քսան տարի առաջ Տիբերիոսի զորաշարժի ժամանակ, Հռոմի վճռական քաղաքականությունն ու պատերազմի պատրաստակամությունն ահաբեկող ազդեցություն գործեցին ինչպես Պարթևստանում, նույնպես և Հայաստանում: Ստրուկ իտալուհու որդին, Հրահատակ կամ Հրահատ Ե թագավորը, որն իրեն ապահով չէր զգում պարթևական գահի վրա՝ խաղաղության դաշն կնքեց Կայոս Կեսարի հետ և հրաժարվեց Հայաստանի գործերին միջամտելուց: Այս համաձայնությունը հանդիսավոր կերպով կայացրավ Հրահատակի և Կայոս Կեսարի ներկայությամբ Եփրատ գետի մի կղզում, որը համարվեց չեղոք երկրամաս, 1 թվին մեր թվականությունից հետո:

Ըստ երևույթին, նույն այս թվին, կամ թերևս մի փոքր առաջ, Տիգրան Գ-ը, ինչպես վկայում է Քսիփիլիսոսը³, ուղարկել էր Օգոստոսին նվերներ և իր նամակի մեջ իրեն չէր անվանել թագավոր, համաձայնելով այս պատվատիտղոսն ընդունել նրանից: Օգոստոսն

¹ Տե՛ս Tac., Annales, II, 4. Velleius Paterculus, II, 94, 4:

² Annales, II, 4.

³ Xiphil., Epitome, 55, 100, 3.

ստացել էր նվերները և, հուսադրելով նրան՝ կարգադրել էր վնաս
Կայսոս Կեսարի մոտ՝ Ասորիք:

Բայց շուտով Տիգրան Դ-ը, ինչպես հայտնի է Կասսիուս Դիոնի
վկայությունից¹, սպանվում է «պատերազմի մեջ բարբարոսների
դեմ» (ըստ երևույթին, Կովկասյան լեռնականների դեմ), իսկ նրա
քույրն ու կինը, էրատոն, հրաժարվում է իշխանությունից: Տիգրան
Դ-ն ու էրատոն, ինչպես տեսնում ենք, թաղավորել էին այս երկ
րորդ անգամ մոտ երեք տարի՝ 2 թվից (մեր թվ. ա.) մինչև 1 թիվը
(մեր թվ. հ.):

Տիգրան Դ-ի անունով, որը Արտաշեսյան տոհմի վերջին թա
ղավորն էր, պահպանվել է մի դրամ, որ գտնվում է Փարիզի
Ազգային գրադարանում: Դրամի մի կողմում դրոշմված է Տիգրան
Դ-ի պատկերը, որի շուրջը գրված է՝ «թագավոր թագավորների
Տիգրան» (Βασιλεύς βασιλέων Τιγράνης), իսկ դրա մյուս կողմում
դրոշմված է էրատո թագուհու պատկերը հետևյալ արձանագրու
թյամբ՝ «էրատո Տիգրան թագավորի քույր» (Ἐράτω Βασιλέως Τιγράνου
ἀδελφή):

Հետաքրքիր է ու անանձնապես ուշադրավ, որ Արտաշես
յան տոհմի այս թագավորները, որոնք թաղավորում էին Հռոմից
անկախ՝ դրամների վրա իրենց Տիգրան Մեծի նման անվանում են
«թագավոր թագավորների», իսկ Հռոմի գերիշխանությունն ըն
դունված թագավորներն իրենց անվանում են ո՛չ թե «թագավոր
թագավորների», այլ «մեծ թագավոր» (Μέγας Βασιλεύς):

Տիգրան Դ-ի մահից հետո Արտաշեսյան թագավորական տոհ
մից մնացել էր միայն սրա քույրը՝ էրատոն, և Կայսոս Կեսարը
Հայաստանի գահի վրա նստեցրեց Ատրպատականի Արիոբարզան
թագավորին, որը Անտոնինոսի բարեկամ Ատրպատականի Արտա
վազդ թագավորի որդին էր (2 թվին մեր թվ. հ.): Տակիտոսը վկա
յում է, որ Հայաստանում Արիոբարզանին ընդունել էին իբրև թա
գավոր նրա անձնական հատկությունների պատճառով:

«Այդ ժամանակ Հայաստանի գործերը կարգավորելու հա
մար,—ասում է Տակիտոսը,—ընտրվում է Կայսոս Կեսարը:
Սա հայերի ցանկությունք թագավոր դրեց Արիոբարզանին,
ժագումով մեղացուն, նրա փարթամ կերպարանքի և ազնիվ
բնավորության պատճառով»:

Անդերսոնի կարծիքով, Արիոբարզանը Հայաստանի թագավոր
էր նշանակվել ո՛չ միայն իր հատկությունների համար, այլ նաև
այն պատճառով, որ Ատրպատականի թագավորական ընտանիքը

¹ Cass. Dio, LV, 10a, 5.

² Tac., Annales, II, 4.

Արտաշէսյանների հետ կապված էր խնամություններով և որովհետև մի փոքր առաջ այս երկու թագավորությունները գտնվում էին Արտաշէս Բ-ի իշխանության տակ¹:

Արիոբարզանը Հայաստանի թագավոր էր դառել, ըստ երևույթին, միայն Հռոմի կուսակիցների ցանկությամբ: Իսկ հայ իշխանների ու ազնվականության հակահռոմեական խումբը, շնայած որ սյարթներն այլևս իրենց չէին օգնում, ապստամբեցին և ցույց տվին դիմադրություն, որը Կայսու Կեսարը ճնշեց հռոմեական զենքի ուժով (2 թվին մեր թվ. հ.): Այս ապստամբության ժամանակ, ինչպես վկայում են հունա-հռոմեական հեղինակները², ծանր վերք ստացավ ինքը Կայսու Կեսարը Արտազերք բերդի մոտ, որը գտնվում էր Արշարունյաց գավառում (հյուսիս-արևմուտքում այժմյան Կաղզվանից), սեպտեմբերի 9-ին 2 թվի մեր թվականությունից հետո:

Կայսու Կեսարը եկել էր Արտազերք բերդի մոտ բանակցելու նրա հրամանատար Ադդոնի հետ, որն իբր թե ցույց էր տալու նրան արքունի պանծերի ցուցակը: Եվ երբ Կայսուր ուշադիր կերպով կարդում էր պրությունը՝ Ադդոնը ծանր կերպով նրան վիրավորեց դաշույնով: Հռոմ վերադառնալիս՝ Կայսուր մեռավ այդ վերքից Լյուկիայի կի՛միրա նավահանգստում (14 թ. մեր թվ. հ., փետր. 21-ին): Իսկ հռոմեական զորավարները, ինչպես հաղորդում է Ստրաբոնը³, երկար պաշարումից հետո գրավեցին բերդը և սլաքիսպները քանդեցին:

Այս ողբերգական դեպքից մի փոքր հետո, վկայում է Տակիտոսը⁴, «Արիոբարզանը մահացավ պատահական մահով» (մոտավորապես 4 թվին մեր թվ. հետո): Հայաստանի թագը Յգոստոսի համաձայնությամբ այնուհետև արվեց Արիոբարզանի որդուն, Արտավազդին, որը միաժամանակ, ինչպես և իր հայրը, նաև Ատրպատականի թագավոր էր և որը համարվում է Հայոց Արտավազդ Դ թագավորը (մոտավորապես 4—6 թ. մեր թվ. հետո): Սրա թագավորության ժամանակ հայերը նորից ապստամբում են և, ինչպես երևում է Յգոստոսի Կտակից ու Տակիտոսի վկայությունից⁵,

¹ *Strabo* Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 276.

² *Cass. Dio*, LV, 10. *Vel. Patere.*, II, 102. *Sextus Rufus*, XIX. *Florus*, Epitome, II, 32. *Tacitus*, I, 3 և ուրիշները:

³ *Str.*, XI, 14, 6 (529).

⁴ *Tac.*, Annales, II, 4.

⁵ *Res Gestae Divi Augusti*, 27. *Tacitus*, Annales, II, 4.

սպանում են այն մեղացուն. նրանք չէին ուզում, որ Հայաստանում իշխես Արիօբարզանի սերունդը:

Արտավազդ Դ-ի սպանութչունից հետո Օգոստոսն արխատեց ասպատակւած հայերին բաժարարել և իբրև թագաւոր ուղարկեց Հայաստան Տիգրան Ե-ին, որին իր Կտակի մեջ նա նամարում է շառավիղ Հայոց թագաւորական տոհմի: Այս Տիգրան Ա. ինչպես ենթադրում են, որդին էր Հրեատանի Հերովդես Մեծի Ազերոսանյոր որդու ու նրա կնոջ Գլափյուրայի, որի մայրը՝ Կապուպուփկաուի Արրեղայոս թագաւորի առաջին կինը՝ դուստրն է եղել, նախ նորեն Արտաշեսյան տոհմի հայ թագաւորի:

Տիգրան Ե-ը, որը հայ թագաւորներից վերջինն է որ յիշատակւած է Օգոստոսի Կտակի մեջ՝ թագաւոր էր դրվել Հայաստանում, ինչպես ենթադրում է Անդերսոնը՝ մտաւորապես 6 թիվն մեր թվականութչունից հետո¹: Բայց սա ևս գահից մերժւում է կարճատև թագաւորութչունից հետո:

Այնուհետև հակահոմեական կուսակցութչունը, որը գահին կեց էր արել Տիգրանի Ե-ին՝ Հայաստանի գահի վրա նորից է նստեցնում Արտաշեսյան ծագում ունեցող էրատո թագաւորու Սա, ինչպես վերև տեսանք, Հայաստանում թագաւորել էր իր եղբոր ու ամուսնու՝ Տիգրան Դ-ի հետ: Սակայն էրատոյի թագաւորութչունը ևս շատ կարճ տևեց: Շուտով սա գահից նստեցվեց և Հայաստանը մի քանի տարի մնաց, ինչպես վկայում է Տակիրտոսը, անտերունչ վիճակում:

«Կնոջ իշխանութչունը, — ասում է Տակիրտոսը, — որի անունն էր էրատո, ինքնուրույն և սրան ևս շուտով հեռացնելուց հետո՝ նրանք [հայերը], վարանած ու լքւած, դանվելով ավելի շուտ անտերունչ, քան ազատ վիճակում՝ իբրև թագաւոր ընդունում են Վոնոնին»²:

Ինչպես էրատոյի, նույնպես և անտերնչութչան շրջանում՝ Հայաստանը նորից էր իր վրայից թոթափել հոմեական գերիշխանութչան լուծը:

Վերև մատնանշւած պատմական անցքերը համառոտ կերպով և որոշ նպատակաւոր հապաւումներով մեջ են բերւած Օգոստոսի Կտակի մեջ, որն ամենահիմնական աղբյուրներից մեկն է Օգոս-

¹ Անդերսոնի կարծիքով, Օգոստոսի Կտակի մեջ արտաքին անցքերը յիշւած են միայն մինչև 6 թիվը (մեր թվ. հ.), տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 277:

² Tac., Annales, II, 4.

տոսչան ժամանակի պատմութչան¹: Ավելորդ չեմ համարում Կտակի համադրատասխան հատվածը մեջ բերել ամբողջութչամբ:

«Մեծ Հայաստանը,—ասված է Կտակի մեջ,—թևե ես կարող էի նրա Արտաշես թագավորի սպանութչունից հետո դարձնել նահանգ, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիքների օրինակին՝ այդ թագավորութչունը տալ Տիգրանին, որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը, հանձնարարելով այդ Տիգրանին ներոնին, որն այն ժամանակ իմ որդեգիրն էր: Այնուհետև, երբ այդ ժողովուրդն ընդվզեց և սպասամբեց՝ նրան նվաճեցի իմ որդու՝ Կայսուսի ձեռքով և թագստփորական գահը տվի Արիոբարզանին, մեղացիների Արտավազդ թագավորի որդուն, որպեսզի նա երկիրը կառավարե, իսկ սրա մահից հետո, նրա որդուն՝ Արտավազդին: Երբ սա սպանվեց՝ ուղարկեցի այդ թագավորութչունը Տիգրանին, որը Հայոց արքունի տոհմիցն էր»²:

Թևե Օգոստոսն իր հաշվետու Կտակի մեջ մատնացույց է անում Հռոմի հաղթանակներն ու հաջողութչյունները Հայաստանում՝ սակայն, իրապես, նա չէր կարող գոհ լինել իր քաղաքականութչան արդյունքներից հայկական հարցում: Արտաշես Բ-ի սպանութչունից հետո մինչև Տիգրան Ե-ը, մոտ քսանհինգ տարվա կարճ ժամանակամիջոցում, Հայաստանում թագավորել էին, ինչպես վերև տեսանք, հինգ հռոմեական թեկնածուներ՝ Տիգրան Գ-ը, Արտավազդ Գ-ը, Արիոբարզանը, Արտավազդ Գ-ը և Տիգրան Ե-ը, որոնցից երկուսը, Արտավազդ Գ-ը և Տիգրան Ե-ը, մերժվել էին և վտարվել երկրից, մեկը՝ Արտավազդ Գ-ը սպանվել էր, իսկ Արիոբարզանը մեռել էր կասկածելի պատահական մահով: Հայաստանում ծանր վերք էր ստացել և այդ վերքից կարճ ժամանակից հետո մեռել էր նաև Օգոստոսի թոռը և ժառանգը՝ Կայսուս Կեսարը:

Ինչպես տեսնում ենք, հռոմայեցիների 20 թվի հուլյսերն ավելի քան խաբուսիկ դուրս եկան՝ Արտաշեսչան Մեծ Հայաստանը ո՛չ ընկճվել էր, ո՛չ էլ խոնարհվել, այլ հերոսաբար ու գրեթե անընդհատ պայքար էր մղել իր ազատութչան անկախութչան համար:

¹ Այդ «Գործք հանգուցյալ Օգոստոսի» (Res Gestae Divi Augusti) անունը կրող Կտակը, որն ի պատիվ Օգոստոս կայսեր փորագրված է եղել լատիներեն և հունարեն լեզուներով Անկյուրայում (այժմ Անգորա) կառուցված տաճարի պատերի վրա և գտնված է տաճարի ավերակներում, անվանում է նաև «Հիշատակարան Անկյուրական» (Monumentum Ancyranum):

² Res Gestae Divi Augusti, 25—32. տե՛ս Գաբրիելյան, Տիգրեր. պատմ., Բ., 97, ժան. 9:

Արտաշեսյանների իշխանությունը տևեց Հայաստանում մոտ 200 տարի: Սրանց թագավորության ընթացքում միացյալ Մեծ Հայաստանը, ինչպես տեսանք, մեծապես ընդարձակվել և պետականորեն աճել ու զարգացել էր և նրա մեջ գերիշխում էր ամենուրեք հայերեն լեզուն: Արտաշես Ա-ի, Տիգրան Մեծի և սրանց հաջորդների ժամանակաշրջանի նշանավոր ու ցնցող պատմական պեյթերը հայ ժողովրդի վրա, բնականաբար, թողել էին խոր ու անչնչելի տպավորություն: Պատմական այդ մեծ անցքերն արդեն հնագույն այս ժամանակներում նյութ էին դառել ժողովրդական վեպի ու զրույցի և երգվում էին երգիչներից: Գիտակցության եկած հայ ժողովուրդը, որը ոգևորված էր իր մեծ անցյալով՝ արդեն այնքան էր կենսունակ դառել, որ նրան այլևս դժվար էր հլու ու անխոս գործիքը դարձնել հոռմեական քաղաքականության նպատակների:

Եվ միանգամայն բնական է, որ նրա ընդդիմությունը Հռոմի քաղաքականության շարունակվելու էր նաև Արտաշեսյան թագավորության անկումից հետո:

Մեծ Հայաստանի թագավորները մինչև Արտաշեսյան տոհմի անկումը

1. Արտաշես Ա, 189—շուրջ 160 ն. Քր.
2. Արտավազդ Ա, Արտաշես Ա-ի որդին
3. Տիրան կամ Տիգրան Ա, Արտաշես Ա-ի որդին
4. Տիգրան Բ. Մեծ, Տիգրան Ա-ի որդին, 95/4—56/5
5. Արտավազդ Բ, Տիգրան Ա-ի որդին, 55—34.
6. Աղեքսանդր, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդին, 34—31
7. Արտաշես Բ, Արտավազդ Բ-ի որդին, 30—20
8. Տիգրան Գ, » » » 20—շուրջ 8
9. Տիգրան Դ և էրատո, Տիգրան Գ-ի զավակները, շուրջ 8—5
10. Արտավազդ Գ, Արտավազդ Բ-ի որդին, շուրջ 5—2
11. Տիգրան Դ և էրատո, երկրորդ անգամ 2 ն. Քր.—1 հ. Քր.
12. Արիոբարզան, Ատրպատականի Արտավազդ թագավորի որդին, 2—4
13. Արտավազդ Դ, Արիոբարզանի որդին, շուրջ 4—6
14. Տիգրան Ե, Հրեաստանի Հերովդես Մեծի թուր, շուրջ 6
15. էրատո, Տիգրան Գ-ի դուստրը, կարճատև թագավ.
16. Անտիոնիություն, կարճատև ժամանակ:

Ազգացուցակ Արտաշեսյան զինատիրայի բազավորմների

1. Արտաշես Ա 189—չուրջ 160 ն. Բր.
2. Արտավազդ Ա 3. Տիգրան Ա (Տիրան) Չաբեն
4. Տիգրան Բ, 95/94—56/55 ն. Բ. Գուրաս
5. Արտավազդ Բ, 55—34 ն. Բր.
6. Արտաշես Բ, 30—20 ն. Բր. 7. Տիգրան Գ, 20—չուրջ 8 ն. Բր. 9. Արտավազդ Կ, շուրջ 5—2 ն. Բր.
8. 10. Տիգրան Դ և Էրաստ, շուրջ 8—5 ն. Բր. 2 ն. Կր.—1 ն. Բր.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ք Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Գ

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱՆԿԱՅՈՒՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Խոսվությունները պարթևական թագավորության մեջ.—պարթևական Վոնն թագավորի գահընկեցությունը.—Արտավան Գ-ը՝ պարթևական նոր հարստության հիմնադիր:—2. Վոննի կարճատև թագավորությունը Հայաստանում.—Տիրերիսի գգուշավոր ֆաղափականությունն Արևելքում.—Վոննի ձերբակալումը Տիրերիսի հրամանով:—3. Գերմանիկոսի գործույումն Արևելք.—Կիլիկիայի կլիսանկախ մասի և Կապպադոկիայի ու Կոմմագենի միացումը կայսրության.—այդ միացման կարևոր նշանակությունը:—4. Զենոն-Արտաշեսի Հայոց թագավոր պսակվելը:—5. Արտավան Գ-ի զորեղացումը և նրա Արշակ որդու գահակալությունը Հայաստանում:—6. Տիրերիսի ձեռք առած վնասական միջոցներն Արևելքում.—Արշակի սպանությունը և Փարսամանի ու Միհրդատի արշավանքը Հայաստան.—Արտավան Գ-ի որդի Օրոդեսի պարտությունը:—7. Փարսամանի ելքայր Միհրդատը՝ Հայաստանի թագավոր.—Արտավան Գ-ի փախուստը և Տրդատ Գ-ի թագավոր ընտրվելը.—Արտավանի վերադարձը և հաշտությունը հռոմայեցիների հետ:—8. Կալիգուլայի արևելյան նոր ֆաղափականությունը.—9. Միհրդատի ձերբակալումը.—Հայաստանի ֆաղափական նոր կացությունը:—Միհրդատի վերադարձը Հայաստան և վերահաստատումը գանի վրա:—10. Հայերի դիմադրությունը «Դեմոնտես»-ի՝ Դիմաֆայան նահապետի առաջնորդությամբ:—11. Միհրդատի եղբրական մահը և Հադրամիդդի կարճատև թագավորությունը:—12.

Պարթևների զորեղացումը և միջամտությունը հայկական գործերին:

Առաջին տասնամյակում մեր թվականությունից հետո քաղաքական խառնակ ու խոռվահույզ վիճակումն էր գտնվում ո՛չ միայն Հայաստանը, այլև պարթևական թագավորությունը:

Հրահատ Գ-ի և իտալուհի Թեա Ուրանիայի որդին, Հրահատ Ե թագավորը (2 մեր թվ. առաջ—4 մեր թվ. հետո), պարթևական դահի վրա երկար շմնաց: Նա ատելի էր ազնվականությանը, որովհետև զստարյուն պարթև չէր: Եվ 4 թվի վերջերում (մեր թվ.

առաջ) նրա դեմ ապստամբութիւն ծագեց, և նա փախաւ հոռմեական շրջանը:

Հրահատ Ե-ին հաջորդեց աքսորից վերադարձած Օրոդես Բ-ը (4—6 մեր թվ. հ.): Բայց իր անազորունքն ու ծայրահեղ վայրագութեան պատճառով շուտով սա ևս պարթևներին ատելի դարձաւ և սպանվեց որսի ժամանակ: Այնուհետև, Օրոդես Բ-ից հետո, պարթևները մի քանի տարի մնացին առանց թագավորի և գտնվում էին, ինչպես և հայերն էրատոյից հետո, անտերունչ վիճակում:

Անիշխանական այս դրութեանը վերջ տալու համար պարթևները դիմեցին Օգոստոսին և խնդրեցին, որ նա իրենց թագավոր տա Հրահատ Գ-ի Հուսմ ուղարկած որդիներից մեծին՝ Վոնոնին: Օգոստոսն այս առաջարկը հոժարութեամբ ընդունեց, և Վոնոնը, որն իր եղբայրների հետ ապրում էր Հուսմում և մեծ շափով ենթարկվել էր արևմտյան քաղաքակրթութեան ազդեցութեանը՝ ուղարկվեց Տիգրոս և ստացաւ այստեղ պարթևական թափուր գահը:

Սակայն պարթևական մեծամեծները շուտով զղջացին, որ թագավոր են խնդրել Օգոստոսից: Նրանք ամոթալի ու անհանգուրձելի յամարեցին, որ պարթևական գահի վրա նստել է հոռմաշեցիների հաճոյակատարը, որն իր կրթութեամբ բուրրովին խորթացել է իրենց վարք ու բարքից: Նոր թագավորը նրանց ատելի էր գտնել, որովհետև նա չէր գնում իրենց հետ որսի, չէր սիրում իրենց հետ քեֆ ու կերուխում անել, շրջապատել էր իրեն հույներով և գրոսանքի էր գնում ո՛չ թե տղամարդու նման ձիով, այլ պատգարակով:

Վոնոնի թագավորութիւնը շատ կարճ տևեց (8—11 մեր թվ. հ.): Երեք տարուց հետո նա ստիպված եղաւ հեռանալ իր երկրից և պարթևական գահը արվեց Արտավան Գ-ին (11—40 մեր թվ. հ.): Այս նոր թագավորը, որը համառ պատերազմից հետո փախուստի էր մատնել Վոնոնին՝ Արշակունի էր միայն մոր կողմից և մեծացել ու դաստիարակվել էր դահ ցեղի մեջ, որն ապրում էր վրկանի հյուսիսակողմում գտնվող այն տափաստաններում, որոնք Արշակունիների բուն հայրենիքն էին:

Արտավան Գ-ն ուներ ուժեղ կամք և խրոխտ բնավորութիւն: Նա Տիգրոսում հիմնադիր եղաւ թագավորական նոր դինաստիայի, որի իշխանութեան ընթացքում իրանական կուլտուրան և զրադաշտական կրոնն ավելի մեծ թափով էին զարգանում, քան առաջ: Հովսեպոս Փլավիոսի վկայութեամբ՝ Արտավանը, պարթևական

գահը գրավելուց առաջ, թագավոր էր եղել Ատրպատականի¹, որը Հայաստանից, ըստ երևույթին անջատվել էր Արտավազ Գ ի սպա- նությունից հետո:

Հաղթված ու գահընկեց արված Վոնոն թագավորը կարողա- ցավ փախչել Հայաստան, որն հենց այդ միջոցին գտնվում էր անտերունչ վիճակում: Այստեղ նա ստացավ Արտաշեսյանների թագը և կարճ ժամանակով դառավ Հայաստանի թագավոր, գրյ խավորապես, Հոոմի կողմնակից ազնվականների աջակցությամբ (11 թվից հետո): Այսպիսով Հայաստանը շնորհիվ Հոոմի արբան- յակի գահակալման նորից ենթարկվեց կայսրության քաղաքական ազդեցությանը:

Հենց նույն այս ժամանակ, երբ Վոնոնը դեռ նոր էր ստացել հայկական գահը, մեռավ Օգոստոս կայսրը (14 թվին մեր թվ. հ.), և նրան հաջորդեց Տիրերիոս Կլավդիոս ներոնը (14—37 մեր թվ. հ.), որը 34 տարի առաջ հպատակեցրել էր Հայաստանը Հոոմին և թագավոր էր պսակել Արտաշատում Տիգրան Գ-ին: Տիրերիոսը, ինչպես հայտնի է, Օգոստոսի գլխավոր խորհրդատուներից մեկն էր Արևելյան հարցում և, բնականաբար, ինքը ևս, հավատարիմ մնալով իր նախորդների զուսպ ու զգուշավոր արևելյան քաղա- քականության՝ ուզեց խուսափել Արևելքում սլաոերազմից և աշ- խատեց պահպանել այստեղ կայսրության շահերն ու իրավունք- ները խաղաղ ճանապարհով:

Հոոմը ստիպված էր ժամանակավորապես հրաժարվել նվա- ճողական հավակնություններից, որովհետև Օգոստոսի իշխանու- թյան հենց վերջին տարիներում քաղաքական դժվարություններ էին ստեղծվել Հոոնոսի և Դանուրի սահմաններում և Վարուսի հոոմեական լեզեոնները պարտություն էին կրել ու ոչնչացվել Տեվտոբուրգյան անտառում (9 թ. մեր թվ. հետո):

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Արտավան Գ-ը չէր կարող թույլ տալ, որ պարթևական թագավորությունից վտարված իր հակառակորդը թագավորի հարևան Հայաստանում: Նա սպառնաց

¹ Տե՛ս Jos. Flav., Ant. Jud., XVIII, 2, 4: Մարկվարաը ենթադրում է (Beiträge zur Geschichte und Sage v. Iran, ZDMG. 49, էջ 641), որ Ար- տավան Գ-ը ծագում է Ատրպատականի թողավորական առհմից: Սակայն այս ենթադրության դեմ, որն ընդունելի են համարել Յուստին (Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, Bd. II, 5. Lieferung, էջ 503) և Հերցֆելդը (Sakastan, Arch. Mitt. aus Iran, IV, 1932, էջ 61, 74, 86), ար- տահայտվել են Վերներ Շուրը և ուրիշները (տե՛ս Վ. Շուր, Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, թարգմ. Մեդրոպ Հայոզյանի, Վիեննա, 1930, էջ 115—119):

պատերազմ սկսել հոռմայեցիների դեմ, եթե նրանք ուզենային պաշտպանել և թողնել Հայաստանի գահի վրա իր ախոյանին: Եվ Տիրերիոսը, որը խույս էր տալիս վտանգավոր պատերազմից՝ հրաժարվեց ճանաչել Վոնոնին իբրև Հայաստանի թագավոր և կարգադրեց Ասորիքի կուսակալ Կրետիկոս Սիլանոսին (մոտավորապես 16 թ. մեր թվ. հետո) հրավիրել Վոնոնին Ասորիք և ձերբակալել նրան Անտիոքում, պահելով նրա թագավորական անունը և արքայական համապատասխան շուքը:

Վոնոնի կարճատև թագավորությունը Հայաստանում (մոտավորապես 11 թվից հետո մինչև 16 թ. մեր թվ. հետո) և նրա ձերբակալումն Ասորիքում նկարագրված են Հովսեպոս Փլավիոսի և Տակիտոսի ներքև մեջբերված վկայություններում, որոնք իրար հետ համերաշխ են և իրար լրացնում են:

1. Հովսեպոս Փլավիոս, Հնախոս., XVIII, 2, 4՝

«Նա [Արտավանը] թագավորեց պարթևների մոտ, իսկ Վոնոնը փախավ Հայաստան: Սա ուզեց անհասպաղ տիրել երկրին և ուղարկեց հռոմայեցիների մոտ դեսպաններ: Սակայն Տիրերիոսը նրա խնդիրը մերժեց իր փոքրագույն և Պարթևի սպանուալիքների պատճառով (որովհետև Արտավանը դեսպանների միջոցով սպաննացել էր, որ պատերազմ կսկսե): Իսկ Վոնոնը ոչ մի ուրիշ հնար չունեի թագավորությունը պահպանելու, քանի որ Հայաստանի մեծամեծները, որոնք նպաստ լիտան շուրջն էին բնակում, հարել էին Արտավանին: Ուստի և ինքն անձնատուր եղավ Ասորիքի կուսակալ Սիլանոսին:

2. Տակիտոս, Տարեգրութ., II, 4՝

«Կնոջ իշխանությունը, որի անունն էր էրատո, փորձելուց և սրան շուտով հեռացնելուց հետո՝ նրանք [հայերը], վարանած ու լքված՝ գտնվելով ավելի շուտ անտերունչ, քան ազատ վիճակում՝ ընդունում են թագավոր Վոնոնին: Սակայն քանի որ Արտավանը սպանում էր և հայերի պաշտպանությունը շատ քիչ էր, և եթե մեր ուժով պաշտպանեինք, պետք է պատերազմեինք պարթևների դեմ՝ ուստի և Ասորիքի Կրետիկոս Սիլանոս կառավարիչը նրան կանչում է, շրջապատում է պահազորով, բայց պահում է նրա արքայական շուքը և թագավորական անունը»:

Վոնոնի ձերբակալությունից հետո Հայաստանը դարձյալ մնաց առանց թագավորի, անտերունչ վիճակում, իսկ պարթևական գահի վրա վերջնականապես հաստատվեց ժիր ու խոհուն Արտավան Գ-ը: Հայ-պարթևական խնդրի այս լուծումը, անշուշտ, ամոթաբեր մի

սարտութիւնն էր Հռոմի արեւելյան քաղաքականութեան, և կայ սրութիւնը պետք է աշխատել վերականգնել իր հեղինակութիւնն Արեւելքում:

Արդեն հետեւյալ տարին (17 թվին մեր թվ. հետո) Տիրերիոսն ուղարկեց մեծ լիազօրութիւններով Արեւելք իր եղբորորդուն ու որդեգրին, Գերմանիկոսին, կարգավորելու այնտեղի խճճված դրութիւնը: Կայսեր այս ազգականը, որ 14—16 թվերին մեր թվականութիւնից հետո մի քանի հաղթական արշավանքներ էր կատարել գերմանացիների դեմ և հայտնի էր իր քաջութեամբ և շրջահայեցութեամբ՝ համարվեց ամենահարմար մարդը պատասխանատու այդ աշխատանքի համար:

Գալով Արեւելք՝ Գերմանիկոսն իր գործունեութիւնն այստեղ սկսեց ըստ առաջուց նախապատրաստված ծրագրի ու, նախ և առաջ, Տիրերիոսի կարգադրութեամբ, Հռոմեական կայսրութեանը միացրեց Կասպաղովկիայի, Կոմմագենի և հյուսիսային Ասորիքին սահմանակից Կիլիկիայի թագավորութիւնները և այդ հովանավորյալ պետութիւնները դարձրեց հռոմեական նահանգներ: Զառամյալ Արքեղայոսը, որը 36 թվից սկսած (մեր թվակ. առաջ) թագավորում էր Կասպաղովկիայում և Արտավազդ Մեղացու մահից հետո (20 թ. մեր թվ. ա.) թագավոր էր դառել նաև Փոքր Հայքի՝ կանչվեց Հռոմ և դատի հանձնվեց «հեղափոխական գործունեութեան» համար¹: Իսկ մի փոքր առաջ մեռել էին Կոմմագենի Անտիոք Գ թագավորը և Կիլիկիայի կիսունկախ մասի Փիլուպատոր Ռաբավորը:

Վերացնելով այս թագավորութիւնները՝ Հռոմը դառավ Հայաստանի անմիջական հարևանը, և նրա զորքերը բանակում էին այնուհետև Եփրատ գետի վերին հոսանքի մոտ՝ դեմ առ դեմ Մեծ Հայաստանի: Ռազմական այս նոր սահմանը, ինչպես շատ ճիշտ նշում է Անդերսոնը, կազմակերպվում էր այն նպատակով, որպէսզի Հայաստանում գերակշռութիւն ունենա Հռոմեական կայսրութեան քաղաքական ազդեցութիւնը և որպէսզի այս երկրում պահվի Հռոմի գերիշխանութիւնը²: Դժվար չէ նաև կռահել, որ

¹ Գվատկինի կարծիքով, Արքեղայոսի վրա մեղադրանք էին բարդել, որ նա աշխատել է օգնել իր ազգական Տիրերիոսի Գ-ին վերագրավելու Հայաստանի գահը: Ինչպես վերև տեսանք, Արքեղայոսի երկրորդ կինը Արտաշեսյան հայ թագավորի դուստր էր. տե՛ս Gwatkin W. E., Cappadocia as a Roman procuratorial province, Univ. of Missouri Studies, V, Columbia, Miss. 1930: Համեմատե՛ք Anderson, Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 744:

² Anderson, Camb. An. His., X, էջ 745:

Հոռմը, որը թե Օգոստոսի և թե Տիբերիոսի ժամանակ կանխա-
մտածված ծրագրով ընդարձակում էր քաջ և առ քաջ պետական իր
սահմաններն Արևելքում՝ հենարան ու գործողությունների հիմք
էր պատրաստում իր սպառազու առաջարժման ու նոր նվաճումների
համար:

Ամենացավոտ խնդիրը, որ պետք է Արևելքում լուծեր Գեր-
մանիկոսը, անշուշտ, Հայաստանի խնդիրն էր: 18 թվին մեր
թվականությունից հետո նա եկավ Ասորիք և կարգադրեց այստեղի
կուսակալին ուղարկել Հայաստան լեգեոնական զորամասեր և,
չնայած որ այդ կարգադրությունը դեռ չէր կատարվել՝ նա հենց
ինքը շտապեց գնալ Արտաշատ և այստեղ, իրենց հայերի աջակցու-
թյամբ, Հայաստանի թագավոր պսակեց Պոնտոսի Պուլեմոնի թա-
գավորի և նրա երկրորդ կնոջ, հռոմեական կայսերական տան
ազգակից Պիթագորիսի: Չենոն որդուն, որը փոքր հասակից մե-
ծացել էր հայկական մի ավայրում և ընտելացել էր հայերի նիստու-
կացին ու սովորություններին:

Հայերը զոհություններ ու ուրախություններ ողջունեցին Չենոնի
թագավորությունը: Ըստ երևույթին, նրանք հույս ունեին, որ
իրենց առաջարկած այս թեկնածուի ընտրությամբ հիմք կդրվի
հայկական նոր թագավորական տոհմի: Թագադրության հանդեսի
ժամանակ նրանք տվին Չենոնին իրենց սիրած Արտաշես անունը,
իհարկե, ո՛ր թե ըստ Արտաշատ քաղաքի անվան, ինչպես կարծում
է Տակիտոսը, այլ ըստ անվան Արտաշեսյան թագավորության հիմ-
նադրի՝ Արտաշես Ա-ի:

Գերմանիկոսի ձեռքով Չենոն-Արտաշեսի թագավոր պսակվելը,
որ մանրամասն նկարագրված է Տակիտոսի մոտ՝ ավելորդ չեմ
համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

«Այս մողովուրդը [հայերը] վաղուց հետե,—ասում է
Տակիտոսը,—երկրիմի էր և ըստ մարդկանց բնավորության և
ըստ երկրի տեղադրության, որովհետև, լայն կերպով հարելով
մեր նահանգներին՝ տարածվում էր ներս դեպի մեղացիների
երկիրը: Գտնվելով մեծամեծ պետությունների միջև՝ նրանք
[հայերը] շատ հաճախ անմիաբան են իրար հետ և լի են ատե-
լություններով դեպի հոռոմայեցիները, իսկ դեպի պարթևները լի
են նախանձով: Հենց այս ժամանակ, Վոնոնի հեռացումից
հետո, նրանք թագավոր չունեին: Բայց ժողովրդի տրամա-
դրությունը Պոնտոսի թագավոր Պուլեմոնի որդու՝ Չենոնի
կողմն էր, որովհետև սա ամենավաղ մանկությունից յու-
րացրել էր հայերի սովորություններն ու նիստուկացը, ըն-

տելացել էր նրանց որսերին, կերուխումին և այլ բարբերին, որ բարբարոսների մոտ ընդունված են, և գրավել էր իր կողմն առաջնորդներին, ինչպես և հասարակ ժողովուրդը: Արց՝ Գերմանիկոսը ազնվականության հավանությամբ և շրջապատող ժողովրդի բազմության ներկայությամբ նրա գլխին դրեց Արտաշատ քաղաքում թագավորական պատվանշանը: Սրանք, հարգանք հատուցանելով թագավորին՝ նրան սղջունում էին անվանելով Արտաշես, և այդ անունը նրան տվել էին ըստ քաղաքի անվան»¹:

Արտավան Գ-ը, ակնածելով Գերմանիկոսից, որ պատրաստ էր պատերազմ սկսել նրա դեմ՝ շահառակեց ո՛չ Կապպադոկիայի ու Կոմմագենի կցմանը կայսրության, ո՛չ էլ Զենոն-Արտաշեսի թագակալության: Արտավանը դեռևս իրեն ամուր ու ապահով չէր զգում պարթևական դահի վրա, ուստի և նա դեսպանություն ուղարկեց Գերմանիկոսի մոտ և հայտնեց, որ ինքը Հռոմի հետ պատրաստ է բարեկամություն հաստատել, բայց խնդրում է, որ Վոնոնը, որը պարթևական ավադանու հետ ապստամբություն է նշույթում իր դեմ՝ հեռացվի Ասորիքից և սյահվի հեռավոր մի տեղում: Արտավան Գ-ի այս խնդիրքը Գերմանիկոսը հոժարությամբ կատարեց և Վոնոնին տեղափոխեց իսկույն Կիլիկիայի Պոմպեյոպոլիս քաղաքը: Ինչպես մանրամասն պատմում է Տալիտոսը, նա այստեղ կարճ ժամանակից հետո սպանվեց, որովհետև փորձ էր արել փախչելու և ապավինելու սկյութացիների օգնության (19 թ. մեր թվ. հ.)²:

Հայկական գործերի խաղաղ լուծումը և համաձայնությունն Արտավան Գ-ի հետ առաջ բերին Հռոմում մեծ բավականություն և այնտեղ նախապատրաստում էին Գերմանիկոսի համար հանդիսավոր ընդունելություն: Սակայն կայսրության այս գահաժառանգին ևս, ինչպես և 15 տարի առաջ Կայոս Կեսարին, վիճակված չէր վերդառնալ Իտալիա: Նա հիվանդացավ և վախճանվեց Անտիոք քաղաքում 19 թվին մեր թվականությունից հետո, հոկտեմբերի 10-ին:

Զենոնը, կամ Արտաշես Գ-ը, թագավորեց Հայաստանում մինչև իր մահը՝ մոտ 17 տարի (18—34 մեր թվ. հետո): Նրա համեմատաբար երկարատև թագավորության ժամանակ խաղաղությունն Արևելքում մնաց անխախտ: Բայց նրա մահից հետո

¹ *Sk' u Tacitus, Annales, II, 56. համեմատե հակ Str., XII, 3, 29 (556)*
² *Svetonius, Calligula, I, 1—2.*

² *Tac., Annales, II, 68. համեմատե հակ Svetonius, Tiberius, 49, 2.*

քաղաքական դրուժյունը նորից բարդվեց Արևելքում, և Հայաստանը դառավ կրկին միջադպարի պայքարի ու մրցությունների տարկա:

Արտավան Գ-ն արդեն իրեն ամուր ու անասան էր զգում պարթևական գահի վրա երկարատև խաղաղության շնորհիվ: Նա սիրտ էր առել և համարձակ էր դառել նաև շնորհիվ իր հաղթական կռիվների ընդդեմ Իրանի հարևան ժողովուրդների: Իսկ նույն այս ժամանակ գտտամյալ Տիբերիոս կայսրը, բարձիթողի անելով պետական գործերը՝ ապրում էր առանձնացած Կապրի կղզում:

Արտավան Գ-ը, քաջայերված իր մեծ հաջողություններով և կարծելով, որ ծերունի Տիբերիոսը խույս կտա պատերազմից՝ ուզեց ո՛չ միայն թողալուրեցնել Հայաստանում իր մեծ որդուն, Արշակին, այլև նույն ուներ ետ գրավել արևմտյան այն բոլոր երկրները, որանց պատկանել էին Աքեմենյաններին և Սելևկյաններին:

Ըստ երևույթին, Արտավան Գ-ի քաղաքական այս մեծ ծրագիրը նույն էր ներշնչում ազմատենչ հայ ազնվականներին, որ սլաթիկական դինստաբիլի հաստատմամբ Հայաստանում իրենք ևս կկարողանան վերականգնել Արտաշեսյան մեծ ու հզոր նախկին տեսալիւմը: Եվ 31 թվին (մեր թվ. հ.), սլաթիկական կուսակցության համաձայնությամբ, Հայաստանում թագավոր դրվեց Արտավան Գ-ի որդին՝ Արշակը:

34 թվի այս տնցքերը հանգամանորեն հիշատակված են Տակիտուսի մոտ, որի համապատասխան վկայությունը մեջ եմ բերում առանց կրճատումների:

«Նա [Արտավանը],—վկայում է Տակիտոսը,—որը վախենալով Գերմանիկոսից՝ հավատարիմ էր հռոմայեցիներին և արդարամիտ էր դեպի յուրայինները՝ շուտով մեր վերաբերմամբ ամբարտաժանացավ և հայրենակիցների հանդեպ մուլեղնեցավ, հույս դնելով պատերազմների վրա, որ հաջողութամբ մղել էր շրջակա ժողովուրդների դեմ, և արհամարհելով Տիբերիոսի ծերութունն իբր անզոր: Ադահորեն աչք տնկելով Հայաստանին՝ նա թագավոր դրեց այնտեղ, Արտաշես թագավորի մահից հետո, իր որդիներից ամենամեծին՝ Արշակին, և անպատվությունը կրկնապատկեց նրանով, որ ուղարկեց մարդիկ, որոնք պահանջեցին վերադարձնել գանձերը, որ թողել էր Ասորիքում և Կիլիկիայում Վոնոնը: Միաժամանակ նա պահանջում էր Պարսից և Մակեդոնացոց հին սահմանները և սպառնում էր սնապարծորեն, որ ինքը մտադիր է

արշավել այն երկրները, որ պատկանել էին Ալուրոսին և ապա Ադեքսանդրին»¹։

Շուտով սակայն երևաց, որ Արտավան Գ-ի տկնկալությունները Տիբերիոսի ծերության ու անկարողության վերաբերմամբ անհիմն էին։ Արտավան Գ-ի հավակնություններին դատամյուլ կուտար ցույց տվեց վճռական դիմադրություն։ Նա ուղարկեց Արևելք մեծ իրավունքներով Լուկիոս Վիտելլիոսին, որը համարձակ դիմադրական էր և ճարպիկ դիպլոմատ, հանձնարարելով նրան՝ գլխականհրաժեշտ դեպքում զենքի օգնության։

Միևնույն ժամանակ նա գործ դրեց հռոմեական քաղաքակրթության փորձված հին միջոցները։ Հռոմեական ոսկու օգնությամբ նա աշխատեց ներքին դժգոհություններ ու ապստամբություններ առաջ բերել թե Պարթևստանում և թե Հայաստանում։ Շուտով հանդես բերվեցին նաև պարթևական ու հայկական գահերի նոր թեկնածուներ,—պարթևական գահի համար՝ Հրահատ Գ-ի ամենափոքր որդին, Հրահատը, իսկ հայկական գահի համար՝ Իբերիայի Փարասման թագավորի եղբայր Միհրդատը։

Տիբերիոսի իշխանության ժամանակ հռոմայեցիներին հաջողվել էր խախտել անդրկովկասյան ժողովուրդների բարեկամությունն ու միասնականությունը, և իրերների Փարասման թագավորը, որը «բարեկամ ու դաշնակից» էր դառել Հռոմի՝ պետք է օգներ իր եղբորը գրավելու Հայաստանի գահը։

Երկու եղբայրները, ինչպես պատմում է Տակիտոսը, դիմելով դավադրական ու ստոր միջոցներով՝ կաշառեցին Հայաստանում պալատական ծառայողներին և նրանց օգնությամբ թունավորել տվին Արշակ թագավորին։ Այնուհետև նրանք մեծ զորքով մտան Հայաստան և տիրեցին Արտաշատ մայրաքաղաքին (35 մեր թվ. հետո)։ Արտավան Գ-ը, տեղեկություն ստանալով իր որդու եղբրական մահվան մասին՝ նրա փոխարեն Հայաստան ուղարկեց իր մյուս՝ Օրոդես որդուն։ Բայց սրա դեմ պատերազմի դուրս ելան ո՛չ միայն իբերները, այլև նրանց հետ միացած դաշնակից աղվանները և հյուսիսային Կովկասից կանչված սարմատական վարձկան զորքերը, հավանորեն, ալանները։

Տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում Օրոդեսը չարաչար հաղթվեց ու ծանր վիրավորվեց։ Եվ այսպիսով Հայկական թաղավորությունը մնաց Միհրդատի ձեռին։

Վերոհիշյալ անցքերը և Փարասմանի միացյալ ուժերի մեծ

¹ Tac., Annales, VI, 31.

պատերազմն Արտավան Գ-ի որդի Օրոդեսի դեմ, որ նկարագրված են մեր գործը տարբեր կերպով Տակիտոսի և Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ¹, մեջ եմ բերում բառացի թարգմանությունը լատիներենից և հունարենից:

1. Տակիտոս, Տարեգրութ., VI, 33՝

«Արդ՝ թագավորներից առաջինը Միհրդատն էր, որ ստիպեց Փարասմանին աջակցել իր փորձին դավով ու ուժով: Նրանք գտան անօրեն մարդիկ, որոնք Արշակի ծառաներին հրապուրեցին շատ ոսկով ոճիր գործել: Միևնույն ժամանակ իբրևներն արշավեցին մեծ զորքով Հայաստան և տիրեցին Արտաշատ քաղաքին: Երբ Արտավանն այդ իմացավ՝ հանձնարարեց իր Օրոդես որդուն վրեժ լուծել: Նա տալիս է նրան պարթևական զորք և ուղարկում է մարդիկ, որպեսզի վարձով շարեն օղնակյան զորք: Իսկ, մյուս կողմից, Փարասմանը դաշն է կապում աղվանների հետ և կանչում է սարմատներին, որոնց իշխանները վարձ էին ստանում երկուստեք և, համաձայն իրենց ցեղերին հատուկ սովորության, հանձն էին առնում պարտականություններ երկու կողմերի հանդեպ: Սակայն իբրևները, որ այդ տեղերի տերն էին՝ Կասպյան ճանապարհով ողողեցին իսկույն Հայոց երկիրը սարմատներով: Իսկ ուլքեր որ գալիս էին պարթևներին օգնելու՝ հեշտությամբ արդելվեցին, որովհետև թշնամին կարողացել էր փակել մյուս անցքերը»:

2. Հովսեպոս Փլավիոս, Հնախոս., XVIII, 4, 4՝

«Տիրբրիոսը նամակ է ուղարկում Վիտելլիոսին և հրամայում է նրան բարեկամություն հաստատել պարթևների թագավոր Արտավանի հետ: Նրան վախեցնում էր այն, թե չինի՛ թե Արտավանը, որն իրեն թշնամի էր և գրավել էր Հայաստանը՝ ավելի մեծ շարիքներ գործել: Եվ Տիրբրիոսը հրամայում է հավատ ընծայել Արտավանի բարեկամությանը միայն այն դեպքում, եթե կտրվեն պատանդներ և, գլխավորապես, Արտավանի որդին: Այս գրավոր կարգադրությունը Վիտելլիոսին անելուց դուրս՝ Տիրբրիոսը տալիս է իբրև նրվեր իբրևների և աղվանների թագավորներին մեծ գումարներ և համոզում է նրանց, որ անհասպաղ պատերազմ սկսեն Արտավանի դեմ: Իսկ սրանք դժվարանում էին, ուստի և Ար-

¹ Համեմատե նաև Cass. Dio, Hist. Rom., LVIII, 26:

առավանի դեմ ներս թողին սկյութացիներին¹ և ճանապարհ տվին նրանց իրենց երկրների միջով, բայց անկող Կասպյան դռները: Հայաստանն այնուհետև իսկույն ետ անավելցեց և որովհետև թշնամիները ներս էին խուժել պարթևների երկիրը՝ սպանվեցին այնտեղ եղող մարդկանցից լավերն, ու նրանց ամբողջ երկիրն ավերվեց: Այս կռիվներում սպանվեց լուսազավորի որդին ու նրա հետ անթիվ քանակությունը պիս վորներ»:

Հովսեպոս Փլավիոսի այս վկայության մեջ անհավաստի է, իհարկե, նրա հաղորդած վերջին տեղեկությունը, որ իբր թե իրենները, աղվանները և ալաններն ավերել էին պարթևների երկիրը՝ Իրապես, այդ պատերազմը տեղի էր ունեցել Հայաստանում և ավերվել ու կողոպտվել էլ ո՛չ թե պարթևների, այլ հայերի երկիրը:

Լուր առնելով իր որդու պարտության մասին՝ Հայաստան եկավ մեծ ուժերով ինքն Արտավանը: Սակայն հենց այդ միջոցին այստեղ լուր տարածվեց, որ հռոմեական զորքերը մոտեցել են Նիզորատ գետին Վիտելլիոսի առաջնորդությամբ և սպառնում են պարթևական Միջագետքի սահմաններին: Արտավանը ստիպված եղավ ետ նահանջել, բայց արդեն ուշ էր: Վիտելլիոսը նախօրոք կազմակերպել ու նրա դեմ ասպետամբեցրել էր պարթևական ազնվականության դժգոհ մասը, որը նրա փոխարեն թագավոր էր ընտրել Հրահատ Գ-ի թոռին, Տրդատ Գ-ին (36 մեր թվ. հ.): Վերև հիշված հռոմեական մյուս թեկնածուն, Հրահատը, մի փոքր առաջ հիվանդացել էր և վախճանվել:

Արտավան Գ-ը ստիպված եղավ հեռանալ քաղաքական ասպարեզից և փախավ Վրկանաց աշխարհը, հույս ունենալով օգնություն ստանալու իր հին բարեկամներից: Բայց արդեն հետևելու տարին նրան ետ կանչեցին նոր թագավորին թշնամացած իշխանները, և Արտավան Գ-ը, փախցնելով իր հակառակորդ Տրդատ Գ-ին Ասորիք՝ վերագրավեց իր գահն առանց պատերազմի (37 մեր թվ. հ.):

Վիտելլիոսը նորից առաջնորդեց հռոմեական լեգեոնները դեպի Եփրատ գետը, սակայն պատերազմական գործողություններ տեղի չունեցան: Տիրերիոսի կարգադրությամբ նա սկսեց խաղաղության բանակցություններ Արտավան Գ-ի հետ և նրանք, հուն-

¹ Գուտշմիդը մատնանշում է, որ Փարսամանի դաշնակիցներն ինչքան ձևազրերի ալանները, իսկ «սկյութացիներին» [Σκύθαι] բարդ Հովսեպոսի բնագրում ընդմիջարկություն է. տե՛ս Geschichte Irans, էջ 121, ծան. 1:

դիպելով իրար Եւրասի գետի մոտ՝ ճաշաօթկան դաշինք կանչին՝ որի համաձայն Հոռմը ճանաչեց Արտավան Գ-ին իրրե պարթևների թագավոր, իսկ վերջինս Հայաստանի թագավոր անուշեց Հոռմի թեկնածու Միհրդատին:

Դաշնակցությունը կնքելուց հետո Արտավան Գ-ը Հոռմ սպաս կեց իբրև պատանդ իր Դարեհ՝ որդուն²: նրա թագավորությունը վերջին տարիներում նրա դեմ, ըստ երևույթին, կազմվել էր նաև զավազրություն, և նա փոխել ու պատասպարվել էր Ալիսարենի Իգաանես թագավորի մոտ: Իր հավատարմության համար Իգաանես, ինչպես վկայում է Հովսեպոս Փլավիոսը³, ստացավ նրանից, բայց այլ շնորհումներից, նաև Մծբին քաղաքն իր շրջակայքով. սրբառնված էր արմենների թագավորից:

37 թվին մեռավ Տիբերիոս կայսրը, և նրան հաջորդեց Կայսր Կեսար Գերմանիկոսը, որի մականունն էր Կալիգուլա (37 — 41 մեր թվ. հետո): Մոտ չորս տարվա սրա իշխանության ժամանակ Հոռմի արևելյան քաղաքականությունը հիմնովին փոխվեց և ստացավ նոր ընթացք: Կալիգուլան, հայտնի չէ թե ինչ պատճառով, կանչեց Հոռմ Փարասմանի եղբորը՝ Միհրդատին և Հայաստանում նրա փոխարեն նոր թագավոր չգրեց: Նա միաժամանակ կալանքի տակ պահեց Միհրդատին և ապա աքսոր ուղարկեց⁴:

Նախկին Կապպադովկիա և Կոմմագենե թագավորությունները, ինչպես վերև տեսանք, Տիբերիոսի կարգադրությամբ վերածվել էին 17 թվին (մեր թվ. հ.) հոռմեական նահանգների: Իսկ այժմ Կալիգուլան փոխեց այդ կարգադրությունը և, վերականգնելով Կոմմագենեի թագավորությունն ավելի ընդարձակ սահմաններում՝ այդ թագավորությունը տվեց նախկին Անտիոքոս Գ. թագավորի որդուն՝ Անտիոքոս Դ-ին (37 մեր թվ. հ.): Նա վերանորոգեց իբրև թագավորություն Կապպադովկիայի հյուսիս-արևելքում նաև Փոքր Հայքը և այնտեղ թագավոր դրեց Պոնտոսի Պուլեմոն Ա-ի թոռին՝ Կոտիսին, որը սրա Անտոնիա Տրիփոնա դստեր և Թրակիայի Կոտիս թագավորի որդին էր:

Պատմագիտական երկերում Կալիգուլայի այս քաղաքականությունը համարում են անմիտ ու նաև կարծում են, որ այդ ամենը

¹ *St' u Cass., Dio, LIX 27. Svet., Caligula, XIV, 3, Vitellius, II. 4. Jos., Antiquit., XVIII, 4, 5.*

² *St' u Svet., Caligula, 19. 2.*

³ *Jos., Antiq., XX, 3, 3.*

⁴ *St' u Tac., Annales, XI, 8, Cass, Dio, LX, 8, 1. Seneca, De tranquill- animi, 11, 12.*

նա արել էր նախանձից դրդված Տիրբերիոսի հանդեպ¹: Սակայն այս ինդիրը բավարարաչափ դեռ պարզված չէ և կարոտ է նոր ուշադիր քննության:

Կալիգուլայի արևելյան քաղաքականությունը լուսաբանելիս պետք է ըստ իս ի նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքները, որ աչքաթող են արված: Կիսաֆեոդալական Կապպադովկիայի և Կոմմագենի հռոմեական նահանգների վերածվելը, հավանորեն, մեծ դժգոհություն էր առաջ բերել տեղական արտոնյալ ազնվականության մեջ, և կարելի է ենթադրել, որ Արտավան Գ-ը, 36 թվին Կապպադովկիա արշավելուց առաջ, ոտքի էր հանել ու ապստամբեցնել այդ երկրները, որոնց մեջ ուժեղ էր իրանական տարրը: Եվ գուցե հենց այդ խռովություններն էին եղել գլխավոր պատճառը Կալիգուլայի նոր քաղաքականության: Առանձնապես ուշագրավ է այն, որ Կլավդիոսը ևս, Կալիգուլայի հաջորդը, որը հետևում էր Օգոստոսի և Տիրբերիոսի քաղաքականության՝ հարկ չհամարեց միացնել Կոմմագենը և Փոքր Հայքը Հռոմեական կայսրության և այդ երկրները նաև նրա իշխանության ժամանակ մնացին իբրև առանձին թագավորություններ:

Կալիգուլայի ժամանակ Հայաստանը, ինչպես ասացինք, մնացել էր առանց թաղավորի: Եվրոպական գիտնականները և նրանց հետևող նաև հայ պատմաբաններն ու բանասերները միահամուտ կերպով պնդում են, որ 37 թվից հետո անտերունչ Հայաստանը դառավ պարթևական նահանգ և կառավարվեց պարթև «Դեմոնաքս» կուսակալի ձեռքով:

Այս պնդումը, որի գլխավոր հեղինակներից մեկը Մոմզենն է, ըստ իս վիճելի է ու կասկածելի: Մոմզենը հենց ինքը հարկ է համարել ծանոթության մեջ մատնանշել, որ Հայաստանի գրավման մասին պարթևների կողմից սկզբնաղբյուրները չեն տալիս պարզ տեղեկություն²: Եվ ըստ իս դժվար չէ նաև համոզվել, որ այդ չէ հետևում բնավ նաև Տակիտոսի այն հաղորդագրությունից (XI, 9), որ ներքև մեջ ենք բերելու:

Ավելի հավանական է թվում, որ «Դեմոնաքսը», որի անունը, ինչպես կոտեսինք, Տակիտոսի մոտ աղճատված է՝ հայ իշխան է և Հայաստանի սպարապետն է, որն այս խառն ու անտերունչ շրջանում աշխատել է պահպանել Հայաստանի անկախությունը:

Որ Արտավան Գ-ը, որը 37 թվին դաշն էր կնքել հռոմայն-

¹ Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 370. Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 123 և ուրիշ:

² Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 370, ծան. 1:

ցիները՝ հետ՝ Հայաստանը նորից վերագրավել էր Նալբանդյանի մանակները՝ այդ պարզապես չհիմնավորված ու անապացույց մի ենթադրություն է:

Կալիֆուլայի եղբրական սպանությունից հետո (41 թ. մեր թվ. հ., հունվար ամսին) նրա հաջորդը, Կլավդիոս կայսրը (41 թ. մեր թվ. հ.), Հայկական հարցում շարունակեց Օգոստոսի և Տիրերիոսի նախկին քաղաքականությունը: Հայաստանը հռոմեական պրոտեկտորատի տակ պահելու համար նա ևս, ինչպես և Տիրերիոսը, իրեն հենարան ու գործիք դարձրեց Իբերիան ու նրա Փարասման թագավորին: Նա աքսորից ետ կանչեց Միհրդատին և, տալով նրան հռոմեական օժանդակ զորաբանակ՝ ուղարկեց Հայաստան: Նա կարգադրություն արեց նաև Փարասմանին, որ սա ևս արշավե Հայաստան և օգնե իր եղբորը դրավելու հայկական դահր (հավանորեն, 42 թ. մեր թվ. հետո):

Արտավան Գ-ի մահից հետո (40 մեր թվ. հ.), հենց նույն այս ժամանակները, պարթևների մոտ ծագել էին ներքին խռովություններ: Իսկ հատկապես 42 թվին իրար դեմ մեծ պատերազմ էին սկսել Արտավան Գ-ի որդիները՝ Վարդանը և Գոտարզը: Հայերը, հույս չունենալով օգնություն ստանալու պարթևներից՝ Հայաստանի անկախությունը փորձեցին պաշտպանել սեփական իրենց ուժերով և հռոմեա-իբերական միացյալ ուժերին դիմադրեցին «Գեմոնաքսի» առաջնորդությամբ: Հստ երևույթին, նրանք ուզում էին Հայաստանում թագավոր կարգել Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսին, որը Զենոն-Արտաշես Գ-ի քրոջ որդին էր:

Բայց այս Կոտիսին, որը նույնպես փորձել էր Միհրդատի դահակալությունը խանգարել՝ Կլավդիոսը նամակ է գրում և հարկադրում է դադարեցնել դիմադրությունը: Այնուհետև հռոմեա-իբերական զորքերը, մատնելով հայերին պարսության՝ պաշարեցին Հայաստանի բերդերն ու ամրությունները և հաստատեցին Միհրդատին նրա նախկին գահի վրա (43 թ. մեր թվ. հետո):

Միհրդատի և Փարասմանի նոր արշավանքը Հայաստան և վերոհիշյալ մյուս անցքերը հանգամանորեն նկարագրված են Տակիտոսի վկայություններում, որ մեջ եմ բերում մանրամասն կերպով:

1. Տակիտոս, Տարեգր., XI, 8՝

«Մոտավորապես այդ ժամանակ Միհրդատը, որն իշխում էր Հայաստանում... և որին, ինչպես ես հիշեցի, շղթայել էր ավել Կայոս Կեսարը [Կալիֆուլան]՝ Կլավդիոսի հորդորմամբ վերադարձավ իր թագավորությունը, հույսը դնելով Փարասմանի գործակցության վրա: Այս վերջինը, որ իբերների

Թագավորն էր և միաժամանակ Միհրդատի եղբայրն էր՝ լուր էր ուղարկել, որ պարթևների մոտ երկպառակություն է, և բարձրագույն իշխանությունը գտնվում է տատանվող վիճակում. ուստի և նրանց մոտ ավելի փոքր գործերը մնում են առանց հոգատարությունից»:

2. Նույնը, Տարեգրութ., XI, 9՝

«Այժմ, երբ Արևելքի ուժերը բաժանվել էին և անորոշ էր, թե ո՞ր կողմը կլիքվեն նրանք՝ Միհրդատին առիթ տրվեց գրավելու Հայաստանը. հոռմեական զինվորի ուժով պետք է ոչնչացվեին սեպ ամրությունները, իսկ միաժամանակ իբերների զորքը պետք է ասպատակեր դաշտային տեղերը: Սակայն հայերը, երբ հաղթվեց Դեմոնաքս կուսակալը (praelectus), որը հանդգնել էր ճակատամարտ տալ՝ այլևս չդիմադրեցին: Մի փոքր հասպտում առաջ բերեց Փոքր Հայքի թագավոր Կատիսը, որի մոտ փախել էին մեծամեծներից ոմանք. նրան ցուցեց հետո Կեսարի նամակը և ամեն ինչ ընթացավ հոգուտ Միհրդատի, որն ավելի դաժան էր, քան պատեհ է նոր թագավորության: Իսկ պարթևների հրամանատարները, որոնք իրար դեմ ճակատամարտի էին պատրաստվում՝ երբ բացվեց ժողովրդականների դավադրությունը, որի մասին հայտնել էր իր եղբորը Գոտարզը՝ հանկարծ դաշն կնքեցին»:

Ավրուպական դիանականները հենց մեջբերված այս վկայություններից եզրակացրել են, որ Կալիգուլայի ժամանակ Հայաստանը եղել է պարթևական նահանգ և որ նրա կառավարումը հանձնարարված է եղել Դեմոնաքս պարթև մարզպանին: Այս հետեվությունը, ինչպես վերև ասացինք, միանգամայն անհիմն է: Ինձ հավանական է թվում, որ Demonax praelectus-ը, որի անունը Տակիտոսի մոտ մի փոքր աղճատված է, կարող է լինել Դիմաքսյան հին առհմի իշխաններից մեկը, որ նույն այս ժամանակաշրջանում հիշատակված է Խորենացու Պատմության մեջ:

Խորենացու երկրորդ գրքի հիմնական աղբյուրներից մեկը, ինչպես հայտնի է, եղել է «Հայոց երզն վիպասանաց», որի մեջ հիշողություններ են պահպանված պատմական դեպքերի մասին՝ սկսած Արտաշես Ա-ից մինչև Տրդատ Ա-ը: Հենց այդ գրքի հիշխում հիշատակված է Դիմաքսյան Գիսակը, Արտաշեսի ժամոր որդին, որը հերոսաբար կռվել ու մեռել էր հաղթական մեծ ճակատամարտում Երվանդի և նրան օգնող Փարասման թագավորի դեմ:

Խորենացու այս վկայությունը, որ սոսնված է, անտարակույս, «վիպասանքից» ըստ իս մի ապացույց է այն քաղաքական մեծ դերի, որ Դիմաքսյանները Հայաստանում կատարել են պատմական մեծ

անցքերի ժամանակ, հատկապես, Փարասմանի ու Միհրդատի դեմ մղվող պատերազմում: Այս կարևոր զուգադիպումն ինձ վստահություն է տալիս կարծելու, որ Տակիտոսի մոտ հիշատակված Գեմոնաքսը, որը 42 թվին «հանգգնել էր ճակատամարտ տալ»¹ և դիմադրել էր Փարասմանին ու Միհրդատին՝ կարող է լինել Վեյ «Իմաքսեան նահապետ»-ը (=Demonax praefectus), որի անունը Տակիտոսի մոտ աղճատվել է դառել է Գեմոնաքս:

43 թվին մեր թվականությունից հետո Միհրդատը վերահաստատվեց իր թագավորության մեջ Հայաստանում և այս անգամ նա թագավորեց բավական երկար՝ ավելի քան 8 տարի (43—51 մեր թվ. հ.): Նա, ինչպես տեսանք, Հայաստանին տիրել էր արյունահեղ կռիվներից հետո և հակառակ երկրի ցանկություն: Իր թագավորական իշխանությունը, որի դաժան լինելը մատնանշված է Տակիտոսի մոտ՝ նա կարողացել էր պահպանել, հենվելով հոռմեական բռնարկու զորաբանակի վրա, որը գրավել էր Գառնիի բերդը և մնացել էր Հայաստանում: Սրա իշխանության վերահաստատումը հայերը հարկադրված էին լռելյայն տանել, որովհետև նրանք չէին կարող ասյավիճել պարթևների օգնությանը, որոնց մոտ ներքին երկպառակությունները շարունակվում էին և վարդանի (42—45 մեր թվ. հ.) և Գոտարզի ժամանակ (45—51 մեր թվ. հ.):

Միհրդատի իշխանությունը Հայաստանում ունեցավ եղբրական վախճան, որ մանրամասն նկարագրված է Տակիտոսի մոտ¹:

Առաջին դարի երկրորդ կեսի սկզբին մեր թվականությունից հետո իբերական թագավորական բնտանիքն ասպարեզ դառավ նողկալի շարագործությունների: Փարասման թագավորն ուներ Հռադամիզդ անունով փառասեր ու ամբարտավան մի որդի, որն ամեն բանի ընդունակ էր և որը մտածում էր հափշտակել իր ալևոյ հոր թագավորությունը: Այս վտանգավոր ախոյանից ծերունի թագավորն աշխատեց ազատվել և խորհուրդ տվեց որդուն դավադրություն կազմել Միհրդատի դեմ և նստել նրա լիոխարեն թագավոր Հայաստանում:

Հռադամիզդը, որ Միհրդատի եղբորորդին էր և ամուսնացած էր նրա աղջկա հետ՝ եկավ Հայաստան և, ձեռացնելով թե ինքր դժտված է հոր հետ՝ սիրալիք ընդունելություն գտավ իր հորեղբոր մոտ: Հայաստանում նա կապեր հաստատեց հայ մեծամեծների հետ, որոնք դժգոհ էին Միհրդատից, և ապա, վերադառնալով

¹ Tacitus, Annales, XII, 44-49.

Քրեերիս՝ ստացավ իր հորից մեծ գորք և դնաց հորեղբոր դեմ պատերազմելու:

Ահաբեկված Միհրդատը, որը հանկարծակիի էր բերվել՝ վախով Փառնի բերդը և ապավինեց հոռմեական բերդապահ գործի պաշտպանութեան: Հոռմեական Փառնին պաշարեց, բայց չկարողացավ անել: Սակայն շուտով նա իր նպատակին հասավ ուրիշ ճանապարհով: Նա մեծ կաշառք տվեց հոռմեական կայազորի հրամանատար Կելիուս Պուլլիոնին, և սա Միհրդատին ստիպեց դուրս գալ բերդից և իր եղբորորդու հետ կնքել հաշտութեան դաշինք: Երբ Միհրդատը եկավ սրա հետ տեսնվելու՝ նրան իսկույն շղթայեցին, և Հոռմեականը, որը խոսք էր ավել շորթադրել նրա ու բրոջ դեմ սուր կամ թույն՝ հրամայեց, որ նրանց խեղդեն ծանր գորգերի տակ: Այստեղիցին նաև Միհրդատի որդիները, որոնք լաց էին եղել, տեսնելով ծնոցների սպանութեանը:

Հայաստանի Միհրդատ թագավորի սպանութեանը, որը գրոնվում էր Հոռմի հովանավորութեան տակ, ինչպես տեսնում ենք, կատարվել էր ո՛չ միայն հոռմեական պահապան կայազորի աշքերի առաջ, այլև այդ գործի վաճառված հրամանատարի մեղսակից գործակցութեամբ: Եվ ուշադրավ է, որ հոռմեական բարձր իշխանավորներն Արևելքում այս խաչատուտութեանը վերաբերվեցին անվրդով անտարբերութեամբ: Նրանցից շատերը կարծում էին նույնիսկ, որ Հոռմի քաղաքական շահերի տեսակետից նման ոճրագործութեանները օգտավետ են ու ցանկալի:

Տակիտոսի համապատասխան վկայութեանը կարևոր էմ համարում մեջ բերել ամբողջութեամբ:

«Իսկ Կվադրատուսը, — պատմում է Տակիտոսը, — իմանալով, որ Միհրդատը դավաճանված է և թագավորութեանը գրավել են մարդասպանները՝ հրավիրում է խորհրդակցութեան, հարցրում է եղելութեանը և խորհուրդ է հարցնում, թե արդյոք անհրաժեշտ չէ՞ պատժել: Սակայն հասարակաց պատվի մասին քչերն էին հոգում [ժողովում], շատերը խոսում էին ավելի անվտանգութեան մասին: Ասում էին, որ օտարների ամեն մի ոճրագործութեան պեսք է ընդունվի ուրախութեամբ, որ անհրաժեշտ է նույնիսկ նրանց մեջ առելութեան սերմեր ցանել, ինչպես այդ հաճախ արել են հոռմեական կայսրները, որոնք հենց նույն Հայաստանը տվել են իբրև առատաձեռն նվեր, որպեսզի բարբարոսների մեջ առաջ բերեն երկպառակցութեաններ: Թո՛ղ Հոռմեականը, ասում էին, ունենա իր իշխանութեան տակ հանցանքով ստացածը, միայն

թե նա լինի ատված և վատանուն, որովհետև այդ ավելի օգուտ կբերե, քան եթե նա վտարվելու լինի փառքով: Այս կարծիքին հավանութուն տրվեց»¹:

Ինչպես դժվար չէ հետևեցնել Տակիտոսի այս վկայությունից. հռոմեական դիպլոմատիան առաջ էր բերում Հայաստանում խոտնակութուններ և երկպառակութուններ, խորացնում էր երկրում անբարոյացումը և ներքին կազմալուծումը և չէր ցանկանում, որ Հայաստանում հաստատվեր ուժեղ և ազնվականությանը յանձնի նոր դինաստիա: Հռոմի այս քաղաքականությունն էր, անշուշտ, հիմնական պատճառը, որ հայերը, ինչպես մատնանշում է Տակիտոսը, դեպի հռոմայեցիները տածում էին խոր ատելություն:

51 թվին մեր թվականությունից հետո հռոմեական Կապուպոզովիայի կուսակալ Յուլիոս Պելիդնուսի ներկայությամբ, որը նույնպես կաշառված էր Հռադամիդդից՝ այս վերջինը պսակվեց Արտաշատում Հայաստանի թագավոր: Սակայն սրա թագավորությունը կարճատև եղավ: Արդեն 52 թվին լուր ստացվեց, որ պարթևները ներս են մտել Հայաստան, և Հռադամիդդը թողեց իր թագավորական գահը և իբերական զորքերի հետ փախավ իր հոր մոտ:

Հռադամիդդի գահակալության ժամանակ պարթևական թագավորության մեջ տեղի էին ունեցել խոշոր փոփոխություններ:

51 թվի կեսերին մեռել էր Գոտարզը, և նրան հաջորդել էր Ատրպատականի թագավոր Վոնոնը, որին Փիլոստրատոսի վկայության համաձայն ենթադրաբար համարում են Արաավան Գ-ի եղբայրը²: Իսկ Վոնոն Բ-ից հետո, որը թագավորել էր միայն մի քանի ամիս՝ պարթևական գահը ստացել էր, իր Բակուր ու Տրդատ եղբայրների համաձայնությամբ, Վոնոն Բ-ի մեծ որդին՝ Վաղարշը, որը պարթևական ամենաընդունակ ու ամենաուժեղ թագավորներից մեկն էր (51—75 մեր թվ. հետո): Սրա ժամանակ մեծ զարկ էր ստացել իրանական կուլտուրայի զարգացումը, հիմնվել էին Վալաշկերտ (Տիգրոնի մոտ) և Վոլոգեզիաս (Բարեյոնից հարավ) քաղաքները և սկիզբ էր դրվել կրոնական գրադաշտական գրքերի հավաքման:

Պարթևական թագավորության թուլության հիմնական պատճառն էին, ինչպես տեսանք, գահակալական անվերջ կռիվները: Սրանց առաջն առնելու համար Վաղարշ Ա-ը աշխատեց գոհացնել իր եղբայրներին և տվեց Բակուրին Ատրպատականի թագավորու-

¹ Tac., Annales, XII, 48.

² *St' u Justl*, Geschichte Irans, Grundriss der iran. Philol., Bd. II, 5, 12 505.

թյունը, իսկ փոքր եղբորը՝ Տրգատին, որոշեց տալ Հայոց թագա-
վորությունը: Հայաստանն ու Ատրպատականը պետք է յինեին
Արշակունյաց տոհմի երկրորդ ու երրորդ ինքնուրույն թագավորու-
թյունները: Հայկական զործերին միջամտելու հարմար առիթ ծա-
ռայեցին իբերական թագավորական ընտանիքի դաժան ու վայրագ
գործողությունները Հայաստանում, որոնք հայ ժողովրդի մեջ առաջ
էին բերել զայրույթ ու խնամանք:

Արդեն 52 թվին մեր թվականությունից հետո պարթևները մը-
տան Հայաստան, և Հռոդամիդդը, ինչպես ասացինք, շղիմագրեց
ու ասիսլված եղավ փախչել: Արտաշատ ու Տիգրանակերտ քաղաք-
ները հոժարակամ կերպով անձնատուր եղան Վաղարշին: Սակայն
ձմեռվա խստությունը, պաշարի պակասությունը և պարթևական
քանակի մեջ ծուրած համաճարակը հարկադրեցին Վաղարշին իր
գորքերը ժամանակավոր կերպով ետ քաշել Հայաստանից, ուստի
և Հռոդամիդդը, օգտվելով այս հանգամանքից՝ կարողացավ վերա-
դրավել լրված երկիրը և սկսեց անգթաբար վրեժ առնել հայերից,
որոնք անցել էին պարթևների կողմը:

Շուտով սակայն, ինչպես վկայում է Տակիտոսը¹, համբերու-
թյունից դուրս եկան իրենք հայերը և, սպասամբելով նրա դեմ՝
գինված խմբերով շրջապատեցին նրա պալատը: Եվ Հռոդամիդդը,
չունենալով փրկության այլ միջոց՝ ապավինեց, ինչպես հեզնորեն
ասում է Տակիտոսը՝ իր ձիերի արագավազությանը և հազիվհագ
կարողացավ փախչել Իբերիա (54 մեր թվ. հ.)²:

Հռոդամիդդի փախուստը պատմելիս՝ Տակիտոսը մանրամասն
նկարագրել է նրա Ձենոբիա կնոջ եղբրական արկածը, որը հե-
տագայում նյութ էր դառել Մետաստասիոչի «Ձենոբիա» բանաս-
տեղծական դրոսիցան: Դժբախտ թագուհին, պատմում է Տակիտոսը,
հղի լինելով՝ ճանապարհին խիստ նեղվում էր ու տանջվում, ուստի
և խնդրեց ամուսնուն սպանել իրեն և ազատել ծանր գերությունից:
Հռոդամիդդը, չկարողանալով նրան փրկել՝ նրան հարվածում է
դաշույնով և վիրավոր կնոջը քարշ է տալիս ու ձգում Արաքս գետը
(հավանորեն, Ախուրյան գետը): Բայց Ձենոբիային, որը դեռ
կենդանի էր՝ ալիքները գցում են ափը, և հովիվները բուժում են
դուրդական դեղերով և տանում Արտաշատ: Այստեղից նա հասա-
րական ծախսով ուղարկվում է Տրդատի մոտ, որը նրան ըն-
դունում է մարդասիրաբար և պահում է թագավորավայել պատվով:

¹ *Sk'us Tac., Annales, XII, 50.*

² *Նույնը, XII, 51.*

Հռադամիզդի փախուստից հետո, նույն այս 54 թվին, պաթևական մեծ զորքով Տրգատը նորից մտավ Հայաստան և, ստորև որևէ դիմադրության հանդիպելու, գրավեց Երկիրը և նորից հատարաբեց իրեն Հայաստանի թագավոր:

Այս տխուր լուրը կայսրության արևելյան քաղաքականությունը ծանր պայտություն մասին Հռոմ հասավ այն ժամանակ, երբ Կլավդիոսն արդեն վախճանվել էր (54 մեր թվ. հ., հոկտեմբերամս.) և նրան հաջորդել էր Գերմանիկոսի թոռը՝ տասնյոթ տարեկան Ներոնը (54—68 մեր թվ. հ.):

Երիտասարդ Ներոնը, ինչպես տեսնում ենք, ստանում էր Կլավդիոսից ծանր ժառանգություն, և պարտեղազմը նրա ժամանակ դառավ անխուսափելի:

Գ Լ ՈՒ Խ Ք Ք Ս Ա Ն Մ Ե Կ Ե Ր Ո Ր Գ

ՀՈՌՈՄԵՍ.-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՏԱՄՆԱՍՅԱՍ ՊՈՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Հոռմեական քաղաքականության անհաջողությունները.—հայկական պատերազմի նախապատրաստությունները և Կորբուլոնի ուղարկումն Արևելք:—2. Խառվածությունները Պարթևական թագավորության մեջ և ժամանակավոր զինուղարկումը.—հոռմեական գործի մարզումը և ձմեռումը Կարնո սարահարթում:—3. Սազմական գործողությունները Տրդատի դեմ.—բանակցությունների անհաջող գախակներ:—4. Ներսի արևելյան նոր քաղաքականությունը:—5. Կորբուլոնի արշավանքը դեպի Արատշատ.—արշավանքի ճանապարհի ուղղությունը:—6. Արատշատի առումը և կործանումը.—Կորբուլոնի արշավանքը դեպի Տիգրանակերտ.—կոնյակները մարզերի հետ:—7. Արշավանքի ճանապարհի ուղղությունը.—հոռմեականների գրաված ամրությունների տեղադրությունը:—8. Տիգրանակերտի և Լեզկերգայի նրավումը.—Տիգրան Զ-ը՝ Հայաստանի թագավոր.—Տիգրան Զ-ի հարձակումը Ալիարևսի դրոս: 9. Պարթևների գալուցիքը և սարթևական պատերազմը Հոռմի դեմ:—10. Զինուղարկումը պորթիկները և նրա սլայմանները:—11. Հայաստանի հոռմեական նահանգի գործնելիության նոր ծրագիրը:—12. Կեսեննիուս Պետուսի արշավանքը Հայաստան.—Վաղարշ Ա-ի հաղթությունը և Պետուսի զորքանակի անձնաստրուկները:—13. Խաղաղության բանակցությունները Հոռմում:—14. Կորբուլոնին տրված արտակարգ իրավունքները և Հռոմի հայացած համաձայնությունը:—15. Տրդատի ուղեորությունը Հոռմ և հանդիսավոր թագազրույթությունը:—16. Արատշատ քաղաքի վերաշինությունը:—17. Հիշողություններ Տրդատ Ա-ի մասին հորեհայու և Ագաթանգեղոսի երկերում:

Ինչպես վերև տեսանք, Հայկական հարցը դառել էր հոռմեական քաղաքականության համար մշտական մտահոգության առարկա: Թեև Հայաստանը Հոռմի գերիշխանությանն էին ենթարկել և Տիբերիոսը (20 մեր թվ. առ.), և Կայոս Կեսարը (2 մեր թվ. հ.), և Գերմանիկոսը (18 մեր թվ. հ.), և Վիտելլիոսը (36 մեր թվ. հ.), սակայն փաստորեն նրանք Հայաստանում կատարել էին սիզիֆյան ապարդյուն աշխատանք: Հոռմեական քաղաքականությունը, ինչ-

պես շատ ճիշտ նկատել է Մոմզենը, շարունակ ջուր էր ածել մաղի մեջ¹: Հռոմայեցիների պարբերական անհաջողությունները պետք է վերագրել, իհարկե, ո՛չ միայն պարթևական թագավորության, այլ, գլխավորապես, հայ ժողովրդի ուժեղ ու համառ ընդդիմությանը, որը պաշտպանում էր իր երկրի ինքնուրույնությունն ու անկախությունը:

Իր նախկին քաղաքականության ավանդական ուղիից Հռոմը շեղվեց, ինչպես ներքև տեսանք, Ներոնի ժամանակ և տասնամյա պատերազմից հետո նա հարկադրված եղավ համաձայնելու, որ Հայաստանում հաստատվի հայ Արշակունյաց թագավորությունը:

Հայաստանի գրավումը պարթևների կողմից 54 թվին (մեր թվ. հ.) հավասարազոր էր հարկավ պատերազմի հայտարարության, ուստի և երիտասարդ Ներոնը, որի խորհրդատուներն էին նրա խնամակալ Սենեքա փիլիսոփան և պրետորիականների պետ Բուռսը, իսկույն ձեռք առավ համապատասխան միջոցներ:

Հռոմեական լեգեոններն ուղարկվեցին սահման Եփրատ գետի մոտ, որի վրա գցվեցին կամուրջներ: Կոմմագենի Անտիոքոս և Քաղկիսի Ագրիպպա թագավորներին հրաման տրվեց նախապատրաստել պատերազմի համար իրենց զորքերը: Փոքր Հայքի թագավորությունը, որ հիմնվեց Հայաստանի կողքին, տրվեց Արիստոբուլոսին, որը Հերովդեսի սերունդիցն էր, իսկ Մոսիքի թագավորությունը՝ Սոյեմոսին, որն էմոսայի իշխանների տոհմիցն էր: Այս թագավորությունները պատերազմի ժամանակ մեծ կարեվորություն ունեին, որովհետև նրանք, իբրև դաշնակիցներ, հռոմայեցիների տրամադրության տակ էին դնելու իրենց տեղական ուժերը: Պատերազմական գործողությունների համար Հայաստանի դեմ բնական բազա էր Կապպադովկիան, ուստի և իբրև կուսակալ ու զորքերի հրամանատար ուղարկվեց այս նահանգը հռոմեական նշանավոր զորավար Կնեյոս Դոմիտիոս Կորբուլոնը, որին պետք է ենթարկվեին նաև դաշնակից թագավորները:

Միաժամանակ հռոմեական դիպլոմատիան և հռոմեական ոսկին այժմ ևս պարթևական թագավորության մեջ աշխատեցին առաջ բերել ներքին խռովություններ և ապստամբություններ: Վաղարշ Ա-ի դեմ իբրև թեկնածու ոտքի հանվեց պարթևական նախկին Վարդան թագավորի որդին²: Բացի այդ, դարձյալ Հռոմի դրդմամբ

¹ Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, էջ 384:

² Տակիտոսի մոտ (XIII, 7) տսված է. «Այդ ժամանակ Վաղարշի դեմ ոտքի ելավ իբրև տխոյան Վարդանի որդին» (Exortusque in tempore aemulus Vologaesii fillus Vardantis): Բանասերներից ոմանք փոխանակ Վարդանի որ-

մեծ ապստամբություն բռնկվեց նաև Վրկանում: Այս ներքին խռովությունները Վաղարշի ձեռքերը կապեցին, և նա շկարողացավ մեծ օգնություն հասցնել Տրդատին, որը դառել էր Հայաստանի թագավոր: Վաղարշը ստիպված եղավ նույնիսկ վերանորոգել հոռմայեցիների հետ հին բարեկամությունը և ուղարկեց սրանց պատանդներ (55 մեր թվ. հետո): Նա կարծում էր, որ բարեկամական հարաբերությունների շնորհիվ պատերազմը կհետաձգվի և Հոռմը առժամանակ կհանդուրժե իր եղբորը իբրև Հայաստանի թագավոր:

Չնայած քաղաքական բարենպաստ այս պայմաններին՝ ինքը Կորբուլոնը ևս հարկադրվեց հետաձգել պատերազմը Տրդատի դեմ ավելի քան երկու տարով: Նա պատերազմը ի վիճակի չէր իսկույն սկսելու, որովհետև երկարատև խաղաղության պատճառով Արևելքում եղած լեզեոնների անպետքացած և անբարոյացած էին և չէին կարող կովել և դիմանալ պատերազմի դժվարություններին:

Միայն 57 թվին մեր թվականությունից հետո հոռմեական վերակազմված ու կարդապահության վարժված զորքերը, անցնելով սահմանը՝ մտան Հայաստան: Այնտեղ նրանք ձմեռեցին Բարձր Հայքում, հավանորեն, Կարևո սարահարթում, ուր Կորբուլոնն ամբողջ ձմեռը (57—58 մեր թվ. հ.) մարզեց ու կոփեց նրանց, ընտելացնելով Հայաստանի ծանր կլիմայական պայմաններին:

Պատերազմական լուրջ գործողություններն սկսվեցին Հայաստանում 58 թվի գարնանը (մեր թվ. հ.): Վաղարշը կովում էր այդ ժամանակ Վրկանի ապստամբների դեմ, ուստի և Տրդատը հենվելու էր, գլխավորապես, հայկական ուժերի վրա: Նա աշխատեց խույս տալ մեծ ճակատամարտից և վարեց սլաշտպանողական ու պարտիզանական փոքր պատերազմ և ամեն կերպ դժվարացրեց հոռմեական զորքի պարենավորումը: Սակայն Կորբուլոնը ինքը ևս իր զորքը մաս-մաս անելով՝ մանր մարտեր սկսեց Հայաստանի սահմանների վրա, որը արևմուտքից ու հյուսիսից շրջապատված էր ու օղակված Հոռմի դաշնակից թագավորություններով: Նրա կարգադրությամբ՝ զանազան կողմերից Հայաստան էին ներս խուժել նաև Կոմմագենի Անտիոքոս թագավորը, Փարասմանը, հենիոքները¹ և, հավանորեն, նաև Փոքր Հայքի ու Մոփքի նոր թագավորները:

դին (filius Vardanis) կարդում են «որդին Վարդան» (filius Vardanis) և կարծում են, որ ախոյանն իրեն Վաղարշի որդին էր:

¹ Տակիտոսի բնագիրն ունի Insochi (Ինսոքներ) անճարված ընթերցվածը, որ սովորաբար կարդում են Moschi (Մոսքեր): Մակայն M. Carry-ը Classical Review հանդեսում (XXV, 1911, էջ 107) մասնանի է արել, որ նույն

Ընկնելով ծանր դրության մեջ և հույս չունենալով օգնություն ստանալու Վազարշից՝ Տրդատը բանակցություններ սկսեց Կորբուլոնի հետ, սակայն բանակցությունները հետևանք չստիպեց, և պատերազմն անողոք կերպով շարունակվեց և 58 և 59 թվերին:

Հայկական պատերազմին վերաբերող վերոհիշյալ տեղեկությունները, որ մեջ են բերված Տակիտոսի մոտ՝ ավելորդ չեմ համարում տալ թարգմանաբար ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Տակիտոս, Տարեգր., XIII, 34՝

«Թեև ձգձգվող պատերազմը, որը պարթևների ու հռոմայեցիների միջև մղվում էր Հայաստանը գրավելու համար՝ մինչ այժմ մեղմ սկիզբ ուներ, սակայն այս տարվա ընթացքում սուր ընթացք ընդունեց, որովհետև Վաղարշը թույլ չէր տալիս, որ իր եղբայր Տրդատը զրկվի թագավորությունից, որը նրան տվել էր ինքը, կամ այն ընդունե իբրև նվեր այլ իշխանությունից: Իսկ Կորբուլոնը կարծում էր, որ հռոմեական ժողովրդի վեհությանն արժանավայել է, որ ետ ստացվի այն, ինչ որ առաջներում ձեռք էին բերել Լուկուլոսը և Պոմպեյոսը: Մանավանդ որ հայերը ևս, իրենց տատանվող հավատարմության հետևանքով, հրավիրում էին թե մեկ և թե մյուս կողմի զորքերին: Իրենց երկրի տեղադրությամբ և բարքերի նմանությամբ նրանք ավելի մոտ էին պարթևներին, որոնց հետ խառնված էին ամուսնություններով. և քանի որ նրանք անտեղյակ էին ազատության, թեքվում էին ավելի մյուս կողմը՝ դեպի ծառայության վիճակը»:

2. Տակիտոս, Տարեգր., XIII, 37՝

«Եվ Տրդատը, բացի իր սեփական կողմնակիցներից, օգնական ուժեր ստանալով նաև իր եղբայր Վաղարշից՝ արդեն ո՛չ թե թաքուն, այլ բացահայտ կերպով պատերազմ վարեց և սկսեց թշնամական գործողություններ Հայաստանում: Եվ ում որ նա մեզ հավատարիմ էր համարում՝ նրանց երկրներն ավերում էր, իսկ եթե նրա դեմ զորքեր էին դուրս բերվում՝ նա խույս էր տալիս և, սլանալով այս ու այն կողմ՝ ավելի սարսափեցնում էր լուրերի, քան մարտերի միջոցով: Արդ՝ Կորբուլոնը, որ երկար ժամանակ և ապարդյուն կերպով աշխատել էր նրան ճակատամարտ տալ՝ հարկադրվեց թշնամիների օրինակով կռիվը մասնատել. նա իր ուժերը ցրեց

ժողովրդի անունը հանդիպում է նաև Տակիտոսի այլ հատվածում (II, 68) և վերոհիշյալ Insochi ընթերցվածը պետք է, հավանորեն, կարդալ Heniochi. տե՛ս Cambridge Ancient History vol. X, էջ 880:

և կարգագրեց, որ իր օգնականներն ու հրամանատարները միաժամանակ արշավեն դանազան տեղեր: Նա հորդորեց նույնպես Անտիոքոս թագավորին, որ սա հարձակվի իրեն ամենամոտ շրջանների վրա: Իսկ Փարասմանը, սպանելով իր որդի Հռադամիզդին իբրև դավաճանի և ցույց տալով դրանով իր հավատարմությունը դեպի մեզ՝ իր հին ատելությունը դեպի հայերը արտահայտում էր ավելի համարձակ: Եվ այդ ժամանակ առաջին անգամ մեր կողմը գրավված ինսոքները (insochi) — այս ցեղն ուրիշներից ավելի էր դաշնակից հռոմայեցիներին — ասպատակեցին Հայաստանի հեռավոր անկոխ վայրերը: Այսպիսով Տրդատի մտադրությունները ստացան հսկառակ ընթացք: Եվ նա դեսպաններ ուղարկեց, որոնք իր և պարթևների անունից պետք է բացատրություն պահանջեին, թե ինչո՞ւ, երբ նոր են տրվել պատանդները և նոր է վերանորոգվել բարեկամությունը, որը ճանապարհ է բաց անում նոր ևս բարիքների՝ ինքը դուրս է վտարվում Հայաստանի իր հին տերությունից: Ինքը Վաղարշը դեռևս տեղից չէր շարժվել այն պատճառով, որովհետև նա գերադասում է գործել ավելի իրավադատությամբ, քան գենքի ուժով: Իսկ եթե նրանք համատորեն պնդում են պատերազմի վրա՝ Արշակունիներին չեն պակասի ո՛չ արիությունը, ո՛չ էլ բախտը, որ արդեն շատ անգամ փորձել են հռոմայեցիներն իրենց պարտությունների ժամանակ: Կորբուլտնը, որին լավ հայտնի էր, որ Վաղարշը հապաղում է Վրկանի ապստամբության պատճառով, պատասխանելով դրան՝ խորհուրդ է տալիս Տրդատին դիմել խնդիրքով կայսրին. նա կարող է ձեռք բերել հաստատուն թագավորություն առանց արյունհեղության, եթե, թողնելով հեռավոր ու անազան հույսերը՝ հետամուտ լինի լավագույնին և առձեռնին»:

Մեջբերված այս երկու վկայությունը կարևոր են համարվում հատկապես նաև այն տեսակետից, որ սրանց մեջ, ինչպես ենթադրում են եվրոպական պատմագետները, մատնանշված է հայկական պատերազմի նպատակը և ակնարկված է ներոնի արևելյան քաղաքականության նոր ուղղությունը: Հենվելով, գլխավորապես, այս վկայությունների վրա՝ Մոմզենը ենթադրում է¹, որ ներոնը, շեղվելով Օգոստոսյան քաղաքականությունից՝ հայկական գահը ուզեցել է տալ ո՛չ թե հռոմեական թեկնածուի, այլ հենց իրեն

¹ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 383—385.

Տրդատին: Հայկական պատերազմի նպատակն է եղել, նրա կարծիքով, գեներալ ուժով սրան ստիպել, որ ստանա իր թաղը ներսնից և ճանաչե Հռոմի գերիշխանությունը:

Մոմգենի այս տեսությունն ընդարձակ կերպով քննությունն են առել և հիմնավորել են նաև Հենդերսոնը և Վերներ Շուր¹: Վերջինս առանձնապես մատնանշում է, որ Կորբուլոնի վերոհիշյալ պատասխանը Տրդատին (տե՛ս վկայութ. 2) մի պարզ արձայանք է ներսնի կառավարության արևելյան նոր քաղաքականության²:

Եվրոպական պատմագիտության այս դիտողությունները, որ միանգամայն հիշտ են, վերաբերում են ըստ իս ներսնյան քաղաքականության նպատակներին հայկական պատերազմի առաջին տարիներում: Իսկ նույն պատերազմի վերջին տարիներում նոր այդ քաղաքականությունը ենթարկվեց, ինչպես կտեսնենք, կարևոր փոփոխությունների: Ուստի ավելի քան վիճելի է Վերներ Շուրի ընդհանուր եզրակացությունը, որի վրա հենվելով՝ նա առանձնապես շեշտում է «կայսերական քաղաքականության համառ հետևողականությունը և նպատակին անշեղ ձգտումը տասնամյա կռիվների հարափոխությունների մեջ»³:

Երբ այլևս հույս չմնաց Տրդատի հետ խաղաղ կերպով համաձայնության գալու՝ Կորբուլոնը վճռեց խորտակել հայերի ուժը վճռական ճակատամարտում և իր ամբողջ բանակով ուղղվեց դեպի Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքը: Նրա այս արշավանքի ճանապարհը պարզ կերպով որոշվում է Պևտինգերյան քարտեզի այն հին ուղեգծով, որով 66 թվին (մեր թվ. առաջ) եկել էր Արտաշատ Պոմպեյոսը⁴:

Հռոմեական նրա զորաբանակը, որը 57 թվին (մեր թվ. հ.) Սատաղից Գաղտառիճի վրայով եկել էր այժմյան էրզրումի շրջանը՝ այստեղից Քյոփրիքյոյի վրայով անացել էր Ալաշկերտի դաշտը և այնուհետև Հայկական Պար կամ Աղրի-դաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով և Կուջաղի լեռնանցքով մտել էր Արարատյան դաշտը, ուր գտնվում էր Արտաշատը: Պևտինգերյան քարտեզում նշանակված այդ հին ռազմուղին մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխարհագրական

¹ Տե՛ս B. W. Henderson, The Life and Principate of the emperor Nero, London, 1903. Դր. Վերներ Շուր, *Ներսն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը*, թարգմ. Մ. Հապոզյանի, Վիեննա, 1930.

² Տե՛ս Շուր, նույնը, էջ 26:

³ նույնը, էջ 16—17:

⁴ Տե՛ս իմ աշխատությունը «Տիգրան Բ և Հռոմը», Երևան, 1940, էջ 188—189: [Տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 577—578. խմբ.]:

իմ ուսումնասիրութեան մեջ (էջ 17—82): Հենց այս ճանապարհի վրա է գտնվում, ինչպես մանրամասն ցույց ենք տվել այդ աշխատութեան մեջ, Տակիտոսի հիշատակած Վոլանդ ամրոցը (castellum Volandum), որը նվաճելուց հետո Կորբուլոնը իջել էր Այրարատ և գրավել էր Արտաշատը:

Ի նկատի տոնելով, որ պատմագիտական հայ և օտար երկերում սխալ է որոշված թե Վոլանդ ամրոցի տեղը և թե Կորբուլոնի արշավանքի ճանապարհը դեպի Արտաշատ՝ ավելորդ չեմ համարում կանգ առնել կարևոր այս խնդիրների վրա և թարգմանաբար մեջ բերել Տակիտոսի համապատասխան վկայություններն առանց կրճատումների:

1. Տակիտոս, Տարեգր., XIII, 39՝

«Եվ Կորբուլոնը, որպեսզի կռիվն իզուր չձգձգվի և որպեսզի հարկադրե հայերին պաշտպանելու այն, ինչ որ իրենցն էր՝ որոշում է ոչնչացնել նրանց ամրությունները: Ինքը վերապահում է իրեն այս շրջանում ամրություններից ամենագոթեղը, որն անվանվում էր Վոլանդ. իսկ ավելի փոքրերը նանձնարարում է, որ դրավեն լեգատ Կորնելիուս Ֆլակկուսը և բանակատեղերի պրեֆեկտ Ինստելյուս Կապիտոնը: Այնուհետև նա զննում է ամրությունները, նախապատրաստում է ինչ որ հարկավոր էր նրանց դուռը թով վերցնելու համար. և խրախուսում է զինվորներին, որ նրանք այդ տեղերը գրավեն շրջող թշնամուց, որը ո՛չ խաղաղություն է ուզում, ո՛չ էլ ճակատամարտ է ընդունում, այլ իր փախուստով բացահայտ կերպով ցույց է տալիս իր նենգությունը և փոքրոգությունը. նա հորդորում է նաև, որ նրանք միևնույն ժամանակ հոգ տանեն ձեռք բերելու և փառք, և ավար:

Ապա նա, բաժանելով զորքը չորս մասի՝ նրանցից ոմանց հավաքում է վահաններից կազմված ծածկի տակ և տանում է քանդելու պատնեղները. ոմանց կարգադրում է մոտեցնել պարիսպներին սանդուղքները. շատերին հրամայում է նետիչ մեքենաներով ձգել ջահեր և նիզակներ. իսկ նետաձիգներին ու պարսավորներին տեղ է հատկացվում, որպեսզի նրանք արձակեն հեռվից կապարե զնդակներ: Շարժումը պետք է ամեն կողմից հավասար թափով լիներ, որպեսզի թշնամու որևէ մասն օգնություն չհասցնեիր նեղն ընկածներին:

Այնուհետև կովոզ զորքի ոգևորությունն այնքան մեծ եղավ, որ արդեն օրվա երրորդ մասի ընթացքում պարիսպները կովոզներից մաքրվեցին, դարպասների նիզերը խորտակվեցին, ամրություններն առնվեցին վերելքով և բոլոր հասա-

կաՎորները մատնվեցին սրի. իսկ հոռմայեցիները շկորցրին և ո՛չ մի զինվոր և ունեցան միայն քիչ վիրավորներ:

Այդ՝ շկովող հասարակ ժողովուրդը վաճառվեց ստրուկութեան. մնացած ավարը բաժին ընկավ հաղթողներին: Նույնպիսի հաջողություն ունեցան նաև լեգատն ու պրեֆեկտը, և երեք ամբուստները միևնույն օրը նվաճելուց հետո՝ մյուսներն անձնատուր եղան բնակչության ահաբեկման պատճառով և ումանք՝ հոժարակամ»:

2. Տակիրտոս, Տարեգրութ., XIII, 40՝

«Այնուհետև Կորբուլոնը լիահույս էր, որ կարողանալու է հարձակվել Արտաշատի վրա, որը երկրի մայրաքաղաքն էր: Սակայն լեգեոնները նա չէ տանում ամենամոտ ճանապարհով, որովհետև՝ եթե նրանք Արաքս գետը, որը ողողում էր քաղաքի պարիսպները, անցնելու լինեին կամուրջով՝ կրննեին թշնամու հարվածի տակ. ուստի և անցնում են գետը հեռվում՝ լայն ու ընդարձակ ծանծաղուտով»:

Այս վկայություններից պարզ երևում է, որ Վուլանդ ամբուստյան սեղը պետք է ենթադրել Արտաշատ քաղաքից ո՛չ շատ հեռու և այնպիսի մի շրջանում, որտեղ իրար մոտ են գտնվել մի շարք ամբուստներ: Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ Պևտինգերյան քարտեզի Սատաղ—Արտաշատ ռազմական հին ճանապարհի ուղղությունը պարզ կերպով որոշվում է, ինչպես ցույց է տրված վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ¹, Կարվանսարայի կամ Կուչաղի լեռնանցքով՝ դժվար չէ համոզվել, որ Կորբուլոնը՝ առաջ քան Արտաշատի վրա հարձակվելը՝ պետք է նախապես նվաճեր Գայլատու լճի արևելյան կողմերում գտնվող այն ամբուստները, որոնք ստրատեգիական և պաշտպանողական կարևոր դիրքեր էին Արարատյան դաշտի և Արտաշատի թիկունքում: Վ. Շուրի ենթադրությունը, որ Վուլանդը և մյուս «առաջաբերդերը» գտնվել են Իգդիրի մոտ², պարզապես սխալ է: Հին այս բերդերի ավերակները մինչև այժմ պահպանվել են, ինչպես մանրամասն հաղորդում է Ս. Հայկունին, Կարվանսարայի կամ Կուչաղի լեռնային դժվարամատչելի շրջանում³:

Վուլանդը և մյուս ամբոցները նվաճելուց հետո՝ Կորբուլոնի

¹ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 35 ևն:

² Տե՛ս «Ներոն կայսեր տրևելյան քաղաքականությունը», էջ 28, նաև Anderson, Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 762:

³ Տե՛ս Ս. Հայկունի, Բագրևանդ շրաբաշխ գավառ, Վաղարշաստ, 1894, էջ 363—364:

առջև բաց էր ռազմական մեծ ճանապարհը մինչև Արտաշատ։ Սակայն նա, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, վտանգավոր համարելով անցնել Արաքսը Արտաշատի մոտ գտնվող կամուրջով՝ անցել էր գետը «հեռվում լայն ու ընդարձակ ծանծաղուտով» և հարձակվել էր Արտաշատի վրա Արաքսի ձախ կողմից։ Արաքսի անցանելի այս հունը, ինչպես ցույց է տրված դարձյալ վերահիշյալ իմ աշխատության մեջ¹, հավանորեն, Վարդանակերտ ավանի մոտ գտնվող այն ծանծաղուտն է, որը հիշատակված է Սերևոսի և Ղևոնդի մոտ²։

Կորբուլոնի, 58 թվի արշավանքի ճանապարհը, ինչպես և Վուլանդ ամրոցի տեղադրությունը, ինչպես տեսնում ենք, ճշտիվ որոշվում են։

Կորբուլոնը, ինչպես և Լուկուլլոսը 68 թվին (մեր թվ. առաջ), ռազմի էր ելել Արտաշատի դեմ, կարծելով, որ Հայաստանի մայրաքաղաքին սպառնացող վտանգը Տրդատին կստիպե իր հետ վճռական կռվի բռնվելու։ Եվ հիրավի, ինչպես որ նա մտածում էր՝ այնպես էլ եզավ։ Տրդատը, որը պարտիզանական փոքր պատերազմ էր վարում՝ շտապեց գնալ դեպի Արտաշատ, հարձակվեց հոռմեական արշավող բանակի վրա, բայց հաջողություն չունեցավ։ Այնուհետև նա թողեց Արտաշատը ճակատագրի կամքին և ստիպված եղավ Հայաստանից հեռանալ Ատրպատական։

Քազավորի հեռանալուց հետո Հայաստանի մայրաքաղաքը բաց արեց իր դռները Կորբուլոնի առջև և անձնատուր եղավ առանց կռվի (58 թ. մեր թվ. հետո)։ Ենթադրում են, որ 58/59 թվի ձմեռը Կորբուլոնն իր զորքերի հետ անցկացրել էր Արտաշատում։ 59 թվի գարնանը նա գնաց գրավելու հարավում նաև Տիգրանակերտ քաղաքը։ Բայց այս նոր արշավանքից առաջ նա Արտաշատ քաղաքը այրեց և հիմնահատակ կործանեց, որովհետև, ինչպես մատնացույց է անում Տակիտոսը³, այս մեծ բերդը չէր կարելի պահել առանց ուժեղ պահակազորի, իսկ նա այնքան ուժ չուներ, որ կարողանար զորքի մի մասը թողնել Արտաշատում։

Արտաշատ քաղաքի իսպառ կործանումը սաստկացրել էր հայ ժողովրդի զայրույթը և ատելությունը հռոմայեցիների դեմ, և Կորբուլոնի՝ Արտաշատից Տիգրանակերտ շարժվող բանակի ճանապարհին շարունակվեց պարտիզանական լեռնային պատերազմը։

¹ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 45—46։

² Տե՛ս Սեբեոս, Ս. Պետերբ., 1879, գլ. ԻԶ, էջ 94, Ղևոնդ, Ս. Պետերբ., 1887, գլ. Ը, էջ 24։

³ Tac., Annales, XIII, 41. Համեմատե՛ նաև Cass. Dio, LII, 20, 1.

Հոռմեական զորքը ենթարկվեց այս ճանապարհին, գլխավորապես, մարդերի հարձակումներին: Երբ Կորբուլոնը, վկայում է Տակիտոսը¹, անցնում էր մարդերի երկրի միջով, որոնք ներխուժողների դեմ պաշտպանված էին լեռներով՝ սրանք, որ վարժ էին ավազակության՝ հարձակվեցին հոռմեական բանակի վրա: Այս ուղմիկ ցեղի դեմ Կորբուլոնն ուղարկեց իր երեքներին և սրանց միջոցով ավերեց նրանց երկիրն ու նրանցից այսպիսով վրեժ առավ օտարների արյունով:

Կորբուլոնի ճանապարհն Արտաշատից Տիգրանակերտ, ինչպես և մարդերի դեմ կոիվների շրջանը, որոնք դեռ մինչև այժմ բավարար կերպով լուսաբանված չեն՝ ճշտիվ որոշվում են աշխարհագրական իմ և Մարկվարտի ուսումնասիրությունների օգնությամբ:

Գիտնականների մեծադուլն մասը ենթադրել են, որ Կորբուլոնը՝ Արտաշատի կողմերից Տարոն անցնելու ժամանակ՝ ենթարկվել էր մարդերի հարձակման Մարդաստանում, որը գտնվում էր Վանա լճից դեպի արևելք²: Այս ուղղությամբ Կորբուլոնի ճանապարհն Արտաշատից Տարոն և այնտեղից Տիգրանակերտ ոմանք մատնացույց են անում Բերկրիի, Ոստանի վրայով և Վանա լճի հարավային ափերով³, ուրեմն՝ մոտավորապես այն գծով, որ բացատրական իր քարտեզում մատնանշել է Կոնրադ Միլլերը, որպես հավանական ուղի Պետինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծի⁴: Պրոֆ. Մարկվարտը Կորբուլոնի ճանապարհի այդ խիստ հեռավոր ու ոլորապատույտ ուղղությունը համարում է անհավանական ու անընդունելի և կարծում է ինքը, որ մարդերի երկիրը, որի միջով անցել էր Կորբուլոնը, գտնվել է Տարոնից դեպի հյուսիս-արևելք⁵:

Մարկվարտի այս ենթադրությունը համապատասխանում է իմ եզրակացություններին Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծի ուղղության մասին և կարելի է, իրոք, հավաստի համարել, որ Կորբուլոնի 59 թվի արշավանքի ճանապարհը պետք է ենթադրել Պետինգերյան քարտեզի Բազավան—Սումբ—Դոնեվանք—Բաստավան հին հաղորդակցության գծով, որը մանրամասն լուսաբանված է իմ «Հին

¹ Annales, XIV, 23.

² Տե՛ս Հյուբշման. Հին հայոց տեղույ անունները. էջ 60, ծան. 1. Адония Армения в эпоху Юстиниана, էջ 417:

³ Տե՛ս օրինակ, Sandalagian, Histoire documentaire de l'Arménie, t. II., էջ 522. Henderson, The life and principate of the emperor Neron, և ուրիշ:

⁴ Տե՛ս K. Miller, Itineraria Romana, էջ 745—746:

⁵ J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 29:

Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» ուսումնասիրության մեջ (էջ 85—114): Ըստ նոր լուսաբանության Տակիտոսի մոտ հիշատակված մարդերի բնակության շրջանը պետք է որոնել Արածանիի հովտի լեռնային վերին շրջաններում: Պետք է ասել, որ ըստ այս բացատրության մարդերի բնակության շրջանը չի կարող լինել հին Մարդաղի գավառը, ինչպես այդ ենթադրում է Լեոն¹, որովհետև այս գավառը, որը գտնվում էր այժմյան Բինգյուլի հյուսիսակողմում՝ հեռու էր շատ մեր որոշած Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծից:

Հայաստանի լերկ ու ջրագուրկ լեռներում հռոմեական զորքերը, ինչպես պատմում է Տակիտոսը², շատ էին նեղվել ճանապարհի դժվարություններից, ամառային տոթից և պաշարի ու ջրի պակասությունից: Բայց հետո նրանք, իջնելով մշակված դաշտային շրջանները, քաղել էին այնտեղ առատ հունձ: Մինչև Տարոն հասնելը հռոմայեցիները գրոհով ու պաշարումով վերցրել էին երկու բերդ, որոնց մեջ ամրացել ու պաշտպանվում էին հայերը: Այդ բերդերի տեղադրությունը կարելի է ենթադրաբար որոշել: Պատմագրության քարտեզում Հայկական Պար կամ Ադրի-դաղ լեռնաշղթայի հարավակողմում, Տիգրանակերտ տանող ճանապարհի վրա, Բագավան (*Bagauna) և Ծումբ (*Tsumbo) կայարանների մոտ նշանակված են զույգ աշտարակներ, որոնք, ըստ երևույթին, ցույց են տալիս, որ այս կայարանները եղել են բերդապահ զորքի կայաններ: Անհավանական չէ, ուրեմն, որ Կորբուլոնը կարող էր գրաված լինել հենց այս ամրությունները:

Երբ Կորբուլոնն արդեն հասել էր Տարոն, որը Տակիտոսի մոտ անվանված է regio Taraunitium («երկիր տարանիտների»)՝ նրան այնտեղ ներկայացան Տիգրանակերտից ուղարկված պատգամավորները, որոնք հանձնեցին նրան ոսկե պսակ և հայտնեցին, որ քաղաքի դռները բաց են նրա առջև:

59 թվի վերջերին Կորբուլոնը գրավեց Հայաստանի նաև այս մեծ քաղաքը, Տիգրանակերտը, և որովհետև քաղաքացիներն առանց ընդդիմության անձնատուր էին եղել իրեն՝ նա այդ քաղաքը խրնայեց և շկողոպտեց³: Բայց Տիգրանակերտի հյուսիսակողմում,

¹ Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 461:

² Annales, XIV, 24.

³ Տե՛ս Annales, XIX 24 և Cass. Dio, LXII, 20. Հակառակ Տակիտոսի և Դիոնի տված վկայություններին՝ Փրոնտինուսը հաղորդում է, որ Տիգրանակերտը գրավված էր կարճատև պաշարումից հետո, «Երբ Գոմեոսիոս Կորբուլոնը,—ասում է Փրոնտինուսը (Strategemata, II, 9, 5),—պաշարել էր Տիգրանակերտը և թվում էր, որ հայերը համառ կերպով դիմանալու էին պաշարմանը՝ նա մեծամեծների միջից, որոնց բռնել էր՝ պատժեց Վտղանդին և նրա կտրած

ինչպես վկայում է Տակիտոսը¹, Կորբուլոնին համառ դիմադրութիւն ցույց տվեց Լեգերգա (Legerda, այժմյան Լիճե կամ Իլիճա) ամրոցը, որը գտնվում էր Տիգրանակերտից Բալու տանող ճանապարհի վրա: Այդ ամրոցը, որի մեջ ամրացել էր անվեհեր երիտասարդութիւնը՝ վերցվեց գրոհով երկար դիմադրութիւնից հետո²: Պարտիզանական համատարած պատերազմը Հայաստանում և ամրութիւնների ուժեղ դիմադրութիւնը կապ են ունեցել, հավանորեն, Տրդատի ձեռնարկած նոր արշավանքի հետ, որը Ատրպատականից ներխուժել էր Հայաստան իր կորցրած թագավորութիւնը վերագրավելու նպատակով: Սակայն նա այս անգամ ևս հաջողութիւն չունեցավ, և հռոմեական զորքերը հարկադրեցին նրան վերադառնալ Ատրպատակոն:

Արտաշատի և Տիգրանակերտի գրավումից հետո Հայաստանը համարվեց վերջնականսպիս նվաճված: Այս առթիվ Հռոմում կատարվեցին մեծ տոնահանդեսներ, և ներոնը հռչակվեց «իմպերատոր» հինգերորդ (կամ թերևս վեցերորդ) անգամ: Հատկապես Արտաշատ քաղաքի նվաճման առնչությամբ ծերակույտը որոշել էր, որ տոն օրեր հայտարարվեն թե՛ այդ հաղթութեան, թե՛ այդ մասին հայտարարման և թե՛ ծերակույտին զեկուցելու օրերը:

Հասած լինելով իր նպատակին՝ Հռոմը այժմ պետք է կարգավորեր Հայաստանի քաղաքական դրութեան խնդիրը, և ներոնը, հետևելով այս անգամ Օգոստոսյան նախկին քաղաքականութեան՝ Հայաստանի թագը տվեց Հռոմում ապրող նոր թեկնածուի, Տիգրան Զ-ին, որը Հայաստանի Տիգրան Ե. թագավորի Աղեքսանդր եղբոր որդին էր (60 թվ. մեր թվ. հ.): Տակիտոսի վկայությամբ՝ սա երկար ժամանակ պատանդ էր եղել Հռոմում և ստորաքարշ ու համբերող էր դառել, ինչպես ստրուկները: Տիգրան Զ-ը գահ նստեց Տիգրանակերտում 60 թվին մեր թվականութիւնից հետո:

Հայ ժողովրդի ստվար մեծամասնութիւնը դեմ էր այս նոր

գլուխը նետիչ մեքենայով գցեց թշնամիների ամրութեան մեջ: Այդ գլուխը, որ օտարազգիների մոտ ամենամեծ հարգանքն էր վայելում, ընկավ պատահամար ժողովականների մեջտեղը. տեսնելով գլուխը և սարսափահար լինելով իբր հրաշքից՝ նրանք շտապեցին անձնատուր լինել:»

¹ Annales, XIV, 25.

² Գարադաշյանը («Քննական պատմութիւն Հայոց», Բ, էջ 219), Խալաթյանը («Очерк истории Армении», էջ 277) և ուրիշները սխալմամբ կարծում են, որ երիտասարդութիւնն ամրացել էր ու պաշտպանվում էր Տիգրանակերտի միջնաբերդում: Իսկ Յուստին (Geschichte Irans, էջ 505, ժան. 5) Լեգերգայի անգը սխալմամբ ենթադրել է Մաղարայից դեպի հյուսիս-արևելք: Լեգերգայի անգը (=Իլիճա) որոշել է Լեման-Հտուպուրը, տե՛ս Armenien einst und jetzt, I, 522.

Թագավորին, որը կույր ու հնազանդ գործիք էր լինելու Հոռմի ձեռին: Նա կողմնակից էր Տրդատ Արշակունուն, որն իր թագավորության ընթացքում շահել էր հայերի վստահությունն ու համակրանքը: Այդ իսկ պատճառով Կորբուլոնը, որը նշանակված էր Ասորիքի կուսակալ, Հայաստանից հեռանալիս՝ Տիգրան Զ-ի գահը ներքին խռովություններից ապահովելու համար՝ Տիգրանակերսում թողեց 1000 հոգուց բաղկացած հռոմեական մի զորամաս և մոտ 3—4000 հեծելազոր ու հետևազոր դաշնակիցների զորքերից: Միևնույն ժամանակ նա, Տիգրան Զ-ի լուելյայն համաձայնությամբ, Հայաստանի սահմանային որոշ շրջանները պարզեց Կոմմագենի, Փոքր Հայքի, Պոնտոսի և Իրերիայի դաշնակից թագավորներին՝ Անտիոքոս Դ-ին, Արիստոբուլոսին, Պուլեմոն Բ-ին և Փարասմանին, որոնք օգնել էին իրեն նվաճելու Հայաստանը:

Հայկական պատերազմից և Հայաստանին թագավոր տալուց հետո՝ իր առաքելությունը Հայաստանում կարող էր Կորբուլոնը համարել ավարտված: Սակայն, իրապես, Հայկական հարցի լուծումը, որ կատարվել էր առանց պարթևների համաձայնության՝ չէր կարող հարկավ լինել հաստատուն ու հարատև: Անհրաժեշտ էր, իհարկե, որ կատարված փաստը հարկադրված լինեին ընդունելու նաև պարթևները: Իսկ դրա համար հարկավոր էր հարված հասցնել ու պարսության մատնել, բացի Տրդատից, նույնպես և Վաղարշ Ա-ին, որի դեմ Պարթևական թագավորության արևելյան կողմերում համառորեն կռվում էր Հոռմի բարեկամ Վրկանը:

Իր թագավորության առաջին իսկ տարում, 61 թվի գարնանը մեր թվականությունից հետո, Տիգրան Զ-ը, իհարկե, հռոմեական տերերի իր դրդումով՝ հարձակվեց պարթևական գերիշխանության տակ գտնվող Ադիաբենի վրա և Հայաստանի հարևան այդ երկիրը մատնեց ավերածության և կողոպուտի: Հռոմեական կառավարության գրգռիչ այս ագրեսիան, որի իսկական դրդապատճառը եվրոպական պատմագիտության մեջ բավարար կերպով ուշադրության չէ առնվել, ըստ երևույթին, նպատակ է ունեցել հարկադրելու Վաղարշին, որն այդ ժամանակ պատերազմում էր ապստամբների դեմ Վրկանում՝ որ նա, դրվելով երկրնտրանքի մեջ, Արտավան Գ-ի նման համաձայնության գա Հոռմի հետ և ընդունե Հայաստանում հաստատված կարգը:

Բայց այս անգամ հռոմեական քաղաքագետների հաշիվները ճիշտ դուրս չեկան: Հռոմայեցիների ոտնձգությունները և Ադիաբենի ավերածությունն առաջ բերին Պարթևստանում ընդհանուր զայրույթ ու վրդովմունք: Վաղարշ Ա-ը, ազդվելով այդ տրամա-

դրությունից՝ դադարեցրեց ներքին խռովությունները և, հաշտություն կնքելով արևելքում ու ճանաչելով Վրկանաց աշխարհի անկախությունը՝ պարթևական ամբողջ զորքով շարժվեց դեպի արևմուտք և պատերազմ սկսեց Տիգրան Զ-ի և նրան հովանավորող Հռոմի դեմ:

Տիգրան Զ-ի արշավանքն Ադիաբեն, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, համբերությունից հանել էր, մանավանդ, Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազին և Հայաստանից վտարված Տրդատին:

«Նմանապես և դահից հալածված Տրդատը, — պատմում է Տակիտոսը՝, — առանձնապես ծանր տպավորություն էր թողնում իր լուսթյամբ ու դուսպ տրտունջներով: Անգործությամբ շէ, ասում էր նա, որ պահպանվում են մեծ պետությունները, այլ մարդկանց ու զենքերի մղվող պայքարով: Մարդկային ամենարարժր վիճակում նա է առավել արդարացի, ով ավելի հզոր է: Պահել էր որ իրենն է՝ մասնավոր մարդկանց գործ է, իսկ ուրիշների անհյամի համար կռիվ մղելը՝ կազմում է թագավորների փառքը»:

Նկատելով այս մեծ դժգոյությունը՝ Վաղարշ Ա-ը հանդիսավոր ժողով գումարեց, նստեցրեց Տրդատին իր կողքին և դնելով նրա գլխին Հայաստանի թագը՝ իր պահնորդական հեծելազորի հրամանատար Մոնեսին և Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազին հրամայեց ուղեկցել Տրդատին Հայաստան, դուրս քշել այնտեղից Տիգրան Զ-ին և հաստատել հայկական գահի վրա իր եղբորը: Իսկ ինքը հավաքեց նույնպես մեծ զորք և շարժվեց դեպի Միջագետք ու սպառնում էր այստեղից հռոմեական Ասորիքին²:

Այսպիսով 61 թվին մեր թվականությունից հետո սկսվեց Հռոմի համար ծանր ու վտանգավոր պատերազմը պարթևների հետ, որին մասնակցելու էր նաև Հայաստանի մեծագույն մասը, որը ջերմ կուսակից էր Տրդատ Ա-ին: Կորբուլոնը, տեղեկություն ստանալով պարթևական զորքերի հարձակման անցնելու մասին՝ իսկույն գուշակեց քաղաքական այս նոր դրության վտանգավորությունը և հասկացավ, որ այժմ հարկավոր կլինի համառ ու դժվար պատերազմ մղել և՛ պարթևների և՛ հայերի դեմ: Նա, իհարկե, չէր ուզում, որ հայկական պատերազմում ձեռք բերած իր փառքը ենթարկվի վտանգի, ուստի և դիմեց ներոնին և հայտնելով նրան, որ ինքը՝ իբրև Ասորիքի կուսակալ՝ պիտի պաշտպանե իր նահանգի

¹ Annales, XV, 1.

² Տե՛ս Tacitus, Annales, XV, 2 և Cass. Dio, LXII, 20, 2.

սահմանները, խնդրեց, որ Հայաստանի համար նշանակվի մի այլ զորավար:

Պատերազմի հենց սկզբում Կորբուլոնը խուսափեց իր պատասխանատվության տակ առնել այս վտանգավոր պատերազմը և բավականացավ միայն նրանով, որ Տիգրան Զ-ին օգնության ուղարկեց երկու նոր լեգեոն փորձված հրամանատարների առաջնորդությամբ: Իսկ ինքն ամրացավ Եփրատ գետի ափին, որպեսզի պաշտպանե հարձակումից Ասորիքը:

Չնայած իր ստացած օգնության, Տիգրան Զ-ը խույս տվեց կռվից Տրդատի հետ և հռոմեական զորքերի հետ պատսպարվեց Տիգրանակերտ քաղաքի ամուր պարիսպների ետևում: Պարթևները եկան սլաշարեցին Տիգրանակերտը, բայց, ընդունակ չլինելով ամրացրած բերդաքաղաքների դեմ պաշարողական պատերազմ վարելու՝ քաղաքը չկարողացան առնել:

Պետք է ասել, որ Տակիտոսի մոտ, որի աղբյուրը «Տարեգրություններ»-ի այս մասում Կորբուլոնի «Հիշատակարաններն» էին՝ մատնացույց է արված, որ իբր թե հռոմեա-պարթևական այս պատերազմի սկզբում հաջողությունը հռոմայեցիների կողմն էր և որ իբր թե Վաղարշ Ա-ը հուսախաբված էր իր զորքերի ծանր դրության պատճառով: Կասսիուս Դիոնը, որն օգտվել է նույն այդ աղբյուրներից՝ նույնիսկ մատնանշում է, որ հուսալքված Վաղարշը Կորբուլոնից զինադադար էր խնդրել և համաձայնել էր Տիգրանակերտի պաշարումը վերացնել, իր զորքերը դուրս հանել Հայաստանից և խաղաղության դաշն կնքելու համար ուղարկել ներոնի մոտ դեսպաններ²: Սակայն Կորբուլոնի զեկուցագրի այս տեղեկությունները, որ Գուտշմիդը իրավացի կերպով համարում է, ինչպես և բոլոր հռոմեական ինքնակենսագրությունները, «չափից դուրս ստախոս գիրք»³, միանգամայն անվստահելի են ու անհավաստի:

Ուշագրավ է այս տեսակետից, որ հենց ինքը Տակիտոսը քննադատաբար է վերաբերվել դեպի Կորբուլոնի այդ տեղեկությունները և պարզ կերպով մատնանշել է, որ բանակցությունների ու զինադադարի կնքման նախաձեռնողը եղել է ո՛չ թե Վաղարշ Ա-ը, այլ Կորբուլոնը, որն ուզեցել է հետաձգել պատերազմը, որպեսզի պարթևների դեմ կռիվ մղե ո՛չ թե ինքը, այլ նոր զորավարը, որ Հռոմից ուղարկված էր Հայաստան⁴:

¹ Tacitus, Annales, XV, 5.

² Cass, Dio, LXII, 20, 3—4.

³ Տե՛ս Gutschmid. Geschichte Irans, էջ 131.

⁴ Tacitus, Annales, XV, 6.

Առանձնապես հետաքրքրական են և կնքված զինադադարի պայմանները, որոնք բացահայտ կերպով վարկաբեկիչ էին Հռոմի պրեստիժի համար: Ըստ այդ պայմանների՝ Վաղարշ Ա-ը համաձայնեց դեսպանություն ուղարկել Հռոմ և խնդրել, որ Հայաստանի գահը տրվի իր եղբորը, և նա հրամայեց Մոնեսին դադարեցնել պատերազմը, վերացնել Տիգրանակերտի պաշարումը և իր զորքերը դուրս հանել Հայաստանից: Իսկ Կորբուլոնը նույնպես դուրս տարավ Տիգրանակերտից ու Հայաստանից Տիգրան Զ-ին պաշտպանող հռոմեական զորաբանակը:

Այս կարգադրության հետևանքը եղավ, բնականաբար, Տիգրան Զ-ի հեռացումը Հայաստանից ու նրա գահընկեցությունը: Հռոմայեցիների համար վարկաբեկիչ էր, մանավանդ, այն, որ Հայաստանը, Տիգրան Զ-ի հեռանալուց հետո, ինչպես Տակիտոսի շփոթ ու տատամսող վկայություններից անուղղակի կերպով եզրակացնում է Մոմզենը, տրվեց Տրեատին, որը նորից վերագրավեց իր թագավորությունը¹:

Վաղարշ Ա-ի խաղաղության առաջարկը Հռոմում չընդունվեց, և նրա դեսպաններին ներոնը տվեց, ինչպես վկայում է Կասսիոս Դիոնը, իուսափողական ու անորոշ պատասխան²: 61 թվին մեր թվականությունից հետո Արևելք ուղարկվեց, իբրև Կապպադովկիայի կուսակալ և իբրև հրամանատար Հայաստան արշավող հռոմեական բանակի՝ Կեսեննիուս Պետուսը: Հռոմն այս անգամ նորից հրաժարվել էր Օգոստոսյան արևելյան քաղաքականությունից և վճռել էր Հայաստանը վերագրավել ու վերածել հռոմեական նահանգի: Ինչպես վկայում է Տակիտոսը³, Պետուսը, գալով Կապպադովկիա՝ հայտարարեց, որ ինքը հաղթվածների վրա դնելու է հարկ, ստորագրելու է նրանց հռոմեական օրենքներին և թագավորի փոխարեն, որը միայն ստվեր էր, ենթարկվելու է նրանց հռոմեական իշխանության:

Ներոնի այս նոր քաղաքականությունը միանգամայն հետևողական էր, որովհետև երկարատև փորձը պետք է համոզած լիներ հռոմեական քաղաքագետներին, որ հայ ժողովրդի ստվար մեծամասնությունը չէ հանդուրժելու Հռոմի ընտրած թագավորներին, որոնք նրա կամազուրկ համախոհներն էին ու արբանյակները, և որ սրանց պահպանումը հնարավոր էր լինելու միմիայն հռոմեական զենքի ուժով և դրամական մեծ ծախսերի միջոցով: Եթե

¹ *Sb' u Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 388, ծան. 1:*

² *Cass. Dio, LXII, 20, 4.*

³ *Tacitus, Annales, XV, 6.*

Հոռմը, ինչպես շատ ճիշտ նշում է Մոմզենը¹, չէր ուզում Հայաստանը թողնել Տրդատին՝ նա պետք է, բնականաբար, աշխատեր այդ թագավորութիւնը վերածել հոռմեական նահանգի: Իսկ այս քաղաքականութեան շնորհիվ, բնականաբար, այժմ վտանգի էր ենթարկվելու ո՛չ միայն հայ պետութեան անկախութիւնն ու ինքնուրույնութիւնը, այլև նրա գոյութիւնը:

61 թվի ամառը մեր թվականութիւնից հետո հոռմեական նոր զորավարը, որը Մելիտենի վրայով մտել էր Մոփք, ուզեց անցնել Տավրոսյան լեռները և նորից վերցնել Տիգրանակերտը, որը հոռմեական զորքերը դատարկել էին մի տարի առաջ: Մոփքից նա իջավ Մովք լճի մոտով այժմյան Արդանայի կողմերը և, երկար դեգերումներից հետո, որոնց նպատակն էր Հայաստանի այս մասերի ավերումն ու կողոպտումը՝ գրոհով գրավեց այստեղ մի քանի հայկական ամրութիւններ: Սակայն որովհետև ձմեռն արդեն վրա էր հասնում՝ նա իր զորքերը ետ տարավ Խարբերդի դաշտը և որոշեց ձմեռել մոտակա ամրացրած տեղերում:

Կորբուլոնը, որի փոխհարաբերութիւնը Պետուսի հետ արդեն պատերազմի սկզբից վատ էր՝ 62 թվի մեծ կռիվներին գրեթէ շմասնակցեց: Նա կառուցեց Եփրատ գետի վրա, հավանորեն, այժմյան Զեզմայի մոտ, ամրութիւններ և նավակամուրջ և իր երեք լեգեոններով պաշտպանում էր Ասորիքը պարթևական հարձակումից: Իր մեծ զորաբանակի հետ վաղարշ Ա-ը գտնվում էր այդ ժամանակ Կորբուլոնի զորքերի դիմաց Միջագետքում: Տեսնելով որ Ասորիքի վրա հարձակվելը հնարավոր չէ՝ նա իր մեծ ուժերով մտավ Հայաստան, ուր հայ-պարթևական զորքերն արդեն գրավել էին Տիգրանակերտը, և կարճ ճանապարհով, Տիգրիս գետի հովիտներով, գնաց դեպի Մոփք Պետուսի դեմ: Տավրոսի լեռներն անցնելիս պարթևները պարտութեան մատնեցին և ետ շարտեցին հոռմեական բոլոր զորամասերը, որոնք պահպանում էին լեռնանցքերը:

Այնուհետև նրանք իջան Խարբերդի դաշտը, ուր գտնվում էր հոռմեական հյուսիսային բանակը: Պետուսն իր հեծելազորի մի մասը տեղավորել էր դաշտում, իր կնոջն ու երեխային, նաև ապաշարքայիններին, պատսպարել էր Արածանիի հարավակողմում գտնվող Արշամաշատ ամրոցում (այժմյան Նաջարանի ու Խարբայի միջև²), իսկ կովող զորքը ետ էր քաշել ու ամրացրել էր

¹ Römische Geschichte, V, էջ 389.

² *St. E. Huntigton*, Verhandl. des Berlin. Anthropol. Gesell. 1900, էջ 149: Համեմատե՛ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 240—241:

ճամբարի մեջ Արածանիի ափին Հռանդեյայի մոտ, որն Ադոնցը ենթադրաբար նույնացնում է Փալստոսի հիշատակած Ծռանդ տեղանվան հետ¹։

Հռոմեական զորքերը, որոնք արդեն պարտության էին մատնվել Տավրոսյան լեռներում ու նաև դաշտում՝ այնքան էին սարսափել թշնամուց, որ չհամարձակվեցին դուրս գալ իրենց ամուր դիրքերից։ Զինվորական կարգապահությունը զորքի մեջ հետզհետե թուլացավ, և մեծ շափեր ընդունեց նաև դասալքությունը։

Պետուսը, որ հուսահատվել ու իրեն կորցրել էր՝ օգնություն խնդրեց Ասորիքում գտնվող իր ընկերակցից, բայց միևնույն ժամանակ, շտապելով նրա պատասխանին՝ բանակցությունների մեջ մտավ Վաղարշ Ա-ի հետ, որն արդեն շրջապատել ու պաշարել էր նրա զորքը։ Եվ օգնության հասնելուց երեք օր առաջ, երբ Կորբուլոնն անցել էր Կոմմազենի միջով և հասել էր Մելիտենի շրջանը և գտնվում էր Սոփրի սահմանի մոտ՝ արդեն Հռանդեյայում կնքվում էր հռոմայեցիների համար ամոթաբեր զինադադարի դաշինքը, որի համաձայն Պետուսը ամբողջ իր զորքով անձնատուր եղավ պարթևներին (62 մեր թվ. հ.)։

Պաշարված հռոմայեցիները, որոնց հետ բանակցել էր հեծելազորի հրամանատար Վասակը (որը, ըստ երևույթին, հայ էր), համաձայնել էին հանձնել պարթևներին իրենց գրաված բոլոր ամրությունները, իրենց զենքերն ու պարենի պաշարները և պարտավորվել էին դուրս գալ Հայաստանից։ Վաղարշ Ա-ը համաձայնել էր դեպիստիություն ուղարկել Հռոմ և խնդրել, որ Հայաստանի գահը տրվի Տրդատին։ Իսկ Պետուսը երդում էր տվել ու խոստացել, որ մինչև բանակցությունների վերջանալը Հռոմում հռոմայեցիներից ոչ ոք չպետք է ներս մտնի Հայաստան։

Հռոմեական դորրի ամոթալի փախուստը Հայաստանից մանրամասն նկարագրված է Տակիտոսի մոտ²։ Պետուսը, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, մի օրվա ընթացքում անցել էր քառասուն հռոմեական մղոն (մոտ 60 կիլոմետր), թողնելով ճանապարհին վիրավորներին։ Հռոմայեցիների համար ստորացուցիչ էր նաև նրանց ճամբարից դուրս գալը և մեկնումը Հայաստանից։

«Լուր էր պատում, — պատմում է Տակիտոսը³, — որ լեզեոններն անց էին կացվել լծի տակով⁴, պատմում էին և այլ

¹ Տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 36—37։

² Tacitus, Annales, XV, 15—16.

³ Նույնը, XV, 15։

⁴ Գետնի մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը, և հազվեցածներն անցնում էին միջով, դեռ գցելով իրենց զենքերն ու վերնազգեստը։

դժբախտ պատահարների մասին, նաև այն, որ նման արարքներ հայերն էին գործել: Որովհետև սրանք, նախքան հոսմեական զորքի հեռանալը՝ մտել էին ամրացրած անմրարը, շրջապատել էին ճանապարհները և, նկատելով երրևիցե իրենցից խլված ծառաներին ու գրաստներին՝ վերցնում ու տանում էին: Նրանք զոռով վերցնում էին հագուստեղենն ու պահած զենքերը, իսկ վախեցած զինվորները զիջում էին, որպեսզի կովի ո՛չ մի առիթ չծագի»:

Հայկական հարցի կարգավորման համար Հռանդեյայի մեծ աղետն ունեցավ, բնականաբար, մեծ նշանակություն: Նա ցույց տվեց պարթևա-հայկական միության հզորությունը և հարկադրեց Հռոմին շափավորել իր պահանջները Հայաստանի նկատմամբ, որը նա, ինչպես վերև տեսանք, որոշել էր դարձնել հռոմեական նահանգ:

Իր մեծ հաղթությունից հետո Վաղարշ Ա-ը բանակցության մեջ մտավ նաև Կորբուլոնի հետ և պահանջեց նրանից քանդել Եփրատ գետի վրա կառուցված ամրությունները և կամուրջը: Կորբուլոնը, ի նրկատի առնելով Պետուսի հետ կնքված դաշինքը՝ ինքը ևս զինադադար կնքեց և քանդեց ամրություններն ու կամուրջը: Եվ Հայաստանում, որի միջից Վաղարշ Ա-ը համաձայնել էր դուրս հանել պարթևական զորքերը՝ մնաց իբրև թագավոր Տրդատը¹:

63 թվի գարնանը պարթևական դեսպանությունը եկավ Հռոմ և հանձնեց Ներոնին, ինչպես վկայում է Տակիտոսը², հաղթող թագավորի նամակը: Այդ նամակի մեջ Վաղարշ Ա-ը մատնանշում էր պարթևների զինվորական գերակշռությունը, բայց հայտնում էր, որ ի սեր ընդհանուր խաղաղության ինքը համաձայն է, որ Տրդատը, որն իր քրմական պարտականությունների պատճառով չէ կարող գալ Հռոմ՝ գնա հռոմեական դրոշակների ու կայսեր արձանի մոտ և այնտեղ հռոմեական լեգեոնների ներկայությամբ ստանա իր արքայական թագը:

Վաղարշ Ա-ի խաղաղության առաջարկը դժվար էր, իհարկե,

¹ *St' u Anderson, Cambridge Ancient History, էջ 770: Հայկական ու պարթևական պատերազմների ժամանակագրության նկատմամբ գոյություն ունեն որոշ տարաձայնություններ: Հավանական կարելի է համարել բնա իս Անդերսոնի տվյալները: Համեմատե նաև Henderson B. W., The Chronology of the wars in Armenia A. D. 51—63, Classical Review, XV, 1901 և Anderson G., Review of Henderson's Chronologie, Jahresber. d. philol. Vereins zu Berlin, XXVII, 1901.*

² *Tacitus, Annales, XV, 24.*

ընդունել, որովհետև Հռոմի համաձայնությունը, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշում է Մոմզենը¹, կարող էր հասկացվել իբրև վավերացում Հռոմի հայտնաբերված անձնատրությունից դաշինքի: Իսկ այդ վիրավորական էր Հռոմի ինքնասիրության և վարկաբեկիչ էր նրա հեղինակության համար:

Ներոնը խորհրդակցություն ունեցավ ականավոր պետական գործիչների հետ և նրանց համաձայնությամբ որոշեց պատերազմը շարունակել: Հռոմ եկած պատգամավորությանը նա առատ նվերներ տվեց և պատասխանեց նրանց, որ ինքը պատրաստ է տալու Տրդատին Հայաստանի թագը, եթե նա անձամբ գա Հռոմ և իրեն հպատակություն հայտնե²:

Պետուսի փոխարեն Կապպադովկիայում նորից կուսակալ նշանակվեց Կորբուլոնը, որին, ինչպես և 67 թվին (մեր թվ. առաջ) Պոմպելյոսին, արվեսցին արտակարգ իշխանություն (maius imperium) և մեծ դորարանակ: 64 թվի գարնանը մեր թվականությունից հետո, երբ Հայաստան արշավելու համար բոլոր նախապատրաստություններն ավարտված էին, իր հզոր բանակի գլուխն անցած՝ Կորբուլոնը մտավ Մոսիր, որը, ինչպես և 60 թվին (մեր թվ. հ.) Հայաստանից անցառված սահմանային մյուս շրջանները, նորից միացվել էր Մեծ Հայաստանին: Նրա ճանապարհի ուղղությունը Տակիտոսի մոտ մատնանշված է Մելիտենի վրայով և նույն այն ռազմուղիով, որով 69 թվի դարնանը (մեր թվ. առաջ) Հայաստան էր ներխուժել Լուկուլլոսը³:

Ինչպես որոշակի վկայում է Կասսիուս Դիոնը, Կորբուլոնը, թեև արտաքուստ պատերազմի էր պատրաստվում Վաղարշ Ա-ի դեմ, սակայն մասնավոր կերպով, արշավանքից առաջ, նրան նորից խորհուրդ տվեց համաձայնություն կնքել և ուղարկել Տրդատին Հռոմ⁴: Դժվար չէ, ուրեմն, կոահել, որ Կորբուլոնը չէր ուզում, որ պատերազմը տեղի ունենա, և աշխատում էր վերականգնել Հռոմի հեղինակությունն ու պատիվը խաղաղ ճանապարհով:

Ինչպես որ Կորբուլոնը ծրագրում էր՝ այնպես էլ եղավ: Համաձայնությունը շուտով գլուխ եկավ: Պատերազմական գործողությունները դեռ չսկսված՝ Կորբուլոնի մոտ եկան և խազաղության բանակցություններ վարեցին Վաղարշ Ա-ի և Տրդատի դեսպանները:

¹ Römische Geschichte, V, էջ 391:

² Տե՛ս Cass. Dio, LXII, 22, 3. Համեմատե՛ նաև Tacitus, Annales, XV, 25.

³ Տե՛ս Tacitus, Annales, XV, 27. Համեմատե՛ նաև իմ աշխատությունը «Տիգրան Բ և Հռոմը», էջ 97—99:

[Տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 491—493. խմբ.]:

⁴ Cass. Dio, LXII, 23, 1.

Այնուհետև Կորբուլոնը և Տրդատն անձամբ տեսակցություն ունեցան, և վերջինս տվեց իր համաձայնությունը հռոմեական պահանջը կատարելու և ստանալու Հայաստանի թագը Հռոմում:

Մի քանի օրից հետո հռոմեական լեգեոնների և պարթևական հեծելազորի ներկայությամբ տեղի ունեցավ նրանց հանդիսավոր նոր հանդիպումը Հռանդեյայում, ուր պարթևները պաշարել և պարտության էին մատնել Պետուսի զորքերը: Այստեղ հրապարակի մեջտեղում կառուցված էր բարձր բեմ և բեմում հատուկ աթոռի վրա դրված էր ներոնի անդրի-պատկերը: Տրդատը համաձայն իրենց սովորության զոհեր մատուցեց և ապա, վերցնելով իր գլխից արքայական խուլը՝ դրեց կայսեր պատկերի առջև և հանդիսավոր կերպով խոստացավ, որ իր թագը ետ կստանա ներոնի ձեռից:

Այնուհետև նա խոնարհական մի նամակ գրեց ներոնին և, իր աղջկանը թողնելով որպես պատանդ՝ գնաց իր եղբայրների ու մոր հետ տեսնվելու և պատրաստվելու երկար ճանապարհորդության: Հռանդեյայում կայացած համաձայնությունից հետո Կորբուլոնի զորքերի մի մասը, ըստ երևույթին, ժամանակավորապես մնացել էր Մոփբում (64/65 մեր թվ. հ.): Հենց այդ տարիներից, ինչպես հայտնի է, Խարբերդի շրջանում պահպանվել են երեք հռոմեական արձանագրություններ, որոնք հազորդում են, որ այդտեղ կառուցվել է այդ ժամանակ ինչ-որ մի բերդ¹:

Տրդատի ճանապարհորդությունը Հռոմ մանրամասն նկարագրել է Կասսիուս Դիոնը, և այդ մասին լրացուցիչ տեղեկություններ տալիս են նաև Տակիտոսը, Պլինիոսը և Սվետոնիոսը²: Տրդատը ճանապարհ էր ընկել մեծ շուքով, հավանորեն, 65 թվին մեր թվականությունից հետո: Երիտասարդ թագավորին ուղեկցում էին իր ընտանիքը՝ կինը և երեխաները, Վաղարշ Ա-ի և Ատրպատականի ու Ադիաբենի թագավորներ Բակուրի և Մոնոբազի որդիները, 3000 հայ ու պարթև հեծյալներից բաղկացած շքախումբն ու նաև հռոմեական հատուկ մի զորամաս:

Քաղաքներն ու ժողովուրդները, որոնց միջով նրանք անցնում էին՝ նրանց ընդունում էին հանդիսավոր կերպով և մեծ պատվով ու ցնծությամբ: Ուղևորության ամբողջ ժախսը, որ օրական կազմում էր մոտ 200.000 դենար-դրաքմե կամ 800.000 սեստերց

¹ Տե՛ս Anderson, Cambridge Ancient History, էջ 772. Դր. Վ. Շուր, «Ներոնի կայսեր արևելյան քաղաքականությունը», էջ 72 և 147:

² Տե՛ս Cass. Dio, LXIII, 1—7. Tac., Annales, XVI, 24. Plin., Nat. Hist. XXX, 16. XXXIII, 54 և Sueton., Nero, XIII և ուրիշ:

(= մոտ 200.000 ֆրանսական ոսկի ֆր.), հոգում էր կայսերական դանձարանը: Ճանապարհորդությունը տևեց խիստ երկար՝ մոտ ինն ամիս: Տրդատը, իբրև դրադաշտական և քուրմ, հրաժարվել էր գնալ ծովով, որովհետև ըստ զրադաշտական կրոնի ջուրը սրբազան տարր էր և նրան չէր կարելի սղծել աղտեղություններով:

Հայաստանից մինչև Իտալիա Արշակունի թագավորը, որը դեռ ծաղիկ հասակումն էր, դեղեցիկ ու բարձրահասակ՝ գնաց իր կնոջ հետ ձիով: Թագուհին իր գլխին դրած ուներ ոսկե սաղավարտ, որով գեմքը ծածկած էր պահում ըստ իրենց երկրի սովորության: Երբ Իտալիա հասան՝ նրանք նստեցին կառքերի մեջ, որ ուղարկել էր ներոնը:

Այնուհետև նրանք եկան Նեապոլիս, ուր գտնվում էր ներոնը: Այստեղ նրանց ընդունեցին մեծ պատիվներով: Երբ Տրդատը գնում էր ներկայանալու ներոնին՝ նրան հրամայեցին, որ սուրը վրայից հանե, ինչպես այդ ընդունված էր կայսերական ունկնդրությունների ժամանակ: Սակայն նա հրաժարվեց այդ անել և սուրը մեխերով ամրացրեց պատշանին:

Մոտենալով կայսեր՝ նա խոնարհվեց նրա առջև և, մի ծնկի վրա շոքած ու ձևաքերր կրծքին խաչաձև բռնած՝ նրան անվանեց տեր¹: Ի պատիվ իր հյուրի ներոնը Պուտեոլում սարքեց կրկեսային խաղեր և սուսերամարտություններ, և Տրդատը այնտեղ, ինչպես վկայում է Դիոնը, նետեր տրձակեց զադանների վրա և միանգամից մի նետով սպանեց երկու ցուլ²: Իսկ այնուհետև ներոնը նրան տարավ Հռոմ, ուր կատարվեց թագադրության հանդեսը:

Հռոմն ամբողջ զարդարված էր ծաղիկներով, իսկ երեկոյան՝ հրավառության ճրագներով: Քաղաքը դուրս էր թափվել տներից և ուզում էր թագավորին տեսնել: Մինչև իսկ տների կտուրները լցված էին մեծ բազմությամբ: Հրապարակի մեջտեղում, ուր պիտի կատարվեր մեծ հանդեսը՝ շարք-շարք կանգնել էր ժողովուրդը, սպիտակ շորեր հագած և դափնե պսակները գլուխներին, իսկ նրա շուրջը կանոնավոր շարքերով շարվել էր զինված զորքը:

Ներոնը եկավ հրապարակ, փայլուն հաղթական զգեստ հագած և շրջապատված ծերակուտականներով և թիկնապահ զորքով: Նա

¹ Կարելի է ըստ իս ենթադրել, որ Տրդատի այս խոնարհումը ներոնի առջև պարթևների և, հավանորեն, նաև հայերի մոտ ընդունված վասալական հպատակության ու հավատարմության հավաստիացումն էր և որոշ ծիսավորություն էր, որ համապատասխանում էր միջնադարյան եվրոպայի *hommagium*-ին (= *hommage*) և թուսաստանի *челобитие*-ին:

² *St' u Cass. Dio, LXIII, 1-7.*

բարձրացավ բեմ և նստեց իր համար պատրաստված կայսերական հատուկ գահի վրա: Այնուհետև եկան Տրդատը և նրա ուղեկիցները, որոնք առաջվա նման ծունկ իջան և խոնարհ գլուխ ավի՛ն: Հետո Տրդատը հանդիսավոր կերպով հայտնեց, որ ինքն Արշակունի Լ. Վաղարշի և Բակուրի եղբայրն է, Ներոնի ծառան է և եկել է կայսեր մոտ նրան ողջունելու համար, որպես իր Միհր աստուծուն: Իսկ Ներոնը պատասխանեց, որ տալիս է Տրդատին Հայաստանի թագավորությունը: Ապա կայսրը նրան հրամայեց բարձրանալ իր մոտ, համբուրեց նրան, նստեցրեց գահի վրա մի աստիճան ցած և դրեց նրա գլխին հայկական թագը: Հանդիսականները ցնծալի՛ն աղաղակներով ողջունեցին Հայոց թագավորին:

Հանդեսը վերջանալուց հետո հռոմեական ծերակույտի հրամանով տեղի ունեցավ շքեղ ներկայացում Պոմպեյոսի մեծ թատրոնի մեջ, որն ամբողջ, բոլոր իր կահկարասիքով զարդարված էր ու պատած ոսկով, թանկարժեք կերպասներով և ծիրանիով. և հենց այդ պատճառով հռոմայեցիներն այդ օրն անվանել էին «ոսկեօր»: Ներկայացումը վերջացավ ճոխ խնջույքով:

Թագադրության տոնակատարությունները վերջանալուց հետո՝ Հայոց թագավորը, ինչպես վկայում է Կասսիոս Դիոնը՝ ստացավ Ներոնից զանազան նվերներ, որոնց արժեքը հասնում էր մոտ 50 միլիոն դենար-դրաքմեի կամ 200 միլիոն սեստերցի (=մոտ 50.000.000 ֆրանսական ոսկի ֆր.): Հռոմեական կայսրը թույլ տվեց, որ վերանորոգվի Արտաշատը և Տրդատն իր մայրաքաղաքի վերաշինության համար Իտալիայից տարավ իր հետ Հայաստան բազմաթիվ արհեստավորներ, որ նրան տվել էր Ներոնը:

66 թվին մեր թվականությունից հետո Տրդատն իր ուղեկիցների հետ վերադարձավ իր թագավորությունը և Հայաստանում նրա առաջին գործը եղավ Արտաշատի վերաշինությունը, որն ի պատիվ հռոմեական կայսեր անվանվեցավ Ներոնեյա (Neroneia), այսինքն՝ Ներոնի քաղաք¹:

Հռոմեա-պարթևական փոխզիջական համաձայնության շրջանորհիվ, որը հետևանք էր, անշուշտ, հռոմայեցիների պարտության Հռանդեյայի մոտ, Հայաստանում վերջնականապես հաստատվեց պարթև Արշակունիների իշխանությունը և Հայաստանն այնուհետև դառավ Արշակունիների երկրորդ թագավորությունը (Secundo-

¹ Ի հիշատակ հռոմայեցիների հաշտությունների հայկական և պարթևական պատերազմների ընթացքում Ներոնի ժամանակ կտրված են եղել 58, 61, 62 և 63 թվերին (մեր թ. հ.) պղնձե, արծաթե և ոսկե դրամներ՝ զանազան մակագրություններով:

genitur): Թեև Տրգատ Ա-ը Հայաստանի նկատմամբ ճանաչել էր Հռոմի գերիշխանությունը, սակայն Հռոմի այդ գերագույն իշխանությունը, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել էր Մոմզենը¹, գրեթե մի ձևականություն էր և ավելի անվանական էր, քան իրական: Տրգատի փառահեղ հանդեսները փաստորեն ոչ այլ ինչ էին, քան Հռոմի զինվորական վարկը և քաղաքական հեղինակությունը փրկելու պատվավոր մի միջոց: 66 թվից հետո (մեր թվ. հ.) Հայաստանը գտնվելու էր ակնհայտորեն ո՛չ թե հռոմեական, այլ պարթևական ազգեցության շրջանակի մեջ:

Տրգատ Ա-ի հանդիսավոր թագադրությունը տասնամյա պատերազմից հետո և Արշակունյաց թագավորության հիմնումը Հայաստանում պատմական, իհարկե, խոշորագույն անցքեր էին, ուստի և հայ ժողովրդական ավանդություններում նրանց հիշողությունը պահպանվել էր երկար դարերի ընթացքում: Ինչպես արդեն ցույց է տվել Վարապետյանը², այդ ավանդությունները պահված են մասամբ Խորենացու Արտաշես Բ-ի պատմության մեջ, որի գլխավոր աղբյուրն էր «Հայոց երկն վիպասանաց»:

Վիպասանքի համապատասխան հատվածներից պարզ երևում է, որ առաջին Արշակունի թագավորը Հայաստանում, ինչպես և Պոլեմոն Ա-ի որդին՝ Զենոնը (Արտաշես Գ-ը), կոչվել էին Արտաշեսյան թագավորության հիմնադրի անունով Արտաշես, որ եղել է, հավանորեն, Հայաստանի թագավորների տիտղոսը, ինչպես Արշակը պարթևների և Կեսարը հռոմայեցիների մոտ:

Վիպասանքի մեջ հիշված է եղել, օրինակ, որ Հայաստան եկել էր և պատերազմում էր Արտաշեսի դեմ «Դոմետոմն», որը, իհարկե, ո՛չ թե Դոմետրիանոս կայսրն է, ինչպես սխալմամբ ենթադրում է Խորենացին, այլ հռոմայեցիների զորավար Դոմետիոս Կորբուլոնն է:

«Այս բանը կամենալով երգել առասպելների մեջ,—պատմում է Խորենացին,—ասում են, թե եկել էր մի ոմն Դոմետ, որ ինքը Դոմետրիանոս կայսրն է. բայց ո՛չ թե ինքն էր եկել այստեղ, այլ նրա հրամանը և զորքերը այլաբանորեն նրա անունովն են կոչվում»:

[«Զայս կամելով երգել յառասպելսն՝ Դոմետ զոմն ասեն եկեալ, որ է ինքն կայսրն Դոմետրիանոս. ոչ ինքն եկեալ

¹ Römische Geschichte, V, էջ 384.

² Տե՛ս «Քննական պատմություն», Բ., էջ 242—250:

այսր, այլ զհրաման նորա և զզօրս այլարանելով յանուն նորա կոչեն»¹։

Տրդատ Ա.-ի մասին, բացի Վիպասանքի հիշատակութիւնից, գոյութիւն են ունեցել և այլ պատմական ավանդութիւններ, սակայն հորենացու և Ագաթանգեղոսի մոտ այդ տեղեկութիւնները վերագրվել են Տրդատ Մեծին (297—330 մեր թվ. հ.)։ Տրդատ անունով նրանց հայտնի է եղել միմիայն Տրդատ Մեծն թաղավորը։

Օրինակ, Ագաթանգեղոսի Պատմութեան 126-րդ գլխում մանրամասն նկարագրված է Տրդատ Մեծի ճանապարհորդութիւնը Կոստանդիանոսի մոտ Հռոմ ուղեկցութեամբ Գրիգոր Լուսավորչի, Արիստակեսի և Աղբիանոսի, նաև շորս բռնիքների, նախարարների ու բազմաթիվ զորքի, որոնց թիվը, Ագաթանգեղոսի ասելով, հասնում էր մոտ 70.000-ի։ Գարագաշյանը միանգամայն ճիշտ է մատնանշում, որ Տրդատ Մեծի և Լուսավորչի այս երթը Հռոմ «լոկ կեղծիք» է² և արձագանք է Տրդատ Ա.-ի ուղևորութեանը Հռոմ, որ մանրամասն նկարագրված է հունա-հռոմեական աղբյուրներում։

Նույն այս Տրդատ Ա.-ի ճանապարհորդութեանն է վերաբերում, Ադոնցի կարծիքով³, անգիր հին գրույցներից վերցված Ագաթանգեղոսի նաև մի այլ վկայութիւնը, որը վերագրված է դարձյալ Տրդատ Մեծին։ Խոսելով իր Պատմութեան 11-րդ գլխում Տրդատ Մեծի պատժական արշավանքների մասին Պարսկաստան և Ասորեստան՝ Ագաթանգեղոսը նրա այս անվերջ ասպատակութիւնների առթիվ տալիս է հետևյալ հետաքրքիր վկայութիւնը։

«Այս առթիվ,—ասում է Ագաթանգեղոսը,—պատշաճ համարվեցին հետևյալ խոսքերը, որ գտնվում էին առակների կարգի ասացվածքներում, թե «իբրև խրոխտ Տրդատը, որը խիզախաբար ավերեց գետերի թումբերը և իր հանդուգն լինելով մինչև իսկ ցամաքեցրեց ծովերի հորձանքները»։ [«Վասն այսորիկ պատշաճեցան բանքս այս ի բանս կարդի առակաց, թէ «իբրև զսէզն Տրդատ, որ սիգալովն աւերեաց զթումբս գետոց, և ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալն իւրում զյորձանս ծովուց»]⁴։

Այս խոսքի իմաստն այն է, ասում է Ադոնցը, որ թագավորը ծովով ճանապարհորդել էր այնպես, ինչպես ցամաքով⁵։

1 Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, II, ԾԴ, էջ 185 (Տփղիս, 1913)։

2 «Քննական պատմութիւն»։ Գ., էջ 358—361։

3 «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 433, ծան. 2։

4 Ագաթանգեղոս, ԺԱ, էջ 71 (Թիֆլիս, 1914, Ղուկասյան մատենադարան)։

5 «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 433, ծան. 2։

Մեջրերված այս պատմական աղոտ հիշողութիւնները հայ Արշակունիների հարստութեան հիմնադրի մասին, որ համապատասխանում են օտար աղբյուրների հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկութիւններին՝ պարզ ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ի ժամանակի պատմական անցքերը խոր տպավորութիւն էին թողել և նյութ էին դառել անգիր բանահայտութեան:

61 թվին (մեր թվ. հ.), տասնամյա պատերազմից հետո, Հայաստանում սկսվեց Արշակունիների դինաստիայի իշխանութիւնը և նրա մեջ այնուհետև սկսեց, բնականաբար, ավելի ևս ուժեղանալ իրանական պետականութեան և իրանական կուլտուրայի ազդեցութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕՏԱՐ ԴԻՆԱՍՏԻԱՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԸ

1. Աղեքսանդր, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդին, 34—31 մ. թ. ա.
2. Արիստարգան, Ասորլատականի Արտավազդ թագավորի որդին, 2—4 մ. թ. հ.
3. Արտավազդ Գ, Արիստարգանի որդին, շուրջ 4—6 մ. թ. հ.
4. Տիգրան Ա, Հրեատտանի Հերովդես Մեծի թոռը, շուրջ 6 մ. թ. հ.
5. Վանան, պարթևների Հրահատ Դ թագավորի որդին, մտավորապես 11 թ. մ. թ. նետ մինչև 16 մ. թ. հ.
6. Ջևան կամ Արտաշես Գ, Պոնտոսի Պուլիմոն թագավորի և Պիթաղորիսի որդին, 18—34 մ. թ. հ.
7. Արշակ, պարթևների Արտավան Գ թագավորի մեծ որդին, 34—35 մ. թ. հ.
8. Միհրդատ, վրաց Փարասման թագավորի եղբայրը, 35—37 և 43—51 մ. թ. հ.
9. Հոսրոմիդդ, վրաց Փարասման թագավորի որդին, 51—52
10. Տրդատ, պարթևների Վազարշ Ա թագավորի եղբայրը, 52—60 մ. թ. հ.
11. Տիգրան Ա, Տիգրան Ե-ի Աղեքսանդր եղբոր որդին, 60—61 մ. թ. հ.
12. Տրդատ, պարթևների Վազարշ Ա թագավորի եղբայրը 62 թվից հետո (66 թվին Հայաստանի թագը ստացավ Հոմոսմ ներոնից):

Ազգացուցակ Տիգրան Ե եւ Տիգրան Զ բազմազորների

Հերովդես Մեծ, Հրեաստանի թագավոր

Արքեդալոս, Կապադոկիայի թագավոր
(Կինը՝ հայ թագավորի աղջիկ)

Աղեքսանդր, Կինը՝

Գլափյուլբա

Աղեքսանդր

Տիգրան Ե (շուրջ 6 մ. թ. հ.)
Թղ. Հայոց

Տիգրան Զ թղ. Հայոց (60-61 մ. թ. հ.)

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

Anderson J. G. G., Cambridge Ancient History, vol. X, 1934, էջ 254—261, 273—282, 743—772.

Aslan Kévork, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909.

Քասաղչյան Կ. Յ., *Իսկահան պատմություն Հայոց*, Կ. Պոլիս, 1914:

Брюсов В., Летопись исторических судеб армянского народа, М., 1918.

Փարբեյան Հ., *Տիեզերական պատմություն*, հատ. Ա և Բ, Վիեննա 1849—1852.

Կարազյան Ա. Մ., *Քինական պատմություն Հայոց*, Ա—Գ, Քիֆլիս, 1895.

Կեյցեր Հ., *Համաստ պատմություն Հայոց*, Թարգմ. Հ. Գր. վ.- Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897.

Gutschmid Alf. von, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888.

Պարբեյան Հ., *Ստույգ Հայոց պատմություն*, Քիֆլիս, 1914:

Duruy Victor, Histoire des Romains, t. II, Paris, 1890.

Drumann, Geschichte Roms, bearbeitet von P. Groebe, Band IV, Berlin, 1899.

Նո, *Հայոց պատմություն*, հատ. Ա, Քիֆլիս, 1917:

Халатьянц Г., Очерк истории Армении, М., 1910.

Carcopino J., Histoire Générale *Պլոցի*, Histoire ancienne, troisième partie, Histoire Romaine, t. II, 2—César, Paris, 1937.

Cary M., Ormerod H. A., Tarn W. W., Cambridge Ancient History, vol. IX, The Roman Republic 133—44 b. c., գլուխներ VIII, IX, XIV.

Костанянц К., История Арменин, краткий очерк, М., 1911.

Homo Léon, Histoire Générale *Պլոցի*, Histoire ancienne, troisième partie, Histoire Romaine, t. III, Le Haut-empire, Paris, 1933.

Huart Cl., La Perse antique et la civilisation iranienne, Paris, 1925.

Моммсен Ф., Римская история, том второй, перевод В. Н. Неведомского, М., 1887.

Նուլիի, Римская история, том третий, перевод А. Веселовского, М., 1887.

Mommsen Th. Römische Geschichte, Bd. V, dritte Auflage, Berlin, 1886.

Morgan J., Histoire du peuple armenien, Nancy—Paris—Strasbourg, 1919.

Justl F., Geschichte Irans, Grundriss der iranischen Philologie, II Band, 5. Lieferung, Strassburg, 1903.

Huze B., Очерк римской истории и источниковедения, издание третье, СПб. 1910.

Нич К. В., История римской республики, М., 1908.

Զամչյան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Ա., Վենետիկ, 1784:

Պալասանյան Ստ., Պատմութիւն Հայոց, երկրորդ տպագրութիւն, Քիֆլիս, 1895.

Rostoutzeff M., Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Bd. 1, Leipzig, 1929.

Sandalgian Jos., Histoire documentaire de l'Arménie, t. II, Rome, 1917.

Tarn W. W., Cambridge Ancient History, v. X, Cambridge, 1934, էջ 31—34, 47—50, 71—82, 112—114.

Tournebize F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900.

Ферреро Г., Величие и падение Рима, т. 1, перевод А. Захарова, М., 1915.

բ. ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899—1901.

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Աստուրյան Հ. Յ., «Քաղաքական վերաբերութիւնները ընդէջ Հայաստանի և Հռովմայ 190-էն և Ք. մինչև 428 յ. Ք», Վենետիկ, 1912.

Джавахов И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905.

Эмин Н. О., Исследования и статьи, М., 1896.

Энгельс Ф., Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1932.

Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, 1910.

Халатьянц Г., Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, М., 1896.

Его же, Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского, М., 1903.

Christ W., Geschichte der griechischen Litteratur bis auf die Zeit Justinians, dritte Auflage, München, 1898.

Kiepert H., Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878.

Հյուրշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Հ. Բ. Պիլեղիկեյանի, Վիեննա, 1907, Աղդ. մատեն. ԾԳ:

Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, 1895.

Hultsch Fr., Griechische und römische Metrologie, zw. Bearbeitung, Berlin, 1882.

Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930.

Մանանդյան Հ., Տեղագրիկամբ Հին Հայաստանում, Երևան, 1934:

Նույնի, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936.

Նույնի, Տիգրան Բ և Հռոմը, նոր լուսաբանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների, Երևան, 1940.

Նույնի, Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930.

Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Choren., Berlin, 1901.

Նույնի, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919.

Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

Март Н. Я., Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915.

Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

Chapot Victor, La province romaine préconsulaire d'Asie, Paris, 1904.

Նույնի, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête Arabe, Paris, 1907.

Wachsmuth Curt, Einleitung in das Studium der alten Geschichte, Leipzig, 1895,

Вебер Макс, Аграрная история древнего мира, перевод под редакцией Д. И. Петрушевского, М.

Քարամյան Ն., Պարթևները Պարսկաստանում և նրանց հարաբերությունները Հայոց հետ, Վաղարշապատ, 1857:

Ա. Արմենների գաղթը և նրանց հնագույն հայրենիքը:—Բ. Արմենների ներգաղթի ուղղությունը և նրանց հնագույն գաղթավայրերը:—Գ. Արմենները դաշնակից մեդացիների:—Դ. Արմենները Աֆեմեյան Պարսկաստանի ախրապետության տակ:—Ե. Արևելյան և արևմտյան Արմենիան ըստ Քսենոփոնի:—Զ. Արմենների տնտեսական և հասարակային կենցաղն ըստ Քսենոփոնի:

Հայերի ծագման մասին գոյություն ունեն երկու կարգի աղբյուրներ: Առաջին կարգի աղբյուրներն են Հին Կտակարանը և Մար Աբասի կամ Անանունի ու Մովսես Խորենացու պատմական երկերը, որոնց մեջ մանրամասն պատմված է հայերի նախահայր Հայկ նահապետի առասպելը: Այս կարգի տեղեկությունները, թեև հետաքրքիր են, սակայն, իրապես, կամ քրիստոնեական շրջանի հայ և օտար մատենագիրների կոահումներ են և կամ առասպելական ավանդություններ են, որոնք չեն կարող համարվել ստույգ և արժանահավատ:

Շնորհիվ պատմագիտության, լեզվագիտության և այլ գիտությունների անսահման զարգացմանը 19-րդ և 20-րդ դարերում հայերի ծագումը այժմ լուսաբանվում է լեզվաբանության, մարդաբանության և արևելագիտության նոր տվյալների ու նաև արձանագրական ու մատենագրական օտարազգի հին աղբյուրների վկայությունների օգնությամբ, որոնք մատչելի են դառել մեզ միայն նոր ժամանակներում:

Հին Հայաստանի սլատմության հնագույն շրջանի համար կարևորագույն աղբյուրներն են, նախ և առաջ, ուրարտյան, ասորեստանյան և, մանավանդ, հին պարսկական բեհուագիր արձանագրությունները: Հատկապես այս վերջինների մեջ հիշատակված են առաջին անգամ հայերի նախնիքների և նրանց երկրի արմինիյա (Arminiya) և Արմինա (Armina) անունները, իսկ հռչակավոր Բեհիստունի արձանագրության մեջ մանրամասն նկարագրված է

նաև արմենների 521—520 թ. ապստամբությունը Վշտասայան Դարեհ Ա-ի դեմ:

Ուշադրության արժանի են, գլխավորապես, հին-պարսկական հետևյալ արձանագրությունները¹

1. Բեհիստունի ժայռի վրա (Bisutun, Βαγίστανα, τὸ Βαγίστανον ἕρως Համադանից Բաղդատ տանող ճանապարհի վրա) փորագրված Դարեհ Ա-ի (522—486 մեր թվ. առաջ) երեքլեզվյան ընդարձակ արձանագրությունը:

2. Հին Պարսկաստանի Պերսեպոլիս մայրաքաղաքում գտնված Դարեհ Ա-ի արձանագրությունը:

3. Նաքշ-ի՝ Ռուստամում գտնվող (Պերսեպոլիսից 15 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք) Դարեհ Ա-ի գերեզմանի պատի վրա փորագրված արձանագրությունը:

4. 1935 թվին Պերսեպոլսում գտնված Քսերքսեսի նոր մեծ արձանագրությունը²:

5. Վանա ժայռի հարավային ճակատի վրա գտնված Քսերքսեսի արձանագրությունը:

Վերոհիշյալ հինգ դրուսների համար հիմնական աղբյուր են նաև հունա-հռոմեական հին հեղինակների, գլխավորապես, Քսենոփոնի, Հերոդոտի և Ստրաբոնի կարևոր վկայություններն Արմենիայի ու արմենների մասին, որ մատնանշված են կամ թարգմանաբար մեջ են բերված իմ այս աշխատության բնագրում և հավելվածում:

Նշանավոր այս հույն հեղինակներից առաջինը, Քսենոփոնը (մոտավորապես 430—355 մեր թվ. ա.), մասնակցել էր Կրտսեր Կյուրոսի արշավանքին իր եղբոր՝ Արտաքսերքսես Մնեմոնի դեմ և Կունաքսայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո հունական արշավազորի հետ վերադարձել էր Հայաստանի և Տրապիզոնի վրայով Հունաստան (401—400 մեր թվ. ա.): Իր Ἀνάβασις կամ «Արշավանք» աշխատության մեջ նա նկարագրում է հույների նահանջը և թանկարժեք տեղեկություններ է հաղորդում, ի միջի այլոց, նաև Արմենիայի այն շրջանների մասին, որոնց միջով անցել էին հույները²: Նույն այս հեղինակը գրել է նաև Κύρου παιδεία («Կյուրոսի կրթությունը») երկը, որը թեև քաղաքական վեպ է,

¹ Sk'ս Ս. Ельницкий, Новая надпись Ксеркса. Вест. древ. ист., 1940, I (II), էջ 168—172:

² Sk'ս Anabasis, գիրք. III, գլ. 5, 15—18. IV, 1, 1—28. 2, 1—28. 3, 1—34. 4, 1—22. 5, 1—36. 6, 1—27. 7, 1—27. V, 5, 1 և 16—17. 6, 36. VII, 8, 25:

սակայն իր մեջ պարունակում է ուշագրավ հին ավանդություններ արմենների մասին¹, որոնք ըստ իրենց էության կարող են որոշ շափով լինել պատմական:

Արմենիայի և հատկապես արմենների ծագման և արևմուտքից արևելք գաղթի մասին առանձնապես կարևոր են Հերոդոտոսի և Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունները: Հերոդոտոսը (մոտավորապես 484—425 մեր թվ. առ.), որը ծնվել էր Փոքր Ասիայի ծովափնյա Հայիկարնաս քաղաքում՝ պատմական իր հռչակավոր երկը հույն-պարսկական պատերազմների մասին, որոնց մասնակցել էին նաև արմենները՝ գրել էր Նգիստոսում ու Առաջավոր Ասիայում կատարած իր երկար ճանապարհորդություններից հետո: Ավելի քան հավանական է, որ նա ևս, ինչպես և Քսենոփոնը, նույնպես անձամբ եղել էր Հայաստանում և արմենների ու նրանց երկրի մասին² գրել էր, գլխավորապես, այն, ինչ որ ինքը տեսել էր կամ լսել էր իր ճանապարհորդությունների ընթացքում:

Իսկ հույն աշխարհագիր Ստրաբոնը (մոտավորապես 64 մեր թվ. առաջ—19 մեր թվ. հ.), որը ծնվել էր Փոքր Հայքի հարևան պոնտական Ամասիա քաղաքում՝ իր Աշխարհագրության մեջ մանրամասն նկարագրել է Հին Հայաստանը, Իբերիան և Աղվանքը, տեղ տալով նաև այդ երկրների պատմության: Հատկապես Արտաշեսյան Հայաստանի աշխարհագրության պատմության համար Ստրաբոնի աշխատությունը խիստ արժեքավոր է՝ իբրև գրեթե ժամանակակից աղբյուր:

Ա Ղ Ր Յ Ո Ի Ր Ն Ե Ր

Հին Կտակարան, Մենդոց, գլ. Ժ, 2—3, Ա. Մնացորդաց, գլ. Ա, 5—6. Մարգար. Երեմիայի, գլ. ՄԱ, 27. Մարգար. Եզեկիելի, գլ. ԻԷ, 14 և գլ. ԼԸ, 6:

Diodori, Bibliotheca Historica, ex recens. L. Dindorfii, vol. I—V, Lipsiae, 1866—1868.

Eudoxos, Մտեփանոս Բյուզանդացու մոտ 'Αρμενία = *Eustathios*, Comment ad Dionysii Periegesin, V, 694. տե՛ս C. Müller, Geogr. Graeci minores, II, էջ 341:

Herodoti, Historiarum libri IX, Bibl. Teubn. տե՛ս նաև История в 9-ти книгах, перев. Ф. Г. Мищенко, т. I—II. Москва, 1885—6, 2-е изд. — М. 1888.

Homeri, Illas, ed. Guil. Dindorf, Leipzig.

C. Plinii Secundi, Naturalis Historiae, տե՛ս Histoire naturelle de Plinie, avec la traduction en français, par M. È. Littré, t. I—II. Paris, 1883.

¹ Տե՛ս Cyropaedia, II, 1, 6. 4, 9—32. III, 1, 1—43. 2, 1—31. 3, 1—5. V, 3, 38 և VIII, 4, 24.

² Տե՛ս Herod., I, 72, 180, 194. III, 93, 94. V, 49, 52. VII, 73, 79.

Strabonis, Geographica, recogn. A. Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925. տե՛ս նաև „География Страбона в семнадцати книгах“, перевод Ф. Г. Мищенко, М., 1879.

Xenophontis, Expeditio Cyri (Ἀναβάσις), recensuit Arnoldus Hug, Lipsiae, 1878.

Նույնի, Cyropaedia, recen. A. Hug, Lipsiae, 1878.

«Աղաքանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանի, Տիգրս, 1909.

«Կորին, Պատմութիւն վարուց և մահուան Մեսրոպայ վարդապետի», Վենետիկ, 1894.

«Մովսիսի ետրևագույ. Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարութչյանի, Տիգրս, 1913.

«Յովհաննու կարողիկոսի Իրախանակերտեցույ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912.

«Աերէոսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն ի Հերակլն», Ս. Պետերբուրգ, 1879.

«Փառասոսի Սուգանդացույ. Պատմութիւն Հայոց», երկրորդ տպագր., Վենետիկ, 1889.

Գ Ր Ի Կ Ի Լ Ն Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Աղոնց Ն., Տորք սասմած Ին Հայոց, Հուշարձան, Վիեննա, 1911, էջ 389—394.

Նույնի, «Արուեստ Գրոնիսեայ քերականի և հայ մեկնութիւնք նորին», Պետրոպոլս, 1915.

Թատաշյան Կ., «Գարեհի արշաւանին ի Հայս», Բանասեր, հատ. Ա, Պարիս, 1899, էջ 6—45.

Գարբրեյան Հ. Հ., «Յանկովսեանայ Կիրոսի խրատու պատմութիւնք», Վիեննա, 1843.

Götze Alb. Das Hettiter Reich, Der alte Orient, 1929.

Delitzsch Fr. „Wo lag das Paradies?“, Leipzig, 1881.

Նույնի, Neuer Kommentar über die Genesis, Leipzig, 1887.

Эмин П. О., Династический список Хайкидов, Москва, 1884.

Lehmann-Haupt C. F., Reisebriefe, Sitzungsberichte der Berl. Akademie, 1900.

Kiepert H., Die geographische Stellung der nördlichen Länder in der phönikisch-hebräischen Erdkunde, Monatsberichte der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1859.

Նույնի, Ueber älteste Landes-und Volksgeschichte von Armenien, Monatsberichte der Kön. Preuss. Akademie der Wiss. zu Berlin, 1869.

Նույնի, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878.

König Fr. W., Relief und Inschrift des Königs Darius I, Leiden, 1938.

Кончено Ж. и Захаров А., Хетты и хеттская культура, М.—Л., 1924.

Kretschmer Paul, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen, 1896.

Նույնի, Der nationale name der Armenier Haikh, Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-histor. Klasse, I—VII, 1932, էջ 1—9. տե՛ս նաև «Հանդէս Ամսօրեայ», 1933, հուլիս—օգոստոս, էջ 429—432.

- Кананцян Гр.*, Chetto-armeniaca, Ереван, 1932.
- Նույնի*, К происхождению национального имени грузин *Khativeli* *Երևանի պետական համալսարանի «Փիտական աշխատություններ»*, հատ. XI. *Երևան*, 1939, էջ 5—21.
- Hrozny B.*, Die Sprache der Hethiter, Leipzig, 1916—1917.
- Նույնի*, Хеттские народы и языки, Вест. др. ист., № 2, 1938, էջ 18—33.
- Մանանդյան Հ.*, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վրեննա, 1928.
- Март Н. Я.*, Бог Sabazios у армян, СПб., 1911, Известия Имп. Академии Наук, 1911.
- Նույնի*, Ани, Л.—М., 1934.
- Markwart J.*, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen, 1896, տե՛ս նաև *Philologus*, Bd. 54 և 55.
- Նույնի*, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, Leipzig, 1905, տե՛ս նաև *Philologus*, Supplementband X, Heft 1.
- Նույնի*, Le berceau des Arméniens, Revue des études arméniennes. Paris, 1928, t. VIII, fasc. 2, p. 210—245.
- Նույնի*, «էջ մը Հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, Թ. 2, փետրվար.
- Meyer Ed.*, Geschichte des Altertums, Bd. II, 1 Abt., 1928.
- Murad Fr.*, Ararat und Masis, Studien zur armenischen Altertumskunde und Litteratur, Heidelberg, 1901.
- Никольский М. В.*, Клинообразные надписи ванских царей, открытые в пределах России, М., 1893, տե՛ս Древн. Восточные, т. 1, вып. 3.
- Շարեֆ Մ.*, «Հայաստան, Քրդաստան և արևմտեան Պարսկաստան բարեխղան-տարբերության սեպագրերու համաձայն», Թարգմ. Հ. Բ. Պիլեդիկյանի, Վրեննա, 1904.
- Partsch Jos.*, Geologie und Mythologie in Kleinasien, Berlin, 1888.
- Патканов К.*, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб., 1881.
- Пиотровский Б. Б.*, Урарту древнейшее государство Закавказья, Ленинград, 1939.
- Roth Karl*, Die Bedeutung des Armentschen, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, 11—12, նոյեմբեր—դեկտեմբեր, էջ 741—750.
- Sayce A. H.*, The cuneiform inscriptions of Van, deciphered and translated, Journal of the Royal Asiatic Society, 1882—1930.
- Weissbach F. H.*, Die altpersischen Inschriften, Grundriss der Iranischen Philologie, Bd. II, Lieferung 5, Strassburg, 1903, էջ 54—74.
- Weissbach F. und Bang W.*, Die altpersischen Keilinschriften, Leipzig, 1893.
- Տաշյան Հ.*, «Ուսումն դասական հայերէն լեզուի», Վրեննա, 1920.
- Tomaschek W.*, Die alten Thraker, I—II, Wien, 1893—1894.
- Forrer E. und Ungrad. Alzi*, Reallex. der Assyriologie, I, 88—90, 1928.

Է. Արմենական երկրներ Աղևսանդր Մակեդոնացու և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում:—Ը. Մեծ Հայքը, Մոսիլը և Փոքր Հայքը Սելևկյանների տիրապետության շրջանում:—Թ. Արտաշեսյան և Զարեհյան թագավորությունների հաստատումը Հայաստանում:

Աղեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակաշրջանի պատմության համար ամենակարևոր վստահելի աշխատությունն է փոքրասիական հույն պատմագիր Փլավիոս Արրիանոսի «Աղեքսանդրի արշավանք» (*Ἱστορία Ἀλεξάνδρου ἀνάβασις*) երկը, որը թեև գրված է երկրորդ դարում մեր թվականությունից հետո, սակայն հիմնված է, գլխավորապես, Աղեքսանդրի արևելյան արշավանքին մասնակցողների՝ Եգիպտոսի թագավոր Պտղեմեոս Ա-ի (323—285 մեր թվ. առաջ) և Արիստոբուլոսի հիշատակարանների վրա:

Բացի Արրիանոսից Աղեքսանդր Մեծի և նրա արշավանքների ընդարձակ պատմությունը գրել է (հավանորեն, առաջին դարում մեր թվ. հ.) նաև հռոմեական պատմագիր Կվինտուս Կուրտիուս Ռուտիլը, որն օգտվել էր, մեծ մասամբ, հունական մեզ անհայտ աղբյուրներից: Սրա «Աղեքսանդր Մեծի Մակեդոնացու պատմությունը» (*Historiae Alexandri Magni Macedonis*) շարադրված է ճարտասանական արվեստի կանոնների համաձայն և, թեև, մեծ մասամբ, կասկածելի է ու անարժանահավատ, բայց, այնուամենայնիվ, հետաքրքիր է ու կարևոր այն տեսակետից, որ Աղեքսանդր Մակեդոնացու մասին տեղ-տեղ նրա մեջ արձագանք են գտել թշնամական կարծիքները հակառակորդ կուսակցության:

Աղեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների և, մասնավորապես, Հայաստանի մեջ այդ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած պատմական անցքերի մասին թուուցիկ ու հարկանցի տեղեկություններ հաղորդում են մեջընդմեջ, գլխավորապես, Դիոդորոս Սիկիլիացին և Պոլիբիոսը:

Դիոդորոսը, որը ծնվել էր Սիկիլիայի Անգյուրիոն քաղաքում առաջին դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ՝ գրել է ընդհանուր կամ տիեզերական ընդարձակ պատմություն, որը կրում է «Պատմական գրադարան» (*Βιβλιοθήκη ιστορική*) անունը: Նրա այս երկը բաղկացած է 40 գրքից և գրեթե ամբողջությամբ բանաքաղված է կարևոր հին աղբյուրներից: Նրա քաղվածքները, որ վերաբերում են Աղեքսանդրի հաջորդներին, առանձնապես կարևոր են, որովհետև իր գրքի այդ մասում Դիոդորոսն օգտվել է պատմական աշխատությունից Հիերոնիմոս Կարդիացու, որը Աղեքսանդր

Մեծի Եվմենեսս զորավարի մտերիմ բարեկամն էր և հետադերսանդրյան շրջանի ամենանշանավոր ու լուրջ պատմագիրներից մեկն էր: Հավանորեն, հենց այս Հիերոնիմոսի երկից կարող էր մասամբ օգտված լինել նույնպես և Պլուտարքոսը Եվմենեսի կենսագրությունը գրելիս¹, որն, ինչպես տեսանք, Աղեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո նշանակվել էր Կապպադոկիայի կուսակալ:

Հայոց պատմության ավելի ուշ ժամանակների՝ Արտաշեսյան ու Զարեհյան թագավորությունների սկզբնական շրջանի համար՝ ուշագրավ աղբյուրներ են, բացի Ստրաբոնի աշխարհագրությունից. Պոմպեյուս Տրոգուսի և Պոլիբիոսի պատմական երկերը:

Այս հեղինակներից առաջինը Օգոստոս կայսեր իշխանության ժամանակ, առաջին դարի վերջերում մեր թվականությունից առաջ, գրել է լատիներեն լեզվով պատմական ընդարձակ մի աշխատություն, որի վերնագիրն է «Փիլիպպոսյան պատմութիւնք»: Իր այդ 44 գրքից բաղկացած աշխատության մեջ Պոմպեյուս Տրոգուսը շարադրել էր ըստ հունական հին աղբյուրների այն բոլոր ժողովուրդների ու թագավորությունների պատմությունը, որոնք առաջացել էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալ պետության քայքայումից հետո: Տրոգուսի այս խիստ կարևոր աշխատությունից, դժբախտաբար, պահպանվել են միայն գրքերի նախաբանները ու նաև համառոտ հատվածներ, որ անշնորհք ու անփույթ կերպով քաղել ու համառոտել է II կամ III դարի (մեր թվ. հ.) հեղինակ Յուստինուսը:

Նույն այս ժամանակաշրջանի մյուս կարևոր աղբյուրն է խոշոր ու նշանավոր հույն պատմագիր Պոլիբիոսը, որը II դարում մեր թվականությունից առաջ գրել է նույնպես ընդհանուր պատմություն ('Ιστορίαι) և նկարագրել է 220—146 թվերի (մեր թվ. առաջ) պատմական անցքերը, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանը, երբ Հռոմը սկսել էր նվաճել և քաղաքականապես իր ազդեցությանը ենթարկել Միջերկրական ծովի շուրջը գտնվող հունական և արևելեկյան երկրները: Միջանկյալ կերպով Պոլիբիոսը թանկարժեք սեղեկություններ է հաղորդում նաև իրեն ժամանակակից Մեծ Հայաստանի, Փոքր Հայքի, Մոփքի և Ատրպատականի թագավորությունների մասին:

ԱՂՔՑՈՒՐՆԵՐ

Appiani Alexandrini, Historia Romana, lib. XI, De rebus syriacis, m. l. u. ed. L. Mendelssohn, 2 vol., Bibl. Teubn. (Lipsiae, 187 9).

¹ *St. u. Wachsmuth, Einleitung in das Studium der Alten Geschichte, Leipzig, 1895, էջ 583.*

Arriani, De expeditione Alexandri, recogn. *Robertus Geier*, Lipsiae, 1873.
Diodori, Bibliotheca Historica, ex recens. *L. Dindorfii*, vol. 1—V, Lipsiae, 1866—1868.

Herodoti, Historiarum libri IX, Bibl. Teubn.

Curtius Rufus, Historiae Alexandri Magni, edidit *E. Hedicke*, Lipsiae, 1816.

Memnonis, Historiarum Heracleae Ponti, ed. *C. Orellius*, Lipsiae, 1816.

Justinus M. Juniani, Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi, ex recens. *Fr. Rühl*, Lipsiae, 1915.

C. Plinii Secundi, Naturalis Historiae, առ'ս Histoire naturelle de Pline, avec la traduction en français, par *M. É. Littré*, t. 1—II, Paris, 1883.

Plutarchi vitae, graece et latine, հրատ. *Th. Döhner-ի* & *F. Dübner-ի*, vol. II, Eumenes, Parisiis, 1877.

Polyaeni, Strategematicon libri octo, rec. *Ed. Wollfflin*, ed. Teubn.

Polybii histotiae, rec. *L. Dindorf*, Bibl. Teubn., առ'ս հասկ „Всеобщая история в 40 книгах“, перевод *Ф. Г. Мищенко*, 3 тома, М., 1890—1899.

Strabonis, Geographica, recogn. *A. Meineke*, vol. 1—III, Lipsiae, 1915—1925.

Xenophontis, Expeditio Cyri, rec. *A. Hug*, Lipsiae, 1878.

Fragmenta historicorum graecorum, ed. *K. Müller*, II & IV.

«Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի & Ս. Հարությունյանի, Տիգրս, 1913.

«Համառոտ պատմութիւն Վրաց, ընծայեալ Չուանչլերի պատմիչի», Վենետիկ, 1884.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Babelon Ernest, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890.

Beloch Julius, Griechische Geschichte, dritter Band, I und II Abteil., Strassburg, 1904.

Droysen J. G., Histoire de l'Hellénisme, II & III, Paris, 1884—1887.

Kiepert H., Monatsschrift der K. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.

Манандян Я. А., Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, Вест. древн. истории, 3—4 (12—13). М., 1940.

Markwart J., Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Choren., Caucasia, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig, 1930.

Կուլմի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen, 1896.

Մեյիֆուր-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի & հայերի մասին, հատ. Ա., Երևան, 1934:

Meyer Fd., Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1925.

Նյուիֆեր Հին Հայաստանի պատմութիւն, Երևան, 1935:

Reinach Th., Mithridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890.

Тер-Аветисян С. В. Археологическое обследование городища и крепости «Древний Армавир», Научный сборник Армфана, Ереван, 1941.

Տեր-Հակոբյան Ս., Արմավիրի երկրորդ նորագույն արձանագրությունը, «Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության», Երևան, 1935, էջ 145—150.

Տումաշեկ Վ., Սասուն և Տիգրիսի ազբերաց սահմանները, Սարգս. Հ. Ս. Պիլեգրիկյանի, Վիեննա, 1896.

Орбели И. А., Расшифровка древних надписей, «Известия», 31 января 1941 г.

Fabricius, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888.

Գ Լ ՈՒ Խ Ն Ե Ր Ժ — Ժ Զ

Ժ. Տիգրան Բ-ը և հայ-պոնտական դաշինքը:—ժԱ. Հայաստանն աշխարհապաշտման պետություն:—ժԲ. Հելլենիզմի գորեղացումը Հայաստանում և Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնումը:—ժԳ. Միհրդատի պարտությունը և վախուստը Հայաստանում ու նոր պատերազմի պատրաստությունը հայերի դեմ:—ժԴ. Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան և Տիգրանակերտի սառումը:—ժԵ. 68—67 թվերի կռիվները և Լուկուլլոսի նահանջը:—ժԶ. Պոմպեյոսի արշավանքը և Տիգրանի հաշտությունը նրա հետ.

Տիգրան երկրորդի դարաշրջանը քաղաքական ու սոցիալական ցնցումների ալեկոծ մի ժամանակաշրջան էր, երբ վճռական ու արմատական փոփոխության էր ենթարկվում ո՛չ միայն Հայաստանի, այլև Արևմտյան Ասիայի ճակատագիրը: Սակայն այդ մեծ հեղաշրջումը և, մասնավորապես, այն պատմական անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Հայաստանում՝ խեղաթյուրված են մեծ շափով պատմագիտական բոլոր երկերում և մինչև իսկ դասական համարված ուսումնասիրություններում:

Խեղաթյուրումների գլխավոր պատճառներից մեկը պետք է համարել, անտարակույս, սկզբնաղբյուրների կողմնապահ ու աշատու տեղեկությունները, որ անվերապահ կերպով հյուրընկալվել են պատմական նորագույն երկերում:

Միհրդատ-Տիգրանյան դարաշրջանի հիմնական սկզբնաղբյուրներն են ականատեսների և ժամանակակից հեղինակների գրությունները՝

1. Սուլլայի, Լուկուլլոսի, Պոմպեյոսի պաշտոնական տեղեկագրերը.

2. Սուլլայի հիշատակարանը.

3. Թեոփանես Միտիլենացու գրած Պոմպեյոսի կռիվների պատմությունը.

4. Արքիաս Անտիոքացու վիպերգը.

5. Սալլուստիոսի պատմությունը և

6. Կիկերոնի ճառերը:

Գլխավորապես հենց այս սկզբնաղբյուրներից օգտված պիտի լինեին, անշուշտ, մեծագույն մասը հետագա պատմիչների: Բայց հիշյալ զեկուցագրերը, ինչպես և նման կարգի գրությունները, համաձայն քննական նորագույն հետազոտությունների՝ միանգամայն անվստահելի են:

«Զեկուցագրերի հեղինակները,—ասում է Ռեյնարը¹,— վստահ լինելով, որ իրենց ստերը չեն մերկացվի՝ ուղցնում էին իրենց հաշողությունները, թաքցնում իրենց անհաշողությունները, իսկ երբեմն իրենց պարտությունները հայտարարում էին իրեն հաղթություններ,—Մուրենան, օրինակ, որը պարտություն էր կրել՝ արժանացել էր հաղթահանդեսի: Նրանք ծայր աստիճան շափազանցրել են թշնամիների զորաթվերն ու կորուսաները, իսկ իրենցը համապատասխան շափերով պակասեցրել: Սրինակ, իր զեկուցագրում Տիգրանակերտի կովի մասին Տիգրանի զորքերի թիվը Լուկուլլոսը ցույց է տվել մոտ 250.000 մարդ, մինչդեռ ուրիշ աղբյուրներ նույն զորքի թիվը հաշվում են միայն 80.000 մարդ²: Նույն այս կովում իր կորուստը նա համարում է 5 սպանված և 100 վիրավոր, մինչդեռ թշնամու կորուստը ենթադրում է աննվազն 30.000 մարդ: Եվ Լուկուլլոսն այդ արել է, հետևելով Սուլլայի օրինակին, ու կարելի է փոսահ լինել, որ Պոմպեյոսը՝ միևնույն ուսուցչի աշակերտը, առավել ևս զերազանցել է իր նախորդներին»:

Նման շափազանցված ու սուտ տեղեկություններ հաղորդում են իրենց հովանավորների՝ Լուկուլլոսի և Պոմպեյոսի մասին՝ նաև Արքիաս Անտիոքացին ու Թևոփանես Միտիլենացին:

Համեմատարար ավելի արժանահավատ են համարվում Սալլուստիոսը և Կիկերոնը: Սակայն հոռմեական այս հեղինակները ևս, որոնք օգտվել էին, հավանորեն, վերոհիշյալ զեկուցագրերից կամ նման աղբյուրներից՝ ղերծ չեն ըստ իս որոշ շափազանցություններից:

Հոռմեական և հունական ավելի ուշ շրջանի աղբյուրները պետք է բաժանել երկու խմբի:

Առաջին խմբին են պատկանում հոռմեական սկզբնաղբյուրների վրա հիմնված երկերը, իսկ երկրորդ խմբին՝ այն հունական աշխատությունները, որոնց աղբյուր են ծառայել փոքրասիական բանավոր ավանդությունները և կամ գրավոր կորած երկերը:

¹ Տե՛ս Mithridate Eupator, 418—419.

² Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 57:

Առաջին խմբի պատմական աղբյուրներից սուանձնապես կարևոր է համարվում հայրենասիրական ոգով զրված, աչառու ու կողմնապահ Տիտուս Լիվիուսի պատմությունը, որը համառոտել են կամ մեծ չափով օգտագործել Ֆլորուսը, Եվտրոպիուսը, Օրոզիուսը, Փրոնտինուսը և ուրիշները: Նույն այս խմբի աղբյուրներ են համարվում նաև Պլուտարքոսը և Ապպիանոսը, որոնց մաս Տիգրան Բ-ի ու Հայաստանի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկությունները պահպանված են ամբողջությամբ:

Առաջինն այս հեղինակներից, Պլուտարքոսը, գրել է, ինչպես հայտնի է, Սուլլայի, Լուկուլլոսի և Պոմպեյոսի կենսագրությունները: Սակայն Պլուտարքոսի այս գրվածքները պարզապես ներբողներ են ու խրատական պատմվածքներ, որոնց մեջ պատմական փաստերը հաճախ քողարկված են կամ գունավորված են, մեծ մասամբ, հօգուտ մեծարված ու հերոսացված հռոմեական զորավարների: Եվ ուշագրավ է, որ հենց Պլուտարքոսի չափազանցություններն ու ակներև հերյուրանքները մեջ են բերվում շարունակ պատմագիտական նորագույն երկերում:

Մյուս հեղինակը, Ապպիանոսը, բացի Լիվիուսից օգտվել է նաև փոքրասիական կորած աղբյուրներից, հավանորեն, Նիկոլայոս Դամասկացուց և Պոսիդոնիոսից: Հատուկ ուշադրության արժանի են Ապպիանոսի պատմության այն մասերը, որոնք քաղված են փոքրասիական շեզոք այս հեղինակներից:

Երկրորդ խմբի՝ հելլենիստական Արևելքի հունական երկերը՝ դժբախտաբար, շատ քիչ են և չեն պահպանված իրենց ամբողջական բովանդակությամբ: Այս աղբյուրներից կարևորագույնն է Մեմնոնի «Հերակլեյայի պատմությունը», որի մեջ միջանկյալ կերպով տեղեկություններ են հաղորդված Լուկուլլոսի արշավանքի մասին Հայաստանում: Մեմնոնի այն վկայությունները, որոնք քաղված են Հերակլեյայի հին ժամանակագրություններից՝ ավելի ճիշտ են ու արժանահավատ, քան հռոմեական ինքնագործ ու միտումնավոր հաղորդագրությունները:

Միանգամայն վստահելի է ու արժանահավատ բացի Մեմնոնից նաև Ստրաբոնը, որը ծնվել էր պոնտական Ամասիա քաղաքում 63 թվին (նախքան մեր թվ.): Սրա նախնիքները բարձր պաշտոններ են վարել Պոնտական թագավորության մեջ և եղել են ակա-նավոր զինվորականներ: Իր ազգականներից ու հայրենակիցներից նա լսած կլիներ, անշուշտ, և հավաքած տեղեկություններ Միհրդատյան մեծ դարաշրջանի մասին, որը նա նկարագրել էր իր «Պատմական հիշողություններ» (Ἱστορικὰ ὑπομνήματα) աշխատության

մեջ: նա օգտվել էր միաժամանակ բազմաթիվ սյունտական հին պատմագիրների երկերից, որոնց նա իր աշխարհագրության մեջ անվանում է «Միհրդատյան մատենագիրներ» (τὰ Μιθριδάταια συγγραφέωντες)¹: նրա պատմական մեծ աշխատության կորուստը պետք է համարել, անշուշտ, պատմական գրականության ամենամեծ կորուստներից մեկը:

Ստրաբոնի երկերից պահպանվել է միմիայն նրա աշխարհագրությունը, որի մեջ կան, բարեբախտաբար, միջանկյալ ու համառոտ տեղեկություններ թե Միհրդատյան կռիվների և թե Արտաշեսյան Հայաստանի ու Տիգրան Բ-ի մասին:

Մի քանի կարևոր վկայություններ, որ քաղված են, ըստ երևույթին, փոքրասիական շեղոք աղբյուրներից, ունի նաև Փլեգոն Տրալլեսցին իր «Օլիմպիականք»-ում:

Ինչպես տեսնում ենք, երկրորդ խմբի երկերից մնացել են միմիայն հատուկապես և րնգմիջվող վկայություններ, որոնք չեն կարող հիմք ծառայել պատմական անցքերի մանրամասն վերականգնման: Սակայն պահպանված այս վկայությունները, որոնք դիմակազերծ են անում հոմեական աղբյուրների ստերն ու ազավաղումները՝ պարզ ցույց են տալիս, որ այս վերջինների մինչև իսկ ընդունելի համարված վկայություններից պետք է օգտվել ամենամեծ զգուշությամբ:

Այդ անհրաժեշտ զգուշավորությունը բնավ չէ պահված, դրժբախտաբար, ո՛չ եվրոպական և ո՛չ էլ հայկական գիտական երկերում:

Մեր աշխատության մեջ ճշտված են ըստ հնարավորության, աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությամբ, հոմեական հեղինակների հերյուրանքներն ու շափազանցությունները, և Տիգրան Բ-ի ու նրա դարաշրջանի պատմությունը տրված է նոր լուսաբանությամբ:

Ա. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

1. Սուլլայի, Լուկուլլոսի, Պոմպելյոսի պաշտոնական տեղեկագրերը՝ ուղարկված հոմեական սենատին Դարդանոսի դաշնագրից, Տիգրանակերտի առումից և Միհրդատի մահից հետո:

Այս գրություններից, որոնք չեն հասել մեր ձեռքը, օգտվել են Կիկերոնը, Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և ուրիշները:

2. Սուլլայի հիշատակարանից (Commentarium rerum gestarum), որը նույնպես կորած է՝ օգտվել են Պլուտարքոսը, Լիվիոսը և ուրիշները: Որոշ հատվածներ, որ պահպանվել են այդ հիշատակարանից՝ հրատարակել է Պե-

¹ Տե՛ս Str., XI, 2, 14.

տերը. տե՛ս *Peter*, *Historicorum Romanorum fragmenta*, *Կրկնորդ հրատարակութիւն*, էջ 127 ևն:

3. Սալլուստիոս (*87—34 մեր թվ. առաջ*), տե՛ս *Historiarum fragm.*, ed. *Fr. Kritzius*, Leipzig, 1853 & *Historiarum reliquiae*, ed. *B. Maurenbrecher*, fasc. I—II, 1891, 1894, Սալլուստիոսի երկը, որից պահպանվել են կարևոր հատվածներ՝ լավագույն աղբյուրն է համարվում *Լուկուլլոսի արշավանքների մասին*:

4. Կիկերոն (*106—43 մեր թվ. առաջ*)—ճառեր, նամակներ են, տե՛ս *Pro lege Manilia* կամ *De imperio Gn. Pompeii*, *Pro Murena*, *Pro Sestio*, *Pro Archia poeta*, *Pro Flacco* & *Academicorum libri duo*: Համեմատե՛ ճառերի ուսուցիչն թարգմանութիւնը՝ „*М. Туллий Цицерон, Полное собрание речей в русском переводе*“, под ред. *Ф. Зелинского*, т. I, СПб. 1901.

Բ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

1. Պոլիբիոս Ապամեացին (*մոտավ. 135—51 մեր թվ. առաջ*), որը գրել է Պոլիբիոսի պատմութեան շարունակութիւնը, նաև, հավանորեն, ինչպես ենթադրում է Իէյնաքը¹, Պոմպեյոսի արշավանքների պատմութիւնը (տե՛ս *Str.*, XI, 1, 6): Պահպանված են և հրատարակված են հատվածներ. տե՛ս *C. Müller*, *Fragmenta historicorum graecorum*, III:

2. Իեոփանես Միտիլենացին, որն անձամբ մասնակցել էր Պոմպեյոսի արշավանքներին, ավել է սրանց պատմութիւնը՝ գունավորված ի նպաստ Պոմպեյոսի: Պահպանված հատվածները հրատարակված են Մյուլլերի ժողովածուի երրորդ հատորում. տե՛ս *Fragn. hist. graec.*, III:

3. Արքիաս Անտիոքացին, որն ուղեկցել էր Լուկուլլոսին և մասնակցել նրա արշավանքներին՝ գրել է հատուկ մի վիպերգ ի մեծարումն Լուկուլլոսի: Ուշագրավ է, որ նաև այս կորած բանաստեղծական ներբողն աղբյուր է ծառայել Լիվիոսին և Պլուտարքոսին (տե՛ս *Reinach*, *Mithridate Eupator*, էջ 427):

Գ. ՀՈՍՏԻԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ ԹՊՈՍՏՈՍՅԱՆ ԵՎ ԱՎԵԼԻ ՈՒՇ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ

1. Տիտուս Լիվիոսի (*59 թ. մեր թվ. առաջ—17 մեր թվ. հետո*) ընդարձակ պատմութիւնից, որ վերաբերում է Տիգրան Բ-ի շրջանին՝ պահպանվել են համապատասխան գրքերի համառոտ բովանդակութիւնները (*periochae*) և քաղվածքներ *Ֆլորուսի*, *Սվարոպիոսի*, *Օրոզիոսի* և ուրիշ հեղինակների երկերում:

2. Պոմպեյոս Տրոգուսը, որը ժամանակակից էր Լիվիոսին՝ գրել է ընդհանուր պատմութիւն (*Historiae Philippicae*), որի նախաբանները և համառոտ բովանդակութիւնը պահպանվել են Յուստինուսի երկում. տե՛ս *M. Juniani Justinii, Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi, ex rec. Fr. Ruchl*, Lipsiae, 1915.

3. Վելլեյոս Պատերկուլոսը, որը ժամանակակից էր Տիբերիոս կայսեր (*14—37 մեր թվ. հ.*), գրել է համառոտ հոմեական պատմութիւն, տե՛ս *Vellei Paterculi, Ex historiae Romanae libris duobus quae supersunt*, ed. *C. Halm*, *Bibl. Teubn.*

¹ *Mithridate Eupator*, էջ 426:

4. Յրոնտինուար, որը ժամանակակից էր Դոմիտիանոսի (81—96 մեր թվ. հ.)՝ գրել է *Strategematon libri 4*, Bibl. Teubn.

5. Տլորուար գրել է երկրորդ դարի առաջին կեսում (մեր թվ. հ.) հռոմեական պատերազմների պատմությունը մինչև Օգոստոս Նա օգտվել է, գլխավորապես, Լիվիուսի ընդարձակ պատմությունից. տե՛ս *Flori Julii, Epitomae de T. Livio bellorum annorum DCC libri II*, ex rec. C. Halm, Bibl. Teubn.

6. Եվտրոպիուսը կազմել է չորրորդ դարում համառոտ մի ձեռնարկ հռոմեական պատմության մինչև 364 թ. (մեր թվ. հ.), տե՛ս *Eutropii Breviarium histor. Roman.*, rec. Fr. Ruchl, Bibl. Teubn.

7. Օրոզիուս քահանայի Սպանիայում գրված հեթանոսական աշխարհի համառոտ պատմությունը պարունակում է իր մեջ քաղվածքներ հնագույն երկերից և ունի կարևոր մանրամասնություններ Լուկուլլոսի և Պոմպեյոսի արշավանքների մասին. տե՛ս *Orosii Pauli, Historiarum adversus paganos libri VII*, recen. C. Zangemeister, Bibl. Teubn.

Գ. ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ՕԳՈՍՏՈՍԱՆ ԵՎ ԱՎԵԼԻ ՌԻՇ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ

1. Մտրարոն (63 մեր թվ. ա.—19 մեր թվ. հ.). տե՛ս *Strabonis, Geographica*, recogn. A. Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925.

2. Նիկոլայոս Իամասկացին, Հերոդոս Մեծի (37—4 մեր թվ. առ.) քարտուղարը, գրել է ընդհանուր պատմություն, որից մնացել են միայն հատվածներ. տե՛ս C. Müller *Fragm. hist. graec.*, III: Այս պատմությունն ազդել է ժառանգի Ապոլիանոսին:

3. Պլուտարքոսը (մոտ. 46—120 մեր թվ. հ.) գրել է Սուլլայի, Լուկուլլոսի, Պոմպեյոսի, Սերտորիուսի, Կրասոսի և այլ կենսագրություններ. տե՛ս *Plutarchi vitae graecae et latinae, Փարիզի հրատ. Th. Döhner-ի և F. Dübner-ի, հատ. I—V, 1846—1855*,

4. Հովսեպոս Փլավիոսը (ծնվ. է 37/38 թվ. մեր թվ. հ.) գրել է «Հրեական պատերազմ» և «Հրեական հնախոսություն» երկերը. տե՛ս *Josephi Flavii, opera omnia*, recogn. Eman. Bekker, Bibl. Teubn.:

5. Փլեգոն Տրալլեսցին, Հաղրիանոս կայսեր (117—138 մեր թվ. հ.) ժամանակակից հեղինակը՝ գրել է ժամանակագրական մի երկ «Օլիմպիադաներ» վերնագրով (Ὀλυμπιάδες), որից մնացել են հատվածներ. տե՛ս C. Müller, *Fragm. hist. graec.*, III.

6. Ապսիանոս Աղեքսանդրիացին, որը ժամանակակից էր Հաղրիանոս (117—138 թ. մեր թվ. հ.) և Անտոնինոս (138—161 մեր թվ. հ.) կայսրների՝ գրել է հռոմեական պատմություն, որի մեջ Տիգրան-Միհրդատյան դարաշրջանի անցքերը նկարագրված են 11-րդ և 12-րդ գրքերում (XI—Συριακή, XII—Μεθριδάτειος). տե՛ս *Appiani Alexandrini, Historia Romana*, ed. L. Mendelssohn, 2 vol. Bibl. Teubn.

7. Մեմնոնը (ժամանակն անհայտ) գրել է Հերակլեյոսի պատմությունը. տե՛ս *Memnonis, Historiarum Heracleae Ponti*, ed. C. Orellius, Lipsiae, 1816:

8. Կասսիուս Դիոնը (մոտավ. 155—235 մեր թվ. հ.) գրել է հռոմեական պատմություն. տե՛ս *Cassii Dionis Cocceiani, Historiarum Romanorum quae supersunt*, ed. Boissevain, vol. I, Berolini, 1895:

1. *Diodorus*, Biblioth. histor., ex recensione L. Dindorfii.
2. *Isidori Characeni*, Stathmoi Parthicot տե՛ս C. Müller, Geogr. graeci min., I.
3. *Lucianus*, Makrobioti, Bibl. Teubn.
4. *Herodoti*, Historiarum libri IX, Bibl. Teubn., տե՛ս նաև սուսերեն թարգմանությունը՝ Փ. Գ. Мищенко-ի, М., 1885.
5. *C. Plinii Secundi*, Naturalis Historiae. տե՛ս Histoire naturelle de Pline, avec la traduction en français, par M. É. Littré, t. I—II, Paris, 1883.
6. *Polybii historiae*, Bibl. Teubn. տե՛ս նաև „Всеобщая история в 40 книгах“, перевод Ф. Г. Мищенко, т. I—III, М., 1890—1899.
7. *Ptolemaei Geographia*, ed. C. Müller, Parisiis, 1901.
8. *Valeri Maximi factorum et dictorum memorabilium libri IX*, rec. C. Kempt, Bibl. Teubn.
9. *C. Cornelii Taciti opera*, ad. Weise, t. I, Annalium libri XVI, Lipsiae, 1829.
10. «Մովսիսի Խորենացույ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատութ. Մ. Աբեղյանի Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913:
11. «Փաւստոսի Բուզանդացույ, Պատմութիւն Հայոց», հրկրորդ տպագր., Վենետիկ, 1889:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Belck W.*, Majafarkin und Tigranakerta, Zeitschrift für Ethnologie, 1889.
- Նույնի*, Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge bis in die Ebene von Alaschert, Verhandl. der Berl. anthropol. Gesellschaft, 1899.
- Gutschmid Alf. von*, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, Mém. de l'Acad. Imper. des sciences de St.-Pét., 1887.
- Eckhardt Kurt*, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. IX, Heft 4 և Bd. X, Heft 1—2. տե՛ս նաև Վ. Գարանֆիլյանի հայերեն թարգմանությունը, «Տիգրան Բ և Հայ-լուկուլլյան պատերազմները», Վիեննա, 1926. Ազգ. մատ. ճԺԳ:
- Karbe Hans*, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen Gymnasiums zu Berlin, 1898.
- Չարիեր Ա.*, Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ազաթանգեղոսի և Խորենացույ համեմատ, թարգմ. Հ. Հ. Վ. Տաշյանի, Վիեննա, 1899. Ազգ. մատ. ԼԵ:
- Kiepert H.*, Ueber die Lage der armenischen Hauptstadt Tigranokerta Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.
- Kiepert H.*, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.
- Манандян Я. А.*, Круговой путь Помпея в Закавказье, «Вестник древней истории». М., 1939, № 4.
- Markwart J.*, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen, 1896, Philologus, Bd. 54—55.
- Նույնի*, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Handes Amsorya. 1927, № 11.

Նույնի, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Choren., Caucasica, Fasc. 6,2 Teil, Leipzig, 1930.

Meyer Ed., Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1925.

Moltke H. von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1835—1839), Berlin.

Mommsen Th., Die Lage von Tigranokerta, Hermes, IX, 1887.

Reinach Th., Mithridate Eupator roi du Pont, Paris, 1890.

Sachau E., Ueber die Lage von Tigranocerta, Abhandl der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880.

Taylor E. G., Journal of a tour in Armenta, Kurdistan and upper Mesopotamia, տե՛ս սուսերն ի արգմանությունը Н. Астафьев-ի, Материалы для географии Азии. Турция, прилож. к тому II, Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис, 1874.

Fabricius, Theophranes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888.

Գ Լ Ռ Ի Խ Ժ Է — Ի Ա

ԺԷ. Կրասսոսի արշավանքը և Արտավազդ Բ-ի դաշնակցությունը պարթևների հետ:—ԺԹ. Անտոնիոսի պարթևական արշավանքը և Արտավազդ Բ-ի ողբերգական մահը:—ԺՓ. Արտաշես Բ-ի և հրա հաչոռդների համառ պայքարը Հայաստանի անկախության համար:—Ի. Յուստինոսի թագավորների անկայուն իշխանությունը Հայաստանում: ԻԱ. Հոռմեա-պարթևական տասնամյա պատերազմը և Արշակունյաց թագավորության հաստատումը Հայաստանում:

Կրասսոսի արշավանքի և Արտավազդ Բ-ի մասին մեր ձեռքը հասել են երկու իրարից անկախ կարևոր աղբյուրներ՝ Կասսիուս Գիոնը և Պլուտարքոսը, որոնք, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Գուտշմիզը¹, իրար հշտում են և լրացնում: Կասսիուս Գիոնը (մոտավ. 155—235 մեր թվ. հ.), որը ականավոր պաշտոնյայի զավակ էր և ծնվել էր Բիթանիայի նիկիա քաղաքում՝ կայսերական շրջանի ամենանշանավոր պատմադիրն է և գրել է «Հոռմեական պատմություն» (Ῥωμαϊκὴ ἱστορία) էնեասից սկսած մինչև 229 թիվը (մեր թվ. հ.): Կրասսոսի ժամանակաշրջանի համար (գիրք XL, 12—30) նրա գլխավոր աղբյուրը եղել է հոռմեական հայտնի պատմադիր Տիտուս Լիվիուսը (59 մեր թվ. առ.—17 մեր թվ. հ.), որը գրեթե ժամանակակից էր այդ շրջանի անցքերին:

Իսկ Պլուտարքոսը², որը գրել է Կրասսոսի կենսագրությունը,

¹ St'н Geschichte Irans, էջ 88, ժա՛ն. 2:

² St'н Plut., Crassus, XVI—XXXIII:

Թեև մասամբ նույնպես օգտվել էր Լիվիուսից, սակայն նա հատկապես այս կենսագրության համար ունեցել է իր ձևորի տակ ինչ-որ փոքրասիական իրազեկ հույն պատմագրի մեծարժեք մի աշխատություն: Գուտշմիզը ենթադրում է, որ այդ կարևոր երկր կարող էր լինել Հերոդոտես Մեծի (37—4 մեր թվ. առ.) խորհրդատու Նիկոլայոս Դամասկացու պատմությունը:

Անտոնիոսի պարթևական և հայկական արշավանքների մասին թեև մենք ունենք տարբեր հեղինակների վկայություններ, սակայն, ինչպես ենթադրում են, նրանք հիմնված են, մեծ մասամբ, Անտոնիոսի մոտ բարեկամ Դելլիուսի հաղորդակցությունների վրա, որոնք համարվում են կասկածելի: Մանրամասն կերպով այդ արշավանքները նկարագրել է Պլուտարքոսն Անտոնիոսի կենսագրականում¹, որի մեջ նա դեպի Անտոնիոսն ունի, ընդհանրապես, բարեկամական վերաբերմունք:

Ավելի թշնամական են Անտոնիոսի հանդեպ Կասսիուս Դիոնի² և հռոմեական մանր պատմագրերի՝ Ֆլորուսի, Եվարոպիուսի և ուրիշների՝ հաղորդագրությունները, որոնք բոլորն էլ օգտվել են, գլխավորապես, Տիտուս Լիվիուսի պատմությունից, որի բուն բնագրի մեծագույն մասը մեր ձեռքը չէ հասել:

Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակ տեղի ունեցած պատմական խոշոր անցքերը հիշատակված են նաև հրեական պատմագիր Հովսեպոսի «Հնախոսություն» (Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία) և «Հրեական պատերազմ» (Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου) երկերում: Այս նշանավոր հեղինակը, որը ծնվել է Երուսաղեմում 37 թվին մեր թվականությունից հետո և իր աշխատությունները գրել է առաջին դարում՝ կարևոր է այն տեսակետից, որ օգտվել է ո՛չ թե հռոմեական, այլ, գլխավորապես, հրեական և փոքրասիական-հելլենիստական ուրույն ու անկախ աղբյուրներից:

Բացի Կասսիուս Դիոնից և Փլավիոս Հովսեպոսից Օգոստոսյան շրջանի Հայաստանի պատմության համար հիմնական աղբյուր է «Գործք հանգուցյալ Օգոստոսի» (Res gestae Divi Augusti) կամ «Հիշատակարան Անկյուրական» (Monumentum Ancyranum) կոչվող հայտնի արձանագրությունը, որը փորագրված է լատիներեն և հունարեն լեզուներով ի պատիվ Օգոստոս կայսեր կառուցված և նրա անունը կրող Անկյուրայի (Անգուրայի) տաճարի սյուների

¹ Plut., Ant., XXXVII—LIV.

² St' u Cass. Dio, XLIX, 23—34.

վրա: Այս արձանագրութիւնը պատճենն է իր գործունեութեան մասին Օգոստոսի կազմած հաշվետվութեան, որ նա հրամայել էր գետեղել իր դամբարանի մուտքի մոտ: Հիշատակարանի մեջ կարեւոր տեղեկութիւններ են հաղորդված, ի միջի այլոց, Օգոստոս կայսեր արտաքին քաղաքականութեան և, մասնավորապէս, նաև Հայաստանի մասին¹:

Հետօգոստոսյան շրջանի պատմութեան, ինչպէս և հռոմեահայկական և հռոմեա-պարթևական տասնամյա պատերազմի համար մեր գլխավոր աղբյուրն է Կորնելիոս Տակիտոսը, որ հռոմեական ամենախոշոր պատմագիրն է կայսերական ժամանակաշրջանի: Տակիտոսը (մոտավ. 55—120 մեր թվ. հ.), որը բարձր պաշտոնյա էր և անդամ էր հռոմեական ծերակույտի՝ գրել է ընդհանուր պատմական երկու աշխատութիւն՝ «Տարեգրութիւններ» (Annales), որի մեջ տրված է Հռոմեական կայսրութեան պատմութիւնը Օգոստոսի մահից (14 մեր թվ. հ.) մինչև 69 թիվը, և «Պատմութիւն» (Historia), որը շարունակութիւնն է Տարեգրութիւնների և ընդգրկում է 69—96 թվերի ժամանակաշրջանը:

Օտարազգի թագավորների իշխանութիւնը Հայաստանում և, գլխավորապէս, Կորբուլոնի ու Պետուսի արշավանքները՝ ընդարձակ կերպով պատմված են Տակիտոսի վերոհիշյալ «Տարեգրութիւններում», իսկ Տրդատի ճանապարհորդութիւնը և նրա հանդիսավոր թագադրութիւնը Հռոմում մանրամասն նկարագրված են Կասսիոս Դիոնի Հռոմեական պատմութեան մեջ:

Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

Appiani Alexandrini, Historia Romana, lib. II, De bellis civilibus, ed. L. Mendelssohn, Lipsiae, 1879.

Dionis Cassii Cocceiani, Historia Romana, ed L. Dindorf, vol. I—V, Lipsiae, 1863—1865.

Eutropii, Breviarium histor. Rom., rec. Fr. Buehl, Lipsiae, Bibl. Teubn.

Ciceronis M. Tullii, Epistola ad familiares (XV) և Epistola ad Atticum (V), տե՛ս հրատարակ. Müller-ի, Lipsiae.

Horatii Flaccl, Q., opera, recens. O. Keller et A. Holder, 2 vol., Lipsiae, 1869—70.

Josephi Flavii, opera omnia, recogn. Imman. Bekker, Bibl. Teubn.

C. Plinii Secudi, Naturalis Historiae, տե՛ս Histoire naturelle de Pline, avec la traduction en français, par M. É. Littré, t. I—II, Paris, 1883.

¹ Տե՛ս Res gestae, Anc. V, 25—32. 39—43. VI, 1—6. 10—13.

Plutarchi, Crassus et Antonius. տե՛ս Plutarchi vitae, graece et latine, *Փարիզի հրատարակ.* Th. Döhner-ի և F. Dübner-ի, vol. I—V, 1846—1855.
„Res gestae divi Augusti“ (Monumentum Ancyranum), ed. Th. Mommsen, Berlin, 1883.

Seneca, De tranquill. animi, rec. Fr. Haase, Lipsiae, Bibl. Teubn.

Strabonis, Geographica, rec. A Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925,

Suetoni Tranquilli, De vita caesarum libri VIII, ed. M. Ihm (editio minor), Lipsiae, 1923.

Vellei Paterculi, Ex historiae Romanae libris duobus quae supesunt, ed. C. Halm, Lipsiae, Bibl. Teubn.

Vergili Maronis, Aeneis, rec. O. Ribbeck, Lipsiae, Bibl. Teubn.

Taciti, Cornelii libri qui supersunt, ed. C. Halm, 2 tomi, Lipsiae, Bibl. Teubn. տե՛ս նաև Կ. Տակիտոս, *քաղեց և լրատիւներէնից թարգմանեց Պ. Խոսիկյան.* Երևան, 1941:

Rufi Festi (Sexti), Breviarium rerum gestarum populi Romani, ed. Förster, 1874.

Flori, L. Arnaei, Epitomae de T. Livio bellorum annorum DCC libri II, ex recens. C. Halm, Lipsiae, 1879.

Xiphilini, Epitome, ed. Dindorf, Teubner, vol. V.

Ovidius Naso, P., ex recens. R. Merkelii, t. III, Tristia etc., Lipsiae, Bibl. Teubn.

«Ազարաճգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909:

«Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», երկ. տպ., Ս. Պետերբ., 1887:

«Մովսիսի Խորենացոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913:

«Պատմութիւն Սերէնսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին», ի լոյս ած Ք. Պ., Ա.—Պետերբ., 1879:

«Փաւստոսի Բուզանդացոյ, Պատմութիւն Հայոց», երկ. տպ., Վենետիկ, 1889:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Andersen G., Review of Henderson's Chronology, Jahresbericht des philol. Vereins zu Berlin, XXVII, 1901, էջ 318:

Babelon M. Ernest, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890.

Gutschmid Alf. von., Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren, Berichte über die Verhandlungen d. Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, 1876.

Gwatkin W. E., Cappadocia as a Roman procuratorial province. Univ. of Missouri Studies, Columbia, Miss., 1930.

Cary M., Classical Review, XXV, 1911, էջ 107:

Հայկունի Ս., *Բագրեանդ ջրարաշխ գաղառ, էջմիածին*, 1894:

Henderson B. W., The Life and Principate of the emperor Nero, London, 1903.

- Նույնի.** The Chronology of the wars in Armenia A. D. 51—63, Classical Review, XV, 1901.
- Herzfeld E.,** Sakastan, Archaeolog. Mitteilungen aus Iran, IV, 1932. էջ 1 և 2:
- Huntigton Ellsworth.** Verhandl. der Berlin. Anthropol. Gesell., 1900, էջ 149.
- Markwart J.,** Beiträge z. Geschichte und Sage von Eran, Zeitsch. d. Morgenl. Gesell. XLIX, 1895, էջ 628—673.
- Meyer Ed.,** Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1895.
- Շուր Վերներ.** Ներսիս կոյսեի արևելյան քաղաքականությունը, թարգմ. Մ. Հապոզյանի, Վիեննա, 1930.
- Spiegel F.,** Erantische Alterthumskunde, Bd, I—III, Leipzig, 1871—1878.
- Rawlinson H.,** Journ. Geogr. Society, Bd. X.

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

ՔՍԵՆՈՓՈՆ— «ԱՆԱԲՍՄԻՍ»

ՀԱՏՎԱԾ 1

Գիրք III, գլ. 5, 16—17:—(16) Ասում էին, որ սրանք [Կարգուխները] բնակվում են լեռներում և ուզում են ու թագավորին շեն հպատակվում. նույնիսկ նրանց վրա հարձակվել էր երբեմն արքայական զորքը թվով 120.000 հոգի, սակայն և ո՛չ մեկը նրանցից չէր վերադարձել երկրի դժվարանցանելիության պատճառով: Բայց նրանք մի ժամանակ համաձայնության էին եկել դաշտային շրջանի սատրապի հետ, որ հաղորդակցություն ունենան թե իրենք նրանց հետ և թե նրանք իրենց հետ: (17) Զորավարները որոշեցին, որ պետք է լեռների միջով ներխուժել Կարգուխների երկիրը, որովհետև, ինչպես ասում էին, անցնելով նրանց միջով՝ իրենք կգան Արմենիա, որը մեծ է ու բարեկեցիկ և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ: Այստեղից ասում էին, որ ամեն մեկը կարող է հեշտությամբ գնալ, ուր որ կամենա: Այնուհետև նրանք զոհ բերին, որպեսզի՝ ինչպես որ որոշել էին՝ ճանապարհն անցնեին հարմար ժամանակ: Նրանք երկչուղ էին կրում, որ յեռնանցքը կարող էր գրավել առաջուց թշնամին: Եվ հրամայեցին, որ ընթրիքից հետո բոլորը պատրաստվեն ճանապարհ գնալու ու հանգստանան, և երթի ելնեն, հենց որ նոր հրաման կտրվի:

ՀԱՏՎԱԾ 2

Գիրք IV, գլուխ 1, 5—13:—(5) Երբ արդեն գիշերվա և բոլորը պահն էր և գիշերվանից այնքան էր մնացել, որքան բալտիան և ու գաշտը մթնով անցնելու համար՝ նրանք վեր կացան ըստ հրամանի և, ճանապարհ ընկնելով՝ հասան լուսաբացին լեռան մոտ: (6)

Այժմ զորքին առաջնորդում էր Խեյրիսոֆոսը, վերցնելով իր հետ
 Եղածներին ու բոլոր թեթևազեններին, իսկ ետևից վերջապահ
 ծանրազենների հետ գնում էր Քսենոփոնը, որը շուներ ոչ մի
 թեթևազեն: Թվում էր, որ ոչ մի վտանգ չկար, եթե սարը բարձրա-
 ցողների վրա որևէ մեկը չհարձակվեր հետևից: (7) Եվ Խեյրիսո-
 ֆոսը բարձրացավ լեռան դագաթն առանց նկատելու թշնամիներից
 որևէ մեկին, իսկ հետո առաջ գնաց, և գագաթն անցնող զորքի
 մասերը ևս շարունակ հետևից գնում էին գյուղերը, որոնք գտնվում
 էին լեռների կիրճերում ու ձորերում: (8) Արդ՝ Կարդուխները,
 թողնելով տները՝ կանանց ու երեխաների հետ փախչում էին դեպի
 լեռները: Պաշարեղեն այստեղ շատ կար վերցնելու, և տները կա-
 հավորված էին բազմաքանակ պղնձի ամաններով, որոնցից ոչինչ
 չտարան Հելլենները. ոչ էլ մարդկանց հետապնդեցին, այլ նրանց
 խնայում էին, հուսալով, թե գուցե Կարդուխները, որոնք թշնամի
 էին թաղավորին՝ կհոժարեին, որ իրենք այդ տեղերով անցնեին,
 որպես բարեկամական երկրի միջով: (9) Իսկ պաշարեղեն, ուր
 որ մեկին պատահում էր՝ վերցնում էին, որովհետև անհրաժեշտ
 էր: Բայց Կարդուխները ո՛չ նրանց դիմումներն ուշադրության
 առան, ո՛չ էլ այլ կերպ բարեկամություն հաստատեցին: (10) Երբ
 լեռան դագաթից իջնում էին գյուղերը Հելլենների վերջին խմբերը՝
 արդեն մոտին էր—ճանապարհը նեղ լինելու պատճառով նրանց
 լեռը բարձրանալու և ցած իջնելը տևել էր ամբողջ մի օր—և այժմ
 Կարդուխներից ոմանք, հավաքվելով միասին՝ հարձակվեցին սրանց
 վրա և քարերով ու նետերով ոմանց սպանեցին ու վիրավորեցին:
 Կարդուխները թվով քիչ էին, որովհետև Հելլենները նրանց վրա
 հարձակվել էին անսպասելի կերպով: (11) Եթե այդ ժամանակ
 միասին հավաքվածները թվով ավելի շատ լինեին՝ զորքի մեծ
 մասը կարող էր մասնավել կորուստի: Եվ այդ գիշերը Հելլենները
 բանակեցին այդպես գյուղերում, իսկ Կարդուխները լեռների վրա
 շորս կողմը կրակ էին վառում շատ տեղերում և իրար ազդանշան
 էին տալիս: (12) Երբ լուսացավ՝ Հելլենների զորավարները և վաշ-
 տապետները ժողով արին և որոշեցին առաջ գնալ, վերցնելով
 իրենց հետ նուաբարձ գրաստներից միայն այն մասը, որն
 անհրաժեշտ էր և դիմացիուն, իսկ մյուսներին թողին, և արձակեցին
 նաև բոլոր վերջին ժամանակներում գերի ընկած ու զորքի մեջ
 եղած ստրուկներին: (13) Եթե գրաստները և գերվածները շատ
 լինեին՝ ճանապարհը դժվար էր դառնալու, և շատերը, որոնք
 դրանցով էին զբաղված՝ անմարտունակ էին լինելու, բացի այդ,
 մարդկանց շատ լինելու պատճառով՝ հարկավոր էր ճարել ու տա-

նել կրկնապատիկ կենսամթերք: Այս որոշելուց 'նստ' ազդարարի-
ցին կոշնակի միջոցով, որ այդպես անեն:

ՀԱՏՎԱԾ 3

Գիրք IV, գլուխ 2, 22:—(22) Այնուհետև հելլենական ամբողջ
զորքը միացավ և բանակ դրեց այստեղ [Կարդուխների երկրում]
բազմաթիվ ու գեղեցիկ տներում, որոնք հարուստ էին պաշարեղի-
նով. և գինի ևս շատ կար, որ պահում էին ծեփված հորերում:

ՀԱՏՎԱԾ 4

Գիրք IV, գլուխ 2, 27—28:—(27) Բարբարոսները [Կարդուխ-
ները] շատ նեղություններ էին պատճառում երբեմն նրանց, որոնք
բարձրանում էին, ու նորից, երբ ցած էին իջնում: Նրանք շատ
արագաշարժ էին, այնպես որ մոտիկից փախչում էին և խույս էին
տալիս. նրանք ուրիշ ոչինչ չունեին, այլ միայն աղեղներ և պարսա-
տիկներ: (28) Ամենալավ նետաձիգներն էին, աղեղներ ունեին
մոտավորապես երեք կանգուն երկարությամբ, իսկ նետեր՝ ավելի
քան երկու կանգուն: Նետ արձակելիս լարերը քարշում էին աղեղից
դեպի ցած և ձախ ոտքն առաջ դնում: Նետերն անցնում էին վահան-
ների և զրահների միջով:

ՀԱՏՎԱԾ 5

Գիրք IV, գլուխ 3, 1 —5:—(1) Այդ օրը Հելլենները գիշերեցին
գյուղերում հարթավայրից վերև կենտրիտես գետի¹ մոտ, որի
լայնությունն էր մոտավորապես երկու պլեթրոն² և որը բաժանում
էր իրարից Արմենիան ու Կարդուխների երկիրը: Հելլեններն այն-
տեղ հանգստացան և ուրախացան, տեսնելով դաշտը: Գետը Կար-
դուխների լեռներից հեռու էր 6 կամ 7 ստադիոն³: (2) Արդ՝ այժմ
նրանք մեծ հաճույքով գիշերեցին՝ ունեին պաշարեղեն և հիշում
էին հաճախակի բազմաթիվ անցյալ նեղությունները: Այն յոթը
օրը, որ նրանք Կարդուխների միջով էին անցել՝ բոլոր ժամանակ
մարտ էին վարել և ենթարկվել էին ավելի աղետների, քան այն
բոլորը միասին, որ կրել էին թագավորի և Տիսսափերնեսի կողմից:
Արդ՝ իբր ազատված այդ բոլորից՝ նրանք հանգիստ քնեցին:

¹ Արևելյան Տիգրիսը, որ այժմ կոչվում է Բոհտան-սու:

² Հունական պլեթրոնի երկարությունը հավասար էր այժմյան շափով 30,83 մետրի, տես *Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie*, Berlin, 1882, էջ 697:

³ Հավասար է 184,98 մետրի:

(3) Հետևյալ առավուտ զետի մյուս կողմը նրանք տեսան գին-ված ձիավորներ, որոնք արդելելու էին գետն անցնել, և ձիավոր-ներից վերև բլուրների վրա շարքերով կանգնած էին հետևակ զորքեր, որոնք արգելելու էին դուրս գալ Արմենիա: (4) Սրանք Օրոնտասի և Արտուխասի Արմեններն էին և Մարգերը և Խալդայները վարձ-կան: Ասում էին, որ Խալդայներն աղատ են ու ռազմասեր. իբրև գենք նրանք զործ էին ամուսն երկար վահաններ ու նիզակներ: (5) Բյուրները, որոնց վրա սրանք դասավորված էին, գետից հեռու էին երեք կամ շորս սլիկիսոն: Միակ տեսանելի ճանապարհը, որ դեպի վեր էր տանում, կարծես թե ձեռակերտ լիներ: Այստեղ Հելլենները փորձեցին գետն անցնել:

ՀԱՏՎԱԾ 6

Գիրք IV, գլուխ 1, 1—22:—(1) Գետն անցնելուց հետո Հելլեն-ները դասավորված շարքերով ճանապարհ ընկան Արմենիայի միջով մոտավորապես կես օրին և անցան դաշտավայրով ու լերկ բլուր-ներով ոչ ավելի, քան 5 փարսախ: Կոիվների պատճառով Կարդուխ-ների գեմ՝ գետի մոտ դյուղեր չկային: (2) Այն գյուղը, ուր նրանք եկան՝ մեծ էր, տներ սատրապի համար ապարանք-ամրոց և տների մեծազույն մասի վրա կային աշտարակներ: Պաշարեղենն էլ շատ առատ էր: (3) Այստեղից գնացին երկու օրվա ճանապարհ, տասը փարսախ, մինչև որ անցան Տիգրիս գետի ափունքները: Այնու-հետև դնային երեք օրվա ճանապարհ, 15 փարսախ, մինչև Տելե-բոաս գետը՝ Այս գետը գեղեցիկ էր, բայց ոչ մեծ. գետի շուրջը կային բազմաթիվ դյուղեր: (4) Իսկ այս երկիրը կոչվում էր արև-մտյան Արմենիա և նրա հյուպարքոսն էր Տիրիբազը, որը, թագա-վորին բարեկամ լինելով՝ երբ ներկա էր լինում, նրան ձիու վրա ինքն էր նստեցնում և ոչ ուրիշը: (5) Սա ձիավորների ուղեկցու-թյամբ մոտեցավ և, ուղարկելով մի թարգման՝ ասաց, որ ցան-կանում է բանտիցել հրամանատարների հետ: Զորավարները որոշեցին լսել և, մոտենալով այնքան որ կարողանան լսել՝ հարցրին թե ի՞նչ է կամենում: (6) Իսկ նա ասաց, որ ցանկանում է պայման կապել, որի համաձայն ո՛չ ինքը պիտի վնաս հասցնե Հելլեններին, ո՛չ էլ նրանք պիտի այրեն տները, իսկ պաշարեղեն կարող են վերցնել, որքան հարկավոր է: Զորավարները հավանություն տվին դրան և կապեցին այգսյիսի պայման: (7) Այստեղից նրանք գնացին

¹ Ըստ Մարկվարտի՝ Մեղ, այժմյան Կարա-սու, Տե՛ս Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus X, erstes Heft, էջ 237, համեմատե նաև «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, փետր., էջ 43:

ևրեր օրվա ճանապարհ՝ դաշտի միջով 15 փարսախա Իսկ Տիրիբադը
 նրանց հետևում էր իր գորքի հետ մոտ 10 ստապլումն Նեսափորու-
 թյան վրա: Եվ նրանք եկան մի ապարանք-ամրոցի մաս, որի
 շուրջը կային բազմաթիվ գյուղեր, լի բազում պաշարեղենով: (8)
 Երբ նրանք արդեն բանակել էին՝ գիշերը շատ ձյուն եկավ, և լու-
 սաբացին նրանք վճռեցին զորաշարքերը և զորավարներին տեղա-
 վորել գյուղերում, որովհետև ոչ մի թշնամի չէին տեսնում և կար-
 ծում էին, որ վտանգից ազատ են ձյան շատության պատճառով:
 (9) Այստեղ նրանք ունեին ամեն տեսակ պաշար, որ լավագույնն էր՝
 մսացու անասուններ, հաց, հին անուշահոտ գինիներ, շամիչ, ամեն
 տեսակ ընդեղեն: Բայց ոմանք, որոնք բանակից դուրս էին ցրվել՝
 ասում էին, որ իրր գիշերը տեսել են շատ լուսավորվող կրակներ:
 (10) Արդ՝ զորավարները կարծում էին, որ վտանգավոր կլինի
 զորքը տեղավորել բնակարաններում, այլ պետք է զորքը նորից
 հավաքել: Ուստի և նրանք միասին հավաքվեցին, մանավանդ որ
 թվում էր՝ թե եղանակը պարզվում է: (11) Նրանց գիշերելու ժա-
 մանակ անշափ շատ ձյուն եկավ, որ ծածկեց և զենքերը և պառկած
 մարդկանց. ձյունը կաշկանդեց նաև զրաւտների ոտքերը: Մարդիկ
 մեծ գանդաղությամբ էին վեր կենում, որովհետև եկած ձյունը
 մինչև իր հալչելը տաքացնում էր պառկածներին: (12) Բայց երբ
 Քսենոփոնը սիրտ արեց, մերկ վեր կացավ և սկսեց փայտ կոտրել՝
 մի ուրիշն էլ շուտով վեր կացավ և, ձեռքից առնելով՝ սկսեց ինքը
 կոտրել: Այնուհետև վեր կացան և մյուսները, կրակ վառեցին և
 յուզ քավեցին: (13) Յուղեր այստեղ շատ կային, որ գարծ էին ածում
 ձիթայուղի տեղ՝ խոզի ճարպ, կնճիթ, դառն նշի և բեկկնի յուղ: Կար-
 նակ սրանցից պատրաստված անուշահոտ յուղ: (14) Ապա այնու-
 հետև նորից որոշվեց, որ պետք է տեղավորվել գյուղերում և բնա-
 կարաններում: Արդ՝ զինվորները մեծ աղմուկով ու ցնծությամբ
 եկան դեպի բնակարաններն ու պաշարեղենը: Եվ նրանք, որոնք
 առաջ հեռանալիս ամբարտավանաբար այրել էին տները՝ տուժեցին
 և վատ տեղավորվեցին: (15) Հետո մի խումբ մարդկանց հեա-
 ուղարկեցին գիշերը դեպի լեռները Դեմոկրատես Տեմենիտեսին,
 ուր, ինչպես բանակից հեռացողներն էին ասել՝ կրակներ էին
 հեռվից տեսել: Թվում էր, որ սա առաջ ևս շատ այգալիսի լուրեր
 ճշտել էր, եղածը՝ որպես եղած, և չեղածը՝ որպես չեղած: (16) Սա-
 դնաց, բայց ասաց որ կրակներ չէ տեսել, և վերադարձավ, բռո-
 նելով ու բերելով իր հետ մի մարդ, որն ուներ պարսկական աղեղ,
 կապարճ և երկսայրի տապար, որ ունեն ամազոնուհիները: (17)
 Սրան հարցին, թե ո՞րտեղացի է. ասաց, որ պարսիկ է, գնում է

Տիրիբազի բանակի կողմից, որպեսզի պաշար վերցնե: Իսկ նրանք սրան դարձյալ հարցրին, թե որքան է զորքը և ինչու համար է հավաքված: (18) Սա ասաց, որ Տիրիբազն է, որն ունի թե իր ուժերը և թե վարձկան խալուբներ ու Տաոխներ: Եվ Տիրիբազը պատրաստվում է, ասաց նա, որ, սարն անցնելու ժամանակ՝ հարձակվի Հելլենների վրա այնտեղ կիրճերում, ուր գտնվում է միակ ճանապարհը: (19) Այս լսելուց հետո՝ զորավարները վճռեցին զորքը հավաքել: Եվ նրանք գնացին իսկույն այնտեղ գերված մարդու առաջնորդությամբ, թողնելով մնացողների մոտ պահապաններ և Սոֆայնետոս Սալումֆալացուն՝ իբրև զորավետ: (20) Երբ նրանք լեռներն անցնում էին՝ թեթև վահանակիրները առաջ ընկան և, տեսնելով բանակը, շտպասեցին ծանրազեններին, այլ աղաղակելով վագեցին դեպի բանակը: (21) Իսկ բարբարոսները, երբ լսեցին աղմուկը՝ չգիմացան, այլ փախան: Բայց նրանցից ոմանք, այնուամենայնիվ, սպանվեցին ու գրավվեցին մոտ 20 ձի, գրավվեցին նաև Տիրիբազի վրանը և նրա մեջ արծաթե ոտքերով գահույթները և ըմպանակները, բռնվեցին նույնպես հացարարներն ու մատովակները, ինչպես իրենք էին ասում: (22) Իսկ երբ ծանրազենների դորսպետներն այդ իմացան՝ նրանք վճռեցին վերադառնալ, որքան կարելի է շուտ, բանակ, որպեսզի այնտեղ մնացողների վրա որևէ հարձակում չլինի: Եվ իսկույն, փողը հնչեցնելով՝ նահանջի նշան տվին ու ետ դնացին և նույն օրն ևեթ հասան բանակ:

ՀԱՏՎԱԾ 7

Գիրք IV, գլուխ 5, 1—36:—(1) Հետևյալ օրը նրանք [Հելլենները] վճռեցին, որ սկսած է առաջ գնալ, որքան կարելի է արագ, նախքան նորից կհավաքվի թշնամի զորքը և կբռնե կիրճերը: Նրանք պատրաստվեցին և իսկույն ճանապարհվեցին խոր ձյան միջով, ունենալով բազմաթիվ առաջնորդներ: Եվ նույն օրն ևեթ նրանք անցան լեռան կառարը, ուր Տիրիբազը մտադիր էր հարձակում գործել, և այնտեղ բանակ դրին: (2) Այստեղից գնացին երեք օրվա ճանապարհ անմարդաբնակ երկրով, 15 փարսախ, մինչև Եփրատ գետը և անցան նրան, թրջվելով մինչև պորտ: Ասում էին, որ նրա ափունքները հեռու չէին: (3) Այստեղից նրանք խոր ձյան ու դաշտի միջով գնացին երեք օրվա ճանապարհ՝ 10 փարսախ (°): Երրորդ օրվա ճանապարհը խիստ ծանր էր. հյուսիսային քամին

¹ Հունարեն ձեռագրերն ունեն տարբեր թվեր, որոնք հնարավորություն չեն տալիս վերականգնել բուն բնագիրը:

փշուճ էր դեմից և ամեն ինչ միջով սառցնում էր ու յրտահար էր անում մարդկանց: (4) Այդ ժամանակ գուշակներից մեկն ասաց, որ պետք է զոհ բերեն քամուն. և նրանք զոհ բերին ու բոլորը պարզորեն զգացին, որ քամու սաստկությունը դադարում է: Այսն խորությունն էր մեկ գրկաշափ, ուստի և գրաստներից ու զերիներից շատերը կորստի մատնվեցին և զինվորներից ևս մոտ 30 հոգի: (5) Նրանք խարույկներ վառեցին ու գիշերն անցկացրին դրանց շուրջը: Փայտ կայանատեղում շատ կար, սակայն ուշ եկողները փայտ չունեին: Արդ՝ նրանք, որոնք ավելի շուտ էին եկել ու կրակ վառել, ուշ եկողներին չէին թողնում կրակի մոտ, եթե սրանք իրենց չէին տալիս ցորեն կամ ուրիշ ուտելիք, եթե ունեին: (6) Այդտեղ միմյանց նրանք տվին, ինչ-որ ամեն մեկն ուներ: Որտեղ որ խարույկներ էին վառել՝ կազմվել էին ձյան հալվելու պատճառով մեծ փոսեր մինչև պետիներ և այդ տեղերում կարելի էր ձյան խորությունը չափել: (7) Հետևյալ ամբողջ օրը այդտեղից նրանք գնում էին ձյան միջով և շատերը մարդկանցից հիվանդացան արջառաքաղցով՝ Քսենոփոնը, որ վերջապահների առաջնորդն էր՝ հանդիպում էր վայր ընկած մարդկանց և շփտել, թե ինչ հիվանդություն էր այդ: (8) Բայց երբ փորձառուներից մեկը ասաց նրան, որ դրանք ականերևաբար արջառաքաղցով են հիվանդ և, եթե մի բան ուտեն, վեր կկենան՝ Քսենոփոնը, շրջագայելով գրաստների մեջ՝ եթե որևէ մի տեղ տեսնում էր ուտելիք են՝ տալիս էր ինքը կամ ուղարկում էր զանազան կողմեր այնպիսի մարդկանց միջոցով, որոնք կարող էին շտապ գնալ և տալ արջառաքաղցով հիվանդներին: Երբ հիվանդները մի բան ուտում էին՝ վեր էին կենում և դնում: (9) Առաջ գնացողներից Խեյրիսոֆոսը հասնում է երեկոյան դեմ մի գյուղ և հանդիպում է աղբյուրի մոտ ամբուսյան առջև ջուր տանող գյուղի կանանց ու աղջիկներին: (10) Սրանք հարցրին Հելլեններին, թե ո՞վքեր են: Իսկ թարգմանն ասաց պարսկերեն, որ թագավորի կողմից գնում են սատրապի մոտ: Եվ նրանք պատասխանեցին, որ այդտեղ չէ, այլ հեռու է այդտեղից մոտ մեկ փարսախ: Իսկ Հելլենները, որովհետև ուշ էր՝ ջուր տանողների հետ մտան ամբուսյուն գյուղապետի մոտ: (11) Արդ՝ Խեյրիսոֆոսը և զորքի միջից նրանք, որոնք կարողացել էին առաջ գնալ՝ բանակեցին այնտեղ, իսկ մյուս զինվորները, որոնք չէին կարողացել ճանապարհը շարունակել՝ գիշերեցին առանց կերակրի ու կրակի. և այդ ժամանակ ևս զինվորներից ոմանք մահացան: (12) Բայց թշնամիներից ոմանք, հավաքվելով

¹ Այսինքն՝ սաստիկ քաղցածությամբ կամ, ինչպես ասում են, գալի քաղցածությամբ:

միասին՝ հետապնդում ու հափշտակում էին ուժասպառ գրաստներն ու կոչում էին իրար հետ սրանց պատճառով: Զինվորներից ետ էին մնում նրանք, որոնք լիչացրել էին աչքերը ձյան պատճառով կամ սառցրել էին ոտների մասները ցրտի պատճառով: (13) Աչքերի համար ձյունից պաշտպանվելու մի միջոց էր, եթե մեկը աչքերի առջև ունենում էր գնալիս որևէ սև բան, իսկ ոտքերի համար քուժամիջոց էր, եթե մեկն անդադար շարժման մեջ էր գտնվում և գիշերը ոտնամանները հանում էր: (14) Իսկ որ ոտնամաններով էին պառկում, խրացները խրվում էին ոտքերի մեջ և ոտնամանները սառչում էին. որովհետև հները մաշվելուց հետո նրանց ոտնամանները գեղջկական էին՝ եղան նոր կաշուց պատրաստված: (15) Ահա այս հանգամանքներն էին ստիպում, որ զինվորներից ոմանք ետ էին մնում: Եվ սրանք, տեսնելով ինչ-որ մի սև աեղ, որ կազմվել էր ձյուն աչնտեղ շինելու պատճառով՝ կարծում էին թե հալվել է. և իսկապես հալվել էր ինչ-որ աղբյուրի պատճառով, որը մոտ էր գտնվում և գոյորշիանում էր անտառածորում: Հեռանալով այստեղ՝ նրանք նստել էին և առում էին, որ այլևս առաջ չեն գնա: (16) Իսկ Քսենոփոնը վերջապահների հետ, երբ նկատեց այդ՝ ամեն միջոցներով ու հնարներով թախանձում էր, որ ետ չմնան, ասելով որ հետապնդում են մեծ թվով թշնամիներ, որ միասին են հավաքվել. վերջ ի վերջո նա սկսեց բարկանալ: Բայց նրանք պահանջում էին, որ իրենց սպանեն, որովհետև չեն կարող այլևս գնալ: (17) Արդ՝ որոշվեց, որ ամենից լավն է, եթե հնար լինի՝ վախեցնել՝ հետապնդող թշնամիներին, որ չհարձակվեն հոգնածների վրա: Եվ արդեն մուժն էր և թշնամիները մոտենում էին մեծ աղմուկով, վիճելով ավարի առթիվ, որ ձեռք էին բերել: (18) Այդ ժամանակ վերջապահները, սրտնք առողջ էին՝ վեր կացան ու արշավեցին թշնամիների դեմ, իսկ ուժասպառները աղաղակ բարձրացրին, որքան կարող էին բարձր, և սկսեցին նիզակները խփել վահաններին: Իսկ թշնամիները վախեցան ու փախան ձյան միջով անտառածորը, և այլևս ոչ ոք ոչ մի տեղ աղմուկ չէր հանում: (19) Քսենոփոնը և նրա հետ եղողներն ասացին հիվանդներին, որ հետևյալ օրը մի քանիսը կգան նրանց տանելու, և առաջ շարժվելով, հազիվ չորս ստադիոն անցած, պատահեցին ճանապարհին զինվորներին, որոնք ծածկված հանգստանում էին ձյան վրա. և ոչ մի պահապան չէր դրված. այս զինվորներին նրանք վեր կացրին: Բայց սրանք ասում էին, որ առջևում եղողները առաջ չեն գնում: (20) Քսենոփոնը մոտեցավ և, ուղարկելով թեթև վահանակիրներից ամենաուժեղներին՝ հրամայեց իմանալ՝ թե ինչն է արգելում: Նրանք հայտնեցին,

որ ամբողջ դորքը հանգստանում է այդպես: (21) Այնուհետև Քսենոփոնի հետ եղողները տեղավորվեցին նույն տեղում բացօթյա, առանց կրակի ու ընթրիքի, դնելով պահակներ, որքան կարող էին: Երբ լուսանալու մոտ էր՝ Քսենոփոնը ուժասպառների մաս ուզար կեց ամենաերիտասարդներին և հրամայեց վեր կացնել նրանց ու ստիպել, որ գան: (22) Հենց այդ ժամանակ Խեյրիստֆոսն ուզար կում է գյուղում եղած մարդկանցից ոմանց, որ տեսնեն լի ի՛նչ դրուժյան մեջ են դառնում ետևինները: Իսկ սրանք, տեսնելով նրանց՝ ուրախացան և հանձնեցին ուժասպառներին նրանց, որ տանեն բանակ: Իրենք ևս զնացին և, քսան ստադիոն շանցած, հասան այն գյուղը, ուր իջևանել էր Խեյրիստֆոսը: (23) Իրար հանդիպելուց հետո՝ որոշեցին, որ ապահով կլինի զորաշարքերը տեղավորել գյուղերում: Արդ՝ Խեյրիստֆոսը մնաց նույն տեղում, իսկ մյուսները վիճակարկությամբ իրար մեջ բաժանեցին այն գյուղերը, որ տեսնում էին՝ և ամեն մեկը զնաց իր զորամասի հետ իր գյուղը: (24) Այդ ժամանակ աթենացի Պողոսկրատես վաշտապետը խնդրեց, որ թողնեն իրեն առաջ անցնել, և, վերցնելով իր հետ քաջագոտիներին՝ նա վազելով զնաց այն գյուղը, որ վիճակարկությամբ ստացել էր Քսենոփոնը: Այնտեղ նա ձերբակալեց ներսում գտնվող բոլոր գյուղացիներին ու գյուղապետին և 17 ձիու քուռակ, որ անուցանվում էին իբրև տուրք թագավորին, նույնպես և գյուղապետի աղջկանը, որ իններորդ օրն էր, որ ամուսնացած էր: Իսկ նրա մարդը զնացել էր նապաստակ որսալու և գյուղում չգերվեց: (25) Տներն այստեղ գետնափոր էին, մուտքը ջրհորի բերնի նման, իսկ ներքևն ընդարձակ: Կենդանիների համար հատուկ մուտք կար փորված, իսկ մարդիկ իջնում էին ցած սանդուղքներով: Տների մեջ կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրանց ճուտերը: Բոլոր կենդանիները կերակրվում էին ներսում՝ խոտով: (26) Բայց կար նաև ցորեն, գարի, ընդեղեններ և կարասներում՝ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին յողում էին իրենք գարու հատիկները: Կարասների մեջ դրված էին մեծ ու փոքր եղեգներ, որոնք ծունկեր շունեին: (27) Երբ մեկն ուզենար խմել՝ պետք է այդ եղեգները բերնին դներ ու ծծեր: Եվ շատ թունդ էր, եթե ջուր շխառնեին. բայց սովոր մարդու համար խիստ ախորժելի խմիչք էր: (28) Քսենոփոնն այս գյուղի պետին սեղանակից արեց, խրախուսեց, որ շվհասովի, և ասաց, որ նա զավակներից չի զրկվի և որ նրա սունը հեռանալիս կլցնեն պաշարեղենով, եթե նա օգնություն ցույց տա և առաջնորդ լինի գորքին, մինչև որ կլինեն ուրիշ ժողովրդի մեջ: (29) Եվ գյուղապետը խոստացավ այդ և, բարեկա-

մանալով, ցույց տվեց, թե որտեղ էր թաղված գինին: Արդ՝ այդ գիշերը բոլոր զինվորները տեղավորվեցին բնակարաններում և գիշերեցին այդպես լիառատ դրուժյան մեջ, կալանավորված ու անդու հսկողութան տակ պահելով գյուղապետին ու նրա գավակներին: (30) Հետևյալ օրը Քսենոփոնը, վերցնելով իր հետ գյուղապետին՝ գնաց Խեյրիսոֆոսի մոտ: Ուր որ գյուղ էր մտնում՝ գնում էր գյուղերում եղողների մոտ և ամեն տեղ գտնում էր նրանց կերուխում անելիս և ուրախ: Եվ ոչ մի տեղից բաց չէին թողնում՝ մինչև շմատուցանելն նրանց ամենաընտիր կերակուրները: (31) Զկար մի տեղ, ուր շղնեին սեղանի վրա ոչխարի, այծի, խոզի, հորթի ու հավի միս և մեծ քանակությամբ գարու և ցորենի հաց: (32) Երբ մեկը մտերմաբար կամենում էր մի ուրիշի կենացը խմել, քարշ էր տալիս նրան կարասի մոտ, և այնտեղ պետք էր խմել, կռանալով ու ծծելով եզան նման: Գյուղապետին ևս թույլ տվին վերցնել՝ ինչ որ կամենում էր: Իսկ նա ոչինչ չէր վերցնում, այլ երբ որևէ տեղ տեսնում էր ազգակիցներից մեկին՝ տանում էր միշտ իր մոտ: (33) Երբ նրանք եկան Խեյրիսոֆոսի մոտ, սրանց ևս դտան կերուխում անելիս՝ պսակված շոր խոտե պսակներով: Սպասավորում էին արմենների երեխաները բարբարոսական ըզգեստներով և նրանք երեխաներին ցույց էին տալիս, իբրև մունջերի, թե ինչ սլիտի անել: (34) Երբ Խեյրիսոֆոսը և Քսենոփոնն իրար ողջունեցին՝ սկսեցին միասին հարցուփորձ անել գյուղապետին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե ի՞նչ երկիր է այս: Եվ նա ասաց, որ Արմենիան է: Եվ դարձյալ հարցրին, թե ո՞ւմ համար են սնվում ձիերը: Եվ նա ասաց, որ թագավորի համար՝ իբրև տուրք: Հարևան երկիրը, ասաց, Խալյուբներն են և ցույց տվեց, թե ո՞րն է ճանապարհը: (35) Ապա Քսենոփոնը մեկնեց տանելով գյուղապետին նրա ընտանիքի մոտ, և իր պառավ ձին, որ ստացել էր՝ տվեց գյուղապետին, որ կերակրե ու զո՛հ բերե, որովհետև լսել էր՝ թե նվիրատրված է Արևին: Նա վախենում էր, որ կսատակի, որովհետև ճանապարհին հալից ընկել էր: Ինքը վերցրեց քուռակ ձիերից մեկը և մեկ մեկ քուռակ ևս տվեց իր մյուս գորավարներից ու վաշտապետներից յուրաքանչյուրին: (36) Այստեղի ձիերը պարսկական ձիերից փոքր էին, բայց շատ ավելի կայտառ էին: Հենց այդ ժամանակ գյուղապետը սովորեցրեց, որ ձիերի ու գրաստների ոտներին, ձյան վրայով գնալիս, պետք է պարկեր փաթաթեն, որովհետև առանց պարկերի կխրվեն ձյան մեջ մինչև իրանները:

ՀԱՏՎԱԾ 8

Գիրք IV, գլուխ 6, 1—4: —(1) Երբ արդեն ութերորդ օրն էր, Քսենոփոնը տվեց Խեյրիսոֆոսին՝ իբրև ուղեցույց գյուղապետին, իսկ սրա ազգականներին բաց թողեց, բացի որդուց, որը մոտ էր չափահասության: Սրան Քսենոփոնը հանձնեց Ամֆիպոլսեցի Եպիսթենեսին, որ հսկողության տակ պահե, որպեսզի հետո, եթե գյուղապետը լավ առաջնորդե, վերադառնան միասին: Գյուղապետի տունը ներս տարան, որքան կարելի էր, շատ պաշարեղեն, և սյաստատվեցին ու ճանապարհ ընկան: (2) Գյուղապետը նրանց ցույց էր տալիս ճանապարհը ձյան միջով և կապված շէր: Եվ արդեն երրորդ օրվա ճանապարհն էր, երբ Խեյրիսոֆոսը բարկացավ նրա վրա, որ չէր առաջնորդել դեպի գյուղերը: Իսկ նա ասում էր, որ այս տեղերում գյուղեր չկան: Եվ Խեյրիսոֆոսը նրան թակեց, բայց չկապեց: Դրանից հետո գյուղապետը գիշերը փախավ, թողնելով իր որդուն: (3) Այս դեպքը, ուղեցույցի հետ անգույթ ու արհամարհական վարմունքը, միակ գծաությունն էր Խեյրիսոֆոսի և Քսենոփոնի միջև ամբողջ ճանապարհի ընթացքում: Իսկ Եպիսթենեսը սիրեց գյուղապետի երեխային, տարավ իր հետ տուն և վերաբերվում էր նրան իբրև ամենամտերիմի: (4) Այնուհետև նրանք գնացին յոթը օրվա ճանապարհ, օրական 5 փարսախ, Փասիս գետի երկարությամբ, որի լայնությունն էր մոտ մեկ պլեթրոն: Այստեղից նրանք գնացին երկու օրվա ճանապարհ, 10 փարսախ, և լեռնանցքից դեպի դաշտ անցնելու ժամանակ նրանց դեմ եկան Խալյուբները, Տաոխները և Փասիանները:

ՀԱՏՎԱԾ 9

Գիրք IV, գլուխ 7, 1—2: —(1) Այնուհետև նրանք գնացին դեպի Տաոխները հինգ օրվա ճանապարհ, երեսուն փարսախ, և նրանց ուտելիքի պաշարը սպառվեց: Տաոխները բնակվում էին ամրացրած տեղերում, որոնց մեջ բերել ու պահում էին նաև ամբողջ պաշարեղենը: (2) Երբ Հելլենները եկան այդ տեղը, որը շուներ միջնաբերդ ու տներ և որի մեջ հավաքվել էին տղամարդիկ և կանայք, նաև շատ կենդանիներ, Խեյրիսոֆոսը, որն ավելի շուտ էր այստեղ հասել՝ հարձակվեց դրանց վրա:

ՀԱՏՎԱԾ 10

Գիրք IV, գլուխ 7, 15—20: —(15) Այստեղից նրանք գնացին Խալյուբների միջով յոթը օրվա ճանապարհ՝ 50 փարսախ: Արանք

քոլոր ժողովուրդներից, որոնց միջով անցել էին Հելլենները, ամենաքաջն էին և մարտի էին բռնվում: Նրանք ունեին վուշից պատրաստված զրահներ մինչև փորը, իսկ զրահածայրերի փոխարեն՝ հաստ հյուսված բուլեր: (16) Ունեին նաև սոնապաններ և սաղավարտներ ու գոտիների մոտ դաշույն՝ նման լակեդեմոնական կեռ փոքր դանակի, որով սպանում էին, ում որ կարողանում էին հաղթել, և, կտրելով ու վերցնելով գլուխները՝ մեկնում էին: Նրանք երգում ու պարում էին, երբ թշնամիները կարողանում էին իրենց տեսնել: Ունեին նաև նիպակ, որն ուներ մեկ ծայր մոտ տասնհինգ կանգուն երկարությամբ: (17) Նրանք պաշտպանվում էին քաղաքավայրերում, և երբ Հելլենները մոտով անցնում էին՝ հետապնդում էին և պատրաստ էին միշտ կռվելու: Ապրում էին ամուր տեղերում, որոնց մեջ հավաքված էր նաև պաշարեղենը. այնպես որ Հելլենները ոչինչ չկարողացան վերցնել այստեղից, այլ սնվում էին այն կենսամթերքներով, որ վերցրել էին Տաոխներից: (18) Այնտեղից Հելլենները եկան դեպի Հարբազոս գետը, որի լայնությունն էր չորս պլեթրոն: Այնուհետև նրանք գնացին Սկյութենների միջով չորս օրվա ճանապարհ, քսան փարսախ՝ դաշտի միջով դեպի դյուղերը, որոնց մեջ մնացին երեք օր և մթերեցին իրենց համար կենսամթերքներ: (19) Հետո անցան չորս օրվա ճանապարհ, քսան փարսախ, դեպի մեծ հարուստ և բազմամարդ մի քաղաք, որն անվանվում էր Գյումնիաս: Այս քաղաքից երկրի իշխանավորն ուղարկեց Հելլեններին մի ուղեցույց, որպեսզի նրանց ուղեկցե հարեան երկրի միջով, որն իրենց թշնամի էր: (20) Երբ ուղեցույցը եկավ՝ ասաց, որ նրանց կառաջնորդե հինգ օրվա ընթացքում մի տեղ, որտեղից նրանք կտեսնեն ծովը. և հայտնեց, որ, երբ շտեմենն՝ թող իրեն մահվան դատապարտեն: Սա առաջնորդեց նրանց և երբ ներս մտավ թշնամիների երկիրը, հաղորդեց նրանց, որ այրեն և ոչնչացնեն երկիրը: Այսպիսով հայտնի եղավ, որ նա միասին եկել է ո՛չ թե Հելլեններին բարեկամություն անելու, այլ հենց դրա համար: (21) Եվ նրանք հասան լեռը հինգերորդ օրը, իսկ լեռան անունն էր Թեխես: Երբ առջևիները լեռան վրա էին՝ մեծ աղմուկ բարձրացավ:

ՀԱՏՎԱԾ 11

Գիրք IV, գլուխ 8, 1—3: —(1) Այնտեղից Հելլենները գնացին Մակրոնների միջով երեք օրվա ճանապարհ՝ տասը փարսախ: Հենց առաջին օրը նրանք հասան այն գետի մոտ, որն իրարից բաժանում էր Մակրոնների և Սկյութենների երկրները: (2) Հելլենների

աջ կողմից վերև գտնվում էր ամրացրած մի վայր, որի խիստ դժվարամատչելի էր, իսկ ձախ կողմում՝ ուրիշ մի դեռ, որի մեջ թափվում էր բաժանող գետը և որը հարկավոր էր անցնելու Այս վերջինը բոլորովին ծածկված էր ծառերով, քայց ոչ հասու, այլ խիտ: Հելլենները, երբ մոտեցան՝ ծառերը կտրեցին, շտապելով, որպեսզի ամենաարագ կերպով դուրս գան այդ տեղից: (3) Իսկ Մակրոնները, որոնք ունեին ծառերի ճյուղքերից հյուսված կաշվեպատ վահաններ և տեգեր ու այծի մազից պատրաստված բղղեստներ՝ շարքերով կանգնած էին գետանցքի մյուս կողմում և իրար քաջալերում էին ու քարեր էին նետում դեպի գետը, քայց վրիպում էին և ոչ ոք չէր վնասվում:

ՀԱՏՎԱԾ 12

Գիրք V, գլուխ 5, 1: — (1) Այս երկրի միջով, մերթ թշնամական և մերթ բարեկամական, Հելլենները գնացին ութ օրվա ճանապարհ և հասան Խալյուբների երկիրը: Սրանք սակավաթիվ էին, գտնվում էին Մոսսյունոյկների իշխանության տակ և նրանցից մեծագույն մասի համար ասյրուստի ազբյուր էր երկաթաուրծությունը: Այնտեղից նրանք եկան Տիբարենների երկիրը:

ՀԱՏՎԱԾ 13

Գիրք V, գլուխ 5, 17—18: — (17) Արդ՝ Կարդուխներին, Տառխներին և Խալդայներին, թեև նրանք չէին գտնվում թագավորի իշխանության տակ, սակայն, այնուամենայնիվ, նրանց խիստ վտանգավոր լինելու պատճառով՝ համարեցինք մեզ թշնամիներ, պաշարեղեն վերցնելու անհրաժեշտությունից դրդված, որովհետև նրանք մեզ կենսամթերքներ չէին հայթայթում: (2) Իսկ Մակրոններին, թեև բարբարոսներ էին, քայց որովհետև նրանք մեզ մատակարարում էին պարեն, որքան որ կարող էին՝ համարեցինք բարեկամ և նրանցից բռնի կերպով ոչինչ չվերցրինք:

ՀԱՏՎԱԾ 14

Գիրք VII, գլուխ 8, 25: — (25) Փասիանների և Հեսպերիտների [իշխանավորն էր, ἄρχων] Տիրիբազը, իսկ Կարդուխները, Խալյուբները, Խալդայները, Մակրոնները, Կոլխերը, Մոսսյունոյկները, Կոյտերը և Տիբարենները անկախ էին:

ՀԱՏՎԱԾ 1

Գիրք II, գլուխ 1, 6:—(6) «Դու, ուրեմն, ասաց Կյուրոսը, ասում ես, որ թշնամիների հեծելազորը մոտ 60.000 է, իսկ թեթև վահանակիրները և նետաձիգները ավելի քան 200.000 են: Ապա ասա՛ նաև, թե ի՛նչ թիվ են կազմում քո ուժերը»: «Մեդացիները, ասաց [Կիաքսարը], ունեն ավելի քան 10.000 հեծելազոր, իսկ թեթև վահանակիրները և նետաձիգները կլինեն մեր հենց երկրում գոնե 60.000: Արմենների կոզմից ևս, ասաց, որ մեզ սահմանակից են, կգան 4.000 հեծելազոր և 20.000 հետևազոր»:

ՀԱՏՎԱԾ 2

Գիրք II, գլուխ 4, 9—25:—(9) Երբ Հնդիկները դուրս գնացին՝ Կյուրոսը ասաց Կիաքսարին հետևյալը..... (12) «Ես հիշում եմ, որ մի փոքր առաջ քեզանից լսել էի, որ Արմենների թագավորը քեզ այժմ արհամարհում է, սրովհետև նա իմացել է, որ թշնամիները հարձակվելու են մեզ վրա. և նա ոչ գործ է ուղարկում, ոչ էլ տուրք է վճարում, որ պարտավորվել էր տալ»: «Նա այդպես է վարվում իրոք, ո՛վ Կյուրոս,—ասաց Կիաքսարը,—ուստի և ես տատանվում եմ և չզիտեմ, թե ինչն է լավ՝ պատերազմել ու փորձ անել հարկադրելու նրան, թե՞ ավելի ձեռնադու է՝ հանդուրժել ներկա դրություներ, որպեսզի մյուս թշնամիների վրա չավելացնենք և այս թշնամուն»:

(13) Եվ Կյուրոսը նորից հարցրեց. «Իսկ նրա բնակավայրերը արդյոք ամո՞լի տեղերում են, թե գուցե նաև մատչելի տեղերում»:

«Բնակավայրերը,—ասաց Կիաքսարը,—շատ ամուր տեղերում չեն և ինձ այդ չէ անհանգստացնում. կան սակայն լեռներ, որ նա իսկույն կարող է գնալ ու վտանգից ազատվել, եթե մեկը մոտ նստած չուշարե նրանց, ինչպես այդ արել էր իմ հայրը»:

(14) Այնուհետև Կյուրոսն ասաց հետևյալը. «Եթե կամենաս ինձ ուղարկել, տալով այնքան հեծելազոր, որքան բավական կլինեն՝ կարծում եմ, որ աստվածների օգնությամբ կհարկադրեմ նրան, որ քեզ զորք ուղարկե ու տուրք վճարե. ես հույս ունեմ նաև, որ նա ավելի բարեկամ կգառնա մեզ, քան այժմ»:

(15) Եվ Կիաքսարն ասաց. «Ես հուսով եմ, որ նրանք ավելի շուտ քեզ մոտ կգան, քան ինձ: Որովհետև լսել եմ, որ նրա որդիներից ոմանք քեզ որսակից են եղել. այնպես որ, հավանորեն, դարձյալ կգան քեզ մոտ: Իսկ եթե նրանք

ենթարկվեն մեր իշխանության՝ ամեն ինչ կլինի այնպես, ինչպես մենք կամենում ենք»։ «Արդ՝ ի՞նչպես ես կարծում,—ասաց Կյուրոսը,—լավ չի՞ լինի, որ այդ մենք որոշենք թաքուն կերպով»։ «Իհարկե,—ասաց Կիաքսարը,—չէ՞ որ նրանցից որևէ մեկը կարող է ավելի հեշտ կերպով մեր ձեռքն ընկնել, և եթե որևէ մեկն ուզենա նրանց վրա հարձակվել՝ կարելի կլինի նրանց բռնել հանստարաստից»։ (16) «Լսի՛ր այժմ,—ասաց Կյուրոսը,—թե ինչ պիտի ասեմ քեզ։ Ես բոլոր իմ մարդկանց հետ հաճախ որսի եմ դնացել քո և Արմենների երկրի սահմանների մոտ և, այն ժամանակ ես վերցնելով այստեղի իմ ընկերներից որոշ քանակությամբ ձիավորներ՝ գնացել եմ այնտեղ»։ «Ուրեմն նաև այժմ նույնն անելիս,—ասաց Կիաքսարը,—կարող ես կասկածի տակ շքնկնել։ Բայց եթե զորքը շատ ավելի թվա, քան այն, որով սովորաբար որսի ես գնում՝ այդ արդեն կարող է կասկածելի լինել»։ (17) «Այլ կարելի է,—ասաց Կյուրոսը,—որևէ պատճառ հնարել և ոչ այս դեպքում անհավատալի, և եթե որևէ մեկն այնտեղ լուր տարածե, որ ես ցանկանում եմ մեծ որս անել՝ այդ դեպքում ես կարող եմ քեզանից բացահայտ կերպով խնդրել հեծյալներ»։ «Շատ լավ ես ասում,—ասաց Կիաքսարը,—Իսկ ես չեմ համաձայնի քեզ տալ հեծյալներ բացի չափավոր քանակությամբ մի քանիսից, որովհետև իբր թե ինքս եմ ցանկանում գնալ դեպի Ասորիքի մոտ գտնվող ամրությունները։ Եվ իրոք որ ուզում եմ գնալ, որպեսզի նրանց, որքան կարելի է, լավ ամրացնեմ։ Իսկ երբ դու քո զորքի հետ առաջ գնաս և արդեն երկու օր որս անես՝ կուղարկեմ քեզ բավականաչափ հեծյալ ու հետևակ զորք իմ մոտ հավաքված զորքերից, որոնց դու կվերցնես և իսկույն առաջ կշարժվես։ Բայց ինքս մյուս զորքերի հետ կաշխատեմ ձեզանից հեռու շլինել, որպեսզի, եթե որևէ տեղ կարևոր լինի՝ իսկույն երևան գամ»։ (18) Այսպես ուրեմն, Կիաքսարը իսկույն ամրությունների մոտ հավաքեց հեծելազորն ու հետևազորը, և պարենամթերքի սայլերը նախօրոք ուղարկեց այն ճանապարհով, որը տանում էր դեպի ամրությունները։ Իսկ Կյուրոսը զոհ բերեց արշավանքի առթիվ և, մարդ ուղարկելով միաժամանակ Կիաքսարի մոտ՝ խնդրեց տալ իրեն ավելի երիտասարդ հեծյալներին։ Բայց սա, թեև խիստ շատերն էին ուզում դնալ՝ նրան շատ զորք շտվեց։ Արդ՝ երբ Կիաքսարն իր հեծյալ ու հետևակ ուժերով արդեն առաջ էր շարժվել այն ճանապարհով, որը տանում էր դեպի ամրությունները՝ Կյուրոսի զոհերն արմենական արշավանքի առթիվ բարենպաստ էին եղել. ուստի և նա երթի ելավ, իբր թե պատրաստվում էր որսի։

(19) Երթի ժամանակ առաջին իսկ վայրում դուրս ելավ իսկույն մի նապաստակ, սակայն բարենշան մի արծիվ մոտ թռավ և, տեսնելով որ նապաստակը փախչում է, վրա հասնելով խփեց նրան, բռնեց ու վեր բարձրացրեց և, բերելով մոտակա մի բլրի վրա՝ այնպես վարվեց որսի հետ, ինչպես ինքը ցանկանում էր: Արդ՝ Կյուրոսը, տեսնելով այս նախադուշակութունը՝ ուրախացավ և երկրպագեց Արամազդ աստծուն և ասաց ներկա եղողներին. «Մեր որսը, իհարկե, լավ կլինի, ո՛վ արք, քանի որ այդ կամենում է աստված»:

(20) Իսկ երբ նա սահմանամերձ շրջաններումն էր գտնվում՝ ըստ իր սովորության իսկույն որսի գնաց, և հետևակ ու ձիավոր զորքի բազմությունը գնում էր շարքով նրա առջև, որպեսզի հալածե և դուրս հանե դադաններին: Իսկ ավելի ականավորները՝ ինչպես հետևակները, նույնպես և ձիավորները, կանգնած էին որոշ տարածության վրա և դուրս ելածներին որսում էին և հետապնդում: Եվ սրանք որսառիյն բազմաթիվ վարազներ, եղջերուներ, վայրի այծեր և վայրի էջեր, այս տեղերում վայրի էջեր շատ կան նույնպես և այժմ: (21) Որսը վերջացնելուց հետո Կյուրոսը, մոտենալով Արմենների սահմաններին՝ ճաշեց: Հետևյալ օրը նորից որսի դնաց մոտ դալով լեռներին, ուր նա ձգտում էր գնալ: Երբ այս որսը ևս վերջացրեց՝ նորից ճաշեց: Իսկ երբ նա իմացավ, որ Կիաքսարի ուղարկած զորքը մոտենում է՝ թաքուն կերպով նրանց մոտ մարդ ուղարկեց և հրամայեց, որ նրանք ճաշեն, գտնվելով իրենից մոտ երկու փարսոխ տարածության վրա: Նա այդ հեռատեսաբար արեց, որպեսզի զրամով օժանդակած լինի, որ թշնամին գլխի շրնկնի: Երբ սրանք ճաշում էին՝ հրամայեց, որ նրանց պետք իր մոտ գա: Իսկ ճաշից հետո իր մոտ հրավիրեց հարյուրապետներին: Եվ երբ նրանք եկան՝ խոսեց այսպես.

(22) «Սիրելի՛ արք, Արմենների թագավորն առաջ դաշնակից էր ու հնապստիկ էր Կիաքսարին, իսկ այժմ, նկատելով, որ նրա վրա հարձակվում են թշնամիները՝ արհամարհում է մեզ և ոչ զորք է ուղարկում մեզ, ոչ էլ տուրք է վճարում: Արդ՝ այժմ մենք, եթե կարողանանք, պետք է որսանք նրան: Եվ թվում է, որ պետք է անենք հետևյալ կերպով: Դու, ո՛վ խրջուսանտաս, երբ, ինչպես հարկն է, կհանդուսանաս՝ վերցրո՛ւ պարսիկների կեսը, որոնք մեզ հետ են, զնա՛ լեռնային շրջանը և գրավի՛ր լեռները, ուր նա, ինչպես ասում են, փախչում է, երբ որևէ բանից վախենում է: Ուղեցույցներ ես բեզ կտամ: (23) Ասում են, որ այդ լեռներն անտառապատ են, այնպես որ հույս կա, որ ձեզ չեն տեսնի: Համենայն դեպս, լավ կլինի, եթե մինչև քո զորքի գնալը նախապես ուղարկես արագաշարժ մարդիկ, որոնք թվով ու հագուստով ավա-

զակնների են նման: Սրանք, եթե հանդիպեն Արմեններից ոմանց՝ նրանց մի մասը պետք է բռնեն և արգելք լինեն, որ շկարսղանան յուր տանել, իսկ մյուս մասը որոնց հնարավոր չլինի բռնել՝ պետք է ցրեն ու խանգարեն, որ նրանք շտեմենք քո ամբողջ գործը, այլ կաբժեն, որ գողերի հետ գործ ունեն: (24) Պու, ասաց, այդպես արա՛, իսկ ես կվերցնեմ ինձ հետ լուսաբացին հետևազորի մյուս կեսը և ամբողջ հեծելազորը և կգնամ դաշտի միջով ուղիղ թաղավորի ասպարանք-ամրոցը: Եթե նա դիմադրութուն ցույց տա՝ պարզ է որ հարկավոր կլինի կռվել, իսկ եթե ճակատամարտի դաշտից հեռանա՝ պարզ է որ հարկավոր կլինի հետամտել: Բայց եթե լեռները փախչի՝ այնտեղ արդեն քո պարտքը կլինի, որ քեզ մոտ եկողներից ոչ ոքու բաց չթողնես: (25) Իմացիր, որ՝ ինչպես ես որսի ժամանակ՝ մենք կլինենք որս որոնողները, իսկ դու ցանցերի մոտ հսկողը: Հիշի՛ր նաև այն, որ նախքան որսի զազանների շարժվելը պետք է շտապ կերպով փակել փախուստի ելքերը: Եվ պետք է նաև աննկատելի մնան նրանք, որոնք գտնվում են ելքերի մոտ, եթե նրանք ուզում են, որ մոտ եկող զազանները ետ շղառնան»:

ՀԱՏՎԱԾ 3

Գիրք II, գլուխ, 4, 30—32:—(30) Խրյուսանտասը, լսելով այդ ամենը և հպարտ լինելով, որ Կյուրոսն իրեն հանձնարարութուն է տալիս՝ վերցրեց առաջնորդներին, հեռացավ և, հրաման տալով նրանց, որ իր հետ գնալու էին, ինչ որ պետք էր՝ գնաց հանգստանալու: Երբ սրանք քնեցին այնքան, որքան որ բավական էր թվում՝ նա շարժվեց դեպի լեռները: (31) Իսկ Կյուրոսը, երբ լուսացավ ուղարկեց դեսպան Արմենների թագավորի մոտ ու կանխապես կարգադրեց, որ նրան ասեն հետևյալը. «Կյուրոսը, ով Արմեն թագավոր, հրամայում է, որ դու այնպես անես, որ, որքան կարելի է շուտ, բերես և՛ տուրքը և՛ գորքը: Եթե նա հարցնե, թե որտեղ եմ ես՝ ասա՛ ճիշտը, որ սահմանների մոտ եմ: Եթե հարցնե, թե արդյոք ես ինքս ևս գալի՛ս եմ, ասա՛ դարձյալ ճիշտը, որ չգիտես: Եվ եթե ուզենա տեղեկանալ, թե մենք որքան ենք՝ խորհուրդ տուր նրան, որ ուղարկե մեկին ու իմանա»: (32) Արդ՝ այդ ամենը հանձնարարելով դեսպանին՝ ուղարկեց նրան, կարծելով որ այդպես ավելի բարեկամորեն կլինի, քան թե զնար առանց նախազգուշացնելու: Եվ ինքը, իր գորքը կարգավորելով լավագույն կերպով, թե ճանապարհն անցնելու և թե հարկավոր դեպքում նաև կռվելու համար՝ ձանապարհ ընկավ: Զինվորներին նա հրամայեց, որ ոչ ոքի հետ

անարդար չվարվեն, և ելև Արմեններից որևէ մեկը հանդիպի՝ հայտնեն, որ անհանգիստ չլինեն, և ասեն, որ ցանկացողները ծախու ապրանքները բերեն ուր որ իրենք են գտնվելու, եթե նրանք կամենում են ծախել կամ ուտելիք և կամ խմիչք:

ՀԱՏՎԱԾ 4

Գիրք III, գլուխ 1, 1—43:—(1) Կյուրոսն այդ գործերով էր զբաղված: Իսկ Արմենների թագավորը, երբ լսեց դեսպանից Կյուրոսի հանձնարարությունները՝ խիստ վախեցավ: Նա գիտակցում էր, որ ինքն անարդար է վարվել, քանի որ ոչ տուրք է վճարել, ոչ էլ զորք է ուղարկել: Իսկ ամենից շատ նա վախենում էր, որ նկատվելու է, որ ինքն սկսել էր ամրոցներ կառուցել, որպեսզի կարողանար ցույց տալ դիմադրություն: (2) Հենց այդ սլատճառով, նա ամրոցչապետ տնով լցված՝ ո՛չ միայն ուղարկեց ոմանց զանազան կողմեր հավաքելու իր ուժերը, այլև լեռներն ուղարկեց իր կրտսեր որդուն՝ Մարարիսին ու կանանց՝ իր և որդու, նաև աղջիկներին: Նրանց յետ միասին ուղարկեց նույնպես և զարդերն ու ամենատարօրոտ կահարասիքը, և տվեց նրանց ուղեկիցներ:

Բայց միևնույն ժամանակ մարդիկ ուղարկեց, որպեսզի գաղտնի կերպով դիտեն, թե ի՞նչ է անում Կյուրոսը, և միաժամանակ Արմեններից, որ ներկա էին, կազմեց մարտակարգ: Բայց շուտով եկան ուրիշները և ասացին, որ արդեն մոտ է գտնվում ինքը Կյուրոսը: Այնուհետև նա այլևս չհամարձակվեց կովի բռնվել և հեռացավ: (3) Այդ Արմենները տեսան, որ նա այդպես է անում, նրանք ևս րոյսրոյ փախան իրենց տները և ուղեցին հեռու տեղ տանել և իրենց դույրը: Արդ՝ երբ Կյուրոսը տեսավ, որ դաշտը լցված է փախչողներով ու հեռացողներով՝ մարդ ուղարկեց և հայտնեց, որ մնացողներից ոչ ոքի հետ կռիվ չի անի: Սակայն հայտարարեց, որ եթե փախչողներից որևէ մեկին բռնեն, նրա հետ կվարվի որպես թշնամու հետ:

Այսպիսով նրանց մեծ մասը մնաց, բայց ոմանք էլ հեռացան թագավորի հետ միասին: (4) Իսկ երբ նրանք, որոնք կանանց հետ առաջ էին անցել՝ դեմ դիպան լեռան վրա գտնվողներին՝ իսկույն աղմուկ բարձրացրին և շատերը սրանցից բռնվեցին փախչելիս: Վերջ ի վերջո նրանց ձեռքն ընկան նաև թագավորի որդին, կանայք և աղջիկներն ու նաև այն հարստությունները, որ իրենց հետ տանում էին: Թագավորը երբ իմացավ, թե ինչ է պատահել նրանց հետ՝ տատանվում էր և չգիտեր, թե ուր գնա, և պատասպարվեց

Ինչ-որ մի բլրի վրա: (5) Իսկ Կյուրոսը, տեսնելով այդ՝ բլուրը շրջապատեց այն զորքերով, որ իր հետ էին, նաև, մարդ ուղարկելով խրջուսանտասի մոտ, հրամայեց նրան թողնել լեռան վրա պահակ և գալ իր մոտ: Զորքը հավաքվեց այժմ Կյուրոսի մոտ: Նա ուղարկեց Արմենների թագավորի մոտ մունետիկ և նրան ասաց այսպես. «Ասա՛ ինձ, ո՞վ Արմեն, ուզում ես արդյոք այդտեղ մնալով՝ քաղցի ու ծարավի հետ կռվել, թե ուզում ես իջնել դաշտը և կռվել մեզ հետ»: Արմենների թագավորը պատասխանեց, որ նա դրանցից ոչ մեկի հետ չէ ուզում կռվել: (6) Կյուրոսը նորից մարդ ուղարկեց և հարցրեց. «Ինչո՞ւ համար նստել ես այդտեղ և ցած չես իջնում»: «Իժվար դրու՞թյան մեջ եմ,—ասաց,—և չգիտեմ, թե ինչ պետք է անեմ»: «Այլ ամենեին,—ասաց Կյուրոսը,—դժվարանալու պետք չունես, որովհետև կարող ես ցած իջնել դատվելու համար»: «Իսկ ո՞վ կլինի,—ասաց թագավորը,—դատավորը»: «Պարզ է,—ասաց Կյուրոսը,—որ դատավորը կլինի նա, ում աստված հնարավորությոն է տվել վարվել քեզ հետ և առանց դատ անելու այնպես, ինչպես որ կամենում է»: Այնուհետև Արմենների թագավորը, երբ հասկացավ որ այդ անխուսափելի է, ցած իջավ: Իսկ Կյուրոսը, տեղավորելով մեջտեղում նրան ու մյուս բոլորին՝ բանակ դրեց, ունենալով արդեն միլենույն այս տեղում ամբողջ իր զորքը: (7) Նույն այդ ժամանակ վերադառնում էր ճանապարհորդությունից Արմենների թագավորի մեծ որդին, Տիգրանը, որը երբեմն Կյուրոսի որսի ընկերն էր եղել: Երբ նա լսեց, թե ինչ է պատահել՝ իսկույն գնաց, ինչպես որ էր, Կյուրոսի մոտ: Եվ տեսնելով, որ հայրը, մայրը, եղբայրներն ու նաև իր կինը գերի են բռնվել՝ լաց եղավ, ինչպես պետք էր սայասել: (8) Իսկ Կյուրոսը, տեսնելով նրան՝ բարեկամական որևէ այլ վերաբերմունք ցույց չտվեց, այլ միայն ասաց՝ «Ժամանակին ես եկել, որ լսես, ներկա գտնվելով՝ հորդ դատը»: Նա իսկույն կանչեց Պարսիկների ու Մեդացիների զորավարներին, հրավիրեց նաև պատվավոր Արմեններին, որոնք ներկա էին: Նաև կառքերի մեջ գտնվող կանանց, որոնք ներկա էին, նա շհեռացրեց, այլ թույլ տվեց, որ լսեն: (9) Իսկ երբ ամեն ինչ հարմարեցված էր՝ սկսեց խոսել և ասաց. «Ո՞վ Արմենների թագավոր, ամենից առաջ ես խորհուրդ եմ տալիս քեզ դատի ժամանակ խոսել ճիշտը, որպեսզի հեռու մնա քեզանից գոնե այն, ինչ որ ամենաատելին է: Լավ իմացի՛ր, որ սուտ խոսողը երևան կբերվի և որ մարդկանց համար այդ ամենամեծ արգելքն է հանդիսանում որևէ ներողամտությոն: Բացի այդ, ասաց, քո որդիները և այս կանայք ու նաև Արմեններից ներկա եղողները գիտեն այն բոլորը, ինչ որ դու արել ես: Եթե նրանք նկատեն, որ դու այլ բաներ ես ասում և ոչ այն,

ինչ որ պատահել է՝ նրանք կմտածեն, որ դու ինքդ դատապարտում ես քեզ ամենածանր պատիժները կրելու, եթե ես կարողանամ ճիշտը իմանալ»։ «Այլ հարցրու,—ասաց թագավորը,—ո՞վ Կյուրոս, ինչ որ ուզում ես, իսկ ես հարկավ կասեմ ճիշտը, ինչ էլ որ ինձ հետ այնուհետև դրա պատճառով պատահի»։ (10) «Ասա՛ ինձ,—ասաց Կյուրոսը, կովե՞լ ես դու երբեք իմ մոր հոր, Աստյուազեսի, և այլ Մեդացիների հետ»։ «Այո», ասաց թագավորը։ «Հաղթված լինելով նրանից՝ համաձայնե՞լ էիր, որ տուրք կվճարես, պատերազմի կգնաս միասին, ուր որ ասե, և ամրություններ չես ունենա»։ «Այդպես է»։ «Արդ՝ ինչո՞ւ այժմ ոչ տուրք ես վճարում, ոչ զորք ես ուղարկում և սկսել ես ամրություններ շինել»։ «Ես,—ասաց թագավորը,—ապստոսության էի ձգտում, որովհետև լավ էի համարում, որպեսզի թե ինքս ազատ լինեմ և թե որդիներիս ազատություն թողնեմ»։ (11) «Իհարկե,—ասաց Կյուրոսը,—գեղեցիկ բան է կովելը, երբ մեկը չէ ուզում լինել երբեք ծառա։ Սակայն եթե երևան դա, որ սրեկ մեկը, որը պատերազմում հաղթվել է կամ ստրկացվել է, սրեկ այլ կերպ, նախաձեռնում է տերերից հեռանալ՝ դրան հենց առաջինն ինքդ լա՞վ մարդ և գեղեցի՞կ գործ կատարող կհամարես, թե կհամարես անարդար գործ կատարող և, եթե բռնես՝ կպատմես»։ «Կպատժեմ,—ասաց թագավորը,—չէ՞ որ դու թույլ չես տալիս, որ սուտ խոսեմ»։ (12) «Արդ՝ պարզ պատասխան տուր,—ասաց Կյուրոսը,—ամեն մեկ հարցին առանձին. եթե մի իշխանավոր ունենաս, և նա հանցանք գործե՞ արդյոք թույլ կտաս որ նա՞ իշխե, թե նրա փոխարեն կնշանակես մեկ ուրիշին»։ «Կընշանակեմ մեկ ուրիշին»։ «Արդ՝ ի՞նչպես կվարվես, եթե նա շատ դրամ ունենա՞ թույլ կտաս, որ հարստանա՞, թե նրան չքավոր կդարձնես»։ «Եթե դրամ ունենա,—ասաց թագավորը,—կտոնեմ»։ «Իսկ եթե իմանաս, որ նա թշնամիների կողմն է անցել՝ ի՞նչ կանես»։ «Կսպանեմ,—ասաց թագավորը,—ո՞րն է ավելի գերադասելի՞ մեռնել, բռնվելով որ սուտ եմ խոսում, թե մեռնել, ճիշտը խոսելով»։ (13) Այդ ժամանակ նրա որդին, հենց որ այս լսեց՝ հանեց խույրը գլխից և սկսեց շորերը պատառոտել, իսկ կանաչք, աղմուկ բարձրացնելով՝ երեսները ճանկատում էին, որ իբր թե կորստյան էր մատնվում իրենց հայրը և կորչում էին արդեն իրենք ևս բոլորը։ Իսկ Կյուրոսը հրամայեց լռել և ասաց. «Թող լինի այդպես. քո դատավճիռները դրանք են, ով Արմենների թագավոր, բայց դու ի՞նչ խորհուրդ կտաս այս բոլորից հետո»։ Արդ՝ Արմենների թագավորը լռեց, որովհետև դժվարանում էր վճռել, թե արդյոք խորհուրդ տա Կյուրոսին սպանել իրեն, թե առաջարկե հակա-

ասկն այն բոլորի, որ ինքն ասաց, թե կաներ» (14) Ապա նրա արդին՝ Տիգրանը հարցրեց Կյուրոսին. «Ասա՛ ինձ, ո՞վ Կյուրոս, քանի որ հայրս, ինչպես երևում է, դժվարանում է, թույլ կտրվի՞ արդյոք, որ ես նրա մասին այնպիսի խորհուրդ տամ քեզ, որը կույժում եմ, որ կլինի քեզ համար ամենալավը»: Կյուրոսը, ի նկատի ունենալով, որ Տիգրանը մի ժամանակ իր հետ որսի էր գնում և որ նա եղել էր աշակերտ իմաստասիրության ինչ-որ մի ուսուցչի, որը Տիգրանին դարձանք էր պատճառում՝ շատ ուզեց լսել, թե ինչ է նա ասելու, և հրամայեց որ համարձակ կերպով ասե այն, ինչ որ մտածում է:

[Գիրք III, գլուխ 1, 15—30: Տիգրանը երկար խոսում է և խնդրում է Կյուրոսին, որ ներե իր հորը, որը խախտել էր դաշնագրությունը, ձգտելով ազատության, և համոզում է նրան, որ այսուհետև իր հոր բարեկամությունը կլինի հաստատուն և անխախտ]:

ՀԱՏՎԱԾ 5

Գիրք III, գլուխ 1, 31—37:—(31) Կյուրոսը, լսելով այդ՝ խիստ ուրախացավ, որովհետև մտածեց, որ ամեն ինչ այնպես եղավ, ինչպես Կիաքսարին խոստացել էր, որ պիտի անե: Նա հիշեց, որ ասել էր, թե կարծում է, որ Արմենների թագավորին տվելի մոտ բարեկամ կանե, քան առաջ: Արդ՝ այնուհետև նա հարց տվեց Արմենների թագավորին. «Եթե ես այդ բաներում ձեզ հավատ ընծայեմ՝ ասա՛ ինձ, ո՞վ Արմեն, ո՞րքան ինձ զորք կուղարկես և ո՞րքան դրամ կմուծես պատերազմի համար»: (32) Այդ հարցին Արմենների թագավորը պատասխանեց. «Ավելի պարզը և արդարացին այն կլինի, ո՞վ Կյուրոս, որ ես ասեմ ու ցույց տամ իմ ունեցած ամբողջ զինվորական ուժը, իսկ դու որոշես՝ թե որքան զորք, քո կարծիքով, պետք է վերցնես և որքան սխտի թողնես երկրի պաշտպանության համար: Նույնպես և իմ կարողության նկատմամբ արդարացի է, որ ես ցույց տամ քեզ իմ ամբողջ հարստությունը, իսկ դու ինքդ պետք է դասես, թե դրանից որքան ես կամենում առնել և որքան ես կամենում թողնել»: (33) Կյուրոսն ասաց. «Արդ՝ ասա՛ ինձ, որքան է քո զինվորական ուժը, և ասա՛ նաև, թե որքան է քո կարողությունը»: Ապա Արմենների թագավորն ասաց. «Արմենների հեծելազորը մոտ ութը հազար է, և հետևազորը՝ մոտ քառասուն հազար. իսկ իմ կարողությունը, այն հարստությունների հետ միասին, որ թողել է իմ հայրը, հաշվելով

արծաթ դրամով՝ ավելի է քան երեք հազար տաղանդ»¹: (34) Կյուրոսն առանց հապաղելու ասաց. «Որովհետև քո դեմ պատերազմով եմ հարևան խալդայները՝ զորքից ինձ հետ կուղարկես կեսը, իսկ փողից, որովհետև չես վճարել Կիաքսարին տուրքը՝ հիսուն տաղանդի փոխարեն, որ նրան վճարում էիր՝ կտաս կրկնակին: Ինձ ևս, ասաց, կտաս իբրև պարտք հարյուր տաղանդ: Եվ ես խոստանում եմ քեզ, որ եթև ասաված հաջողութուն սա՛ ինձ տված պարտքի փոխարեն կամ կվարձատրեմ քեզ ավելի արժեքավոր կերպով և կամ կվճարեմ փողը, եթե կարողանամ: Իսկ եթե չկարողանամ և պարզվի, որ հնարավորություն չունեմ վճարելու՝ կարծում եմ, որ անիրավացի կլինի լամարել ինձ անարդար»: (35) «Ի սեր աստվածների, մի՛ ալղպես խոսիր, ո՛վ Կյուրոս,—ասում է Արմենների թագավորը,—տպա թե ոչ՝ ինձ կվհատեցնես. այլ գիտցի՛ր, որ քոնն է ո՛չ միայն այն, ինչ որ հետդ տանում ես, այլև այն, ինչ որ թողնում ես»: «Հալ,—ասաց Կյուրոսը,—իսկ որպեսզի կինդ հետ ստանաս, ո՛րքան ինձ փող կտաս»: «Որչափ որ կարողանամ»,—ասում է թագավորը: «Հապա ի՞նչ կտաս զավակներիդ համար»,—ասում է Կյուրոսը: «Դրանց համար ևս կտամ, որքան որ կարողանամ»,—ասում է թագավորը: «Ուրեմն,—ասում է Կյուրոսը,—այդ արդեն կկազմե քո կարողութւյան կրկնակին»: (36) «Դու ևս, ո՛վ Տիգրան,—ասում է Կյուրոսը,—ասա՛ ինձ, ո՛րքան կվճարես, որպեսզի հետ ստանաս կնոջդ»: Եվ Տիգրանը, որը նոր էր ամուսնացել և շատ էր սիրում իր կնոջը, ասաց՝ «Ես, ո՛վ Կյուրոս, իմ անձը զլխովին կտամ, որպեսզի իմ կինը երբեք ծառա չլինի»: (37) «Դու Տիգրան,—ասում է Կյուրոսը,—ա՛ն կնոջդ, ես չեմ համարում, որ նա գերի է բռնվել, որովհետև դու երբեք չես լքել մեզ: Դու ևս, ո՛վ Արմենների թագավոր, տար կնոջդ ու զավակներիդ առանց որևէ վճարի, որպեսզի նրանք տեսնեն, որ ազատ վերադառնում են քո մոտ: Իսկ այժմ ճաշեցեք մեզ մոտ և ճաշելուց հետո գնացեք, ուր կամենում եք»: Այնուհետև նրանք մնացին:

¹ Հնդունելով բարելոնական-պարսկական տաղանդի կշիռը մոտ 32 կիլոգր. 640 գր.՝ Արմենների թագավորի հարստութունը իր կշռով հավասար կլինի $3000 \times 32,640 = 97.920$ կիլ. արծաթ դրամի: Իսկ եթե արծաթի և ոսկու հարաբերությունը ենթադրենք այդ ժամանակ մոտավորապես 1:10, որ հալանական է՝ այդ հարստության դրամական արժեքը համապատասխան կլինի մոտ 12 միլիոն ոսկի ոտրլու:

Գիրք III, գլուխ 1, 41—43:—(41) Երբ նրանք տուն էին գնում՝ նրանցից ինչ-որ մեկը խոսում էր Կյուրոսի իմաստութեան մասին, մի ուրիշը, արիութեան, մի ոմնը՝ հեզութեան, ոմանք էլ գեղեցկութեան ու հասակի մասին: Այդ ժամանակ Տիգրանը հարցրեց իր կնոջը. «Իսկ քեզ, ասաց, ո՞վ արմենուհի, թվո՞ւմ է նույնպես, որ Կյուրոսը գեղեցիկ է»: «Վկա է աստված,—ասաց կինը,—որ ես նրան չէի նայում»: «Հապա ո՞ւմ էիր նայում»,—հարցրեց Տիգրանը: «Վկա է Արամազդը,—ասաց կինը,—որ ես նրան էի նայում, որ ասաց թե իր անձը գլխովին կտա, որպեսի ծառա շղառնամ»: Այնուհետև, այս բոլորից հետո, ինչպես հարկն էր, նրանք իրար հետ միասին հանգստացան: (42) Հետևյալ օրը Արմենների թագավորը Կյուրոսին ու ամբողջ զորքին ուղարկեց իբրև հյուրերի ընծաներ: Նա հայտնեց իր մարդկանց, որոնք պետք է ռազմի ելնեին, որ զան երրորդ օրը, և փող, որի մասին ասել էր Կյուրոսը, վճարեց կրկնապատիկ: Սակայն Կյուրոսը վերցրեց, որքան որ ասել էր և մնացածը ետ ուղարկեց: Նա հարցրեց, թե ո՞վ է առաջնորդելու զորքը՝ որդի՞ն թե ինքը: Եվ նրանք միասին ասացին. հայրը ասաց այսպես՝ «Ում որ դու կհրամայես», իսկ որդին այսպես՝ «Ես քեզանից չեմ բաժանվի, ո՞վ Կյուրոս, եթե անգամ հարկադրված լինեմ հետևել քեզ իբրև գումակազինվոր»: (43) Կյուրոսը ծիծաղելով ասաց. «Մի՞թե դու կցանկանաս, որ կինդ լսե թե դու բեռներ ես կրում»: «Սակայն բնավ հարկավոր չի լինի,—ասաց Տիգրանը,—որ նա այդ լսե, որովհետև ես նրան հետո կտանեմ, որպեսզի նա կարողանա տեսնել, թե ես ինչ եմ անում»: «Ժամանակն է արդեն,—ասաց Կյուրոսը,—որ պատրաստվեք ճանապարհ գնալու»: «Հավատացած եղիր,—ասաց Տիգրանը,—որ երբ մենք պատրաստ կլինենք ճանապարհ գնալու՝ կներկայանան և նրանք, որոնց հայրս է տալու»: Այնուհետև զինվորները հյուրընկալվեցին և գնացին քնելու:

Գիրք III, գլուխ 2, 1—26:—(1) Հետևյալ օրը Կյուրոսը, վերցնելով իր հետ Տիգրանին, մեղական հեծելազորից ամենաուժեղներին և իր ընկերներից նրանց, որոնք, կարծում էր, որ կարևոր են՝ շրջագայութեան ելավ երկրում և, նայելով շուրջը՝ խորհրդածում էր, թե որտեղ բերդ պիտի շինե: Եվ երբ եկան մի ինչ-որ լեռան գագաթի մոտ՝ նա հարցրեց Տիգրանին, թե ո՞րոնք են այն լեռները,

որտեղից խալդայները ցած են արշավում և կողոպտում: Տիգրանն այդ լեռները ցույց տվեց: Եվ նա հարցրեց նորից. «Այդ լեռներն այժմ անմարդաբնա՞կ են»: «Հարկավ ո՛չ,—ասաց Տիգրանը,—այլ միշտ այնտեղ են նրանց լրտեսները, որոնք մյուսներին ազդանշանով իմաց են տալիս, ինչ որ տեսնում են»: «Իսկ ի՞նչ են անում դրանք,—ասաց Կյուրոսը,— երբ տեղեկանում են»: «Օգնութեան են գալիս,—ասաց Տիգրանը,— դեպի գազաթները՝ ամեն մեկն ըստ իր ուժերի»: (2) Այս բոլորը Կյուրոսը լսեց. և, զննելով շուրջը, նա նկատեց, որ Արմենների երկրի մի խոշոր մասն անմշակ է ու անմարդաբնակ սլատերազմի պատճառով: Ապա նրանք վերագարձան բանակ և ընթրելուց հետո քնեցին: (3) Հետևյալ օրը եկավ ինքը Տիգրանը, պատրաստ ճանապարհվելու, և նրա հետ նաև ի մի հավաքած զորքը՝ շորս հազար ձիավոր, տասը հազար նետաձիգ և նույնչափ այլ թեթև վահանակիր: Երբ նրանք հավաքվում էին՝ Կյուրոսը գոհ էր անում, և, որովհետև զոհի նշանները բարեհաջող էին՝ նա ժողովի հրավիրեց Պարսիկ ու Մեդացի հրամանատարներին: (4) Եվ երբ նրանք հավաքվել էին՝ ասաց հետևյալը.

«Այլք սիրելիք, այս լեռները, որ մենք տեսնում ենք, խալդայներինն են: Եթե մենք այս լեռները զրավենք և նրանց գազաթի վրա լինի մեր ամրութիւնը՝ մեր հանդեպ ստիպված կլինեն զգաստ լինել և Արմենները և խալդայները: Արդ՝ զոհերը մեզ համար բարեհաջող էին. որսեցդի կարելի լինի այդ մարդկային շանքերով անել՝ ո՛չ մի բան այնքան շատ չէ օժանդակելու մեզ, որքան արագութեամբ: Եթե մենք լեռներն ավելի շուտ բարձրանանք, մինչև թշնամիների հավաքվելը՝ մենք գազաթը կզրավենք կամ բոլորովին առանց կռվի և կամ մեր դեմ կունենաք քիչ և թույլ թշնամիներ: (5) Ճիգերից ոչ մեկն ավելի հեշտ ու ավելի անվտանգ չէ, որքան շտապ կերպով եկողներին դիմադրելը: Ուրեմն, ի գեն: Դուք, Մեդացիներ, զնացեք մեզանից ձախ կողմով, իսկ դուք, Արմեններ, կեսը՝ աջ կողմով, իսկ մյուս կեսը՝ մեր առջևից: Իսկ դուք, ձիավորներ, եկեք ետևից, իրախուսելով ու առաջ մղելով մեզ, և մի՛ք թույլ տա, եթե մեկը մեղկանա»: (6) Այդ ասելուց հետո՝ Կյուրոսն առաջնորդեց զորքը, կազմելով նրանից վաշտասյուններ: Իսկ խալդայները, երբ տեսան, որ նրանք արագընթաց կերպով վերև են շտապում՝ իսկույն ազդանշաններով իմաց տվին իրենց ցեղակիցներին, կանչեցին իրար և հավաքվեցին միասին: Ապա Կյուրոսը հրամայեց. «Այլք Պարսիկներ, նրանք մեզ են նշան տալիս որ շտապենք, որովհետև եթե մենք ավելի շուտ վերև հասնենք՝ թշնամիների ջանքերը ոչ մի արդյունք չեն կարողանա տալ»: (7) Խալ-

դայներն ունենին ծառերի ճյուղքերից հյուսված կաշվեպատ վահաններ և երկուական նիզակներ: Ասում էին, որ նրանք ամենաուղիղ ժողովուրդն են այդ երկրում ապրող բնակիչներից: Նրանք ծառայում են զորքի մեջ վարձով, եթե մեկը նրանց աջակցություն կարիք ունենա, որովհետև նրանք, խիստ ռազմունակ լինելով՝ միաժամանակ աղքատ են. նրանց երկիրը լեռնոտ է և հարուստ է միայն շնչին մասը: (8) Երբ Կյուրոսի զորքը մոտեցավ ավելի դադաթներին՝ Տիգրանը, որը գնում էր Կյուրոսի հետ՝ ասաց.

«Ո՛վ Կյուրոս, գիտե՞ս արդյոք, որ խիստ անհրաժեշտ կլինի, որ իսկույն մենք ինքներս կովի բռնվենք, որովհետև Արմենները, իհարկե, չեն կարողանա դիմանալ թշնամու հարձակմանը»: Կյուրոսն ասաց, որ նա այդ գիտե, և իսկույն հրամայեց Պարսիկներին, որ նրանք պատրաստ լինեն, որովհետև հարկավոր կլինի թշնամուն արագ հետապնդել, հենց որ Արմենները փախչեն, դեպի իրենց քաշելով թշնամիներին, որպեսզի սրանք մեզ մոտ գան: (9) Արդ՝ Արմեններն այդպես առջևից էին գնում, իսկ խալդայներից նրանք, որոնք մոտ էին, երբ Արմենները մոտեցան՝ իսկույն աղաղակ բարձրացրին և, ինչպես սովոր էին՝ վազեցին նրանց վրա: Իսկ Արմենները, նույնպես ըստ իրենց սովորության՝ նրանց գրոհին չընդդիմացան: (10) Երբ հետապնդող խալդայները տեսան, որ դիմացից վերև են գալիս սուսերավորները՝ ոմանք, որ նրանց մոտեցել էին, իսկույն սպանվեցին, ոմանք փախան, ոմանք էլ նրանցից գերի ընկան: Եվ շուտով զագաթները գրավվեցին: Երբ Կյուրոսի զորքերը զագաթները գրավեցին՝ նրանք վերևից տեսան խալդայների բնակարանները և նկատեցին, որ սրանք փախչում էին մոտակա բնակարաններից: (11) Եվ Կյուրոսը, երբ բոլոր զինվորները հավաքվել էին՝ հրամայեց նախաճաշել: Երբ նրանք նախաճաշել էին՝ նա, նկատելով որ այն տեղը, ուր դանվում էին խալդայների լրտեսները՝ ամուր ու ջրառատ է, սկսեց անհապաղ շինել այդտեղ ամրություն: Նա հրամայեց Տիգրանին մարդ ուղարկել հոր մոտ և հայտնել, որ նա գա ու բերի իր հետ հյուաներ ու քարագործներ, որքան որ կլինեն: Սուրհանդակը գնաց Արմենների թագավորի մոտ, իսկ Կյուրոսը սկսեց շինել ամրությունը ներկա եղողների օգնությամբ: (12) Հենց այդ ժամանակ Կյուրոսի մոտ բերին կապված՝ գերիներին, որոնցից մի քանիսը վիրավորված էին: Երբ նա նրանց տեսավ՝ իսկույն հրամայեց կապերը քանդել և, հրավիրելով բժշիշկաներ, հրամայեց վիրավորներին բժշկել: Այնուհետև նա խալդայներին ասաց, որ եկել է ոչ թե նրանց ոչնչացնելու դիտավորությամբ կամ նրանց դեմ պատերազմելու նպատակով, այլ, ցան-

կություն ունենալով՝ խաղաղություն հաստատել Արմենների ու
 Խալդայների միջև: «Ես գիտեմ, որ դուք,—ասաց նա,—նախքան
 այս գագաթների գրավումը մեր կողմից՝ կարիք չեք զգացել
 խաղաղության, որովհետև մասամբ ձեր գույքն ապահով է եղել,
 մասամբ էլ կողոպտել եք Արմեններին: (13) Արդ՝ այժմ լսեցեք,
 թե ինչ դրության մեջ եք: Ես այժմ ձեզ, բռնվածներիդ, ազատ
 կարձակեմ, որ գնաք տուն, և հնարավորություն կտամ, որ խորհրդ-
 դակցեք մյուս Խալդայների հետ, թե արդյոք կամենում եք սլա-
 տերադմել մեր դեմ թե լինել բարեկամ: Եվ եթե դուք կգերադասեք
 պատերազմը՝ ելրիք, թե խելք ունեք, մի՛ք գա այստեղ առանց
 զենքի, իսկ եթե վճուր, որ կարիք ունեք խաղաղության՝ եկեք
 առանց զենքերի: Իսկ ես, եթե բարեկամ լինեք՝ կհոգամ, որպեսզի
 ձեր գործերը լավ դնան: (14) Երբ Խալդայներն այս լսեցին՝ շա-
 տերը հավանություն տվին, շատերն էլ հրաժեշտ տվին ու նրանք
 գնացին տուն:»

Իսկ Արմենների թաղավորը, հենց որ տեղեկություն ստացավ
 Կյուրոսի հրավերի ու ձևոնարկման մասին՝ վերցրեց հյուաններին
 և ուրիշներին, որոնք կարծում էր որ պեսք կլինեն, և եկավ ան-
 հապաղ Կյուրոսի մոտ: (15) Երբ նա տեսավ Կյուրոսին՝ ասաց.
 «Ո՛վ Կյուրոս, թեև մենք, մարդիկս, քիչ բան կարող ենք նախա-
 տեսել ապագայի նկատմամբ, բայց ձևոնարկում ենք շատ բան
 անել: Արդ՝ հենց այժմ ես ևս աշխատեցի ազատություն ձեռք բերել,
 բայց ծառա դառա ավելի, քան երբևիցե: Երբ մենք գերի ընկանք,
 կարծեցինք, որ ակներև կերպով կորստի ենք մատնվել, սակայն
 այժմ սլարդվում է, որ մենք փրկված ենք առավել, քան երբևիցե:
 Արանք, որ երբեք դադար չունեին և մեզ անընդհատ շարիք էին
 պատճառում՝ այժմ, ինչպես տեսնում եմ, այնպիսի վիճակի մեջ
 են գտնվում, ինչպես ես էի ցանկանում: (16) Եվ ա՛յս իմացիր,
 ո՛վ Կյուրոս, որ ես, որպեսզի կարողանայի դեն քշել Խալդայներին
 այս գագաթներից՝ շատ ավելի փող եմ տվել, քան դու ստացել ես
 այժմ ինձանից: Եվ այն բարիքները, որ դու խոստացել էիր թե
 կանես մեզ, որովհետև փող էիր ստացել՝ արդեն քո կողմից արված
 են, ուստի և պարզ է, որ մենք քեզ պարտ ենք այլ երախտիքներ, որ
 մենք կամաչենք, եթե անազնիվ չենք, որ քեզ շահատուցանենք: Եվ
 նույնիսկ, եթե փոխհատուցանենք, մենք հասկանում ենք, որ այդ-
 քանն անելով՝ մենք ոչ մի արժանի բան արած չենք լինի դրանով
 մեր բարերարի հանդեպ: (17) Արմենների թագավորն այդպես
 ասաց:

Իսկ Խալդայները եկան և խնդրեցին Կյուրոսին, որ իրենց հետ հաշտութիւն կնքե: Եվ Կյուրոսը հարցրեց նրանց. «Արդյոք ճիշտ չէ՞, ո՞վ Խալդայներ, որ դուք այժմ նրա համար եք խաղաղութիւն ցանկանում, որովհետև կարծում եք, որ ավելի անվտանգ կարելի է ապրել խաղաղութեան դեպքում, քան պատերազմի, քանի որ մեր ձեռքն են գտնվում բարձունքները: Խալդայնիւր դրական պատասխան տվին: (18) Եվ նա ասաց. «Ի՞նչ կասեք, եթե խաղաղութեան պատճառով դուք ստանաք և այլ բարիքներ»: «Ավելի ևս,—ասացին,—կուրախանանք»: «Արդ՝ ճիշտ չէ՞,—ասաց Կյուրոսը,—որ դուք այժմ աղքատ եք, ինչպես ինքներդ գիտեք, լավ հողերի կարիք ունենալու պատճառով»: Նրանք հաստատեցին և այդ: «Արդյոք չէ՞իք ցանկալ, —ասաց Կյուրոսը,—որ դուք ևս վճարեիք նույնը, ինչ որ մյուս Արմենները, և թույլտվութիւն ստանայիք մշակելու Արմենիայի հողերը, որքան որ կամենայիք»: «Եթե մենք հավատացած լինեինք,—ասացին Խալդայները,—որ նրանք մեզ չեն նեղացնելու»: (19) «Իսկ դու, ո՞վ Արմենների թագավոր,—ասաց Կյուրոսը,—չէի՞ր ցանկա, որ քո այժմյան անմշակ հողերը դառնային պտղաբեր, եթե մշակողները համաձայնեին վճարել քեզ մոտ ընդունված սուրբերը»: «Այդ,—ասաց Արմենների թագավորը,—շատ մեծ արժեք կունենար, որովհետև խիստ կավելանար եկամուտը»: (20) «Իսկ դուք,—ո՞վ Խալդայներ,—որ լավ սարեր ունեք, արդյոք չէիք թույլ տա, որ Արմեններն օգտվեն նրանցից իբրև արոտատեղերից, եթե արածացնողները ձեր համաձայնեն վճարել արդար սուրբ»: «Մեծ օգուտ կստանայինք,—ասացին Խալդայները,—առանց աշխատելու»: «Իսկ դու,—ասաց Կյուրոսը,—ո՞վ Արմենների թագավոր, արդյոք չէի՞ր ցանկա օգտվել այս արոտներից, եթե Խալդայներին մի փոքր օգուտ տալով՝ ինքդ ավելի մեծ օգուտ ստանայիր»: «Իհարկե, կցանկալի,—ասաց Արմենների թագավորը,—եթե գիտենայի, որ կարելի է անվտանգ կերպով արոտներից օգտվել»: «Չէ՞ որ դուք անվտանգ կերպով արոտատեղերից կօգտվեք,—ասաց Կյուրոսը,—եթե գազաթները լինեն ձեզ դաշնակից»: «Այդպես է», —ասաց Արմենների թագավորը: (21) «Այլ վկա է աստված,—ասացին Խալդայները,—որ մենք անվտանգ կերպով չենք կարողանա մշակել ոչ միայն նրանց, այլև մեր հողերը, եթե գազաթները լինեն նրանցը»: «Իսկ եթե,—ասաց Կյուրոսը,—գազաթները լինեն ձե՞ր դաշնակիցը»: «Այդպես,—ասացին նրանք,—իհարկե, մեզ համար լավ կլինի»: «Այլ վկա է աստված,—ասաց Արմենների թագավորը,—մեզ համար լավ չի լինի, եթե սրանք նորից գազաթները ստանան, մանավանդ

եթե դրանք լինեն ամրացված»: (22) Եվ Կյուրոսն ասաց. «Ուրեմն ես հետևյալ կերպ կանեմ՝ ձեզանից և ոչ մեկին գազաթները ես չեմ տա, այլ մենք կպահենք նրանց մեր ձեռին, և եթե որևէ մեկը ձեզանից անարդարություն զործե՝ մենք անարդարություն կրողներին կողմը կլինենք»:

(23) Երբ երկու կողմն էլ այդ լսեցին՝ հավանություն տվին և ասացին, որ խաղաղությունը կարող է հաստատուն մնալ միայն այդ ձևով: Այնուհետև բոլորն էլ իրար հավատարմության խոստում տվին և համաձայնության եկան, որ երկու կողմն էլ իրար հանդեպ կպահպանեն իրենց ազատությունը, նրանք իրավունք կունենան փոխադարձ ամուսնության, իրար հողերի ու արոտատեղերի օդապարծման և կպաշտպանեն իրար ընդհանուր ուժերով, եթե իրենցից որևէ մեկին անարդարություն արվի: (24) Արդ՝ այսպես կարողությունը այն ժամանակ ու նաև այժմ խաղաղանքի և Արմենիայի իշխանավորի միջև կնքված այն դաշինքը դեռ մնում է անխախտ: Այս համաձայնությունը կնքելուց հետո երկու կողմն էլ հոժարությամբ շինեցին իսկույն ամրությունը, որը լինելու էր բնականոր. ու բերին այնտեղ պաշարեղեն: (25) Երեկոյան դեմ Կյուրոսը հրավիրեց նրանց իր մոտ հյուր՝ արդեն իբրև բարեկամների: Երբ միասին խնջույք էին անում՝ խաղաղանքից մեկն ասաց, որ այս ամենը ցանկալի են իրենց բոլորին, սակայն խաղաղանքի մեջ կան ոմանք. որոնք ապրում են թալանով և որոնք ո՛չ գիտեն, և ո՛չ էլ կարող են զբաղվել երկրագործությամբ, որովհետև սովոր են իրենց ապրուստ հայթայթել պատերազմի միջոցով: Նրանք միշտ կամ թալանով են զբաղվել և կամ ծառայել են վարձով՝ երբեմն հնդկական թագավորի մոտ, որը, ինչպես ասում են, շատ հարուստ մարդ է, երբեմն էլ նաև Աստիագեսի մոտ: (26) Կյուրոսը ասաց. «Ինչո՞ւ նրանք չեն ծառայում այժմ վարձով և ինձ մոտ: Ես կվճարեմ այնքան, որից ավելին մի ուրիշը երբեք չէ վճարել»: Նրանք հավանություն տվին և ասացին, որ ցանկացողներ, անշուշտ, շատ կլինեն:

ՀԱՏՎԱԾ 8

Պիրի III, գլուխ 3, 1—5:—(1) Հետևյալ օրը Կյուրոսն ուղարկեց դեսպան [Հնդկաստանի թագավորի մոտ], հանձնարարելով նրան այն, ինչ որ ասել էր: Արմենիաների թագավորը և խաղաղանքը դեսպանի հետ միասին ուղարկեցին նաև իրենց մարդկանց, որոնք, ինչպես կարծում էին, ամենից ընդունակներն էին և կարող էին

Թե աջակցել և թե ասել Կյուրոսի մասին այն, ինչ որ պատշաճ էր Այնուհետև Կյուրոսը տրամադրեց ամբուլթյանը բավականաչափ բերդապահներ ու ամեն տեսակ կենսամթերքներ և, թողնելով գրանց իբրև պետ մի Մեղացու, որը խիստ հավատարիմ էր, իր կարծիքով, Կիաքսարին՝ ինքը հեռացավ, վերցնելով թե այն զորքը, որի հետ եկել էր, և թե այն, որ ստացել էր Արմեններից, նաև Խալդայներից ևս մոտ շորս հազար զինվոր, որոնք, ինչպես կարծում էին, ավելի լավ էին, քան բոլոր մյուսները: (2) Երբ Կյուրոսն իջավ մարտաբնակ շրջանը՝ Արմեններից ոչ ոք չմնաց տան ներսում՝ ոչ սպամարդ, ոչ էլ կին. այլ բոլորը, ուրախ լինելով խաղաղության վրա՝ դիմավորեցին նրան, իրենց հետ բերելով այն, ինչ որ ամեն մեկն ուներ ու համարում էր թանկարժեք: Եվ այդ բանը Արմենների թագավորին բնավ դժգոհություն չէր պատճառում: Նա այնպես էր կարծում, որ Կյուրոսին շնդհանուր այդ հարգանքն ավելի մեծ ուրախություն կպատճառէ: Վերջ ի վերջո եկավ նրան դիմավորելու և Արմենների թագավորի կինը դուստրերի և կրտսեր որդու հետ ու բերեց իր հետ մյուս ընծաների հետ նաև ոսկի, որն առաջ Կյուրոսը չէր ուզեցել վերցնել: (3) Կյուրոսը, տեսնելով այդ՝ ասաց. «Դուք մի՛ք անե այնպես, որ, ես, այս ու այն կողմ շրջելով՝ բարեգործություն անեմ վարձատրություն համար, այլ դու, տիկին, ա՛ռ այդ փողը, որ բերում ես, և կնա՛, ու այլևս մի՛ տա Արմենների թագավորին, որ նա այդ գետնի մեջ թաղե: Դու ուղարկի՛ր որդուդ զորքի մեջ ու նրանցով ամենագեղեցիկ կերպով նրան զարդարի՛ր. իսկ մնացածով քեզ, ամուսնուդ, դուստրերիդ ու որդիներիդ համար գնի՛ր այնպիսի բաներ, ինչ որ ձեռք բերելով և ինչով որ զարդարվելով՝ ձեր կյանքը կանցկացնեք ավելի գեղեցիկ ու ավելի ուրախ կերպով: Իսկ հողի մեջ բավական կլինի, որ մեր մարմինները թաղվեն, երբ մեզանից որևէ մեկը վախճանվի»: (4) Կյուրոսն այս ասաց և նրանց մոտով անցավ: Իսկ Արմենների թագավորը և բոլոր մյուս մարդիկ նրան ճանապարհ դրին միասին, կոչելով նրան բարձրաձայն՝ բարի մարդ ու բարերար: Եվ այդ անում էին, մինչև որ Կյուրոսը հեռացավ երկրից: Արմենների թագավորը ուղարկեց նրա հետ ավելի շատ զորք, որովհետև իր երկրում խաղաղություն էր տիրում: (5) Արդ՝ Կյուրոսը մեկնեց այդպես, ունենալով իր տրամադրության տակ ոչ միայն այն փողերը, որ նա առել էր, այլև իր համար պատրաստ ունենալով այդպիսով դրանից ավելի ևս շատ, որ կարող էր վերցնել, երբ պետք ունենար: Եվ ապա Կյուրոսը բանակ դրեց սահմանավայրերում: Հետևյալ օրը նա ուղարկեց զորքը և փողը Կիաքսարին, որը, ինչպես ասվեց, մոտ

էր գտնվում: Իսկ ինքը Տիգրանի ու Պարսիկների ավագանու հետ որսի էր գնում այն տեղերը, ուր հանդիպում էին վայրի կենդանիներ, և զվարճանում էր այսպես:

ՀԱՏՎԱԾ 9

Գիրք V, գլուխ 3, 38:—(38) «Նրանցից հետո,—ասաց Կյուրոսը,—թող Արտարուստը առաջնորդե Պարսից թեթև վահանակիրներին ու նետաձիգներին, ապա Անտամյուաս Մեդացին՝ Մեդացիների հետևազորը, ապա Եմբասը՝ Արմենների հետևազորը, ապա Արսուքասը՝ Հյուրկաններին, ապա Թամբրադասը Սակերի հետևազորը և ապա Դամատասը՝ Կաղուսիներին»:

ՀԱՏՎԱԾ 10

Գիրք VIII, գլուխ 4, 24:—(24) Այնուհետև նա [Կյուրոսը] բերեց Տիգրանին կնոջ զարդ և հրամայեց տալ կնոջը, որովհետև նա արիարար մտնակցել էր սլատերազմին ամուսնու հետ միասին:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

	<i>Մ. թ. առաջ</i>
Արմենների գաղթը Հայաստան	VII դ. կամ VI դ. սկիզբը
Ասորեստանի նինվե քաղաքի կործանումը	612
Ասորեստանի տերության անկումը	605
Մեծ պատերազմը Մեդիայի և Լյուդիայի միջև Հալիս գետի մոտ	585
Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետությունը Արմենիայի վրա	550—330
Կյուրոս Մեծ	550—529
Դարեհ Ա	522—486
Արմենների ապստամբությունը պարսից դեմ	521—520
Քսենոփոնի և հունական զորքի նահանջը Արմենիայի վրայով գեպի Տրապիզոն	401—400
Աղեքսանդր Մակեդոնացի	336—323
Աքեմենյան Պարսկաստանի նվաճումը	330
Սելևկոս նիկատոր	312—281
Սելևկյան տիրապետության հաստատումը Առաջավոր Ասիայում	312
Պարթևական թագավորության հիմնումը	249/248
Անտիոքոս Մեծի պարտությունը Մազնեսիայի ճակատամարտում	190
Արտաշեսը և Զարեհն իրենց հայտարարում են անկախ թագավորներ Մեծ Հայքի ու Մոփքի	189
Արտաշես Ա-ի մասնակցությունը Փոքր Ասիայի հինգ թագավորների խաղաղության դաշինքին	180
Արտաշատ քաղաքի հիմնումը	166
Սելևկյան Անտիոքոս Դ-ի արշավանքը Հայաստան	165 (°)
Տիգրան Բ-ի ծնունդը	142/141
Տիգրան Բ-ի դահակալությունը	95
Տիգրան Բ-ի դաշինքը Միհրդատ Եվպատորի հետ	95/94
Մոփքի միացումը Մեծ Հայաստանին	94
Տիգրան Բ-ի առաջին արշավանքը Կապպադոկիա	93
Կիլիկիայի փոխպրետոր Սուլլան վերագրավում է Կապպադոկիան	92
Միթրատս և Բագոատս զորավարների նոր հարձակումը Կապպադոկիայի վրա	91
Տիգրան Բ-ի հաղթական կռիվներն ընդդեմ Պարթև Արշակունիների և սրանց արևելյան երկրների նվաճումը	89—85

Հոռմեական-պոնտական առաջին պատերազմը	88—84
Գարգանոսի բանավոր դաշնագրովյունը	84
Տիգրան Բ-ը նվաճում է Ասորիքը և Դաշտային Կի- լիկիան	84/83
Հոռմեական-պոնտական երջուրդ պատերազմը	73—71
Մետրոդորոս Սկեփսացին ուղարկվում է Հայաստան իրև դեսպան	71 (ամառը)
Միհրդատ Եվպատորի պարտությունը և փախուստը Հայաստան	71 (աշնանը)
Դեսպան Ապպիոս Կլավդիոսը պահանջում է, որ Միհր- դատը հանձնվի Լուկուլլոսին	71 թվի վերջերին
Լուկուլլոսի վերադարձը պրովինցիա Ասիա և պատե- րազմի ավարտման հանդիսատեսները	70
Լուկուլլոսի գաղտնագրի ու անսպասելի արշավանքը Հայաստան	69 (գարնանը)
Մեհրուծանի և հալկատն փոքրաթիվ հեծելազորի գրոհը թշնամու վրա	»
Տիգրանակերտի պաշարումը	»
Հայկական հեծելազորի գիշերային մուտքը Տիգրանա- կերտ և Տիգրանի կանանոցի ազատումը	69 (գարնանը)
Տիգրան Բ-ի տեսակցությունը և խորհրդակցությունը Միհրդատի հետ	69 (ամառը)
Ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ	69 (հոկտ. 6-ին)
Հոռմեական-հայկական կռիվներն Արածանիի հո- րաներում	68 (ամառը)
Արածանիի նսկատումարտը	68 (սեպտեմբերին)
Լուկուլլոսը պաշարում և գրավում է Մծբինը	68 թվի վերջերին
Հոռմեական զորքի բարոյալքումը և Լուկուլլոսի նա- հանջը գեղի Գալատիա	67 (ամառը)
Պոմպեյոսի արշավանքը Միհրդատի դեմ	66 (գարնանը)
Կրտսեր Տիգրանի ապստամբությունը հոր դեմ	»
Պոմպեյոսի արշավանքը Հայաստան և հաշտությունը Տիգրանի հետ	66 (աշնանը)
Պոմպեյոսի վերադարձը Փոքր Հայք	64 (գարնանը)
Տիգրան Մեծի մահը	56/55
Արտավազդ Բ.	56/55
Կրասոսի պարթևական արշավանքը և հոռմեական զորքի ծանր պարտությունը	53
Պարթևական-հայկական զորքերի պարբերական արշա- վանքները Ասորիք	52—40
Պարթևական իշխանության հաստատումը Ասորիքում, Փյունիկիայում և Պաղեստինում	40
Պարթևների պարտությունը Գինգարոսի մոտ և Բակուրի մահը	38
Կանիդիոսը հաշտություն է կնքում Արտավազդ Բ-ի հետ և արշավում է Իբերիա ու Ալբանիա	37
Անտոնիոսի և Արտավազդ Բ-ի արշավանքը պարթևների դեմ	36

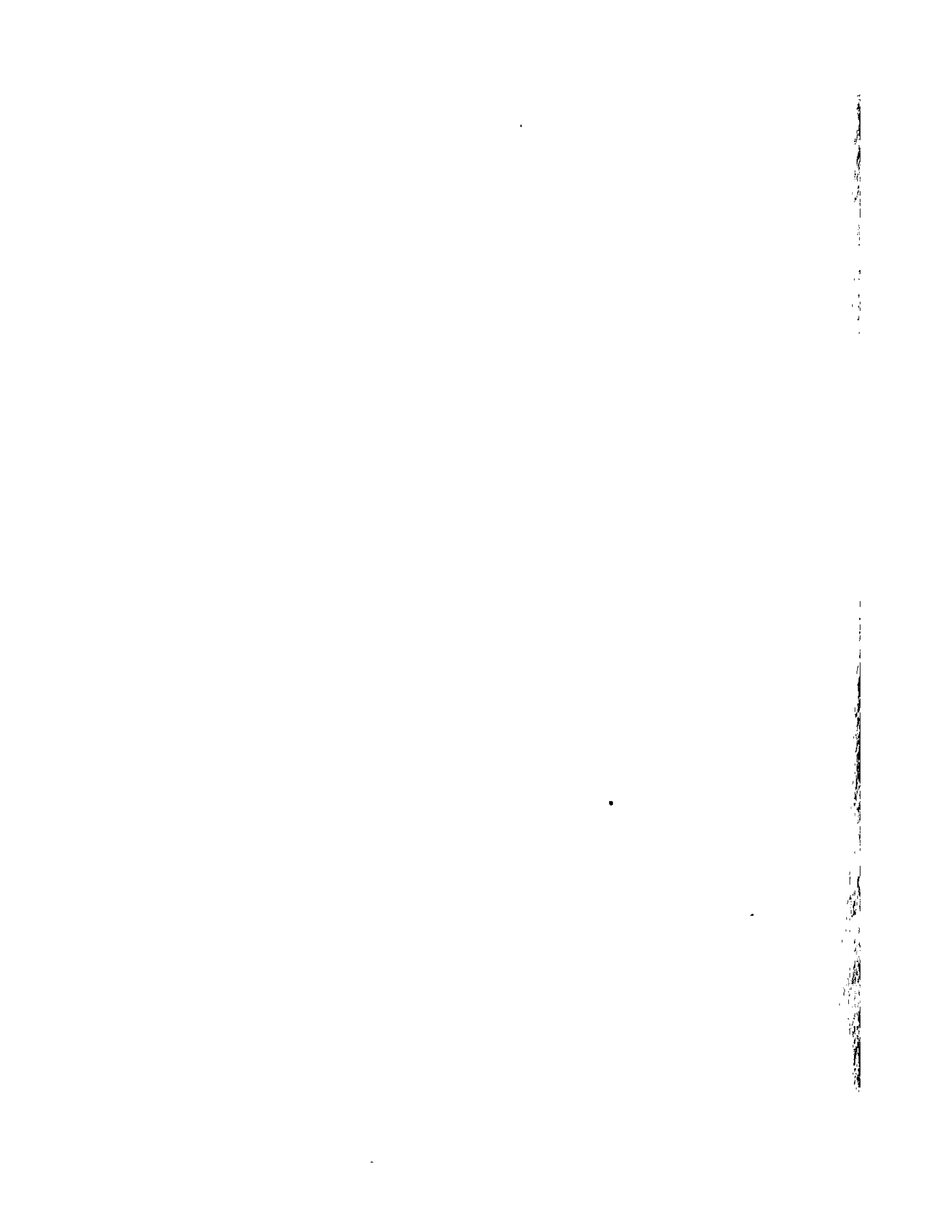
Արտավազ Բ-ի ձերբակալումը և Հայաստանի նվաճումը	35
Անտոնիոսի պարտութունը Ակտիումի մոտ Հունաստանում	31
Արտավազը Բ-ի գլխասումը	31/30
Արտաշես Բ	30—20
Տիբերիոսը, գալով Հայաստան, հանդիսավոր կերպով թագավոր է պսակում Տիգրան Գ-ին	20—չուրջ 8
Տիգրան Գ և էրատո	8—5
Հռոմեական զորքի օգնությամբ Հայաստանի գահը ստանում է Արտավազը Գ-ը	չուրջ 5—2
Հայերի ապստամբությունը և Տիգրան Գ-ի ու էրատոյի վերահաստատումը գահի վրա	2 մ. թ. ա.—1 մ. թ.
Կայոս Կեսարը Հայաստանի թագավոր է պսակում Ատրպատականի Արիոբարզան թագավորին	2—4
Արտավազը Գ՝ Արիոբարզանի որդին	չուրջ 4—6
Տիգրան Ծ	չուրջ 6
էրատոյի կարճատև թագավորությունը	6 թվից հետո
Հայաստանի գահը ստանում է գահընկեց արված պարթևական Վոնոն թագավորը	11 թվից հետո մինչև 16
Պերմանիկոսը, գալով Արտաշատ, Հայաստանի թագավոր է պսակում Զենոնին	18—34
Արտավան Գ-ի Արշակ որդու գահակալությունը Հայաստանում և նրա եզերական մահը	34
Իբերիայի Փարսաման թագավորի և նրա եղբոր Միհրդատի արշավանքը Հայաստան	35
Արտավան Գ-ի որդու՝ Օրոդեսի պարտությունը Հայաստանում	35
Փարսամանի եղբոր՝ Միհրդատի կարճատև թագավորությունը Հայաստանում	35—37
Միհրդատի կալանավորումը	37
Հայկական գահը նորից տրվում է Միհրդատին	43 թվից հետո—51
Հռադամիզդ	51—54
Հայաստանի դրավումը պարթևների կողմից	54
Կորբուլոնի արշավանքը Հայաստան և Հայկական պատերազմը	54—59
Արտաշատ քաղաքի հիմնահատակ կործանումը	58/59
Տիգրանակերտ քաղաքի առումը	59
Տիգրան Զ-ը Հայաստանի թագավոր	60—61
Հռոմեական-պարթևական պատերազմը	61—62
Պետուսի պարտությունը և Հռանդեյայում կնքված զինադադարի դաշինքը	62
Խաղաղության բանակցությունները և Տրդատի հանդիսավոր խոստումն իր թաղը ստանալու ներքին ձեռից Հռոմում	64
Տրդատի հանդիսավոր թագադրությունը Հռոմում և վերադարձը Հայաստան	65—66

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several paragraphs and is mostly obscured by noise and low contrast.

ՏԻԳՐԱՆ Բ ԵՎ ՀՌՈՄԸ

ՆՈՐ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ԸՍՏ ՍԿԶՆԱԳՐՅՈՒԲՆԵՐԻ

1. Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն

Հին Հայաստանի պատմությունը Տիգրան Երկրորդի շրջանում ուսումնասիրված է սեղմ ու միջանկյալ կերպով, գլխավորապես եվրոպական գիտնականների այն երկերում, որոնց մեջ Բենուրյան է տոնված ոչ թե հատկապես Հայաստանի, այլ հռոմեական հանրապետության և կամ պոնտական թագավորության պատմությունը: Պատմագիտական այդ աշխատություններից ամենից կարևորներն են՝ գերմանական, ֆրանսիական և իտալական երեք խոշորագույն գիտնականների՝ Մոմզենի, Ռեյնաֆի և Ֆեոետոյի՝ համապատասխան երկերը¹: Բացի այդ, Լուկուլլոսի հայկական արշավանքները մանրամասն ուսումնասիրված են նաև Լեման-Հաուպտի աշակերտ Կուրտ Եֆհարդի ընդարձակ աշխատության մեջ, որ տպագրված է գերմանական «Կլիո» հայտնի հանդեսում (հատ. IX, 1909 թ. և հատ. X, 1910 թ.)²:

Պատմական և բանասիրական գրեթե բոլոր հայկական երկերում, ինչպես և Հին Հայաստանի պատմությանը նվիրված Դոլենս-Խաչի, Տուրնեբիզի, Գեորգ Ասլանի, Մարգանի և Խալաթյանցի ֆրանսերեն ու ռուսերեն աշխատություններում. Տիգրան Բ-ի պատմությունը փաղված է համարյա անփոփոխ, մեծ մասամբ, կամ Մոմզենի և կամ Ռեյնաֆի վերոհիշյալ երկերից: Բացառություն են կազմում Չամչյանը և դոկտ. Աստուրյանը, որոնք օգտվել են նաև հունական ու լատինական հին աղբյուրներից և ցույց են տվել տեղ-տեղ նրանց թերությունները:

¹ *Моммсен*, Римская история, т. II—III, Москва, 1887, *Th. Reinach*, Mithridate Eupator, roi de Pont, Paris 1890, *Г. Ферреро*, Величие и падение Рима, т. I, Москва, 1915.

² Գերմաներեն այս աշխատությունը լույս է տեսել նաև հայերեն թարգմանությամբ՝ «Կուրտ էֆհարդ, Տիգրան Բ և հայ-լուկուլլեան պատերազմները: Աշխատասիրեց Լ. Գ. Վ. Գարանֆիլյան, Վիեննա, 1926, Ազգային մատենադ., ԸԺԳ»:

Ինչպես շատ հիշտ դիտել և շեշտել են իրենք՝ Եվրոպական գիտնականները, հիմնական սկզբնաղբյուրները, որոնք գրված են Տիգրան-Միհրդատի ժամանակաշրջանից մեկ կամ մի քանի դար հետո, մեծ մասամբ անվստահելի են և կասկածելի, որովհետև նրանք պատմական անցիկերը նկարագրել են կողմնապահությամբ և հռոմայեցիների օգտին: Հայտնի է արդեն, թե ինչպիսի մեծ վարպետությամբ Հռոմը կառողացել էր ստեղծել իրեն սպասարկող ներքողական պատմագրություն, որը լուրջյան էր մատնում հակառակ պատմական նշմարտության Հռոմի համար աննպաստ փաստերը¹: Հռոմեական պատմագետների անարժանահավատ լինելն ընդգծել և դեռ ասացին դառնում (մեր թվ. հ.) հռչակավոր հին մատենագիր Հովսեփոս Փլավիոսը: Սա հրեական պատերազմի իր պատմության առաջաբանում առանձնապես մատնանշել է, որ մինչև իսկ ակունատես հռոմեական հեղինակները մեծ շափով աղավաղել են փաստերի իսկությունը և, խեղաթյուրելով պատմական նշմարտությունը, կամ ներքողներ են գրել ի հանույս Հռոմի և կամ չարախոսություններ արա թշնամիների մասին:

Պետք է տեսլ, որ հակառակ կողմը ևս, նաև Հայաստանն ու Պոնտոսը, ունեցել են այս ժամանակաշրջանում իրենց ուրույն պատմագրությունը: Հին աղբյուրների մեջ հիշատակված է, օրինակ, հռոմեաապաց (Misoromaeus) Մեարոզարոս Սկեպսացու ընդարձակ պատմությունը Տիգրան Երկրորդի մասին, որը համարվել է վաղյուն ու տաղանդավոր աշխատություն: Հիշատակված են հույնպես պատմական կարևոր երկերը Հերակլիդեսի, Տեկրոսի, Ապոլլոնիդեսի, Դիոփանտեսի և ուրիշ շատ շատերի, որոնք եղել են Միհրդատին կուսակից հեղինակներ: Սակայն Հայաստանի ու Պոնտոսի պարտությունից և հելլենիստական կուլտուրայի փայլալուսից հետո այս երկրներում՝ պահպանվել են, բնականաբար, գլխավորապես այն երկերը, որոնք հանելի էին հաղթական Հռոմին: Տիգրան-Միհրդատյան դարաշրջանի պատմությունը կառող էր, իհարկե, շատ կետերում բոլորովին այլ լուսաբանություն ստանալ, եթե պահպանված լինեին նաև վերոհիշյալ հակառակ կուսակցության գրվածքները:

Չնայած բուն հռոմեական աղբյուրների վերև մատնանշված թերություններին, որ բնության են առնված ու ընդգծված նաև իրենց Եվրոպական պատմագետների ու բանասերների գրվածք-

¹ *St'u Cicero, De imperio Cn. Pomp, IX, 25.*

ներում՝ այդ աղբյուրները, այնուամենայնիվ, միակ ու զլլատվոր հիմքն են կազմել Մոմգենի, Ռեյնաֆի ու մյուս պատմագետների ուսումնասիրություններին: Մեանք անվերապահ կերպով օգտվել են մինչև իսկ Պլուտարհոսի կենսագրությունների կասկածելի ու անվստահելի վկայություններից, որոնց մեջ, ինչպես կտեսնենք, շարամտորեն արված են Տիգրան Բ-ի ու նրա պետության ֆեոդալական կազմակերպության այլանդակ ծաղրանկարները: Եվ՝ բուսական պատմագետները բավականաչափ ուշադրության չեն առել, դժբախտաբար, որ Պլուտարհոսի և հռոմեական մյուս հեղինակների ստահոդ տեղեկությունները հերքվում են հանախ փոքրասիական-հելլենիստական շեզոֆ աղբյուրներում պահպանված վկայությունների օգնությամբ, որոնք պարզ կերպով ցույց են տալիս այդ տեղեկությունների անհավաստիությունը:

Մեր այս եզրակացություններն ու դիտողությունները հարկադրելու էին մեզ, բնականաբար, նոր բննության ու վերագնահատման ենթարկելու բոլոր կարևորագույն սկզբնաղբյուրները: Ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում կտեսնենք, օգտագործելով այդ աղբյուրները բննադատորեն ու մեծ զգուշավորությամբ՝ Տիգրան Բ-ի ու նրա դարաշրջանի պատմությունը միանգամայն հնարավոր է պարզել ու լուսաբանել ավելի նշգրիտ ու ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է նախկին աշխատություններում:

Եվրոպական պատմագետների վերոհիշյալ երկերում Միհրդատ-Տիգրանյան շրջանի պատմության լուսաբանությունն ունի նաև մի ուրիշ մեծ թերություն:

Այս պատմագետները, բացի այն, որ իրենց լուսաբանության հիմք են ընդունել հռոմեական աղբյուրների միտումնավոր ու գունավորված վկայությունները, իրենք ևս դեպի Արևելքն ու արևելյան ժողովուրդներն ունեցել են աշտու ու անբառյացակամ վերաբերմունք: Նրանց համակրանքը ոչ թե Միհրդատի կամ Տիգրանի, այլ պարզ կերպով Հռոմի ու նրա գորավարների կողմն է, որոնց նրանք աշխատել են հերոսացնել ու իդեալականացնել:

Իտալական գիտնական Ֆեռետոն, օրինակ, որը խոշոր պատմաբանի հուշակ ունի, Լուկուլլոս գորավարին, որն ավերողն ու գերեզմանավորը եղավ Պոնտոսի հելլենիստական փարթավ կուլտուրայի և շֆեղ ու հոյակապ հելլենական քաղաքների, անվանում է հելլենիզմի պաշտպան ու երկրպագու: «Ամեն տեղ, — ասում է Ֆեռետոն, — Լուկուլլոսը կողոպտում էր մեծամեծ հարս-

տությունները և կատարում էր հրեմվանձնով հելլենիզմի մեծ հո-
վանավորի իր դերը»¹: Մոմզենը և Ռեյնաֆը ոչ միայն ուշադրու-
թյան շեն առել Տիգրան Բ-ի կուլտուրական ու բարենորոգչական
ձեռնարկումները հետամնաց Հայաստանում, այլ նրանք մինչև
իսկ Տիգրանակերտ փալատի հիմնումը, որը կենտրոն ու նեցուկ
էր լինելու Հայաստանի հելլենականացման ու ֆաղափակրթման՝
վերագրում են բունակալ Տիգրանի գոռոզ ու ֆմահան կամակորու-
թյան: Մոմզենի պատմության մեջ առանձնապես նկատելի է, բա-
ցի այդ, նրա շեշտված հակակրանքը դեպի Արևելքն ու ասիացի-
ները: Նա մատնանշում է, օրինակ, որ Արևելքում ամեն մի հպա-
տակ «հավատարիմ է ու կեղծ, ինչպես շունը»²: Նրա կարծիքով՝
«Ասիացիների հատկությունն է նրանց պատրաստակամությունը
ստանձնելու դանինի դեր ի հանույս սուլթանի»³: Ուշագրավ է հենց
այն, որ Մոմզենը Միհրդատին ու Տիգրանին, որոնք հելլենիստա-
կան տիպի առաջադեմ միապետներ էին՝ հնաժամոր է համարում
անվանել սուլթաններ:

Հոռմի իդեալականացումը և, ընդհակառակը, Արևելքի ստո-
րացումը, որ սրոշակի նշմարելի են եվրոպական պատմագետների
վերոհիշյալ երկերում՝ հակազիտական ակնբախ մի տենդենց են,
որ չլին կարող, իհարկե, նրանց կովան ծառայել Տիգրան-Միհր-
դատյան պարաշրջանի նշգրիտ գնահատման:

Կորականապես պետք է մերժել եվրոպական պատմագիտու-
թյան մեջ գերիշխող նաև այն կարծիքը, որ իբր թե՛ ինչպես վեր-
ջին շրջանի պսևտական-հոռմեական, նույնպես և հայկական-
հոռմեական կոիվները կառելի և բնորոշել իբրև բարբարոս ու
միացյալ Արևելքի բնդվզում բնդղեմ ֆաղափակրթված Արևմուտ-
քի: Մոմզենը պարզ կերպով շեշտում է, որ այդ կոիվները սկիզբն
էին ասիացիների ազգային ռեակցիայի ու ապստամբության ընդ-
դեմ հոռմայեցիների և արևմտյան ժողովուրդների⁴: Նմանապես և
Ռեյնաֆը մատնանշում է, որ այդ կոիվները վերակենդանացումն
էին «Ասիայի ու եվրոպայի հակամարտության»⁵:

Սակայն, իրապես, այդ կոիվները, որ սկսել էին հանրապե-
տական Հոռմի զորավարներն արևելյան երկրների ավագակային

¹ Տե՛ս «Величие и падение Рима», т. I, Москва, 1915, էջ 184:

² Տե՛ս «Римская история», т. II, М., 1887, էջ 271:

³ Տե՛ս նույնը, էջ 290:

⁴ Տե՛ս նույնը, էջ 273:

⁵ Տե՛ս «Mithridate Eupator», էջ XI:

կողոպտման ու ֆինանսական շահագործման նպատակով՝ մղվում էին ոչ թե բարբարոս միացյալ Արևելքի, այլ երկու կիրք ու սուղադեմ միապետների դեմ, որոնք թե իրենց երկրներում և թե ամբողջ Մերձավոր Արևելքում աշխատում էին զարկ տալ նեղլեհիստական ֆաղտֆային կենցաղի ու կուլտուրայի և ստեղծելու արդյունաբերության նոր բարգավաճման ու բուռն զարգացման:

Այս տեսակետից միանգամայն ճիշտ պետք է համարել ֆրանսիական գիտնական Մորգանի հետևյալ դիտողությունը: «Ջախջախելով Միհրդատին և Տիգրանին, —ասում է Մորգանը,— հումայեցիները վերջ էին դնում մակեդոնական կուլտուրային Ասիայում, որ բոլոր այն պետություններից, որոնք սանդղակ էին Ադեֆասանդի նվաճումներից հետո, մնացել էին միմիայն փլատակներ ու միմիայն թագավորիկներ. որոնք անկարող էին գարավիզ լինել հելլենական փառփին: Պոնտոսի և Հայաստանի երկու մեծ թագավորները վերջիններն էին, որոնք կկարողանային վերաբորոգել իրենց պետություններում Հելլադայի գեղեցիկ ֆաղտֆայերությունը»¹:

Առաջավոր Ասիայի հետագա կուլտուրական հետադիմության համար ամենամեծ պատասխանատվությունն ընկնում է պարզապես Հռոմի վրա: Սա ոչ միայն կողոպտել ու ավերել էր Արևելքը ռազմական արշավանքների, այլև ֆինանսական ու վաշխատուսական շահագործման միջոցով: Արևելքից գրեթե անընդհատ Բաբելոնի ու Հռոմ էին ուղարկվում իբրև ավար ու շահույթ երկրի հարստությունները և իբրև ստրուկ՝ աշխատանքային որակյալ ուժերը: Դժվար չէ հետևաբար ենթադրել, որ ատելության ու հակամարտության այն մեծ վիճակ, որ հաջորդ դարերում գոյություն ուներ իրանական Արևելքի և հռոմեական Արևմուտքի միջև՝ մեծապես խորացրել էր հենց ինքը Հռոմը Տիգրան-Միհրդատյան շրջանում:

Մեր այս ընդհանուր առաջաբանի վերջում անհրաժեշտ է նաև մատնացույց անել, որ Տիգրան Բ-ի պատմությունը, որը Մոմգենի, Ռեյնալդի և Ֆեռետոյի վերոհիշյալ երկերում ֆննարկված է իբրև մի միջադեպ ու հավելյուկ Հռոմի կամ Պոնտոսի պատմության՝ սույն մեկագրության մեջ առաջին անգամ ուսումնասիրված է Հայաստանի պատմության շրջանակի մեջ, որը բավականաչափ ծանոթ չէ եղել օտար պատմագետներին:

¹ *St'a J. de Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 80.*

Նոր է մեր ուսումնասիրության մեջ, բացի սկզբնաղբյուրների վկայությունների ֆննական ու համեմատական լուսաբանումներից, նաև այն, որ մեզ հաջողվել է, շնորհիվ պատմական-աշխարհագրական նախորդ մեր աշխատությունների՝ նշանել այժմ Լուկուլլոսի ու Պոմպեոսի արշավանքների հանապարհները և լուսաբանել տեղագրական այն վիճելի ու մութ խնդիրները, որոնք դեռ մինչև այժմ պարզված չեն աղբյուրների բացակայության պատճառով: Հին այդ ուղևորների պարզորոշ բացատրության համար այս աշխատությանը կցված են մանրամասն ու հատուկ Ֆարանգներ:

2. ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔՍԿԱՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՏԻԳՐԱՆ Բ-ԻՑ ԱՌԱՋ

Առաջավոր Ասիայի պատմության համար Աղեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների տիրապետությունը սկիզբն եղավ ոչ միայն նրա տնտեսական զարգացման ու արագ վերելքի, այլ մասամբ նրա սոցիալական կերպափոխման:

Մակեդոնական տիրապետությունն արտակարգ մի շրջան դառավ այստեղ առևտրի, արհեստների ու արդյունագործության բուռն բարգավաճման, բազմաթիվ հունական գաղութների ու քաղաքների հիմնարկման և հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի առաջացման, որով միանգամայն նոր ընթացք տրվեց Մերձավոր Արևելքի հետագա զարգացման:

Հելլենական Արևմուտքը, նվաճելով 334—330 թվերին (մեր թվ. առաջ) ամբողջ Մերձավոր Արևելքը և հիմնելով այստեղ աշխարհակալ մի մեծ պետություն, որը տարածվում էր մինչև Հընդկական օվկիանոսը և Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջանները, հարուստ այս երկիրը դարձրել էր հելլենական գաղթավայր և իրեն նպատակ էր դրել, կերպարանափոխելով Արևելքը, հելլենիստական ինքնավար քաղաքների ու գաղութների միջոցով՝ միաձուլել նրան իր հետ: Աղեքսանդր Մակեդոնացուց և նրա հաջորդներից հետո Արևելքի հելլենականացման նույն քաղաքականությունը վարեցին նաև Սելևկյանները, մանավանդ, իրենց տիրապետության առաջին շրջանում:

Սակայն հելլենականացման այդ քաղաքականությունը, ինչպես նաև լայնատարած Արևելքի տեղական միացումը, շափաղանց դժվար ձեռնարկություններ էին, որ վեր էին իշխող հելլենները համեմատաբար անհամաչափ ու փոքր ուժերից:

Արդեն Սելևկյան ամենահզոր թագավորների ժամանակ սկսվեց հետզհետե նրանց մեծ ու աշխարհակալ պետության ան-

դամատումը և քայքայումը: Մոտավորապես 305 թվին Սելևկյանները կորցրին նախ և առաջ իրենց հնդկական գավառները: Այնուհետև մոտ 255 թվին Սելևկյան թագավորությունից անջատվեցին Բակտրիան և Սոգդիանեն: Նույն այդ ժամանակներում կարողացան պահպանել իրենց անկախությունը կամ ինքնուրույնությունը Կապուսպովիտան, Պոնտոսը, Հայաստանը և Ատրպատականը: Այնուհետև երրորդ և երկրորդ դարերում (մեր թվ. առաջ) Սելևկյանների դեմ հանդես եկան նրանց նոր ախոյանները՝ Պարթև Արշակունիները և Հոոմը: Այս երկու հզոր պետությունները ժառանգելու էին հնադճեան նրանց ամբողջ թագավորությունը:

Պարթևական թագավորության հիմնադիրն է համարվում Արշակ Ա-ը, ծագումով, պարթևներին ազգակից Ապարն կամ Պարն թափառական ցեղից: Մոտավորապես 250 թվին (մեր թվ. առաջ) սա տալստամբել էր իր ցեղակիցների հետ Սելևկյանների դեմ և սպանել էր նրանց սատրապին: Արշակ Ա-ից հետո՝ նրա հղրայրը և հաջորդը, Տրգատը կամ Արշակ Բ-ը, հաղթելով Սելևկոս Բ Կալլինիկոսին (248—210 թթ.)՝ վերջնականապես հաստատվեց Պարթևստանում և նվաճեց շուտով նաև հարևան Վրկանը, որի կենտրոնն էր Զադրակարտա քաղաքը՝ այժմյան Ասդրապատը:

Պարթևական թագավորությունը, որ կազմվեց Սելևկյան մեծ պետության հյուսիս-արևելյան սահմանում, սկզբում, ինչպես տեսնում ենք, մեծ չէր: Նրա աշխարհակալական ընդարձակումը, որով վերջ դրվեց Սելևկյանների իշխանության ու հելլենիզմի տարածմանն իրանական արևելքում՝ սկսվեց Միհրդատ Ա-ի ժամանակ (171—138 թթ. մեր թվ. ա.): Սա օգտվեց Սելևկյանների ներքին երկոպառակություններից և նվաճեց նրանց արևելյան երկրները՝ հնդկական Կովկասից մինչև Եփրատ գետը և Կապուսպովկիայի սահմանները՝ Արևմտյան հելլենիզմը հարկադրված եղավ այսպիսով քաղաքական ու կուլտուրական իր դիրքերը զիջելու արևելյան իրանիզմին, և այնուհետև Սելևկյանների իշխանության տակ առժամանակապես մնացին միայն Հյուսիսային Ասորիքը և Կիլիկիան:

Հենց նույն այս երկրորդ դարում, երբ պարթևները տեր էին դառնում Սելևկյանների արևելյան երկրներին՝ Արևմուտքում ևս

¹ *St' u Justini M. Juniani, Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi, XLI, 5, 8.*

հելլենական մանր պետությունների և Սելևկյան թագավորության դեմ հանդես եկավ Հռոմը:

Նրա ծավալումը Միջերկրական ծովի արևելյան երկրներում սկսվել էր արդեն փյունիկյան երկրորդ պատերազմից հետո (218—201 թթ): Անտիոքոս Մեծի Մագնեսիայի մոտ կրած վրձնական ու ծանր պարտությունը 190 թվին հռոմայեցիներին նախազորություն տվեց ամրացնելու իրենց ազդեցությունը Փոքր Ասիայի մանր պետությունների վրա: Ինչպես Հունաստանում, նույնպես և այստեղ՝ Հռոմը հրապարակ եկավ սկզբում իրեն ազատարար ու հովանավոր մանր պետությունների ու ճնշված ժողովուրդների: Սակայն, իրապես, նրա քաղականության նպատակն էր գրգռել ու թշնամացնել իրար դեմ բարեկամ այդ պետությունները և, ուժասպառ անելով բոլորին՝ հաստատել ամենուրեք իր սիրապետությունը:

Դառնալով տեր ու տնօրեն Հունաստանի ու Մակեդոնիայի՝ նա շուտով պատռեց անշահասեր ազատարարի իր կեղծ դիմակը և 133 թվին ոտք դրեց Փոքր Ասիա որպես նվաճող և հաստատեց իր իշխանությունը Պերգամոնում: Հռոմեական նենդ ու ճարտչիկ դիվանագիտության եռանդուն գործունեությանը պետք է վերագրել, հավանորեն, Պերգամոնի թագավոր Ատտալոս Գ-ի կտակը, որի համաձայն նա իր թագավորությունն ու ամբողջ հարստությունը թողեց իրրև ժառանգություն Հռոմին: Պերգամոնը դառավ այնուհետև հռոմեական նահանգ և անվանվում էր «սյրովինցիա Ասիա»:

Իմպերիալիստական Հռոմի այս մուտքն Ասիա, ինչպես կտեսնենք, սկիզբն էր այն մեծ ավերածության ու աղետի, որն իր հետևանքներով ահավոր ու կործանարար եղավ հելլենիստական Արևելքի տնտեսական ու կուլտուրական հետագա զարգացման համար: Հելլենական աշխարհակալները ևս նվաճել էին Արևելքը շահագործման նպատակով, սակայն նրանք, ինչպես ասացինք, հիմնելով այստեղ հարյուրավոր քաղաքներ ու գաղութներ և ստեղծելով բարեհաջող ուլայմաններ առևտրի, արհեստների և արդյունագործության աճման ու զարգացման համար՝ մեծապես նպաստել էին նրա առաջադիմության: Մինչդեռ հռոմեական հանրապետության տիրապետությունն առաջին դարում (մեր թվ. առաջ) աղետալի մի դարաշրջան էր արևելյան երկրների տնտեսական ու կուլտուրական հետադիմության՝ անհաշիվ հարստությունների և անթիվ ստրուկների փոխադրման Արևելքից Արև-

մուտք և, ընդհանրապես, տեղական հելլենիստական պետութիւնների ու քաղաքների կողոպտման ու կործանման:

Հարկավոր է նաև մատնանշել, որ Ասիայի կողոպտիչներն ու ավերիչներն էին ոչ միայն հռոմեական հանրապետության հռչակավոր զորավարները, պաշտոնյաները և կապալառուները, որ ուղարկվում էին Արևելք, այլև նրա անվանի ու առաջադեմ համարվող քաղաքական գործիչները: Ժողովրդական տրիբուն Կայոս Գրաքխոսի առաջարկութեամբ 123—122 թվերին հրատարակվել էին մի շարք օրենքներ, որոնք՝ թեև, մեծ մասամբ, անմիջական կապ չունեին Արևելքի հետ, սակայն մեծապես սաստկացրել էին պրովինցիա Ասիայի անողոք շահագործումը: Հենց նրա հայտնի հացահատիկային օրենքը (lex frumentaria), որի համաձայն հռոմեական քաղաքացիները ստանում էին մայրաքաղաքում էժան հաց՝ հարկադրել էր նրան դանձել պրովինցիա Ասիայից ուղղակի ու անուղղակի նոր ու ծանր հարկեր: Բացի այդ, նա հատուկ օրենքով կարգադրել էր, որ հարկահավաքումն Ասիայում տրվի կապալով հեծվոր դասին: Նա այդ արել էր պարզապես այն դիտավորութեամբ, որպեսզի ապահովե դրամատեր հարուստ այս դասի համապորձակցութիւնն ընդդեմ ազնվականութեան: Բացի հարկահավաքումից Սեմպրոնիուսի 123 թվի օրենքով (lex Sempronia judicaria) հեծվոր դասին էր հանձնվել նաև դատական իշխանութիւնը քրեական գործերում:

Միանդամայն հասկանալի է, իհարկե, որ վերոհիշյալ օրենքների շնորհիվ պրովինցիա Ասիան հյուժվելու ու արնաքամ էր լինելու տնտեսապես հռոմեական կապալառուների ու վաշխառուների քմահաճ կամայականութիւնների ցանցում¹: Ասիական նահանգի ու հռոմայեցիների դաշնակից փոքրասիական պետութիւնների ծանր դրութիւնն անկեղծորեն մատնանշված էր կիվիուսի պատմութեան մեջ: Նրա ասելով՝ այնտեղ ուր մուտք էին գործում հռոմեական կապալառուները, անզոր էր դառնում հանրային իրավունքը և վերանում էին դաշնակիցների ազատութիւնները²:

Հռոմից ու Իտալիայից եկած խոշոր ու մանր վաշխառուները և հռոմեական բանկերի գործակալները դաժանորեն շահագործում էին ոչ միայն պրովինցիա Ասիան, այլև կեղեքում էին նաև Փոքր Ասիայի մանր պետութիւնները՝ Բիթանիան, Գալատիան և

¹ Հմմտ. Victor Chapot, La province romaine proconsulaire d'Asie, Paris, 1904, էջ 41—49:

² Տե՛ս XLV, 18:

Կապապաղովկիան: Հոռմի այս դաշնակիցները ևս վաղ լին ուշ, կորցնելով իրենց խաբուսիկ անկախութիւնը՝ զոհ էին գտնուելու հոռմեական գիշատիչ իմպերիալիզմին:

Թե որքան ծանր էր հոռմեական տիրապետութիւնն Ասիայում՝ այդ ցայտուն ու պատկերավոր կերպով մատնանշել է գերմանական պատմագետ Թ. Մոմզենը:

«Կայսր Գրաքիոսի վերոհիշյալ օրենքների գործադրումից հետո, —ասում է Մոմզենը, —հոռմեական առանց այն էլ ծանր տիրապետութիւնը վերածվեց [Արևելքում] այնպիսի անտանելի մի ճնշման, որ ոչ արքայական թագը և ոչ էլ շինականի խրճիթն ապահով չէին գրավումից. ամեն մի հասկ աճում էր այնտեղ հարկահավաքների համար և ամեն մի երեխա ծնվում էր, հավանորեն, իբրև զոհ ստրկավաճառների համար: ... Եվ եթե այդ խաղաղ երկրներում և այնտեղ ապրող փափկակյաց ժողովուրդների մեջ երևան գար մի մարդ, որն ընդունակ լիներ ազդանշան տալու ընդհանուր ապստամբութեան, կարելի էր սպասել, որ այնտեղ տեղի կունենան զարմանալի ու զարհուրելի անցքեր»¹:

Շուտով, իրապես, ինչպես կտեսնենք, բռնկվեց նախ Փոքր Ասիայում և ապա նաև Հունաստանում մեծ ապստամբութիւն, որը հետզհետե փոխարկվեց սոցիալական հեղափոխութեան: Հրահրողը պատմական այդ ցնցող դեպքերի Միհրդատ Պոնտացին էր՝ հոռմայեցիների հզոր ու անհաշտ ախոյանը:

Պոնտական թագավորութիւնը, որը գլխավոր մասնակիցն էր այդ մեծ անցքերի, գտնվում էր Սև ծովի հարավային կողմում՝ Բիթանիայի, Գալատիայի, Կապապաղովկիայի և Փոքր Հայքի միջև: Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակ այս երկիրը, որի մեջ ապրում էին սեմական, արիական և բնիկ վտարասիական ցեղեր՝ մեծ չափով ենթարկվել էր իրանական կենցաղի ու կուլտուրայի ազդեցութեան: Նրա ծովափնյա շրջաններում՝ Սինոպում, Ամիսոսում, Տրապիզոնում և մյուս քաղաքներում հաստատվել էին դեռ Աքեմենյանների աշխարհակալ տիրապետութիւնից առաջ հունական գաղութներ, որոնք զորեղ նեցուկներ էին հելլենական քաղաքակրթութեան ու լեզվի տարածման: Պարսկական ազնվականութիւնը, որը գրավել էր այստեղ հողեր ու կալվածներ, կազմում էր զգալի մասը իշխող դասի: Պարսկական

¹ Տե՛ս «Римская история», т. II, перевод Неведомского, М., 1887, էջ 269:

ազնվական ամենաբարձր տոհմից էր նաև Միհրդատ Ա-ը (302—266 թթ. մեր թվ. առ.), որը հիմնադիր է համարվում Պոնտական թագավորության:

Նոր հիմնված այս թագավորությունը, որ բավական ընդարձակվել էր Միհրդատ Ա-ի հաջորդների ժամանակ, իր հզորության ու փառքի գագաթնակետին հասավ առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առաջ) Միհրդատ Եվպատորի թագավորության ընթացքում (111—63 թթ.), որին անվանում են նաև Մեծ: Պոնտոսի այս հզոր թագավորը կարճ ժամանակում նվաճել էր հին Կողքիսը՝ մինչև Դիոսկուրիա և մինչև այժմյան Սուրամը, նաև այժմյան հարավային Ռուսաստանում՝ Տավրիկյան Խերսոնեսն ու նրա հարևան սկյութական երկրները, և Պոնտոսի հարավ-արևելքում՝ Փոքր Հայքը, որը նվաճումից առաջ առանձին թագավորություն էր: Այս մեծ նվաճումներից հետո Պոնտոսը մեծագույն պետությունն էր դառնել Փոքր Ասիայում և ամենահզոր հակառակորդը իմպերիալիստական Հռոմի:

Պոնտոսի և Փոքր Հայքի հարավում գտնվում էր Կապպադովկիան, որը սահմանակից էր հայկական հին Մոփքին և տարածվում էր նարավում մինչև Կիլիկիա, արևմուտքում՝ մինչև Լիկոնիա և Եյուտիա-արևմուտքում՝ մինչև Գալատիա: Այստեղ ևս, ինչպես և Պոնտոսում, Սելևկյանների տիրապետության առաջին տարիներում կազմակերպվել էր առանձին թագավորություն, որի հիմնադիրն էր Արիարաթ Բ-ը (հավանորեն, 301—280 թթ.), ծագումով, ինչպես և Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Ա-ը, պարսկական ազնվականության բարձր տոհմից: Դիոգորոս Սիկիլիացու վկայությամբ՝ Արիարաթ Բ-ը կարողացել էր տիրել Կապպադովկիային օղնական զորքերի աջակցությամբ, որ նա ստացել էր արմենների Արզոատես (Ἀρδοάτης) թագավորից: Կապպադովկիայում ևս, ինչպես և Պոնտոսում, իշխող դասակարգը բաղկացած էր, մեծ մասամբ, կալվածատեր պարսիկ ազնվականներից, և երկիրը Արևմտյան տիրապետության ժամանակ ենթարկվել էր իրանական պետականության և իրանական կուլտուրայի ազդեցության: Սակայն նաև այստեղ հելլենականությունը հաստատվել էր քաղաքներում, և նրա ազդեցությունը զորեղ էր, գրեթե ամբողջությամբ, ժողովրդի բարձր խավերի շրջանում:

Բացի Պոնտոսից և Կապպադովկիայից Միհրդատ-Տիգրան-

¹ ՏԵ՛՞՝ XXXI, 19, 5:

յան շրջանի պատմական անցքերին մասնակից էին նաև Բիթանիան և Գալատիան:

Բիթանիան գտնվում էր Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան անկյունում՝ Սև ծովի, Բոսփորի և Պրոպոնտիսի ափերին, և տարածվում էր արևելքում մինչև Պափլագոնիա, հարավ-արևելքում՝ մինչև Գալատիա, իսկ հարավում՝ մինչև Միսիա: Այս երկիրը կոչվում էր Բիթանիա թրակիական բիթանների անունով, որոնք թրակիական ուրիշ ցեղերի հետ գաղթել էին Փոքր Ասիա Բալկանյան թերակղզուց: Այս գաղթականները հիմնել էին այստեղ Բիթանիայի թագավորությունը, որն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ կիսանկախ էր և կազմակերպվել էր իբրև անկախ պետություն երրորդ դարի սկզբներում: Ինչպես և Փոքր Ասիայի մյուս արևմտյան շրջանները՝ Բիթանիան ևս մեծ չափով ենթարկվել էր հելլենական կուլտուրայի ազդեցության:

Փոքր Ասիայի կենտրոնում գտնվում էր Գալատիան, որը սահմանակից էր Բիթանիային, Պոնտոսին և Կապպադովկիային: Իր անունը սա ստացել էր գալատներից կամ կելտերից, որոնք 277—276 թթ. մեր թվ. առաջ Թրակիայի վրայով եկել էին Փոքր Ասիա և այստեղ բնակություն էին հաստատել Փոյուզիայում: Այս եկվոր ու ռազմիկ ժողովուրդը, որ բաղկացած էր երեք ցեղային հատվածներից և բաժանված էր առանձին տոհմերի՝ չէր կարողացել ստեղծել միաբան ու միահար պետություն և խաղալիք էր դառել հռոմեական ճարպիկ դիվանագիտության ձեռքին:

Գալատները և Բիթանիայի ու Կապպադովկիայի թագավորությունները, ինչպես ներքև կտեսնենք, հյուսիս և հնազանդ դաշնակիցները դառան արշավող հռոմեական իմպերիալիզմի և հռոմեական զորքերի հետ մասնակից եղան թե հռոմեա-պոնտական և թե հայ-հռոմեական բոլոր մեծ պատերազմներին:

Յ. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԻՓՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

Աքեմենյան Պարսկաստանի անկումից հետո ոչ Աղեքսանդր Մակեդոնացին, ոչ էլ Սելևկյանները չկարողացան տիրել Հայաստանին երկարատև ու հաստատուն կերպով:

Պարսկական երկու սատրապությունների փոխարեն հիմնվեցին այստեղ երեք առանձին իշխանություններ՝ Փոքր Հայքը, Ծոփքը և Մեծ Հայքը, որոնց կառավարիչները կամ նախկին սատրապների հետնորդներն էին և կամ բնիկ իշխանները: Հայկական այս իշխանությունները, թեև Սելևկյան թագավորության սատրապություններ էին համարվում, սակայն նրանց վասսալական կախումը Սելևկյաններից եզել է հաճախ զրեթե անվանական:

Անտիոքոս Մեծի Մագնեսիայի մոտ կրած պարտությունը (190 թ. մեր թվ. առ.) անկախության ընդհանուր շարժման ազդանշան հղավ ոչ միայն Փոքր Ասիայում, այլև հայկական լեռնաշխարհում: Այդ պարտությունից հետո, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը՝ Անտիոքոս Մեծի երկու զորավարները, որոնք կառավարում էին Մեծ Հայքը և Ծոփքը Անտիոքոսի հավանությամբ՝ անցան հռոմայեցիների կողմը և հայտարարեցին իրենց անկախ թագավորներ:

Այսպիսով երկրորդ դարի առաջին կեսում արմենական երկրները մնացին դարձյալ բաժանված երեք անջատ մասերի, որոնք ունեին իրենց առանձին թագավորները: Փոքր Հայքում իշխում էր Փառնակ Պոնտացու (190—169 թթ.) դաշնակից Միհրդատ թագավորը, Մեծ Հայքում՝ Արտաշեսը և Ծոփքում, Ակիսենելյում, Ողոմանտիսում և մի քանի ուրիշ գավառներում՝ Զարեհը:

Այս թագավորություններից ամենազորեղն ու ամենաընդարձակը, ինչպես երևում է նշանավոր հույն պատմագիր Պոլիբիոսի

¹ Տե՛ս XI, 14, 15.

ուշագրավ մի վկայությունից, Մեծ Հայքն էր: Վերոհիշյալ Արտաշեսին Պոլիբիոսն անվանում է «Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչ»¹: Նույնը հաստատում է նաև Ստրաբոնը հետևյալ իր վկայության մեջ.

«Պատմում են,—ասում է Ստրաբոնը,—որ Արմենիան եղել է առաջ փոքր և մեծացել է Արտաշեսի ու Զարեհի միջոցով: ...Սրանք ընդարձակել էին իրենց երկրների սամանները և շրջակա ժողովուրդներից գրավել էին հետևյալ շրջանները. մեդացիներից՝ Կասպիանեն, Փափնիտիսը և Բասորոպեդան, իբերներից՝ Պարիադրեսի լեռնալանջերը, Քուրձենեն և Գոգարենեն, որ գտնվում է Կուր գետի մյուս կողմում, խալիբներից և մոսսինոյկներից՝ Կարենիտիսը և Քսիրքսենեն, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասերն են, կատաոններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող երկիրը և ասորիներից՝ Տամոնիտիսը»²:

Մեջբերված այս վկայությունից երևում է, որ Արտաշեսը նվաճել էր Կասպյան երկիրը կամ Փայտակարանը (=Κασπιανή)՝ Վասպուրականը (=Βασσοπέδα), Փափնիտիսը (*), Պարիադրեսի լեռնալանջերը (այսինքն՝ Տայքը), Կղարքը (=Χορζηνή)³, Գուգարքը (=Γωγαρηγή), Կարնո գավառը (=Καρνηνίτις), Գերջանը⁴ (=Ξερζηνή) և Տմորիքը (=Ταμωνίτις)⁵, իսկ Զարեհը՝ Եկեղյաց գավառը (=’Αχιλοσγηγή) և Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող երկիրը: Նույն վկայության շարունակության մեջ Ստրաբոնը հաղորդում է նաև, որ ընդարձակված այս Արմենիայի մեջ նրա ժամանակ բոլորը համալեզու էին, այսինքն՝ խոսում էին հայերեն: Ստրաբոնի այս տեղեկությունը կարելի է ընդունել որոշ, իհարկե, վերապահությամբ: Հայաստանի զանազան շրջաններում, ինչպես հայտնի է,

¹ Տե՛ս „Всеобщая история“ в 40 книгах, т. I—III, перевод Мищенко, М., 1890—1899, XXV, 2, 12.

² Տե՛ս XI, 14, 5 (528).

³ Χορζηνή-ն Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել և կարդալ Χοιαρζηνή: տե՛ս Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Chor., Berlin, 1901, էջ 116.

⁴ Ξερζηνή-ն պե՛տք է ուղղել Δερζηνή (ըստ Պլինիոսի Nat. Hist. 5, 83—Derxene, Derzene), տե՛ս Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», Թրգմ. չ. Բ. Պիլեգրիկճյանի, Վրեննա, 1907, էջ 21.

⁵ Ստրաբոնի հունարեն բնագրում գրված է Ταμωνίτις իի. Ταμωνίτις, տե՛ս Marquart, Eranschahr, էջ 170.

նույնիսկ Սասանյանների ժամանակ և անգամ նրանց տիրապետութունից հետո կային օտարալեզու ցեղեր: Ուրեմն՝ Ստրաբոնի վկայութունը, պետք է, ըստ երևույթին, ենթադրել այն իմաստով, որ Հայաստանում նրա ժամանակ տարածված ու գերիշխող լեզուն եղել է հայերենը:

Ընդարձակվել էր նույն այս երկրորդ դարում (մեր թվ. առ.) բացի Մեծ Հայքից ու Ծոփքից նաև Փոքր Հայքը, որը նվաճել էր արևմտյան Պարթևադրեսի և հյուսիս-արևելյան Պոնտոսի ծովափընյա շրջանները և հասցրել էր իր սահմանները մինչև Սև ծովը:

«Փոքր Հայքը,—ասում է Ստրաբոնը,—բավական պրոդաբեր երկիր է: Այստեղ ևս, ինչպես և Ծոփքում, միշտ կառավարում էին երկիրը սեփական իշխանները, որոնք կամ բարեկամ ու դաշնակից էին մյուս արմեններին, և կամ իրենց գործերը վարում էին առանձին ու անկախ: Փոքր Հայքն իրեն հպատակեցրել էր խալդայներին և տիրաբեներին, այնպես որ նրա իշխանութունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն ու Փառնակիա»¹:

Հայաստանում և Կապպադովկիայի հյուսիսում կազմվել էին, ինչպես տեսնում ենք, փոխանակ միահար ու միաձույլ մեծ պետության՝ երեք արմենական անկախ թագավորութուններ: Եվ միանգամայն հասկանալի է, իհարկե, որ արմենների ցրվածութունն ու այս բաժանումը արգելք էին հանդիսանալու նրանց ընդհանուր ու համերաշխ գործակցության:

Արմենական երկրների միացման կարևորութունը, հավանորեն, գիտակցվել է առավելապես նրանց քաղաքական վերելքի այս շրջանում: Հայտնի է, որ Արտաշես Ա-ը, որն անչափ ընդարձակել էր Մեծ Հայքը՝ ուղեցել էր նաև նվաճել հարևան Ծոփքը: Սակայն Մեծ Հայքի զորեղացումն և արմենական երկրների քաղաքական միաձուլումը չէին կարող հանդուրժել Կապպադովկիան և Պոնտոսը: Փոքր Հայքն ու Ծոփքը, որոնց անկախությանը Արտաշեսյան հզոր թագավորության կողմից վտանգ էր սպառնում՝ սերտ կերպով հարեցին օտար այս պետութուններին և ապավինեցին սրանց օգնության: Դիողորոս Միկիլիացին վկայում է², որ Արտաշեսին շահողվեց իր թագավորությանը միացնել Ծոփքը, շնորհիվ Կապպադովկիայի Արիարաթ Ե թագավորի միջամտության: Այս վերջինի օգնությամբ ստացավ իր հայրենի թագավո-

¹ ՏԷ՝ս XII, 3, 28:

² ՏԷ՝ս „De virt. et vitis“, հատված XXXI, 22:

յությունը Զարեհի որդին, Մերուժանը, որն Արտաշեսի չարձակման ժամանակ փախել էր Կապպադոկիա:

Արտաշեսյան Մեծ Հայաստանի մասին մատենագրական աղբյուրները տալիս են, դժբախտաբար, միայն պատահական տեղեկատվություններ: Այդ տեղեկություններից առանձնապես կարևոր են Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի վկայությունները Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին, որը հիմնել էր Արտաշես Ա-ը, հավանորեն 166 թվին (մեր թվ. առ.):

«Հայաստանի քաղաքներն են,—ասում է Ստրաբոնը,— Արտաքսատան (որն անվանում են նաև Արտաքսասատա և որը հիմնել էր Աննիբալն Արտաշեսի համար) և Արքսատան: Երկու քաղաքն էլ գտնվում են Արաքսի ափին՝ Արքսատան Ատրպատականի սահմանում, իսկ Արտաքսատան՝ Արաքսի դաշտի մոտ: Այս վերջինը գեղեցիկ է շինված և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Նա գտնվում է գետածոցում, որը նման է ցամաքակղզու, և նրա շուրջը, բացի պարանոցի մասից՝ գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով»²:

Որ Արտաշատը շինված էր Աննիբալի խորհրդով և նրա ցուցմունքներով՝ այդ մանրամասն հաղորդում է նաև Պլուտարքոսը հետևյալ իր վկայության մեջ:

«Պատմում են,—ասում է Պլուտարքոսը,—որ երբ Անտիոքոսը պարտություն կրեց հռոմայեցիներից՝ կարթագենացի Աննիբալը եկավ Արտաշես արմենի մոտ և հրահանգիչ ու խորհրդատու դառավ բազմաթիվ օգտավետ գործերում: Նկատելով, բացի այդ, այս երկրում շօտագործված ու անտես արված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր, նա այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը: Աննիբալը տարավ Արտաշեսին, ցույց տվեց հատակագիծը և համոզեց հիմնել այդ տեղում քաղաք»³:

Պատմագետներից շատերը կասկածելի են համարում, թե Արտաշատի հիմնումն Աննիբալի խորհրդով և թե Աննիբալի փախուստը Հայաստան: Սակայն, այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ վկայությունները խիստ կարևոր են, որովհետև նրանք պարզ ու սրոշ հաստատում են, որ Արտաշատը հիմնված է եղել երկրորդ

¹ Տե՛ս Fabricius, Theophanes, von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888, էջ 32 և 131,

² Տե՛ս XI, 14, 6.

³ Տե՛ս Lucullus, XXXI, 5.

դարում Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Առանձնապես հետաքրքիր են ու կարևոր Արտաշատի տեղադրության ու ամրությունների մասին Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունները:

Արտաշատի հիմնումն Արարատյան դաշտում կարելի է համարել Արտաշես Ա-ի կարևորագույն գործերից մեկը: Այս դաշտն այնուհետև դառավ Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական միավորման կենտրոնը:

Քաղաքավայրի ընտրությունը հաջող էր կատարված թե՛ ռազմական և թե՛ տնտեսական տեսակետներից: Գտնվելով Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ Արարատյան դաշտն ավելի էր պաշտպանված արշավող թշնամիներից, քան լեռնաշխարհի սահմաններում գտնվող շրջանները: Բացի այդ, նրա միջով էր անցնում սարանցիկ տեսարի մեծ ճանապարհը, որը գալիս էր Միջին Ասիայի ու Զինաստանի կողմերից և Արտաշատի մոտով դնում էր դեպի Աև ծովի նավահանգիստները:

Ինչպես տեսնում ենք, Արտաշեսյան հարստության հիմնադիրն աստիճան կազմակերպողն է պատմական Մեծ Հայաստանի, և ընդարձակված այս պետությունն արդեն նրա ժամանակ համարյա ամբողջով էր բնական իր սահմանների մեջ և տարածվում էր հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետը և Ատրպատականից մինչև Ծոփքը և Փոքր Հայքը: Այս նոր թագավորությունը, որ դառել էր Առաջավոր Ասիայի ուժեղ պետություններից մեկը՝ այժմ հաշվի էր առնվում և որոշ դեր էր կատարում միջպետական հարաբերություններում: Պոլիբիոսը, որն իր պատմության մեջ մանրամասն հիշատակել է Փառնակ Պոնսացու և Փոքր Հայքի Միհրդատ թագավորի 180 թվի կռիվն ընդդեմ Պերգամոնի, Կապուպոսիկայի և Բիթանիայի թագավորների՝ մեջ է բերում սրանց ստորադրած խաղաղության դաշինքը և վկայում է, որ այդ դաշնադրությանը մասնակից է եղել նաև «Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹:

Արտաշեսյան անկախ ու միաձույլ Հայաստանի այս զորեղացումը վտանգավոր համարեց Սելևկյան թագավորությունը, որը հայկական երկրների նախկին սյուղերենն էր: Ինչպես վկայում են Գիոդորոս Սիկիլիացին և Ապպիանոսը², մոտավորապես 165 թվին (մեր թվ. առ.) Հայաստան արշավեց Անտիոքոս Գ-ը (175—

¹ Տե՛ս XXV, 2, 12:

² Տե՛ս Müller, Fragm. hist. graec. II, էջ X և Applanos, Syr., 5 և 46.

164): Մակայն Արտաշես Ա-ը, թեև պատուօթյուն էր կրել, կարողացավ շուտով վերականգնել իր հին իրավունքները:

Գիողորոս Սիկիլիացու մի այլ վկայությունից՝ հայտնի է դարձյալ, որ Սելևկյանների սատրապ Տիմարքոսը, որն ապստամբել էր ու հայտարարել իրեն Մարաստանի թագավոր (161 թ.)՝ դաշն էր կնքել Արտաշես Ա-ի հետ և սրա օգնությամբ ընդարձակել էր իր թագավորության սահմանները մինչև Սելևկիա և Զուլամա:

Աղբյուրների աղքատիկ ու պատահական այս տեղեկությունները չեն տալիս, իհարկե, պարզ ու լրիվ պատկեր այն մեծ շրջադարձի, որ տեղի էր ունեցել Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Մակայն վերոհիշյալ կցկտուր հիշատակություններն անգամ ցույց են տալիս, որ Արտաշեսյան անկախ ու հզոր Հայաստանի կազմակերպումը սկիզբն էր Հին Հայաստանի պատմության նոր դարաշրջանի:

Ուշագրավ է ու առանձնապես հետաքրքիր, որ Արտաշեսյան այս շրջանի պատմական այս դեպքերը նյութ էին դառել վիպական հին երգերի և ավանդությունների, որոնցից օգտվել էր Մովսես Խորենացին: Արտաշատը հիմնած է եղել Արտաշեսը՝ այդ հայտնի է եղել Խորենացուն, ինչպես ինքն է վկայում, «ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան»²: Բացի այդ, ինչպես մատնանշել էմ իմ նախորդ աշխատություններից մեկում³, Խորենացու մոտ պահպանված են որոշ հիշողություններ պատմական այն անցքերի ու պատերազմների մասին, որոնք տեղի էին ունեցել Հայաստանում Օրոնտես-Երվանդի և Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանում և որոնք նրան հայտնի են եղել հմանապես վիպասանքից կամ հին զրույցներից: Նոր այս ենթադրությանը կաշող են թերևս նեցուկ ծառայել Արմավիրում գտնված հունարեն արձանագրությունները, որոնք, դժբախտաբար, մինչև այժմ դեռ չեն հրատարակված:

Արտաշես Ա-ից հետո մենք գրեթե տեղեկություններ չունենք Մեծ Հայքի և արմենական մյուս թագավորությունների մասին մինչև Տիգրան Երկրորդը (95—55 թթ. մեր թվ. առ.): Յուստինոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի է միայն, որ Պարթևական

¹ Müller. FHG, II, էջ XII:

² Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Մ. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913 II, գլ. 49:

³ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», Эривань, 1930, էջ 97:

մեծ պետութիւնը, որը նվաճել էր հետզհետե Հայաստանի սահմանակից Սելևկյան երկրները՝ պատերազմ է մղել նաև հայոց Արտավազդ թագավորի դէմ: Այս Արտավազդը, հավանորեն, այն Արտավազդն է, որը հայկական վեպի մեջ հիշատակված է իբրև որդի և հաջորդ Արտաշես Ա-ի¹:

Վերև մատնանշված վկայութեան մեջ Յուստինոսը հաղորդում է, որ

«Արտավանին հաջորդեց նրա որդի Միհրդատը, որն իր գործերի համար կոչվեց Մեծ:... Սա մեծ քաջութեամբ վարեց հայրեանքների հետ բազմաթիվ պատերազմներ և միացրեց Պարթևական թագավորութեանը շատ ժողովուրդներ: Նույնպես և Սկյութացիների հետ նա մի քանի անգամ հաջողութեամբ պատերազմեց և վրէժխնդիր եղավ նախորդների վիրավորանքների համար: Վերջը կոչեց արմենների թագավոր Արտավազդի հետ»²:

Ոչ միայն այս, այլև մատենագրական և ուրիշ վկայութիւններից հայտնի է, որ հենց Միհրդատ Բ Մեծի ժամանակ միայն (123—88 թթ. մեր թվ. առ.) պարթևները կարողացել էին վերջնականապես նվաճել Միջագետքի երկրները և Ատրպատականը: Կարևոր է, ուրեմն, վստահորեն ենթադրել, որ նրա արշավանքն Արտավազդի դէմ տեղի էր ունեցել Հայաստանի հարևան երկրների նվաճումից հետո, ըստ երևույթին, Ատրպատականի կողմից և, ինչպես ենթադրել է Մարկվարտը, դաշնակից ու վասսալ Ատրպատականի թագավորի մասնակցութեամբ³:

Հայ-պարթևական այս պատերազմի ժամանակ, թեև պարթևներին չէր հաջողվել նվաճել Հայաստանը, սակայն, հավանորեն, նրանք պարսութեան էին մատնել հայերին և, ինչպես վկայում են Յուստինոսը և Ստրաբոնը պատանդ էին վերցրել Տիգրան Բ-ին⁴:

Որ Հայաստանը նվաճված չէ եղել Միհրդատ Մեծի արշավանքի ժամանակ՝ այդ երևում է դարձյալ Ստրաբոնի հետևյալ վկայութիւնից.

«Պարթևները,—ասում է Ստրաբոնը,—տիրեցին մեղացիների և բաբելոնացիների երկրներին, բայց ոչ Արմենիա-

¹ Տե՛ս Խորենացի, I, 41. 1 և II, 41. Ծ, ԾԱ-ԾԳ, ԾԵ, ԿԱ և ԿԲ:

² Տե՛ս Just. Epit. XLII, 2, 3—6.

³ Տե՛ս „Eranschahr“, էջ 109.

⁴ Justin., XXXVIII, 3, 1 Strabo. XI, 14, 15.

յին: Թեև հարձակումներ հաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկիրն ուժով չնվաճվեց: Ընդհակառակը, Տիգրանը գործը կերպով դիմադրեց ու հաղթեց նրանց, ինչպես մենք տասցինք Արմենիայի մասում»¹:

Պատանդ վերցված Տիգրանի մասին կարևոր են Ապպիանոսի և Ստրաբոնի վկայությունները: Ապպիանոսի ասելով՝ Տիգրան Բ-ը որդին էր ոչ թե Արտավազդի, այլ Տիգրանի²: Իսկ Ստրաբոնը, խոսելով Արտաշես Ա-ի և Զարեհի մասին՝ վկայում է, որ Տիգրան Բ-ը Արտաշես Ա-ի սերնդիցն էր³:

Պատմական ու բանասիրական նորագույն երկերում Արտաշես Ա-ի հաջորդների և Արտավազդի ու Տիգրան Բ-ի ազգակցության մասին հայտնվել են հակասական կարծիքներ: Այդ կարծիքներից հավանական է ըստ իս Ռեյնաքի ենթադրությունը, որը Տիգրան Բ-ին համարում է համաձայն Ապպիանոսի վկայության Տիգրան Ա-ի որդին, իսկ Արտավազդին՝ եղբայր այս վերջինի⁴: Պատմագետների ու բանասերների ուշադրությունից վրիպել է, որ Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը հաստատվում է Խորենացու պատմության համադաստատասիան վկայությունների ուշադիր քննությամբ: Խորենացու մոտ, ինչպես վերև ասացինք, Արտաշեսյան տոհմի առաջին թագավորների մասին պահպանվել են ուշագրավ պատմական հիշողություններ, որոնք հայտնի են ևղևի նրան վիպասանքից կամ հին զրույցներից: Հենվելով այդ զրույցների վրա՝ Խորենացին վկայում է, որ Արտաշեսի որդին ու հաջորդը, Արտավազդը, զավակ չէ ունեցել և որ Արտավազդից հետո Հայաստանում թագավորել է նրա եղբայրը՝ Տիրանը⁵: Պատմահոր հաղորդած կարևոր այս տեղեկությունները, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխանում են Ապպիանոսի վերոհիշյալ վկայության: Կարող ենք ըստ իս, համաձայն այդ տեղեկությունների, հավանական համարել, որ Արտաշես Ա-ին հաջորդել էր նրա որդին, Արտավազդ Ա-ը, և ապա սրա եղբայրը՝ Տիգրան Ա-ը, որից հետո թագավորել էր այս վերջինի որդին՝ Տիգրան Բ-ը:

¹ Strabo, XVI, 1, 19.

² Տե՛ս App., Syr., 48.

³ Տե՛ս Str., XI, 14, 15.

⁴ Տե՛ս Th. Reinach, Mithridate Eupator, էջ 104 և Markwart, Eran-schahr, էջ 173.

⁵ Տե՛ս Խորենացի, II, գլ. 4Ա.

Մեծ Հայաստանի մասին, ինչպես ասացինք, մենք ունենք մանրամասն տեղեկություններ Տիգրան Բ-ից սկսած:

Տիգրան Բ-ը, որը պատանդ էր պարթևների մոտ՝ գահ էր բարձրացել 95 թվին (մեր թվ. առ.): Գահակալության այս թվականը հայտնի է մեզ Պլուտարքոսի վկայությունից: 70 թվին, երբ Ապպիոս Կլավդիոսը եկել էր նրա մոտ իբրև դեսպան՝ նա, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, արդեն 25 տարի թագավորել էր: Պատանդությունից ազատվելու և իր հայրենի թագավորությունը ստանալու համար նա, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը², պարթևներին փրկանք էր տվել յոթանասուն հովիտներ, որոնք Մարկվարտի կարծիքով³, այն շրջաններն էին, որ Ատրպատսկանի կողմերում գրավել էր Արտաշես Ա-ը:

Երբ Տիգրանն ազատվեց ու վերադարձավ իր հայրենի երկիրը՝ նա արքայական իր թագը կապեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը, Հայաստանի այն վայրում, ուր ինքը հիմնել էր հետո Տիգրանակերտ քաղաքը: Այս վկայությունից երևում է, որ հին Աղձնիքը, որի մեջ այժմյան Ֆարկինում որոշված է վերջերս հին Տիգրանակերտ քաղաքի տեղը՝ գտնվել է ոչ թե Մոփքում, այլ Արտաշեսյան թագավորության մեջ՝ Մեծ Հայքում⁴:

Գահ բարձրանալուց հետո Տիգրան Բ-ի առաջին գործը եղավ հարևան Մոփքի միացումն իր թագավորությանը: Կապպադովկիան, որը հազիվ էր հռոմայեցիների օգնությամբ պահպանում իր անվանական անկախությունը՝ անկարող եղավ պաշտպանել իր հին դաշնակցին ու բարեկամին: Տիգրան Բ-ը հարձակվեց Մոփքի վերջին թագավոր Արտանեսի վրա (94 թ. մեր թվ. առ.) և նրա երկիրը կցեց Մեծ Հայաստանին:

«Արտաշեսի սերնդիցն էր,--ասում է Ստրաբոնը,—Տիգրանը. նա իշխում էր բուն Արմենիայում, որը սահմանակից էր Մարաստանին, Աղվանքին, Իբերիային մինչև Կողքիս և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապպադովկիային: Իսկ Չարեհի սերնդիցն էր Մոփաց երկրի Արտանեսը, որն իշխում էր Արմենիայի հարավային և, գլխավորապես, արևմտյան մա-

¹ Տե՛ս Plut., Lucullus, 21.

² Տե՛ս Str., XI, 14, 15.

³ Eranschahr, էջ 109.

⁴ Տե՛ս Markwart, Südarmenten und die Tigrisquellen, Wien 1930, էջ 119:

սերում: Տիգրանը սրան հաղթեց և դառավ ինքր ասի ղոյսր
այդ երկրների»¹:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի իշխանության
տակ միացան Արևելյան և Արևմտյան Արմենիան, որոնք թե Արև-
մենյանների և թե Սելևկյանների ժամանակ առանձին ու ինքնիշ-
խան երկրներ էին: Արմենական երրորդ թագավորությունը, Փոքր
Հայքը, որը հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմաններից
դուրս էր գտնվում՝ Մոփքի նվաճումից առաջ, արդեն երկրորդ դա-
րի վերջերում նվաճել ու միացրել էր իր թագավորությանը Միհրը-
դատ Պոնտացին:

Մոփքի միացումից հետո Տիգրան Բ-ի հզոր ու ընդարձակ թա-
գավորությունը սահմանակից էր դառնում Արևմուտքում բացի
Պոնտոսից նաև Կապպադովկիային: Հարավում և արևելքում Մեծ
Հայաստանին հարևան ու սահմանակից էին պարթևների գերիշ-
խանության տակ գտնվող մանր պետությունները՝ Օսրոնը,
Կորդուքը, Ադիաբենը և Ատրպատականը, իսկ հյուսիսում՝ Ադ-
վանքը և Իբերիան:

94 թվից հետո շուտով սկսվեց Արևելքում Հռոմի ու Պոնտո-
սի երկարատև ու համառ պայքարը, որին, ինչպես կտեսնենք,
մասնակից եղավ նաև Տիգրան Բ-ի հզոր պետությունը:

¹ Տե՛ս *Str.*, XI, 14, 15.

4. ՀԱՅ-ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԿԱՊՊԱԴՈՎԿԻԱ

Առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առ.) հզոր ու մեծ պետություն էր դառել, ինչպես վերև տեսանք, Պոնտոսը, որը խիստ ընդարձակվել էր Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ, որին անվանում են նաև Մեծ:

Պոնտոսը կամ հին Պոնտական Կապպադովկիան, որը Աքեմենյանների ժամանակ միացած էր բուն կամ Մեծ Կապպադովկիայի հետ՝ ուներ այս վերջինի հետ կուլտուրական ու կրոնական և մասամբ նաև ցեղային որոշ կապեր: Պոնտոսի հարևան Կապպադովկիան ուներ, բացի այդ, ստրատեգիական մեծ նշանակություն, որովհետև նրա հյուսիս-արևելյան ընդարձակ սահմանները տարածվում էին մինչև Փոքր Հայքը և մինչև Պոնտոսի գրեթե թիկունքը: Դժվար չէ, ուրեմն, հասկանալ, թե ինչու Միհրդատ Մեծն ամեն կերպ աշխատում էր ցեղակից ու կրոնակից այս երկիրը միացնել իր թագավորությանը:

Կապպադովկիայի փաստական նվաճումը Միհրդատը հաջողեցրել էր 99 թվին (մեր թվ. առաջ) և թագավոր էր գրել այստեղ իր ութնամյա որդուն՝ Արիարաթ Թ-ին: Սակայն շուտով, 95 թվին, հռոմեական ժերակույտի կարգադրությամբ պոնտական զորքերը հարկադրված եղան մաքրել այդ երկիրը, և Կապպադովկիայի թագավոր ընտրվեց Արիոբարզան Ա Հռոմեասերը:

Հռոմայեցիների հենց այս բարեկամի թագավորության ժամանակ Տիգրան Բ-ը գրավել էր 94 թվին Մոփսը, որը, ինչպես ասացինք, սահմանակից էր Կապպադովկիային և հին դաշնակիցն էր ու բարեկամն Արիարաթների թագավորության: Իբրև նախկին պաշտպանն ու հովանավորը Մոփած Զարեհյան թագավորության՝ Կապպադովկիան այժմ, բնականաբար, վտանգավոր հարևան էր համարվելու Մեծ Հայաստանին: Հասկանալի է նույն-

պես, որ Արեոբարզան Ա-ը, հռոմեական քաղաքականութեան հլու և հնազանդ սպասավորը, խոշընդոտ էր դառնում պոնտական քաղաքականութեան վերոհիշյալ ձգտումների իրապոյծման, որոնցից շէր կարող հրաժարվել Միհրդատ Եվպատորը:

Առաջին դարի սկզբներին Կապպադովկիան, ինչպես ասնում ենք, ընդհանուր թշնամի էին համարելու և Տիգրանը և Միհրդատը, և միանգամայն բնական է, որ նրանք աշխատելու էին միանալ իրար հետ ընդդեմ հարևան այդ թագավորութեան: Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ուստերեն իմ աշխատութեան մեջ¹, հենվելով Ռեյնաքի ենթադրութեան վրա՝ ևս մատնանշել էի, բացի այդ, որ պոնտական թագավորների և հատկապես Միհրդատ Եվպատորի բարեկամական քաղաքականութիւնը Հայաստանի, Ատրպատականի և Իբերիայի հանդեպ բացատրվում է պոնտական մեծ առևտրի շահերով²: Այս երկրների բարեկամութիւնը խոշոր նշանակութիւն ունէր Պոնտոսի համար, որովհետև նրա մեծ նավահանգիստները հավաքատեղեր էին և հանգուցակետեր համաշխարհային մեծ առևտրի և միջազգային տարանցիկ ճանապարհների, որոնք գալիս էին Հեռավոր Արևելքից ու Միջին Ասիայից և Եկբատանայի ու Արտաշատի վրայով գնում էին, գլխավորապես, պոնտական Ամիսոս և Սինոպ քաղաքները:

Բարեկամական այս հարաբերութիւնները, որ գոյութիւն ունէին Պոնտոսի և Մեծ Հայաստանի միջև, Տիգրան Բ-ի ժամանակ դառել էին ավելի սերտ ու մտերիմ: Աչքի առաջ ունենալով իրենց երկրների կենսական շահերը՝ Տիգրան Բ-ը և Միհրդատ Եվպատորը 95 կամ 94 թվին կնքեցին հատուկ դաշնադրութիւն, որի նպատակն էր ոչ թէ նախապատրաստվող հայ-պոնտական պատերազմն ընդդեմ Հռոմի, ինչպես գունավորված ու շփոթ կերպով պատմում է Յուստինոսը, այլ, հավանորեն, Տիգրան Բ-ի ռազմական աջակցութիւնը Միհրդատին ընդդեմ հարևան Կապպադովկիայի: Կնքված դաշինքի համաձայն, որն ամրապնդել էին Տիգրանի ամուսնութեամբ Միհրդատի աղջկան Կլեոպատրայի հետ, երկու թագավորները պայմանավորվել էին, որ նվաճված քաղաքներն ու շրջանները պատկանելու են Միհրդատին, իսկ գերիներն ու շարժական գույքը՝ Տիգրանին:

¹ Տե՛ս „О торговле и городах Армении“, էջ 48:

² Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 78 և 234:

Յուսատինոսի վկայությունն այս դաշինքի մասին հարկ էմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Այդ ժամանակ Արմենիայի թագավորն էր,—սլատմում է Յուսատինոսը,—Տիգրանը, որը պատանդ էր տրվել վաղուց պարթևներին և քիչ առաջ հետ էր ուղարկվել իր հայրենի թագավորությունը: Արան շատ էր ուզում Միհրդատը դաշնակից անել ընդգեմ հռոմայեցիների, որոնց հետ նա վաղուց հետե մտադիր էր պատերազմ սկսել: Եվ թեև Տիգրանը հռոմայեցիների կողմից չէր կրել որևէ անարգանք՝ նա դրդում է նրան Գորդիոսի միջոցով, որ հարձակվի Արիոբարզանի վրա, որը խիստ թույլ էր: Իսկ որպեսզի չերևա, որ որոշ խորամանկություն կա դրա տակ՝ նա ամուսնացնում է նրա հետ իր աղջկան Կլեոպատրային¹: Տիգրանի առաջին հենց հարձակման ժամանակ Արիոբարզանը վերցնում է իր գույքը և փախչում է Հռոմ: Եվ այսպիսով Տիգրանի օգնությամբ Կապպադոկիայում սկիզբ է դրվում նորից Միհրդատի իշխանության: Նույն այս ժամանակ մեռնում է նիկոմեդեսը և նրա որդուն, որի անունը նույնպես նիկոմեդես էր, դուրս է վտարում թագավորությունից Միհրդատը: Երբ սա Հռոմ է գալիս որպես աղաչավոր՝ ծերակույտը վճռում է, որ երկուսն էլ պետք է վերահաստատվեն իրենց թագավորություններում: Այս գործի համար ուղարկվում են իբրև լեզատներ Մ. Ակվիլիոսը և Մանլիոս Մալթինոսը: Երբ այս բանն իմացվում է՝ Միհրդատը դաշն է կրնքում Տիգրանի հետ, որպեսզի պատերազմ սկսե հռոմայեցիների դեմ: Նրանք պայմանավորվել էին իրար հետ, որ քաղաքները և հողերը պատկանելու են Միհրդատին, իսկ մարդիկ և ինչ որ հնարավոր է տանել՝ Տիգրանին»²:

Յուսատինոսի այս վկայությունը, որ եվրոպական պատմագիտության մեջ հիմք է ծառայել անհավանական եզրակացությունների, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ռեյնաքը, այնքան խառնաշփոթ է, որ կարելի է համարել կասկածելի³:

93—89 թվերի վերոհիշյալ սլատմական անցքերը, որ խառնու հակիրճ կերպով պատմված են Յուսատինոսի վկայության մեջ՝

¹ Տիգրանի ամուսնության մասին Կլեոպատրայի հետ համեմատել նաև Պլուտարխոս, *Լուկուլլոս*, 22 և Ապպիանոս, *Միհրդատականք*, 104:

² Տե՛ս Յուսատինոս, XXXVIII, 3, 1—5:

³ Տե՛ս „Mithridate Eupator“, էջ 115, ծանոթ. 3:

տեղի էին ունեցել, իրապես, ինչպես երևում է անկախ Յուստինոսից մատենագրական նաև մյուս աղբյուրների վկայություններից՝ հետևյալ հաջորդականութեամբ:

93 թվին (մեր թվ. առ.) Մոփքի միացումից անմիջապես հետո, Տիգրան Բ-ը, ինչպես վկայում է Յուստինոսը, Միհրդատի հորդորմամբ հարձակվել էր Կապպադոկիայի վրա, գրավել էր ամբողջ երկիրը, և Արիոբարզան Ա-ը փախել էր Հոտմ: Վերջինիս փոխարեն, նույն 93 թվին վերահաստատվեց այստեղ իբրև թագավոր Միհրդատի փոքրահասակ որդին՝ Արիարաթը, որի խնամակալն էր Գորդիոսը: Կապպադոկիան նվաճելուց հետո, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրանն ինքը վերադարձել էր Հայաստան և իր զրաված ամբողջ երկիրը հանձնել էր Միհրդատի որդուն: Հենց ինքն այս փաստը հիմք է տալիս ըստ իս ենթադրելու, որ Յուստինոսի մատնանշած վերոհիշյալ դաշինքը, որի համաձայն «քաղաքներն ու հողերը պատկանելու էին Միհրդատին» կնքված է եղել, հավանորեն, 93 թվից առաջ:

Հոտմեական ծերակույտի հրամանով, ինչպես հայտնի է Պլուտարքոսից¹, շուտով Կապպադոկիա եկավ Կիլիկիայի փոխպրետորը՝ Սուլլան: Սա պարտութեան մատնեց Գորդիոսի և Տիգրանի զորքերը և նորից հաստատեց Կապպադոկիայի գահի վրա դաշնակից Արիոբարզան Ա-ին: Երբ Սուլլան գտնվում էր Եփրատ գետի մոտ՝ նրա մոտ էր եկել այնտեղ (92 թվին) պարթևների թագավոր Միհրդատ Բ-ի դեսպանը, Օրոբազոսը, որը, ինչպես հաղորդում են աղբյուրները², բարեկամական բանակցություններ էր վարել Սուլլայի հետ և առաջադրել էր, որ Եփրատ գետը լինի սահման երկու պետությունների միջև: Այս վկայությունը պարզ ցույց է տալիս, որ միանգամայն սխալ է Կուրսու Եքհարդի կարծիքը, որը Տիգրան Բ-ի կռիվները պարթևների դեմ և Միջագետքի ու պարթևական մանր վասսալ պետությունների միացումը Հայաստանին դնում է 92 թվից առաջ³:

Հավանորեն, 91 թվին՝ Սուլլայի հեռանալուց անմիջապես հետո Միթրաասը և Բագոասը, որոնք, ըստ երևույթին, Տիգրան Բ-ի զորավարներն էին՝ նորից հարձակվեցին ու գրավեցին Կապ-

¹ Սուլլա, 5:

² Տե՛ս Պլուտարքոս, Սուլլա, 5, Ապպիանոս, Միհրդատ., 57 և Յուստ., 70:

³ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. IX, 4, էջ 403:

պաղովկիան: Արիոբարզանն այս անգամ ևս փախավ Հոռմ և նրա գահը նորից տրվեց Միհրդատի Արիւրաթ որդուն¹:

Նույն 91 թվին, Նիկոմեդես Բ-ի մահից հետո, երկպառակություններ էին ծագել նաև Բիթանիայում: Հոռմն այստեղ թագավոր էր հաստատել Նիկոմեդես Բ-ի մեծ որդուն՝ Նիկոմեդես Գ-ին: Սակայն նրա կրտսեր որդին, Սոկրատեսը, ապավինելով Միհրդատ Եվպատորին և ստանալով սրանից պոնտական զորքեր՝ կարողացավ ինքը դրավել Բիթանիան, իհարկե, առանց Հոռմի համաձայնության:

Երկու հալածված թագավորները՝ Արիոբարզան Ա-ը և Նիկոմեդես Գ-ը՝ ևկան, ինչպես վկայում են Յուստինոսը և Ապպիանոսը², Հոռմ և օգնություն խնդրեցին հոռմայեցիներից: Հոռմեական ժերակույտն այս անգամ ուղարկեց Արևելք Մանիոս Ակվիլիոսին և Մանլիոս Մալթինոսին, որոնք 89 թվին, առանց կովի ու որևէ հակառակության, վերահաստատեցին նրանց իրենց թագավորություններում:

Մեջ բերված փաստական այս տեղեկությունները, որ վերաբերվում են 93—89 թվերի վերոհիշյալ պատմական անցքերին՝ պարզ ցույց են տալիս, որ Յուստինոսի վկայությունը ոչ միայն խիստ համառոտ է, այլև տեղ-տեղ վիճելի է ու անհավաստի:

Յուստինոսի մոտ հիշատակված է Տիգրան Բ-ի առաջին միայն հարձակումը Կապպադովկիայի վրա և բաց է թողնված Միթրաաս և Բագոաս զորավարների երկրորդ արշավանքը: Նրա վկայությունից ստացվում է պարզապես այն տպավորությունը, որ Նիկոմեդես Գ-ը ևս, ինչպես և Արիոբարզանը, փախել էր Հոռմ 93 թվին: Բացի այդ, համաձայն նրա վկայության, Միհրդատի ու Տիգրանի դաշնակցությունը վերաբերվում է ոչ թե 93 և 91 թվերի արշավանքներին, երբ Տիգրանն ու Միհրդատը դորժում էին, իրասպես, համաձայն այդ դաշինքի, այլ 88 թվի հոռմեական-պոնտական մեծ պատերազմին, որին Տիգրանը, ինչպես կտեսնենք, բնավ չէր մասնակցել:

Եվրոպական պատմագետները, հավատ ընծայելով Յուստինոսի կասկածելի այս վկայություններին՝ Տիգրան Բ-ի մասնակցությանը 93—84 թվերի անցքերին տվել են, իմ կարծիքով, միանգամայն վիճելի ու անհավաստի լուսաբանություն: Բավականաչափ հիմնավորված չէ, ըստ իս, նախ և առաջ, ընդհան-

¹ Ապպիանոս, Միհրդատ., 10:

² Յուստ., XXXVIII, 3, 4 և Ապպիանոս, Միհրդատ., 9—11:

րացած այն կարծիքը, որ իբր թե Տիգրանը հլու և անխոս մի գործիք է եղել Միհրդատ Եվպատորի քաղաքական նպատակների իրագործման¹: Մենք ասացինք արդեն վերև, որ Տիգրանի մասնակցությունը 93 թվի Կապպադովկիայի նվաճմանը բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Մոփքի միացումից նետ այդ երկիրը վտանգավոր հարևան էր դառել Մեծ Հայաստանի արևմտյան սահմանում: Գծվար չէ նաև կռահել, որ նաև 91 թվի արշավանքը կարևոր նշանակություն ուներ Հայաստանի համար, որովհետև պարթևների բարեկամական բանակցություններին Սուլլայի հետ (92 թ.) մասնակցել էր, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը², նաև Կապպադովկիայի թագավոր Արիոբարզան Ա Հռոմեասերը: Իսկ պարթևների, Հռոմի և Կապպադովկիայի բարեկամական համաձայնությունը չէր կարող ցանկալի լինել, իհարկե, Տիգրան Բ-ին: Եվ հասկանալի է, որ նա, հանձնելով Կապպադովկիայի թագավորությունն Արիարաթին և Գորդիոսին՝ ապահովում էր իր թիկունքն արևմուտքում և ամրացնում էր իր քաղաքական դիրքերը հայ-պարթևական կոնֆլիկտների համար:

Մի մեծ թյուրիմացություն է, բացի այդ, Մոմզևնի, Մորզանի և ուրիշների կարծիքը³, որ իբր թե Տիգրան Բ-ի և Միհրդատ Եվպատորի դաշնագրությունը վերաբերվել է ոչ միայն Կապպադովկիայի, այլև հռոմեական-պոնտական 88—84 թվերի մեծ կոնֆլիկտին, որ նախապատրաստում էին վաղօրոք Միհրդատը և Տիգրանը: Այս ենթադրությունը նրանց հիմք է ծառայել մեղադրելու Տիգրան Բ-ին, որ սա խախտել է այդ կոնֆլիկտի ընթացքում Միհրդատի հետ կնքած դաշինքը⁴: Մենք կտեսնենք, սակայն, ներքև, որ իննսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առ) ոչ Միհրդատը և ոչ էլ Տիգրանը որոշած չէին կարող լինել պատերազմել հռոմայեցիների դեմ: Միանգամայն նաև անհավանական է, որ հայ-պարթևական կոնֆլիկտից առաջ Տիգրան Բ-ը համաձայնած լիներ անմիտ ու արկածախնդրական մեծ պատերազմ սկսելու ընդդեմ հզոր ու աշխարհակալ Հռոմի:

¹ Համեմատե *Th. Reinach*, Mithridate Eupator, էջ 105, K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, *Klio*, IX, 1, էջ 403—404, *Dolens et Khatch*, Histoire des anciens Arméniens, Genève, 1907 և ուրիշները:

² Տե՛ս Պլուտարխոս, Սուլլա 5:

³ Տե՛ս *Момсен*, Римская история, т. II., 1887, էջ 286, *J. Morgan*, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 70, *В. Брюсов*, Летопись исторических судеб армянского народа, М., 1918, էջ 24 և այլն:

⁴ Տե՛ս, օրինակ, *Reinach*, Mithridate Eupator, էջ 311:

Ինձ թվում է, որ ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ Յուստինոսի օգտագործած հռոմեական աղբյուրը, մատնանշելով, որ Միհրդատի ու Տիգրանի դաշինքը կնքված է եղել Մանիոս Ակվիլիոսի Արևելք գալուց հետո, այսինքն՝ 88—84 թվերի հռոմեական-պոնտական պատերազմից առաջ, հավանորեն հատուկ միտում է ունեցել հետագա կոիվների պատասխանատվությունը վերագրելու Միհրդատին ու Տիգրանին: Սակայն, իրապես, ինչպես ներքև կտեսնենք, այդ մեծ պատերազմի առիթ տվողը ոչ թե Միհրդատն էր, այլ Մանիոս Ակվիլիոսը: Իսկ Տիգրանը, որ ամենևին չէր մասնակցել այդ կոիվներին, բոլորովին անհիմն կերպով է մեղադրվում դաշնադրության խախտման համար: Վերոհիշյալ դաշինքով նա պարտավորություններ էր հանձն առել ոչ թե հռոմեական-պոնտական պատերազմի, այլ միմիայն Կապուպոլիիայի նկատմամբ:

Որ Յուստինոսի դաշնադրության մասին վկայությունը սխալ է և միատմնավոր՝ այդ ցույց են տալիս, ինչպես կտեսնենք, բոլոր հետագա պատմական փաստերը:

5. ՄԻՆԴԴԱՏՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (88—84 թվ.)

Միհրդատյան այս պատերազմը և սոցիալական մեծ հեղափոխությունն Արևելքում և Հունաստանում ես հույս ունեմ, որ կկարողանամ ընդարձակ կերպով քննության առնել հաջորդ իմ ուսումնասիրություններից մեկում: Իսկ այժմ այդ անցքերի վրա ես կանգ եմ առնելու համառոտ կերպով ու հատկապես այն նկատառումով, որ եվրոպական պատմագետներից ոմանք, օրինակ, Շպիգելը և Մոմզենը՝ այս պատերազմին սխալմամբ մասնակից են դարձրել նաև Տիգրանյան Մեծ Հայաստանը¹:

88—84 թվերի պատերազմի մասին ղերէշխող է գառել նաև այն կարծիքը, որ իբր թե Միհրդատ Եվպատորը կամ Մեծը համառ կերպով զինվել ու նախապատրաստվել էր կովի րնդգեմ հոռմայեցիների, նպատակ էր դրել իրեն վտարել նրանց Ասիայից և այդ նպատակով կովից առաջ դաշն էր կնքել Տիգրան Բ-ի հետ: Այս Լնթադրությունները, իմ կարծիքով, կարոտ են վերաքննության: Ազգյուրների փաստական լվկաչություններից պարզ երևում է, որ Միհրդատն ամեն ջանք գործ էր դրել, որպեսզի կարողանա խույս տալ ահեղ այս պատերազմից: Նա հսկայական գումարներ էր ծախսել Հսոմում, որպեսզի կաշառված ծերակուտականների միջոցով վիճելի խնդիրները լուծվեն խաղաղ ճանապարհով: Մշտական գրծտությունների առիթ տվող այդպիսի հարցեր էին ոչ միայն Կապպադովկիայի, այլ, մանավանդ, նաև Բիթանիայի թագավորության խնդիրը, որի րարեկամությունն ու շեղբությունը շափազանց կարեւոր էին Պոնտոսի համար նրա հյուսիս-արևելյան սահմանում գրտնվող Բոսփորյան նեղուցի պատճառով: Միհրդատի ծովեզրյա պետության համար, որի հոյակապ ու հարուստ հելլենիստական քաղաքները խոշոր կենտրոններ էին համաշխարհային սարանցիկ առևտրի՝

¹ *Spiegel, F. Spiegel, Erantische Alterthumskunde, Leipzig, 1878, Bd. III, էջ 92 և Mommsen, Римская история, т. II, М., 1887, էջ 286 և 287.*

սևծովյան նեղուցների հարցն ուներ, բնականաբար, կենսական նշանակություն:

Որ Միհրդատը 88 թվին չէր ուզում, իրոք, պատերազմել Հռոմի հետ՝ այդ պարզ երևում է հենց իրենց իսկ հռոմեական աղբյուրների վկայություններից: Այդ աղբյուրներից մենք գիտենք, որ չնայած Կապպադոկիայի ու Բիթանիայի խնդիրների քաղաքական ու տնտեսական բացառիկ կարևորությանը Պոնտոսի համար՝ Միհրդատը, այնուամենայնիվ, խուսափելով պատերազմից շահառակեց, որ Նիկոմեդեսը և Արիսթարզանը վերահաստատվեն իրենց թագավորություններում:

88—84 թվերի պատերազմի համար պատասխանատու է, անտարակույս, ոչ թե Միհրդատը, այլ հռոմեական գեսպան Մանիոս Ակվիլիոսը: Սա էր, որ դրդեց Նիկոմեդեսին հարձակվելու և կողոպտելու Պոնտոսի հյուսիս-արևելյան շրջանները մինչև Ամաստրիս և ստիպեց նրան պոնտական թալանված բնակչության հաշվին վճարել իրեն և հռոմեական ֆինանսիստներին նրա գահակալության համար արված ծախսերը:

Միհրդատը շղիմադրեց և շկովեց մինչև իսկ այս ավազակային հարձակման ժամանակ: Նա շարունակեց իր խաղաղ բանակցությունները և խնդրեց միայն, որ իրեն թույլ տրվի պաշտպանվել և կռվել Նիկոմեդեսի դեմ: Եվ երբ հռոմեական դեսպանները մերժեցին նաև այս դիմումը՝ նա համոզվեց, որ բանակցություններն այլևս անօգուտ են, և ինքնապաշտպանության միակ միջոցը պատերազմն է:

«Չէ, որ ավազակի դեմ,—բացականչել էր նա,—ամեն ոք զենքի է դիմում, եթե ոչ փրկվելու՝ գոնե վրեժ առնելու համար»¹:

Միհրդատի խաղաղ բանակցությունները, ինչպես միանգամայն ճիշտ բացատրել է Մոմզենը, ոչ թե դիվանագիտական խորամանկ խաղեր են եղել, այլ անկեղծ ձգտում՝ խուսափելու պատերազմից, որը նա չէր ցանկանում և համարում էր դժվար ու վտանգավոր:

«Թեև բանակցությունների խզումը,—ասում է Մոմզենը,— չէին ուզում ոչ հռոմեական ժերակույտը, ոչ Միհրդատ թագավորը և ոչ էլ Նիկոմեդես թագավորը, սակայն այդ ցանկանում էր Ակվիլիոսը, և պատերազմը սկսվեց»²:

Ընդունելով սակայն, որ Միհրդատը չէր ուզում պատերազմել Հռոմի հետ՝ Մոմզենը՝ այնուամենայնիվ, ենթադրում է, որ իբր թե

¹ Տե՛ս Յուստինոս, XXXVIII, 2:

² Տե՛ս „Римская история“ II, М. 1887, էջ 286:

պատերազմը սկսելուց առաջ նա կնքել էր նոր ու տվելի սերտ դաշնադրություն Տիգրանի հետ և ստացել նրանից օժանդակ մի զորաբանակ¹։

Մոմզենի ենթադրությունը նոր դաշինքի կնքման մասին, որ հիմնված է պարզապես Յուստինոսի վերոհիշյալ վկայություն վրա, ինչպես տեսանք, միանգամայն անհավանական է։ Թյուրխոսյության արդյունք է նույնպես, ինչպես մատնացույց է արել իր նախնի վածններից մեկում Ռեյնաքը², նաև Մոմզենի մյուս ենթադրությունը, որ իբր թե պատերազմից առաջ Միհրդատը Տիգրանից ստացել էր օժանդակ զորաբանակ։

Արմենների զորագունդը, որը մասնակցել էր այս պատերազմին և բաղկացած էր 10.000 հոգուց՝ հիշատակված է, իրոք, Ապպիանոսի մոտ³։ Վերջինս բացի Միհրդատի բուն զորքից (το δὲ κείνου) 250.000 հետևակ և 40.000 ձիավոր՝ առանձնապես մատնանշում է նաև Փոքր Հայքի օգնական 10.000 հեծելազորը (σαυραρχία)։ Այս այրուծին, ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից՝ մասնակցել էր Միհրդատի որդու Արիարաթի և, հավանորեն, նեմանես կամ նայմանես արմեն զորավարի առաջնորդությամբ հաղթական երկու մեծ կռիվներին Ամնիաս գետի և Պրոտոպաքիոնի մոտ։ Բայց այս զորքը ոչ թե Տիգրանի ուղարկած օժանդակ զորաբանակն էր, այլ հեծելազունդն էր Փոքր Հայքի, որը այդ ժամանակ, հավանորեն, միացված էր Արիարաթի Կասպադոսկիայի թագավորության⁴։

Ամնիասի և Պրոտոպաքիոնի մոտ Միհրդատի առաջին հաղթություններից հետո կռիվը Փոքր Ասիայում ստացավ հետզհետե նախ ազգային և ապա սոցիալական հեղափոխության բնույթ։ Պոնտական զորքերի հաղթական մուտքն արևմտյան Փոքր Ասիա մեծ ոգևորություն առաջացրեց, գլխավորապես, հելլեն ազգայնականների և, մասնավորապես, դեմոկրատների շրջանում։ Այս վերջինները անշափ ատում էին հռոմեական դաժան իշխանությունը, որը վերացրել էր հելլենների անկախությունը և, պաշտպան կանգնելով ազնվականության և հարուստների՝ կեղեքում էր սրանց հետ միասին ոամիկ ժողովրդին։ Թե որքան վայրագ էին այս կեղեքումները՝ այդ վկայում են իրենք հենց հռոմայեցիները։ Օրինակ, Կիկերոնը մատնանշում է, որ հռոմայեցիների անունն Ասիայի համար նող-

¹ Տե՛ս նույնը, էջ 286 և 287։

² Տե՛ս Revue des études grecques, II, էջ 384։

³ Տե՛ս Միհրդատ., 17։

⁴ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 122, ծանոթ. 1։

կալի էր, իսկ հարկերը, տասանորդը և մաքսերը միջոցներ էին մահվան:

Միհրդատը, որը պատերազմից առաջ ճանապարհորդել էր ծպտված և ծանոթացել Փոքր Ասիայի ներքին այս դրուժյանը՝ արդեն պատերազմի սկզբում աշխատեց պաշտպան ու հովանավոր լինել կեղեքված փոքրասիական ժողովրդին: Գերված ասիացի գինվորներին նա ոչ միայն ազատում և տուն էր ուղարկում, այլ նրանց տալիս էր նաև ճանապարհածախս:

88 թվին Միհրդատն ամենակարճ ժամանակում նվաճեց գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան: Բնակչությունն ընդունում էր նրան՝ զրկաբաց և պատվում էր նրան՝ իբրև ազատարարի ու նոր Գիոնիսոսի: Նրան համարում էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման հելլենական-ասիական մի նոր աշխարհակալության հիմնադիր:

Հռոմեական իմպերիալիզմի ավելի քան քառասուն տարի առող անողոք կեղեքումները, ինչպես ասացինք, առաջ էին բերել Փոքր Ասիայում կատաղի ու անդուսպ ատելություն դեպի Հռոմը և, մանավանդ, դեպի նրա վարձակալներն ու վաշխառուները: Եվ միանգամայն հավանական կարելի է համարել անգլիական պատմաբան Մերիվելի կարծիքը¹, որ մոտ 80.000 իտալացիների կոտորածը Փոքր Ասիայում ավելի շուտ պետք է վերագրել այս ատելությանն ու ոխակալությանը, քան Միհրդատի կանխամտածված թաքուն հրահանգներին:

Արդեն 88 թվին ապստամբության հրդեհը հետզհետե տարածվեց Փոքր Ասիայում և ազատագրված երկրում շուտով տարերային կերպով բռնկվեց սոցիալական ամենամեծ հեղափոխություններից մեկը, որն անցավ նաև Հունաստան:

88 թվի ամառը Հունաստանում ոտքի ելան ու ապստամբեցին աթենացիները, որոնց Փոքր Ասիայից նրանց դեսպանը հայտնել էր, որ՝ թոթափելով Հռոմի իշխանությունը՝ նրանք կազատվեն պարտքերից և կվերականգնեն նախկին դեմոկրատիան ու իրենց հին ազատությունները:

88 թվի վերջերում պոնտական զորքերը, Միհրդատի որդու Արիարաթի առաջնորդությամբ, անցան Եվրոպա և գրավեցին Թրակիան ու Մակեդոնիայի մի մասը: Այս Արիարաթի հետ, որը կապադոկիայի և, ըստ երևույթին, նաև Փոքր Հայքի թագավորն էր՝ այստեղ ևս կռիվներին մասնակցել էր արմենական վերոհիշյալ հեծելազորը: Բացի Թրակիայից և Մակեդոնիայի մի մասից, Աթենքի

¹ 86՝ General History of Rom. 1875.

ապստամբութիւնից հետո Միհրդատի կողմն անցան էլլադաւլի դրեթե բոլոր մանր պետութիւնները և էդեյան ծովի բոլոր կղզիները բացի Հոռոտից:

Պետք է ասել, որ եվրոպական պատմադիտութիւնն այս մեծ անցքերը ներկայացրել է գունավորված ձևով, և Միհրդատայան շրջանի խոշոր դեմքերը նկարագրել է որոշ կողմնապահութիւնով: Եթա բնորոշ է այս տեսակետից, որ մինչև իսկ հռոմայեցիները, որոնք ոխերիմ թշնամիներն էին Միհրդատի, ավելի դրական ու ավելի անաշառ կերպով են տվել սրա բնութագիրը, քան եվրոպական նորագույն պատմադետները: Կիկերոնը Միհրդատ Եվրատորին համեմատում է Ադեքսանդր Մակեդոնացու հետ և նրան համարում է ամենամեծ թագավորն Ադեքսանդր Մակեդոնացուց հետո¹: Յուստինոսը վկայում է, որ Միհրդատն այնպիսի մի մեծութիւն էր, որն իր վեհութեամբ գերազանցում էր բոլոր թագավորներին թե իր և թե հետագա ժամանակների²: Ընդհակառակը, Մոմզենը Միհրդատին անվանում է ամենասովորական կարգի խստասիրտ, նենգադրուժ և անխիղճ արևելցի³, իսկ Ռեյնաքը համարում է նրան հելլենական դիմակ հագած բարբարոս և ատոզ միջերկրական քաղաքակրթութեան⁴:

Միհրդատի անձնավորութեան նորագույն թե այս և թե նման գնահատականները միանգամայն անհավանական են և անհիմն: Ըժժար չէ կռահել, որ եվրոպական վերոհիշյալ պատմագետների հակակրանքը Միհրդատի նկատմամբ բացատրվում է մատամբ նրանով, որ նա փորձ էր արել քայքայել հռոմեական իմպերիալիզմը ոչ միայն զենքով, այլև սոցիալական դասակարգային հեղափոխութեամբ, որը պատմագետների մեծագույն մասը մահացու մի հանցանք է համարում ընդդէմ քաղաքակրթութեան:

Արդեն իր տիրասպետութեան սկզբներում Միհրդատն ուզեց թեթևացնել Փոքր Ասիայի տնտեսական ծանր դրութիւնը և ազատեց իր զրաված ամբողջ երկիրը թե հարկային հին ապառքներից և թե հետագա հինգ տարվա հարկերից: Մոմզենն անմտութիւն է համարում նույնիսկ Միհրդատի այս մեծագործութիւնը⁵: Փոքր Ասիայի կեղեքված ժողովրդի համար մեծ նշանակութիւն ունեցան, բացի այդ, նաև նրա 87 և 86 թվականների սոցիալական և տնտե-

1 Տե՛ս Acad. II, 1, 3.

2 Յուստինոս, XXXVII, 1, 7:

3 Տե՛ս „Римская история“, II, М., 1887, էջ 272:

4 Mithridate Eupator, էջ 299:

5 Տե՛ս „Римская история“ II, М., 1887, էջ 290:

սական ձեռնարկումները տեղական արտոտկրատիայի դեմ, որը մասնակից էր Հոռմի հետ միասին Փոքր Ասիայի շահագործմանը և կողմնակից էր, բնականաբար, հոռմեական իմպերիալիզմի իշխանություն:

Իբրև պաշտպան և հովանավոր փոքրասիական ժողովրդի՝ Միհրդատն ազատություն տվեց իրեն հնազանդվող քաղաքներին և քաղաքացիության իրավունքներ տվեց տեղական բնակչությանը և օտարականներին: Նրա կարգադրությամբ ոչնչացված հայտարարեցին բոլոր պարտքերը, բաժանվեցին հողեր շքավորներին, և ստրուկները ստացան ազատություն:

Մոտ 15.000 ազատագրված ստրուկներ, ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից, կովում էին հոռմայեցիների դեմ Հունաստան ուղարկված պոնտական զորքերի շարքերում: Ուշագրավ է նույնպես, որ հոռմայեցիների կողմնակից Քիոս կղզու բնակիչներին արսար էին ուղարկել Կողքիս, հանձնելով նրանց սեփական ստրուկների հսկողության:

Հեղափոխության պատճառով պատերազմը շարունակվեց հոռմայեցիների դեմ քաղաքացիական և դասակարգային կռիվների հետ զույգնթաց: Եվ պոնտական պատերազմող բանակի թիկունքում Միհրդատի իշխանության դեմ շուտով ոտքի ելան Փոքր Ասիայի և Հունաստանի ազնվական ու դրամատիրական իշխող դասակարգերը:

Երբ 87 թվի սկզբներում Սուլլայի զորաբանակը Հոռմից եկավ Բեովտիա, Հունաստանի մեծագույն մասը, որի մեջ ուժեղ էին հակադեմոկրատական տարրերը՝ անցավ Հոռմի կողմը: Հասկանալի է, ուրեմն, որ Սուլլայի հաղթական կռիվները Հունաստանում, ինչպես և հոռմեական բանակների հաջողությունները Փոքր Ասիայում՝ պետք է վերագրել ոչ միայն պրոֆեսիոնալ և մարզված հոռմեական զորքերի գերազանցությանը կամ պոնտական Արքեղայոս զորավարի դավաճանությանը, այլև ներքին հակահեղափոխական ապստամբություններին ընդդեմ Միհրդատի: Թե որքան մեծ է եղել ապստամբների առելությունն ու զայրույթը դեպի Միհրդատը՝ այդ երևում է աղբյուրների համապատասխան վկայություններից, որոնց մեջ մատնանշված է, որ մոտ 1600 մարդ մահվան էին դատապարտվել Փոքր Ասիայում, մեղադրվելով իբրև Միհրդատի դեմ մահափորձի դավակիցներ:

Միհրդատյան առաջին պատերազմը վերջացավ 84 թվին և համաձայն Դարդանոսում ընդունված բանավոր դաշինքի պայմանների, Միհրդատը հրաժարվեց իր բոլոր նվաճումներից և պարտա-

վորվեց վճարել Սուլլային 2000 տաղանդ ոսկամատուզանք և հանձնել նրան 70 կամ 80 ոսկամանավ:

Վերոհիշյալ պատմագետները, ենթադրած լինելով, որ Տիգրանը Բ-ը մասնակցած է եղել այս պատերազմին՝ անհասկանալի են համարում և տարօրինակ, որ Դարդանոսի դաշնադրութեան մեջ չէ հիշատակվում Մեծ Հայաստանը:

«Այս դաշնադրութեան մեջ,—ասում է Մոմզենը, բուլտրովին չէր շոշափված հռոմայեցիների վերաբերմունքը դեպի Հայաստանի Տիգրան թագավորը, որի հետ նրանք փաստորեն պատերազմել էին: Միանգամայն հիմնավոր կերպով Տիգրանն ընդունեց այդ հանգամանքն իբրև լոկալյան համաձայնութեան նշան, որ նրան թույլատրվում է դրավել Փոքր Ասիայում հռոմեական երկրները: Քանի որ չէր կարելի թույլ տալ, որ այդ երկրները զոհ դառնան բարբարոսներին՝ անհրաժեշտ էր կամովին կամ ուժով համաձայնութեան դալ Ասիայի նոր այդ ուժեղ տիրակալի հետ»¹:

Մոմզենի այս դիտողությունները չեն կարող ընդունելի համարվել և պարզապես թյուրիմացութեան արդյունք են: Տիգրանը, ինչպես վերև տեսանք, չէր կարող մասնակցել և պարտավորություններ չէր ստանձնել մասնակցելու այս պատերազմին, ուստի և միանգամայն հասկանալի է, որ հռոմայեցիները հիմք չունեին մասնակից դարձնելու նրան Դարդանոսի դաշնադրութեան:

Հռոմեական իմպերիալիզմի վերահաստատումը Փոքր Ասիայում սոսկալի և աղետալի եղավ այս երկրի համար: Հեղափոխությունն այստեղ ճնշվեց ամենադաժան կերպով, մի շարք քաղաքներ ենթարկվեցին ավերածութեան ու կողոպտման, անթիվ քանակութեամբ նոր ստրուկներ ուղարկվեցին Իտալիա և Հռոմ: Ի պատիժ իր անհավատարմութեան Փոքր Ասիան վճարելու էր 2000 տաղանդ ոսկամատուզանք և, բացի այդ, նաև նախորդ հինգ տարվա (88—84 թթ.) հարկերի ամբողջ գումարը: Հռոմեական զորքերը մոտ վեց ամիս լիառատ ապրեցին Փոքր Ասիայի քաղաքներում, որի բնակչությունը սլարտավոր էր ամենաճոխ կերպով պահել ու կերակրել նրանց և վճարել յուրաքանչյուրին նրա սովորական ոտճիկի ավելի քան քառասնապատիկը:

Այսպիսով՝ 84 թվից սկսած Փոքր Ասիան շահագործվեց ու թալանվեց այն աստիճան, որ հարկադրված եղավ ծախել բոլոր իր հարստությունները և մինչև իսկ աշխատավոր որակյալ իր ժողո-

¹ Տե՛ս „Димская история“, III, М., 1887, էջ 32:

վուրդը: նա անկարող եղավ, այնուամենայնիվ, վճարել ոչ միայն վերոհիշյալ վիթխարի պարտքերը, այլև այդ պարտքերի տոկոսները:

Միհրդատյան առաջին այս պատերազմն անհրաժեշտ էր համառոտ կերպով հիշատակել, որովհետև այդ պատերազմի մասին աղոտ հիշողություններ պահպանված են հորենացու պատմության և աշխարհագրության մեջ: Կարևոր այդ վկայությունները, որ կատար են հատուկ քննության՝ մեջ եմ բերում ամբողջությամբ:

1. *հորենացի, II, գլ. ԺԲ, էջ 123 (Տիդիս 1913)*¹

«Բայց Արտաշեսի նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց՝ ըսու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արևմուտս: Քանզի մեծ յոչգթ խոտվութեանց եղեալ ի Հոռվմ՝ ոչ ոք ընդդիմանայ նմա հրգորապէս: Այլ ոչ դիտեմ ասել յորպիսի ազգմանէ, ահագին իմն ազմուկ լեալ շփոթից և բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոստրեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն՝ յիւրոյ զօրացն, թագաւորեալ ամս քսան և հինգ:

Բայց և յէլլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրդեմիդեայ, զԱթենայ, զՀեփեստու, զԱփրոդիտեայ՝ տայ բերել ի Հայս. սրք ոչ ժամանեալ միջամուխ լինել յաշխարհս՝ լսեն զբոթ մահուանն Արտաշեսի. և փախուցեալ ընկենուն ըզպատկերսն յամրոցն յԱնի. և քուրմք զնոցին զհետ լինելով, զազարեն առ նոսա»:

2. *հորենացի, II, գլ. ԺԳ, էջ 124*

«և յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յԱտտիկէ ողկկին քարուկեցաւ [Արտաշէս]»:

3. *հորենացի, «Աշխարհացոյց» հրտր. Սուբրյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 17*

«Եւբիու մեծ կղզի, և Աստալանդ փոքրիկ կղզեակ ի մէջն. զոր ասեն գտեալ զօրացն Արտաշեսի Հայոց արքայի, զի մի՛ նաւք ոռճկացն յամիցեն, մինչև պաշարեալն էր զղզեակն: Զարմանալի. զի ջուրք յանպատճառս այսր անդր հոսէին. և ասեն անդ մեռեալ Արտաշեսի»:

Այս վկայությունների մեջ Զարմանալի դղյակը, ինչպես ուղիղ նկատել է Մարկվարտը¹, Աթենքն է, որը պաշարել էր Սուլլան, իսկ Եվբեա մեծ կղզին գրավել էին, իրապես, Միհրդատի զորքերը: Միանգամայն ճիշտ է նմանապես, որ 88 թվին՝ Թրակիայի, Մա-

¹ Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 41

կեղոնիայի և էլլադայի նվաճման ժամանակ՝ Հոռմր շկարողացավ «հզօրապէս ընդդիմանալ» պոնտական զորքերին ներքին մեծ խուժուժյունների պատճառով:

Սակայն Խորենացին, որին ծանոթ չեն եղել Միհրդատյան պատերազմներին վերաբերող հոռմեական և հունական աղբյուրները՝ չէ կարողացել, բնականաբար տալ պատմական այս շրջանի ճշգրիտ պատմութիւնը և, շփոթելով դեպքերը, ենթադրել է ինքր, որ վերոհիշյալ անցքերը կարող էին տեղի ունեցած լինել Կրեսոս թագավորի և Արտաշես Աշխարհակալի ժամանակ:

Վերև մեջ բերված առաջին հասվածի վերջում ուշագրավ է Խորենացու վկայութիւնը, որ էլլադայից Հայաստան էին բերվել Դիոսի, Արտեմիդեյի, Աթենասի, Հեփեսոտոսի և Ափրոդիտեյի արձանները: Այդ արձանների մասին ֆրանսիական գիտնական Ա. Կարիերը կարծիք է հայտնել, որ «հունական կուռքերի Հայաստան մուծվելը ոչ թե իրական որևէ մի դեպքի է համապատասխանում, այլ արդյունք է Խորենացու խորհրդածող երևակայութեան»¹:

Կարիերի այս պնդումը, ինձ թվում է, ավելի քան վիճելի է: Ազաթանգեղոսի և Խորենացու վկայութիւններից մեզ հայտնի է, որ Դիոսի, Արտեմիդեյի, Աթենասի և Հեփեսոսի արձանները գտնվում էին Անի-Կամախում, Երեզում, Թիլում, Բաղաոիճում, որոնք Միհրդատյան պատերազմի ժամանակ դեռ չէին կցվել Հայաստանին և պատկանում էին Միհրդատի պոնտական թագավորութեան²: Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս, որ այդ արձանները կարող էին բերված լինել, ինչպես վկայում է Խորենացին, Հունաստանից Միհրդատյան առաջին պատերազմի ժամանակ, որի մասին Խորենացու մոտ պահպանվել են նաև վերոհիշյալ պատմական հիշողութիւնները:

¹ Տե՛ս «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ազաթանգեղոսի և Մ. Խորենացույ համեմատ, Թարգմ. Հ. Վ. Տաշյանի, Վիեննա, 1899, էջ 39:

² Տե՛ս Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, Caucastica, Fasc. 6,2. Teil, Leipzig, 1930, էջ 63:

6. ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Ինչպես վերև տեսանք, իննսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առ.) Տիգրան Երկրորդը դաշն էր կնքել և բարեկամություն հաստատել Միհրդատ Նվպատորի հետ և ապահովել էր իր թիկունքն արևմուտքում:

Այս դաշնագրությունից և Կապպադոկիայի 93 և 91 թվականների արշավանքներից հետո, Տիգրանն օգտվեց ներքին խառնակություններից, որոնք ծագել էին Միհրդատ Բ-ի մահից հետո (90 կամ 88 թ. մեր թվ. առ.) պարթևական թագավորության մեջ, և սկսեց իր հաղթական կռիվներն ընդդեմ թշնամի ու մրցակից պարթև Արշակունիների: Այս կռիվների, ինչպես և Տիգրանի հետագա մեծ նվաճումների ճշգրիտ թվականները և նրանց ժամանակագրական հաջորդականությունը՝ պատմագիտական ու բանասիրական երկերում հաճախ խառնաշփոթված և սխալ են որոշված:

Պատերազմ սկսելով պարթևների դեմ՝ Տիգրանը, նախ և առաջ, ետ վերցրեց այն յոթանասուն հովիտները, որ նա իբրև փրկանք տվել էր նրանց պատանդությունից ազատվելու համար: Մարկվարտի կարծիքով, այս հովիտներն այն շրջաններն էին, որ գրավել էր Արտաշես Ա-ր Ատրպատականի կողմերում¹: Ստրաբոնի ուշագրավ մի վկայությունից երևում է², որ Տիգրանը նվաճել էր այժմ բացի յոթանասուն հովիտներից նաև Մեծ Աղբակ գավառը, այսինքն՝ այժմյան Բաշքալեյի շուրջը գտնվող երկիրը, որը հետո ատրպատականցիները ետ առան հայերից 33 թվին (մեր թվ. առ.)³: Ստրաբոնի համապատասխան վկայության մեջ Σοῦρῶαηη աղավաղված ընթերցվածը Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել և կարդալ Ἀλβῶαηη:

¹ Տե՛ս Eranschahr, էջ 109:

² Տե՛ս XI, 13, 2:

³ Տե՛ս Eranschahr, էջ 109:

«Մարաստան-Ատրպատականի հզոր հարեաններն են,—ասում է Ստրաբոնը,—արմենները և պարթևները, որոնք հափըշտակում էին հաճախ նրա երկրամասերը: Սակայն սա դիմադրում էր և ետ էր առնում խլվածք. հենց այդպիսի յա ետ էր վերցրել հռոմեական իշխանության տակ գտնվող արմեններից Աղբակը (=Συρβίακην) և բարեկամություն էր հաստատել ինքը Կեսարի հետ»¹:

Հավանորեն, Աղբակի գրավումից հետո էր տեղի ունեցել Տիգրանի արշավանքը Ադիաբեն, ուր նա ավերածության էր ենթարկել Նինուեի և Արբելայի շրջանները²: Հետաքրքիր է ու ուշադրավ, որ մինչև իսկ այս հեռավոր երկրում, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, բնակություն էին հաստատել արմենները, որոնք կազմում էին այստեղ բնակչության մի սովոր մասը:

«Ադիաբենի մեծագույն մասը,—ասում է Ստրաբոնը,—դաշտային է: Լինելով Բաբելոնիայի մասը՝ սա ունի իր սեփական կառավարիչը, բայց երբեմն միացված է եղել և Արմենիային: Մեղացիները, արմենները և բաբելոնացիները, որոնք ամենամեծ թիվը կազմող ժողովուրդներն էին միշտ այստեղ՝ սկզբից հենց այնքան էին հակառակ իրար, որ հարմար դեպքում միմյանց վրա էին հարձակվում ու նորից հաշտվում»³:

Ադիաբենը և Մարաստան-Ատրպատականը նվաճելուց և իր իշխանությանը ենթարկելուց հետո՝ Տիգրանը հարավ-արևելքում կարողացավ հասնել մինչև պարթև Արշակունիների ամառային նստավայր Եկբատանա մայրաքաղաքը և այրեց այստեղ նրանց Ադրաբանան ամրոցը: Որը Եկբատանայից գտնվում էր մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա⁴:

Պարթևների պարտությունն ունեցավ, բնականաբար, այն հետևանքը, որ Հայաստանի բոլոր հարևան պետությունները, որոնք մինչ այդ վասսալներն էին պարթև Արշակունիների՝ հարկադրված եղան ընդունել Տիգրանի գերիշխանությունը: Հայաստանի սահմանակից երկրների՝ Ադիաբենի, Կորդուքի, Մարաստան-Ատրպատականի թագավորները ենթարկվեցին այնուհետև Տիգրանի իշխանության և, ըստ երևույթին, պարտավոր էին նրան վճարել հարկ և օգնել զորքով պատերազմի ժամանակ: Կասսիոս Դիոնը վկայում է

¹ ՏԵՍ XI, 13, 2:

² ՏԵՍ Ստրաբոն, XI, 14, 15:

³ ՏԵՍ նույնը, XVI, 1, 19:

⁴ ՏԵՍ Իսիդոր Խար., § 6-C. Müller, Geogr. graeci min. I, 250.

նույնպես, որ Ատրպատականի Միհրդատ թագավորն ամուսնացել էր Տիգրանի աղջկա հետ¹։

Հաղթված ուլարառված պարթևները ոչ միայն հաշտվեցին² այս բոլորի հետ, լայլ նաև ստիպված եղան Տիգրանին տալ ամբողջ Միջագետքը և նրա մեջ գտնվող Միգդոնիան և Օսրոենը³։ Միևնույն ժամանակ, ինչպես դժվար չէ կռահել Յուստինոսի մի վկայությունից⁴, նրանք կնքեցին նրա հետ դաշնակցության հատուկ պայմանագիր և հրաժարվեցին, «թագավորների թագավոր» տիտղոսից, որը կրելու էր այնուհետև Տիգրան Բ-ը⁵։

Տեր դառնալով Հայաստանի հարավային սահմանների մոտ գտնվող Միջագետքին՝ Տիգրանը փոխադրեց Հարավային Միջագետքից և բնակեցրեց Օսրոեն—էդեսայի շրջաններում արաբական թափառական ցեղեր։ Սրանց նա հանձնարարեց, ինչպես վկայում են Պլուտարքոսը և Պլինիոսը³, տրանզիտային առևտրական ճանապարհների վերահսկողությունը։ Տիգրանի համար նրանք մաքս էին գանձելու, գլխավորապես, Եփրատ գետի անցքի մոտ, որը գտնվում էր Զևգմայի արևմտակողմում։ Օսրոենի հարևան Միգդոնիան, որի մեջ ստրատեգիական մեծ կարևորություն ուներ Մծբինը, Տիգրանը կազմակերպել էր, ըստ երևույթին, իբրև առանձին իշխանություն, որի վերակացությունը նա հանձնել էր իր Գուրաս եղբորը։

Ինչպես երևում է աղբյուրների ուշադիր քննությունից, հայպարթևական կռիվները և Տիգրանի վերոհիշյալ նվաճումները տեղի էին ունեցել, մեծ մասամբ, Միհրդատյան առաջին պատերազմի տարիներում, մոտավորապես, 89—85 թվականներին։ Սխալ է, անտարակույս, Աստուրյանի ենթադրությունը, որը պարթևական երկրների նվաճումը դնում է Ասորիքի միացումից և 84 թվից հետո⁴։ Գուտշմիդը շատ ուղիղ մատնանշել է, որ Ասորիքը, որը սահմանակից չէր Հայաստանին՝ կարելի էր գրավել նախապես պարթևներին հաղթելուց և Միջագետքը նվաճելուց հետո⁵։

Հայպարթևական կռիվներից հետո, մոտավորապես 84 կամ 83 թվին (մեր. թվ. առ.), Տիգրան Բ-ը կարողացավ նաև տիրել ամբողջ Վերին Ասորիքին, բացի Անտիոքի մոտ գտնվող Սելևկիա քա-

¹ Տե՛ս XXXVI, 14։

² Տե՛ս XL, 3։

³ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլոս, 21 և Պլինիոս, VI, 28, 142։

⁴ Տե՛ս «Թաղաքական վերաբերությունների ընդմէջ Հայաստանի և Հռովմայ» վեկնարկ, 1912, էջ 39։

⁵ A. Von Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene, Petersb., 1887, էջ 20, ծանոթ. 4։

դաքից: Ասորիքի գրավման մասին առանձնապես ուշադրով է Յուստինոսի հետևյալ վկայությունը.

«Երբ եղբայրների փոխադարձ ատելության և ծնողների թշնամությունների պատճառով,—ասում է Յուստինոսը,—որ շարունակում էին նաև որդիները՝ Ասորիքի և Թագավորները և Թագավորությունը ուժասպառ եղան համառ կռիվներում, ժողովուրդն ապավինեց դրսի օգնության և սկսեց փնտրել իր համար օտարերկրյա Թագավորներ: Արդ՝ ժողովրդի մի մասը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մի մասն էլ՝ Եգիպտոսից Պտոլոմեոսին, իսկ ոմանք առարկում էին, որ Միհրդատը խճճվել է հռոմեական պատերազմի մեջ և Պտոլոմեոսը միշտ թշնամի է եղել Ասորիքին: Բոլորը սակայն համաձայնության եկան Հայաստանի Տիգրան Թագավորի նկատմամբ, որն ուներ իր սեփական ուժերը և միաժամանակ պարթևների դաշնակիցն էր և Միհրդատի փեսան էր»¹:

Ասորիքի և Փյունիկիայի մասին կարևոր է նաև Ստրաբոնի վկայությունը, որը հակառակ Յուստինոսի տեղեկության մատնանշում է, որ այս երկրները Տիգրանը գրավել էր ոչ թե խաղաղ կերպով, այլ զենքի ուժով:

«Իսկ նրա [Տիգրանի] բախտը,—ասում է Ստրաբոնը,— եղել է փոփոխական: Սկզբում նա պարթևների մոտ պատանդ էր. հետո նրան հաջողվեց վերադառնալ հայրենիք, տալով նրանց յոթանասուն հովիտ Հայաստանում: Նա այնուհետև զորացավ և ոչ միայն ետ վերցրեց այդ հովիտները, այլև ավերեց նրանց երկիրը Նինուեի և Արբելայի շուրջը: Նա հպատակեցրեց իրեն Ատրպատականը և Կորդուքը և սրանց հետ միասին նաև Միջագետքի մնացած մասը: Բացի այդ, անցնելով Եփրատ գետը՝ նա նվաճեց բոնություններ Ասորիքը և Փյունիկիան»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնի հաղորդած այս տեղեկությունը հակասում է Յուստինոսի վկայությանը, որը պարզ ու որոշ ասում է, որ Տիգրանն Ասորիքին տիրել էր բնակիչների հոժարակամ առաջարկությամբ: Այս հակասության մասին միանգամայն հավանական կարելի է համարել Աստուրյանի բացատրությունը: Նրա կարծիքով՝ վերոհիշյալ երկու վկայությունն էլ կարող են ուղիղ լինել, որովհետև Տիգրանը՝ հրավիրված լինելով որոշ կուսակցու-

¹ ՏԵՄ Յուստինոս, XL, 1, 1—3:

² ՏԵՄ XI, 14, 15:

թյան կողմից՝ պետք է իրեն հպատակեցրած լիներ զենքով մյուս կուսակցությունը¹։

Հստ երևույթին, Տիգրանի կողմնակիցներն են եղել Անտիոք քաղաքը և միջազգային տարանցիկ առևտրի հետ կապված վաճառակառնները։ Ասորիքի միացումը Հայաստանին նրանց համար անտեսական կարևոր նշանակություն ուներ, որովհետև Զեզմայի վրայով անցնող համաշխարհային գլխավոր ճանապարհը գտնվում էր, Միջագետքի նվաճումից հետո, Տիգրանի ձեռքում։

Հյուսիսային Ասորիքը գրավելուց հետո՝ Տիգրանն այնուհետև նվաճեց նաև արևելյան Դաշտային Կիլիկիան (Cilicia Pedias), որը Սելևկյան պետության հյուսիս-արևմտյան մասն էր, և չքացի այդ, նույնպես և Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որը գտնվում էր Դաշտային Կիլիկիայի արևելակողմում։

Այսպիսով նա իր պետության արևմտյան սահմանում անմիջական հարևանը դառավ հռոմայեցիների, որոնք 102 թվին (մեր թվ. առ.) գրավել էին արևմտյան Լեոնային Կիլիկիան (Cilicia Tracheia)։

Անտիոքը, որը Սելևկյանների մայրաքաղաքն էր և ուներ մոտ կես միլիոն բնակչություն՝ դառավ հարավում Տիգրանի գլխավոր զահանխատ քաղաքը և այստեղ նրա անունով ու պատկերով տպվում էին այն պեղեցիկ դրամները, որոնք մեծ քանակությամբ պահպանվել են և պահվում են այժմ մեր թանգարաններում։ Իսկ Սելևկյան Ասորիքը նա զարձրեց առանձին կուսակալություն և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը², իր Բագարատ (Μαγαδάτης=*Βαγαδάτης) զորավարին։ Մարկվարտի կարծիքով՝ հայկական ավանդությունը, որը պահպանված է Մար Աբասի մոտ՝ Բաղրատունիների նախարարական տոհմի նախահայր է համարում հենց այս Բագարատին³։ Սուլլայի և Միհրդատի դաշնադրության հետևյալ տարին, ուրեմն՝ արդեն 83 թվականին, ասորական տարեգրերը, ինչպես մատնանշում է Մոմզենը⁴, Տիգրանին համարում են տևր իրենց ամբողջ երկրի, և Կիլիկիան ու Ասորիքը հիշատակում են՝ որպես հայկական սատրապություն Բագարատի իշխանության տակ։

¹ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 34, ծան. 3։

² Տե՛ս Սիրիականք, 48։

³ Տե՛ս Eranschahr, էջ 174։

⁴ „Римская история“, т. III, перевод А. Веселовского, М., 1887, էջ 40։

Ասորիքում հաստատված հայկական տիրապետության մասին
—հետաքրքիր է Ռեյնաքի հետևյալ դիտողությունը¹։

«Ասորիքը, —ասում է նա, —ազատ շունչ քաշեց. և թևակո-
նա ենթարկվեց նվաստացուցիչ օտար իշխանության, սակայն
տասնչորս տարվա ընթացքում² նա ունեցավ խաղաղություն,
ապահովություն և բարեկեցություն»։

Աղբյուրների պատահական ու կցկտուր տեղեկություններից
երևում է, որ Ասորիքին 84/83 թվին տիրելուց հետո Տիգրան Բ-ը
երկար ժամանակ կռիվներ է վարել արևելյան Փոքր Ասիայում և
Փյունիկիայում՝ գլխավորապես, ամուր ու անառիկ քաղաքների դեմ։
Փյունիկիայում և հարավային Ասորիքում դիմադրությունը կազմա-
կերպել էր նրա դեմ Սելևկյան Կլեոպատրա կամ Սելենե թագուհին։
Եվ ավելի քան հավանական է, որ Ասորիքի այս մասերը և Փյու-
նիկիայի ծովափնյա քաղաքները նա գրավել էր հետզհետե համառ
ու երկարատև կռիվներից հետո։

Սուլլայի մահից հետո (78 թ.) և Միհրդատյան երրորդ պատե-
րազմից առաջ (74—71 թթ.) Տիգրանը նորից էր արշավել Կապ-
պադովկիա, ըստ երևույթին, դարձյալ իր աներոջ՝ Միհրդատի սաղ-
րանքով։ Այս անգամ Կապպադովկիան, ինչպես մատնանշում է
Ապպիանոսը³, ընկել էր իբր ցանցի մեջ՝ նա այժմ շրջապատված էր
հայկական նոր գրավված երկրներով ոչ միայն Մոփքի, այլև Կո-
մագենի ու Դաշտային Կիլիկիայի կողմերից։ Տիգրանին հաջողվեց
գրավել արշավանքի ժամանակ Կապպադովկիայի Մաժաք մայրա-
քաղաքը և բազմաթիվ նաև այլ հելլենիստական քաղաքներ, որոնց
բնակիչներին՝ մոտ 300.000 հոգի՝ նա փոխադրեց իր նորակառույց
Տիգրանակերտ քաղաքը⁴։

Անհավանական պետք է համարել, սակայն, Մոմզենի կարծիքը,
որ իբր թե, դեռևս այս արշավանքից առաջ՝ Տիգրանը միացրել էր
Մոփքին Մելիտենե քաղաքը և ամբողջ շրջանը⁵։ Այս ենթադրու-

¹ Mithridate Eupator, էջ 312։

² 83—69 թ., տե՛ս Ապպիանոս, Սիրիականք 48։ Համաձայն Յուստինոսի՝
(XL, 1, 4) Տիգրանի տիրապետությունը ակել է Ասորիքում 17 ասրի նիզնե
կարծում է, որ Յուստինոսի տված XVII թիվը կարող է լինել վրիպակ (XVII փխ.
XIII), տե՛ս Huzar, Очерк римской истории и источниковедения. СПб. 1910,
էջ 288։ Ռեյնաքի կարծիքով՝ հայկական տիրապետությունը Յուստինոսը
ցույց է տվել մինչև Տիգրանի վերջնական պարտությունը 66 թվին, տե՛ս
Mithridate Eupator, էջ 312, ծան. 6։

³ Տե՛ս Միհրդատականք, 67։

⁴ Տե՛ս նույնը, 67, համեմատե նաև Ստրաբոն, XII, 2, 9 (539)։

⁵ Տե՛ս „Римская история“, III, М., 1887, էջ 39։

թյունը, որն ընդունելի են համարել նաև Խալաթյանցը¹, և ուրիշները, չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև Սալլուստիոսի և Տակիտոսի վկայություններից հայտնի է, որ 69 թվի Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ Եփրատ գետի արևմտակողմը և Մելիտենե քաղաքը գտնվել են ոչ թե Տիգրանի, այլ Կապսոտղովկիայի թագավորության սահմաններում²:

Քացի կապաղողովկիական քաղաքների բնակչությունից Տիգրանակերտ ու Հայաստան էին բերվել նաև Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքների և, մասնավորապես, ծովափնյա Սուլի քաղաքի բնակիչները³:

Տիգրան Բ-ի կոթիվները Փյունիկիայում և, հատկապես, Պրտղոմայիդ քաղաքի նվաճումը հիշատակված են Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ: Պտղոմայիդի նվաճումը տեղի էր ունեցել ոչ թե 74 թվին, ինչպես մատնացույց է արել Մոմզենը⁴, այլ Լուկուլլոսի Հայաստան արշավելուց առաջ՝ 70 թվին (մեր թվ. առ.)⁵:

Հովսեպոսի համապատասխան վկայությունը մեջ եմ բերում ամբողջությամբ:

«Այդ ժամանակ լուր ստացվեց, — ասում է Հովսեպոսը, — որ Հայոց Տիգրան թագավորը 300.000 զորքով ներս է մտել Ասորիք և գալու է նաև Հրեաստան: Տեղեկանալով այս մասին՝ սարսափահար եղան, բնականաբար, Հրեաստանի թագուհին և ժողովուրդը: Նրանք ուղարկեցին Տիգրանի մոտ, որը պաշարել էր Պտղոմայիդը, դեսպաններ բազմաքանակ ու արժանավայել ընծաներով: Իսկ Սելենե թագուհին, որի անունն էր նաև Կլեոպատրա և որն իշխում էր Ասորիքում՝ զրգոում էր բնակիչներին, որ դիմադրեն Տիգրանին: Դեսպաններ եկան նրա մոտ և աղաչեցին, որ բարի ու ողորմած լինի դեպի իրենց թագուհին և ժողովուրդը: Եվ այդ ժամանակվանից Տիգրանը հոգատար վերաբերմունք ունեցավ նրանց նկատմամբ և քաջալերեց նրանց ու հուսադրեց: Երբ Տիգրանն արդեն վերցրել էր Պտղոմայիդը՝ նրան հայտնեցին, որ Լուկուլլոսը՝ հետապնդելով Միհրդատին՝ չէ կարողացել նրան բռնել և վերջինս փախել է Իբերիա: Նրան նմանապես ազդարարեցին,

¹ „Очерк истории Армении“, М., 1910. էջ 160.

² *Sk' u Sall.* IV, frg. 59 և *Tac.*, *Annales*, 15, 27.

³ *Sk' u Պլուտ.*, Պոմպ., 28, 4, համեմատե նաև Դիոն Կասսիոս, XXXVI, 37:

⁴ „Римская история“, III, էջ 40:

⁵ Համեմատե Պլուտ., Լուկուլ., 21, 2:

որ Լուկուլլոսը պաշարել է և ավերում է Հայաստանը: Երբ Տիգրանն այս իմացավ՝ վերադարձավ իր բուն երկիրը¹:

Ինչպես վկայում է նաև Ստրաբոնը, Ասորիքում և Փյունիկիայում տեղի ունեցած այս կռիվների ժամանակ Տիգրանը գերի էր վերցրել Սելենե-Կլեոպատրա Թագուհուն: Վերջինս բանտարկվեց Զեղմայի դիմաց գտնվող Սելևկիա բերդում և դվսատվեց Տիգրանի հրամանով Լուկուլլոսի 69 թվի արշավանքից առաջ²:

Իր քսանհինգ տարվա Թագավորության ընթացքում (95—70 թ. մեր թվ. առ.) Տիգրան Բ-ը, ինչպես տեսնում ենք, կարողացել էր անշափ ընդարձակել իր երկիրը, որն այժմ տարածվում էր Կասպից ծովից և Կուր գետից մինչև Միջերկրական ծովն ու Եգիպտոսի սահմանները և Մեծ Մարաստանից մինչև հռոմեական Լեոնային Կիլիկիան ու Կապպադովկիան: Թեև Հովսեպոսի վկայությունից երևում է, որ Տիգրանը Պաղեստինի վրա չէր հարձակվել, սակայն այդ երկիրը ևս, ըստ երևույթին, որոշ չափով ընդունել էր նրա գերիշխանությունը: Ուշագրավ է այս տեսակետից Ասպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը³, որի համաձայն Տիգրանի գերիշխանությունը ենթարկված է եղել ամբողջ Ասորիքը մինչև Եգիպտոսի սահմանները:

Գրաված լինելով Դաշտային Կիլիկիան ու Կոմագենը՝ Տիգրանն արդեն ոտք էր դրել Փոքր Ասիա և հարևան էր դառել, ինչպես ասացինք, հռոմեական Լեոնային Կիլիկիային: Կապպադովկիան, որը հռոմայեցիների դաշնակիցն էր՝ շրջապատված էր այժմ Պոնտոսի, Մոփքի, Կոմագենի և Դաշտային Կիլիկիայի կողմերից ու գրեթե անպաշտպան էր ստրատեգիական աննպաստ իր դրություն պատճառով:

Տիգրանի նվաճումները Միջերկրական ծովի ափերին և, մասնավոր, Հռոմի դաշնակից Կապպադովկիայի վերոհիշյալ ավերածությունը, վարկաբեկում էին, բնականաբար, հռոմեական հանրապետության հեղինակությունն արևելյան երկրներում: Սակայն չնայած դրան՝ Հռոմը չեզոքություն պահպանեց և չպաշտպանեց մինչև իսկ իր դաշնակից Կապպադովկիային:

Հռոմի չեզոքությունը միանգամայն հասկանալի է, որովհետև Տիգրանի նվաճումները տեղի էին ունեցել կամ Միհրդատյան պատերազմների ժամանակ և կամ Սուլլայի արյունահեղ դիկտա-

¹ Տե՛ս «Հնախոսություն», XIII, 16, 4. համեմատե նաև «Հրեական պատերազմ», I, 5, 3:

² Տե՛ս Ստրաբոն, XVI, 2, 3:

³ Տե՛ս Սիրիականք, 48—49:

տուրայի ընթացքում, երբ Հռոմը թույլ էր ու անզոր ներքին երկպա-
ռակությունների պատճառով: Ինքը Տիգրանը շուներ, իհարկե,
որևէ պատճառ պատերազմելու հռոմայեցիների դեմ, քանի որ
սրանք չէին միջամտում և չէին խանգարում Հայաստանի աշ-
խարհակալ ընդարձակումը:

ՂԱհա այս բարենպաստ պայմաններն էին պատճառը, որ 95—
70 թվերին Հայաստանը հետզհետե կարողացավ դառնալ հզոր ու
մեծ պետություն:

7. ՀԵԼԼԵՆԻՉՄԻ ԶՈՐԵՂԱՅՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆՍԱԿԵՐՏ ՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Ն Տիգրան Բ-ի մեծ ու լայնարձակ աշխարհակալությունը, որը խայտաբղետ մի խառնուրդ էր ցեղերի, լեզուների և տարբեր մշակույթների՝ չէ կարող, իհարկե, համարվել միահար, կայուն ու ամուր մի պետություն: Տիգրանի գերիշխանության տակ միացել էին թե տոհմացեղային նահապետական շրջաններ, թե ֆեոդալական երկրներ և թե հելլենիստական քաղաքներ, որոնք ունեին իրենց հատուկ կազմակերպությունը:

Հայաստանի հարևան թագավորությունները, որոնք ճանաչել էին «թագավորների թագավոր» Տիգրանի գերիշխանությունը, ըստ երևույթին, պարտավոր էին նրան տալ որոշ հարկ, իսկ պատերազմի ժամանակ օգնելու էին նրան իրենց զորքով: Վասսալական այս թագավորությունները, ինչպես և բուն Հայաստանի իշխանական ինքնավար երկրները, պահպանում էին նախկին իրենց հատուկ կարգերը և իրենց ուրույն կազմակերպությունը:

Ն Տիգրանի այս հայկական մեծ պետության մեջ առաջնակարգ դեր էր կատարում, անտարակույս, կալվածատեր հայ ազնվականությունը, որը նրա ղլխավոր հենարանն էր, ինչպես վերոհիշյալ հաղթական կռիվներում, նույնպես և պետական ու կառավարչական գործերում: Եվ հիրավի, մենք տեսանք վերև, որ Մծբինի վերակացությունը նա հանձնել էր իր Գուրաս եղբորը, իսկ Անտիոքում կառավարիչ էր նշանակել Բագարատ հայ իշխանին:

Հենց Հայաստանի տիրող կալվածատիրական ու զինվորական աղնվականության զորեղացմամբ և, գլխավորապես, Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական անարգել ու առաջընթաց զարգացմամբ՝ բացատրվում են, հավանորեն, Տիգրան Բ-ի գլխապատույտ հաջողությունները և նրա աշխարհակալման ձգտումները:

«Տիգրան Մեծի հաջողությունները,—ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Գր. Խալաթյանցը,—պետք է վերագրել տնտեսական այն կուտակված մեծ ուժերին, որ հավաքվել էին Հայաստանում դարերի ընթացքում պարսիկների խաղաղ տիրապետության շրջանում, Սելևկյանների ժամանակ և ավելի ուշ»¹։

«Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ուսերեն իմ աշխատության մեջ մանրամասն նույնպես ցույց էր տրված², որ հայ ժողովրդի աճման ու տնտեսական զարգացման տեսակետից Հայաստանը իրիստ աննպաստ պայմանների մեջ էր գտնվում Պոմպեոսի հաղթությունից հետո (66 թ. մեր. թվ. առ.)՝ երբ նա դառել էր բուֆեր պետություն Արևմուտքի և Արևելքի մրցող մեծ պետությունների միջև։ Մինչ այդ, Արեմենյանների խաղաղ տիրապետության, ինչպես և Սելևկյանների ու Տիգրան Բ-ի նախորդների ժամանակ, Հայաստանում քաղաքական պայմանները միանգամայն բարեհաջող են եղել թե ժողովրդի աճման և թե երկրի տնտեսական զորեղացման համար։

Կարելի է, իմ կարծիքով, վստահորեն ենթադրել, որ հայ ժողովրդի թիվն ավելի մեծ է եղել Արտաշեսյան թագավորության և Տիգրան Բ-ի ժամանակ, քան հետագա դարերում։ Եվ, մասնավորապես, Ստրաբոնի վկայություններից ևս մենք գիտենք³, որ նրա ժամանակ արմենները ոչ միայն գրաված են եղել ամբողջ հայկական լեռնաշխարհը, այլ մեծ թիվ են կազմել նաև Ադիաբենում և հյուսիսային Միջագետքում։

Հայաստանի բնակչության այս աճումը ևս, ինչպես և տնտեսական ու քաղաքական նրա խաղաղ զարգացումը նախորդ դարերում՝ մեծապես նպաստել էր, անշուշտ, նրա աշխարհակալական ընդարձակմանը Տիգրանի ժամանակ։

Նախորդ մեր աշխատություններից մեկում մենք, բացի այդ, հավանական էինք համարել, որ արդեն Արտաշես Ա-ի ժամանակ Հին Հայաստանը գտնվել է նախնական ֆեոդալիզմի շրջանում և ունեցել է ֆեոդալական կազմակերպությանը հատուկ ստղմերը և առանձին հիմքերը⁴։ Պլինիոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի

¹ Տե՛ս «Очерк истории Армении», М., 1910, էջ 161.

² «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Эривань, 1930, էջ 50—53.

³ Տե՛ս XVI, 1, 19 և 26:

⁴ Տե՛ս «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 248—251:

է, որ Հայաստանը բաժանված էր նրա ժամանակ (23—79 մեր թվ. հ.) 120 շրջանների, որոնք նա անվանում է ստրատեգիաներ, այսինքն՝ «գորավարութիւններ»¹: Մեծագույն մասն այս շրջանների, որոնք գոյութիւն ունեին, հավանորեն, արդեն Տիգրան Արկարի ժամանակ՝ համարվելու էին, ինչպես այդ մասնանշել է Ադոնյոս², նախարարական երկրներ, որոնց մեջ տնտեսապես և քաղաքականապես գերակշռող դեր էր կատարում կալվածատեր ազնվականութիւնը և, իմ կարծիքով, ոչ այնքան ստրուկ աշխատավորութիւնը, որքան կիսազատ և ազատ գյուղացիութիւնը:

Բացի Պլինիոսի վկայութիւնից ուշագրավ է նաև Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկութիւնը շորս թագավորների մասին, որոնք սպասարկում էին Տիգրանին:

«Շատ թագավորներ, — ասում է Պլուտարքոսը, — սպասավորում են Տիգրանին, բայց նրանցից շորսը միշտ նրա հետ էին լինում՝ որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ. և երբ նա դնում էր ձիով՝ նրանք կարճ խիտոններ հագած՝ վազում էին առջևից. իսկ երբ նստած էր լինում և պաշտոնական գործերով էր զբաղվում՝ նրանք կանգնած էին լինում նրա շուրջը՝ իրար ձեռքից բռնած»³:

Հիմնվելով Պլուտարքոսի այս հաղորդագրութեան վրա, որը չափազանցված մի ծաղրանկար է ֆեոդալական հանդիսակարգերի, Մարկվարտը կարծում է⁴, որ վերոհիշյալ շորս թագավորները, հավանորեն, Հայաստանի շորս բղեշխներն են, որոնց ծաղումը հավանական է ենթադրել Տիգրան Բ-ի ժամանակ: Նիկ. Ադոնյոսը նմանապես հավանական է համարում, որ ֆեոդալական Հայաստանի շորս բղեշխութիւնները, որոնց մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ունեն Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը և Մովսես Խորենացին⁵, նախկին փոքր ու ինքնուրույն թագավորութիւնների միապետներ են, որոնք Տիգրան Բ-ի ժամանակ ճանաչել էին հայ թագավորների քաղաքական գերիշխանութիւնը⁶:

Աղբյուրների թռուցիկ ու պատահական տեղեկութիւնները: դժբախտաբար, հնարավորութիւն չեն տալիս մեզ հանգամանորեն քննութեան առնելու Հայաստանի ներքին կյանքը նախաարշակունյան

¹ Տե՛ս Plin., Nat. Hist. VI, 10, 2.

² „Армения в эпоху Юстиниана“, СПб., 1908, էջ 392.

³ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 21, 6:

⁴ Etanschahr, էջ 171—173.

⁵ Տե՛ս իմ աշխատութիւնը «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 34—35:

⁶ Տե՛ս „Армения в эпоху Юстиниана“, էջ 283 և 410—411:

այս շրջանում: Մեզ հայտնի է միայն, որ, Տիգրան Բ-ի վերանորոգչական գլխավոր գործերն են եղել Տիգրանակերտի հիմնումը և հելլենիզմի ու հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ու զարգացման նրա հատուկ քաղաքականությունը: Նա հասկացել էր, ըստ երևույթին, որ նահապետական հայ կենցաղի տրնտեսական ու կուլտուրական առաջադիմությունը կարող էր մեծապես նպաստել հելլենիստական տիպի քաղաքը, որը կենտրոն էր արհեստների, արդյունագործության ու առևտրի զարգացման:

Պետք է ասել, որ հելլենասիրությունն այդ ժամանակ ընդհանուր երևույթ էր նաև Հայաստանի հարևան երկրներում: Դեռևս երկրորդ դարում Կապպադոկիայի Արիարաթ և Թագավորը (163—130 մեր թվ. առ.), որը երկար ժամանակ ճանապարհորդել էր Իտալիայում և Հունաստանում, հրավիրել էր Կապպադոկիա հույն արվեստագետներ ու գրողներ և իր երկրի Մաժաք ու Տիանա գլխավոր կենտրոնավայրերը դարձրել էր հելլենիստական տիպի ինքնավար քաղաքներ, որոնցից Մաժաքն ընդունել էր ու գործադրում էր, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը¹, Խարոնդասի օրենքները:

Հելլենական մշակույթը և հելլենիստական քաղաքների հատուկ վարչակարգն ավելի մեծ շափերով տարածվում էին Պոնտոսում, գլխավորապես, Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ, որին եվրոպական սլատմագետները հնարավոր են համարել համեմատել Պետրոս Մեծի հետ:

Այստեղ Պոնտոսում արդեն հնագույն ժամանակներում հելլենական քաղաքակրթության ու լեզվի տարածման գլխավոր նեցուկներն էին հունական ծովափնյա քաղաքները՝ Ամաստրիսը, Սինոպը, Ամիսոսը, Տրապիզոնը և հունական մյուս ավելի փոքր գաղութները: Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ այս քաղաքները խիստ մեծացել էին և դառել միջազգային մեծ առևտրի նավահանգստային հարուստ կենտրոններ: Հռոմեական նվաճումից առաջ, ասում է Ռեյնաքը², նրանք ոչ միայն իրենք էին հասել բարեկեցության ու կուլտուրական զարգացման բարձր աստիճանի, այլև, աջակցելով Պոնտոսի և Մեծ Կապպադոկիայի տնտեսական առաջադիմությանը՝ սկսել էին հելլենիզմի կենդանարար ազդեցությունը տարածել և այդ երկրներում:

Շնորհիվ Միհրդատի առատաձեռն ու հոգատար աջակցության պոնտական բոլոր քաղաքներում կառուցվել էին հոյակապ ու գե-

¹ ՏՆ՝ XII, 2, 9:

² Mithridate Eupator, էջ 246:

ղեցիկ նոր շենքեր, մինչև իսկ ամբողջ թաղամասեր, և բուն թափով զարգանում էին ամեն տեղ հելլենական գեղարվեստն ու գիտությունը, որոնք վայելում էին թագավորի հատուկ հոգատարությունը: Միհրդատ Եվպատորը պարզապես հեռզհետե կերպարանափոխում էր իր երկիրը և տարածում ամենուրեք հունական քաղաքակրթությունը: Նրա ժամանակ ոչ միայն հին Ամասիա մայրաքաղաքը, այլ նույնիսկ որոշ ավանագյուղեր դառել էին արդեն հելլենիստական քաղաքներ: Հելլենական մշակույթի տարածման ու զորեղացման պարզ ցուցանիշներ են պոնտական Կոմանա, Կարիրա, Գազիուրա, Պիմոլիսա և Տալավրա գյուղաքաղաքները, որոնք պղնձադրամներ էին կտրում հունարեն լեզվով և առասպելական հունական պատկերներով:

Ինչպես և Աղեքսանդր Մեծը, ըստ երևույթին, Միհրդատը ևս իրեն նպատակ էր դրել հաշտեցնել իրար հետ և միաձուլել արևելեյան իրանական մշակույթը, որի ազդեցությանը մեծ շափերով ենթարկվել էր Պոնտոսը, արևմտյան հելլենական մշակույթի հետ, և սկսել էր արդեն վերակառուցել իր երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքն այդ նոր հիմքերի վրա:

Թե որքան զորեղ է եղել իրանիզմի և հելլենիզմի կուլտուրական մերձեցումը՝ այդ ցույց են տալիս, նախ և առաջ, այդ երկու մշակույթների կրոնական հաշտեցումը և պոնտական տեղական աստվածների միաձուլումը հունականների հետ, օրինակ՝ Մա և Որմուզդ աստվածների նույնացումը Արտեմիդեի և Զևս Ստրատիոսի հետ: Այդ մերձեցման մի պարզ ապացույց է նաև այն, որ Կոմանայում, որը պոնտական ամենահռչակավոր սրբատեղերից մեկն էր՝ Միհրդատի ժամանակ քրմապետ էր նշանակվել Դորիլաոսը, որը հույն էր:

Որ զուգրնթաց կուլտուրական ու կրոնական այս մերձեցման տեղի էր ունենում նաև ցեղային զանազան խմբակցությունների մերձեցումը հույների հետ՝ այդ ևս պարզ երևում է պոնտական Ամասիայում ծնված խոշորագույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնի կենսագրությունից (մոտավ. 64 թ. մեր թվ. առ.—19 մեր թվ. հ.): Սա իր նախնիների շարքում բացի հույներից հիշում է պարսիկ Մոսփերեսսին և պափլագոնացի Տիրիոսին¹:

Միհրդատ Եվպատորի թագավորության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, իրագործվում էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու սկսած այն մեծ գործը, որի նպատակն էր ըստ Դիոդորոսի² Ասիայի ու Եվրոպայի

¹ Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 2, 18 և XI, 3, 4:

² Տե՛ս XVIII, 4, 4:

«միաբան համերաշխությունը և տոհմակցական բարեկամությունը»։}

Հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի զարգացման և իր երկրի տնտեսական բարեկարգման ու բարգավաճման այդ նույն քաղաքականությունը վարել է նաև Տիգրան Բ-ը Մեծ Հայաստանում։

Վերանորոգչական այս շարժումը, ինչպես մանրամասն մատնացույց էի արել «Հին Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ռուսերեն իմ աշխատության մեջ¹ սկսվել էր դեռևս Տիգրանից առաջ, գլխավորապես, Մոփքում, որն անմիջական հարևանն էր Սելևկյանների թագավորության։ Մոփքի զարգացմանը մեծ շափով զարկ էր տվել տնտեսական ու կուլտուրական մեծ հեղաշրջումն Ասորիքում ու Միջագետքում։ Եվ Մոփքում էին հիմնվել, ինչպես հայտնի է, Հին Հայաստանի հելլենիստական տիպի առաջին քաղաքները՝ Ալշամաշատը և Կարկաթիոկերտը։}

Հելլենիզմի ազդեցությունը Մոփքի և Մարաստանի կողմերից որոշ չափով թափանցած պիտի լիներ, բնականաբար, նաև Մեծ Հայքի հյուսիսային շրջանները։ Այդ ազդեցության պարզ ապացույց են Արմավիրում գտնված Սելևկյան շրջանի հունարեն արձանագրությունները։ Այստեղ ևս Արարատյան դաշտում Արտաշես Ա-ը հիմնել էր, ինչպես տեսանք, Արտաշատ քաղաքը։

Սակայն ավելի լայն չափերով և ավելի վճռական կերպով հելլենիզմի ու հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածումը տեղի ունեցավ Մեծ Հայաստանում Տիգրան Բ-ի ժամանակ։

Վերանորոգչական այս գործն ավելի դժվար էր, իհարկե, իրականացնել Հայաստանում, քան Պոնտոսում, որն ուներ արդեն հելլենական բուրժուազիա քաղաքներ։ Քաղաքների ու քաղաքային կուլտուրայի զարգացման համար անհրաժեշտ էր կուլտուրական հարևան երկրներից Հայաստան փոխադրել ամբողջ քաղաքներ։ Իսկ այդ հնարավոր էր միմիայն բռնի միջոցներով։ Ուստի և Տիգրանը հարկադրված եղավ գաղթեցնել դրսից Հայաստան առևտրականներ, արհեստավորներ և այլ որակյալ աշխատավոր օտարականներ, որոնք հիմք էին դնելու նրա երկրում հելլենիստական քաղաքային կենդանի և նեցուկ էին ծառայելու Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման։

Ինչպես վերև տեսանք, հատկապես այդ նպատակով նա բռնի կերպով բնակեցրել էր Հայաստանում Կապպադովկիայի, Կիլի-

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 25—31։

կիայի և, հավանորեն, նաև Ասորիքի, Կորդուքի և Ադիարենի¹, հելլենիստական այն քաղաքների բնակչությունը, որ նա պատկել էր իր արշավանքների ժամանակ:

Բացի վերև մատնանշված տեղեկություններից՝ այդ դադիստականության մասին կարևոր են ու հետաքրքիր նաև Սարաբոնի հետևյալ վկայությունները:

1. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)

«Երբ Տիգրանը զորեղացավ մինչ այդ աստիճան՝ նա հիմնեց մի քաղաք..., որն անվանեց Տիգրանակերտ և բերեց այդտեղ իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների բնակչությունը»:

2. Նույնը, XII, 2, 9 (539)

«Վատ վարվեց Տիգրան արմենը մաժաբցիների հետ, երբ նա արշավել էր Կապպադովկիա: Նա ամբողջ բնակչությունը քշեց տարավ Միջագետք և նրանց բնակեցրեց մեծ մասամբ Տիգրանակերտում: Սակայն հետագայում, Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր՝ վերադարձավ հայրենիք»:

Նույն գաղթականության մասին, որը բերված է եղել ոչ միայն Տիգրանակերտ, այլև Արտաշատ ու ուրիշ կենտրոնավայրեր՝ ունեն ուշագրավ վկայություններ նաև Փավստոսը և Մովսեսը հորենացին, որոնց հաղորդած տեղեկությունները² մեզ են բերված և քննված են իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ³:

Տիգրան Բ-ի աշխարհակալական պետության քաղաքական ու կուլտուրական կենտրոնն էր լինելու նրա հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը: Ոչ Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքը, ոչ էլ Սելևկյանների Անտիոք քաղաքը, որոնք գտնվում էին նրա մեծ պետության ծայրամասերում, չէին կարող ծառայել այդ նպատակին: Բացի այդ, ընտրելով Անտիոքն իբրև աթոռանիստ կենտրոն՝ նա կկորցնեի իր կապը Հայաստանի հետ, որը գլխավոր նեցուկն էր ու հիմքը նրա ռազմական հաջողությունների:

Տիգրանակերտ քաղաքի մասին բավականաչափ տեղեկություններ տալիս են հռոմեական ու հունական մատենագիրները, որոնք նկարագրել են Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան և Տիգրանակերտի պաշարումն ու առումը:

¹ Պլուտարխոս, Լուկուլ., 26, 2:

² Տե՛ս Փավստոս IV, դ՛. ԻԳ և ՄԵ, Խորենացի, II, գլ. ԺԶ, ԺԹ, ԽԹ, ԿԵ, III, գլ. ԼԵ:

³ Տե՛ս էջ 216—219:

Համաձայն Ապպիանոսի վկայութեան¹ Տիգրանակերտ քաղաքը շրջապատված էր 50 կանգուն բարձրութեամբ պարիսպներով, որոնք այնքան լայն էին, որ նրանց մեջ շինել էին ձիերի համար ախոռներ և պահեստանոցներ: Քաղաքի ներսում գտնվում էր ամուր ու անմատչելի միջնաբերդը: Իսկ պարիսպներից դուրս Տիգրանը շինել էր տվել իր փառահեղ պալատը, որի շուրջը գտնվում էին պարտեզներ, զբոսարաններ, որսատեղեր և ձկնավազաններ: Բացի այդ, այս տեղերի մոտ կառուցել էին նաև մի ամուր ամրոց:

Բռնի կերպով Տիգրանակերտ էին գաղթեցրել ոչ միայն վերոհիշյալ հելլենիստական քաղաքների բնակիչներին, այլև հայ ազնվականներին ու մեծամեծներին, որոնց գույքն ընդդիմութեան դեպքում ենթարկում էին բռնագրավման: Պլուտարքոսի վկայութեամբ² թե այս ազնվականությունը և թե քաղաքի հասարակ ժողովուրդն աշխատում էին հաճոյանալ թագավորին և աջակցում էին քաղաքի կառուցման և ընդարձակման:

Մոմզենը³ և հայագետ բանասերներից շատերը, որոնք օգտվել են նրա պատմությունից, հին Տիգրանակերտը համեմատել են Նինուեի և Բաբելոնի հետ: Լեման—Հաուպտը նույնպես կարծում է, որ Տիգրանի հիմնած քաղաքն ըստ իր տիպարի ու հատակագծի նման է եղել ասորեստանյան քաղաքներին⁴: Այս զուգահերումը, ինչպես ցույց ենք տվել «Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ուսերեն մեր աշխատության մեջ⁵, ճիշտ չէ: Բաբելոնը և Նինուեն ոչ ըստ իրենց տիպի և ոչ էլ ըստ իրենց հատակագծի չեն կարող, իհարկե, նման ու համապատասխան համարվել այն քաղաքներին, որոնք հիմնվում էին հելլենիստական սլետություններում: Ինչպես հայտնի է մատենագրական աղբյուրների նկարագրություններից՝ Բաբելոնում և Նինուեում անծայրածիր տարածության վրա և առանձին թաղամասերի միջև սփռված էին վարելահողեր, մարգագետիններ, այգիներ ու մրգատու անտառակներ: Այդ քաղաքների բնակիչների գլխավոր պարապմունքն էր ոչ այնքան առևտուրը և արհեստները, որքան գյուղական տընտեսությունը: «Նինուե,—վկայում է Հովնան մարգարեն,—էր քաղաք մեծ Աստուծոյ՝ իբրև գնացս երից աուրցս ճանապարհի» (Գ,

¹ Տե՛ս Միհրդատականք, 84:

² Տե՛ս Լուկուլ., 26, 3:

³ „Римская история“, III, М., 1885, էջ 41:

⁴ Տե՛ս С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910, էջ 398—399:

⁵ Տե՛ս „О торговле и городах Армении“, էջ 56:

2), իսկ Բաբելոնի շրջապատը հավասար էր համաձայն Հերոդոտի վկայության՝ 480 ստադիոնի (մոտ 85 կիլոմ.):

Պարզ է ուրեմն, որ Տիգրանակերտը, որը 69 թվին շրջապատել ու պաշարել էին Լուկուլլոսի համեմատաբար փոքրաթիվ զորքերը, չէ կարող բաղդատվել ու նույնացվել վերոհիշյալ քաղաքների հետ, այլ նա ըստ իր հատակագծի և առևտրական-արդյունագործական բնույթի նման ու համապատասխան կարող էր լինել հելլենիստական տիպի քաղաքների:

Տիգրանակերտի տեղադրության մասին պատմագիտական երկերում հայտնված են հակասական կարծիքներ: Նույն անհատների տարաձայնությունները հատուկ են նաև մատենագրական հին աղբյուրներին: Այդ աղբյուրներից ամենահինը, Ստրաբոնը, Տիգրանակերտի տեղը մատնացույց է անում Միգդոնիայում², Պտղեմեոսը՝ Կորդուքում³, իսկ Եվտրոպիոսը և Փավստոսը՝ Աղձնիքում⁴: Առանձնապես ուշագրավ է Տակիտոսի վկայությունը, որը պարզ ու որոշ հաղորդում է, որ Տիգրանակերտի հեռավորությունը Մըծբինից եղել է 37 հռոմեական մղոն (մոտավ. 55 կիլոմ.)⁵:

Հիմնվելով Ստրաբոնի և Տակիտոսի վկայությունների վրա, Մոմզենը⁶, ինչպես և ուրիշ դիտնականներ, Տիգրանակերտի տեղը ենթադրել են Մասիոս լեռան ու Տիգրիս գետի հարավում և Մծբին քաղաքի հյուսիսակողմում⁷: Իսկ Հ. Կիպերտը, որը Տակիտոսի վկայությունը համարել էր աղձատված և առաջարկել septem et triginta («Երեսուն և յոթը») ուղղել և կարդալ centum et triginta («հարյուր և երեսուն»), Տիգրանակերտի տեղը մատնացույց է արել հին Արզն քաղաքի ավերակների վայրում (այժմյան Սղերդի մոտ), որոնք գտնվում են Տիգրիս գետի ոչ թե հարավում, այլ հյուսիսում⁸:

Տիգրանակերտի տեղը որոշելու համար կարևոր են բացի վերոհիշյալ վկայություններից նաև Պլինիոսի և հին աշխարհագրական քարտեզների ցուցումները: Այս վերջին վկայությունների մեջ ուշադրության արժանի է նախ այն, որ Նիկեփոսիոս գետը, որն

¹ Հերոդ., I, 178:

² Տե՛ս Ստրաբ., XVI, 1, 23:

³ Պտղեմ., V, 13, 22:

⁴ Եվտրոպ., VI, 9, 1 և Փավ., IV, ԻԳ:

⁵ Annales, XV, 5.

⁶ Տե՛ս Die Lage von Tigranokerta, Hermes, IX, 1875.

⁷ Տե՛ս նույնը:

⁸ Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.

ըստ Տակիտոսի¹ գտնվել է Տիգրանակերտի մոտ, Պլինիոսի մոտ հիշատակված է՝ Պարթենիոս գետի հետ միասին՝ իբրև Տիգրիս գետի ձախակողմյան վտակ²: Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, համաձայն Եվտրոպիոսի և Փավստոսի ցուցումներին ու նաև Պլինիոսի այս վկայության Տիգրանակերտի տեղը որոշվում է Տիգրիս գետի ձախ կողմում և հին Աղձնիքում: Նույնը հաստատում են նաև Պատղեմեոսի և Պետինդերյան հին քարտեզները, որոնց մեջ Տիգրանակերտը նշանակված է դարձյալ Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում:

Օգտագործելով աղբյուրների թե այս և թե նման տեղեկությունները՝ գերմանական գիտնականներ Լեմանը և Բելքը մանրամասն կերպով նայել ու քննել են տեղում բոլոր վերոհիշյալ վայրերը և որոշել են, որ հին Տիգրանակերտը գտնվել է, իրոք, Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում և այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղում³: Եվ հետաքրքիր է, որ նույն այս կարծիքը նրանցից առաջ հայտնած է եղել նաև գերմանական ֆելդմարշալ Մոլտքեն, ըստ երևույթին, որոշ ռազմադիտական նկատառումներով⁴:

Որ հին Տիգրանակերտի տեղը եղած պիտի լիներ, իրոք, այժմյան Ֆարկինում՝ այդ հաստատում են այժմ իմ նոր գիտողությունները Պետինդերյան քարտեզի Zanserio և Cymiza կայարանների տեղագրության մասին, որոնք գտնվում էին պարզապես Տիգրանակերտի հյուսիսակողմում: Հռոմեական քարտեզի Cymiza կայարանը, ինչպես մատնանշված է «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» իմ աշխատության մեջ⁵, այժմյան Կիլիզն է (*CYΛΔΙΖΑ=CYMIZA), որը գտնվում էր Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհագծում և Տիգրանակերտ—Ֆարկինից ճիշտ և ճիշտ 50 հռոմեական մղոն կամ մոտ 75 կիլոմետր հեռավորության վրա, ինչպես այդ ցույց է տրված Պետինդերյան քարտեզում:

Տիգրանակերտ քաղաքի համար տեղի այդ ընտրությունը կարելի է համարել հաջող և նպատակահարմար ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև ստրատեգիական ու տնտեսական տեսակետներից: Եվ հիրավի, այժմյան Ֆարկինը ընկնում է Տիգրանի հիմնած աշ-

¹ Annales, XV, 4.

² *St' u* Nat. Hist., VI, 31, 3, Paris, 1883 (*հրատ.* M. Littré).

³ Համեմատե *Lehmann-Haupt*, Armenien einst und jetzt, I, էջ 381—429 և 501—523:

⁴ *St' u* Moltke H. Von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1835—1839), Berlin, էջ 287.

⁵ *St' u* էջ 90—92:

խարհակալութեան ճիշտ մեջտեղում և, գտնվելով Տավրոսյան լեռների հարավային ստորոտներում՝ բավականաչափ պաշտպանված է և պատսպարված: Նաև առևտրական հաղորդակցությունների տեսակետից Տիգրանակերտի տեղագրութունը խիստ հարմար էր, որովհետև նա գտնվում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի արքունական մեծ ճանապարհի մոտ և զանազան ուղղութուններով կապված էր առևտրական խոշոր կենտրոնների հետ:

Նոր հիմնած այս քաղաքը, ըստ երևույթին, կենտրոն էր դառնալու ոչ միայն միջազգային առևտրի, արհեստների ու արդյունագործութեան, այլև հելլենիստական գիտութեան, արվեստի ու գրականութեան: Հայաստան էր հրավիրված, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, Աթենքից աքսորված նշանավոր հռետոր Ամփիկրատեսը, որը արհամարհանքով մերժել էր Սելևկյանների հրավերը և ապրում էր Տիգրանի արքունիքում: Մետրոգորոս Սկեպագին², որը հայտնի գրող էր և փիլիսոփա և որին Պլինիոսն անվանում է «ատուղ հռոմայեցիներին» (Misoromaeus)³, քաղաքական ականավոր դործիչ էր նախ Պոնտոսում և ապա Հայաստանում: Մետրոգորոսը, ինչպես հայտնի է, դրած է եղել Տիգրան Բ-ի ընդարձակ պատմութունը, որից, դժբախտաբար, որևէ հետք չէ մնացել: Տիգրանակերտում, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը⁴, կառուցված է եղել առանձին թատրոն, որի համար զանազան տեղերից հրավիրված են եղել հույն դերասաններ: Պլուտարքոսի ուշագրավ մի վկայությունից հայտնի է, բացի այդ, որ Տիգրանի որդին Արտավազդը գրած է եղել հունարեն լեզվով ողբերգութուններ, ճառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը ժանոթ են եղել հռոմայեցիներին մինչև իսկ Պլուտարքոսի ժամանակ⁵:

Հատուկ ուշադրութեան արժանի է նաև այն, որ Հայաստանում ևս, ինչպես և Պոնտոսում ու հելլենիստական այլ երկրներում, հելլենիզմի ազդեցութեամբ տեղի է ունեցել կրոնների մերձեցում, և հայ հեթանոսական աստվածները միաձուլվել էին հունականների հետ: Արամազդը համապատասխան էր համարվել Զևսին, Միհրը՝ Հեփեստոսին, Անահիտը՝ Արտեմիդեին, Նանեան՝ Աթենասին, Աստղիկը՝ Ափրոդիտեին, Տիրը՝ Ապոլոնին և Վահագնը՝ Հերակլեսին:

¹ Տե՛ս Լուկու., 22, 7:

² Տե՛ս Պլուտ., Լուկ., 22, 3—6, Ստրաբոն, XIII, 1, 55 և Ապոլ. Հոդո., IV, 133:

³ Nat. Hist., XXXIV, 16. 2.

⁴ Լուկու., 29, 4:

⁵ Տե՛ս Պլուտ., Կրասսոս, 33, 1:

Կրօնական այս ազդեցությունն այնքան զորեղ էր, որ Տիգրան Երկրորդի ժամանակ, ինչպես վերև տեսանք, հայկական մեհյաններում էին զետեղել Հունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված հունական աստվածների արձանները:

Բոլոր այս փաստական տեղեկություններից, որ վերաբերվում են Տիգրան Բ-ի վերանորոգչական գործունեությանը՝ կարելի է հետևեցնել, որ ոչ միայն Կապպադոկիայում և Պոնտոսում, այլև սրանց հարևան Հայաստանում հակադիր հոսանք էր սկսվել ընդդեմ տիրող իրանիզմի և հիմք էր դրվել հին կենցաղի հելլենականացման:

Նույն այս փաստերը ցույց են տալիս, որ դժվար է համաձայնել Մոմյենի հետ, որն ինչպես հայ-հռոմեական, նույնպես և Միհրդատյան կոիվները, բնորոշում է իբրև հետադիմական մի շարժում արևմտյան ժողովուրդների դեմ: Առավել ևս սխալ է, անշուշտ, նրա պնդումը, որ իբր թե Միհրդատը եղել է ասիական այդ ռեակցիայի առաջնորդն ընդդեմ հելլենիզմի¹:

Տիգրան Բ-ի թագավորության ժամանակը բացառիկ մի շրջան էր հին Հայաստանի քաղաքական հզորացման և կուլտուրական ու տնտեսական ներքին զարգացման: Ուստի և հասկանալի է, որ վերոհիշյալ պատմական անցքերը նյութ էին դառնել անգիր բանահյուսության, պատմվել ու երգվել էին հին Հայաստանում, և նրանց հիշողությունները պահպանվել էին երկար դարերի ընթացքում:

Տիգրան Բ-ի մասին նույնիսկ Խորենացու ժամանակ գոյություն են ունեցել որոշ ավանդություններ և բանաստեղծական առանձին մի գրվածք («Չորս հագներգութիւնք»)², որի հեղինակն օգտված է եղել, հավանորեն, պատմական հին երգերից և ավանդություններից: Բայց Խորենացին այս աղբյուրների մեջ հիշատակված Տիգրանին, որը, անտարակույս, Արտաշեսյան տոհմի Տիգրան Բ-ն է, համաձայն իր սխալ ժամանակագրության համարել է դաշնակից պարսից Կյուրոս թագավորի:

Ինչպես ցույց է տվել Մ. Աբեղյանը³, Տիգրանի մասին այն ընդարձակ հիշողությունները, որ բերված են Խորենացու պատմության առաջին գրքի ԻԴ—ԼԱ գլուխներում, մեծ մասամբ պատ-

¹ Տե՛ս «Римская история», II, М., 1887, էջ 273—275:

² Տե՛ս Խորենացի, I, գլ. ԻԱ և ԻԴ:

³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդական առասպելները», Վաղարշապատ, 1901, էջ 448—474, համեմատե՛ նաև Հ. Գեյցեր, «Համառոտ պատմութիւն Հայոց», թարգմ. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 8—9:

մական են և համապատասխանում են օտար աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին:

Եվ հիրավի, ոչ միայն Մարաց տերության նվաճումը, այլև ներքև մեջբերված վկայությունները վերաբերվում են պարզապես Տիգրան Բ-ին կամ Մեծին:

1. Խորենացի, I, գլ. ԻԴ, էջ 71 (Տփղիս 1913)

«Բայց անցյուր այսուհետև որ ինչ յաղագս Տիգրանայ և որ ի նմանէ գործք: Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ: Որ և... զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն, և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեաւ նուաճեալ հնազանդէր: Եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ՝ ի հինսն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան, և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, և զկենացս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր»:

2. Խորենացի, I, գլ. ԻԴ, էջ 72

«Արանց կացեալ զլուխ և արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, և զընդ լծով կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէսպէս գունից և անկուածոց՝ արանց միանգամայն և կանանց՝ հասարակաց բազմացոյց. որովք տգեղագոյնքն իբրև զգեղաւորս երևէին սքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք: Հետևակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիգակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շոգիւնք՝ զթշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ»:

3. Խորենացի, I, գլ. Լ, էջ 82—83

«Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծաւ ամբօխիւ ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց յիւր անունն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ»:

4. Խորենացի, III, ԻԸ, էջ 290

«Եւ նգախարխար արարեալ զայն [զպարիսպն Տիգրանա-

կերտի], որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին»:

Այս վկայութիւններէց առաջինում ճշտութեամբ արտահայտւած ու պահւած է Տիգրան Բ-ի կարճատև տիրապետութիւնը Սելևկեան թագավորութեան հուշերի վրա¹: Երկրորդ վկայութեան մեջ, որն առանձնապէս կարևոր է ու հետաքրքիր, մատնացուցց է արված հայկական զորաբանակի վերակազմութիւնը և նկարագրված են նաև Հայաստանի չիառատ ու բարեկեցիկ վիճակը և այն մեծ հարստութիւնները, որ կային երկրում Տիգրանի ժամանակ: Երրորդ և չորրորդ վկայութիւնները ևս միանգամայն ստույգ են և պատմական և վերաբերվում են Տիգրանակերտի շինութեանն Աղձնիքում:

Վերոհիշյալ երկրորդ վկայութեան մեջ, ինչպէս մատնանշել էինք ռուսերէն մեր աշխատութեան մեջ² «Իւզով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ» արտահայտութիւնը հոետորական մի չափազանցութիւն է, որը ճիշտ կարող է լինել, գլխավորապէս, իշխող դասերի նկատմամբ: Միանգամայն, սակայն, հնարավոր է և հավանական, որ հարստացած ու փարթամացած այս դասերի զորեղացման և սրանց իշխանութեան ու արտոնութիւնների ընդարձակման հետ միասին կարող էր ծանրացած լինել իրավական դրութիւնը շինական դասի:

Որ ետրենացու մոտ պատմական են ու արժանահավատ նաև վերոհիշյալ հիշողութիւնները Հայաստանում կիտված դրամական ու այլ հարստութիւնների մասին՝ այդ հաստատում են, ինչպէս կտեսնենք ներքև, Պլուտարքոսի վկայութիւնները հսկայական այն գումարների մասին, որ տարել էին Հայաստանից Լուկուլլոսը և Պոմպեոսը:

¹ Տե՛ս Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 454:

² „О торговле и городах Арменни“, էջ 65—66:

Ց. ՄԻՆՐԴԱՏՅԱՆ ԵՐՐՈՐԳ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԻՆՐԴԱՏԻ ՓԱԽՈՒՄՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄիՆՐԴԱՏՅԱՆ առաջին պատերազմից հետո Սուլլայի և ՄիՆՐԴԱՏԻ միջև կայացել էր միայն րանավոր համաձայնություն, և Դարդանոսում կնքված դաշնադրությունն (84 թ. մեր թվ. առ.) ուներ ավելի շուտ ժամանակավոր զինադադարի բնույթ, քան հաստատուն ու տևական խաղաղության:

Թե որքան անկայուն էր բանավոր այս հաշտությունը՝ այդ նկատվեց դաշնադրությունից արդեն մեկ տարի հետո:

83 թվին հռոմեական Ասիայի կառավարիչ Մուրենան, անտես առնելով Դարդանոսի դաշինքը՝ ինքնագլուխ կերպով, առանց հռոմեական ժողովրդի ու ծերակույտի հավանության, վերսկսեց պատերազմը, ՄիՆՐԴԱՏԻ դեմ: ՄիՆՐԴԱՏՅԱՆ այս երկրորդ պատերազմը, որը տևեց մոտ երեք տարի (83—81 թթ. մեր թվ. առ.), դադարեցվեց Սուլլայի հրամանով միայն այն ժամանակ, երբ հռոմեական պարտված զորքերը հարկադրված էին ետ նահանջել Պոնտոսից:

Այս երկրորդ պատերազմից հետո՝ ՄիՆՐԴԱՏԻ, որն անկեղծ կերպով կողմնակից էր խաղաղության՝ ուղարկեց Հռոմ հատուկ դեսպանություններ (79 և 78 թվ.) և խնդրեց, որ Դարդանոսի դաշնադրությունը ձևակերպվի գրավոր կերպով և վավերացվի հռոմեական ծերակույտի կողմից: Եվ երբ նրա այս դիմումները մնացին անհետևանք՝ նա համոզվեց, որ կռիվն անխուսափելի կերպով վերսկսվելու է հակառակ իր ցանկության:

Եթե ՄիՆՐԴԱՏՅԱՆ երրորդ պատերազմը բռնկվեց այս բանակցություններից հինգ տարի հետո՝ դրա պատճառն այն էր, որ Սուլլայի մահից հետո (78 թ. մեր թվ. առ.) Հռոմում կառավարության դեմ ոտքի էր կանգնել դեմոկրատական կուսակցությունը և Իսպանիայում վտանգավոր ընթացք էին ընդունել վտարանդի դեմոկրատների կռիվները Սերտորիուսի հանձարեղ ղեկավարությամբ:

Հինգ տարվա այս հանգիստը Միհրդատը մեծապես օգտագործեց և ամենաեռանդուն կերպով նախապատրաստվեց պատերազմի, որն անխուսափելի էր: Նախորդ կռիվների ժամանակ նա արդեն համոզվել էր, որ փոքր, բայց մարզված և ուժեղ զորքն ավելի կարևոր նշանակություն ունի, քան արևելյան մեծ զորաբանակները, որոնք՝ շնայած իրենց թվական գերակշռությանը՝ չեն կարող դիմադրել ու կռվել հռոմեական վարժված զորքի հետ: Նա աշխատում էր այժմ զինել, մարզել և կազմակերպել իր բանակը հռոմեական զորքի նմանությամբ և այդ բանում նրան օգնում էին իտալացի վստարանգիները, որոնք ապաստան էին գտել նրա մոտ քաղաքացիական կռիվների ընթացքում: Նրա նոր զորքը, թեև թվով այնքան շատ չէր ինչպես առաջին պատերազմի ժամանակ, սակայն իր որակով ետ չէր մնում հռոմեական լեգեոնական զորքերից:

Ապպիանոսը վկայում է, որ Միհրդատը, բացի այդ, հրամայել էր պատրաստել մեծ քանակությամբ նավեր ու զենքեր և մթերել էր սվել գորքի սլարենավորման համար երկու միլիոն մեդիմն ցորեն (մոտ 5 միլիոն փուլթ):

«Միհրդատի պատերազմակիցներն էին,—ասում է Ապպիանոսը,—բացի նախկին ուժերից խալյուբները, արմենները, սկյութները, տավրերը, հույները, հենիոքները, սալիտակ ասորիները և նրանք, որոնց երկիրը գտնվում է Թերմոդոնդ գետի շրջանում և անվանվում է ամազոնուհիների երկիր»¹:

Ապպիանոսի այս վկայության մեջ արմենները, որ հիշատակված են խալյուբներից հետո՝ ականերևաբար Փոքր Հայքի արմեններն են, որոնք, ինչպես վերև տեսանք մասնակցել էին նաև Միհրդատյան առաջին պատերազմին:

Հետաքրքիր է առանձնապես և ուշագրավ, որ ինչպես Միհրդատյան առաջին պատերազմից, նույնպես և այս երրորդ պատերազմից առաջ, Տիգրանը, ինչպես վերև մանրամասն հիշել էինք, նորից հարձակվել էր Կապպադոկիայի վրա² և Հայաստան էր գաղթեցրել Մաժաք ու այլ քաղաքների բնակչությունը: Այս հարձակումը, որը տեղի էր ունեցել ընդհանուր թշնամու Արիոբարզան Ա-ի դեմ, ըստ երևույթին, Միհրդատի, խնդիրքով՝ պետք է, հավանորեն, ապահովեր այս վերջինի թիկունքը Կապպադոկիայի կողմից: Հռոմի դաշնակից այս թագավորության երկիրը, ինչպես

¹ Տե՛ս Ապպ., Միհրդատականք, 69:

² Ըստ Ռեյնաքի 77 թվին մեր թվ. առ., տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 313:

վերև ասացինք, նրա համար ռազմական նշանակություն ունեցող կարևոր մի միջանցք էր և պատերազմի ժամանակ վտանգավոր էր թե Պոնտոսի և թե Հայաստանի համար:

Մենք վերև նույնպես տեսանք, որ հայ-պոնտական դաշինքը վերաբերվել է ոչ թե հռոմեա-պոնտական պատերազմներին, այլ Կապպադոկիային: Թեև պատմագիտական երկերում գերիշխում է այն կարծիքը, որ իբր թե Տիգրանը պարտավորվել էր ըստ այդ դաշինքի պատերազմել Միհրդատի հետ հռոմայեցիների դեմ և որ նա հռոմեա-պոնտական երրորդ պատերազմում լքել էր Միհրդատին և խախտել իր կնքած դաշինքը՝ սակայն այս պնդումները միանգամայն անհավանական են և չեն հաստատվում սկզբնաղբյուրների ուշադիր ու քննական ուսումնասիրությամբ:

Միհրդատի դաշնակիցը եղել է երրորդ պատերազմում ոչ թե Տիգրանը, որի նոր հիմնած մեծ պետությունն ապահոված չէր պարթևական հարձակումների վտանգից, այլ հռոմեական դեմոկրատիայի առաջնորդ Սերտորիուսը, որը հավաքել ու կազմակերպել էր Իսպանիայում Հռոմի պահպանողական կառավարության դեմ հզոր մի զորաբանակ: Միհրդատը շատ լավ հասկանում էր, որ վիթխարի ու զորեղ Հռոմը գրեթե անպարտելի է: Նա որոշել էր չկռվել այժմ Երկու հռոմեական կուսակցությունների հետ միաժամանակ, ինչպես նա այդ արել էր առաջին պատերազմի ընթացքում: Նրա գլխավոր հույսն այժմ այն էր, որ նա կկարողանա փրկել մոտալուտ վտանգից իր երկիրը, դաշնակցելով ու համաձայնության գալով դեմոկրատական կուսակցության հետ ընդդեմ իշխող կառավարության:

Միհրդատին հաջողվեց համաձայնության գալ Սերտորիուսի հետ, ուղարկելով նրա մոտ Իսպանիա Պոնտոս փախած Լուցիուս Փաննիուս և Լուցիուս Մագիուս հռոմայեցի սպաներին, որոնք Սուլլայի ու նրա կողմնակիցների կատաղի հակառակորդներն էին: Դաշինքը նրա հետ կնքվեց հետևյալ պայմաններով՝ պրովինցիա Ասիան մնալու էր հռոմայեցիների իշխանության ներքո, իսկ Բիթանիան, Պափլագոնիան և Կապպադոկիան, որոնք մշտական կովախնձոր էին Հռոմի և Պոնտոսի միջև և որոնք Պոնտոսի համար ունեին կենսական նշանակություն՝ ստանալու էր Միհրդատը: Այս վերջինն ուղարկեց Սերտորիուսին Իսպանիա 40 նավ և 3000 տաղանդ դրամական նպաստ:

Միհրդատյան երրորդ պատերազմի առիթ էր ծառայել Բիթանիայի միացման խնդիրը Հռոմին: 74 թվի՝ վերջերում վախճանվել էր Բիթանիայի նիկոմեդես թագավորը և իր թագավորությունն ու հարստությունները կտակել էր Հռոմին: Բիթանիան, որն արդեն վաղուց հետե շահագործում ու հարստահարում էին հոմեական կապալառուներն ու վաշխառուները, ուներ արգավանդ հողեր, ձկնորսարաններ, հանքատեղեր, հարուստ քաղաքներ, նավահանգիստներ ու շահութաբեր մաքսատներ: Բնական է, որ այդ հարստությունները ձեռքից բաց չէին թողնելու շահագրգռված իտալական դրամատերերը: Թեև Բիթանիայի գրավումը խախտում էր Դարդանոսի դաշնագրովյամբ հաստատված քաղաքական հավասարակշռությունը և համազոր էր պատերազմի հայտարարության Միհրդատին՝ նրանք ամեն ջանք դործ դրին և հաջողեցրին այդ գրավումը՝ ծերակույտի որոշմամբ:

Հռոմը, հաստատելով այժմ իր տիրապետությունը Բիթանիայում՝ ոչ միայն դառնում էր Պոնտոսի անմիջական հարևանը, այլևս ու տնօրենն էր դառնում սևծովյան նեղուցների: Այնուհետև նույն երբ ուղենար՝ կարող էր փակել նեղուցները և քայքայել Պոնտոսի և Բոսփորի առևտրական մեծ քաղաքների տնտեսական բարեկեցությունը:

73 թվի դարնանը, երբ հռոմայեցիները շունեին դեռևս Փոքր Ասիայում բավականաչափ զորք՝ սյոնտական զորքերը հանկարծակի շարժվեցին, առանց պատերազմ հայտարարելու, դեպի Կապադոկիա և դեպի Բիթանիա, իսկ նավերը՝ Բիթանիայի ափերով դեպի նեղուցները: Կապադոկիա ուղարկված զորաբանակը, ըստ երևույթին, պետք է պաշտպաներ Պոնտոսի թիկունքը հարավից՝ հռոմեական Կիլիկիայի կողմից: Իսկ երկրորդը, գլխավոր ու գործող բանակը, իրեն նպատակ էր դրել գրավել Բիթանիան և տիրապետել նեղուցներին:

Մեծ այս երկրորդ զորաբանակն ամենակարճ ժամանակում անցավ Պափլագոնիայի և Գալատիայի միջով և մտավ անակնկալ կերպով Բիթանիա, փախուստի մատնելով հռոմեական ֆինանսիստներին ու պաշտոնյաներին, որոնք ատելի էին դառել տեղա-

¹ Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ժամանակագրության վերաբերյալ վիճելի հարցերը քննության են առնված Ֆեռեոսյի պատմության առաջին հաստի վերջում, տե՛ս „Величие и падение Рима“, I, էջ 338—343: Սակայն ըստ իսպաղի հավանական են ժամանակագրական զիտողություններն ու ճշտումները Ռեյնաքի ուսումնասիրության մեջ, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 321, ծան. և այլն:

կան բնակչությանը: Հոռմեական զորքերն ու նրանց զորավարը, պրոկոնսուլ Կոտտան, որոնք գտնվում էին Բիթանիայում, արաքացան Բոսփորի մոտ Քաղկեդոն քաղաքում: Իսկ հոռմեական մյուս զորավարը, պրոկոնսուլ Լուկուլլոսը, որին Կոտտայի հետ միասին հանձնարարված էր պատերազմի վարումը և որն այդ ժամանակ գտնվում էր իր զորաբանակով Փոյուդիայում՝ շտապեց օգնության հասնել իր ընկերոջ:

Սակայն Կոտտան չուզեց հաղթության պատիվը բաժանել Լուկուլլոսի հետ: Եվ նա, հենվելով միայն իր զորքի վրա՝ ընդունեց մարտը Քաղկեդոնի պարիսպների մոտ և Բոսփորի նեղուցում: Այս կովում հոռմեական զորքը ծանր պարտություն կրեց ցամաքի և ծովի վրա: Հոռմը կորցրեց այստեղ իր ռազմածովային նավատորմը, որ բաղկացած էր ավելի քան վաթսուն նավերից: Նա չունեի այնուհետև Պրոպոնտիսում և ոչ մի նավ: Միհրդատի նավերն ազատ կարող էին անցնել նեղուցներով Պրոպոնտիս և այստեղից Էգեյան ծով: Հաղթական ճակատամարտն ունեցավ նաև այն հետևանքը, որ ամբողջ Բիթանիան անձնատուր եղավ Միհրդատին:

Նույնպիսի արագությունը պոնտական մյուս բանակը ևս հավանորեն գրաված է եղել Կասպյաղովկիան: Մնում էր, ուրեմն, նվաճել նաև պրովինցիա Ասիան և այնտեղ հաստատել համաձայն Սերտորիուսի հետ կնքված դաշինքի, հոռմեական ղեմակրատների իշխանությունը:

Քաղկեդոնի մոտ հաղթություն տանելուց հետո՝ թվում էր, որ այդ ևս ունի հաջողության որոշ հավանականություն: Սակայն երրորդ պատերազմի ժամանակ պոնտական զորքերը մտնում էին հոռմեական պրովինցիան ոչ թե նվաճողական նպատակներով, ինչպես առաջին պատերազմում, այլ իբրև Սերտորիուսի դաշնակիցներ: Նրանց ուղեկցում էր Մարկոս Մարիուս զորավարը, որը նշանակված էր պրովինցիա Ասիայի կառավարիչ և պրոկոնսուլ:

Ինչպես և առաջին պատերազմի ժամանակ՝ Միհրդատն այս անգամ ևս աշխատեց հոռմեական Փոքր Ասիայում առաջ բերել դառակարգային կռիվ և ոտքի հանել ժողովրդի ճնշված ու կեղեքված ստորին խավերն ընդդեմ Սուլլայի հաստատած դաժան կառավարության: Նա ուղարկում էր այդ նպատակով զանազան ուղղությամբ հեծելազորի թռուցիկ ջոկատներ, որոնք, իրապես, ապստամբություն առաջ բերին Փոքր Ասիայի հարավում՝ հոռմեական Կիլիկիայում, Իսավրիայում և Պիսիդիայում: Որոշ հաջողություն ունեցավ նաև պրոկոնսուլ Մարկոս Մարիուսը պրովին-

ցիա Ասիայի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում: Այստեղ մ'ը շարք քաղաքներ, օրինակ՝ Լամփսակուսը, Պարիումը, Պրիապուսը և ուրիշներ նրան անձնատուր եղան: Մարկուս Մարիուսը, մտնելով այս քաղաքները՝ ազատություն էր շնորհում նրանց Սերտորիուսի անունից և զեղչում պարտքերի որոշ մասը:

Պետք է սակայն ասել, որ հեղափոխությունն այս անգամ չտարածվեց նույն արագությամբ, ինչպես առաջին պատերազմի ժամանակ: Բնակչության բարձր ու հարուստ խավերն ամեն կերպ աշխատեցին խոչընդոտել ու կանխել ապստամբությունը: Եվ որովհետև այս խավերն ուժեղ ու ազդեցիկ էին խոշոր քաղաքներում, ուստի և մեծ քաղաքներից գրեթե և ոչ մեկը չհարեց ապստամբությանը: Լուկուլլոսի զորաբանակի համար, որը Կոտտայի պարտությունից հետո մեն մենակ պետք է պաշտպաներ հռոմեական Ասիան՝ սրանց հավատարմությունը և օգնությունն ուներ, իհարկե, մեծ նշանակություն:

Քաղկեդոնի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտից հետո՝ Միհրդատի զորքերը, շարժվելով դեպի հարավ, մտան պրովինցիա Ասիա, գրավեցին այստեղ Լամփսակուս քաղաքը՝ և տեղավորվեցին Պրոպոնտիսի և Հելլեսպոնտի երկարությամբ: Լուկուլլոսը, որ մոտից հետևում էր Միհրդատի զորքերի տեղաշարժումներին՝ որոշեց խուսափել վճռական ընդհարումից: Նա գիտեր, որ թշնամու զորքերն իրենց բրակով ետ չեն մնում հռոմեականից և թվով ավելի շատ են, քան իր զորքը: Եվ որովհետև Միհրդատի բանակի ամենաթույլ կողմը պարենի մատակարարման դժվարություններն էին, ուստի և նա, վտանգավոր համարելով կոհվր բաց ճակատամարտում՝ որոշեց խանգարել ու կասեցնել պարենի հայթայթումը նրա բանակին:

Եվ նրան այդ իսկապես հաջողվեց: Միհրդատի բանակի պարենավորումը խիստ դժվարացավ ցամաքով, իսկ ծովով՝ Լամփսակուսի վրայով ստացվող սննդամթերքը չէր բավարարում զորքի պահանջները: Պարենավորման դժվարացման պատճառով Միհրդատը պետք է կամ ետ քաշվեր սևծովյան իր նավահանգիստները և կամ գրավեր Պրոպոնտիսում նաև մի ուրիշ ավելի մեծ նավահանգիստ, ուր կարելի լիներ բեռնաթափել Պոնտոսից բերվող պարենամթերքը:

Հպարտ ու համարձակ թագավորը, փոխանակ ետ նահանջելու՝ որոշեց պաշարել ու գրավել Կիզիկոս քաղաքը, որն ամենամեծ նավահանգիստն էր և ամենաուժեղ ամրությունն այժմյան Մարմար ծովի ափին: Սակայն այստեղ Կիզիկոսի առջև սկսեց բախտը

դավաճանել նրան: Կիզիկոսի պաշարման հենց սկզբում սոսկալի փոթորիկի պատճառով խիստ վնասվեցին Միհրդատի պատերազմական մեքենաները և զորքի հետ միասին ջրասույզ եղան քաղաքը պաշարող նրա նավերը: Բացի այդ, փոթորիկների պատճառով սկսեց ընդհատվել պարենի փոխադրումը ծովով, և պաշարող զորքերը հետզհետե ուժասպառ եղան սովից ու հիվանդություններից: Վերջ ի վերջո պոնտական հյուժված զորաբանակը հարկադրված եղավ ետ նահանջել դեպի Լամփսակուս և Բիթանիա: Եվ այդ նահանջի ժամանակ նա դարձյալ մեծ կորուստներ կրեց Լուկուլլոսի հետապնդող լեգեոններից:

72 թվի գարնանը Միհրդատն իր մեծ զորքի մնացորդների հետ կարողացավ պատսպարվել Լամփսակուս և Պարիում քաղաքներում: Բայց այնուհետև ևս շար ճակատագիրը դարձյալ ուղեկցում էր նրան: Պոնտական հարյուրավոր նավեր նորից խորտակվեցին փոթորիկի պատճառով Կիզիկոս և Պարիում քաղաքների մոտ: Չնայած դրան Միհրդատը դեռ էլի մոտ վեց ամիս շարունակեց պատերազմը ծովի վրա: Եվ միայն իր նավատորմի վերջնական պարտությունից հետո նա ստիպված եղավ ետ քաշվել Պոնտոս:

Բայց նրա ռազմական ուժերի համար աղետալի ու կորստաբեր եղավ նաև այս վերջին նահանջը: Բոսփորից դուրս գալուց հետո նորից փոթորիկի զոհ դառան նրա նավերի քան վաթսուն նավերը և մոտ տասը հազար զորքը: Եվ նա հազիվհազ կարողացավ վերադառնալ իր երկիրը գրեթե մեն մենակ:

Կովի բեմը դառավ այնուհետև Միհրդատի բուն երկիրը, Պոնտոսը, որն այժմ գրեթե անսպաշտպան էր:

72 թվի երկրորդ կեսին Լուկուլլոսը ներս մտավ Պոնտոսի արևմտյան մասերը և թույլ տվեց իր զինվորներին ավերել ու կողոպտել հարուստ ու բարեկից այս շրջանները: Պլուտարքոսի վկայությամբ¹ պատերազմական ավարն այնքան շատ էր այնտեղ, որ հռոմեական բանակում մեկ եզն արժեք 1 դենար (= մոտ 35 կոպ. ոսկի փողով)², իսկ մեկ ստրուկը՝ 4 դենար (= մոտ 1 ռբ. 40 կոպ.): Այստեղից Լուկուլլոսի զորքերն առաջ շարժվեցին և պաշարեցին պոնտական երկու նավահանգիստ՝ Ամիսոսը և Թեմիսկիրան:

Միհրդատը թողեց, որ իր քաղաքները պաշտպանվեն իրենց սեփական ուժերով, իսկ ինքը սկսեց հավաքել նոր զորքեր և,

¹ Լուկուլ., 14, 1.

² S^t'u Hultsch, Griechische und römische Metrologie. Berlin, 1882, էջ 711 (=0,702 Mark).

ամրանալով իր երկրի լեռնային շրջաններում՝ աշխատեց նախապատրաստել նոր դիմադրություն: Միևնույն ժամանակ նա օգնություն խնդրեց իր սրղույց՝ Մաքարեսից, որը Բոսփորի փոխարքան էր, նաև պարթևներից, սկյութներից ու Տիգրան Բ-ից:

Սակայն նրա նոր նախաձեռնությունն այլևս ոչ ոք հավատ չէր ընծայում պոնտական գորգերի ծանր անհաջողություններից հետո: Թշնամու կողմն էին անցնում այժմ շատերը մինչև իսկ Պոնտոսի մեծամեծներից: Նրան դավաճանում էին նույնիսկ սեփական իր դեսպանները:

Միհրդատի հարազատ սրղին Մաքարեսը ոչ միայն շօղնեց հորը, այլև ինքը հարմար առիթի էր սպասում և հոռմայեցիների հետ ուզում էր կնքել անշատ հաշտություն:

Տիգրանի մոտ ուղարկված դեսպանության մասին Պլուտարքոսը պատմում է հետևյալը:

«Մետրոգորոսը Միհրդատի կողմից,—ասում է Պլուտարքոսը¹,—ուղարկված էր Տիգրանի մոտ իբրև դեսպան՝ խնդրելու օգնություն հոռմայեցիների դեմ: Սրան հարցրել էր Տիգրանը՝ «Իսկ դու ինքդ, ս՛վ Մետրոգորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այդ մասին»: Եվ նա՝ կամ Տիգրանին օգտակար լինելու համար և կամ չցանկանալով որ Միհրդատը փրկվի՝ ասում է՝ «Իբրև դեսպան խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իբրև խորհրդատու՝ խորհուրդ չեմ տալիս»:

Միհրդատի դիմումի մասին Տիգրանին ուշագրավ մի վկայություն ունի նաև Մեմնոնը:

«Միհրդատը... ուղարկեց,—վկայում է Մեմնոնը²,—դեսպաններ սկյութացոց թագավորների, պարթևաց թագավորի և յուր փեսայի՝ Տիգրան արմենի մոտ: Սակայն առաջիններից նա ստացավ մերժում, իսկ Տիգրանը, որին շարունակ անհանգստացնում էր ու աղերսալից խնդրում Միհրդատի դուստրը՝ վերջ ի վերջո խոստացավ օգնել»:

Տիգրանի այս խոստումը մնացել էր, ըստ երևույթին, իբրև սոսկ խոստում: Սկզբնաղբյուրների մեջ նրա իրական օգնության ու աջակցության մասին ոչ միայն չկան որևէ տեղեկություններ, այլ ընդհակառակը՝ կան ակնարկներ նրա շեղոթության մասին, որ նրանք համարում են աններելի մի սխալ: Ռեյնաքի կարծիքով, Տիգրանին են վերաբերվում, հավանորեն, Սալլուստիուսի հետևյալ խոսքերը՝

¹ Տե՛ս Լուկուլոս, 22, 4:

² Տե՛ս գլ. 43, Lipsiae, 1816, էջ 64:

«Ի ու չգիտես, որ եթե որևէ տներ կրակն ումղնորեն հրդեհել է, այնքան էլ հեշտ չէ կանխել, որպեսզի չայրվին նաև հարևան տները»։ (noatu scis, si quas aedes ignis cepit acriter, haud facile sunt defensu quin et comburantur proxima¹):

Ինչպես ենթադրում է դարձյալ Ռեյնաքը, հենց այս աստիճանագրեցությունը գրված է, հավանորեն, նաև Հորացիուսի հետևյալ տողը՝

«Երբ հարևան պատն այրվում է՝ վտանգը քեզ էլ է վերաբերվում («tua res agitur paries cum proximus ardet»)²։

Պատմագիտական նորագույն երկերում ևս Տիգրանի շեղոթությունը համարում են քաղաքական մեծ սխալ, որովհետև այժմ վճռվում էր ոչ միայն Պոնտոսի, այլև Հայաստանի ու Առաջավոր Ասիայի բախտն ու ապագան։

Այս գնահատությունը, իհարկե, ուղիղ է, սակայն Տիգրանին դատապարտողները պետք է նկատի ունենան միևնույն ժամանակ նրա դժվար կացությունը։ Հանդես դալով հռոմայեցիների դեմ՝ նա հարկադրված պիտի լիներ պատերազմելու ոչ միայն սրանց, այլ նաև իր ուսերիմ թշնամիների՝ պարթևների դեմ³։ Չպետք է նաև մոռանալ, որ հռոմեական նենգ ու ճարպիկ դիվանագիտությունն աշխատել էր իր հերթին, ինչպես դժվար չէ կռահել Պլուտարքոսի վկայություններից⁴, տպավորություն ստեղծել իր խաղաղ տրամադրության մասին Տիգրանի հանդեպ։

71 թվի գարնանը կոփվր Միհրդատի դեմ վերսկսվեց Պոնտոսի կենտրոնական շրջանում Կաբիրայի մոտ (այժմ Նիկսար կամ Նեոկեսարիա—Կելկիդ-Լիկոս գետի ափին)։ Միհրդատը կարճ ժամանակվա ընթացքում կարողացել էր հավաքել ու կազմակերպել այստեղ մի նոր զորաբանակ տեղացիներից ու սկյութական վարձկաններից։

Լուկուլլոսի առաջընթացումը դեպի Կաբիրա բավական ծանր էր ու վտանգավոր, որովհետև նրա բանակի պարենավորմանը դժվարություններ ու արգելքներ էր հարուցանում Միհրդատի հեծելա-

¹ Reinach, Mithridate Eupator, էջ 335, ծան. 1, նաև Sallustius, fr. III, 37.

² Տե՛ս նույնը, էջ 335, ծան. 1:

³ Գուտշմիդը կարծում է նույնիսկ, որ Տիգրանի վերջին կոփվր պարթևների դեմ շարունակվում էր նաև յոթանասնական թվականների սկզբներին՝ երբ Միհրդատի դեսպանները եկել էին օգնություն խնդրելու նրանցից. տե՛ս Geschichte Irans Tübingen, 1888, էջ 82—83:

⁴ Պլուտ., Լուկուլլոս, 14, 4—7:

զորը, որը խիստ ուժեղ էր և թվով ավելի շատ էր, քան հոռմեական այրուձինն:

Թեև Կաբիրայի մոտ սկզբում Միհրդատն ունեցավ որոշ հաջողութուններ, սակայն շուտով նրան դավաճանեցին զորավարներից մի քանիսը, որոնց կաշառել էր Լուկուլլոսը: 71 թվի ամառը պոնտական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին Կաբիրայի մոտ, և Միհրդատը հազիվ կարողացավ փախչել փոքրաթիվ զորախմբով նախ Կոմանա, և ապա այստեղից Տալավրայի վրայով, որի տեղադրությունը դեռևս բավարար կերպով լուսաբանված չէ, եկավ Հայաստան ու խնդրեց իր փեսայից տալ իրեն օգնություն և ապաստարան:

Հայաստանում նրան տրվեց, իրոք, ապաստարան, սակայն Տիգրանը, կամենալով չեզոքություն պահպանել՝ նրան չհրավիրեց իր մոտ արքունիք, այլ հրամայեց թագավորավայել պատիվներ մատուցանել աներոջը և պահել նրան իր պետության հեռավոր ու սահմանային երկրներից մեկում¹:

Պատմագետներից ոմանք, հավատ ընծայելով Պլուտարքոսի անհավաստի տեղեկություններին, մեղադրում են Տիգրանին, որ նա չէ ուզեցել հանդիպել ու մխիթարել իր դժբախտ ազգականին և որ նա ուղարկել է Միհրդատին վատառողջ ու ճահճային մի վայր²: Նրանք աչքաթող են արել, որ Պլուտարքոսի թե այս և թե այլ նրման գունավորված տեղեկությունները, որոնք չեն համապատասխանում մյուս աղբյուրների վկայություններին, հավանորեն, հրնարովի հերյուրանքներ են և չունեն պատմական նշանակություն³:

Տիգրանի վարքագիծը պարտված ու իր մոտ փախած Միհրդատի հանդեպ ունեցել է, իրապես, քաղաքական դրդապատճառներ: Տիգրանը ինչպես Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ընթացքում, նույնպես և Միհրդատի վերջնական պարտությունից հետո, աշխատել էր պարզապես խույս տալ պատերազմից, հույս ունենալով որ չեզոքության պահպանմամբ նա կկարողանա պահպանել նաև խաղաղությունը Հոռմի հետ:

Որ այս սխալ ու կարճատես քաղաքական հաշիվ էր՝ այդ ցույց տվեց մոտ ապագան:

¹ Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 46 և Ապպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 82:

² Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 22, 1:

³ Պլուտարքոսի վերոհիշյալ անհավաստի վկայություններին հավատ են ընծայել Ռեյնաքը, Էքհարդը և ուրիշները, տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 346, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, IX, 4, էջ 402 և ուրիշ:

9. ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԸ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ Է ՀԱՆՁՆԵԼ ԻՐԵՆ ՄԻՀՐԴԱՏԻՆ ԵՎ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՎՈՒՄ Է ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

Միհրդատի վերջնական պարտութիւնից հետո հռոմեական զորքերը տարածվեցին Պոնտոսի կենտրոնական ու արևելյան շրջաններում և Փոքր Հայքում: Ազնվականութիւնը և պաշտօնեութիւնը գրեթե ամեն տեղ անձնատուր եղան հռոմայեցիներին և հանձնեցին նրանց երկրի հարստութիւնները: Շարունակում էին սակայն կռվել ու համառ դիմադրութիւն էին ցույց տալիս հելլենական մեծ քաղաքները:

71—70 թվ. ձմեռը Լուկուլլոսը անցկացրեց իր նոր նվաճած Կաբիրա քաղաքում Հայաստան փախած Միհրդատի պալատում: Կաբիրայի մոտ տեղի ունեցած մեծ կռվից հետո, հավանորեն, 71 թվի վերջերին, նա ուղարկեց Տիգրանի մոտ իր կնոջ եղբորն՝ Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջեց, որ Տիգրանը հռոմայեցիների ձեռքը հանձնե պոնտական թագավորին:

Այս դեսպանութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդում է Պլուտարքոսը Լուկուլլոսի կենսագրականում, որի մեջ նա հերոսացրել ու փառաբանել է Լուկուլլոսին և աշխատել է նրավաստացնել ու անվանարկել նրա հակառակորդներին: Եվրոպական և հայկական գրեթե բոլոր պատմական ու բանասիրական նոր երկերում առանց ստուգման մեջ են բերված, գլխավորապես, հենց այդ կասկածելի տեղեկութիւնները: Պատմագետները, ղժբախտաբար, ուշադրութեան չեն առել, որ Պլուտարքոսի խեղաթյուրումները հեշտութեամբ երևան են գալիս ուշադիր քննութեամբ:

Պլուտարքոսի համապատասխան այդ վկայութիւնները, որ կարոտ են վերաքննութեան, մեջ ենք բերում առանց կրճատումների:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 19, 2՝

«Եվ նա [Լուկուլլոսը] նվաճեց խալդայներին և տիրարեն-

ներին, գրավեց նաև Փոքր Հայքը և իրեն ենթարկեց ամրոցներն ու քաղաքները: Այնուհետև նա ուղարկեց Ապպիոսին Տիգրանի մոտ պահանջելու Միհրդատի հանձնումը, իսկ ինքը գնաց Ամիսոս, որի պաշարումը դեռևս շարունակվում էր»:

2. Նույնը, Լուկուլլոս, 21, 1—2՝

«Ապպիոս Կլավդիոսին, որն ուղարկված էր Տիգրանի մոտ (Կլավդիոսը Լուկուլլոսի այն ժամանակվա կնոջ եղբայրն էր)՝ ուղեկցում էին սկզբում թագավորի առաջնորդները, որոնք անտելի կերպով նրան ման էին ածում երկրի վերին կողմերում ինչ որ մանվածապատ զարտուղի ու երկար ճանապարհներով: Իսկ հետո, երբ ստրկութունից ազատ արձակված մի մարդ, ազգով ասորի, ցույց տվեց նրան ուղիղ ճանապարհը՝ նա ետ դարձավ երկար ու սխալ այս ճանապարհից, արձակեց բարբարոս առաջնորդներին և մի քանի օրում անցավ Նփրատը և հասավ Անաիոք, որն անվանվում է Էպիդամնե: Ապպիոսին հրաման տրվեց սպասել Տիգրանին, որը բացակա էր և նվաճում էր Փյունիկիայի մի քանի քաղաքները: Այդ միջոցին Ապպիոսն իր կողմը գրավեց Իշխանավորներից շատերին, որոնք ներքուստ մեծ դժվարությամբ էին հնազանդվել Տիգրան արմենին: Սրանցից մեկն էր և Զարբիենոսը՝ Կորդվաց թագավորը: Նաև Տիգրանի նվաճած քաղաքներից շատերին, որոնք նրա մոտ ծածուկ սուրհանդակներ էին ուղարկել՝ Ապպիոսը խոստացավ, որ Լուկուլլոսը կօգնե նրանց, բայց հրամայեց, որ այժմ դեռ հանդիստ մնան»:

3. Նույնը, Լուկուլլոս, 21, 7—9՝

«[Տիգրանին ներկայանալուց հետո] հենց որ խոսքը տրվեց Ապպիոսին, նա ուղղակի ասաց, որ եկել է Միհրդատին տանելու, որը հարկավոր է Լուկուլլոսի հաղթահանողեսի համար: Հակառակ դեպքում՝ հայտարարում է Տիգրանին պատերազմ: Թեև Տիգրանը նրա խոսքերն աշխատում էր լսել ժպտերես ու կեղծ ծիծաղով, սակայն ներկա եղողների համար աննկատելի շմնաց, որ նրա դեմքը, երիտասարդ Ապպիոսի համարձակ ճառը լսելիս, այլալվեց: Չէ՞ որ նա միայն այժմ ազատ խոսք էր լսում քսանհինգ տարվա ընթացքում. հենց այդքան ժամանակ էր նա թագավորել կամ ավելի ճիշտ սանձարձակ կերպով մոլեգնել: Այնուհետև նաև Տիգրանը պատասխանեց Ապպիոսին, որ նա մտադիր չէ հանձնել Միհրդատին: Իսկ եթե հոռմայեցիները պատերազմ կսկսեն՝

ինքը կպաշտպանվի: Տիգրանը բարկացած լինելով Լուկուլլոսի վրա, որ սա իր գրության մեջ անվանել էր իրեն թագավոր և ոչ թագավորների թագավոր՝ ինքը ևս իր պատասխանի մեջ նրան չէր անվանել իմպերատոր: Իսկ Ապպիոսին նա ուղարկեց փարթամ նվերներ, և որովհետև սա չէր վերջնում՝ ավելացրեց ուրիշ նվերներ ևս: Սակայն Ապպիոսը, որպեսզի չկարծեն թե ինքը թշնամաբար է մերժել՝ վերցրեց միայն մեկ գավաթ, իսկ մյուս նվերները ետ ուղարկեց ուշտապեց վերադառնալ Լուկուլլոսի մոտ»:

Պլուտարքոսի այս վկայություններից, նախ և առաջ, անհավաստի է ու հնարովի նրա հաղորդած հիմնական տեղեկությունը, որ իբր թե Ապպիոս Կլավդիոսը մերժում ստանալով Տիգրանից՝ նրան հայտարարել էր պատերազմ: Այդ չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև հռոմեական ծերակույտը, ինչպես հայտնի է, չէր լիազորել Լուկուլլոսին պատերազմ հայտնելու Տիգրանին: Միանգամայն անհավանական է, բացի այդ, որ 71 թվի վերջերին Լուկուլլոսը պատերազմ հայտարարած լիներ Տիգրանին, որովհետև նա դեռևս չէր նվաճել պոնտական խոշոր քաղաքները և չէր ապահովել իր թիկունքը: Եվ վերջապես, կարո՞ղ էր միթե Լուկուլլոսն այնքան անհեռատես ու անզգույշ լինել, որ հայկական իր արշավանքը սկսելուց մոտ մեկ ու կես տարի առաջ պատերազմ հայտարարեր Տիգրանին, ժամանակ տալով նրան ու հնարավորություն նախապատրաստելու ռազմական իր ուժերը պատերազմի համար:

Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության սխալ լինելն այնքան ակնհայտ է, որ նրա այդ տեղեկությունն անտես է արված ականավոր պատմագետների երկերում, օրինակ՝ Մոմզենի, Ռեյնաքի և ուրիշների ուսումնասիրություններում: Այդ սխալը մեջ է բերված սակայն էքհարդի, Աստուրյանի և Դոլենս-Խաչի աշխատություններում¹:

Ապպիոս Կլավդիոսի ընդունելության մասին Անտիոքում ավելի վստահելի են, անտարակույս, Մեմնոն Հերակլեացու հաղորդած տեղեկությունները, որովհետև սա, պատկանելով փոքրասիական հույն հեղինակների խմբին՝ Հռոմի հակառակորդների նկատմամբ չունի այն միտումնավորությունն ու աչառու վերաբերմունքը, որ հատուկ են հռոմեական պատմագիրներին: Եվ ուշագրավ է, որ

¹ Տե՛ս Կ. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, X, 1, էջ 74 և 75, դոկտ. 2. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերությունների ընդմէջ Հայաստանի և Հռոմայ, էջ 49 և Ն. Դոլենս, Ա. Խաչ, Պատմություն հին հայերի, պրակ Գ, Թիֆլիս, 1910, էջ 43:

պատերազմի հայտարարութեան մասին Մեմնոնը, ըստ երևույթին, ոչինչ չգիտե: Բայց նա հանդամանորեն մեջ է բերում Տիգրանի պատասխանն Ապպիոսին, որը միանգամայն հիմնավոր էր ու արդարացի, և հավանորեն, հենց այդ պատճառով չէ հիշատակված Պլուտարքոսի ու հռոմեական պատմագիրների երկերում:

«Լուկուլոսը, — վկայում է Մեմնոնը¹, — ուղարկել էր Տիգրանի մոտ իրրև դեսպան Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջում էր իրեն հանձնել Միհրդատին: Սակայն Տիգրանը շտվեց, ասելով որ բոլոր մարդիկ իրեն կպախարակեն, եթե նա Լուկուլոսի ձեռքը հանձնե իր կնոջ հորը: Այլ թե ինչպիսի վատ մարդ է Միհրդատը, այդ ինքն էլ գիտե. սակայն խաղթ ու խայտառակ կլինի իր ազգականութեան առջև: Նա նաև նամակ է գրում Լուկուլոսին, որ բովանդակում էր իր մեջ նրա սասած այդ խոսքերը»:

Ուշադիր քննութեան ենթարկելով Պլուտարքոսի նաև մյուս վկայութիւնները՝ դժվար չէ նույնպես կռահել, որ անհավանական է նմանապես նրա այն տեղեկութիւնը, որ իբր թե Տիգրանի ուղարկած ատաջնորդները դիտավորյալ կերպով ման են ածել Ապպիոսին երկար ու զարտուղի ճանապարհներով: Իսկ, իրապես, Ապպիոսը հենց ինքն էր շահագրգռված այս բանում և ինքն էր, հավանորեն, ճարպիկ կերպով կազմակերպել իր շրջագայութիւնը լրտեսութեան հասուկ նպատակով:

Պլուտարքոսի վկայութիւններից կարելի է վստահորեն հետևեցնել, որ Ապպիոսը զաղտնի հրահանգ էր ունեցել գրգռելու ու ապստամբեցնելու Տիգրանի դեմ Ասորիքի հունական քաղաքները և Տիգրանին հպատակված օտար ժողովուրդներին: Պլուտարքոսն աշխատել էր, ըստ երևույթին, քողարկել դեսպանի լրտեսական շրջագայութիւնը Հայաստանում և միանգամայն անհաջող ու անմիտ կերպով բացատրում է, որ Ապպիոսին դիտավորյալ կերպով սխալ ճանապարհով էին առաջնորդել Տիգրանի ուղարկած ուղեկիցները:

Ապպիոսը, ինչպես մատնանշում է վերոհիշյալ իր վկայութեան մեջ Պլուտարքոսը, հաջողութեամբ էր կատարել Լուկուլոսի հանձնարարութիւնները: Նա հռոմայեցիների կողմն էր գրավել, հավանորեն, իր շրջագայութեան ժամանակ, դժգոհ իշխաններից ոմանց, որոնց թվումն էր Կորդվայ Զարբիենոս թագավորը: Իսկ Ասորիքի մի քանի քաղաքներին, որոնք խոստացել էին ապստամբել Տիգրանի դեմ՝ նա խորհուրդ էր տվել սպասել մինչև Լուկուլոսի գալը:

¹ Տե՛ս գլ. XLVI.

Ապափոսը Հայաստան եղած ժամանակ շարունակվում էր դեռ պոնտական մեծ քաղաքների՝ Ամիսոսի և Սինոպի պաշարումը, որոնք կատաղի կերպով դիմադրում էին և չէին համաձայնում անձնատուր լինել հռոմայեցիներին: Հելլենական քաղաքների այս հավատարմությունը և նվիրվածությունը Միհրդատին խիստ ուշագրավ ու պերճախոս մի փաստ է, որը ցույց է տալիս, որ Միհրդատը եղել է, իրապես, պաշտպան ու հովանավոր հելլենիզմի և հելլենական քաղաքներին: Նրա հելլենասիրական ու առաջադիմական քաղաքականությունը և նրա հելլենական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ջանքերը, որ վերև մանրամասն մատնանշել էինք, չէին կարող, իհարկե, հաճելի լինել Պոնտոսի կալվածատեր պահպանողական ազնվականությանը: Եվ, ըստ երևույթին, հենց այդ է պատճառը, որ Միհրդատին հաճախ դավաճանում էր, գլխավորապես, ազնվականությունը, որը առանց որևէ լուրջ դիմադրություն հանձնել էր հռոմայեցիներին երկրի ամրությունները և հարստությունները:

70 թվի դարնանը հռոմայեցիները երկար պաշարումից հետո կարողացան գրավել Հերակլեան և Սինոպը, իսկ 70 թվի աշնանը՝ նաև Ամիսոսը: Այս քաղաքների անկումից հետո՝ Հռոմը տեր էր դառնում ամբողջ Պոնտոսի, և պատերազմը Միհրդատի հետ կարելի էր համարել վերջացած:

Նվաճված երկիրը, մանավանդ, նրա հելլենական հարուստ ու շքեղ քաղաքները մատնվեցին անխնա կողոպուտի: Հռոմեական զորքերը հրդեհեցին ու իսպառ ավերեցին փարթամ ու հռչակալի Հերակլեա քաղաքը և հռչակավոր ու գեղեցիկ Ամիսոսը, որը համարվում էր Պոնտոսի Աթենքը: Եվ բնորոշ ու հատկանշական է, որ պատմագիտական մեծահռչակ մի քանի երկերի մեջ զորավար Լուկուլլոսը, հռոմայեցի ամենախոշոր ավարառուն ու կողոպուտիչը, որը քանդել ու հիմնովին կործանել էր հելլենիստական մեծ ու ճոխ կուլտուրան Պոնտոսում՝ համարվում ու անվանվում է պաշտպան հելլենական քաղաքակրթության և «հելլենիզմի ջերմ երկրպագու»¹:

¹ Տե՛ս Ջորջինակ, *Ферреро, Величие и падение Рима*, I, перевод А. Захарова, М., 1915, էջ 161 և 184: Նման երկերի ազդեցությանը պետք է վերագրել Միհրդատի ու Լուկուլլոսի սխալ բնութադրերը կովալևի դասազրքում: Միհրդատին կովալևը համարում է «հունական կրթություն ստացած խորամանկ ու ճարպիկ բարբարոս», իսկ Լուկուլլոսը, նրա ասելով՝ «համոզված արիստոկրատ էր, խիստ հարուստ, հայտնի էր իր ընտիր հյուրասիրություններով («Լուկուլլոսի խնջույքներ»), և անձնապես ազնիվ մարդ էր...»: տե՛ս G. И. Ковалев, *История античного общества, Эллинизм и Рим*, 1936, էջ 192 և 207:

Քաղաքները նվաճելուց հետո՝ Լուկուլլոսը նույն այս 70 թվին վերադարձել էր Պոնտոսից պրովինցիա Ասիա: Եվ խիստ ուշադրավ է ու հետաքրքիր, որ նա Հայաստան արշավելուց առաջ անհրաժեշտ էր համարել թեթևացնել հռոմեական Ասիայի տնտեսական հուսահատական դրուժյունը:

Այս նահանգն առաջին Միհրդատյան պատերազմից հետո (88—84 թվ.), ինչպես վերև տեսանք, վճարելու էր ի պատիժ իր անհավատարմություն, բացի հինգ տարվա հարկերից, նաև քսան հազար տաղանդ ոսկամատուցանք: Նա այժմ կատարելապես սնանկացել ու արյունաքամ էր եղել, վճարելով հսկայական իր պարտքի վաշխառուական տոկոսները: Հռոմեական ֆինանսիստները, որոնք դրամական փոխատվություն էին տվել աղքատացած այս երկրին՝ իրենց ստանալիք տոկոսների դիմաց բռնագրավում էին այստեղ տները, վարելահողերը, այգիները, հասարակային շենքերը, հափրշտակում ու իտալիա էին տանում արվեստի իրերը, արձանները, պատկերները, տնակահույժը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը, և վերցնում էին, բացի այդ, նաև պարտապանների երեխաներին կամ հենց իրենց պարտապաններին ու որպես ստրուկ ուղարկում նույնպես իտալիա: Չնայած սակայն ամբողջ այս նահանգի կատարյալ սնանկացման՝ նրա սկզբնական քսան հազար տաղանդ պարտքը 84 թվից հետո ոչ միայն չէր պակասել, այլ դառել էր 70 թվին քառասուն հազար տաղանդ: Ընդունելով ըստ Հուլի, որ մեկ տաղանդը հավասար է եղել այդ ժամանակաշրջանում մոտավորապես 4200 գերմանական ոսկի մարկի՝ ամբողջ այդ պարտքը կլինի 168 միլիոն մարկ կամ 84 միլիոն ոսկի ուրբի¹:

Վճարել այս հսկայական գումարը և նրա վրա բարդվող տոկոսները հռոմեական Ասիայի ուժերից վեր էր և այլևս հնարավոր չէր: Հարստահարվող բնակչությունը շափից դուրս գրգռված էր հռոմայեցիների և, բնականաբար, նաև հռոմեական իշխանության դեմ: Լուկուլլոսն անհրաժեշտ համարեց հանդարտացնել բնակչության այդ դժգոհությունը և աշխատեց թեթևացնել նրա տնտեսական դրուժյունը, որ դառել էր արդեն անտանելի: Նա սահմանեց տուրք տների ու ստրուկների վրա, նաև 25 տոկոս եկամտահարկ²: Մասնավոր պարտքերի համար նա արգելեց վերցնել 12 տոկոսից ավելի, արգելեց նմանապես ավելագրել չվճարված տոկոսների վրա նոր տոկոսներ և կարգադրեց, բացի այդ, որ պահանջվող

¹ *Sh' u Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 298 և 711:*

² Ապպիանոս, *Միհրդատականք*, 83:

տոկոսների գումարը շպետք է ավելի լինի, քան սկզբնական պարտքի գումարը¹: Եթե պարտապանները չէին վճարում իրենց պարտքերը՝ պարտատերերն իրավունք ունեին վերցնելու նրանց եկամուտի միայն մեկ քառորդ մասը²:

Եվրոպական դիտնականներից շատերը, օրինակ, Ֆեռենոն և Շապոն, Լուկուլլոսի ֆինանսական այս միջոցառումները ենթադրում են Միհրդատյան երրորդ պատերազմի առաջին տարվա ընթացքում, այսինքն 73 թվին³: Այս ենթադրությունը միանգամայն անհիմն է: Թե Պլուտարքոսը և թե Ապպիանոսը, որոնք գլխավոր ու միակ աղբյուրներն են վերոհիշյալ վկայությունների՝ պարզ կերպով մատնանշում են, որ Լուկուլլոսի վերադարձը հռոմեական Ասիա և վերևում նշված նրա բարեփոխությունները տեղի էին ունեցել Ամիսոս քաղաքի գրավումից և Ապպիոս Կլավդիոսին Հայաստան ուղարկելուց հետո⁴:

Որ իր բարենորոգումները և հռոմեական Փոքր Ասիայի խաղաղացումը Լուկուլլոսը կարևոր ու անհրաժեշտ էր համարել Հայաստան արշավելուց առաջ՝ այդ ուշագրավ մի փաստ է, որն ուշադրության չէ առնվել պատմագիտական երկերում: Շատ պարզ է, որ նա, որոշած լինելով պատերազմել Տիգրանի դեմ՝ պետք է ապահովեր իր թիկունքն արևմուտքում, որոշ դիջումներ անելով հռոմեական Փոքր Ասիայի հուսահատված ու հուզված բնակչություններ:

Պատմագիտական երկերում բնավ չէ լուսաբանված նաև Լուկուլլոսի Հայաստան արաշավելու նենգ ու խորամանկ ծրագիրը, որն առանց դժվարության քողազերծվում ու մերկացվում է ըսկըզբնաղբյուրների ուշադիր քննությամբ:

Տիգրանի դեմ իր արշավանքը Լուկուլլոսը կազմակերպում էր բոլորովին թաքուն կերպով: Նա աշխատել էր ըստ իս քնեցնել Տիգրանի աշարջությունը և ծրագրել էր հանկարծ ու անսպասելի հարձակվել ու ջախջախել նրան, նախքան նա հավաքած ու նախապատրաստած կլիներ իր ցրված զորամասերը:

Միանգամայն բնական է ու հասկանալի, որ Լուկուլլոսի այդ հարձակումն առանց պատերազմի հայտարարության, որով ոտնահարվում էին միջազգային օրինականության կարգերը, չեն ուզում բացահայտ կերպով խոստովանել հռոմեական աղբյուրները, և,

¹ Պլուտարքոս, Լուկուլ., 20, 3:

² Նույնը, Լուկ., 20, 3:

³ Տե՛ս Փեքքերո, Величие и падение Рима, т. I, էջ 340 և V. Chapot, La province romaine proconsulaire d'Asie, Paris, 1904, էջ 40—41:

⁴ Տե՛ս Պլուտ., Լուկ., 19, 2 և Ապպիանոս, Միհրդ., 83:

մասնավորապես, Պլուտարքոսը, որը գրել էր *Լուկուլլոսի ոչ թե անաշառ պատմութիւնը*, այլ ներբողյանը: Սակայն պարզ ակնարկներ կան այդ մասին Ապպիանոսի մոտ, որն իր պատմության այս մասում օգտվել էր հավանորեն, ոչ թե հռոմեական, այլ փոքրասիական շեզոք հույն աղբյուրից:

Ապպիանոսի համապատասխան վկայութիւնից, որ ամբողջութեամբ մեջ ենք բերում, երևում է, որ *Լուկուլլոսը՝ վերադառնալով 70 թվին՝ հռոմեական Փոքր Ասիա՝ նախ աշխատել էր տպավորութիւն գործել, որ իբր թե պատերազմը վերջացել է և ապա շարժվել էր հանկարծ ու արագ երթով դեպի Հայաստան:*

«Արդ՝ հենց այսպես,—պատմում է Ապպիանոսը,—*Լուկուլլոսն ավերեց Սինոպը և Ամիսոսը: Նա բարեկամութիւն հաստատեց Միհրդատի որդու Մաքարեսի հետ, որը Բոսփորի թագաւորն էր և ուղարկել էր իրեն ոսկե պսակ: Ապա նա Տիւրանից պահանջեց Միհրդատին: Իսկ ինքը, վերադառնալով Ասիա, որը դեռ վճարում էր Սուլլայի սահմանած տուգանքները, որոշեց որ վճարեն եկամուտի մեկ քառորդ մասը, և հարկ դրեց նաև տների ու ստրուկների վրա: Այնուհետև նա իր հաղթութեան առթիվ զոհաբերութեան հանդիսատիւներ կատարեց, որպես թե պատերազմը հաջող կերպով ավարտված է: Եվ զոհաբերութիւններից հետո նա ուզում էր Տիգրանի դեմ, որը չէր տվել իր ձեռքը Միհրդատին»²:*

Որ *Լուկուլլոսն արշավել էր Հայաստան ծածկաբար ու հանկարծ՝ այդ ինչպես կտեսնենք, ակնարկում են նաև Սալլուստիոսը և Մեմնոնը: Եվ ինձ թվում է, որ իր դադատուկ ու գողաբարո հենց հարձակման պատճառով Լուկուլլոսը, որի անունն աղճատված ձևով պահվել է հայ ժողովրդական ավանդութեան մեջ՝ խիստ վատ հիշատակ է թողել Հայաստանում և հիշվում է Վայկուն անունով իբրև «ելուզակ», այսինքն, իբրև ավազակ, որը վրդովել էր հայ*

¹ *Լուկուլլոսի վերադարձը Փոքր Ասիա պետք է ենթադրել ոչ թե Սինոպ ու Ամիսոս քաղաքների առումից առաջ 71 թվին, ինչպես Պլուտարքոսի հազորագրութեան համաձայն կարծում են Ռեյնաքը, Մոմզենը և ուրիշները (տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 152 և „Римская история“, III, էջ 52), այլ այդ քաղաքների առումից հետո 70 թվին, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը,*

² Ապպ., *Միհրդատականք*, 83 և 84:

³ Գրիգոր Խալաթյանցի ենթադրութիւնը, որ իբր թե Խորենացին կամայական կերպով Լուկուլլոսին դարձրել է «Վայկուն Ելուզակ», հավանական չէ: Խորենացու այդ վկայութիւնը հիմնված է ըստ իս ժողովրդական ավանդութեան վրա, տե՛ս Г Халатьянц, Армянские Аршакиды. М., 1903. № 64, 375:

երկրի խաղաղությունը և հարկադրել էր Տիգրանին վերադառնալ Պտղոմայի գաղափարի Հայաստան:

Լուկուլլոս-Վալկունի մասին այդ հին ավանդությունը իշխատակված է Խորենացու պատմության հետևյալ հատվածում:

Խորենացի, II, գլ. ԺԴ, Տփղիս, 1913, էջ 128—129՝

«Եւ նոյն հետայն դիմէ [Տիգրան] յաշխարհն Պաղեստինացւոց՝ վրէժս պահանջել ի Պտղոմայիդ Կղէոպատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց: Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ: Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսաղինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յոհաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբոր Յուդայ Մակաբէի, որ գայնու ժամանակաւ ունէր ըզթագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով՝ դարձոյց զնսանտի: Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ Վալկուն ոմն անուն յեղուզակ խոովէր զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վալկունիք»:

Որ Լուկուլլոսն արշավել էր Հայաստան հանկարծակի ու առանց պատերազմ հայտարարելու՝ այդ կարելի է համարել, ինչպես կտեսնենք նաև ներքև, միանգամայն անվիճելի:

10. ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ՀԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԳՀԱՐՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏ

Լուկուլլոսի ծրագրած հանկարծակի ու անսպասելի հարձակումը և սլատերազմը Տիգրանի դեմ նախապատրաստվում էր, ինչպես ասացինք, թաքուն կերպով ու դավադրաբար:

Տիգրանը չէր սպասում և ամենևին չէր նախազգում իր երկրին սպառնացող մեծ վտանգը: Նա գիտեր, ըստ երևույթին, որ հռոմեական ծերակույտը չէր լիազորել Լուկուլլոսին նոր պատերազմ սկսելու Հայաստանում: Նրան նաև հայտնի էր, հավանորեն, որ հռոմեական ծերակույտը՝ վտանգավոր համարելով պատերազմը Հայաստանի դեմ՝ չէր համաձայնել միջամտել Ասորիքի գործերին և գահ բարձրացնել Սելևկյան օրինավոր ժառանգներին: Մերակույտի իազադասեր այդ հակումները, ինչպես և պատերազմի վերջացման առթիվ Լուկուլլոսի Եփեսոսում կազմակերպած հանդեսները՝ պիտի վստահություն ներշնչած լինեին Տիգրանին, որ պատերազմի վտանգը հռոմայեցիների հետ կարելի է համարել կանխված: Ուստի և նա ոչ միայն չէր նախապատրաստվում պատերազմի, այլ, ընդհակառակը, անհոգ ու հանգիստ զբաղված էր Տիգրանակերտ քաղաքի շինարարության ավարտման աշխատանքներով:

Նրա միամիտ այս լավատեսությունը քաղաքական մեծ սխալ էր, որը, ինչպես կտեսնենք, օրհասական հետևանքներ ունեցավ նրա մեծ պետության համար: Այս սխալը դժվար կարելի է արդարացնել, որովհետև Միհրդատը, ինչպես աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, նրան նախազգուշացրել էր, որ հռոմեական վայրագ ու անկշտում իմպերալիզմն անխուսափելի կերպով արշավելու է Հայաստան: Եվ հիրավի, Հռոմը վաղ թև ուշ հաշիվ էր պահանջելու Տիգրանից Ասորիքի նվաճման ու Կապպադովկիայի ավերածությունների համար, որոնք նրա դաշնակիցներն էին: Նա չէր կարող, իհարկե, թույլ տալ, որ փոքրասիական իր գաղութների

թիկունքում՝ Կոմմագենում, Արևելյան Կիլիկիայում և Միջերկրա-
կան ծովի ափերին՝ վերջնականապես կազմակերպվի ու ամրանա
աշխարհակալ ու հզոր Հայաստանը, որը մշտական մի սպառնալիք
էր լինելու նրա տիրապետության համար Արևելքում:

Դժվար չէր, ուրեմն, կռահել, որ հռոմեական զորքն ու ռազ-
մատենչ հանրապետության ամրացումն ու հարեանությունը Հա-
յաստանի արևմտյան սահմաններում ավելի վտանգավոր էր լի-
նելու հայկական նորակազմ աշխարհակալության համար, քան
նրա արևելյան սահմաններում գտնվող համեմատաբար թույլ ու
անկայուն Պարթևական թագավորության հարեանությունը: Ուստի
և Տիգրանը, ինչպես իրավացի կերպով ակնարկում են հռոմեական
աղբյուրները՝ շպետք է հանդուրժեր իր թիկունքն ապահովող
Պոնտոսի խորտակումը և իր աներոջը՝ Միհրգատին, օգնություն
պետք է ուղարկած լիներ Կաբիրայի կռվից առաջ:

69 թվի գարնանը Լուկուլլոսը, առանց պատերազմ հայտա-
րարելու Տիգրանին և հակառակ հռոմեական ծերակույտի ցանկու-
թյան՝ իր անձնական նախաձեռնությամբ ու սլատասխանատվու-
թյամբ, սկսեց հայկական արշավանքը: Ինչպես հաղորդում է Սալ-
լուստիոսը¹, ամենաարագ երթերով նա անցավ Կապպադոկիայի
միջով և շտապեց գեպի Եփրատ գետը, որը բաժանում էր Հայաս-
տանին կցված հին Ծոփքը Արիոբարզանի թագավորությունից:
Այստեղ Մելիտենեի մոտ² Կապպադոկիայի թագավորը ծածկաբար
պատրաստել էր տվել ձմեռվա ընթացքում լաստանավեր³, որոնցով
Լուկուլլոսը հեշտությամբ անցավ Եփրատ գետը և գուրս եկավ
Ծոփք: Որ Լուկուլլոսը Եփրատ գետն անցել էր թաքուն ու անա-
կրնկալ կերպով՝ այդ բացի Սալլուստիոսից վկայում է նաև Մեմ-
նոնը⁴:

Հռոմեական զորքը Մելիտենից մինչև Եփրատ եկել էր, ան-
շուշտ, քարավանների հին ճանապարհով, որը մանրամասն նկարա-
գրված է Պևտինգերյան քարտեզում: Այդ ճանապարհը որոշվում է
ճշտիվ այժմյան Իզողլուի (գրվում է նաև Իզուլի) և նշանավոր հին
Տոմիսայի մոտով, որը գտնվում էր Եփրատի ձախ ափին: Համա-

¹ Տե՛ս fr. IV, II (Leipzig, 1856).

² Համեմատե Tacitus, Annales, XV, 26—27.

³ Մոմզենի ենթադրությունը, որ Տիգրանը նվաճած է եղել նաև Մելիտենը,
ինչպես վերև ասացինք, ճիշտ չէ:

⁴ Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 56: «Լուկուլլոսը,—ասում է այս վկայության մեջ Մեմ-
նոնը,—գուրս գալով Կապպադոկիա և ունենալով իբրև բարեկամ՝ նրա Արիո-
բարզան իշխանապետին՝ անակնկալ կերպով անցավ ստքով Եփրատը...»:

ձայն Ստրաբոնի վկայութեան՝ Լուկուլլոսը նվիրել էր Տոմիսա ամրոցը Կապպադովկիայի Արիոբարզան Ա թագավորին այն օգնութեան համար, որ ստացել էր նրանից պատերազմի ժամանակ¹:

Մեջբերված այս փաստական տեղեկությունները, որոնք պատմական են և միանգամայն արժանահավատ՝ լուսնային են տրված Պլուտարքոսի կողմից, որը, հավանորեն, աշխատել է սքողել այս արշավանքի գաղտագողի ու ելուզակային բնույթը, որ պատվաբեր չէր Լուկուլլոսի համար: Այս տեղեկությունների փոխարեն, որոնք հայտնի են եղել իրեն, զլխավորապես, Սալլուստիոսի պատմական երկից՝ Պլուտարքոսը տալիս է հրաշքներով լի հեքիսթական մի պատմություն, որի սկզբնաղբյուրը կարող է եղած լինել, ինչպես ենթադրում է Ռեյնարքը², Արքիաս Անտիոքացու բանաստեղծական շինծու վիպերգը:

Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունները, որ սովորաբար մեջ են բերվում պատմագիտական երկերում, ավելորդ չեմ համարում տալ թարգմանաբար, առանց կրճատումների:

«Լուկուլլոսը, — ասում է Պլուտարքոսը³, — մեծ արագութեամբ անցնելով ճանապարհը մինչև Նփրատ գետը, դտավ այդ գետը խիստ հորդացած ու պղտորված անձրևների պատճառով: Նա անհանգիստ էր, որովհետև հարկազրված էր ժամանակ վատնել ու աշխատանք գործ դնել և պետք է լաստանավեր շինել տար ու պատրաստեր նավակամուրջ: Սակայն երևկոյան գեմ ջուրը սկսեց իջնել և այնքան պակասեց գիշերվա ընթացքում, որ լուսաբացին Լուկուլլոսը դետի հունը տեսավ ցամաքած: Երբ տեղական բնակիչները տեսան գետանցքում երևացող փոքրիկ կղզյակներ և նրանց մոտ ջուրը ծանծաղած՝ նրանք ծնկաչոք երկրպագեցին՝ Լուկուլլոսին, որովհետև այդ առաջ քիչ էր պատահել, իսկ այժմ սանձահարված ու բնակացած գետը հոժարակամ անձնատուր էր լինում նրան և նյա տրամազրութեան տակ էր գնում իր գյուրին ու անարգել անցքը: Արգ՝ օգտվելով այս հաջող դեպքից՝ Լուկուլլոսը տեղափոխեց իր զորքը: Դետն անցնելու ժամանակ նրան երևաց կարևոր մի նախանշան: Այստեղ արածում էին սրաբազան երինջները պարսկական Արտեմիսի, որին բարբարոսները, որ ապրում էին Նփրատի մյուս ափին՝ ավելի էին պաշտում, քան մյուս աստվածներին: Նրանք այս երինջ-

¹ Տե՛ս Ստրաբոն, XII, 2, 1:

² Mithridate Eupator, էջ 442:

³ Տե՛ս Լուկուլ., 24, 2—8:

ներից օգտվում էին միմիայն զոհաբերությունների համար, իսկ ընդհանրապես այդ տեղերում երինջներն ապառ շրջում էին և ամեն մեկը կրում էր իր վրա խարանադրոշմ մի ջու՜, որն աստվածուհու նշանն էր: Եթե նրանցից մեկը հարկավոր լիներ՝ նրան այնքան էլ հեշտ չէր վերցնել և բավական մեծ աշխատանք էր պետք դրա համար: Երբ զորքն անցնում կր Եփրատ գետը՝ զրանցից մեկը բարձրացավ սրբապան մի ժայռի վրա, որը նվիրված էր աստվածուհուն, կանգնեց նրա դագաթին և, խոնարհեցնելով գլուխը, ինչպես այդ անում են թոկով տարվող երինջները՝ տրամագրեց ինքն իրեն Լուկուլլոսին զոհաբերման համար: Բարեհաջող գետանցի համար Լուկուլլոսը զոհաբերեց նաև Եփրատին մի ցուլ»:

Պլուտարքոսի հաղորդած այս տեղեկությունները շունեն հարկավ պատմական որևէ արժեք: Եվ, իհարկե, իզուր են նրանք մանրամասն մեջբերված պատմական նորագույն մի քանի երկերում առանց վերահիշյալ փաստական ու արժանահավատ վկայությունների հիշատակության¹:

Եփրատ գետն անցնելուց հետո հռոմեական զորքն առաջ շարժվեց Լուկուլլոսի առաջնորդությամբ և դարձյալ արագացրած երթով գնաց Մոփքի միջով դեպի Տիգրիս գետը, նպատակ ունենալով հանկարծակի բերելու Տիգրանին և անակնկալ կերպով հարձակվելու Տիգրանակերտ քաղաքի վրա: Մոփքի բնակչությունը ոչ միայն ցույց չէր տվել որևէ դիմադրություն, այլ, ըստ երևույթին, ինքը հոծարակամ հնազանդվել էր Լուկուլլոսին և, հայթայթելով հռոմեական բանակին անհրաժեշտ պարեն՝ մեծապես հեշտացրել էր նրա առաջխաղացումը դեպի Տիգրանակերտ:

Հռոմեական զորքի առաջշարժումը Մոփաց աշխարհի միջով նկարագրված է Ապպիանոսի ու Պլուտարքոսի ներքև մեջբերված վկայություններում, որոնք իրար հետ համերաշխ են և իրար լրացնում են:

1. Ապպիանոս, Միհրգատականք, 84՝

«Եփրատ գետն անցնելուց հետո՝ Լուկուլլոսն առաջ շարժվեց բարբարոսների միջով, պահանջելով նրանցից միայն այն՝ ինչ որ հարկավոր էր: Իսկ ժողովուրդն այս չէր կռվում և չէր ուզում որևէ վնաս կրել, մինչև որ Լուկուլլոսը և Տիգրանը կվերջացնեին իրար դեմ պատերազմը»:

2. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 24. 8՝

¹ Տե՛ս Աեռ, Հայոց պատմություն, Թիֆլիս, 1917, էջ 406 և այլն, նաև Դոլենս և Խաչ, Պատմություն հին հայերի, պրակ Գ. Թիֆլիս, 1910, էջ 50—51 և ուրիշ.:

«Եվ այդ օրը նա [Լուկուլլոսը] գիշերեց այստեղ [Եփրատի ձախ ափին], իսկ հետևյալ և հաջորդ օրերը նա առաջ շարժվեց Ծոփքի միջով, առանց որևէ վնաս հասցնելու բնակիչներին, որոնք հարում էին նրան և հոժարությամբ ընդունում նրա զորքը: Եվ երբ զինվորներն ուզեցին վերցնել մի բերդ, որի մեջ կարծում էին թե կան մեծ գանձեր՝ նա, ցույց տալով նրանց Տավրոսը հեռվում, ասաց. «Մենք պետք է ավելի շուտ խորտակենք այն բերդը, իսկ սրանք այստեղ կմնան հաղթողների համար»: Եվ նա, արագացնելով իր երթը և անցնելով Տիգրիս գետը՝ ներխուժեց Հայաստան»:

Ուշագրավ է, որ մի ուրիշ վկայության մեջ ևս Պլուտարքոսն առանձնապես մատնանշում է, որ բացի արաբներից և կորզվացիներից Լուկուլլոսի կողմն էր անցել նաև Ծոփաց աշխարհի բնակչությունը¹: Այս վկայություններից անհավանական չի լինի եզրակացնել, որ հոռմեական գեսպան Ապպիոս Կլավդիոսի Հայաստան եղած ժամանակ ոչ միայն Կորզուքը, այլև Ծոփքը համաձայնած է եղել օգնելու Լուկուլլոսին: Թե որքան մեծ կարևորություն ուներ սրա արշավանքի հաջողության համար հոռմեական ռազմերթի ճանապարհի վրա գտնվող այս երկու երկրների դավաճանական համագործակցությունը հոռմայեցիների հետ՝ այդ հասկանալի է ինքնրստինքյան:

Արշավող զորքի ճանապարհի ուղղությունը Եփրատ գետից մինչև Տիգրիս գետը պատմագիտական երկերում որոշված է միանգամայն բավարար ճշտությամբ: Լուկուլլոսի երթուղու այս մասը ենթադրում են այժմյան Խարբերդի դաշտի միջով ու Արզանայի վրայով դեպի Տիգրիս գետն Ամիգ-Դիարբեքիրի մոտ. ուրեմն՝ այն հին ճանապարհագծով, որն Աքեմենյան Պարսկաստանի «արքայական ճանապարհի» մի մասն էր² և համապատասխանում էր Պևտինգերյան քարտեզում նկարագրված Melitene—ad Tygrem ուղեգծին*:

Տիգրիս գետն անցնելուց հետո³ հոռմեական զորքը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը⁴, ներս էր խուժել Հայաստան: Այս կարե-

¹ Պլուտ., Լուկուլ., 29, 8:

² Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 14—15:

³ Էքհարդի կարծիքով, հոռմեական զորքը Տիգրիս գետն անցել էր, հավանորեն, այժմյան Ամիգ-Դիարբեքիրից մոտ քսան կիլոմետր հեռավորության վրա այժմյան Շաբիանի մոտ տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 87—87:

⁴ Տե՛ս Լուկուլ., 24, 8:

* «Լուկուլլոսի ճանապարհը Ծոփքի վրայով դեպի Տիգրանակերտ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 195. խմբ.:

վոր վկայութիւնը, որ բազարարաչափ ուշագրութեան չլ ատնվել, լուսաբանում է Հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան ամենամութ խնդիրներից մեկը: Պլուտարքոսը, ինչպես պարզ երևում է նրա վկայութիւններից՝ Մոփքը, որը Տիգրան Բ-ը միացրել էր Մեծ Հայաստանին, համարում է առանձին երկիր ու նրա և բուն Հայաստանի սահման է ընդունում արևմտյան Տիգրիս գետը¹: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Տիգրիս գետի ձախ կողմում գտնվող Աղձնիքը, որի մեջ էր Տիգրանակերտ քաղաքը, գտնվել է ոչ թե Մոփաց Զարիադրեսի պետութեան մեջ, ինչպես այդ կարծում են Հյուբշմանը և Մարկվարտը², այլ եղել է Արտաշեսյան Հայաստանի հարավային երկրներից մեկը: Մեր այս հետևութիւնն անուղղակի կերպով հաստատում է նաև Ապպիանոսը: Նրա ասելով՝ Տիգրանակերտ քաղաքը հիմնված է եղել այն տեղում, որտեղ «Տիգրանը առաջին անգամ իր գլխին գրել էր Հայաստանի թագը»³,

Այս վկայութիւնից ևս երևում է, որ Ապպիանոսը, ինչպես և Պլուտարքոսը՝ Աղձնիքը ու նրա մեջ գտնվող Տիգրանակերտը համարում են բաղադրամաս Արտաշեսյան Հայաստանի: Ուշագրավ է առանձնապես, բացի այդ, և այն, որ նաև ըստ հայկական ավանդութեան, որը մեջ է բերված Մար Աբասի և Խորենացու պատմական երկերում, հայերի հնազույն գաղթավայրը ցույց է տրված հենց նույն այս կողմերում՝ Հայկական Տավրոսի հարավում:

Ուրեմն՝ Մեծ Հայաստանի հարավային սահմանը Տիգրան Մեծի և նրա նախորդների ժամանակ կարող էր եղած լինել, իրապես, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը՝ Տիգրիս գետը:

Տիգրիս գետից մինչև Տիգրանակերտը (այժմյան Ֆարկինը), ուր շտապում էր հասնել հռոմեական զորքը, ընդամենը միայն մոտ 150 կիլոմետր էր⁴: Լուկուլլոսի նենգ ու խորամանկ ծրագիրը իրականանում էր, ինչպես տեսնում ենք, ամենամեծ հաջողութեամբ: Թշնամին կիպ մոտեցել էր Տիգրանակերտին, և ահավոր վտանգը կախված էր արդեն Հայաստանի գլխին, իսկ Տիգրանը գեռ ոչինչ

¹ Համեմատե *Eckhardt*, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 83:

² Տե՛ս Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անուաները», Վիեննա, 1907, էջ 77 և *Markwart*, Eranschahr, Berlin 1901, էջ 178: Համեմատե սակայն Մարկվարտի «Իշա կռահումը նրա Südarmenten und die Tigrisquellen աշխատութեան մեջ» էջ 119:

³ Ապպիանոս. Միհրդատ., 67:

⁴ Հռոմեական զորքի ճանապարհը Տիգրիս գետից մինչև Ֆարկին-Տիգրանակերտ սխալ է լուսաբանված Մոմզենի, Խալաթյանցի և մի շարք այլ երկերում, որովհետև այդ աշխատութիւններում սխալ է որոշված Տիգրանակերտի տեղը:

այդ մասին շփոթեր և ո՛չ զորք էր հավաքել և ո՛չ էլ կարող էր որևէ կերպ սպառնացող այդ վաանգը կանխել:

Հոռոմեական զորքի անակնկալ ներխուժման լուրը թվաց Տիգրանակերտում միանգամայն անհավատալի: Ապպիանոսի վկայությամբ՝ Տիգրանն այդ լուրը տարածողին համարել էր զրգռիչ ու խոտվարար:

«Տիգրանին,—վկայում է Ապպիանոսը¹,—ոչ ոք տեղեկություն չէր տվել Լուկուլլոսի ներխուժման մասին: Առաջին մարզը, որն այդ ասել էր, կախաղան էր հանվել նրա հրամանով, որովհետև նա կարծել էր, որ այդ մարզը խուճապ է գցում քաղաքներում»:

Խիստ զուսավորված ու շափագանցված ձևով լրաբերի մահապատժման մասին պատմում է Պլուտարքոսը, որի կասկածելի վկայություններն անտեղի կերպով մեջ են բերված, գլխավորապես հայկական երկերում²:

«Որովհետև,—ասում է Պլուտարքոսը,—Լուկուլլոսի ժամանման մասին առաջին լուր տվողը ոչ միայն օգուտ չըստացավ, այլև գլխատվեց Տիգրանի հրամանով, ուստի և ոչ ոք այլևս նրան չէր հաղորդում այդ մասին. և երբ պատերազմի հուրն արգեն բորբոքվել էր՝ նա նստած էր անտեղյակ: Այդ ժամանակ շողոքորթ խոսքեր էր նա լսում, որ մեծ հրամանատար կհամարվի Լուկուլլոսը, եթե կարողանա նրան դիմակայել Եփեսոսում և եթե Ասիայից իսկույն շփախչի, տևանելով նրա անհամար զորքերը»³:

Պլուտարքոսի այս վկայության մեջ հետաքրքիր է, գլխավորապես, այն, որ Տիգրանի արքունիքում, ըստ երևույթին, համոզված են եղել, որ Լուկուլլոսը դեռևս գտնվել է Եփեսոսում: Ինձ թվում է, որ վերոհիշյալ մեր նոր հետևությունը, որ Լուկուլլոսը եկել էր Հայաստան ոչ թե Պոնտոսից, ինչպես մինչև այժմ ենթադրել են, այլ Եփեսոսից՝ անուղղակի կերպով ակնարկված է նաև Պլուտարքոսի սույն հատվածում:

Լրաբերի հաղորդած տեղեկության հաստատումն առաջ բերեց Տիգրանակերտում շփոթություն ու իրարանցում: Տիգրանը, որը պատերազմի պատրաստություններ գեռ չէր տեսել՝ ստիպված եղավ մասնակի կերպով քաղաքը դատարկել և հեռանալ ապահով

¹ Տե՛ս Միհրդատ., 84:

² Տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, էջ 407 և Դոլինս և Խաչ, Պատմություն հին հայերի, պրակ Գ, էջ 51—52:

³ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 1:

մի տեղ: Որպեսզի կարողանա ժամանակ շահել՝ նա իր զորավոր-
ներից մեկին, Մեհրուժանին (=Mithrobouzanes)¹, ավելի մի փոքր
զորամաս և հրամայեց, որ նա, ինչ գնով էլ որ լինի, կանգնեցնե
գոնե ժամանակավորապես թշնամու շարժումը դեպի Տիզբարանուկերտ:

Մեհրուժանի զորամասի հռոմեական զորքի դեմ ուղարկման
մասին միանգամայն վստահելի ու արժանահավատ տեղեկություն
է հաղորդում գարձյալ Ապպիանոսը, որն, ինչպես վերև ասացինք,
իր պատմության այս մասում օգտվել էր փոքրասիական յեզոյ
աղբյուրից:

«Երբ Տիզբարանն այնուհետև,—վկայում է Ապպիանոսը՝,—
հաստատ իմացավ [Լուկուլլոսի ներխուժման մասին], նա
ուղարկեց Մեհրուժանին երկու հազար հեծելազորով, որպեսզի
նա ուշացնե Լուկուլլոսի գրոհը, իսկ Մանկայոսին հանձնա
րարեց Տիզբարանակերտի պաշտպանությունը»:

Պլուտարքոսը տալիս է նաև տեղեկություն Մեհրուժանի մահ-
վան մասին հանդուգն ու անհավասար կռվում: Սակայն թեև նրա
այս վկայությունների հիմքը պատմական է, բայց որոշ մանրա-
մասնությունները հնարովի ու անհեթեթ հերյուրանքներ են, որոնց
միջոցով նա աշխատում է ըստ իր սովորության անվանարկել
Տիզբարանին:

«Նրա [Տիզբարանի] բարեկամներից առաջինը Մեհրուժանն
էր,—պատմում է Պլուտարքոսը³,—որ համարձակություն ու-
նեցավ նրան ճշմարտությունը հայտնելու: Սակայն սրան ևս
ազատ խոսքի շնորհն օգուտ չբերեց: Սա իսկույն ուղարկվեց
Լուկուլլոսի դեմ երեք հազար հեծելազորով և բազմաթիվ
հետևազորով: Եվ նրան հրաման տրվեց բռնել զորավարին ու
բերել կենդանի, իսկ մյուսներին կոտորել: Լուկուլլոսի զորքի
մի մասն այդ ժամանակ տեղավորվում էր արգեն ճամբա-
րում, իսկ մյուս մասը դեռ ճանապարհին էր: Երբ հետա-
խույզները նրան հայտնեցին բարբարոս զորքի մոտեցման
մասին, նա վախեցավ որ նրանք, հարձակվելով իր ցրված ու

¹ Որ Պլուտարքոսի ու Ապպիանոսի վկայություններում հիշատակված Mithrobarzanes անունը պետք է կարգալ Mithrobouzanes՝ այդ համաձայն Ապպիանոսի ձեռագրերի ընթերցվածների քննության պարզարանված է Մարկ-
վարտի ուսումնասիրություններից մեկում (տե՛ս Untersuchungen zur Ges-
chichte von Eran, Philologus, Bd. 55, էջ 68—69): Ինչպես բացատրված է նույն
այդ ուսումնասիրության մեջ, Mithrobouzanes անունը համապա-
տասխանում է հայկական Մեհրուժանին:

² Տե՛ս Միհրդատ., 84:

³ Տե՛ս Լուկուլ., 25, 3—6:

չկարգավորված զորքի վրա, կառաջացնեն շփոթմունք: Ուստի և ինքը շարունակեց հարգարել ճամբարը, իսկ Սեքստիլիուս լեգատին, որն ուներ հազար վեց հարյուր հեծելազոր և մի փոքրը ավելի ծանր զինված ու թեթև զինված հետևազոր՝ ուղարկեց թշնամու դեմ և հրամայեց մոտ գնալ ու նրանց զիմադրել, մինչև որ լուր կստանա, որ իր հետ եղած զորքը տեղավորվել է արգեն ճամբարում: Արգ՝ Սեքստիլիուսն ուզում էր հենց այդպես անել, սակայն նա ենթարկվեց հարձակման Մեհրուժանի կողմից, որն անվեհեր կերպով մտավ ձեռնակովի Տեղի ունեցած ճակատամարտում Մեհրուժանը կովելիս ըսպանվեց, իսկ մյուսները, գրեթե բոլորը բացի քչերից, մևուսն փախուստի ժամանակ»:

Այս վկայության մեջ ակներև, անշուշտ, մի անհեթեթություն է Պլուտարքոսի հաղորդած սարքովի տեղեկությունը, որ իբր թե Մեհրուժանի փոքրաթիվ զորքին հրաման էր տրված կենդանի բռնել Լուկուլլոսին և ոչնչացնել հռոմեական ահագին զորաբանակը: Նա ուղարկված էր, իրապես, ինչպես տեսանք, որպեսզի ուշացնե հռոմեական զորքի առաջխաղացումը դեպի Տիգրանակերտ: Եվ բնորոշ է, որ անգամ Պլուտարքոսի այդ վկայությունը, որի անմիտ լինելը պարզ է ու անվիճելի, անվերապահ կերպով մեջ է բերված պատմագիտական երկերում¹:

Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ սուտ է, անտարակույս, նաև այն, որ իբր թե Տիգրանը, ուղարկելով Մեհրուժանին Լուկուլլոսի դեմ, ուզեցել է նրան պատժել, որովհետև նա էր երկրորդ անգամ իրեն հայտնել հռոմեական զորքի հարձակման մասին: Մեհրուժանը, ինչպես պարզել է Մարկվարտը՝ Մոփքի թագավորական տան սյրքայազներիցն էր². ուստի միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու նա էր ուղարկվել Լուկուլլոսի դեմ, որը գալիս էր Մոփքի միջով:

«Այնուհետև Տիգրանը,—պատմում է Պլուտարքոսը,— թողնելով իր հիմնած Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը՝ նահանջեց դեպի Տավրոս և սկսեց զանազան կողմերից հավաքել իր ուժերն այնտեղ: Իսկ Լուկուլլոսը, ժամանակ շտալով նրան սլատրաստվելու՝ ուղարկեց Մուրենային, որպեսզի նա զրժվարացնե ու արգելե զորքերի համակենտրոնացումը Տիգրանի մոտ, և ուղարկեց նաև Սեքստիլիուսին, որպեսզի նա

¹ Տե՛ս, օրինակ, *Reinach*, Mithridate Eupator, էջ 359, *Eckhardt*, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Killo, Bd. 10,1 էջ 90 և ուրիշ:

² Տե՛ս *Markwart*, Eranschahr, էջ 176:

ես ձղե արաբական մեծ զորամասը, որը գնում էր թաղավորի մոտ: Արդ՝ Սեքստիլիուսը անհապաղ հարձակվեց արարների վրա, որոնք բանակ էին գնում, և նրանց մեծագույն մասը կոտորեց, իսկ Մուրենան հետապնդեց Տիգրանին նեղ ու անհարթ ձորում և, օգտվելով հարմար առիթից՝ գրուհեց նրա երկայնաձգված զորքի վրա: Եվ Տիգրանը կարողացավ ինքը փախչել, թողնելով ամբողջ իր աղխը. սակայն շատերը հայերից այդտեղ սպանվեցին, իսկ մեծագույն մասը գերի բնկան»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Լուկուլլոսի վերոհիշյալ ծրագիրը, որով նա նախատեսել էր հանկարծակիի բերել Տիգրանին՝ իրագործված էր այժմ լիովին: Հռոմեական զորքը գտնվում էր արդեն Տիգրանակերտ քաղաքի մոտ բուն Հայաստանում, իսկ Տիգրանն անկարող էր հակահարված տալ թշնամուն, որովհետև նա գեռ չէր տեսել պատերազմի որևէ պատրաստութուն:

Հռոմեական աղբյուրների արհամարհական ակնարկները Տիգրանի նկատմամբ բացատրվում են, հավանորեն, նրանով, որ հռոմայեցիների զորավարը և հռոմեական ճարպիկ ու վարպետ գիպլոմատիան մեծ հաջողությամբ կարողացել էին նրան գլխահան անել ու խաբել:

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 7—8:

11. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ՄԻՀՐԳԱՏԻ ՀԵՏ

Լուկուլլոսի հանկարծակի ու սրբնթաց շարժումը դեպի Տիգրանակերտ առաջացրել էր այստեղ, ինչպես ասացինք, խուճապ ու շփոթ: Տիգրանի փախուստը քաղաքից կատարվել էր այնքան արագ ու հապճեպ, որ նա չէր կարողացել հետը վերցնել իր կանանոցն ու գանձերը:

Նահանջելով Տավրոսյան լեռներով¹, հավանորեն, այժմյան Ներջիկի ու Շենիկի վրայով² դեպի իր թագավորության կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները՝ Տիգրանակերտի պաշտպանությունը Տիգրանը հանձնարարել էր Մանկայոս զորավարին: Սա պետք է դիմադրեր ու պահեր քաղաքը, մինչև որ ինքը զանազան կողմերից կհավաքեր իր զորքերը և կգար նրան օգնության:

Լուկուլլոսի հանկարծակի հարձակումը և Տիգրանակերտ գալը տեղի էր ունեցել, իմ կարծիքով, ոչ թե 69 թվի ամառը, ինչպես ենթադրում է Ռեյնաքը³, այլ 69 թվի գարնանը: Ի նկատի ունենալով ընդհանուր տարածությունը, որ Սփրատ գետից մինչև Տիգրանակերտ-Ֆարկինը մոտ 300 կիլոմետր է, պետք է ենթադրել, որ հռոմեական զորքը, Սփրատ գետն անցնելուց հետո (69 թվի գարնանը)՝ արագացրած երթով կարող էր հասած լինել Տիգրանակերտ առ առավելն Երկու շաբաթվա ընթացքում, ոչ ուշ քան մայիս ամսին:

Հավանական է, ուրեմն, որ հռոմայեցիները Տիգրանակերտը պաշարել էին արդեն 69 թվի գարնանը: Քաղաքի պաշարման

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 7:

² Տիգրանակերտից Տարոն ու այնտեղից Արտաշատ տանող մեծ ճանապարհը, որ մանրամասն նկարագրված է հռոմեական հին աշխարհագրատեղում, քննված է ու լուսարանված իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ, էջ 85—114:

³ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 359:

նախապատրաստությունները Լուկուլլոսը հանձնարարել էր Սեքստիլիոսին, որը, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը¹։

«Շրջափակելով Տիգրանակերտում Մանկայոսին՝ խսկույն գրավել էր թագավորական պալատը՝ որը գտնվում էր քաղաքի պարիսպներից դուրս, իսկ քաղաքը և միջնաբերդը պատել էր պատնեշով ու փոսով, պատրաստել էր մեքենաներ և պարսպի տակ փորել էր տվել ականներ»։

Բերդապահ զորքը քաղկացած էր, գլխավորապես, հույներից և կիլիկեցիներից։ Ըստ երևույթին, այս զորքը կազմված էր Տիգրանակերտի քաղաքացիական իրավունքներ ստացած նորաբնակներից, որոնց այստեղ էր գաղթեցրել Տիգրանը Կիլիկիայից ու Կապսպաղովկիայից։

Հոռմայեցիների բոլոր ջանքերը գրավելու քաղաքը գրոհով և պատերազմական մեքենաների օգնությամբ, մնացին ապարդյուն ու անհետևանք։

Մանկայոսի² առաջնորդությամբ բերդապահ զորքը համառ ու տոկուն կերպով դիմադրում էր հոռմայեցիներին, թափելով նրանց գլխին նետերի տարափ։ Իսկ պաշարման մեքենաների վրա պաշարվածները վերևից ածում էին այրվող նավթ, որը ոչնչացնում էր մեքենաները³։

Այսպիսով, ամիսներ շարունակ Տիգրանակերտը մնաց կանգուն ու անպարտելի մինչև Տիգրանի վերագարծը նոր կազմված զորաբանակով։

Ուշադրավ է ու հետաքրքիր, որ Պլուտարքոսը ավելորդ է համարել մատնանշել հոռմեական զորքի սկզբնական այս անհաջողությունը։ Նա ոչինչ չէ հաղորդում նաև հայկական հեծելազորի հաջող ու հաղթական այն գրոհի մասին, որ հանգամանորեն հիշատակված է եղել փոքրասիական շեզոք աղբյուրներում, որոնցից լայնորեն օգտվել էին Մեմնոնը և Ապպիանոսը։

Այդ արժանահավատ աղբյուրներից հայտնի է, որ Տիգրանակերտի պաշարման սկզբներում Տիգրանն այստեղ ուղարկել էր մի քանի հեծելազունդ, որին հանձնարարել էր պաշարված քաղաքից

¹ Միհրդատականք, 84։

² Մանկայոս անունը համապատասխանում է ըստ Ադոնցի հայկական Մամիկոն անվան և, որովհետև այդ անունը հանդիպում է Մամիկոնյանների տոհմում և սրանց նախահոր անունն է, ուստի և Ադոնցը կարծում է, որ Մանկայոս-Մամիկոն, հավանորեն հայ զորավար էր Մամիկոնյանների տոհմից, տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 411 և 415։

³ Կասսիուս Դիոն, գք. 36, գլ. 1 b (հրատ. Boissevain-ի)։

ազատել իր կանանոցն ու մեծագին դանձերը: Մեմնոնի ու Ապպիանոսի մոտ պահպանված այդ տեղեկությունը, որ անտես են արել հռոմեական աղբյուրները՝ թարգմանաբար մեջ եմ բերում առանց կրճատումների:

1. Մեմնոն, 56՝

«Երբ Հայաստանը շատ կողմերից այսպես պաշարված էր՝ Տիգրանը մարդ ուղարկեց և իր մոտ հրավիրեց Միհրդատին. նա նույնպես զորք ուղարկեց Տիգրանակերտ քաղաքը, որի մեջ գտնվում էր նրա կանանոցը: Սրանք գալով այնտեղ և կտրելով նետաձգությամբ հռոմեական ճամբարից դուրս գալու ճանապարհը՝ դուրս բերին գիշերով նախապես Տիգրանի կանանոցն ու թանկագին ամենարժեքավոր իրերը: Իսկ լուսաբացին հռոմայեցիները և նրանց հետ նաև թրակիացիները արիաբար կռվեցին, շատերին հայերից սպանեցին և կենդանի բռնվածներից շատերին էլ գերի վերցրին: Սակայն այն, ինչ որ նախապես ուղարկված էր՝ փրկվեց ու հանձնվեց Տիգրանին»:

2. Ապպիանոս, Միհրդատականք, 85՝

«Սեքստիլիոսը զբաղված էր հենց այս գործերով [Տիգրանակերտի պաշարմամբ], իսկ Տիգրանը, հավաքելով մոտ երկու հարյուր հիսուն հազար հետևազոր և մոտ հիսուն հազար հեծելազոր՝ ուղարկեց նախ նրանցից մոտ վեց հազար հոգի Տիգրանակերտ: Սրանք բռնի կերպով հռոմայեցիների միջով անցան, գնացին դեպի միջնաբերդը, դուրս բերին այնտեղից թագավորի կանանց և վերադարձան: Իսկ զորքի մյուս մասով Լուկուլլոսի վրա հարձակվեց ինքը Տիգրանը: Եվ այդ ժամանակ նրա մոտ եկավ առաջին անգամ տեսության Միհրդատը և խորհուրդ տվեց, որ նա հռոմայեցիների հետ կռվի շքունվի, այլ միայն հեծելազորով ասպատակե ու ավերե երկիրը և աշխատի, եթե կարելի է, նրանց սովածության մատնել. այնպես, ինչպես և իրեն Լուկուլլոսն առանց կռվի ուժասպառ էր արել Կիզիկոսի մոտ և ոչնչացրել էր զորքը»:

Մեմնոնը և Ապպիանոսը, ինչպես տեսնում ենք, համերաշխ ու միաբան վկայում են, որ Տիգրանի ուղարկած զորամասը հաջողությամբ կատարել էր նրա հանձնարարությունը և, սլատոելով Տիգրանակերտը պաշարող հռոմեական զորաշղթան՝ դուրս էր բերել այնտեղից թագավորի կանանոցը և գանձերը: Հ. Աստուրյանը կար-

ծում է սխալմամբ, որ այս դեպքը տեղի էր ունեցել Մոփրում, որ հռոմայեցիները պաշարել էին Բնաբեղ բերդը¹։

Հայկական հեծելազորի այդ մեծ հաջողությունը չէ հիշատակել Պլուտարքոսը, հավանորեն, այն պատճառով, որ նա, ինչպես մատնանշել է Ռեյնաքը², անպատվաբեր է համարել այդ դեպքը Լուկուլլոսի համար։

Վերոհիշյալ վկայություններից երկրորդի մեջ հայկական զորամասի գիշերային գրոհը Ապպիանոսը դնում է Տիգրանի հակահարձակման ժամանակ 69 թվի աշնանը։ Սակայն էքհարդը, հիմնվելով Մեմնոնի հաղորդած ավելի ստույգ տեղեկության վրա՝ ենթադրում է, որ այդ գրոհը տեղի է ունեցել Տիգրանակերտից Տիգրանի հեռանալուց անմիջապես հետո, ուրեմն՝ 69 թվի դարնանը։ Եքհարդը միանգամայն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ Տիգրանակերտ ներս մտնելը համեմատաբար հեշտ կարող էր լինել և հնարավոր քաղաքի պաշարման սկզբում, երբ դեռևս չէին ավարտվել նրա շրջափակման աշխատանքները³։

Վերոհիշյալ վկայություններում առանձնապես ուշադրավ է նաև այն, որ թե Մեմնոնը և թե Ապպիանոսը, հենվելով պարզապես փոքրասիական շեղոք սկզբնաղբյուրների վրա՝ հաղորդում են, որ Միհրդատը հրավիրված է եղել Տիգրանի մոտ ոչ թե Լուկուլլոսի Հայաստան արշավելուց առաջ, ինչպես ենթադրել են, համաձայն Պլուտարքոսի սխալ տեղեկության, բոլոր օտար և հայ պատմագետները, այլ պատերազմը սկսվելուց հետո, երբ Տիգրանը, հեռանալով իր պետության ներքին նահանգները՝ սկսել էր նախապատրաստվել պատերազմի, այսինքն 69 թվի դարնանը և կամ ամառը։

Ապպիանոսը, ինչպես վերև տեսանք (վկ. 2), պարզ ու որոշ վկայում է, որ Միհրդատն առաջին անգամ տեսության էր եկել Տիգրանի մոտ սրա Լուկուլլոսի վրա հարձակվելուց առաջ։ Նմանապես և Մեմնոնի վերոհիշյալ հատվածում (վկ. 1) Միհրդատի հրավիրումը Տիգրանի մոտ ցույց է տրված դարձյալ Տիգրանակերտի պաշարումից անմիջապես հետո, թեև նրա մոտ այդ տեսակցության մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդված նաև նախորդ 55-րդ գլխում։

¹ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, Վենետիկ, 1912, 1, 53։

² Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 360, ծան. 1։

³ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, 1, էջ 92։

Չնայած սակայն Մեմնոնի ու Ասպիանոսի միանգամայն անբանահավատ այս վկայություններին՝ բոլոր պատմագետները, ինչպես ասացինք, գերադասություն են տվել Պլուտարքոսի տեղեկություններին: Նրանք ուշադրության չեն առել, որ Պլուտարքոսը և կամ նրա սկզբնաղբյուրը դիտավորյալ կերպով խարդախել են պատմական իրական եղելությունը, որպեսզի թաքցնեն Լուկուլլոսի արշավանքի նենգ ու անիրավ բնույթը և ցույց տան, որ Տիգրանն ու Միհրդատը, դեռ Լուկուլլոսի արշավանքը չսկսված՝ իրար հետ գաղտնի բանակցություններ էին վարել և իրենք հենց նախապատրաստել էին ու սկիզբ դրել պատերազմական գործողությունների:

Որ Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցության մասին մեր նոր բացատրությունը միանգամայն ստույգ է՝ այդ սյարզ ցույց է տալիս նաև ներքև մեջբերված Մեմնոնի մի այլ կարևոր ցուցումը, որը՝ բավարարաչափ՝ քննված ու օգտագործված չէ եղել պատմագիտական նախորդ երկերում:

«Միհրդատը, — պատմում է Մեմնոնը՝ — մնալով մեկ տարի ու ութն ամիս Հայաստանի կողմերում՝ դեռևս չէր ներկայացել և չէր տեսնվել Տիգրանի հետ: Եվ երբ Տիգրանը խնդրեց, որ Միհրդատը իրեն տեսության գա՝ նա նրան ընդունեց շքով և արժանի համարեց ինազավորավայել պատիվների: Մոտ երեք օր նա գաղտնի խորհրդակցություն ունեցավ Միհրդատի հետ և ապա բարեկամաբար նրան սյարզեց փարթամ զգեստներ, ավեց աասը հազար հեծելազոր և ուղարկեց Պոնտոս»:

Մեմնոնի այս վկայության համաձայն Տիգրանի տեսակցությունը Միհրդատի հետ տեղ է ունեցել վերջինիս Հայաստան գալուց քսան ամիս հետո: Արդ՝ վերև մենք տեսանք, որ Միհրդատը Հայաստան եկել էր 71 թվի աշնանը², ուրեմն՝ նրա տեսակցությունը Տիգրանի հետ, համաձայն Մեմնոնի այդ վկայության, պետք է տեղի ունեցած լիներ ոչ թե պատերազմից առաջ, այլ պատերազմը սկսվելուց հետո՝ 69 թվի դարնան վերջերին կամ ամառվա ամիսներին, ինչպես վերև մենք մտանանշել ենք:

Որ Տիգրանը միայն այժմ, մոտ երկու տարուց հետո միայն, թագավորական շքով ընդունեց Միհրդատին, այդ միանգամայն հասկանալի է, որովհետև Լուկուլլոսի անսպասելի արշավանքից և պատերազմը սկսվելուց հետո Տիգրանի զգուշավոր ու զուսպ դիրքը

¹ Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 55:

² Համեմատե նաև *Reinach*, *Mithridate Eupator*, էջ 348:

Հոռմի հանդեպ, ինչպես և նրա շեղութիւնը, որով նա մտածում էր պատերազմից խուսափել՝ կորցնում էին այլևս իրենց խմաստը: Եվ բնական է, որ նա միայն այժմ, հասկացած լինելով իր քաղաքական սխալը՝ կարիք ունէր Միհրդատի օգնութեան ու գործակցութեան:

Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցութեան ժամանակ տեղի ունեցած զրուցի մասին Պլուտարքոսը տալիս է դարձյալ խիստ գունավորված ու կասկածելի տեղեկութիւններ:

«Արդ՝ գաղտնի զրուցի ժամանակ,—ասում է Պլուտարքոսը,—որ ունեցան [Տիգրանն ու Միհրդատը]՝ նրանք կասկածանքներ իրար հայտնեցին ի վնաս բարեկամների և սրանց համարեցին գծտութիւնների պատճառ: Դրանցից մեկն էր և Մետրոդորոս Սկեփոսացին, որն անհաճելի շէր իբրև խոսող և բազմակողմանի էր իբրև գիտնական: Մետրոդորոսի բարեկամութիւնը Միհրդատի հետ այնքան սերտ էր, որ նա անվանվում էր թաղավորի հայր: Ինչպես պատմում են, սա Միհրդատի կողմից ուղարկված էր Տիգրանի մոտ հոռմայեցիների դեմ օգնութիւն խնդրելու: Եվ Տիգրանը նրան հարցրել էր. «Իսկ դու ինքդ, ո՞վ Մետրոդորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այդ մասին»: Իսկ նա, կամ Տիգրանին օղտա՛լար լինելու համար և կամ շցանկանալով, որ Միհրդատը իրկվի՛ ասել էր.—«Իբրև դեսպան՝ խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իբրև խորհրդատու՝ խորհուրդ չեմ տալիս»: Տիգրանն այս պատմեց Միհրդատին և մեղադրեց նրան, շմտածելով որ դրանով վրտանգի է ենթարկվում Մետրոդորոսը: Եվ սա իսկույն եկե՛ս սպանվեց, իսկ Տիգրանը զղջաց. բայց մտածեց, որ ինքը չէ միայն պատճառ Մետրոդորոսի դժբախտութեան, այլ այդ բանի խթան է հանդիսացել նաև Միհրդատի ատելութիւնը նրա նկատմամբ: Վաղուց ի վեր, իրոք, Միհրդատը նրան թշնամացել էր և այդ ակներև եղավ, երբ բռնագրավեցին Միհրդատի գաղտնի գրութիւնները, որոնց մեջ էր նաև Մետրոդորոսի սպանման կարգադրութիւնը: Սրա դիակը Տիգրանը մեծ շքով թաղել տվեց. նա ոչ մի ծախս չխնայեց մեռածի համար, որին կենդանութեան ժամանակ ինքը մատնել էր»¹:

Պլուտարքոսի ընդարձակ այս վկայութեան մեջ, որը գրված է Տիգրանին վարկաբեկելու հստուկ նպատակով, սարքովի է ու

¹ Տե՛ս Պլուտ., Կուկուլ., 22, 2—6:

սուտ, իմ կարծիքով, նախ և առաջ, Մետրոդորոսի սպանութեան վերաբերյալ տեղեկութիւնը: Ստրաբոնի մի այլ վկայութիւնից, որ ներքե մեջ ենք բերելու, պարզ երևում է, որ Մետրոդորոսը վախճանվել էր 71 թվին: Ուրեմն՝ շատ պարզ է, որ նա չէր կարող սպանված լինել Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցութիւնից հետո՝ 69 թվին (նախքան մեր թվ.):

Ստրաբոնի վկայութիւնը թարգմանաբար մեջ եմ բերում ամբողջութեամբ:

«Եւ [Սկևիսացի էր] բացի նրանից [Դեմետրիոսից],—ասում է Ստրաբոնը¹,—Մետրոդորոսը, որը փիլիսոփա էր և անցել էր քաղաքական կյանքի ասպարեզ: Լինելով իր գրքովածրներում առավելապես ճարտասան՝ նա գործ էր ածում ինչ որ անսովոր նոր ոճ և զարմանք էր պատճառում շատերին: Շրեկ հարսանիքի մեծամուլութեան պատճառով, որ տեղի էր ունեցել Քաղկեդոնում՝ նա աղքատ էր և համարվում էր քաղկեդոնացի: Ծառայութեան մտնելով Միհրդատ Եվպատորի մոտ՝ նա իր կնոջ հետ գնաց նրա մոտ Պոնտոս, առանձնապես հարգված էր այստեղ և պաշտոն էր ստացել դատարանում, որի վճար դեմ դատապարտվածն իրավունք չունէր վերադառնալու իր ծառայութեան գանգատ տալու թագավորին: Սակայն նրա բախտախորութիւնը հարատև չեղավ, այլ նա՝ գրգռելով իր վեճ անտրդար մարդկանց թշնամութիւնը՝ թագավորի մոտից հեռուցվել և գնաց իբրև դեսպան Տիգրան արմենի մոտ: Իսկ սա դժկամութեամբ ետ ուղարկեց նրան Եվպատորի մոտ, որն արդեն փախչում էր հայրենի երկրից: Մետրոդորոսը աննապարհին մահացել էր՝ կամ թագավորի հրամանով և կամ հիվանդութիւնից: Հաղորդում են թե՛ այս և թե՛ մյուս տեղեկութիւնը»:

Ստրաբոնը, ինչպես տեսնում ենք, պարզ վկայում է, որ Մետրոդորոսը վախճանվել էր Տիգրանի մոտից Պոնտոս վերադառնալիս, երբ Միհրդատն արդեն փախչում էր հայրենի երկրից, այսինքն՝ 71 թվին: Ուրեմն՝ միանգամայն սխալ են Ռեյնաքի, էքհարդի և այլ պատմագետների պնդումները², որոնք՝ հավատ ընծայելով Պլուտարքոսին՝ Մետրոդորոսի սպանութիւնը ենթադրել

¹ XIII, 1, 55.

² Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 357, Eckhardt, Die armentischen Feldzüge des Lukullus, Bd. X, 1, էջ 89 և ուրիշ:

Են Տիգրանի ու Միհրդատի հանդիպումից հետո, որը տեղի էր ունեցել 69 թվին (նախք. մեր թ.):

Պլուտարքոսի ու Ստրաբոնի մոտ ըստ իս կասկածելի են և անհավաստի նաև նրանց վկայությունները Մետրոդորոսի ըսպանության մասին: Այդ տեղեկությունները, որ վերև մեջ բերված վկայություններում խիստ հակասական են՝ բխում են, ըստ երեվույթին, հակամիհրդատյան աղբյուրներից և հնարված են, հավանորեն, Միհրդատին վարկաբեկելու և անարգելու համար: Ինձ թվում է, որ ավելի հավանական կարելի է համարել Ստրաբոնի ձեռքի տակ եղած մյուս աղբյուրների տեղեկությունը, որոնք ոչինչ չգիտեն Մետրոդորոսի սպանության մասին և վկայում են, որ նա մահացել էր հիվանդությունից¹:

Ուշագրավ է նաև, որ Պլուտարքոսի և Մեմնոնի վկայություններն իրար չեն համապատասխանում նույնպես մի այլ կարևոր կետում: Մեմնոնը մատնանշում է, որ երեք օր տևող խորհրդակցությունից հետո Միհրդատը, ստանալով Տիգրանից տասը հազար հեծելազոր՝ գնաց Պոնտոս, իսկ Պլուտարքոսն այդ տեղեկությունը չունի: Սակայն նա մի այլ հատվածում, որ ներքև մեջ ենք բերում, հաղորդում է, որ խորհրդակցությունից հետո Տիգրանը և Միհրդատը մտադիր էին Կիլիկիայի ու Լիկաոնիայի վրայով ներխուժել հռոմեական Փոքր Ասիա:

«Երբ Լուկուլլոսն իմացավ,—սլատմում է Պլուտարքոսը,—որ Միհրդատը և Տիգրանը դեռ նոր են տեղափոխելու իրենց զորքերը Լիկաոնիա և Կիլիկիա, որպեսզի իրենք նախապես ներխուժեն Ասիա՝ նա զարմացավ, որ Տիգրան արմենը, որը մտադրություն էր ունեցել հարձակվելու հռոմայեցիների վրա՝ Միհրդատին պատերազմի համար չէր օգտագործել, երբ նա դեռ հզոր էր, և չէր միացրել իր ուժերը նրա մեծ ուժերի հետ, այլ թույլ էր տվել, որ դրանք պարտվեն ու ջախջախվեն. իսկ այժմ, երբ այդ ուժերն անկարելի է արդեն վերականգնել՝ նա պատերազմը սկսել է շնչին հույսերով, մատնելով իրեն կորստյան»²:

Պլուտարքոսի այս տեղեկությունը, որը ստույգ ու արժանահավատ է համարվել պատմագիտական բոլոր հին ու նոր երկե-

¹ Թեյնարթ, հիմնվելով ըստ երևույթին, ինչ որ աղբյուրի վրա, որ ինձ անծանոթ է, ենթադրում է, որ Մետրոդորոսն իրեն թունավորել ու հանկարծամահ էր եղել, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 357:

² Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 23. 6:

քում¹, ոչ միայն անհավանական է, այլ պարզապես սխալ է: Տիգրանը, ինչպես վերև տեսանք, ոչ միայն չէր նախապատրաստվել պատերազմի, այլև չէր սպասում, որ Հռոմը պատերազմ է սկսելու նրա դեմ: Շատ պարզ է, բացի այդ, որ Տիգրանը և Միհրդատը, որոնց հանգիստումը և խորհրդակցությունը տեղի էին ունեցել Լուկուլլոսի արշավանքից ու Տիգրանակերտի պաշարումից հետո՝ էին կարող այդ արշավանքից առաջ ծրագրած լինել նախահարձակ լինելու և ներխուժելու հռոմեական Փոքր Ասիա:

Պլուտարքոսը կամ այն աղբյուրները, որոնցից նա օգտվել էր՝ ցանկացել են, ըստ երևույթին, սարքովի այս տեղեկության միջոցով պատերազմի պատասխանատվությունը դնել Տիգրանի ու Միհրդատի վրա և ուզեցել են, հավանորեն, արդարացնել Լուկուլլոսի նենգ հարձակումը Հայաստանի վրա, որ նա սկսել էր հանկարծակի ու գաղտնաբար և առանց պատերազմ հայտարարելու:

¹ *Տե՛ս* *Моммсен*, Римская история, т. III, էջ 56, *Reinach*, Mithridate Eurator, էջ 358, *Халатьянц*, Очерк истории Армении, էջ 191 և ուրիշ:

12. ՄԵՐ ՀԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՄՈՏ

Տիգրանակերտ քաղաքը, որը պաշարված էր 69 թվի գարնանը՝ ամիսներ շարունակ դիմացավ պաշարմանը և համառորեն դիմադրեց հռոմայեցիներին, սպասելով որ իրեն օգնության կգա Տիգրանի նոր կազմակերպված զորաբանակը: Իսկ այդ ժամանակ Տիգրանը հետզհետե իր զորքերը հավաքեց զանազան շրջաններից, նաև իրեն ստորադրված վասսալական թագավորություններից և իշխաններից: Նրան օգնության եկան, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը¹, Ատրպատականի ու Ադիաբենի թագավորները, նաև զորամասեր Աղվանքից, Վրաստանից, Արարիայից և ուրիշ երկրներից:

69 թվի աշնանը Տիգրանը և նրա զորաբանակը ճանապարհ ընկան և Տավրոսյան լեռներով իջան հարավ՝ ապաստելու պաշարված Տիգրանակերտը: Տիգրանի այս ճանապարհը էքհարդրենթադրում է Մշո դաշտից դեպի այժմյան Ներջիկ և այնտեղից դեպի ձախ շեղելով՝ Բատման-սուի ձախ կողմով մինչև Ֆարկին-սուի և Բատման-սուի գետախառնուրդը²: Հենց նույն այս ժամանակ Տիգրանի մոտ եկան, ինչպես վկայում են Մեմնոնը և Պլուտարքոսը, Միհրդատի ուղարկած պատգամավորությունը և նրա հմուտ ու փորձված զորավար Տաքսիլեսը: Սրանք նախազգուշացրին Տիգրանին, որ նա խուսափի վճռական պատերազմից, որովհետև հռոմեական մշտական ու մարդված զորքը գրեթե անպարտելի է: Նրանք խորհուրդ տվին, որ նա արգելե, ըստ կարելույն, հռոմեական զորքի պարենավորումը և նրանց մատնի սովածություն³:

¹ Տէ՛ս Լուկու., 26, 6:

² Տե՛ս Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd X, Heft 1, էջ 94:

³ Այսպիսինոսի վկայությունը, որ Միհրդատն ինքն էլ էր մասնակցել Տիգրանակերտի ճակատամարտին և որ ինքն էր տվել այդ խորհուրդը (տե՛ս Միհրդատականք, 85)՝ չէ համապատասխանում Պլուտարքոսի և Մեմնոնի վկայություններին (տե՛ս Պլատ., Լուկ., 29, 1 և Մեմն., 58), ուստի և համարվում է անհավանական:

Տիգրանին դժվար էր, սակայն, հետևել այդ խորհուրդներին, որնվհետև նա, ըստ երևույթին, չէր ուզում և չէր կարող, երկարացնելով պատերազմը՝ զոհ բերել Տիգրանակերտ քաղաքը, որը կարիք ուներ շտապ ու անհապաղ օգնութեան:

Ինչպես վերև տեսանք, հելլենիստական այս նոր քաղաքի կառուցման վրա, որ կուլտուրական մեծ ու հոյակապ մի գործ էր՝ ծախսված էին ու գործադրված հսկայական միջոցներ ու աշխատանք: Այս քաղաքը, համաձայն Տիգրանի ծրագրի, լինելու էր նրա պետութեան լուսատու կենտրոնը և հետզհետե հեղաշրջելու և նորոգելու էր նրա հայրենի երկրի հետամնաց նահապետական կյանքը: Տիգրանակերտը, ինչպես ասացինք, նպաստելու էր նաև առևտրի ու արդյունադործության զարգացմանը Հայաստանում և օժանդակելու էր նույնպես հելլենիստական քաղաքակրթության և հելլենական արվեստի ու գիտության տարածմանը: Պարզ է, ուրեմն, ու հասկանալի, թե ինչու Տիգրանը շհետևեց Միհրդատի ու նրա զորավորի խորհրդին և, օգնութեան շտապելով Տիգրանակերտին, ուզեց դադարեցնել նրա պաշարումը:

Ուշադրավ է, որ կուկուլոսն ինքը ևս, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, պաշարելով Տիգրանակերտը՝ հասկացել ու նախատեսել էր, որ Տիգրանը չէ կարող այդ հանդուրժել և անպայման զալու է և ճակատամարտ է տալու իր նոր մայրաքաղաքը փրկելու համար:

69 թվի հսկումներ ամսի սկզբներին Տիգրանի զորաբանակը մտտեցավ Տիգրանակերտին և ընդհարումը հոռոմայեցիների հետ դառավ անխուսափելի:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել, ինչպես երևում է սկյրնաղբյուրների վկայութեաններից՝ նիկեփորիոն գետի մոտ, որից մոտավորապես 750 մետր հեռավորության վրա գտնվում էր մի ցած բլրակ: Պլուտարքոսը վկայում է, որ պաշարված տիգրանակերտցիները տեսել և ցույց էին տվել հոռոմայեցիներին ռազմազաշտի տեղը, ուր բանակել էին Տիգրանի զորքերը:

Հիմնվելով սկյրնաղբյուրների և, գլխավորապես, Պլուտարքոսի նկարագրության ու ցուցումների վրա՝ ճակատամարտի տեղը Ֆարկինի մոտ ենթադրաբար որոշել է գերմանական գիտնական Բելքը, որի հողվածից² ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել մի քանի հատվածներ:

¹ Տե՛ս կուկուլ., 26, 4:

² Տե՛ս Zeitschrift für Ethnologie, 1899, էջ 272 և այլն:

«Ֆարկին-սուի լայնանիստ ձորադաշտից հանդարտ ցած իջնելով դեպի հարավ-արևելք,—ասում է Բելքը, —մոտ քսան կիլոմետր անցնելուց հետո՝ հասնում ենք մի մեծ դաշտ, ջրառատ Բատման-սուի գետադաշտը, որը հյուսիսում սկսվում է մեր գտնված տեղից մոտ 20 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող մեծ կամուրջի տակից և շարունակվում է այնուհետև 12—15 կիլոմետր դեպի հարավ, և ապա վերջանում է Դաշտի լայնությունը տարբեր տեղերում մեկից մինչև երկու կիլոմետր է.....: Սա կատարյալ մի հարթավայր է ասանց որևէ ելեէջների և այնքան ընդարձակ, որ կարող է իր բանակատեղ ծառայել ամենաստվար զորքի: Իսկ գետը... որը սլետք է անցնել Լուկուլոսը՝ Բատման-սուն էր, որը 30, 40 և կամ 50 մետր լայնությամբ, հանդարտ ու անաղմուկ, սակայն սրընթաց՝ հոսում և թափում էր իր հորդառատ ջրերը ավելի փոքր Դիարբեքի գետի մեջ... Ուղիղ [Բատման-սուի] դեմը... գտնվում է մի մեծ սարահարթ, որը գրեթե գահավիժորեն իջնում է արևմտյան ուղղությամբ դեպի Բատման-սուն, որը սարահարթի ստորոտից հեռու է գտնվում մոտ 5—6 կիլոմետր, իսկ հարավ-արևմտյան ուղղությամբ ցածրանում է, ընդհակառակը, աստիճանաբար դեպի գետը...: Այստեղ հենց, այս մեղմ սարալանջի վրա, բանակել էր Տիգրանի մեծ զորքը, որը 150—200 մետր համեմատական բարձրություն ունեցող այս կետից կարող էր տեսնել Տիգրանակերտը և պաշարող զորքի վրանները: Նմանապես և պաշարվածները կարող էին սրանց տեսնել, որովհետև այնտեղից պարզ տեսնվում է ամբողջ տարածությունը՝ սարահարթը, մեղմ սարալանջը, Բատման-սուն և հարթավայրը»:

Բելքի այս բացատրության համաձայն, որ ընդունելի է համարվում, Տիգրանակերտի ճակատամարտի տեղը ենթադրվում է, ուրեմն, Ֆարկին քաղաքի հարավ-արևելյան շրջանում, այժմյան Ֆարկին-սուի և Բատման-սուի միավորման մոտ գտնվող ձորադաշտում: Որ ճակատամարտը տեղի էր ունեցել, իրոք, այժմյան Ֆարկին-սուի մոտ՝ այդ միանգամայն անկասկածելի է, որովհետև դասական հեղինակների մոտ այդ գետն անվանվում է Նիկեփորիոն կամ Նիկեփորիոս, այսինքն՝ «Հաղթաբեր», իսկ այդ անունը, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը¹, նա ստացել էր Լուկուլոսի հաղթության պատճառով:

¹ *St'u Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien, 1930, էջ 132.

Երբ հայկական զորքն արդեն Տիգրանակերտի մոտ էր դանվում՝ Լուկուլլոսն անհրաժեշտ համարեց, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը¹, գումարել ուղղմական խորհուրդ: Խորհրդակցության ժամանակ ժողովականներից ոմանք առաջարկեցին վերացնել քաղաքի պաշարումը և բոլոր ուժերով գնալ թշնամու դեմ: Իսկ ոմանք, վտանգավոր համարելով Տիգրանակերտի քաղաքապահ զորքի ներկայությունն իրենց թիկունքում՝ խորհուրդ տվին մնալ Տիգրանակերտի մոտ և ընդունել ճակատամարտը նրա պարիսպների տակ:

Պլուտարքոսի ասելով՝ Լուկուլլոսն այդ կարծիքներն ընդունելի չհամարեց և ինքը վճռեց զորքի մի մասով շարունակել Տիգրանակերտի պաշարումը, իսկ մյուս մասով արշավել Տիգրանի դեմ: Տիգրանակերտի առջև նա թողեց 6000 զորք, նաև իր զորապետներից Մուրենային, իսկ մնացած բանակով, որը բաղկացած էր ըստ Պլուտարքոսի 10.000 հեռեազորից, 3000 հեծելազորից և 1000 թեթևազեններից, ինքը գնաց Տիգրանի դեմ:

Պլուտարքոսի այս թվերը և, ընդհանրապես, հնագույն աղբյուրների համապատասխան նաև մյուս վկայությունները հոռմեական ու հայկական զորքերի թվի մասին՝ կարոտ են, ինչպես իրավամբ մատնանշվում է նորագույն ուսումնասիրություններում, ուշադիր ու մանրազնին քննության ու ճշտման: Ամենակարևորն այդ վկայություններից, որ մեծ չափով իրար հակասում են, մեջ ենք բերում ներքև մանրամասն կերպով:

Ա. Հայաստան արշավող հռոմեական զորքի թիվը.

1. Պլուտարքոս (Lucullus, 24, 1)¹
12.000 հեռեակ և մոտ 3000 ձիավոր:
2. Եվարոպիուս (Breviarium, VI, 9, 1)²
18.000 ուղմիկ (milites):
3. Ապպիանոս (Mithrid., 84)³
Երկու ընտիր լեգեոն և 500 ձիավոր:

Բ. Հռոմեական զորքի թիվը Տիգրանակերտի կռվում.

1. Պլուտարքոս (Lucullus, 28, 2)⁴
24 վաշտ (cohors)⁵ ոչ ավելի քան 10.000 ծանրազեն, ամբողջ հեծելազորը, այսինքն՝ 3000 ձիավոր և 1000 պարսավոր ու աղեղնավոր:
2. Փրոնտինուս (Strateg. II, 1, 14)⁶
15.000 զինվոր (armati):

¹ Տե՛ս Լուկուլ., 27, 1:

Գ. Հայ զորքի թիվը Տիգրանակերտի կռվում.

1. Պլուտարքոս (Lucullus, 26, 9)¹

20.000 աղեղնավոր և պարսավոր 55.000 ձիավոր, որոնցից 17.000 զրահավոր, 150.000 ծանրազեն հետևակ, 35.000 կամուրջ ու ճանապարհ շինող և այլ աշխատավորներ:

2. Ապպիանոս (Mithr., 85)²

250.000 հետևակ և 50.000 ձիավոր:

3. Եվտրոպիոս (Breviarium, VI, 9, 1)³

7.500 ձիավոր զրահավոր և 100.000 հետևակ:

4. Մեմնոն, գլ. 57⁴

80.000 զորք:

5. Փլեգոն¹ (Olympiades, fr. 12, Müller, Fr. H. Gr. III. 606)⁵

30. 000 ձիավոր և 40. 000 հետևակ:

Պատմագիտական ուսումնասիրություններից շատերում² վրստահելի ու արժանահավատ են համարել, գլխավորապես, Պլուտարքոսի վերոհիշյալ թվերը, որովհետև սա օգտված է եղել հռոմեական սկզբնաղբյուրներից՝ Սալլուստիոսից, Տիտոս Լիվիոսից և, հավանորեն, նաև այն պաշտոնական գրություններից, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո Լուկուլլոսն ուղարկած է եղել ծերակույտին: Հենվելով այդ թվական տվյալների, ինչպես և Պլուտարքոսի մոտ մեջբերված Տիտոս Լիվիոսի վկայություններից³ Մոմզենը և նրան հետևելով նաև ուրիշ պատմագետներ Տիգրանի զորքի թիվը համարել են հռոմեական զորքի թվից քսան անգամ ավելի:

Սակայն պատմագիտական ավելի նոր ուսումնասիրություններում, օրինակ՝ Ռեյնաքի, Ֆեռեռոյի, էքհարդի երկերում՝ Պլուտարքոսի վկայությունը, հատկապես Տիգրանի զորքերի թվի մասին, համարվում է ակներև մի շփազանցություն⁴: Եվ գերազասություն է տրվում փոքրասիական շեզոք հեղինակների, Մեմնոնի

¹ Փլեգոնի այս վկայությունը վերաբերում է էքհարդի կարծիքով, ոչ թե Արածանիի, այլ Տիգրանակերտի ճակատամարտին, տե՛ս Klio, Bd. X, Heft 1, թիվ 98, ծան. 5:

² Համեմատե՛ Մոմզեն, Римская история, III, էջ 57, Нич, История римской республики, М., 1908 և ուրիշները:

³ Տիտոս Լիվիոսի առկողմ՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտում յուրաքանչյուր հռոմայեցի ունեցել է իր դեմ քսան թշնամի, տե՛ս Պլուտարքոս, Լուկուլ., 28, 12:

⁴ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 360, Ферреро, Величие и падение Рима, էջ 182, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 96—100:

և Փլեգոն Տրալլացու, վերոհիշյալ վկայություններին, ըստ որոնց հայ բանակի զորաթիվը ցույց է տրված ոչ թե 260.000, այլ միայն 70.000 կամ 80.000: Որ այս վերջին թվերը նախընտրելի են՝ այդ, իհարկե, անտարակուսելի է, որովհետև, ինչպես հայտնի է, հռոմեական զորավարներն իրենց պաշտոնական ղեկուցագրերում թշնամու բանակի՝ մասին տալիս էին միշտ չափազանցված ու սուտ տեղեկություններ: Էքհարդը մատնանշում է, բացի այդ, որ տեղափոխել Տավրոսյան լեռներով ու նեղ արահետներով 260.000 զորք, գրեթե անհնարին էր:

Հռոմեական զորքի թվի նկատմամբ գրեթե բոլոր պատմագետները համամիտ են և, հենվելով Պլուտարքոսի և Փրոնտինուսի վերոհիշյալ վկայությունների վրա՝ Տիգրանակերտի կովին մասնակցողների ընդհանուր թիվը ենթադրում են 14.000—15.000: Սակայն Ռեյնաքը և Էքհարդը իրավացի կերպով մատնացույց են արել¹, որ Պլուտարքոսի վկայություններն իրար շեն բռնում: Տիգրանակերտի ճակատամարտի առթիվ Պլուտարքոսի մոտ տրված են, ինչպես տեսանք, հետևյալ թվերը՝ 6000 զորք Մուրենայի, իսկ Լուկուլլոսի հետ՝ 10.000 ծանրազեն, 3000 հեծելազոր և 1000 պարսավոր ու աղեղնավոր, ուրեմն՝ ընդամենը 20.000 զորք: Իսկ Հայաստան արշավող հռոմեական ամբողջ զորքի քանակը նրա մոտ նշանակված է՝ 12.000 հետևակ և 3000 հեծելազոր, ընդամենը 15.000: Էքհարդի կարծիքով, այս վերջին թվի մեջ շեն հիշատակված Մուրենայի 6000 զորքը և 1000 թեթևազենները: Այս ուղղումն անելուց հետո Հայաստան արշավող հռոմեական զորքի թիվը ստացվում է նրա մոտ ոչ թե 15.000, այլ 22.000:

Եթե ընդունելու լինենք Էքհարդի ուղղումը հավանական, ինձ թվում է, այնուամենայնիվ դժվար է համաձայնել, որ Լուկուլլոսը հնարավոր էր համարել փոքրաթիվ այդ ուժերով ռազմական մեծ արշավանք սկսել ընդդեմ Տիգրան Բ-ի, որին, ինչպես նա շատ լավ գիտեր, միանալու էր նաև Միհրդատը: Պատմաբանները, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Աստուրյանը², աչքաթող են արել, որ հռոմեական աղբյուրները մատնանշել են միմիայն հռոմեական զորքերի թիվը, բայց չեն հիշատակել Հռոմի դաշնակիցների փոքրասիական զորքերը: Իսկ որ այդ օգնական զորքերը գործոն մաս-

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 558, ծան. 1 և Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 78—82:

² Տե՛ս «Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռովմայ», էջ 338—343:

նակցութիւնն էին ունեցել հայկական կռիւմներին՝ այդ երևում է հենց իրենց իսկ հոտմեական կամ նաև այլ աղբյուրներից:

Ստրաբոնի ուշագրաւ մի վկայութիւնից դժվար չէ, օրինակ, կռահել, որ Լուկուլլոսը, հավանորեն, օգնական զորքեր էր ստացել Կապպադոկիայի Արիոբարզան թագաւորից, որին ռազմական այդ գործակցութեան համար նա տվել էր իբրև վարձատրութիւն Սոփաց երկրում գտնվող նշանավոր Տոմիսա բերդը¹: Մենք կրտեսնենք ներքև, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցել էին թրակացի և գալատացի թեթևազեն հեծելազնոները, որոնք, հավանորեն, նույնպես օժանդակ զորքեր էին և չէին համարվում բաղադրիչ մասեր հոտմեական վերոհիշյալ զորքի: Բացի այդ, Սալլուստիոսի մոտ ևս իբրև օգնական զորքեր հիշատակված են բյութանացիները, որոնք 68 թվի աշնանը հոտմեական մյուս զորամասերից առաջ հասել էին Արածանիի գետափին²:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, փոքրասիական օգնական ու դաշնակից զորքերի մասնակցութիւնը հայկական կռիւմներին միանգամայն անժխտելի է: Օգնական այդ զորքերը, որոնցից որոշակի հիշատակված են գալատացիները, թրակացիները և բյութանացիները՝ կազմում էին, ըստ երևույթին, Լուկուլլոսի զորաբանակի նշանակալի մասը: Ուստի և մենք սխալված չենք լինի, եթե Լուկուլլոսի ամբողջ զորքի թիւն ընդունենք Տիգրանակերտի ճակատամարտում ոչ թե 15.000 կամ 22.000, ինչպես այդ ենթադրվում է պատմագիտական երկերում, այլ անհամեմատ ավելի:

Այսպիսով հոտմեական ու հայկական բանակների վերոհիշյալ մեկ առ քսան հարաբերութիւնը, որ մատնանշված է Մոմդենի, Նիշի և այլ պատմագետների մոտ, ինչպես տեսնում ենք, ակներև մի սխալ է: Ընդունելով, որ օգնական դաշնակից զորամասերի թիւը սլակաս չէր լինի հոտմեական զորքերի թիւից՝ դժվար չէ համոզվել, որ Տիգրանի զորքը կարող էր Լուկուլլոսի զորքից ավելի լինել ոչ թե քսան, այլ առ առավելն երկու անգամ:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի ունեցավ, ինչպես հայտնի է, 69 թվի հոկտեմբերի 6-ին: Մեծ այդ ճակատամարտի մասին կարևորագույն աղբյուրներն են՝ Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը, Մեմնոնը և Փրոնտինոսը, որոնք թեև հիմնական որոշ կետերում իրար չեն հակասում, սակայն մանրամասնութիւնների նկատմամբ իրար հետ բոլորովին անհաշտելի են: Նրանց սարա-

¹ Տե՛ս Ստրաբոն, XII, 2, 1 (535):

² Տե՛ս Sallustius, IV, fragm. 74.

ձայնությունները, ինչպես կտեսնենք, այնքան են մեծ, որ միանգամայն անհնարին է մանրամասնաբար վերականգնել ճակատամարտի ամբողջ ընթացքը, թեև այդ վստահ ու անվերապահ կերպով արված է պատմագիտական բազմաթիվ երկերում¹:

Ճակատամարտի ամենամանրամասն նկարագրությունը տվել է Պլուտարքոսը, որի պատմության այդ մասը համեմված է այնպիսի թատերական ու դրամատիկական միջադեպերով, որոնք հավանական ցուցանիշներ են համապատասխան այդ հատվածների անհավաստիության: Նման կասկածելի գրույցներից է, ի՞նչ կարծիքով, ճակատամարտի նկարագրության հենց սկզբում տրված նրա հետևյալ տեղեկությունը: Ճակատամարտը դեռ չսկսված, պատմում է Պլուտարքոսը, երբ Լուկուլլոսի զորքը բանակ էր դրոմ գետի մոտ՝ Տիգրանը, տեսնելով փոքրաթիվ այդ զորքը՝ հեզնանքով բացականչել էր,—«Եթե դրանք իբրև դեսպաններ են եկել՝ շատ են, իսկ եթե իբրև զինվորներ՝ քիչ են»²: Այս վկայությունը չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մատնանշած հռոմեական ու հայկական զորքերի վերոհիշյալ թվական հարաբերությունը, ինչպես տեսանք, չափազանցված ու սխալ է:

«Լուսաբացին,—ասում է այնուհետև Պլուտարքոսը,— Լուկուլլոսը ճամբարից դուրս բերեց իր զինված զորքը: Բարբարոսական զորքերը գտնվում էին գետի արևելյան կողմում, և որովհետև սրա հոսանքը շեղվում էր դեպի արևմուտք, որտեղ նա հեշտությամբ անցանելի էր, և որովհետև Լուկուլլոսը հենց այդ ուղղությամբ արագորեն տանում էր իր զորքը թըշնամու դեմ՝ Տիգրանը կարծեց, որ նա նահանջում է: Տիգրանը ծիծաղելով կանչեց Տաքսիլեսին և ասաց,—«Միթե դու չես տեսնում, որ հռոմեական զորքերը փախչում են առանց ճակատ տալու»: Իսկ Տաքսիլեսը պատասխանեց,—«Ծա կուզենայի, ո՞վ թագավոր, որ այդպիսի մի բան քո բախտից հանկարծ պատահեր, սակայն ճանապարհ դնալիս՝ ո՞չ փայլուն հանդերձանքներ են հագնում, ո՞չ էլ մաքրված վահաններ ու մերկ սաղավարտներ. ի՞նչպես է, որ այժմ դուրս են հանված

¹ Տե՛ս Eckhardt, Die armentschen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, 1, էջ 100—104, Drumann, Geschichte Roms, Bd. IV, Berlin, 1899, էջ 147 և այլն, Sachau, Ueber die Lage von Tigranokerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880 և ուրիշ:

² Նույն այս վկայությունն ունի նաև Մեմնոնը (գլ. 57): Նրա մոտ Տիգրանական ճակատամարտին վերաբերող ամբողջ հաղորդագրությունը հիմնված է ըստ երևույթին, հռոմեական աղբյուրների վրա:

զենքերը կաշվե պատյանների միջից. այդ պայծառութիւնը սակայն սպասվող ճակատամարտի և, անշուշտ, թշնամու դևն ելուտի համար է»¹:

Տիգրանակերտի մեծ ճակատամարտը, որ այնուհետև տնկի ունեցավ գետի ձախ ափին, նկարագրել են, ինչպես ասայինք, Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը, Մեմնոնը և Փրոնտինուսը, որոնցից հատկապես առաջին երկուսի ընդարձակ ու հիմնական վկայութիւններն այնքան խառնակ են ու իրար հակասող, որ միանգամայն անհնարին է տալ նրանց օգնութեամբ ճակատամարտի ու պատերազմական իրադարձութիւնների ճշգրիտ ու մանրամասն պատկերը: Ցույց տալու համար այդ հակասութիւնները, որ ներքև քննութեան ենք առնելու՝ մեջ ենք բերում վերոհիշյալ հեղինակների նկարագրութիւնները բառացի թարգմանութեամբ:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 27, 7—9 և 28, 1—9՝

«Ուրեմն մեծ ազմուկով զորքը դասավորվեց այսպես մարտակարգով: Ինքը թագավորը վերջրեց կենտրոնը, Ադիաբենի թագավորին տվեց ձախ թևը, իսկ մեղացիների թագավորին՝ աջ թևը. առջևում սրա մոտ գտնվում էր նաև մեծագույն մասը զրահավոր հեծելազորի: Երբ Լուկուլլոսն ուղեց գետն անցնել, զորագլուխներից ոմանք նրան խորհուրդ տվին զգուշանալ, որովհետև այդ օրն այն դժբախտ օրերից մեկն էր, որն անվանվում է սև. այդ օրը կոտորվել էր Կեպիոնոսի հետ միասին հռոմեական զորքը, որն ընդհարում էր ունեցել կիմերացիների հետ: Լուկուլլոսը, սակայն, նրանց պատասխանեց և ասաց հետևյալ անմոռանալի խոսքերը, — «Իսկ ես հռոմայեցիների համար այդ օրը կդարձնեմ բախտավոր»: Եվ այդ էր հոկտեմբերյան տոների նախօրեին (=6 հոկտ.):

Այդ խոսքերն ասելուց հետո՝ նա հրամայեց աշալուրջ լինել, անցավ այնուհետև գետը և թշնամիների դեմ գնաց առաջինը: Նա հագել էր երկաթե թեփուկապատ շողշողուն զրահ, ծոպազարդ թիկնոց և հանել էր անմիջապես մերկացրած սուրը, որովհետև պետք է իսկույն նետաձիգ մարդկանց դեմ գնար ձեռնակովի և պետք է արագ ու բուռն գրոհով գրավեր նետամատչելի տարածութիւնը: Երբ նա ապա տեսավ, որ զրահավոր հեծելազորը, որի մասին շատ էին խոսում, դասավորված է մի հարթ ու լայն գազաթ ունեցող բլրի

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 27.

տակ և տեսավ նաև, որ բլրի վերելքը, որն ուներ շորս ստա-
 դիոն¹ երկարություն, ոչ առանձնապես թեք է և ոչ էլ դժվարա-
 մատչելի՝ նա հրաման տվեց թրակացի և գալատացի հեծելա-
 զրնդին, որն ուներ իր հետ, որ նրանք զրահավորների վրա
 հարձակվեն կողքից և սրերով նրանց նիզակները մղեն ետ:
 Միակ պաշտպանությունը զրահավոր հեծելազորի հենց այդ
 նիզակներն էին. ուրիշ ոչ մի բան, նրանք ոչ իրենց պաշտպա-
 նելու համար, ոչ էլ թշնամու դեմ չէին կարող գործածել.
 պատճառը հանդերձանքների ծանրությունն էր և ահագին այն
 զանվածը, որի մեջ կարծես նրանք փակված էին իբր շեն-
 քերի մեջ: Ինքը Լուկուլլոսը, իր հետ վերցնելով երկու վաշտ
 (cohors)², շտապեց դեպի բլուրը: Նրա ետևից արիաբար
 գնացին նաև զինվորները, որովհետև սրանք տեսնում էին, որ
 Լուկուլլոսը՝ զինված ու հետիոտն՝ առաջինը հենց ինքն էր
 իրեն և նիթարկում դժվարությունների և բոլոր ուժերով իրենց
 գործակցում: Բլուրը բարձրանալուց հետո՝ Լուկուլլոսը կանգ-
 նեց բլրի համար տեսանելի տեղում և, բարձր գոչելով՝
 ասաց, — «Մենք հաղթում ենք, ո՛վ մարտակիցնե՛ր, մենք հաղ-
 թում ենք»: Այդ ասելուց հետո՝ նա զորքը առաջնորդեց
 զրահավոր հեծելազորի դեմ և հրամայեց բոլորին տեղերը
 չգործադրել, այլ գնալ ձեռնակովի և հարվածել թշնամիների
 աղդրերը և սրունքները (զրահավոր հեծվորների մարմնի այդ
 մասերն էին միայն մերկ ու անպաշտպան):* Այս ճակատա-
 մարտը կարիք չուներ, իրոք, որևէ այլ գործողության, քանի
 որ սրանք չդիմացան հոռմայեցիների հարձակմանը, այլ
 մեծ աղմուկով ու ամենախայտաուակ կերպով փախան թե
 իրենք և թե իրենց ձիերը և ընկան խոնված հետևազորքի վրա,
 նախքան սրա կովի բռնվելը: Այսպիսով առանց վերք ստաց-
 վելու և առանց արյուն թափելու բազմաբյուրավոր այս
 զորաբանակը կրեց պարտություն: Այնուհետև սկսվեց արդեն
 փախչողների մեծ կոտորածը, մանավանդ նրանց, որոնք
 նոր էին ուզում փախչել: Շարքերի խտության ու խորության
 պատճառով այս վերջիններն անկարող էին փախչել և արգելք
 էին հանդիսանում իրենք իրենց: Իսկ Տիգրանը դեռ սկզբում,
 դուրս գալով քչերի հետ՝ փախավ և տեսնելով, որ իր որդին

¹ Հռոմեական մեկ ստագիոնի երկարությունը մոտ 185 մետր էր:

² Կոհորտը լեգեոնի տասներորդ մասն էր և բաղկացած էր ամենաշատը 600

հոգուց:

* «Տիգրանակերտի ճակատամարտն ըստ Պլուտարքոսի և էքհարտի» քարտեզը
 տե՛ս վերևում, էջ 201. խմբ.:

ևս հաղորդակից է նույն բախտին՝ վեր առավ գլխից խույրը և արտասվելով հանձնեց նրան ու հրամայեց, որ նա ինքն իրեն ազատե մի այլ ճանապարհով, ինչպես որ կարող է: Իսկ պատանին շհամարձակվեց խույրը դնել իր գլխին, այլ տվեց պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային: Սա պատահամաբ գերի ընկավ և տարվեց Լուկուլլոսի մոտ, ու այսպիսով մյուս ավարի հետ վերցրել էին նաև Տիգրանի խույրը: Ասում են, որ հետևազորից կոտորվել էր ավելի քան 100.000 մարդ, իսկ հեծելազորից շատ քչերն էին ազատվել: Հռոմայեցիներից վիրավորվել էին 100 մարդ և սպանվել 5 մարդ»:

2. Ապպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 85՝

«Լուկուլլոսը տեսնելով Տիգրանի թիկունքում հարմար մի բլուր՝ իր հեծելազորին հրամայեց, որ նա թշնամուն նեղե ճակատի կողմից, նրան քաշե դեպի իրեն և կամավոր կերպով ետ նահանջե, որպեսզի հետապնդող բարբարոսների շարքերը քայքայվեն: Իսկ ինքը հետևազորի հետ միասին, անցնելով թշնամու թիկունքը՝ գաղտնաբար բարձրացավ բլուրը: Եվ երբ նա տեսավ, որ թշնամիները հեծելազորը հայածելիս, իբր թե հաղթած լինելով՝ բռնորովին ցրիվ էին եկել, բայց նրանց ամբողջ գրաստագումակը գտնվում էր իր առջև՝ գոչեց,— «Մենք հաղթում ենք, ընկերներ», և ապա վազելով՝ նախապես հարձակվեց գումակի վրա: Իսկ դրաստագումակն իսկույն աղմկելով փախավ և ընկավ հետևազորի վրա, և հետևվազորը՝ հեծելազորի վրա: Այնուհետև պարսությունը եղավ լիակատար, որովհետև հռոմեական հեծելազորը ևս ետ դառավ ու կոտորեց նրանց, որոնք հարձակվելիս ցրվել էին հեռուները: Իսկ դրաստագումակը, սեղմված լինելով՝ ընկել էր մյուսների վրա: Եվ այդ մեծ խուճապի մեջ շատերը տրորվել էին ոտքերի տակ, բայց չգիտեին ճշտիվ, թե որտեղից էր սկսվել այդ արհավիրքը: Կոտորածը շատ մեծ եղավ, որովհետև ոչ ոք ժամանակ չէր կորցնում կողոպուտի վրա: Այդ խստիվ արգելել էր Լուկուլլոսը, ուստի և ձեռք չտալով նույնիսկ ապարանջաններին ու մանյակներին՝ նրանք առաջ էին անցնել մոտ 120 ստագիոն, մինչև որ վրա էր հասել գիշերը: Իսկ այնուհետև միայն նրանք վերադարձան ու կողոպտեցին դիակները, որովհետև այդ այժմ թույլ էր տվել Լուկուլլոսը»:

3. Մեմնոն, գլ. 57՝

* «Տիգրանակերտի ճակատամարտն ըստ Ապպիանոսի» բարտեղը տե՛ս վերիվում, էջ 204. խմբ.:

«Մա [Տիգրանը], հավաքելով 80 հազար զորք, իջավ յած, որպեսզի հարստահարիչների ձեռքից Տիգրանակերտն առնե և թշնամիներին հեռացնե: Կամենալով այդ շուտ վերջացնել և տեսնելով, որ հռոմայեցիների զորաբանակը սակավաթիվ է՝ նա ասաց, — «Եթե նրանք ուզում են որպես դեսպաններ ներկայանալ՝ մեծ բազմությամբ են եկել, իսկ եթե որպես թշնամիներ են եկել՝ չափազանց քիչ են»: Եվ այդ ասելուց հետո՝ նա բանակ դրեց: Իսկ Լուկուլլոսը վարպետությամբ ու հոգացողությամբ ճակատամարտի համար մարտակարգ կազմեց և, քաջալերելով իր զորքը՝ իսկույն փախուստի մատնեց աջ թևը, հետո սրա միջոցով ետ մղեց հարևան զորքը և ապա հերթով՝ ամբողջ զորքը: Հայերն ահաբեկված ու անզուսպ կերպով դիմեցին փախուստի և մարդկանց թվի համեմատ էր նաև նրանց կոտորածը: Իսկ Տիգրանն իր արքայական խույրը և ապարոշը տվեց որդուն և ինքը փախավ իր ամրոցներից մեկը»:

4. Փրոնտինուս (Strategmaton, II, գլ. 1, 14)՝

«Թեև Տիգրանակերտի մոտ Մեծ Հայաստանում Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ ինքը Լուկուլլոսն ուներ ոչ ավելի քան 15.000 զինվոր (armati), իսկ թշնամիներն անթիվ բազմություն, որը նույն այդ պատճառով դժվարաշարժ էր — նա թըշնամու այս անհարմարությունից օգտվեց, հարձակվեց նրա՝ դեռևս չկարգավորված մարտաշարքերի վրա և իսկույն եեթ այնպես ցրիվ տվեց, որ նույնիսկ իրենք թագավորները, դեն դցելով պատվանշանները՝ փախան»:

5. Նույնը (Strategmaton, III, գլ. 2, 4)՝

«Լուկուլլոսը, որը Տիգրանակերտի մոտ Մեծ Հայաստանում մարտնչելու էր Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ՝ իսկույն իր զորքի մի մասով գրավեց մոտակա բլրի հարթ գագաթը, սլացավ սպա ցածում գտնվող թշնամիների վրա և հարձակվեց նրանց հեծելազորի վրա կողքից: Անմիջապես հետամուտ լինելով խանդարված թիկունքից նաև նրանց հեծելազորին՝ փայլուն հաղթություն տարավ»:

Ուշադիր կերպով ծանոթանալով բոլոր այս նկարագրություններին դժվար չէ համոզվել, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտի մասին մեր ձեռքը հասել են երկու տարբեր հաղորդագրություններ, որոնք հիմնված են երկու տարածայն ավանդությունների վրա՝ հռոմեական և փոքրասիական: Հռոմեական ավանդությունը պահպանված է Պլուտարքոսի մոտ, որն օգտվել էր Սալլուստիուսի և

Տիտուս Լիվիուսի պատմական երկերից, իսկ փոքրասիականը՝ Ալպպիանոսի մոտ, որը Լուկուլլոսի արշավանքներին վերաբերող տեղեկությունները քաղել էր, գլխավորապես, փոքրասիական հելլենական որևէ աղբյուրից, թերևս, ինչպես ենթադրում է Ռեյնաքը¹, Նիկողայոս Դամասկացու պատմությունից:

Վերև մեջբերված մյուս համառոտ վկայությունները համապատասխանում են հռոմեական ավանդությանը: Փրոնտինուսի վկայությունները քաղված են, անտարակույս, Լիվիուսից: Փրոնտինուսը ևս, հետևելով Լիվիուսին՝ սխալ տեղեկություն է հաղորդում, որ իբր թե Տիգրանի հետ միասին Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցել էր նաև Միհրդատ Եվպատորը: Նմանապես և Մեմնոնի ամփոփ նկարագրությունը համաձայնում է ըստ էության ավելի շուտ հռոմեական ավանդության և Պլուտարքոսի վկայությունների հետ, քան Ալպպիանոսի:

Տիգրանակերտի ճակատամարտի ամբողջ ընթացքը, ինչպես և Պլուտարքոսի և Ալպպիանոսի վերոհիշյալ ընդարձակ հաղորդագրությունները, վերջերս մանրամասն քննված ու հետազոտված են Լուկուլլոսի արշավանքներին նվիրված էքհարդի աշխատության մեջ²: էքհարդը, համաձայն շլինելով Գրումանի և Ռեյնաքի հետ, սրոնք աշխատել էին լրացնել ու ճշտել Պլուտարքոսի հաղորդագրությունը Ալպպիանոսի վկայությունների օղնությամբ, արժանահավատ է ընդունում միմիայն Պլուտարքոսի աված նկարագրությունը: Ճակատամարտի ընթացքը նա, հետևելով Պլուտարքոսին, հետևյալ կերպ է լուսաբանում:

Գեան անցնելուց հետո, ինչպես ասված է Պլուտարքոսի վերոհիշյալ հաղորդագրության մեջ՝ Լուկուլլոսը հրամայել էր թրակացի ու դալատացի հեծելազնդին, որ նա կողքից հարձակվի թշնամու զրահավոր հեծելազորի վրա, որը գտնվում էր աջ թևում: Իսկ ինքը, իր հետ վերցնելով երկու վաշտ հետևազոր՝ շտապել էր գրավել մոտակա բլուրը, որը խիստ կարևոր մի դիրք էր Տիգրանի զորքերի թիկունքում: Այստեղից նա ինքը ևս իսկույն հարձակվել էր զրահավոր հեծելազորի վրա ետևից: Եվ ծանրաշարժ այս ձիավորները, չկարողանալով դիմանալ հռոմայեցիների հարձակմանը թիկունքից ու աջ թևից՝ անկարգ կերպով մատնվել էին փախուստի և իրենց ձիերի հետ միասին ընկել էին խոնված ու խուճապի

¹ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 443—449:

² Տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, *Klio*, Bd. X, 1, էջ 100—110:

մատնված հետևակ զորքի վրա: Այսպիսով Տիգրանի ամբողջ զորքը պարտութունն էր կրել առանց ճակատամարտ տալու: Ապպիանոսի տված հակառակ տեղեկություններն էքհարդը համարում է խառնաշփոթ ու անարժեք և ենթարկում է ամենախիստ քննադատության:

Ապպիանոսի տված ճակատամարտի նկարագրությունը, ինչպես տեսանք, բոլորովին տարբեր է: Համաձայն նրա տեղեկությունների, Լուկուլլոսը ճակատամարտի սկզբում հրամայել էր իր հեծելազորին նեղել թշնամուն ճակատի կողմից և, կեղծորեն ետ փախչելով՝ նրան հեռացնել ու ցրել: Իսկ ինքը գաղտնաբար անցել էր իր հետևազորի հետ թշնամու թիկունքը և բարձրացել մոտակա բլուրը, որի ստորոտում գտնվում էր թշնամու գրաստագումակը: Հարձակվելով այդտեղից գրաստագումակի վրա՝ նա փախուստի էր մատնել սրան և ձգել հետևազորի վրա, որը բոլորովին բարոյալքված ընկել էր իր հերթին հեծելազորի վրա: Այսպիսով Տիգրանի ամբողջ զորքը պարտվել էր առանց մարտի բռնվելու:

Կարելի՞ է արդյոք Ապպիանոսի այս նկարագրությունը մերժել, համարելով ճշգրիտ ու արժանահավատ հոմեական միայն ավանդությունը:

Իմ կարծիքով, իզուր է էքհարդը ենթադրում, որ Պլուտարքոսի նկարագրությունը պարզ է ու անառարկելի, իսկ Ապպիանոսինը՝ անհարիր է և լի է հակասություններով: Ընդհակառակը, Ապպիանոսի անպաճույճ ու ավելի բնական հաղորդագրությունն արժանի է ավելի մեծ ուշադրության, քան թատերային միջադեպերով համեմված Պլուտարքոսի նկարագրությունը:

Միանգամայն ըստ իս հավատալի է ու հնարավոր, որ Լուկուլլոսը կարող էր, իրապես, Տիգրանին խաբելու համար նրա դեմ ճակատի կողմից ուղարկած լինել միայն իր արագաշարժ հեծելազորը, իսկ ինքը վերցնելով հոմեական ամբողջ հետևազորը, դեռ ուղմադաշտ չհասած՝ կարող էր անցած լինել թշնամու թիկունքը և հարձակված լինել այնտեղից գրաստագումակի վրա, ինչպես այդ վկայում է Ապպիանոսը: Այս վկայությունն ավելի հավանական է թվում, քան Պլուտարքոսի տված տեղեկությունը, որ իբր թև Լուկուլլոսը, մերկացրած սուրը ձեռին դնացել էր ձեռնակովի և աննկատելի կերպով անցել էր թշնամու թիկունքը: Հավատալի՞ է միթե, որ Լուկուլլոսը, որն ուներ իր հետ երկու վաշտ հետևազոր և որը դտնվում էր թշնամուն դեմ առ դեմ՝ կարող էր թաքուն կերպով գրավել բլուրը սրա թիկունքում: Եթե հոմեական սկզբընադբյուրները չեն հիշատակում Տիգրանի գրաստագումակը և Լու-

կուլլոսի ու հոռմեական ամբողջ հետևազորի հարձակումը գումակի վրա՝ այդ բացասւրվում է, հավանորեն, նրանով, որ այդ գրոհը չէր կարող համարվել քաջարի և առանձնապես պատվարեր մի գործ:

Լուկուլլոսի հաղթութեան բացառիկ ու առանձնահատուկ բնույթը մատնանշված է Սալլուստիուսի հատվածներից մեկում: Միհրդատի պարթևաց թագավորին գրած նամակում, որ մանրամասն մեջ է բերված նրա մոտ՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտին են վերաբերվում հետևյալ տողերը.

«Որովհետև տեղի նեղվածությունը,—ասված է Միհրդատին վերագրված այդ նամակում,—զորքի բազմությանն արգելք էր հանդիսանում ճակատամարտ տալու՝ Տիգրանի անխոհեմությունը նրանք [հոռմայեցիները] ցուցադրում են իբրև հաղթություն»¹:

Ռազմադաշտի այս նեղվածության առթիվ պետք է սակայն նկատի ունենալ, որ Տիգրանը, որն իր նոր մայրաքաղաքը կառուցել էր պաշտպանված ու դժվարամատչելի լեռնային տեղում՝ Տիգրանակերտի շրջակայքում չէր կարող, բնականաբար, ընտրել ավելի բաց ու ավելի արձակ տեղ:

Տիգրանի զորքերի կորուստների մասին հոռմեական հեղինակների տեղեկությունները հիմնապես հակասում են դարձյալ փոքրասիական շեզոք աղբյուրների վկայություններին: Այդ կորուստների մասին, ինչպես վերև տեսանք, Պլուտարքոսը, հավանորեն, համաձայն Լուկուլլոսի պաշտոնական տեղեկագրի՝ տալիս է միանգամայն սուտ ու չափազանցած թվեր: Նրա ասելով՝ Տիգրանի հետևազորից կոտորվել էր ավելի քան 100.000 մարդ և հեծելազորից շատ քչերն էին ազատվել, իսկ հոռմայեցիներից վիրավորվել էին 100 մարդ և սպանվել 5 մարդ: Ինչպես հայտնի է, նման սուտ թվերը սովորական էին նաև Սուլլայի պաշտոնական զեկուցագրերում: Քերոնեսայի 86 թվի ճակատամարտում պոնտական զորքերի կորուստը նաև ցույց էր տվել 60.000 մարդ, իսկ հոռմայեցիներինը՝ ընդամենը 14 մարդ: Թե ինչ արժեք ունեն հոռմեական զորավարների ինքնապարծ ու սուտ հաշվեհարկությունները՝ այդ շատ լավ գիտեն բոլոր պատմագետները: Ուստի և նրանք ևս հավատ չեն ընծայել վերոհիշյալ թվերին:

Ռեյնաքը և նրան հետևողները՝ Գարագաշյանը, Դաղբաշյանը

¹ Տե՛ս Sallust., IV, frgm. 69.

և ուրիշները՝ գերադասել են Օրոսիուսի տված տեղեկությունը¹, որի համաձայն սպանվածների թիվը հայ զորաբանակից ցույց է տրված ընդամենը 30.000 մարդ: Սակայն այս տեղեկությունը ևս, որը հիմնված է դարձյալ հռոմեական աղբյուրների, հավանորեն Տիտուս Լիվիուսի հաղորդագրության վրա՝ վերոհիշյալ իր ուսումնասիրության մեջ չէ ընդունում էքհարդր: Սրա կարծիքով, իրականին կարող է համապատասխան լինել ավելի շուտ Փլեգոն Տրալլացու վկայությունը, որի մոտ Տիգրանի զորքի ամբողջ կորուստը ցույց է տրված մոտավորապես 5000 մարդ²: Այս փոքր թիվն ինձ ևս ավելի ստույգ ու դերադասելի է թվում, որովհետև Փլեգոնի տեղեկությունը ակներևաբար քաղված է փոքրասիական շեզոք աղբյուրից, իսկ այդ աղբյուրները, ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում տեսանք, ավելի արժանահավատ են, քան հռոմեական կողմնապահ ու աշառու երկերը:

Բացի վերոհիշյալ թվերից, հռոմեական աղբյուրներում հրնարովի է, անտարակույս, և սուտ, ինչպես այդ միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Մոմզենը³, նաև Տիգրանի արքայական խույրի վերաբերյալ պատմությունը:

Այդ միջադեպը, ինչպես վերև տեսանք, տարբեր կերպ է պատմված Մեմնոնի, Պլուտարքոսի և Փրոնտինուսի վկայություններում⁴: Մեմնոնը, որն իր պատմության այս մասում օգտվել էր, հավանորեն, հռոմեական որևէ աղբյուրից՝ պատմում է, որ Տիգրանն արքայական իր խույրն ու ապարոշը տվել էր որդուն և ինքը փախել էր իր ամրոցներից մեկը: Պլուտարքոսը ավելացնում է դրան, որ որդին՝ շհամարձակվելով իր գլխին դնել խույրը, տվել էր սլահելու իր ամենահավատարիմ ծառային, և սրան արքայական խույրի հետ միասին գերի էր վերցրել Լուկուլլոսը: Իսկ Փրոնտինուսը, ընդհակառակը, վկայում է, որ ոչ միայն Տիգրանը, այլև մյուս թագավորները ևս դեն էին գցել իրենց պատվանշանները և փախել:

¹ Տե՛ս Orosius, Historia adversus paganos. VI, 3, 6, նաև Reinach, Mithridate Eupator, էջ 362, Գարագաշյան, Քննական պատմություն, II, էջ 145, Դաղբաշյան, Մոուլդ Հայոց պատմություն, էջ 93 և ուրիշ:

² Տե՛ս fr. 12, Müller, Fr. Hist. Gr., III, էջ 606:

³ Տե՛ս „Римская история“, III, էջ 57:

⁴ Խույրի վերաբերյալ միջադեպը չէ հիշատակված Ապպիանոսի մոտ, որը պատմության իր այս մասում օգտվել էր, ինչպես ասացինք, փոքրասիական շեզոք աղբյուրից:

Աղբյուրների այս տարածայնություններն իրենք հենց հավանական մի նշան են՝ մեջբերված վկայությունների անհավաստիության: Եվ միանգամայն իրավացի է ըստ իս Մոմպենը, որն այս միջադեպը, ինչպես և վերոհիշյալ շինծու թվերը թիված ու հերյուրված է համարում Սուլլայի հատուկ ոճով:

Տիգրանի կրած պարտությունը Տիգրանակերտի մոտ, ինչպես երևում է մեր այս քննությունից, խիստ շափազանցված է թե՛ հոռմեական աղբյուրներում և թե՛ պատմագիտական նորագույն երկերում: Այս ճակատամարտը, իրապես, ոչ թե իսկական արյունահեղ դիմամարտ էր, այլ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի:

Խիստ ծանր էին սակայն այս պարտության հետևանքները Տիգրանի նորաստեղծ աշխարհակալության համար: Պարտության գլխավոր հետևանքը եղավ, ինչպես կտեսնենք, Տիգրանակերտ քաղաքի կորուստը և հայկական մեծ պետության քայքայումը:

13. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌՈՒՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎՅՄՈՒՅՈՒՄԸ

Հսկանմբերի 6-ի մեծ ճակատամարտից և Տիգրանի զորաբանակի պարտությունից հետո Լուկուլոսը, ապահոված լինելով իր թիկունքը՝ կարող էր Տիգրանակերտի պաշարումն աներկյուղ ու համարձակ շարունակել:

Այս քաղաքը, որը Մանկայոսի առաջնորդությամբ մոտ հինգ տասն արիաքար դիմադրել էր հռոմայեցիներին՝ այլևս չէր կարող որևէ օգնություն ակնկալել արքայական բանակից: Չնայած դրան, նա անձնատուր շեղաձև և թշնամու դեմ շարունակեց համառորեն կռվել: Եվ եթե հռոմայեցիներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց շուտով Տիգրանակերտը գրավել առանց արյունահեղ ընդհարումների ու մեծ կորուստների՝ դրա պատճառը, ինչպես միաձայն վկայում են Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը, Մեմնոնը և Կասսիուս Դիոնը, հույն վարձկան զորքերի ապստամբությունն էր ու դավաճանությունը:

Մեջրերված այս շորս կարևորագույն աղբյուրները թեև տարբեր կերպ են պատմում այդ մասին, սակայն դրանցից երեքը՝ Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և Դիոնը՝ հիմնականում գրեթե իրար չեն հակասում:

Ամենից բնդարձակ են Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունները: Նրա պատմելով՝ Տիգրանի պարտությունից հետո Մանկայոսն այլևս վստահություն չունեի հելլենական վարձկան զինվորների վրա և հրամայել էր նրանց զինաթափ անել: Սակայն սրանք, ապստամբելով իրենց առաջնորդի դեմ՝ գրավել էին Տիգրանակերտի պարսպի երկու աշտարակի միջև եղող մասը և, բանակցության մեջ մտնելով հռոմայեցիների հետ՝ ներս էին թողել նրանց ու մատնել քաղաքը թշնամուն: Պլուտարքոսը միայն հիշատակում է, որ Լուկուլոսը կարողացել էր քաղաքը վերցնել շնորհիվ հույների ապստամբության: Կասսիուս Դիոնն այդ ապստամբությունը վերագրում է քաղաքի օտար բնակչության, հատկապես, Կիլիկիայից

գաղթեցրած հույներին, որոնք ներս էին մտցրել գիշերով հոռմա-
լեցիներին և մատնել քաղաքը կողոպուտի: Իսկ Մեմնոնը, լռելով
հույն վարձկանների դավաճանության մասին՝ Տիգրանակերտի
անկման համար պատասխանատու է համարում Միհրդատի զորա-
վարներին, որոնք գանվում էին այնտեղ և քաղաքը դավաճանարար
մատնել էին Լուկուլլոսին, գլխավորապես, իրենց անձնական
փրկության համար:

Ավելորդ շեմ համարում մեջ բերել բոլոր վերոհիշյալ վկայու-
թյունները հունարենից բառացի թարգմանությամբ.

1. Ապպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 86՝

«Մանկայուսը, որը տեսել էր Տիգրանակերտից տեղի
ունեցած պարտությունը, կասկածելով հելլենների վրա, որոնք
ծառայում էին նրա մոտ վարձով, բոլորին զինաթափ արեց:
Սրանք, վախենալով որ իրենք կկալանավորվեն, բրերով զին-
ված միասին գնացին և բանակ դրին բացօթյակում: Իսկ երբ
Մանկայուսը նրանց դեմ զինված բարբարոսներ ուղարկեց՝
նրանք, վերնագգեստները վահանների փոխարեն կապկպելով
ձախ ձեռքերին՝ խիզախարար հարձակվեցին դրանց վրա:
Եվ ում որ սպանում էին՝ իսկույն նրա զենքերը բաժանում
էին իրար մեջ: Իսկ երբ նրանք իրենց, որքան կարող էին,
բավարարեցին՝ գրավեցին երկու աշտարակների միջև եղող
պարսպի տարածությունը, կանչեցին դրսից հոռմայեցիներին
և ներս թողին վեր եկողներին: Այսպես առնվեց Տիգրանա-
կերտը, և նրա մեծ հարստությունները մատնվեցին կողո-
պուտի»:

2. Պլուտարքոս, Լուկուլ., 29՝

«Իսկ Տիգրանակերտ քաղաքում հելլեններն ապստամբել
էին բարբարոսների դեմ և մատնել էին քաղաքը Լուկուլլոսին.
ուստի և սա հարձակվեց նրա վրա և վերցրեց»:

3. Մեմնոն, գլ. 57՝

«Բայց Լուկուլլոսը, վերադառնալով Տիգրանակերտ՝ պա-
շարեց քաղաքն ավելի համարձակորեն: Իսկ քաղաքում գրտ-
նվող Միհրդատի զորավարները, որ բոլորովին հուսահատվել
էին՝ իրենց փրկելու համար հանձնեցին քաղաքը Լուկուլ-
լոսին»:

4. Կասսիուս Դիոն, գք. 36, գլ. 3, 3՝

«Բայց որովհետև հայերի դեմ ապստամբել էին օտարա-
կան բնակիչները՝ նրանցից Տիգրանակերտն առնվեց: Ասլրս-
տամբների մեծագույն մասը կիլիկեցիներ էին, որոնց բռնի

կերպով գաղթեցրել էին այստեղ և նրանք գիշերը ներս թողին հոռմայեցիներին: Իսկ այնուհետև ամեն ինչ կողոպուտի մատնվեց բացի սրանց ունեցվածքից»:

Մեջբերված այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, միայն երրորդը՝ Տիգրանակերտի անկումը, հակառակ մյուս վկայություններին, վերագրում է Միհրդատի զորավարների դավաճանություն: «Միհրդատի զորավարներ» ասելով Մեմնոնը, հավանորեն, հասկանում է Միհրդատի նախկին զորավարներին, որոնք պոնտական թագավորության նվաճվելուց հետո եկել էին, ըստ երեվույթին, Տիգրանի մոտ և ստանձնել էին Տիգրանակերտում բարձր պաշտոններ: Ռեյնաքը ենթադրում է, որ Միհրդատի զորավարները հույն և կիլիկեցի զորքի հրամանատարներն էին¹: Սակայն պատմագիտական գրեթե բոլոր մյուս երկերում Մեմնոնի վկայությունն անտես է արված և ավելի վստահելի ու արժանահավատ են համարված Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և Կասսիուս Դիոնը, որոնք համերաշխաբար վկայում են, որ քաղաքը հոռմայեցիներին մատնած են եղել հույն վարձկան զինվորները և Կիլիկիայից գաղթեցրած նորաբնակները:

Հոռմայեցիները, մտնելով Տիգրանակերտ՝ անխնա կողոպտեցին քաղաքը: Պլուտարքոսի պատմելով²

«Լուկուլլոսը ինքը գրավել էր նրա մեջ գտնվող դանձերը, և քաղաքը, որը բացի այլ հարստություններից ուներ նաև ութը հազար տաղանդ դրամով, տվել էր կողոպտելու զինվորներին: Բացի այդ, պատերազմական ավարից ևս նա տվել էր նրանցից ամեն մեկին ութհարյուրական դրաքմե»:

Ութ հազար տաղանդն արժաթ դրամով հավասար կլինի, ինչպես երևում է գերմանական գիտնական Հուլլի հաշվումներից³, մոտ 34 միլիոն գերմանական ոսկի մարկի, այսինքն՝ մոտ 17 միլիոն ոսկի ռուբլու, իսկ ութ հարյուր դրաքմեն կամ արժաթ դենարն այժմյան դրամով հավասար է մոտ 560 ոսկի մարկի կամ 280 ոսկի ռուբլու: Այս մեծ գումարները ցույց են տալիս, որ Տիգրանակերտը, շնայած որ նոր էր հիմնված, ուներ իր մեջ անչափ մեծ հարստություններ:

Տիգրանակերտում, ինչպես վկայում է դարձյալ Պլուտարքոսը⁴, իր նորակառույց թատրոնի բացման համար Տիգրանը հավաքած է

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 363:

² Տե՛ս Լուկուլ., 29:

³ Տե՛ս Fr Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 18 82 էջ 297—299 և 711:

⁴ Տե՛ս Լուկուլ., 29:

եղել բազմաթիվ հույն դերասաններ: Սրանք այժմ օգտագործվեցին Լուկուլլոսի հաղթության նվիրված հանդեսների և թատերախաղերի համար:

Տիգրանակերտի անկումով մահացու հարված ստացավ Տիգրանի ծրագրած ու սկսած այն առաջադիմական մեծ գործը, որի նպատակն էր վարդապետել հետամնաց Հայաստանում հելլենական քաղաքային կուլտուրական և հելլենիստական քաղաքակրթությունը: Լուկուլլոսն իրենց հայրենի քաղաքներն ու երկրներն ուղարկեց հույներին ու օտարականներին, որոնց, ինչպես վերև տեսանք, վերաբնակեցրել էր Տիգրանն իր նորակառույց մայրաքաղաքում:

Այդ մասին ունեն տեղեկություններ Պլուտարքոսը և Ստրաբոնը:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 29՝

«Հելլեններին նա [Լուկուլլոսը] ուղարկեց իրենց հայրենիքը, տալով նրանց ճանապարհածախս. նույնպես վարվեց և բարբարոսների հետ, որոնց բռնի կերպով բնակեցրել էին այստեղ: Այսպիսով թեև այդ մեկ քաղաքը քանդվեց՝ բնակչություն ստացան բազմաթիվ այլ քաղաքներ, որոնք նորից հյուրընկալեցին իրենց նախկին բնակիչներին: Եվ Լուկուլլոսը նրանցից մեծարվում էր իբրև բարեպետ ու վերահաստատող»:

2. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)՝

«Ծրք Տիգրանը զորեղացավ մինչ այդ աստիճան՝ նա հիմնեց Իբերիայի (°) մոտ, նրա և Եփրատի ափին դանվող Զեզմայի միջև մի քաղաք, որն անվանեց Տիգրանակերտ և այդտեղ բերեց իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների բնակչությունը: Սակայն շուտով վրա հասավ Լուկուլլոսը, որը պատերազմում էր Միհրդատի դեմ և նրա բնակիչներին արձակեց իրենց հայրենիքը: Իսկ քաղաքը, որը շինված էր կիսով չափ՝ նա գրոհ տալով քանդեց և նրա տեղ թողեց միայն մի փոքր գյուղ»:

3. Ստրաբոն, XII, 2, 9 (539)՝

«Վատ վարվեց Տիգրան արմենը մաժաքցիների հետ, երբ նա արշավել էր Կապպադոկիա: Նա ամբողջ բնակչությունը քշեց տարավ Միջագետք և նրանց մեծ մասամբ բնակեցրեց Տիգրանակերտում: Սակայն հետագայում, Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր՝ վերադարձավ հայրենիք»:

Մեջբերված վկայություններից ուշադրության արժանի է, մանավանդ, Ստրաբոնի հաղորդած առաջին վկայությունը (վկ. 2), որի մեջ մատնանշված է, որ Լուկուլլոսը քանդել էր Տիզրանակերտը և տեղը թողել էր միայն մի փոքր գյուղ: Այս տեղեկությունը շուրջ է ըստ իս հասկանալ տառացիորեն: Տիզրանակերտը, ինչպես հայտնի է մատենագրական հետազոտ վկայություններից¹, նշանավոր բերդաքաղաք է համարվել և բազմամարդ մեծ կենտրոն է եղել նաև Լուկուլլոսի արշավանքից հետո: Նրա բարձր ու անմատչելի պարիսպները հիշատակված են, օրինակ, Տակիտոսի «Տարեգրություններ»-ում²: Դժվար չէ, ուրեմն, այդ վկայություններից եզրակացնել, որ 69 թվի աշնանը՝ Տիզրանակերտի առման ժամանակ, հավանորեն, քանդված չեն եղել ոչ նրա պարիսպները և ոչ էլ ամրությունները: Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայությունը կարելի է թերևս հասկանալ այն իմաստով, որ հելլենների և այլ օտարականների ցրմամբ Տիզրանակերտը տարրալուծվել էր և կործանվել իբրև հելլենիստական քաղաք—«պոլիս», այսինքն՝ իբրև քաղաքային ինքնավար կազմակերպություն: Այդ հոյակապ քաղաքը, որ Առաջավոր Ասիայի ամենամեծ հելլենիստական քաղաքների, Սելևկիայի ու Անտիոքի, մրցակիցն էր լինելու, կորցնելով այժմ իր օտար բնակչության մեծագույն մասը, նաև քաղաքային իր հատուկ հասարակարգը և կազմակերպությունը՝ դառնում էր, բրնականաբար, մի փոքր գյուղ կամ ավան: Ինչպես հայտնի է, գյուղ կամ ավան էին համարում և անվանում նաև հելլենիստական Սելևկիա քաղաք—«պոլիս»-ի մոտ գտնվող Տիզբոնը, որը պարթևների գահանիստ կենտրոնն էր:

Տիզրանի աշխարհակալ մեծ պետության համար Լուկուլլոսի հաղթությունը և Տիզրանակերտի առումն ունեցան քաղաքական խիստ ծանր հետևանքներ: Տիզրանի նվաճած բոլոր երկրները, որոնք Տավրոսյան լեռնաշղթայից և Տիզրիս գետից դեպի հարավ էին գտնվում՝ Հյուսիսային Միջագետքը, Կորդուքը, Կոմագենը, Ասորիքը և Արևելյան Կիլիկիան՝ անջատվեցին Մեծ Հայաստանից և ընդունեցին Հռոմի գերիշխանությունը: Միայն Միջագետքի մի մասը և Մծբին քաղաքը մնացին առժամանակ Տիզրանի եղբոր Գուրասի իշխանության տակ:

Տիզրանակերտի անկումից հետո Լուկուլլոսի մոտ եկան, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը³, և նրան հնազանդվեցին արաբ-

¹ Տե՛ս, օրինակ, *Plinius* VI. 10 (հրատ. Littré, Paris, 1883).

² Տե՛ս *Tacitus*, *Annales*, XV, 4.

³ Տե՛ս Լուկուլ., 29:

ների ցեղապետները: Կասսիուս Գիոնի մոտ՝ այդ ցեղապետներից ամենահզորն անվանված է Ալքաուդոնիոս, որը նույն է, անտարակույս, Ստրաբոնի հիշատակած Հռոմբայցոց վաշկատուն ցեղի համանուն Ալքայդամնոս ցեղապետի հետ²: Լուկուլլոսին հայտարարելու հայտնեց նաև Կոմագենի Անտիոքոս իշխանը, որը Սելևկյան Անտիոքոս Գրիպոսի թոռն էր: Լուկուլլոսը սրան թագավոր կարգեց Կոմագենի: Նմանապես նաև Սելևկյան Անտիոքոս Ասիացուն, որը Բագադատես հայ կուսակալի հեռանալուց հետո վերադարձել էր Անտիոք՝ Լուկուլլոսը և հռոմեական ծերակույտը ճանաչեցին Ասորիքի թագավոր: Այս Անտիոքոսը որդին էր Ասորիքի նախկին թագավոր Անտիոքոս Եվսեբեսի և Սելենե-Կլեոպատրայի, որն ըստ Ստրաբոնի³ բանտ էր դրված Սելևկիա ամրոցում, իսկ ապա՝ հայերի նահանջի ժամանակ Ասորիքից՝ սպանվել էր Տիգրանի հրամանով:

Տիգրանակերտի անկումից հետո, 69/68 թվին, Լուկուլլոսը և նրա զորքը ձմեռեցին Կորդուբում: Մենք վերև արդեն տեսանք, որ Կորդուբը, ինչպես և Մոփքը, դավաճանել էին Տիգրանին և զաղտնի կերպով համաձայնություն էին եկել Ապպիոս Կլավդիոսի հետ ու անցել հռոմայեցիների կողմը: Տիգրանը, որ դեռ Լուկուլլոսի արշավանքից առաջ տեղեկություն էր ստացել Կորդվաց Զարբինոս թագավորի դավաճանության մասին՝ հրամայել էր նրան սրի անցկացնել ընտանիքի հետ միասին: Հռոմեական զորքը կարողացավ այժմ հայերին թշնամացած այս երկրում ոչ միայն հանգիստ ու աներկյուղ ձմեռել, այլև ստանալ պարենավորում և օդովել այստեղ եղած հացի առատ պաշարներից:

Կորդուբում Լուկուլլոսը հանդիսավոր կերպով կատարեց իր դաշնակից Զարբինոս թագավորի թաղումը և ի պատիվ նրան կառուցել տվեց շքեղ մի մահարձան:

Հռոմեական զորքի ձմեռման մասին Կորդուբում վերոհիշյալ տեղեկություններն ունի միմիայն Պլուտարքոսը, որի կարևոր այդ վկայությունները մեզ ենք բերում բառացի թարգմանությամբ:

Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 29՝

«Չէ որ և արաբների թագավորները եկել էին նրա [Լուկուլլոսի] մոտ և հնազանդվել յուրայինների հետ միասին, նաև Մոփքի ժողովուրդը հարել էր նրան, իսկ կորդվացիներին այն-

¹ Տե՛ս գր. 36, գլ. 2, 5:

² Տե՛ս Ստրաբոն, XVI, 2, 10 (753):

³ Տե՛ս XVI, 2, 3 (749):

պես էր դեպի իրեն տրամադրել, որ նրանք ուզում էին իրենց քաղաքները թողնել և ուղեկցել նրան երեխաների ու կանանց հետ միասին: Նրանք այդ կամենում էին հետևյալ պատճառով: Զարբիենոսը, Կորդվաց թագավորը, նեղվելով Տիգրանի բռնակալությունից, ծածկաբար, ինչպես ասում են, Ապպիոսի միջոցով Լուկուլլոսի հետ բանակցություններ էր վարել դաշնակցության մասին: Երբ այդ հայտնի եղավ՝ Զարբիենոսը սպանվեց և նրա հետ միասին սպանվեցին, նախքան հռոմայեցիների Հայաստան ներխուժելը, նաև նրա կինն ու երեխաները: Այդ բանը Լուկուլլոսը չէր մոռացել. ուստի և, դալով Կորդվաց երկիրը՝ նա կատարեց Զարբիենոսի թաղման ծեսը և, զարդարելով խարույկը զոհատներով, թագափորական ոսկեղենով և Տիգրանից առնված կողոպուտով՝ մոտեցավ ինքը խարույկին, վառեց և հանգուցյալի բարեկամների ու ընտանիքի անդամների հետ զոհ մատուցեց, անվանելով Զարբիենոսին իրեն ընկերակից և հռոմայեցիների դաշնակից: Նա հրամայեց, բացի այդ, կանգնեցնել հանգուցյալին թանկարժեք մահարձան: Զարբիենոսի արքունիքում գտել էին մեծ քանակությամբ ոսկի և արծաթ, իսկ պահեստներում կար երեք միլիոն մեդիմն ցորեն¹: Այսպիսով և զինվորները հարստացան, և Լուկուլլոսը զարմացավ, որ ինքը, մեկ դրամ անգամ չստանալով հասարակային գանձարանից, պատերազմը վարում էր միայն իր միջոցներով»:

Կորդուքում եղած ժամանակ Լուկուլլոսը, ինչպես հաղորդում են Պլուտարքոսը, Եվտրոպիոսը և Ռուփուսը², պատրաստվելիս է եղել պատերազմի՝ ընդդեմ պարթևների: Ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, նոր այս արշավանքին մասնակցելու համար նա հրամայել էր Պոնտոսում գտնվող իր Սորնատիոս տեղակալին, որ նա գա Կորդուք և միանա իրեն հռոմեական զորամասի հետ, որ ինքը թողել էր Պոնտոսում: Սակայն, Պլուտարքոսի ասելով, այս արշավանքը գլուխ չէր եկել հռոմեական զորքերի հակառակության ու ըմբոստության պատճառով:

Պարթևական արշավանքի մասին այս տեղեկությունները, որ չեն հիշատակված Մեմնոնի, Ապպիանոսի և Կասսիուս Դիոնի մոտ,

¹ Երեք միլիոն մեդիմն ցորենը հավասար է այժմյան կշռով մոտ 120 միլիոն կիլոգր. կամ 120 հազար տոննայի:

² Տե՛ս Պլուտարքոս, Լուկուլ., 30, Եվտրոպիոս, VI, 9 և Սեփստուս Լուսիուս. գլ. 15:

ստույգ և պատմական են ընդունել Ռեյնաքը, Ֆեռնոն¹ և ուրիշները, սակայն միանգամայն արդարացի կերպով կասկածելի ու անվստահելի են համարել Մոմզենը և էքհարդը²: Ավելի քան անհավանական է, անշուշտ, որ Լուկուլլոսը հրամայած լիներ դուրս հանել Պոնտոսից հռոմեական պահապան զորքերը և, թողնելով իր թիկունքում Տիգրանին և Միհրդատին, ուզենար շարժվել դեպի Տիգրոն և սկսել մի նոր պատերազմ: Ըստ երևույթին, վերոհիշյալ տեղեկությունը սարքովի մի հերյուրանք է, որի հեղինակը կարող է լինել Պլուտարքոսը: Վերագրելով իր փառաբանած զորավարին նաև երրորդ պատերազմի նախասպատրաստումը՝ Պլուտարքոսը, հավանորեն, կամեցել է ցույց տալ, որ Լուկուլլոսը ևս Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման մեծ գործ կատարած կլիներ, եթե նրան խանգարած չլինեին հռոմեական զորքերը:

Մենք կտեսնենք ներքև, որ Լուկուլլոսը ոչ մի դիտավորություն չէր ունեցել պատերազմելու պարթևների դեմ, այլ, ընդհակառակը, ուզեցել էր, իր թիկունքն ապահովելու համար, կնքել նրանց հետ բարեկամական դաշինք:

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 366 և Ферреро, Величие и падение Рима, I, էջ 190:

² Տե՛ս Моммсен, Римская история, III, էջ 61 և Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 2, էջ 195:

14. 68. ԹՎԻ ԿՈՒՎՆԵՐՐ, ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՄԻՋԱԳԵՏՔՈՒՄ

Տիգրանակերտի մոտ կրած ծանր պարտությունից հետո՝ Տիգրանը և նրա անձնապահ հեծելազունը կարողացան դուրս գալ մարտադաշտից և վախան ու պատսպարվեցին մոտակա մի ամրոցում:

Մեծ էին ու անսահման հուսահատությունը և լքումը հայկական արքունիքում: Տիգրանի լայնածավալ ծովից ծով տարածվող պետությունը, որ նա մոտ քսանհինգ տարվա ընթացքում մեծ դժվարությամբ ի մի էր համախմբել՝ այժմ արդեն կիսով չափ քանդված էր: Թագավորների թագավորի ու Հայաստանի դեմ շուտով ոտքի կարող էին ելնել բոլոր թշնամիները և, առաջին հերթին, պարթևական թագավորությունը, որը Տիգրանը հիմնապես քայքայել և նվաստացրել էր:

Վհատության այս ծանր ժամին, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը¹, Միհրդատ Եվպատորը, որն իր հեծելազորով դեռ նոր էր գալիս դեպի ճակատատեղին, պատահելով ճանապարհին փախուստականների և վիրավորների խմբերին՝ լսեց Տիգրանի պարտության մասին և շտապեց գնալ նրա մոտ: Միհրդատը Տիգրանին քաջալերեց և նրան հուսադրեց ապագայի նկատմամբ² և այնուհետև նրանք սկսեցին եռանդուն կերպով պատրաստվել նոր պատերազմի: Համաձայն Մեմնոնի և Ապպիանոսի վկայություններին³ Տիգրանն ուշադրության առավ Միհրդատի մեծ փորձառությունը,

¹ Տե՛ս Լուկուլ., 29, համեմատե նաև Մեմնոն, գլ. 58:

² Եվրոպական գիտնականները՝ Մոմզենը, Ռեյնաքը և ուրիշները (*Моммсен, Римская история, III, էջ 58* և *Reinach, Mithridate Eupator, էջ 363*), նկարագրելով Միհրդատի ու Տիգրանի այս հանդիպումը՝ նշում են Տիգրանի անարիությունն ու փոքրոգությունը: Այդ նախասխիսներն անհիմն են ու կամայական և չեն համապատասխանում սկզբնաղբյուրների տված տեղեկություններին:

³ Մեմնոն, գլ. 58 և Ապպ., Միհրդ., գլ. 87:

որ նա ձեռք էր բերել հռոմեական պատերազմներում, և նրան հանձնարարեց թե առաջիկա պատերազմի նախապատրաստումը և թե, ընդհանրապես, ռազմական գործերի ղեկավարութիւնը:

Արդ՝ Միհրդատը, որն այժմ Տիգրանի ամենամոտ խորհրդատուն էր՝ աշխատեց, ամենից առաջ, հաշտեցնել իր փեսային նրա ոխերիմ թշնամիների՝ պարթևների հետ: 70/69 թվին վախճանվել էր պարթևների Սանատրուկ թագավորը և նրան հաջորդել էր Հրահատ Գ-ը (70/69—57 թ. մեր թվ. առ.): Տիգրանը սրա մոտ ուղարկեց, Միհրդատի խորհրդով, դեսպաններ, համաձայնեց զիջել նրան բոլոր երկրները, որ ինքն առել էր պարթևներից՝ Միջագետքը, Ադիաբենը և «մեծ հովիտները»,—հավանորեն Ստրաբոնի հիշատակած «յոթնասուն հովիտները»¹,—և խնդրեց միանալ իր հետ ընդդեմ հռոմայեցիներին²: Դեսպանները զգուշացրին Հրահատին, որ եթե հռոմայեցիները Տիգրանին հաղթեն՝ նրանք այնուհետև պատերազմ կսկսեն նաև պարթևների դեմ³:

Այս բանակցութիւնների առնչութեամբ Սալլուստիուսի մոտ բերված է Միհրդատի նամակը⁴ Հրահատ Գ-ին, որը թեև, իհարկե, վավերական չէ, սակայն այնուամենայնիվ հետաքրքրական է, որովհետև արտացոլում է իր մեջ քաղաքական տիրող տրամադրութիւնները և հարաբերութիւնները: Այդ նամակի մեջ Միհրդատը նկարագրում է հռոմայեցիների անզուսպ ու անկասելի առաջխաղացումը դեպի Արևելք, նրանց մեծ կռիւներն իր հետ, նվաճումների ու ավազակային կողոպուտների նրանց անհագ ծարավը, և աշխատում է Հրահատին համոզել, որ նա իրեն ու Տիգրանի հետ միանա ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Պատերազմող կողմերի համար պարթևների բռնելիք դիրքն ունեն, անշուշտ, մեծ կարևորութիւն: Ուստի նաև Լուկուլլոսը, յուր ստանալով հայերի բանակցութիւնների մասին պարթևների հետ՝ ուղարկեց Հրահատ Գ-ի մոտ իր նոր դաշնակիցներին և աշխատեց նրան գրավել հռոմայեցիների կողմը: Լուկուլլոսը, ինչպես հաղորդում է Դիոնը⁵, նպաստավոր խոստումներ տվեց Հրահատին և, հիշեցնելով նրան Միհրդատ Բ-ի 92 թվի բարեկամական համաձայնութիւնը Սուլլայի հետ, սլահանջեց կամ իր հետ դաշնակից

1 Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 14, 15:

2 Տե՛ս Մեմոն, գլ. 58, Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 87:

3 Տե՛ս Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 1, 1—2:

4 Սալլուստիուս, IV, frg. 20, Leipzig 1856.

5 Տե՛ս գր. 36, գլ. 3, 1:

լինել և կամ շեղոք մնալ ու ամենևին չմասնակցել հոռմեական-հայկական պատերազմին¹։

Խորամանկ պարթևեր չմերժեց Տիգրանի ու Միհրդատի առաջարկը, սակայն միևնույն ժամանակ Լուկուլլոսին պատասխան տվեց, որ նրա հետ պատրաստ է կնքելու բարեկամական դաշինք։ Շուտով Լուկուլլոսը դաշնագրության կնքման համար Տիգրոն ուղարկեց իր Սեքստիլիոս տեղակալին։ Բայց այս վերջինը, որն ավելի զինվորական էր, քան դիվանագետ՝ կասկածներ առաջացրեց, որ եկել է, ըստ նրևույթին, իբրև լրտես և աշխատում է ծանոթանալ պարթևական նրկրի ու, գլխավորապես, նրա ռազմական ուժերի հետ։ Հրահատ Գ-ը, կորցնելով վստահությունը դեպի հոռմայեցիները՝ այլևս չուզեց միանալ ու օգնել հոռմայեցիներին և վճռեց շեղոքություն պահպանել²։ Նրա կարծիքով, եթե պատերազմը երկու կողմերի միջև տեղի ունենար հավասար ուժերով ու առանց իր մասնակցության՝ այդ նպաստավոր ու շահավետ կլիներ հենց իր անվտանգության համար։

Պարթևների թագավորի այս անակնկալ որոշումն ընդունվեց Հայաստանում մեծ գոհունակությամբ։ Տիգրանն այժմ կարող էր որոշ չափով հույս ունենալ, որ առաջիկա պատերազմի ընթացքում նրա թիկունքը չէր ենթարկվի հարձակման պարթևների կողմից։

69/68 թվի ամբողջ ձմեռը Տիգրանը և Միհրդատը շտապ կերպով պատերազմի պատրաստություններ էին տեսնում։ Նրանք շրջում էին, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը³, ամբողջ երկրում և հավարում էին նոր զորք, որի ղեկավարությունը Տիգրանը հանձնել էր հմուտ ու փորձված իր աներոջը։ Նրանք պատրաստել էին տալիս զենքեր և ռազմապիտույքներ և մթերում էին հարմար ու ամուր տեղերում ցորենի ու պարենի պաշարներ։

Ապպիանոսի ասելով՝ սկզբում Միհրդատը հրամայել էր զինվորագրել բոլոր երիտասարդ հայերին, բայց հետո զինվորության համար նրանցից ընտրել էր ամենաուժեղներին։ Հոռմեական զորքի ձևով նա բաժանել էր նոր բանակը ջոկատների ու վաշտերի և հանձնարարել էր իր հետ եկած պոնտական զինվորականներին, որ այդ բանակը վարժեցնեն ու մարզեն հոռմեական լեգեոնների նմանությամբ⁴։ Նախկին պատերազմների փորձը համոզել էր

¹ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., 87։

² ՏԼ՛ս Դիոն, գք. 36, գլ. 3, 2—3։

³ Միհրդատականք., գլ. 87։

⁴ ՏԼ՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., 87 և Փլեգոն (Fragm. Hist. Gr. III, էջ 606)։

Փլեգոնի մոտ հայկական բանակի ուսուցումն ըստ նմանության հոռմեական զորքի սխալմամբ մատնանշված է Տիգրանակերտի ճակատամարտից առաջ։

նրան, որ արևելյան զորքերի մեծ բազմությունը ոչ միայն անօգուտ է, այլև արգելք է հանդիսանում ռազմունակ զորամասերի մարտական գործողություններին:

Տիգրանի նոր զորաբանակի մեջ բացի հայերից հիշատակված են¹ նմանապես դաշնակից իբերները, մարդերը և, հատկապես, նաև մեդացիները, որոնք կոչվում էին Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի առաջնորդությամբ, որը հայոց թագավորի փեսան էր ու հավատարիմ վասսալը:

Տիգրանի ու Միհրդատի հավաքած զորքի թիվն Ապպիանոսի մոտ² ցույց է տրված ավելի քան հարյուր հազար՝ յոթանասուն հազար հեռակազոր և այս թվի կեսի շափ հեծելազոր: Էքհարդի կարծիքով՝ թեև Ապպիանոսի մոտ այս զորաթվերը նախորդ տարվանից պակաս են ցույց տրված, սակայն պետք է համարվեն դարձյալ շափազանցված³:

68 թվի հռոմեական-հայկական պատերազմը Մոմզենը, ինչպես նաև Ռեյնաքը, բնորոշել են իբրև ազգային և կրոնական պատերազմ միացյալ Արևելքի ընդդեմ Արևմուտքի⁴:

«Կաբինետային պատերազմը,—ասում է Մոմզենը,— դառնալու էր այժմ ազգային ասիական պատերազմ: Ասիայի թագավորները և ժողովուրդները միանալու էին ընդդեմ ամենազոր ու հանդուգն արևմտյան նվաճողների: ...Այս պատերազմը դժվար չէր ներկայացնել իբրև ազգային կարմ Արևելքի ընդդեմ Արևմուտքի, որովհետև պատերազմն ուներ հենց, իրապես, այդ բնույթը: Կարելի է հեշտությամբ նրան դարձնել նաև կրոնական և տարածել լուր, որ Լուկուլլոսի արշավանքի նպատակն է պարսկական նանեայի կամ Անահիտի տաճարի գրավումը էլիմայխում կամ այժմյան Լուրիստանում: Այդ տաճարն ամենից շատ մեծարված և հարուստ սրբավայր էր Եփրատ գետի ամբողջ սուափնյա շրջանում: Ասիացիները խմբերով հավաքվում էին մոտից և հեռվից թագավորների դրոշների տակ, որոնք նրանց կանչել էին պաշտպանելու Արևելքը և նրա աստվածներին անաստված օտարերկրացիներից»:

¹ Համեմատե Պլուտ., Լուկուլ., 31:

² Միհրդատ., գլ 87:

³ *St. u. Klio*, Bd. X, 2, էջ 197:

⁴ *St. u. Mommsen*, Римская история, III, էջ 58—60 և *Reinach*, *Mithridate Eupator*, էջ 365:

Մոմզենի այս կարծիքը, որ ընդունելի է համարվել և մեջ է բերվում նաև բազմաթիվ այլ երկերում՝ միայն վերջերս քննության է առնված ու մերժված էքհարդի աշխատության մեջ²: էքհարդն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ 68 թվին հայերը պատերազմում էին հռոմայեցիների դեմ, գլխավորապես, իրենց սեփական ուժերով և ունեին իրենց հետ համեմատաբար ավելի քիչ դաշնակիցներ, քան 69 թվին: Արևելքի մեծագույն մասը, օրինակ՝ Կորդուքը, Մոփքը, արաբները, պարթևները կամ անցել էին հռոմայեցիների կողմը, կամ մնացել էին շեղոք: Բացի այդ, ասիացիների կրոնական միությունը ևս, ինչպես իրավամբ նշում է էքհարդը, թեև կարող է հարմար ու տեղին լինել Իսլամի սրբազան պատերազմների նկատմամբ, սակայն բնավ ոչ հին ժամանակների համար, երբ ամեն մի գավառ ուներ իր սեփական կրոնական կենտրոնավայրը:

Մոմզենի և Ռեյնարի սխալ դիտողությունները հիմնված են, հիրավի, բացառապես միայն մի վիճելի հատվածի վրա Կիկերոնի ճառից, որը թարգմանաբար մեջ եմ բերում առանց կրճատումների:

«Երբ Լուկուլլոսը,—վկայում է Կիկերոնը³,—մտավ իր դորքով նրա [Տիգրանի] թագավորությունը՝ շատ ցեղեր արդեն գրգռված էին մեր հրամանատարի դեմ: Մեկ կողմից՝ ահով լցվել էին այն ցեղերը, որոնց երբեք հռոմեական ժողովուրդը մտադիր չէ եղել անհանգստացնել կամ պատերազմի միջոցով նվաճել: Իսկ մյուս կողմից՝ բարբարոս ցեղերի մեջ մի դաժան զորք էր կարծիք էր ստեղծվել և տարածվել, որ իբր թե մեր զորքը եկել էր այդ երկրները, որպեսզի կողոպտե ամենահարուստ ու ամենանվիրական սրբատեղին: Այսպիսով բազմաթիվ և մեծ ցեղեր գրգռվել էին և նորից մատնվել ահ ու սարսափի»:

Կիկերոնի ճառի այս հատվածը, ինչպես տեսնում ենք, նշում է միմիայն այն ահ ու սարսափը, որը տիրել էր բազմաթիվ ցեղերին Լուկուլլոսի ոչ թե 68, այլ՝ ինչպես ճիշտ դիտել է էքհարդը⁴, 69 թվի արշավանքի ժամանակ: Նաև անկախ այս առարկությունից,

¹ Տե՛ս, օրինակ, *Халатьянц*, Очерк истории Армении, էջ 198, *J. Morgan*, Histoire du peuple arménien, էջ 75, Լեո, Հայոց պատմության, էջ 411:

² Տե՛ս *Klio*, Bd. X, 2, էջ 195—197:

³ Տե՛ս *De imperio Gn. Pompeii*, 41. 9, § 23:

⁴ *Klio*, Bd. X, 2, էջ 196:

ինձ թվում է, որ մեջքերված հատվածի բովանդակությունից կսղծվար է եզրակացնել, որ իբր թե 68 թվի պատերազմը կղկ է կրոնական և ընդհանուր արևելյան: Քաղաքների, տաճարների և հարստությունների կողոպտումը հոռմեական զորավարների ու զորքի կողմից, ինչպես հայտնի է, միշտ էլ եղել է հոռմեական արշավանքների հիմնական նպատակներից մեկը: Ուստի ժողովուրդների զրգոմունքը և կրոնական հուզմունքը սովորական երևույթ էին բոլոր արշավանքների ժամանակ, և դրանից չէ կարելի, իհարկե, անել այն լուրջ հետևությունները, որ արված են 68 թվի պատերազմի նկատմամբ:

68 թվի գարնանը Լուկուլլոսը, տեսնելով որ հայոց թագավորը ոչ նոր ճակատամարտ է տալիս, ոչ էլ խնդրում է նրանից հաշտություն, պատերազմը վերսկսեց ինքը, հույս ունենալով, որ ներս խուժելով ու ավերելով Հայաստանի հյուսիսային շրջանները և կամ սպառնալով Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքին՝ կըհակադրե հայերին տալ վճռական ճակատամարտ և կկնքե նրանց հետ վերջնական հաշտություն:

68 թվի գարնան վերջերին հոռմեական զորքը թողեց բարեկամ ու դաշնակից Կորդվաց երկիրը, ուր նա լիառատ ասլրել ու հանգիստ ձմեռել էր, և ճանապարհ ընկավ Տիգրանակերտի մոտով և Տավրոսյան լեռներով դեպի Մշո դաշտը և Եփրատ—Արածանիի հովիտները*:

Արշավանքի ճանապարհը Կորդուքից դեպի հյուսիս Մոմզենը, Խալաթյանցը և Լեոն¹ ենթադրել են այժմյան Բիթլիսի կիրճով և Վանա լճի արևմտյան ափերի մոտով: Սակայն էքհարդը², որը հանգամանորեն քննության է առել այս խնդիրը՝ հանգել է այն եզրակացության, որ զորքերի շարժման համար ամենից հարմար ճանապարհն է այդտեղ ոչ թե Բաղեշի, այլ Ներջիկ-Շենիկի գիծը: Հենց այս վերջին ճանապարհագծով գնացել էին, ինչպես համոզիչ կերպով լուսաբանել է գերմանական գիտնական Կարբեն³, նաև Քսենոփոնն ու նրա հետ նահանջող հույները: էքհարդի ու Կարբեի այս եզրակացությունները հաստատվում են այժմ նաև Պետինգերյան քարտեզի ուսումնասիրությամբ: Այդ քարտեզի վրա, ինչպիս

¹ Տե՛ս *Моммсен*, Римская история, III. էջ 61, *Халатьяну*, Очерк истории Армении, էջ 200 և Լեո, հայոց պատմություն, էջ 413:

² Տե՛ս *Klio*, Bd. X, 2, էջ 202—206:

³ Տե՛ս *H. Karbe*, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes, 1898:

* «Լուկուլլոսի ճանապարհը Կորդուքից Մշո դաշտ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 215. խմբ.:

մանրամասն պարզաբանված է իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ¹, ռազմական հին ճանապարհն Աղձնիքում ցույց է տրված դարձյալ Ներշիկ-Կիլիկի վրայով:

Երբ 68 թվի ամառը Լուկուլլոսի զորքն իջավ Տավրոսյան լեռներից այժմյան Մշո դաշտը՝ այստեղ, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, հացաբույսերի ցանքերը դեռևս կանաչ էին², մինչդեռ Կորդվաց երկրում, որտեղից հռոմեական զորքը մեկնել էր մի քանի շաբաթ առաջ, արդեն հնձի ժամանակ էր: Հայկական բարձրավանդակի այս հատուկ կլիմայական երևույթը, որ Լուկուլլոսի համար անակնկալ մի նորութունն էր, նրան մեծ անհանգստություն պատճառեց, որովհետև մեծապես դժվարանում էր նրա քանակի պարենավորման գործը: Անսպասելի էր Լուկուլլոսի համար և խիստ հուսահատեցուցիչ նաև Միհրդատի ու Տիգրանի մարտավարության նոր եղանակը, որը գործադրվում էր այստեղ փորձված ու հնարամիտ Միհրդատի խորհրդով:

Մենք արդեն տեսանք վերև, որ Միհրդատը, որին հանձնարարված էր նոր հայկական զորքի նախապատրաստումը, ուշադրության էր առել զորքի ոչ թե քանակը, այլ որակը: Դաշնակից թագավորները ոչ միայն այժմ ուժեղացրել էին իրենց հետևազորը, այլև աշխատել էին միաժամանակ, որ իրենց ձիավոր զորքը թվով ու մարտունակությամբ գերազանց լինի հռոմեական հեծելազորից, որը, ինչպես հայտնի է, հռոմեական զորքի համեմատաբար թույլ և տկար մասն էր: Միհրդատի խորհրդով՝ այժմ հիմնովին փոխվել էր նաև հայկական զորքի պատերազմելու եղանակը: Որոշված էր խույս տալ վճռական մեծ ճակատամարտից և վարել լեռնային պաշտպանողական և փոքր պատերազմ: Երկու դաշնակիցները պարզապես ուզում էին հռոմեական զորքը քաշել երկրի ներսդ՝ դժվարացնել նրա պարենավորումը և հետզհետե նրան ուժաստատանել իրենց հզոր ու արագաշարժ հեծելազորի հանկարծակի հարձակումներով:

Ռազմական այս ծրագիրն իրագործելու համար դաշնակից թագավորները, ինչպես հաղորդում է Ապպիանոսը³, բաժանել էին իրենց զորաբանակը երկու մասի: Միհրդատը, որին հանձնված էր ամբողջ հետևազորը և հեծելազորի մի փոքր մասը՝ կրնկակոխ հետևում էր հռոմեական զորքին, սակայն՝ քանակ դնելով ու ամրա-

¹ Տե՛ս էջ 90—94:

² Լուկուլ., գլ. 31, համեմատե նաև Դիոն., գք. 36, գլ. 4, 2:

³ Տե՛ս Միհրդատականք, գլ. 87:

նալով բլուրների վրա՝ նա համառորեն խուսափում էր վճռական ընդհարումից: Իսկ Տիգրանը հեծելազորի մյուս մասով սրընթաց հարձակվում էր թշնամու վրա, խանգարում էր ու խափանում նրա պարենավորումը և հասցնում նրան զգալի կորուստներ: Այսպիսով, Լուկուլլոսը և նրա զորքը շարունակ գտնվում էին Միհրդատի և Տիգրանի բանակների արանքում, որոնցից որևէ մեկը նրանց սպառնում էր թիկունքից:

Ուշագրավ է, որ 68 թվի այս կռիվների մասին հռոմեական աղբյուրները, մեծ մասամբ, չուռ են ու մունջ: Միայն Պլուտարքոսը, որը Լուկուլլոսի փառաբանողն է ու գովերգուն, հիշատակել է իր հերոսի մի քանի աննշան հաջողությունները:

«Տավրոսն անցնելուց հետո,—պատմում է Պլուտարքոսը¹,—Լուկուլլոսը վհատվեց, որովհետև տեսավ, որ արտերը դեռևս կանաչ են (այստեղ ուշանում են այդքան օդի սառնություն պատճառով հնձելու ժամանակները): Սակայն, այնուամենայնիվ, նա ցած իջավ, երկու կամ երեք անգամ ետ մղեց հայերին, որոնք նորից համարձակվել էին նրա դեմ դուրս գալ, անարգել կերպով ավերեց գյուղերը և, գրավելով Տիգրանի համար պատրաստված ցորենը, հակադարձեց թշնամիներին այն ծանր դրությունը, որից ինքը վախենում էր»:

Այս մասնակի հաջողությունները չունեին, ինչպես տեսնում ենք, ռազմական խոշոր նշանակություն, որովհետև նրանք բնավ չէին թուլացնում դաշնակիցների կենդանի ուժը: Սակայն ինքը հռոմեական զորքը, որը հաճախ ենթակա էր Տիգրանի հեծելազորի հարձակումներին, կրում էր, ինչպես դժվար չէ հետևցնել աղբյուրների վկայություններից, զգալի կորուստներ:

Պլուտարքոսի և Դիոնի պատմելով² Լուկուլլոսն աշխատում էր ստիպել թշնամուն ճակատելու իրեն դեմ, որպեսզի նրա դիմադրական ուժը կարողանա խորտակել վճռական ճակատամարտում: Թշնամու աչքի առջև նա ավերում էր այդ նպատակով նրա երկիրը: Սակայն իզուր՝ թշնամին մնում էր անշարժ իր տեղում: Նա պաշարեց այնուհետև Միհրդատի ճամբարը և սկսեց նրա շուրջը փորել խրամատներ: Բայց իզուր էր նաև այս փորձը: Միհրդատին անմիջապես օգնության հասավ Տիգրանը, սպառանալով հոռմայեցիներին թիկունքից, իսկ Միհրդատը, հավատարիմ մնալով իր ծրագրին՝ այս անգամ ևս տեղից չշարժվեց:

¹ Լուկուլ., գլ. 31:

² Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 31, Կասսիուս Դիոն, գք. 36, գլ. 4, 2:

Հուկուլլոսի դժվարին ու ապարդյուն այս արշավանքը, որի ընթացքում նա ավելի ինքն էր կորուստներ կրել, քան իշնամին՝ տևել էր Վանա լճի հյուսիսային կողմերում առնվազն մոտ երկու ամիս: Արգեն սկսվել էր աշունը և հոռմեական զորքի դրուժյունը, որն անսովոր էր Հայաստանի ցուրտ կլիմային՝ հետզհետե դառնում էր ավելի ու ավելի հուսահատական: Եթե Հուկուլլոսն այժմ ետ նահանջեր, այդ համազոր կլիներ ամոթալի պարտության: Եվ նա միայն այժմ, մոտ երկու ամիս ասպարդյուն կորցնելուց հետո, ուղղվեց շտապ դեպի Արտաշատ, ուր գտնվում էին Տիգրանի օրինավոր կանայք և անշափահաս զավակները¹: Նա հույս ուներ, որ հին այդ մայրաքաղաքի նվաճմամբ կկարողանա վերականգնել իր զինվորական մեծ անունը և հեղինակությունը, որ սկսել էին արգեն նսեմանալ հոռմեական-հայկական այս նոր պատերազմում: Նա միևնույն ժամանակ կարծում էր, որ Արտաշատին սպառնացող վտանգը Տիգրանին կստիպե իր հետ վճռական կռվի բռնվելու:

Եվ, հիրավի, ինչպես որ Հուկուլլոսը մտածում էր՝ այնպես էլ Լզավ: Երբ Տիգրանը տեղեկություն ստացավ, որ Հուկուլլոսն արագացրած երթով գնում է դեպի Արտաշատ՝ նա հասավ շորրորդ օրը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², հոռմեական զորքի ետևից և նրա առաջը կտրեց Արածանիի գետանցքի մոտ՝ գետի աջ ափին: Հուկուլլոսը, որը գեռես գետը շէր անցել՝ գտնվում էր հայկական զորքի դիմաց Արածանիի ձախ կողմում:

Էքհարզն իր ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ³ աշխատել է ճշտել, թե Արածանիի ճակատամարտի այս տեղը և թե, ընդհանրապես, այն ճանապարհը, որոնցով եկած պիտի լինեին այդտեղ Հուկուլլոսը և Տիգրանը: Նա իրավացի կերպով չէ ընդունում Ռեյնաքի⁴ ենթադրությունը, ըստ որի վերոհիշյալ գետանցքի տեղը մատնանշված է այժմյան Մանազկերտի մոտ: Արածանին անցնելով այդ տեղում, ինչպես միանգամայն ճիշտ դիտել է Էքհարզը, կարելի էր դնալ Բասեն և Հասանդալա, բայց ոչ Արտաշատ: Ինքն Էքհարզը կարծում է, որ հոռմեական զորքը զնացել էր, հավանորեն, Մանազկերտի մոտով դեպի հյուսիս և հասել էր Արածանիի ձախակողմն այժմյան Ղարաքիլիսեի մոտ: Նույն այս ճանապարհով

¹ Տե՛ս Պլուտ., Հուկուլ., գլ. 31:

² Հուկուլլոս, գլ. 31:

³ Տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, *Klio*, Bd. X, Heft 2, էջ 221—226:

⁴ Mithridate Eupator, էջ 308, ծան. 1:

դերմանական գիտնականները ենթադրել են, ինչպես հայտնի է, նաև Քսենոփոնի ու նրա հետ նահանջող հույների ուղեգիր¹։

Սակայն ինձ ավելի հավանական է թվում, որ ինչպես հույների նահանջի, նույնպես և Լուկուլլոսի 68 թվի արշավանք²՝ ճանապարհը՝ պետք է ենթադրել Պևտինգերյան քարտեզում նշանակված Isumbo-Didyra, այսինքն Մուսթ-Դիդեմ հին հաղոյ դակցության դժով, որը մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» իմ նոր ուսումնասիրության մեջ³։ Այս նոր ենթադրությամբ Եփրատ-Արածանիի ճակատամարտի տեղը որոշվում է ոչ թե ճշտիվ այժմյան Ղարսօթիլիսեի մոտ, այլ այս գյուղից մոտ 20—30 կիլոմետր դեպի արևելք՝ այժմյան Դիդեմի հյուսիսակողմում*։

Արածանիի ճակատամարտի մասին միակ մեր աղբյուրներն են Պլուտարքոսի և Կասսիուս Դիոնի վկայությունները³, որոնք, ինչպես կտեսնենք, հիմնապես իրար հակասում են։ Այդ երկու վկայությունները, որ կարոտ են լուրջ ու ուշադիր քննության՝ մեջ ենք բերում բառացի թարգմանությամբ։

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 31՝

«Լուկուլլոսի արշավանքն Արտաշատի դեմ Տիգրանն այլևս չհանդուրժեց, այլ՝ վերցնելով հետը իր զորքերը՝ նա բանակեց շորրորդ օրը հոսմայեցիների մոտ, ունենալով նրանց ու իր միջև Արածանի գետը։ Այդ դեռ պետք է անհրաժեշտաբար հոսմայեցիներն անցնեին Արտաշատ գնալիս։ Չոհ մատուցանելով աստվածներին և վստահ լինելով, որ արդեն հաղթությունն իր ձեռքումն է, Լուկուլլոսը մյուս ափն անցկացրեց զորքը, առջևում դասավորելով իր տասներկու կոհորտները, իսկ մյուսները՝ որպեսզի թշնամուց շրջապատվի՝ տեղավորեց հետևում⁴։ Դեմ առ դեմ սրանց կանգնած էին բազմաթիվ ձիավորներ ու ընտիր զորքեր, իսկ նրանց առջև գտնվում էին ձիավոր նետաձիգ մարդերը և նիզակակիր

1 Համեմատե W. Belck, Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge bis n die Ebene von Alaschert, Verhandt. d. Berl. anthrop. Gesell., 1899, էջ 661 և այլն։

2 Տե՛ս էջ 103—114։

3 Նույն այս ճակատամարտը համառոտակի հիշատակված է ևսև Սալլուստիուսի պատմության մի հատվածում, տե՛ս գք. IV, fragm. 74.

4 Չորքի այս հատուկ դասավորության մասին (agmen quadratum) տե՛ս V. Chapot, La frontière de l'Euphrate, Paris, 1907, էջ 173.

* «Լուկուլլոսի ճանապարհը դեպի Արտաշատ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 217. խմբ.։

իրերները, որոնց բոլոր օտարականներից ավելի էր Տիգրանը մատահում և համարում էր առանձնապես մարտունակ: Բայց իսկապես սրանք որևէ փայլուն գործ չարին, այլ կովի բռնը վելով մի թիչ հոռմեական հեծելազորի հետ՝ շղիմացան հետո հետևազորի հարձակմանը և, փախչելով ու ցրիվ գալով այս ու այն կողմը՝ հարկադրեցին հոռմեական հեծելազորին իրենց հալածելու: Երբ սրանք ցրվեցին, Լուկուլլոսը տեսնելով Տիգրանի հետ առաջացող ձիավորների շքեղութունն ու բազմութունը վախեցավ: Նա ետ կանչեց իր հեծելազորը, որը թշնամուն հալածում էր, և առաջինն ինքը դեմ կանգնեց ատրպատականցիներին, որոնք իր դիմացն էին լավագույն զորքի հետ, և, առաջ քան ձեռնակովի գնալը, նրանց ահաբեկեց և մատնեց փախուստի: Երեք թագավորներից, որոնք միասին մասնակցում էին կովին՝ ամենախայտառակ կերպով փախել էր, ինչպես ասում են, Միհրդատ Պոնտացին, որը շէր դիմացել մինչև իսկ հռոմայեցիների մարտական աղաղակներին: Հետապնդումը շարունակվեց երկար տարածության վրա և հռոմայեցիներն ուժասպառ եղան, որովհետև ամբողջ գիշերը ոչ միայն սպանում էին թշնամուն, այլև տանում և բերում էին գերիներին ու նաև ավարը և ինչքը: Լիվիոսն ասում է, որ թշնամու կորուստն ավելի մեծ էր եղել առաջին կովում, սակայն այս կովում սպանվել ու գերի էին բռնվել ավելի անվանիները»:

2. Կասսիուս Դիոն¹, գք. 36, գլ. 4—5՝

«Լուկուլլոսն արշավանքը սկսեց նույն տարվա ամառվա կեսին (որովհետև գարնանն անկարելի էր թշնամու երկրի վրա հարձակվել ցրտերի պատճառով) և երկրի որոշ մասերն ավերեց, որպեսզի ստիպե բարբարոսներին դիմադրել ու իր հետ պատերազմել: Իսկ երբ նրանք իսկի շարժվեցին տեղից՝ նա ինքը զնաց նրանց վրա:

Հարձակման ժամանակ թշնամու այրուձին խիստ նեղը գցեց հոռմեական հեծելազորին, բայց հետևակների հետ ոչ ոք նրանցից դուրս չելավ ձեռնամարտի, այլ նրանք իսկույն ետ էին քաշվում, երբ Լուկուլլոսը հեծելազորին օգնության էր

¹ Թեև Դիոնի հատվածում չէ հիշատակված ճակատամարտի տեղը, սակայն էքհարդը, հիմնվելով նրա բովանդակության վրա՝ հավանական է համարում, որ նրա մեջ հաղորդված տեղեկությունները՝ վերաբերում են Արածանի ճակատամարտին, տե՛ս Kllo, 1910, Bd. X, 2, էջ 208: էքհարդի եզրակացությունը, իմ կարծիքով, միանգամայն հիմնավոր է ու համոզիչ:

տանում վահանակիրներին: Չնայած դրան՝ թշնամիները որևէ վնաս չկրեցին, այլ նրանք ետ դառնալով՝ նետեր էին արձակում հետապնդողների վրա և շատերին իսկույն սպանեցին և շատերին էլ վիրավորեցին: Իսկ վերքերը ծանր էին և դժվար էին բուժվում, որովհետև նետերն ունեին երկու ծայր, որոնք այնպես էին իրար կցված, որ թե վերքի մեջ մնալով և թե դուրս հանվելով՝ արագ կերպով մահ էին պատճառում: Իրա պատճառն այն էր, որ նետի ծայրերից մեկը, որը ոչ մի կերպ չէր կարելի դուրս հանել՝ մնում էր մարմնի մեջ»:

Եվրոպական գիտնականներից շատերը, օրինակ Ռեյնաքր. Նիզեն և Ֆեռետոն¹, հավատ ընծայելով Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայություններին, կարծում են, որ Արածանի ճակատամարտում լուկուլլոսը հաղթություն էր տարել, և Տիգրանը Միհրդատի հետ կրել էին ծանր պարտություն: Ռեյնաքր, հիմնվելով, բացի այդ, Փլեգոնի վկայության վրա², որը, ինչպես վերև տեսանք, վերաբերվում է ոչ թե Արածանի, այլ Տիգրանակերտի ճակատամարտին, թյուրիմացաբար մատնացույց է արել, որ այս կովում Տիգրանի զորքից սպանվել էին 5000 հոգի, իսկ մի մասը գերի էին վերցվել:

Լուկուլլոսի տարած այս հաղթության նկատմամբ համեմատաբար ավելի զուսպ են և ձեռնպահ Մոմզենը և էքհարդը³, սակայն սրանք ևս, գտնվելով որոշ շահով Պլուտարքոսի վկայությունների ազդեցության տակ՝ բավարարաչափ չեն ընդգծել հռոմեական զորքի խիստ դժվարին վիճակը, որը պարզ կերպով մատնացույց է արված Դիոնի վերոհիշյալ հատվածում:

Արածանի մոտ, ինչպես դժվար չէ հետևցնել Կասսիուս Դիոնի վկայությունից, Տիգրանը ոչ միայն պարտություն չէր կրել, այլ, ընդհակառակը, ինքն էր ծանր հարված հասցրել հակառակորդին: Տիգրանի հեծելազորը, ինչպես պարզ վկայում է Դիոնը, ինքը որևէ վնաս չէր կրել թշնամուց, սակայն՝ ետ դառնալով և հետապնդող հռոմայեցիների վրա նետեր արձակելով՝ նրանցից շատերին սպանել և շատերին էլ վիրավորել էր: Տեղի ունեցած ընդհարմանը մասնակցած է եղել, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնացույց է

¹ Sk'ւ Reinach, Mithridate Eupator, էջ 367, Б. Нусе, Очерк римской истории, СПб. էջ 289 և Ферреро, Величие и падение Рима, 1, էջ 196:

² Sk'ւ Müller, Fragm. Hist. Gr. էջ 606:

³ Sk'ւ Mommsen, Римская история, III, էջ 61 և Eckhardt, Klio, Bd. X, Heft 2, էջ 208—213:

արել էքճարդը¹, միմիայն Տիգրանի թեթև հեծելազորն առանց հետևազորի, որը չէ հիշատակված, իրոք, ոչ Պլուտարքոսի և ոչ էլ Դիոնի վկայութիւններում: Հայկական հետևազորի, ինչպես և Միհրդատի բացակայութիւնը՝ պետք է համարել միանգամայն հավանական, որովհետև վերոհիշյալ Պլուտարքոսի վկայութիւնից ևս երևում է, որ հռոմեական զորքին հետապնդել ու նրա հետևից հասել էր իր թեթև հեծելազորովը Տիգրանը: Անհնարին էր, իհարկե, որ դանդաղաշարժ հայ հետևազորը ևս միաժամանակ հասած լիներ Արածանիի գետափը:

Աղբյուրների մեջբերված վկայութիւններից երևում է նույնպես, որ այս կովում ևս Տիգրանը գործադրել էր մարտավարութեան հին եղանակը, այսինքն՝ ուզեցել էր ոչ թե վճռական մարտի բռնըվել, այլ հարված հասցնել թշնամուն գետից անցնելու ժամանակ: Տիգրանի հեծելազորի փախուստը պարզապես կեղծ փախուստ էր, որի միջոցին նրա նետածիգ արագաշարժ ձիավորները նոր ջարդ էին տալիս թշնամուն: Կովելու արևելյան այդ ձևը գործադրել էին, ինչպես հայտնի է, նաև պարթևները Կրասսոսի դեմ, որը կատարյալ պարտութիւն էր կրել 53 թվին:

Արդ՝ ընդունելով, որ հայերի կողմից Արածանիի կովին մասնակցել էր Տիգրանի միայն թեթևաշարժ հեծելազորը՝ դժվար չէ ըստ իս համոզվել, որ Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկութիւնները, որ իբր թե հռոմայեցիներն ամբողջ գիշերը ջարդել ու գերել էին թշնամուն և որ իբր թե Միհրդատ Պոնտացին առաջինն էր փախել ռազմադաշտից՝ դիտավորյալ հերյուրանքներ են, որոնք ոչ միայն չեն հաստատվում, այլև միանգամայն հակասում են Դիոնի արժանահավատ ու անաչառ վկայութիւններին:

Արածանիի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել 68 թվի սեպտեմբերի կեսերին: Մտտենում էր արդեն Հայաստանի դաժան ճրմեռն իր բուք ու բուրանով, սակայն հռոմեական զորքը դեռևս ոչ վճռական կռիվ էր ունեցել հայկական զորքի հետ, ոչ էլ որևէ զգալի հաջողութիւն: Ընդհանուր տարածութիւնը Մշո դաշտից մինչև Արածանիի վերին հոսանքը, այսինքն՝ հին Պատրանս ավանից մինչև Արածանիի գետանցքը Դիդեմի մոտ, ուր գտնվում էր

¹ Տե՛ս Klio, Bd. X, 2, էջ 210: Միանգամայն ուղիղ են ու հիմնավոր էքճարդի առարկութիւնները Մոմդենի և Ռեյնաքի դեմ, որոնց մոտ Արածանիի ճակատամարտը չէ համապատասխանում աղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւններին, տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, t. III էջ 61 և Reinach, Mithridate Eupator, էջ 367:

այժմ հոռմեական զորքը, Պետինգերյան քարտեզում նշանկված մեծ ճանապարհով, որը մանրամասն լուսաբանված է աշխարհագրական իմ նոր ուսումնասիրության մեջ՝ ընդամենը մոտ 250 կիլոմետր էր¹, և այդ համեմատաբար փոքր տարածությունը հոռմեական զորքն անցել էր մոտ 2—3 ամսվա ընթացքում: Եթե հոռմեական աղբյուրները մանրամասն մեզ չեն հաղորդում այս երկարատև արշավանքի բոլոր եղելությունները՝ այդ ինքնին արդեն հավանական մի նշան է, որ այդ դեպքերը նպաստավոր և պատվաբեր չէին հոռմեական զորքի համար: Սակայն չնայած աղբյուրների լուծյան՝ կարելի է վերոհիշյալ աղբատիկ խակ վկայություններից հետևցնել, որ Լուկուլլոսի զորքն այդ երկու կամ երեք ամսվա ընթացքում արդեն բավական հյուծվել ու թուլացել էր և, ըստ երեվույթին, վերոհիշյալ փոքր գուպարածներում, ինչպես շատ ճիշտ դիտել է էքհարդը², ունեցել էր ավելի մեծ կորուստներ, քան նա կունենար վճռական մեծ ճակատամարտում:

Գետն անցնելուց հետո Լուկուլլոսն առաջնորդեց իր զորքը դեպի Արտաշատ: Սակայն մի քանի օրից հետո, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, զորքը կտրականապես հրաժարվեց առաջ գնալ և պահանջեց ետ դառնալ: Զորքի մեջ ծագած այս ապստամբությանը, որ հարկադրել էր Լուկուլլոսին ետ նահանջել Հայաստանից՝ Պլուտարքոսի և Կիկերոնի մոտ տրված են տարբեր բացատրություններ: Պլուտարքոսն ապստամբության պատճառ համարում է այն, որ սեպտեմբեր ամսին, աշնանային գիշերահավասարի ժամանակ, հանկարծակի ձյուն էր եկել և Հայաստանում սկսվել էին անժամանակ ցրտերը: Իսկ Կիկերոնը, որի մոտ զորքի այս ապստամբությունը պարզ կերպով ակնարկված է, բացատրում է, որ հոռմեական զորքը մերժել էր առաջ գնալ, որովհետև նա շատ էր հեռացել իր երկրից և կարոտել էր հայրենիքին:

Համապատասխան այդ վկայությունները մեջ եմ բերում բառացի թարգմանությամբ հունարենից և լատիներենից.

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 31՝

«Այնուհետև Լուկուլլոսը որոշեց վստահ ու համարձակ առաջ շարժվել դեպի երկրի ներսը և ընկճել բարբարոսներին:

¹ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 92—114: Տարածությունը Patransauna-ից մինչև Tsumbo ցույց է տրված հոռմեական քարտեզում 114 հոռմեական մղոն կամ մոտ 170 կիլոմետր, իսկ Tsumbo—Մումբից մինչև գետափը Didyma—Գիգեմի մոտ կլինի մոտ 80 կիլոմետր:

² Տե՛ս Klio Bđ. X, 2, էջ 207:

Սակայն աշնանային գիշերահավասարի ժամանակ վրահասան հանկարծակի ձմեռվա վատ եղանակները, շատ ձյուն էր գալիս և կամ պարզ եղանակներին նստում էր եղյամ և սառույց: Եվ այս պատճառով ձիերը դժվարութեամբ էին խլամում գետերի ջուրը, որը շափից դուրս սառն էր, և նրանք դժվարութեամբ էին անցնում գետերի վրայով, որոնց կարծր սառույցները ճղում և կտրում էին նրանց երակները: Այդ կողմերի մեծագույն մասը խիտ ծածկված էր ծառերով, անտառապատ էր և ճանապարհները նեղ էին: Զինվորները, որոնք ձյունով ծածկվում էին ճանապարհին՝ շարունակ թրջվում էին և, որովհետև թաց տեղերում էին գիշերում՝ իրենց վատ էին զգում: Արդ՝ ճակատամարտից հետո նրանք մի քանի օր հետևեցին Լուկուլլոսին, բայց հետո ընդդիմացան: Սկզբում նրանք խնդրում էին և ուղարկում նրա մոտ տրիբուններին, ապա՝ մեծ աղմուկով հավաքվում էին միասին և, վերջապես՝ սկսեցին գիշերը վրաններում աղաղակ բարձրացնել, որ նշան էր ապստամբական տրամադրութեան: Եվ Լուկուլլոսը սնդում էր, իհարկե, համառորեն ու խնդրում, որ նրանք մի փոքր էլ համբերեն, մինչև որ կվերցնեն Հայաստանում Կարթագենը և կխորտակեն ամենամեծ թշնամու (այդպես էր նա անվանում Աննիբալին) գործը: Սակայն շկարողանալով համոզել՝ ետ տարավ նրանց ու անցավ Տավրոսն այլ ճանապարհներով և իջավ Միգդոնիա»:

2. Կիկերոն, Պոմպեոսի հրամանատարութեան մասին, IX, 23—24՝

«Ինչ վերաբերում է մեր զինվորներին՝ նրանց հաջողվել էր, իրոք, վերցնել մեկ քաղաք, որը գտնվում էր Տիգրանի թագավորութեան մեջ, և, հաջողվել էր նույնպես հաղթութուն տանել մի քանի ճակատամարտերում, սակայն այն կողմերի անշափ հեռավորութունը վատ էր ազդել նրանց վրա և հայրենիքի կարոտը սկսել էր նրանց հաղթահարել:... Թե ինչ պատահեց հետո՝ այդ մասին ես այլևս չեմ խոսի: Բանը վերջացավ նրանով, որ մեր զինվորները, առաջ շարժվելու փոխարեն, սահանջեցին ետ դառնալ արագորեն»:

Ապպիանոսը և Կասսիուս Դիոնը տեղեկութուններ են տալիս միայն Լուկուլլոսի նահանջի մասին, առանց հիշելու ապստամբութեան անպատվաբեր փաստը: Ապպիանոսը նահանջի պատճառ է

համարում վրա հասնող ձմեռը¹, իսկ Դիոնը վիրավորների մեծ թիվը և սննդամթերքների պակասությունը²։

Մոմզենը, Ռեյնաքը, Ֆեռետոն և ուրիշ պատմագետներ բնորոնելի և արժանահավատ են համարել վերոհիշյալ հաղորդույթություններից, գլխավորապես, Պլուտարքոսի վկայությունը, որին աղբյուր էր ծառայել Լիվիուսը։ Նախապատվություն տալով Պլուտարքոսին, նրանք, դժբախտաբար, աչքաթող են արել Կասսիուս Դիոնին, որը թեև չէ հիշատակել հռոմեական զորքի ապստամբությունը, սակայն նահանջի մասին տվել է ուշագրավ ու միանգամայն վստահելի տեղեկություն։ Դիոնին նրա պատմության այս մասում աղբյուր էր ծառայել, անկասկած, Սալլուստիուսը, որը հռոմեական հնագույն պատմիչների մեջ համարվում է բոլորից լրջամիտը և անաչառը։

Բոլորովին ճիշտ են այս տեսակետից էքհարզի դիտողությունները³, որը հիմնական պատճառ զինվորական ապստամբության համարել է ոչ այնքան անժամանակ ցուրտը, ինչպես այդ մատնանշված է Պլուտարքոսի մոտ, որքան հռոմեական զորքի մեծ կորուստները, վիրավորների շատությունը և սննդամթերքների պակասությունը, ինչպես այդ պարզ կերպով մատնացույց է արված Դիոնի մոտ։ Իրավացի է նույնպես և Աստուրյանը⁴, որը կարծում է, որ նահանջի բուն պատճառը եղել է հռոմեական զորքի բարոյալքումը և վհատությունն իր լուրջ անհաջողությունների պատճառով։ Եթե միայն ցուրտը լիներ ապստամբության պատճառը՝ հռոմեական զորքը պետք է, ընդհակառակը, ոչ թե ևս նահանջիր, այլ առաջ գնար դեպի Արտաշատ, որն արդեն շատ մոտ էր և որը ոչ միայն կազատեր նրանց ցրտից, այլև կտար պատերազմական մեծ ավար։

Արտաշատի հեռավորությունը հռոմեական բանակի վերջին ճամբարակայանից կարելի է ըստ իս ճշգրիտ կերպով որոշել։ Համաձայն Պետինգերյան քարտեզի, տարածությունն Արածանիի գետանցքից մինչև Արտաշատ ընդամենը մոտ 170 կիլոմետր է։ Ըստ Պլուտարքոսի՝ Արածանիի ճակատամարտից հետո հռոմեական զորքը Արտաշատի ուղղությամբ առաջ էր շարժվել դեպի երկրի ներսը և ապստամբության ժամանակ, ինչպես երևում է նրա

1 Տե՛ս Միհրդատ., գլ. 87։

2 Տե՛ս գք. 36, գլ. 6, 1։

3 Տե՛ս Klio Bd. X, 2, էջ 213—216։

4 «Քաղաքական վերաբերություններ», էջ 63 և այլն։

նկարագրությունից, դեռևս չէր հասել Արարատյան դաշտը: Արածանիի ափից նա կարող էր մի քանի օրում գնացած լինել, Պլուտարքոսի մոտ նկարագրված ծանր պայմաններում, առ առավելն 50—70 կիլոմետր: Ուրեմն, դժվար չէ կռահել, որ Լուկուլլոսի զորքը, որը գնում էր Արտաշատ Պետինգերյան քարտեզում նշված մեծ ռազմական ճանապարհով ու հին Բագավանի և Արուճի մոտով՝ իր առաջարժման վերջին օրում գտնվել էր, հավանորեն, ճանապարհի ամենադժվար մասում, այժմյան Կուջաղի կամ Կարվանսարայի լեռնանցքում՝ Արտաշատից ընդամենը մոտ 100 կիլոմետր հեռավորության վրա¹:

Լուկուլլոսի նահանջի ճանապարհը Հայաստանից դեպի Միջագետք մանրամասն քննության է առնված էքհարդի աշխատության մեջ²: Այդ ճանապարհը, մատնանշված է, ինչպես վերև տեսանք, Պլուտարքոսի մոտ: Համաձայն սրա վկայության Լուկուլլոսն իր զորքերը ետ էր տարել ոչ թե վերոհիշյալ հին ճանապարհով, այլ նոր ուղղությամբ: Նա Տավրոսն անցել էր մի այլ լեռնանցքով և իջել էր Միգդոնիա նոր ճանապարհով: Էքհարդն այս ճանապարհը ենթադրում է այժմյան Խոյի վրայով դեպի Բաշկալե և այնտեղից Զուլամերկի, Զախոյի և Զեզիրեյի վրայով դեպի Մծբին: Ինձ թվում է, որ նահանջի ճանապարհը, որը պետք է ենթադրել, անտարակույս, կամ Բերկրիի ձորով և կամ հին Արտազ գավառի միջով՝ դժվար է ճշտիվ որոշել, որովհետև բացի Պլուտարքոսից չկան այդ մասին որևէ այլ տեղեկություններ:

Հյուսիսային Միջագետքում, ուր Տավրոսյան լեռներից իջել էր Լուկուլլոսը 68 թվի հոկտեմբեր ամսին՝ դեռևս ամառային բաքեղանակներ էին: Հայերի ձեռքին էր գտնվում այստեղ Մծբինը, որը նշանավոր բերդաքաղաք էր և շրջապատված էր կրկնակի՝ արտաքին և ներքին պարիսպներով: Գերագույն իշխանությունը Մծբինում, որն ուներ ռազմական ու ստրատեգիական մեծ նշանակություն, Տիգրանը հանձնարարել էր, ինչպես վերև տեսանք, իր եղբորը Գուրասին:

Արդ՝ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ հռոմեական զորքը, որն ապստամբել էր և չէր ուզեցել գնալ Արտաշատ՝ այժմ պաշարեց Մծբինն առանց որևէ հակառակության: Սակայն այս պաշարումն³

¹ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 17—46:

² Տե՛ս Klüg, Bd. X, 2, էջ 226—231:

³ Պաշարման մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում Պլուտարքոսը և Կասսիուս Դիոնը, տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., գլ. 32 և Դիոն, գր. 36, գլ. 6—7:

առաջին ամիսները շտվեց ոչ մի հետևանք: Քաղաքը, որի փաստա-
կան հրամանատարն էր ու պաշտպանը հռչակավոր հույն ճար-
տարապետ Կալլիմաքոսը, ցույց տվեց նույնպիսի ուժեղ դիմադրու-
թյուն, ինչպես և Տիգրանակերտը:

Քաղաքի պաշտպանները, ինչպես վկայում է Դիոնը, միան-
գամայն վստահ էին, որ հռոմայեցիները ստիպված են լինելու
հեռանալ: Բայց անսպասելի կերպով, անձրևային ու փոթորկալից
մի մութ գիշեր, երբ ոչինչ չէր կարելի նկատել կամ լսել՝ հռոմ-
այեցիներին հաջողվեց մոտենալ քաղաքին և տիրել արտաքին
պարսպին: Այնուհետև ներքին պարիսպը ևս հնարավոր չեղավ,
մթության ու հորդ անձրևի պատճառով, պաշտպանել նետաձգու-
թյամբ ու այրվող նավթով: Հռոմայեցիները լցրին միջպարիսպային
փոսը ցախով և հեշտությամբ վերցրին նաև երկրորդ պարիսպը:
Պարիսպների դրավումից հետո՝ Գուրասը և բերդապահ զորքը,
որոնք ամրացել էին միջնաբերդում, անձնատուր եղան որոշ պայ-
մանով և ազատ արձակվեցին: Միայն Կալլիմաքոսը, որը Մծբինից
առաջ հաջողությամբ ղեկավարել էր նաև պաշարված Ամիսոսի
պաշտպանութունը, համարվեց հանցավոր և շղթայվեց:

Մծբինի առումը Լուկուլլոսի վերջին հաջողությունն էր: Այնու-
հետև նրա աստղը հետզհետե բոլորովին խավարեց և հռոմեական
զորքը, ինչպես կտեսնենք, անփառունակ կերպով հեռացավ Հա-
յաստանից:

15. ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՎ ՄԻՀՐԳԱՏԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԱՌԱՋՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԼՈՒԿԱՌԻԼԼՈՍԻ ՆԱՀԱՆՋՐ

Մինչ հոռմեական զորքը երկար ու դժվար ճանապարհներով իջնում էր Միջագետք և պաշարել էր այստեղ Մծբինը՝ Միհրդատը և Տիգրանը, փոխանակ հուսաբեկ ու բարոյալքված թշնամուն հալածելու, հարձակվեցին հոռմեական զորամասերի վրա Պոնտոսում և Տիգրիսի հյուսիսակողմում: Նրանք դարձյալ շարունակեցին վարել տեղային մանր կռիվներ, որոնք ունեցել էին հաջող հետեվանքներ և, ինչպես տեսանք, հյուժել ու անբարոյացրել էին Լուկուլլոսի գլխավոր բանակը:

Միհրդատը, իր հետ վերցնելով ութ հազար զորք, որոնցից չորս հազարը հայեր էին, որ նա ստացել էր Տիգրանից՝ գնալ Պոնտոս, որպեսզի վերագրավի իր թագավորությունը, իսկ Տիգրանն աշխատեց վերանվաճել իր բուն թագավորության հարավային շրջանները¹: Այստեղ՝ Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում, որը Մեծ Հայաստանի հարավամասն էր՝ Տիգրանը վերագրավեց մի շարք շրջաններ և շրջապատեց ու պաշարեց տեղական ամրություններից մեկը, որի մեջ պատասպարվել էին հոռմեական Լուկիոս Փաննիոս զորավարն ու նրա զորքերը: Փաննիոսին, ինչպես վկայում է Դիոնը², Միջագետքից օգնության էր եկել և ազատել ինքը Լուկուլլոսը:

Նույնպես և Միհրդատը, որը մտել էր նախ Փոքր Հայքի արևելյան շրջանները, ահաբեկելով այստեղ հոռմայեցիների ցրված ու թույլ ուժերը և կոտորելով մաս առ մաս թշնամիներին՝ մեծ արագությամբ դրավել էր իր թագավորության արևելյան մասերը: Այստեղից նա կոչ էր արել իր ժողովրդին զենք առնել ու ապստամբել և խոստացել էր ազատել բոլոր պոնտացիներին, որոնք հոռմայեցիների մոտ աշխատում էին որպես ստրուկներ:

¹ ՏԼ՝ս Ապպիան., Միհրդատ., գլ. 88 և Կասսիոս Դիոն., գք. 36, գլ. 8—9:

² ՏԼ՝ս գք. 36, գլ. 10:

ժողովուրդը, ինչպես վկայում է Դիոնը¹, գրկաբաց ընդունում էր և օգնում Միհրդատին, որովհետև ատելությամբ լցված էր դեպի հռոմայեցիներն ու նրանց դաժան ու հարստահարող իշխանավորները:

Երբ Միհրդատը Փոքր Հայքից անցավ Պոնտոսի ներքին դավառները՝ նրա դեմ դուրս եկավ հռոմեական Փաբիուս Հադրիանուս զորավարը: Սակայն Միհրդատի նախկին վարձկան թրակական զորքը և նմանապես նաև պոնտացիները, որոնք հռոմայեցիներին սպասարկում էին իբրև ստրուկներ՝ կապ հաստատեցին Միհրդատի հետ, օգնեցին նրան² և տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ խմբերով անցան նրա կողմը: Հռոմայեցիները թեև այս ճակատամարտում մեծ կորուստներ էին կրել, սակայն Հադրիանուսը կարողացել էր աղետալի մարտը դադարեցնել շնորհիվ միայն այն հանգամանքի, որ թշնամին ստիպված էր մարտադաշտից դուրս տանել Միհրդատին, որը ծանր վիրավորվել էր³: Հռոմեական պարտված զորքի մնացորդները փախան ու ամրացան Կաբիրա բերդաքաղաքում:

Հադրիանուսին օգնության հասավ Տրիարիուսը, որը նրան պաշտոնանկ արեց և փոխարինեց⁴: Սակայն սա ևս չկարողացավ դուրս վտարել Պոնտոսից թշնամուն և հարկադրված եղավ ձմեռել Գազիուրայում՝ դեմ առ դեմ Միհրդատի զորաբանակին, որը գրտնրվում էր պոնտական Կոմանայի կողմերում: Միհրդատն ամբացավ այստեղ Իրիս գետի հարավակողմում և աշխատեց նոր ուժեր հավաքել Փոքր Հայքից, որն ամբողջովին ազատված էր հռոմեական տիրապետությունից: Նմանապես և Տրիարիուսը դիմեց Լուկոլլոսին և, հայտնելով նրան Հադրիանուսի պարտության ու հռոմայեցիների վտանգված դրության մասին՝ խնդրեց նրանից օգնություն:

Լուկոլլոսը տեղեկություն ստանալով հռոմեական զորքի անհաջողությունների մասին՝ վճռեց Պոնտոսը փրկելու համար դուրս տանել իր զորքը Միջագետքից և հրաժարվել Անդրեփրատյան իր նվաճումներից: Սակայն նրա լեզեոնները, որոնք ուրախ ու հանգիստ ապրում էին ձմեռվա տաք կայաններում՝ հրաժարվեցին արշավանքի դուրս գալ գարնանից առաջ⁵: Այս արդեն երկրորդ

1 Գր. 36, գլ. 9, 2:

2 Տե՛ս Դիոն, գր. 36, գլ. 9, 3—4:

3 Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 88:

4 Տե՛ս նույնը, գլ. 88:

5 Համեմատե՛ Պլուտ., Լուկոլ., գլ. 34:

անգամն էր, որ հռոմեական զորքերը չէին հնազանդվում իրենց հրամանատարին և ըմբոստաբար ու ինքնավուլիս խախտում էին զինվորական կարգապահությունը:

Պետք է ասել, որ 68 թվի հայկական անհաջող արշավանքից հետո Լուկուլլոսի դրուժյունը սկսել էր խիստ տատանվել: Հենց հռոմեական-հայկական այս կոնֆլիկտի ժամանակ Հռոմում ուժեղացել էր նորից դեմսկրատական կուսակցությունը, որը համառորեն աշխատում էր վարկաբեկել ու տապալել այս հզոր հակառակորդ զորավարին, որը Սուլլայի համախոհն էր ու կուսակիցը: Դեմոկրատական կուսակցությանը և, գլխավորապես, դրամատիկների ու կապալառուների ազիտացիային պետք է վերագրել, որ դեռևս 69/68 թվերին Լուկուլլոսին զրկել էին Ասիայի ու Կիլիկիայի կուսակալության պաշտոններից: Զայրույթն ավելի ևս սաստկացել էր նրա դեմ 68 թվի անհաջող կոնֆլիկտից հետո: Նրա հեղինակության անկումը Հռոմում անդրադառնում էր, բնականաբար, զորքի վրա: Լեգեոնարների մեջ արդեն լուրեր էին պտտում, որ Հռոմում որոշված է Լուկուլլոսին պաշտոնից հեռացնել: Այսպիսով, 68 թվի կոնֆլիկտից ու նահանջից հետո, զինվորների սանձարձակությունը շարունակ ուժեղանում էր և նրանց մեջ սաստկանում էին ըմբոստության ու ապստամբության տրամադրությունները: Զորքն այժմ պահանջում էր, որ իրեն թույլ տրվի վերադառնալ Իտալիա: Զինվորներից շատերը, որոնց ծառայության ժամկետը լրանում էր 67 թվին և որոնք իրենց զինվորության ընթացքում կողոպտել էին բազմաթիվ հարուստ քաղաքներ ու շրջաններ՝ այժմ այլևս ընչպեզուրկ պրոլետարներ չէին, այլ կարողության տեր էին և ունևոր: Միանգամայն բնական է, որ նրանք չէին ուզում մտանգի ենթարկվել նոր կոնֆլիկտում, այլ շտապում էին վերադառնալ Իտալիա և ապրել այնտեղ կուշտ և անդորր:

Շնորհիվ իր զորքերի ընդդիմադրությանը, Լուկուլլոսը, ինչպես տեսանք, ստիպված ևղավ մնալ Միջագետքում 68/67 թվի ամբողջ ձմեռը: Միայն 67 թվի գարնան սկզբին նա թողեց Տիգրանակերտն ու Մծբինը և, անցնելով Եփրատի աջ կողմը՝ օգնության շտապեց Պոնտոսին: Դատարկելով Միջագետքը և հարավային Հայաստանը՝ Լուկուլլոսը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Մոմզենը, հրաժարվում էր, անշուշտ, բոլոր իր փայլուն հույսերից, որ կապված էին հայկական արշավանքի հետ¹:

¹ Sk' u Mommsen. Римская история, III, էջ 63:

Մինչև Լուկուլլոսը Տրիարիուսին օգնութեան էր գնում՝ արդեն Պոնտոսում սկսվել էին պատերազմական գործողութիւնները. Տրիարիուսը, որն ուներ մոտ տասը հազար զորք՝ սկզբում աշխատեց խուսափել ընդհարումից և ամրացավ իր ճամբարում Գադիուրայի մոտ: Սակայն, երբ Միհրդատն ուզեց պաշարել Դադասամբուսը, ուր գտնվում էին հռոմեական զորքի հափշտակած ավարն ու գույքը՝ Տրիարիուսի զինվորները սրան հարկադրեցին օգնութեան գնալ Դադասայի կայազորին: Դուրս գալով ամրացրած ճամբարից՝ Տրիարիուսը ստիպված եղավ մարտի բռնվել Միհրդատի հետ Գադիուրայի և Զելայի միջև խիստ վտանգավոր վայրում: Չնայած որ հռոմայեցիները ցույց տվին թշնամուն ուժեղ դիմադրութիւն՝ հայ-պոնտական զորքերը կարողացան ետ մղել հռոմեական հետևազորը մի տղմուտ ձորի մեջ, ուր նա գրեթե ամբողջութեամբ կոտորվեց: Փախուստի էին դիմել ու ազատվել միմիայն ինքը Տրիարիուսը և հռոմեական հեծելազորը:

Հստ Ապպիանոսի և Պլուտարքոսի վկայութիւնները¹ հռոմեական զորքից սպանվել էին ճակատամարտում 24 ռազմական տրիբուններ, 150 հարյուրապետեր և մոտ 7000 զինվորներ: Տրիարիուսի այս ծանր պարտութեան մասին առանձնապէս ուշագրավ է Կիկերոնի վկայութիւնը, որը մատնանշում է, որ ինքը, հետևելով հռոմեական պատմագիրների օրինակին՝ լռութիւն է պահպանելու պարտութեան մասին: Վերջինս, ասում է Կիկերոնը, այնքան մեծ էր, որ գլախավոր հրամանատարը իմացել էր նրա մասին ոչ թե ճակատամարտին մասնակցող լրաբերից, այլ ժողովրդի մեջ պատու լուրերից²: Սպանվածների դիակները, երեք տարի անթաղ մնալուց հետո, հողին էր հանձնել Պոմպեոսը 64 թվին:

Լուկուլլոսը դեռևս կես ճանապարհին էր գտնվում, երբ նա տեղեկացավ, որ Տրիարիուսը, որին նա օգնութեան էր գնում՝ ծանր պարտութիւն էր կրել թշնամուց: Նա ուզեց վերսկսել ճակատամարտը և վրեժ առնել Միհրդատից Տրիարիուսի պարտութեան համար, սակայն Միհրդատը մարտը շրնդունեց և, նախապատվութիւն տալով մարտավարութեան նախկին գործելակերպին՝ դերադասեց սպասել Տիգրանին և վերսկսել նրա հետ միասին լեռնային փոքր պատերազմը, որը, ինչպէս տեսանք, փայլուն հետևանքներ էր տվել 68 թվի կռիվներում:

¹ Տե՛ս Ապպ., Միհրդ., գլ. 89 և Պլուտարքոս, Լուկուլ., գլ. 35:

² Տե՛ս De imp. Pompeii, IX, 25:

Գաղիուրայի ու Զելայի կողմերից, ուր պարսութիւնն էր կրել Տրիարիուսը՝ Միհրդատը շտապեց ետ քաշվել Փոքր Հայք, վերցնելով իր հետ այնքան սլաշարեղեն, որքան հնարավոր էր տանել¹: Իսկ այն, ինչ որ դժվար էր տանել, նա ոչնչացրեց, որպեսզի դժվարացնէ թշնամու սլարենավորումը: Ինչպէս վկայում է Կասսիուս Դիոնը², նա իր զորքի հետ նահանջել էր Տալավրայի բարձունքները և, ամրանալով այստեղ՝ սպասում էր Տիգրանի դալստյան: Եվ նույն այդ ժամանակ Ատրպատականի թագավոր Միհրդատը, որը Տիգրանի փեսան էր՝ հանկարծակի հարձակումներով հալածում ու սրի էր քաշում այս ու այն կողմ ցրված հռոմեական փոքր զորամասերը³:

67 թվի գարնանը Լուկուլլոսը և նրա զորքը գտնվում էին Փոքր Հայքում՝ դեմ հանդիման Միհրդատի զորաբանակի: Իսկ թիկունքից, ինչպէս և 68 թվի կոիվներում, նրան սպառնում էր Տիգրանը, որը վերագրավել էր արդեն իր բուն թաղավորության հայկական հարավային երկրները և պատրաստվում էր օգնության գալու աներոջը: Լուկուլլոսի ու նրա զորքի դրութիւնը խիստ ծանր էր, որովհետև հայ-լոնտական զորքերն անընդհատ ուժեղանում էին ու ստանում թարմ զորական ուժեր, մինչդեռ հռոմեական բանակը, որը շարունակ կորուստներ էր կրել՝ գրեթէ չէր ստանում օժանդակ նոր զորամասեր:

Արդ՝ կարիք ունենալով կորուստների լրացման՝ Լուկուլլոսը Փոքր Հայքից սուրհանդակներ ուղարկեց Կիլիկիայի նորընտիր Կվինտուս Մարկիուս Ռեքս կուսակալի մոտ և խնդրեց նրանից օգնութիւն: Այս վերջինը, որն այդ ժամանակ գնում էր իր շրջանը՝ արդեն հասել էր Լիկաոնիա և ուներ իր տրամադրության տակ երեք լեգեոն: Լուկուլլոսը լիահույս էր, որ Մարկիուս Ռեքսն իր խնդիրը չի մերժի, որովհետև նա հետևորդ էր քաղաքական միևնույն կուսակցության և միաժամանակ իր քենակալն էր: Սակայն այդ միանգամայն գուր հույսեր էին: Մարկիուս Ռեքսը մերժեց նրա խնդիրը և սլատասխանեց, որ իր զորքերը չեն համաձայնվում գնալ Հայաստան⁴:

Վատ էին նաև Հռոմից հասած լուրերը: Տրիարիուսի պարսության լուրը հռոմայեցիների ականջը հասնելուց հետո՝ Լուկուլլոսի

¹ Տե՛ս Ապպիան., Միհրդ., գլ. 90:

² Գք. 36, գլ. 14, 2:

³ Տե՛ս Դիոն, գք. 36, գլ. 14, 2:

⁴ Տե՛ս Սալլուստիուս, V, fr. 12 և 13, համեմատե՛ նաև Կասսիուս Դիոն, 36, 15, 1 և 17, 2:

հակառակորդները նոր աւիթ ունեցան սաստկացնելու իրենց պայքարը նրա դեմ: 67 թվի դարնանը նրանք կարողացան հասնել իրենց վերջնական նպատակին: Ժողովրդական տրիբուն Գաբինիուսի առաջարկութեամբ Հռոմում ընդունվեց մի նոր օրենք, որը Լուկուլլոսից ետ էր վերցնում նրա հրամանատարութեան իրավունքն ընդդեմ Միհրդատի, ինչպես և Բիթանիայի ու Պոնտոսի կուսակալութիւնները, և տալիս էր այդ իրավունքները նույն տարվա կոնսուլ Մանիուս Ակիլիուս Գլաբրիոնին: Նույն օրենքով արձակուրդ էր տրվում Լուկուլլոսի հրամանատարութեան տակ դառնվող այն լեգեոնարներին, որոնց ծառայութեան ժամկետն արդեն լրացել էր: Օրենքը հակառակողներին սպառնում էր նրանց գույքի բռնագրավմամբ: Հռոմի այս կարգադրութիւնները, ինչպես հաղորդում է Ապպիանոսը¹, իսկույն հրապարակվել էին ամբողջ Ասիայում:

Այսպիսով, Լուկուլլոսը, որն արդեն վարկաբեկ էր եղել իր բանակում 68 և 67 թվերի ռազմական անհաջողութիւնների ու սպարտութիւնների պատճառով՝ վերոհիշյալ օրենքի հրապարակումից հետո կորցրեց բոլորովին իր վարկն ու հեղինակութիւնը: Գրտնըվելով այսպիսի ծանր դրութեան մեջ՝ նա տեսավ, որ իրեն ուրիշ ոչինչ բան չէր մնում անել, քան հանձնել հրամանատարութիւնը կոնսուլ Գլաբրիոնին, որն արդեն ժամանել էր Փոքր Ասիա: Նա խնդրեց այս վերջինին, որ համաձայն հռոմեական ժողովրդի որոշման ընդունե իրենից զորքի գերագույն հրամանատարութիւնը: Սակայն Գլաբրիոնը ևս, ինչպես և Մարկիուս Ռեքսը, մերժեց նրա խնդիրը և շհամաձայնեց վերցնել իր վրա նրա պատասխանատու պաշտոնը, որը դառել էր շափազանց դժվար ու վտանգավոր:

Այսպիսով Լուկուլլոսը, թողնված լինելով ինքն իրեն և վախենալով, որ Միհրդատն ու Տիգրանն իրեն կարող են շրջապատել Տալավրայի մոտ՝ հրաման տվեց իր զորքին արշավել Տիգրանի դեմ, հույս ունենալով, որ կհաջողվի հանկարծակիի բերել նրա հոգնած զորքը, որը շտապում էր օգնութեան գալ Միհրդատին և արդեն գտնվում էր Եփրատ գետի մոտ: Հռոմեական լեգեոնները սկզբում, թվում էր, թե կատարում էին նրա հրամանը: Սակայն երբ նրանք դուրս գալով Փոքր Հայքից՝ հասան մեծ ճանապարհի մոտ, որը մի կողմից զնում էր դեպի Եփրատ գետը, իսկ մյուս կողմից՝ դեպի Գալատիա՝ նրանք հրաժարվեցին զնալ հայերի դեմ և գերադասեցին ետ դառնալ արևմուտք: Զինվորների մեծագույն մասը, որոնց ծառայութեան ժամանակն արդեն լրացել էր՝ հայտնեցին, որ հա-

¹ Միհրդատ., գլ. 90, համեմատե Սալլուստիուս, V, fr. 14 (Kritz).

մաձայն օրենքի արդեն իրենք արձակված են ծառայությունից և որ Լուկուլլոսն այլևս իրավունք չունի իրենց առաջնորդելու:

Այնուհետև, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, Լուկուլլոսը, տխուր ու հուսահատված, մտնում էր նրանց վրանները, նաև դիմում էր նրանց անհատապես: Նա լաց էր լինում, աղաչում և մինչև իսկ համբուրում էր նրանց ձեռքերը՝ բայց իզուր: Հռոմեական զորքը մնաց անդրդվելի ու կտրականապես մերժեց գնալ Տիգրանի ու հայերի դեմ, և Լուկուլլոսը ստիպված եղավ ետ քաշվել դեպի Գալատիա²: Արձակուրդ ստացած զինվորները համաձայնեցին սակայն մնալ նրա բանակում մինչև ամառվա վերջը և հայտնեցին, որ եթե այդ ժամանակամիջոցում թշնամին չերևա ու չկռվի հռոմեական զորքի հետ՝ նրանք այնուհետև իրենց ազատ կհամարեն ու կցրվեն: Լուկուլլոսը, որը գոհ պիտի լիներ, որ արձակուրդավորներն առժամանակ մնում են բանակում՝ հարկադրված եղավ բնդունելու այդ պայմանները, և 67 թվի ամբողջ ամառը նրա զորքը համաձայն այդ պայմանի կանգնած մնաց անշարժ Գալատիայի արևելյան շրջաններում և, զխավորապես, Տրոկմերի երկրում:

Նույն այս 67 թվին, երբ Լուկուլլոսը խաղալիք ու ծաղրի առարկա էր դառել հռոմեական բանակում՝ Միհրդատը ոչ միայն կարողացել էր տիրել իր ողջ թագավորությանը, այլև նրա հեծելազորն արդեն ասպատակում էր Բիթանիայի արևելյան շրջանները, իսկ Տիգրանը, եփրատ գետն անցնելուց հետո՝ ներս էր խուժել Կապպադովկիա³ և իր փեսայի, Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի հետ, նվաճում ու ավերում էր այդ երկիրը: Նա նորից կարողացել էր հալածել ու դուրս վտարել երկրից Կապպադովկիայի Արիորարզան թագավորին, որը ոչ մի օգնություն չէր ստացել ո՛չ Լուկուլլոսից, ո՛չ նրա փոխանորդ Փլաբրիոնից և ո՛չ էլ Կիլիկիայի նոր կուսակալից⁴:

¹ Տե՛ս Լուկուլ., գլ. 35:

² Հռոմեական զորքի անվթար վերագարձը Փոքր Ասիա Մոմզենը համարում է զինվորական գործում այնպիսի մի հրաշք, որն իրենից շատ ետ է թողնում մինչև իսկ Քսենոփոնի նահանգը (տե՛ս «Римская история», III, էջ 64): Մոմզենի այս գնահատականը ակներև մի շափազանցություն է, որովհետև Լուկուլլոսը Միջագետքից նահանջել էր Փոքր Ասիա, զխավորապես, Ծոփքի և Կապպադովկիայի վրայով, որոնք բարեկամ ու դաշնակից երկրներ էին:

³ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., գլ. 35, Ասյպիանոսի մոտ (գլ. 91) Կապպադովկիայի վրա հարձակումը վերագրված է Միհրդատ Պոնտացուն:

⁴ Տե՛ս Դիոն., գք, 36, գլ. 17, 1 և Կիկերոն, Պոմպեոսի հրամանատարության մասին, V, 12:

67 թվի ամառը Լուկուլլոսի մոտ եկել էին հռոմեական ծերակույտի լիազորները, որոնց նա խնդրել էր ուղարկել Պոնտոս, որպեսզի նրանք համաձայն ընդունված կարգերի կազմակերպեն նվաճված երկրի գործերը: Սակայն այս լիազորների գալն այժմ, իհարկե, միանգամայն անիմաստ էր: 67 թվի ամառը հռոմայեցիները Պոնտոսում այլևս չունեին և ոչ մի թիզ հող և այդ երկիրը հարկավոր էր վերստին նվաճել գեների ուժով:

67 թվի ամառվա վերջին Լուկուլլոսի բանակից խմբերով հեռացան արձակուրդ ստացած զինվորները, որոնց ծառայության ժամանակն արդեն լրացել էր: Նմանապես և երիտասարդ զինվորներից շատերը չուզեցին մնալ նրա մոտ և գերադասեցին շարունակել իրենց զինվորական ծառայությունը կոնսուլ Գլաբրիոնի մոտ, որն ինչպես տեսանք, ուղարկված էր իբրև Լուկուլլոսի փոխանորդ: Ասպիանոսի ասելով՝ հռոմեական այս մեծ զորավարի մոտ այժմ մնացել էին միմիայն աննշան թվով զինվորներ, որոնք բոլորովին աղքատ էին և չունեին փող ճանապարհածախսի համար:

Ինչպես տեսնում ենք, Լուկուլլոսի վարած պոնտական ու հայկական պատերազմները, որ նա փայլուն կերպով սկսել էր յոթը տարի առաջ, վերջանում էին այսպիսով բոլորովին անփառունակ կերպով:

«Հենց այսպես,—ասում է Ռեյնաքը,—յոթը տարվա կատաղի պատերազմից հետո՝ դեպքերը պարզապես հանգել էին դարձյալ նույն մեկնակետին: Լուկուլլոսի մեծամեծ հաղթությունները չքանում էին ինչպես մի երազ: Հռոմեական արծիվները նույնպիսի արագությամբ, ինչպես նրանք դնացել էին առաջ՝ ետ դարձան Եփրատից դեպի Տավրոս և Տավրոսից դեպի Հալիս: Կապպադոկիան արդեն կորցված էր, Բիթանիան անդամատված, պրովինցիա Ասիան վտանգված²;

Թե որքան ծանր դրություն էր ստեղծվել Փոքր Ասիայում 67 թվի վերջերին՝ այդ մանրամասն մատնացույց է արված Կիկերոնի «Պոմպեոսի հրամանատարության մասին» ճառում: Իր այդ ճառի մեջ³ Կիկերոնը նշում է, որ Բիթանիայում հրդեհված ու ոչնչացված էին բազմաթիվ գյուղեր և որ հռոմեական ամբողջ Ասիան սպասում էր, որ երկու հզոր թագավորները, որոնք Հռոմի ամենաոխերիմ

¹ Միհրդատ, գլ. 90:

² Reinach. Mithridate Eupator, էջ 377:

³ *Sb'u* De imperio Cn. Pompeii, II, 4—5, V, 12, VI, 16.

Թշնամիներն էին, կներխուժեն շուտով և կավերեն հոռմեական շրջանները: Վտանգ էր սպառնում, նրա ասելով, հոռմեական դրամատերերի հարստություններին, որ նրանք զեաեղել էին պետական հարկերի հավաքման գործում: Հուսալքվել էին, ասում է նա, բաժնետերերը և վարձակալական ընկերությունների գործակալները, որովհետև նրանք զիտեին, որ թշնամու ձիավոր ջոկատների ասպատակները կարող էին իրենց զրկել ամբողջ տարվա եկամուտից: Վախենում էին վարձակալներն անգամ իրենց ստրուկներից, որոնց նրանք պահում էին արոտավայրերում ու արտերում, նավահանդստներում ու պահակակետերում:

67 Թվին հոռմեական հանրապետության դրությունը ծանր ու աղետալի էր դառել ոչ միայն հոռմեական Ասիայում, այլև ծովի վրա ու նաև բուն Իտալիայում: Չափազանց ուժեղացել էին այդ ժամանակ ծովահենները, որոնք պարզապես տեր ու տնօրեն էին դառել էգեյան ու Միջերկրական ծովերի: Նրանք հարձակվում էին ոչ միայն առանձին նավերի, այլ նաև ռազմական նավախմբերի վրա: Նրանք շարունակ կողոպտում էին ծովափնյա շրջանները և գերի էին տանում մինչև իսկ ամենաականավոր հոռմեական պաշտոնյաներին ու զինվորականներին: Հաղորդակցությունը ծովով չափազանց վտանգավոր էր դառել և Իտալիայում ու առանձնապես Հռոմում, որը հացահատիկ էր ստանում օտար երկրներից՝ հացի գները իրիստ բարձրացել էին և սկսվել էր արդեն ահավոր սովը:

Հռոմում զգացին, որ հանրապետության սովորական պաշտոնեությունը չի կարողանալու դուրս հանել երկիրը ճգնաժամային այդ դրությունից, այլ հարկավոր են արտակարգ իշխանություն ունեցող պաշտոնյաներ, որոնց պետք է տրվեն դիկտատորական լիազորություններ:

Հենց Լուկուլլոսի նահանջի ժամանակ, նույն այս 67 թվին, ժողովրդական տրիբուն Գաբինիուսն անցկացրեց Հռոմում իր առաջարկը, որով Պոմպեոսը ստացավ դիկտատորական արտակարգ իրավունքներ, որպեսզի նա ոչնչացնե ծովահեններին և վերականգնե ծովային հաղորդակցության ճանապարհների անվտանգությունը:

Պոմպեոսը կարողացավ, իրապես, գրավել ծովահենների ամբոթյունները և, չախջախելով նրանց ուժերը՝ հարկադրեց նրանց անձնատուր լինել: Այնուհետև, 66 թվի սկզբներին, ժողովրդական տրիբուն Մանիլիուսի առաջարկությամբ՝ Պոմպեոսին տրվեց արտակարգ իշխանություն (*imperium majus*) արևելյան պատե-

րազմը շարունակելու համար: Համաձայն այդ օրենքի Արևելքից
ետ կանչվեցին Մարկիոս Ռեքսը և Մանիոս Ակիլիոս Գլարբիոնը,
և նրանց պաշտոնները հանձնվեցին Պոմպեոսին: Այս վերջինը,
որը Լուկուլլոսի վաղեմի հակառակորդն էր, ստացավ այժմ, բայցի
Գաբինիոսի օրենքով իրեն տրված նախկին լիազորություններից,
զորքի բարձրագույն հրամանատարությունն առաջիկա կռիվներում
ընդդեմ Միհրդատի և Տիգրանի ու նաև բացարձակ իրափունը
պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու հռոմեական
ժողովրդի անունից:

66 թվին ուղմական գործողությունները վերսկսվեցին Արև-
վելքում Պոմպեոսի առաջնորդությամբ:

16. ՊՈՄՊԵՆՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՊՈՆՏՈՍ ԵՎ ՄԻՀՐԳԱՏԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Հոռոմում ընդունվում էր Մանիլիուսի վերոհիշյալ օրենքը՝ Պոմպեոսն ինքը գտնվում էր Կիլիկիայում: Ստանալով տեղեկություն, որ իր վաղեմի հույսերը լիովին իրականացել են և որ իրեն է հանձնված պոնտական ու հայկական պատերազմների վարումը՝ իսկույն ևեթ նա սկսեց նախապատրաստվել պատերազմին¹: Նա կարգադրեց դաշնակից և ստորադրյալ ասիական իշխանավորներին ու քաղաքներին, որ ուղարկեն իրեն օգնական զորքեր: Նրան հաջողվեց իր դրոշների տակ հավաքել մինչև իսկ այն արձակուրդավոր զինվորներին, որոնք հրաժարվել էին մնալ Լուկուլլոսի բանակում: Ամենակարճ ժամանակվա ընթացքում նա համակենտրոնացրել էր Կիլիկիայում, բացի Մարկիուս Ռեքսի վերոհիշյալ երեք լեգեոններից և ասիական օգնական զորքերից, ավելի քան հիսուն հազար նոր զորք:

66 թվի սկզբներին, իր մեծ արշավանքը սկսելուց առաջ, Պոմպեոսը նախապես աշխատեց, իրեն հատուկ առանձին զգուշավորություններ, դիվանագիտական պատրաստություններ ևս տեսնել: Նա ուղարկել էր Միհրդատի մոտ, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը², իբր թե բարեկամական բանակցությունների համար փախստակ Միտրոփանեսին: Սակայն իրապես, նրա ուղարկած այս դեսպանը գնացել էր Պոնտոս պարզապես հետախուզական ու լրտեսական նպատակներով: Միևնույն ժամանակ Պոմպեոսի մի այլ դեսպանությունը գնացել էր նաև Տիգրոն բանակցելու Հրահատ Գ-ի հետ և առաջարկելու, որ նա հռոմայեցիների հետ դաշն կնքե Պոնտոսի ու Հայաստանի թագավորների դեմ: Այս դաշինքը գլուխ

¹ Տե՛ս Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 45, 1—2:

² Տե՛ս գր. 36, գլ. 45, 2:

էր եկել, ինչպես վկայում է Դիոնը¹, նույն այն պայմաններով, որ 68 թվին պարթևաց թագավորին առաջարկել էին Տիգրանը և Միհրդատը: Հրահատ Գ-ին խոստում էր տրված, որ նա կստանա ամբողջ Միջագետքը մինչև Եփրատ, այսինքն՝ այն երկրները, որ նրանից գրավել էր հարավում Տիգրանը: Միևնույն ժամանակ առաջարկ էր արված Հրահատին, որ նա, գործակցելով իբրև դաշնակից՝ հարձակվի հայկական թագավորութան վրա հարավ-արևմուտքից:

Դաշինքի կնքման առաջարկը, ինչպես մատնանշվում է պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում², Հրահատ Գ-ին համոզել էր ընդունել Տիգրան Բ-ի որդին, Տիգրան Կրտսերը, որը 66 թվի սկզբներին ապստամբել էր իր հոր դեմ և փախել էր Տիգրոն: Ինձ թվում է սակայն, որ աիրող ու ընդհանրացրած այս կարծիքը ոչ միայն վիճելի է, այլև անհավանական: Կասսիուս Դիոնի համապատասխան վկայությունն մեջ պարզ կերպով ակնարկված է, որ վերոհիշյալ դաշինքը Պոմպեոսի հետ կապված է եղել Կրտսեր Տիգրանի Տիգրոն գալուց առաջ, և այս վերջինը Հրահատ Գ-ին հորդորած է եղել միայն իրեն օգնելու արշավել Հայաստան:

«Իսկ Տիգրանը, Տիգրանի որդին,—վկայում է Կասսիուս Դիոնը,—վերցնելով իր հետ մեծամեծներից ոմանց, որոնց հաճելի չէր ծերունու իշխանությունը՝ փախավ Հրահատի մոտ, և երբ սա մտածում էր, թե ինչ պետք է անել ըստ դաշինքի, որ կապված էր Պոմպեոսի հետ՝ համոզեց նրան արշավել Հայաստան»³:

Ինչպես տեսնում ենք, 66 թվի սկզբներին քաղաքական դեպքերը դասավորվում էին ոչ ի նպաստ դաշնակից թագավորների: Մասնավորապես Միհրդատը, որի դեմ շուտով արշավանք էր ըսկըսելու Պոմպեոսը, այլևս չէր կարող հույս դնել ոչ պարթևների վրա, ոչ էլ, առանձնապես, Տիգրանի վրա, որի երկրում ծագել էին ներքին խռովություններ և ապստամբություն:

Ինչպես հաղորդում են Ապպիանոսը և Վալերիուս Մաքսիմուսը, դավադրությունները Տիգրան Բ-ի դեմ Հայաստանում տեղի էին ունեցել մի քանի անգամ: Այդ դեպքերը սրանց մոտ պատմված են

¹ Տե՛ս գր. 36, գլ. 45, 3:

² Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 382, Моммсен, Римская история, т. III, էջ 104, Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 208 և ուրիշ:

³ Տե՛ս Դիոն, գր. 36, գլ. 51, 2:

այնպիսի վիպական մանրամասնություններով¹, որոնք ըստ իս վիճելի են դարձնում նրանց արժանահավաստությունը և որոնք կարող են ընդունվել միայն որոշ վերապահումներով: Այս հեղինակների վկայություններից երևում է, որ Տիգրանի արքունիքում, որն ամուսնացել էր Միհրդատի Կլեոպատրա դստեր հետ, սովորական էին դառել պալատական խարդավանքներն ու արյունահեղ ոճրագործությունները, որոնք մեծ շահերով առանձնահատուկ էին, ինչպես հայտնի է, նաև պոնտական, Սելևկյան և այլ արևելյան արքունիքներին:

Տիգրանն ուներ Կլեոպատրայից, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը², երեք որդիներ, որոնք բոլորն էլ թագավորական իշխանություն կրեցին՝ ձառնելով հոր մահից առաջ: Նրանցից մեծը, Զարեհը³, հայ իշխանների հետ, որոնք դժգոհ էին Տիգրանից, իր հոր դեմ դավադրություն էր կազմել նրան գահընկեց անելու նպատակով: Դավակիցները, ինչպես պատմում է Վալերիուս Մաքսիմուսը⁴, հավատարմության երդում տալով միմյանց, իրենց աջ ձեռքերից, ըստ տեղական սովորության, արյուն էին թողնում և ծծում փոխադարձաբար մեկը մյուսից: Դավաճանությունը սակայն հաջողություն չէր ունեցել, և Զարեհն ու նրա դավակից ընկերները հաղթվել էին և սպանվել: Կլեոպատրայից ծնված Տիգրանի միջակ որդին, որի անունը չէ պահպանվել, ուզեցել էր նույնպես զրավել հոր գահը, օգտվելով ուրիշ առիթից: Ծերունի Տիգրանը որսի էր գնացել իր այդ որդու ու կրտսեր Տիգրանի հետ: Որսի ժամանակ նա վայր էր բնակել ձիուց և ուշաթափվել: Միջակ որդին, թողնելով իր հորն այդ ծանր վիճակում՝ վերցրել էր նրա թաղը և դրել իր գլխին, իսկ կրտսերը մնալով նրա մոտ՝ խնամել էր նրան և օգնել: Ծերունի թագավորը ուշքի գալով՝ հրամայել էր միջակ որդուն մահապատժել, իսկ կրտսերին խոստացել էր տալ իր թագն ու գահը: Սակայն, Տիգրանի՝ կապաղադովկիայում գտնված ժամանակ, ապստամբել էր, ինչպես տեսանք, նաև այս կրտսեր որդին:

66 թվի սկզբներին Տիգրանը, լուր ստանալով իր որդու ապստամբության մասին, ստիպված եղավ ընդհատել իր հաղթական

¹ Տե՛ս Ապպիան., Միհր., գլ. 104 և Վալերիուս Մաքսիմուս, գք. 9, գլ. 11:

² Միհրդ., գլ. 104:

³ Վալերիուս Մաքսիմուսի մոտ (գք. 9, գլ. 11) Տիգրանի այս մեծ որդին անվանված է Sariatier, որ համապատասխանում է հայկական Զարեհ (=Zaradris) անվան:

⁴ Տե՛ս գք. 9, գլ. 11, 3:

արշավանքը Կապպադոզիայում և փերադարձավ Հայաստան: Ապստամբ որդին, որ պատերազմ էր սկսել իր հոր դեմ՝ պարսութ-
թյուն կրեց, փախավ դավադիր հայ մեծամեծների հետ Տիգրոն և
այնտեղ ամուսնացավ պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ի դստեր
հետ¹:

Կրտսեր Տիգրանի այս ապստամբությունը Պոմպեոսի արշա-
վանքի ճիշտ նախօրյակին ոչ միայն մեծապես թուլացրեց դաշնու-
կից թագավորների դիմադրական ուժը, այլև սլաոճառ դառավ
նրանց բարեկամական հարաբերությունների վատացման: Մերոնի
Տիգրանը, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը², կասկածում էր, որ
իր որդուն գրգռողը և ապստամբության դրգռող հենց ինքը Միհրը-
դատն է: Նրա կասկածները, իսկապես որոշ հիմք ունեին: Տիգրանը,
լինելով դաշնակից Միհրդատի, վարում էր, ինչպես վերև տեսանք,
իր սեփական ու ինքնուրույն քաղաքականությունը: Եվ Միհրդատին
ձեռնառու էր, իհարկե, հայկական գահի վրա տեսնել իր երիտա-
սարգ թոռին, սրին նա կկարողանար իր ձեռին խաղալիք դարձնել:

66 թվի գարնանը Պոմպեոսը Կիլիկիայի ու Կապպադոզիայի
պաշտպանության համար թողեց Մարկիուս Ռեքսի երեք լեգեոն-
ները և ինքն իր հավաքած զորքերով առաջ շարժվեց դեպի Գալա-
տիա, որպեսզի փոխարինե լուկուլլոսին և ընդունե նրանից զորքի
գերագույն հրամանատարությունը: Երկու զորավարների հանդի-
պումը տեղի ունեցավ, ինչպես հաղորդում է Ստրաբոնը³, Դանալա
ամրոցում, որը գտնվում էր Տրոքմերի երկրում: Թեև լուկուլլոսի
և Պոմպեոսի ընդհանուր բարեկամներն աշխատեցին հաշտեցնել
նրանց իրար հետ, սակայն, իրապես, նրանց սեսակցությունը վեր-
ջացավ փոխադարձ անարգանքով ու վիրավորանքով: Պոմպեոսն
անվավեր հայտարարեց լուկուլլոսի կարգադրությունները, որ ար-
ված էին իր ժամանումից հետո, վերցրեց նրանից գրեթե ամբողջ
զորքը և թողեց նրան միայն 1600 զինվոր, որոնք լուկուլլոսի հետ
գնացին Իտալիա: Վերադառնալով Հռոմ՝ լուկուլլոսը, ինչպես
հայտնի է, այլևս քաղաքական որևէ դեր չկատարեց, այլ վարեց
այնտեղ անդործ ու շուայլ կյանք և հայտնի եղավ իր քեֆերով ու
կերուխոսով՝ «լուկուլլոսյան» կոչված՝ «փարթամ խնջույքներով»,
որոնց համար նա ուներ անչափ հարստություններ, որ իր հետ
տարել էր կողոպտված Պոնտոսից ու Հայաստանից:

¹ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104, Դիոն, դք. 36, գլ. 51, 1, համեմատե-
հաև Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 83:

² Տե՛ս դք. 36, գլ. 50, 1:

³ Տե՛ս XII, 5, 2 (567):

Տրորմերի երկրից, որը սահմանակից էր Միհրդատի թագավորության, Պոմպեոսն իր ամբողջ բանակով, որը բաղկացած էր ավելի քան հիսուն հազար միայն բուն հռոմեական զորքից¹, մտավ Պոնտոս, իսկ նավատորմիդը, որը բաղկացած էր մոտ 270 նավից, կարգադրություն ստացավ վերահսկել ծովափնյա շրջանների վրա և նեցուկ լինել ցամաքային զորքի արշավանքին: Պոմպեոսի զինական այս մեծ ուժերի դեմ Միհրդատը, որի երկիրն ավերվել ու ուժասպառ էր եղել Լուկուլլոսի արշավանքների ժամանակ, կարողացել էր հավաքել ու դուրս բերել ընդամենը մոտ 30.000 հետևադուր և 2—3000 հեծելազոր²: Հայաստանից նա այլևս չէր կարող օգնություն ստանալ, որովհետև ծերունի Տիգրանի դեմ պատերազմ էին սկսել Հրահատ Գ-ը և Կրոսեր Տիգրանը:

Թողնված լինելով ինքն իրեն և տեսնելով որ պատերազմի վախճանը թշնամու զորքի թվական մեծ առավելությամբ գրեթե կանխորոշված է՝ Միհրդատն ուղեց Պոմպեոսի հետ հաշտություն խոսել առանց պատերազմի և ուղարկեց նրա մոտ իր դեսպաններին: Սակայն Պոմպեոսի առաջարկած պայմաններն այնքան ծանր էին, որ համաձայնությունը գլուխ չեկավ: Պոմպեոսը պահանջ էր դրել, որ Միհրդատը հանձնի իրեն պոնտական զորքի մեջ գտնվող փախստականներին ու նաև ինքն անձնատուր լինի առանց որևէ պայմանի³:

66 թվի գարնանը վերսկսվեց Պոնտոսում պատերազմը Միհրդատի դեմ: Ինչպես 68—67 թվերին, Միհրդատը դարձյալ վարեց պարտիզանական լեռնային պատերազմ, որը, ինչպես տեսանք, մեծ հաջողությամբ կիրառվել էր Լուկուլլոսի դեմ: Նա շարունակ ետ էր քաշվում, հարկադրում էր Պոմպեոսին իրեն հետապնդել, հարձակվում էր հանկարծակի, վնաս էր հասցնում թշնամուն և, ավե-

¹ Պոմպեոսի զորքի թիվը Մոմզենը ենթադրում է քառասուն կամ հիսուն հազար. չհաշված դաշնակիցների օգնական զորամասերը (տե՛ս Римская история. III, էջ 104): Թեյնաքը բուն հռոմեական զորքի թիվը հաշվում է 60.000 (տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 382): Միայն է, անտարակույս, Ֆեոդոտյի մատնանշված 30.000 թիվը, որովհետև այդ թիվը չի հիշատակված Դիոնի մոտ, որի վկայություն վրա նա հիմնվում է (տե՛ս Величие и падение Рима, т. I, էջ 212)

² Տե՛ս Ապպիան., Միհրդ., գլ. 97, և Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32: Ինձ թվում է, որ Միհրդատի հեծելազորի փոքր թիվը, որ մատնացույց է արված ազբյուրների մեջ՝ կարող է վիճելի համարվել, որովհետև 67 թվի կռիվների ժամանակ նա ուներ, ինչպես տեսանք, ութը հազար հեծելազոր:

³ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդ., գլ. 98 և Դիոն., գր. 36, գլ. 45, 3—4.

լելով իր սեփական երկիրը՝ աշխատում էր դժվարացնել հոռմեական զորքի պարենավորումը¹։

Հոգնելով այս անվերջ ու ապարդյուն երթերից՝ Պոմպեոսը հարկադրվեց դադարեցնել թշնամու հետապնդումը և ներս խուժեց Փոքր Հայք, որտեղ գրեթե չկային պոնտական զորքեր, բայց կային իր մեծ զորքի համար պարենի առատ պաշարներ։ Սակայն Միհրդատը ևս, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը², շտապեց նույնպես գնալ Փոքր Հայք, ամրացավ դժվարամատչելի բարձր լեռան վրա և այստեղ ևս աշխատեց խափանել հոռմեական զորքի պարենավորումը։ Պոնտական թուուցիկ ձիավոր ջոկատները, որոնք շարունակ իջնում էին բաց դաշտ, անընդհատ հարձակվում ու հարվածում էին հոռմայեցիներին և խմբերով բանակ էին բերում իրենց կողմն անցած դասալիքներին։ Շուտով Պոմպեոսի դրուժյունը պարենի պակասության պատճառով այստեղ ևս ծանրացավ։ Բայց նրա բախտից Միհրդատը ստիպված եղավ ինքը հեռանալ իր հարմար դիրքերից, որովհետև անջրգի այդ վայրերում սպառվեցին նրա ջրի պաշարները։ Պլուտարքոսի ասելով³ Միհրդատի դրաված հենց նույն այս լեռան զառիվայրերի վրա հայտնաբերվեցին նրա հեռանալուց հետո ջրի առատ աղբյուրներ, որոնցից օգտվեցին Պոմպեոսի զորքերը։

Պոմպեոսը կրնկակոխ հետապնդեց Միհրդատին, որը նահանջում էր Փոքր Հայքի անտառախիտ ձորերի ու կիրճերի միջով, ուր նա անկարող էր օդտադործել իր հեծելազորը։ Հետապնդման ժամանակ Պոմպեոսի հետևազորի և հեծելազորի առանձին ջոկատները, դարանամուտ լինելով՝ մեծ կորուստ պատճառեցին Միհրդատի հեծելազորին⁴։ Այս մասնակի պարտությունից հետո՝ Միհրդատը, զգուշանալով Պոմպեոսի նոր հարձակումներից՝ դրավեց, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը⁵, «Դաստեյրայի»⁶ մոտ Անդոլիսենեի ջրառատ լեռը» և, ամրանալով նոր այս տեղում՝ նորից ուղեց խանգարել հոռմեական զորքի պարենավորումը։

Սակայն այս անգամ Պոմպեոսը կանչեց Կիլիկիայից այնտեղ թողնված երեք հոռմեական լեգեոնները և, ավելացնելով իր զորքի

¹ Տե՛ս Դիոն, գր. 36, գլ. 47, 1, համեմատե նաև Ապպ., Միհրդ., գլ. 97։

² Գր. 36, գլ. 47, 2 և այլն։

³ Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 2։

⁴ Տե՛ս Փրոնտինուս, II, գլ. 5, 33, և Դիոն, գր. 36, գլ. 47, 4։

⁵ Տե՛ս XII, 3, 28 (555)։

⁶ Օրոսիուսի մոտ Դաստրակուս է անվանված ինքը լեռը (Dastracus mons), տե՛ս գր. VI, գլ. 4, 3։

Թիվը՝ շորս կողմից, մոտ 22 կիլոմետր տարածության վրա, պահասան պոստերի շղթայով շրջափակ պաշարեց Միհրդատի զորաբանակը և այժմ ինքը դժվարացրեց պարենի մատակարարումը Միհրդատի զորքին¹: Իսկ հռոմեական զորքը պարենի անհրաժեշտ պաշարներն անարգել կերպով ստանում էր Եկեղյաց գավառից, որը գրավել էր Եփրատի ձախ ափում Պոմպեոսի զորամասերից մեկը:

Պոնտական զորքը, որին կաբոդացել էր Պոմպեոսի զորքը շրջապատել՝ ընկավ այժմ խիստ ծանր դրուժյան մեջ և, մատնվելով սովի՝ հարկադրվեց մորթել մինչև իսկ իր ձիերը: Մնալ նրան Դաստեյրայի մոտ այլևս անկարելի էր: Ուստի պաշարումից 45 օր հետո՝ Միհրդատը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², հրամայեց սպանել պոնտական բանակի թույլ ու հիվանդ զինվորներին, և խորը գիշերով անցավ իր զորքով, հանդարտ ու լուռ, հռոմեական քնած պահակապոստերի շղթայի միջով և փրկեց իր բանակը սովամահությանից: Հետևյալ առավոտը Պոմպեոսը շտապ հետապնդեց նրան և երրորդ օրը հասավ նրա ետևից ու նորից նրան շրջապատեց մինեղ կիրճում: Միհրդատը չկարողացավ այլևս խուսափել ճակատամարտից: Վճռական ու վերջին կռիվը տեղի ունեցավ Միհրդատի հետ Գայլ գետից դեպի հարավ, էնդերեսից մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկի մոտ, ուր հիմնված էր հետո Նիկոպոլիս քաղաքը:

Հռոմեական զորքը, անցնելով հակառակորդի թիկունքը և գրավելով շրջակա բարձունքները՝ գիշերվա լուռության մեջ հանկարծակի սոսկալի մարտական աղմուկ բարձրացրեց և շորս կողմից կարկտի նման թշնամու վրա թափեց քարեր, նետեր և տեգեր: Ապա հոտմայեցիները ցած իջան բարձունքներից և կոտորեցին պոնտական գրեթե ամբողջ ահաբեկված ու խուճապահար զորաբանակը՝

Ինքը Միհրդատն այս անգամ ևս կարողացավ թողնել ճակատամարտի դաշտը և իր զորքի փոքրաթիվ մնացորդներով ու իր սիրուհու Հիպսիկրաստիայի ուղեկցությամբ, որը տղամարդու շորեր հագած նրան միշտ հետևում էր ու նրա կողքին մարտնչում՝ փախավ Հայաստանի սահմանում գտնվող Սինորիա ամրոցը: Այս

¹ Հե՛ս Ապպիանոս, Միհրդ., գլ. 99 և Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 3:

² Տե՛ս Պլուտ., Պոմպ., գլ. 32, 3 և Փրոնտինոս, I, 1, 7:

³ Ճակատամարտի նկարագրությունը տարբեր կերպ է տրված զանազան աղբյուրներում. տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 99 և 100, Դիոն, դք. 36, գլ. 48, 3—5 և 49, 1—8 և Պլուտարխոս, Պոմպեոս, գլ. 32, 3—5:

անգամ ևս նա հույս ուներ, որ ապաստան կգտնի Հայաստանում և օգնություն կստանա ծերունի Տիգրանից¹։

Վերև հիշված Դաստեյրայի տեղագրությունը, ինչպես և Միհրդատի նահանջի ճանապարհը Դաստեյրայից մինչև Սինոբիա, սխալ ու խառնաշփոթ կերպով են լուսաբանված պատմագիտական երկերում։ Խառնաշփոթումներն առաջ են եկել նրանից, որ սկզբնադրյունները ևս իրար հետ համերաշխ չեն և տալիս են հաճախ տեղագրական անհավաստի ու անճշգրիտ տեղեկություններ։ Այս մութ խնդիրը, ինձ թվում է, հաջողվել էր ինձ լուծել ու պարզել աշխարհագրական իմ ուսումնասիրության մեջ, որը նվիրված էր Պևտինգերյան քարտեզի մանրախույզ քննության²։

Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ առաջադրած իմ նոր պարզաբանումները ոչ միայն կարևոր են Փոքր Հայքի և Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար, այլև ճշտում են Պոմպեոսի արշավանքների պատմությունը և որոշում նրա զորքերի տեղաշարժումների հին ճանապարհները՝ ավելորդ չեմ համարում այստեղ ևս կանգ առնել այդ խնդրի վրա և քննության առնել սկզբնադրյունների վկայություններն ավելի հանգամանորեն, քան այդ արված էր աշխարհագրական իմ աշխատության մեջ։

Կարևոր այդ վկայությունները, որ վերաբերվում են այս խընդրին թարգմանաբար մեջ եմ բերում ամբողջությամբ, բնագծելով այն հատվածները, որոնց մեջ տեղեկություններ են հազորդված Դաստեյրայի, Սինոբիայի և Նիկոպոլսի մասին։

1. Ստրաբոն, XII, 3, 28 (Հայագիտ.՝ 1915)՝

«Երբ զսրեղացավ Միհրդատ Եվպատոսը՝ նա ախրեյ Կսիսիդային և այն բուրբ երկրներին, որ նրան հանձնել էր Անտիպատոսը՝ Սիսիդի որդին։ Նա այնքան հոգս էր քաշում այդ տեղերի մասին, որ կառուցել էր նրանց մեջ յոթանասուն և հինգ ամրություններ, որոնց մեջ դրել էր իր գանձերի մեծագույն մասը։ Դրանցից ամենանշանավորներն էին Հիդարան, Բասգոյդարիզան, նաև Սինոբիան, որը սահմանակից էր Մեծ Հայքին, և հենց այդ պատճառով Թեոփանեսն անվանել էր այդ տեղը Սինոբիա։ Իսկ Պարիադրեսի ամբողջ լեռնային շրջանը, լինելով ջրառատ և անտառաշատ և անջատված լինելով զանազան կողմերից թեք ձորերով և սեպ լեռնագագաթներով՝

¹ Տե՛ս Պլուտ., Պոմպ., 32, 6—7, Վալերուս Մաքսիմուս, IV, 6, 2 և Ուպպիանոս, Միհրդատ., գլ. 101։

² Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 68—73։

այնպիսի մեծ հարմարություններ ունի, որ այնտեղ էր հենց շինել Միհրդատը գանձերի պահեստատեղերի մեծագույն մասը. և, իրապես, վերջ ի վերջո, ինքը ևս, երբ նրան հետապնդում էր Պոմպեոսը, ապավինեց պոնտական թագավորության այս հեռավոր կողմերը. և գրավելով Դաստեյրայի մոտ Անգոլիսենեյի՝ ջրառատ լեռը (մոտ էր նաև Եփրատը, որը բաժանում էր Ակիլիսենե և Փոբր Հայֆից)՝ մնաց այստեղ մինչև որ, պաշարված լինելով՝ հարկադրված եղավ փախչել լեռներով Կողքիս և այնտեղից Բոսփոր: Իսկ Պոմպեոսը, այստեղի մոտ հիմնեց Փոբր Հայֆում նիկոպոլիս քաղաքը, որը մնում է մինչև այժմ և շատ լավ բնակված է»:

2. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 32, 3՝

«Այնուհետև [Պոմպեոսը], բանակ դնելով նրա շուրջը՝ շրջափակ պաշարեց նրան: Եվ նա [Միհրդատը], 45 օր պաշարմանը դիմանալուց հետո՝ իր գործի ամենաուժեղ մասի հետ աննկատելի կերպով փախավ, իսկ անպետքներին և հիվանդներին սպանել տվեց: Սակայն հետո նրա ետևից հասավ Եփրատի մոտե՛րում Պոմպեոսը և բանակեց նրա մոտ. բայց երկյուղ կրելով, որ նա կարող է իսկույն եթե անցնել Եփրատը՝ առաջնորդեց նրա դեմ կես գիշերին իր սպառազինված զորքը»:

3. Նույնը, Պոմպեոս, գլ. 32, 6—7՝

«Վերջապես նրանք [փախչելիս] հասան Սինոբա ամրությունը, որը լեփ-լեցուն էր թագավորական փողերով ու թանկարժեք իրերով:Այստեղից նա [Միհրդատը] շարժվեց Տիգրանի մոտ Հայաստան, սակայն երբ սա մերժեց և նրա դիրի համար հայտարարեց հարյուր տաղանդ վարձատրություն՝ նա անցավ Եփրատի ակունքների մոտով և փախավ Կողքիսի միջով»:

4. Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 48, 1՝

«Արդ՝ Միհրդատը, երբ այդ ամենը հաջող անցավ՝ գրավեց ասիական Արմենիայի Անահիտյան երկիրը, որը նվիրված էր մի ինչ-որ համանուն աստվածուրջյան, և այնուհետև այստեղ նրան հարեցին ուրիշ շատերը: Իսկ երբ Պոմպեոսին ևս միացան Մարկիուսի զինվորները՝ նա վախեցավ և այլևս

¹ Մեյնեբեյի բնագիրը փոխանակ ձևագրական 'Αγρολιεργής ընթերցվածք ունի 'Αγρολιεργής, համաձայն Քսիլանդերի սեղման, տե՛ս Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 60, ծան.:

շմնաց այդ երկրում, այլ իսկույն աննկատելի կերպով դուրս եկավ գիշերով և ապա, առաջ գնալով գիշերները՝ ճանապարհվեց դեպի Տիգրանի Հայաստանը»:

5. Նույնը, գք. 36, գլ. 50, 3՝

«[Պոմպեոսը] քաղաք հիմնեց այն տեղում, որտեղ հաղթություն էր տարել¹, և տվեց իր վիրավոր ու հասակավոր զինվորներին: Այնտեղ նրանց հետ միասին բնակություն հաստատեցին նաև ցանկացողները հարևան տեղերից: Եվ նրանք գոյություն ունեն և այժմ անվանվում են Նիկոպոլսեցիք»:

6. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 101՝

«Միհրդատը, ղցելով իրեն միայն իր թիկնապահների հետ դեպի թեք լեռները՝ փախավ ու ազատվեց, և ճանապարհին նրան պատահեցին ոմանք նրա վարձկան հեծելազորից և մոտ երեք հազար հետևակներ, որոնք ուղեկցեցին նրան մինչև Սինուրեգա ամրոցը»:

7. Օրոսիոս, գք. VI, գլ. 4, 3՝

«Պոմպեոսը... Փոքր Հայքում Դաստրակուս լեռան մոտ շրջափակ պաշարեց թագավորի [Միհրդատի] բանակը»:

Մեջբերված այս վկայություններում հիշատակված են, ինչպես տեսնում ենք, հոռոմեական-պոնտական կռիվների և Միհրդատի նահանջի երեք գլխավոր վայրերը՝ Փոքր Հայքում՝ Դաստեյրան, Նիկոպոլիսը և Սինուրիան: Այս երեք վայրերից եվրոպական սլաոմագիտության մեջ անվիճելի կերպով որոշված է միայն Նիկոպոլիսի սեղադրությունը: Նա գտնվել է, ինչպես վերև ասացինք, այժմյան Պյուրկի մոտ, ուր հայաստաբերված են արձանադրություններ, որոնց մեջ պարզ կերպով հիշատակված է Նիկոպոլիս քաղաքի անունը²:

Եվրոպական գիտնականներից շատերը՝ Ռեյնաքը, Մարկվարտը և ուրիշները՝ կարծում են, սակայն, որ Նիկոպոլիսը հիմնված է եղել ոչ թե գիշերային ճակատամարտի և Պոմպեոսի վճռական հաղթության վայրում, ինչպես վկայում են քաղաքի անունը (*Nικόπολις* = «Հաղթության քաղաք») և Կասսիոս Դիոնի ու Ապպիանոսի վերոհիշյալ ցուցումները (վկ. 5), այլ Դաստեյրայի տեղում, ինչպես այդ մատնանշված է վերև մեջբերված Ստրաբոնի

¹ Համեմատե նաև Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 105:

² *St. u Taylor J. G.*, Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, Journ. of Roy. Geogr. Soc., London, 1868, t. 38, էջ 302:

վկայութեան մեջ¹ (տես վկ. 1): Այս ենթադրութիւնը հիմնավորելու համար Մարկվարտը մատնացույց է անում, որ նաև Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայութեան մեջ (վկ. 2) գիշերային կովի տեղը ցույց է տրված «Եփրատ գետի մոտերքում»: Ուստի և նա կարծում է, որ Միհրդատի վերջնական սլարտութեան տեղը պետք է լիներ Եփրատ գետի մոտ Եկեղյաց հին գավառում:

Ռեյնաքի ու Մարկվարտի եզրակացութեան դեմ, որն առաջին հայացքից համոզիչ է թվում, գլխավոր առարկութիւնը կարող է անշուշտ, այն լինել, որ Ստրաբոնի վերոհիշյալ մութ ու երկդիմի վկայութիւնից դժվար է անել որևէ հաստատուն հետևութիւն: Ընդհակառակը, Ստրաբոնն իր այդ վկայութեան մեջ, հենց ինքը, ինչպես տեսանք հաղորդում է, որ Դաստեյրայի մոտ է գտնվել «Եփրատ գետը, որը բաժանում էր Ակիլիսենեն Փոքր Հայքից»: Եվ ուշագրավ է, որ Ստրաբոնի այս ցուցմանը կատարելապես համապատասխանում է ոչ թե Ռեյնաքի և Մարկվարտի, այլ Ադոնցի նոր ենթադրութիւնը, որն ուշադրութեան շէ աննվել, դժբախտարար, նորագույն ուսումնասիրութիւններում:

Ադոնցի կարծիքով² Ստրաբոնի հիշած Դաստեյրան համապատասխանում է այժմյան Դոստալին, որը գտնվում է Կամախի և Ակնի միջև Եփրատի աջ ափի մոտ. ուրեմն՝ հենց համաձայն Ստրաբոնի վկայութեան՝ թե Եփրատ գետի մոտ և թե Փոքր Հայքի ու Ակիլիսենեի սահմանում: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ Միհրդատի ու Տիգրանի ժամանակ Ակիլիսենեն եղել է, ինչպես միանգամայն ճիշտ ենթադրում է Ադոնցը, խիստ ընդարձակ մի շրջան և բովանդակել է իր մեջ ոչ միայն Հին Հայաստանի Եկեղյաց գավառը, այլ, հավանորեն, նաև Դարանաղին, Մանանաղին, Ադյունը և Մզուրը³:

Որ Դաստեյրայի ու այժմյան Դոստալի նույնացումը կարելի է հաջող և ընդունելի համարել՝ այդ ցույց են տալիս նաև ներքև մեջբերված մեր դիտողութիւնները Դաստեյրայի հեռավորութեան մասին Նիկոպոլից:

Կարևոր է նախ մատնանշել, որ այժմյան Դոստալը հիշատակված է նաև Տալլորի մոտ Զիմարայից մոտ 10—12 կիլոմետր հեռավորութեան վրա այժմյան Պյուրկից (= Նիկոպոլիս) Զիմարա

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 385, ծան. 1 և Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 59—63:

² Տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 54:

³ Տե՛ս նույնը, էջ 54—55:

տանող ճանապարհի վրա, որը մանրամասն նկարագրված է նրա «Օբադիր մի պտույտի մասին Հայաստանում ևն» աշխատության մեջ¹: Տալլորի նկարագրած այս ճանապարհը՝ պարզապես Պևտինգերյան քարտեզի Նիկոպոլիս-Զիմարա ճանապարհագիծն է, որի ուղղությունը ճիշտ է որոշված թե Ադոնցի մոտ և թե Կոնրադ Միլլերի բացատրական քարտեզում²: Պևտինգերյան քարտեզում Նիկոպոլսի հեռավորությունը Զիմարայից ցույց է տրված 75 հոռմեական մղոն կամ մոտ 111 կիլոմետր: Պարզ է, ուրեմն, որ տարածությունը Պյուրկ-Նիկոպոլսից մինչև այժմյան Դոստալ պետք է լիներ մատովարուպես 100 կիլոմետր և Դոստալից մինչև Զիմարա՝ մոտ 11 կիլոմետր:

Այս տարածությունները մի նոր ապացույց են, անշուշտ, Դաստեյրայի ու Դոստալի նույնությունը: Պոմպեոսը, հետամտելով Միհրդատին, որը նահանջելու էր, բնականաբար, արագացրած երթով, կարող էր հասնել Դաստեյրա-Դոստալից Նիկոպոլիս-Պյուրկ ճիշտ և ճիշտ միայն երրորդ օրը, ինչպես այդ վկայում են հին հեղինակները:

Ճիշտ պետք է համարել ըստ այսմ և Կասսիուս Դիոնի ու Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը, որ Նիկոպոլիսը հիմնված է եղել ոչ թե Դաստեյրայում, ինչպես ենթադրում են Ռեյնաքը և Մաբկվարտը, այլ Պոմպեոսի հաղթության և Միհրդատի վերջնական պարտության տեղում, այսինքն՝ Դաստեյրայից մոտ 100 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկում:

Վերոհիշյալ վկայությունների մեջ հիշատակված վայրերից երրորդի, Սինորիայի, տեղադրությունը ևս քննված է ու որոշված իմ պատմական-աշխարհագրական նույն աշխատության մեջ³:

Սինորիա ամրությունը, ինչպես մատնացույց է արել Կոնրադ Միլլերը, համապատասխանում է, անշուշտ, Պևտինգերյան քարտեզի Սինարա կայարանին: Սակայն նրա և Ռ. Կիպերտի մոտ⁴ սխալ է որոշված սրա տեղադրությունը: Միլլերը Սինարայի տեղը ենթադրում է այժմյան Սընկաոփճում, իսկ Կիպերտն այժմյան

¹ *St.'s Journal of the Royal Geographical Society*, vol. 38, London, 1868, նաև նույն աշխատության Астафьев-ի ուղեգրերն թարգմանությունը՝ «Материалы для географии Азиатской Турции», Тифлис, 1874, прил. II к тому II «Изв. Кавк. Отдел. Рус. Геогр. Общества»:

² *St.'s K. Miller*, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, էջ 679--680.

³ *St.'s* «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 66--68:

⁴ *St.'s K. Miller*, *Itineraria Romana*, էջ 676--677 և *R. Kiepert*, *Atlas von Kleinasien* in 24 Blättern, 1902--1906.

Այաջայում: Սակայն, իրապես, նա գտնվել է, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ, այժմյան Գաղտասիճից, որը համապատասխանում է Պևտինգերյան քարտեզի *Chalchdiaris կայարանին, 15 հոտմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա և ըստ այս տարածության ընկնում է Գաղտասիճից Սատաղ տանող ճանապարհի վրա, Աշկալայից մոտ 15 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Եփրատ գետի մոտ: Սինորայի մասին կարևոր է ու էական Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայությունը (տես վերև վկ. 1), որից երևում է, որ նա նշանավոր մի ամրություն է եղել Միհրդատի թագավորության մեջ և գտնվել է Պոնտոսի ու Մեծ Հայքի սահմանում: Այս վկայությունից, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է եզրակացնել, որ Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանը հասնում էր մինչև այժմյան Կոպ-Դաղի լեռները, որոնց հարավ-արևելյան ստորոտներում, Եփրատ գետի մոտ, գտնվել է Սինորիա նշանավոր ամրությունը՝ Պևտինգերյան քարտեզի Սինարա կայարանը:

Որ մեր եզրակացությունը Սինորիայի տեղադրության մասին ստույգ է և անվիճելի՝ այդ հաստատում են Մարկվարտի նոր դիտողությունները, որ մեջ են բերված նրա վերոհիշյալ աշխատության մեջ¹: Մարկվարտը ևս հանգել է այժմ նոր եզրակացության, որ Միհրդատի և Տիգրանի ժամանակ Դերջան գավառը պատկանել է, հավանաբար, Միհրդատին, իսկ սրա վերջնական պարտությունից հետո, «Ակիլիսենեն և Դերջանը և թերևս նաև Կարենիտիսը» կցվել են Հայաստանին: Նրա ենթադրությունը հավանական չէ, ինչպես տեսնում ենք, Կարենիտիս գավառի նկատմամբ, որն ըստ մեր եզրակացության պատկանել է մինչև Սինորիան ու Կոպ-Դաղը Հայաստանին:

Տեղադրական վերոհիշյալ խնդիրների վրա մենք անհրաժեշտ համարեցինք բնդարձակ կերպով կանգ առնել, որովհետև այդ մասում պատմագիտական երկերը կարոտ են հիմնական սրբագրության: Մեր նոր ուսումնասիրությամբ Միհրդատի նահանջի ճանապարհը Գասսեյուայից մինչև Սինորիա պարզ կերպով որոշվում է Պևտինգերյան քարտեզի և Անտոնինոսի ճանապարհացույցի Zimara-Nicopolis և Nicopolis-Satala հին ուղեգծերով, որոնք քննված են ու լուսաբանված Ազոնցի և իմ պատմական-աշխարհագրական աշխատություններում²:

¹ Տե՛ս Die Genealogie der Bagratiden, էջ 63:

² Տե՛ս Адоиц, Армения в эпоху Истиниана, էջ 75—80 և իմ աշխատությունը՝ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 66—81:

Սինորիա ամրոցը, ուր փախել էր Միհրդատն իր զորքի աննշան մնացորդներով՝ նրա խոշորագույն գանձապահեստներից մեկն էր: Այստեղ պահվում էին, ինչպես վկայում են Ապպիանոսը և Պլուտարքոսը¹, վեց հազար տաղանդ դրամ (= մոտ 25 միլիոն ոսկի մարկ կամ 12¹/₂ միլիոն ոսկի ուրբի) և թանկարժեք իրեր ու շորեր: Սինորիայում Միհրդատը բաժանեց իր զորքին փող և նվերներ ու Տիգրանի մոտ ուղարկեց այստեղից սուրհանդակներ խնդրելու նրանից հյուրընկալություն: Սակայն, ինչպես վերև հիշեցինք, ծերունի Տիգրանը կասկածում էր, և ոչ առանց հիմքի, որ իր որդուն զրգոողն ու իր դեմ բարձրացած ապստամբության զրկաժոր դրդիչն ինքը Միհրդատն է: Ուստի և նա ոչ միայն մերժեց նրան ընդունել և օգնել, այլև ձերբակալեց սրա ուղարկած սուրհանդակներին և ուղարկեց նրանց Պոմպեոսին: Նա ազդարարների միջոցով հայտարարեց, բացի այդ, որ Միհրդատի զլխի համար նա սահմանել է 100 տաղանդ դրամավարձ (= մոտ 420.000 դերմանական ոսկի մարկ կամ 210.000 ոսկի ուրբի):

Ֆրանսիական գիտնականներ Տուրնեբիզը և Մորդանը, ինչպես և Մոմմսենը, միանգամայն իրավացի կերպով ենթադրում են², որ Միհրդատի փախուստի հենց ժամանակ Տիգրանը սկսել էր արդեն վարել Պոմպեոսի հետ հաշտության բանակցություններ:

Ըստ երևույթին, Միհրդատը նաև ինքն այլևս հույս չունեիր ընդունելություն գտնելու իր փեսայի մոտ՝ Հայաստանում: Առանց Տիգրանից սլատասխանի սպասելու՝ նա իր փոքրաթիվ զորաբանակով առաջ շարժվեց Սինորիայից դեպի հյուսիս: Նա հույս ուներ, որ, հասնելով Սև ծովի հյուսիսային ափերը՝ իր Բոսփորյան նախկին թագավորությունից կկարողանա դուրս վտարել իր ապստամբ որդուն, որը հռոմայեցիների հետ արդեն դաշն էր կնքել:

Միհրդատի ճանապարհը Սինորիայից մինչև Կոլքիս մանրամասն նկարագրված է Ապպիանոսի մոտ³: Սինորիայից նա գնացել էր Եփրատի ափերով և հասել մինչև նրա ակունքները: Այստեղ նա մնացել էր երեք օր և կարգի էր բերել իր զորքերը: Այնուհետև

¹ Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 101 և Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 6:

² *St' u F. Tournebize*, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 774, *J. de Morgan*, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 78 և *Моммсен*, Римская история, т. III, էջ 107:

³ *St' u Ապպիանոս*, Միհրդ., գլ 101, համեմատե նաև Պլուտ., Պոմպեոս, 32, 7 և Դիոն, գր. 36, գլ. 50, 2—3:

նա ուղղվել էր դեպի հյուսիս, Հայաստանի Խոտենեն¹ գաղառի միջով, ուր խոտենյիները և իբերները, զինված նեոազեղներով ու սարսառիկներով՝ ուղեցել էին փակել նրա ճանապարհը: Սակայն Միհրդատը նրանց ևս էր մղել և Ճորոխ գետի երկայնությամբ ու Սև ծովի ափերով հասել էր Փասիս (այժմյան Փոթի) և այնտեղից Գիոսկուրիաս: Միհրդատի ճանապարհը պետք է ըստ այսմ ենթադրել այժմյան Աշկալայի և էրզրումի մոտով դեպի Թորթում և այստեղից Արզվիհի ու Բաթումի վրայով դեպի Սուխում:

Միհրդատի փախուստից հետո Պոմպեոսը պատերազմը նրա դեմ համարեց վերջացած և նույն 66 թվին առաջնորդեց իր զորքը դեպի Հայաստան:

¹ Հյուրըմանը կարծում է, որ Խոտենեն (Xωτ(εν)ί), որը Հին Հայաստանի գաղառներից մեկն է, գտնվել է Եփրատ գետի ակունքների ու Ափսարոս գետի միջև (տե՛ս «Հին Հայոց տեղույ անունները», Թարգմ. Պիլեգրիկճյանի, Վիեննա, 1907, էջ 19, ծան. 1): Իսկ Մեյնաքը ենթադրում է, որ Խոտենեն համապատասխանում է Ստրաբոնի հիշատակած Xωφ(εν)ί-ին տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 389, ծան. 2:

17. ՏԻԳՐԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՄՊԵՈՍԻ ՀԵՏ

Մինչդեռ Պոնտոսում տեղի էին ունեցել վերև նկարագրված անցքերը՝ Հայաստանն իր հերթին ենթարկվել էր հարձակման: Պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ը, իր նորափեսա Կրսոսեր Տիգրանի խնդրանքով և, հավանորեն, նաև Պոմպեոսի ղրղմամբ՝ պատերազմ էր սկսել Տիգրանի թագավորի դեմ, որը նրա անհաշտ ախոյանն էր ու թշնամին: Տիգրանի ապստամբ որդու և խոճվարար հաջմեծամեծների ուղեկցությամբ՝ նա ներս էր խուժել Հայաստան և, նվաճելով նրա հարավ-արևելյան շրջանները՝ հասել էր մինչև Արտաշատ մայրաքաղաքը:

Ծերունի Տիգրանը, որը հանկարծակիի էր բերվել, հարկադրվեց, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, փախչել իր երկրի լեռնային շրջանները: Սակայն Արտաշատ քաղաքը, հավատարիմ մնալով Տիգրանի թագավորին՝ ցույց տվեց համառ դիմադրություն: Ինչպես հայտնի է Ստրաբոնի վկայությունից՝ հին Արտաշատը շնորհիվ իր ամրությունների գրեթե անմատչելի էր:

«Այս քաղաքը, — ասում է Ստրաբոնը², — գտնվում է թերակղզու նմանող մի խորշում, որը, բացառությամբ պարանոցի, շրջապատված է պարսպով ու նրա առջև հոսող դետով, իսկ պարանոցը փակված ու պաշտպանված է խրամով ու ցցապատներով»:

Շնորհիվ նրա ամուր այս դիրքի՝ պարթևները, որոնք շունեին ամրացրած քաղաքների պաշարման փորձ՝ չկարողացան նրան առնել և պաշարումը խիստ երկարեց:

Կասսիուս Դիոնի պատմելով³, երբ սյարթևների թագավորը տեսավ, որ պաշարումը խիստ երկար է տևելու՝ իր ուժերի մի մասը

¹ ՏԵՍ գր. 36, գլ. 51, 2:

² XI, 14, 6 (529):

³ Գր. 36, գլ. 51, 2:

Թողեց Տիգրանի որդուն և վերադարձավ իր երկիրը: Սակայն հենց որ նա հեռացավ ծերունի Տիգրանը, որն իր շուրջն էր հավաքել իրեն հավատարիմ մնայած զորական ուժերը, հարձակվեց դավաճան որդու և ապստամբած հայ իշխանների վրա, հաղթեց նրանց և հալածեց ու իր իշխանությունը վերահաստատեց ամբողջ իր երկրում: Կրտսեր Տիգրանը հարկադրված եղավ Հայաստանից փախչել և ուզեց գնալ Միհրդատի մոտ ու ուղևորվեց դեպի Պոնտոս, սակայն, իմանալով ճանապարհին, որ իր պապը ծանր պարտություն է կրել և կարոտ է ինքը օգնության՝ փոխեց իր ծրագիրը և գնաց Պոմպեոսի մոտ: Նա հույս ուներ, որ, համաձայնության գալով հռոմայեցիների հետ՝ կկարողանա այս նոր դավաճանության գնով ստանալ իր հոր գահը և թագավորությունը:

Պլուտարքոսի կարևոր մի վկայությունից՝ երևում է, որ Կրտսեր Տիգրանը եկել էր հռոմեական բանակը և հանդիպել էր Պոմպեոսին Արաքսի ափին: Նրանց հանդիպման տեղը կարելի է ենթադրել այժմյան Քեփրիքեյի մոտ: Այստեղ հենց Բարձր Հայքից Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա գտնվում էր, իրապես, Արաքս գետի ափին, ինչպես ցույց ենք տվել աշխարհագրական մեր աշխատության մեջ², Պետինգերյան քարտեզի Ad Confluentas կամ «Գետախառնուրդի մոտ» կայարանը:

Հռոմեական զորավարն ուրախ պիտի լիներ, անշուշտ, որ Տիգրանի ապստամբ որդին, դավաճանելով իր հորը՝ ապավինում էր հռոմայեցիների հովանավորությանն ու օգնությանը: Բայց Կրտսեր Տիգրանն արդեն ուշացել էր: Նրա՝ Պոմպեոսի մոտ գալուց դեռ առաջ ծերունի Տիգրանը, տեսնելով, որ անկարելի է միաժամանակ պատերազմել թե պարթևների ու իր որդու և թե հռոմայեցիների դեմ՝ սկսել էր, ինչպես վերև տեսանք, հաշտության բանակցություններ վարել Պոմպեոսի հետ: Բանակցությունները դեռ չավարտած՝ նա ձերբակալել ու հանձնել էր Պոմպեոսին Միհրդատի պատվիրակներին և իր աներոջ գլխի համար վարձատրություն էր սահմանել 100 տաղանդ, այսինքն՝ ավելի քան 200.000 ոսկի ուրբի:

Հավանորեն, Պոմպեոսն ինքն ևս դեմ չէր հաշտության, սակայն նա, օգտվելով Հայաստանում ծագած ներքին խռովություններից՝ ուզում էր, իհարկե, Տիգրանին առաջադրել խաղաղության պայմաններն ըստ իր հայեցողության: Կասսիուս Դիոնի ուշագրավ

¹ Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 33, 1:

² Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 60—62:

մի վկայութիւնից¹ պարզ ու որոշ երևում է, որ այդ բանում Պոմպեոսին մեծապես օգնել էր Կրտսեր Տիգրանը, որն ամեն կերպ խոչընդոտել ու խանգարել էր սկսված բանակցութիւնները: Ըստ Դիոնի² որդու այս հակառակութիւնն էր պատճառը, որ ծերունի Տիգրանը չէր կարողացել դաշն կնքել չափավոր պայմաններով:

Կրտսեր Տիգրանը, հույս ունենալով, որ կստանա իր հոր գահը՝ ուղեցույց դառավ հռոմեական զորքին և առաջնորդեց Պոմպեոսին ուղիղ Արտաշատի վրա³: Այս արշավանքի ճանապարհը ևս պարզ կերպով որոշվում է Պևտինգերյան քարտեզի Սատաղ—Բագավան—Արտաշատ հին ուղեգծով, որ մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխարհագրական իմ ուսումնասիրութիւն մեջ: Հռոմեական բանակը եկել էր Սատաղից Գաղտառիճի վրայով Քեփրիքէյ և այնուհետև գնացել էր Ալաշկերտի դաշտը և այստեղից Հայկական Պար կամ Աղրի-դաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով ու Կուչաղի լեռնանցքով մտել էր Արարատյան դաշտը: Կասսիուս Դիոնի կարևոր մի վկայութիւնից² կարելի է հետևեցնել, որ Պոմպեոսը ևս, ինչպես հետագայում նաև Կորբուլոնը՝ Արաքս գետն անցել էր Արարատյան դաշտում հին Վարդանակերտի մոտ գտնվող ծանծաղուտով³ և Արտաշատին մոտեցել էր Արաքսի ոչ թե աջ, այլ ձախ կողմից:

Երբ Պոմպեոսի զորաբանակը մոտեցել էր Արտաշատին՝ Տիգրան Բ-ը, տեսնելով, որ դիմադրութիւնն աննպատակ է ու անօգուտ՝ վճռեց, ինչ գնով էլ լինի, համաձայնութիւն գալ Պոմպեոսի հետ և գնաց ինքն անձամբ նրա մոտ ու կամավոր կերպով անձնատուր եղավ հռոմայեցիներին: Տիգրանի տեսակցութիւն մասին Պոմպեոսի հետ հին աղբյուրները տալիս են խառնաշփոթ տեղեկութիւններ, որոնք կարևոր մի քանի կետերում իրարից դգալի շափով տարբերվում են: Ասպիանոսը, օրինակ, թեև ինքը՝ համապատասխան Կասսիուս Դիոնի և Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկութիւններին՝ վկայում է, որ Տիգրանի գնալը Պոմպեոսի մոտ ինքնաբերաբար էր ու հոժարակամ, սակայն միևնույն ժամանակ մատնանշում է, որ ոմանք վկայում են նաև, որ Տիգրանին նախապես հրավիրել էր Պոմպեոսը:

Ինձ թվում է, որ այս վերջին տեղեկութիւնը, որը հիշատակված է Ասպիանոսի մոտ թուուցիկ կերպով և որը պատմագիտական

¹ Գր. 36, գլ. 52, 1:

² Տե՛ս նույնը:

³ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 45—46:

* «Պոմպեոսի ճանապարհը Փոքր Հայքից դեպի Արտաշատ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 231. խմբ.:

երկերում աշքաթող է արված, կարող է ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մոտ ևս մատնացույց է արված, որ Տիգրանը, նախքան Պոմպեոսի մոտ գնալը, ներս էր թողել Արտաշատ նրա ուղարկած հռոմեական կայազորը: Անհավանական չէ, ուրեմն, որ Տիգրանը Պոմպեոսի մոտ գնացել էր իրոք, ոչ թե ինքնաբերաբար, այլ, հավանորեն, հատուկ հրավերով և նախնական բանակցություններից ու թերևս որոշ հավաստիացումներից հետո: Հռոմեական աղբյուրներն աշխատել են, ըստ երևույթին, քողարկել նախնական համաձայնության հավանական այս փաստը և, Պոմպեոսին մեծարելու համար, կարևոր են համարել առանձնապես շեշտել, որ Տիգրանն ապավինել էր Պոմպեոսի գթասրտությանը հլու ու անվերապահ կերպով:

Համաձայն աղբյուրների տված տեղեկություններին՝ ժերունի Տիգրանը—որն այդ ժամանակ մոտ 75 տարեկան էր,—Պոմպեոսի մոտ եկել էր ձի հեծած, առանց արքայական ծիրանու, բայց գլխին ուներ իր խուլյրն ու ապարոշը: Երբ նա հասել էր հռոմեական զորաբանակի մուտքի առջև, նա ուզեցել էր, ինչպես այդ ընդունված էր հայերի մոտ, մտնել ճամբար ձիով: Սակայն Պոմպեոսի թիկնապահների պահանջով նա, համաձայն հռոմեական կարգերի, իջավ ձիուց ցած, տվեց նրանց իր սուրը ու ներս մտավ ոտքով: Մըտնելով Պոմպեոսի մոտ, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, նա դեն գցեց իր խուլյրը և ուզեց խոնարհվել ու նրան ողջունել: Սակայն Պոմպեոսն իսկույն տեղից վեր կացավ, նրան բարձրացրեց և նստեցրեց իր կողքին: Կասսիուս Դիոնի ասելով՝ Պոմպեոսն այնուհետև Տիգրանին մխիթարեց և հայտնեց, որ նա ոչ միայն կմնա Հայաստանի թագավոր, այլև կհամարվի հռոմայեցիների բարեկամ ու դաշնակից: Ապա, ժերունուն հանգստացնելուց ու քաջալերելուց հետո՝ Պոմպեոսը նրան հրավիրեց ճաշի: Տիգրանի որդին, որը ներկա էր ու նստած էր Պոմպեոսի մյուս կողքին և որը հույս ուներ Պոմպեոսից ստանալու Հայաստանի գահը, տեսնելով որ ինքը խաբված է՝ խիստ դժգոհ մնաց և Պոմպեոսի մոտ չգնաց ճաշի, որին հրավիրված էր հոր հետ միասին:

Տիգրանի ու Պոմպեոսի տեսակցության վերաբերող այս նկարագրությունը, որը կարող է, ինչպես ասացինք, աշառու կերպով գունավորված լինել՝ մենք մեջ բերինք, գլխավորապես, համաձայն Կասսիուս Դիոնի վկայություններին: Պետք է սակայն մատնանշել, որ Պլուտարքոսի ու Ապպիանոսի համապատասխան

¹ Գք. 36, գլ. 52, 3:

հատվածներում կան անհաշտելի շեղումներ, որոնք պարզ ցույց են տալիս, որ նրանց վկայություններին հիմք են ծառայել տարրեր սկզբնաղբյուրներ: Ռեյնաքի կարծիքով, Կասիուս Դիոնը կարող էր իր պատմության այս մասում օգտված լինել Լիվիուսից, Պլուտարքոսը՝ Պոմպեոսի կենսագիր Թեոփանես Միտիլենացուց, իսկ Ապպիանոսը՝ Նիկոլաոս Դամասկացուց կամ Պոսիդոնիոսից¹:

Ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել այս երեք աղբյուրների տեղեկությունները Տիգրանի ու Պոմպեոսի տեսակցության մասին:

1. Կասսիուս Դիոն, գլ. 26, գլ. 52, 1—4՝

«Եվ երբ Պոմպեոսն անցավ Արաքսը և մոտեցավ Արտաշատին՝ Տիգրանը և քաղաքը նրան հանձնեց և ինքը ևս հոժարակամ եկավ նրա բանակը: Նա ցույց տվեց բացահայտ կերպով, որքան այդ հնարավոր էր՝ իր նախկին մեծությունը և այժմյան խոնարհությունը, որպեսզի արժանի երևա թե հարգանքի և թե կարեկցության: Նա հանել էր մեջ ընդ մեջ սպիտակ իր պատմուճանը և համակ ծիրանի վերարկուն, բայց ուներ գլխին իր խույրն ու ապարոշը: Արդ՝ Պոմպեոսը, ընդառաջ ուղարկելով նրան իր թիկնապահներից մեկին՝ նրան իջեցնել տվեց ձիուց (որովհետև Տիգրանը, ինչպես նրանց մոտ սովորություն է՝ ներս էր մտնում ճամբարը ձիով): Բայց երբ Պոմպեոսը տեսավ, որ նա ներս մտնելով ոտքով՝ դեն պեց խույրը և ուզում էր խոնարհվել իրեն ողջունելու համար՝ խղճահարվեց, վեր կացավ տեղից, բարձրացրեց նրան, դրեց խույրը գլխին և նստեցրեց իր կողքի բազմոցի վրա: Նա մխիթարեց նրան և ի միջի այլոց ասաց, որ նա ոչ միայն չէ կորցրել հայոց թագավորությունը, այլև ձեռք է բերել նաև հռոմայեցիների բարեկամությունը: Այսպիսով, Պոմպեոսը մտերմացավ նրա հետ և հրավիրեց ճաշի: Իսկ որդին, որը նստած էր Պոմպեոսի մյուս կողքին՝ հոր առջև վեր շկեցավ տեղից, և ոչ էլ նրան որևէ այլ կերպ պատվեց: Նա նմանապես շփաց ճաշի, որին հրավիրված էր: Եվ հենց սրանով նա մեծապես իր դեմ գրգռեց Պոմպեոսի ատելությունը»:

2. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 33, 1—4՝

«Իսկ Տիգրան թագավորը, որին Լուկուլլոսը քիչ առաջ արդ էր տվել, իմանալով որ Պոմպեոսը բնավորությամբ

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 452:

մեղմ է և հեզ՝ ներս թողեց հոռմեական կայազորն իր մայրաքաղաքը և, վերցնելով իր բարեկամներին ու ազգականներին՝ գնաց, որպեսզի անձնատուր լինի Պոմպեոսին: Երբ նա հասավ ձի հեծած ճամբարի ցցապատնեշին՝ նրան մոտեցան Պոմպեոսի երկու թիկնապահները և հրամայեցին ձիուց ցած իջնել ու գնալ ոտքով, որովհետև երբեք չէ տեսնված, որ որևէ մի մարդ հոռմեական բանակ մտնի ձի նստած: Տիգրանը հնազանդվեց ու հանեց և նրանց տվեց նաև իր սուրբ: Եվ հետո, երբ նա եկավ իրեն Պոմպեոսի մոտ՝ հանեց իր խուլրը և ուզեց դնել նրա ոտքերի մոտ՝ և, բացի այդ, խոնարհվելով— որ ամենից ամոթալին էր— ուզում էր նաև ծունր իջնել: Սակայն Պոմպեոսը, բռնելով նրա աջ ձեռքից՝ կանխեց այդ, քաշեց իր մոտ և նրան նստեցրեց իր կողքին, իսկ որդուն՝ մյուս կողքին: ...Բայց որդին դժգոհ մնաց և, հրավիրված լինելով ճաշի, ասաց, որ նա կարիք չունի նման պատիվների Պոմպեոսի կողմից և որ նա կգտնի հոռմայեցիների մեջ մեկ ուրիշին»:

3. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104՝

«Սակայն բարբարոսների մոտ մեծապես համբավված էին Պոմպեոսի արդարամտությունը և հավատարմությունը: Հույս դնելով նրա այդ համբավի վրա՝ նրա մոտ գնաց, առանց նախապես լրատար ուղարկելու, Տիգրան հայրը: Եվ սա, ամեն բանում իրեն տրամադրելով Պոմպեոսի արդարատույնը՝ ուզում էր մեղադրել որդուն Պոմպեոսի առջև: Երբ Պոմպեոսը, նրան պատվելու համար, իր զինվորական տրիբուններին և հեծելապետներին հրամայեց գնալ նրան դիմավորելու՝ Տիգրանի շուրջը գտնվողները ճանապարհին վախեցան, որովհետև մոտն էին գնում առանց լրատարի միջոցով ազդարարելու, և ետ փախան: Իսկ Տիգրանը գնաց և, համարելով Պոմպեոսին իրենից ավելի հզոր, ըստ բարբարոսական սովորության ողջունեց նրան խոնարհվելով: Ոմանք ասում են, որ Տիգրանին, որին նախապես հրավիրած է եղել Պոմպեոսը՝ առաջնորդել էին նրա մոտ թիկնապահները»:

Պոմպեոսի և Տիգրանի այս հանդիպման ժամանակ նրանց մեջ կայացավ հաշտություն, որով վերջ դրվեց հայկական նորաստեղծ

¹ Համեմատե նաև Վալերիուս Մաքսիմուսի վկայությունը (գք. V, գլ. 1, 9), որի սկզբնաղբյուրն է Կիկերոնի Pro Sestio ճառը (XXVII, 58):

աշխարհակալության: Համաձայն հաշտության պայմանների՝ Տիգրանը պետք է հրաժարվեր իր բոլոր նվաճումներից, այն է՝ Ասորիքից, Արևելյան Կիլիկիայից, Փյունիկեից, Կապպադովկիայից, Կորդուքից ու Մոփքից և մնալու էր միմիայն իր հայրենի երկրի՝ Մեծ Հայաստանի թագավոր: Իսկ նրա որդին, Կրտսեր Տիգրանը, ստանալու էր Մոփքը (ըստ Ապպիանոսի² նաև Կորդուքը) և հոր մահից հետո ժառանգելու էր նաև նրա գահը: Ոմանք, հիմնվելով Ապպիանոսի անորոշ մի վկայության վրա³ կարծում են, որ Մոփքի թագավորությունը նա ստացել էր դեռ առաջ իր հորից⁴:

Սերունի Տիգրանը ոչ միայն հարկադրված եղավ հրաժարվելու իր նվաճումներից, այլև վճարելու էր Պոմպեոսին 600 տաղանդ պատերազմական սուզանք, որն անում է այժմյան դրամով մոտ 25 միլիոն գերմանական ոսկի մարկ կամ մոտ 12½ միլիոն ռուսական ոսկի ռուբլի: Բացի այդ, նա հոռմեական զորքերին ևս համաձայնել էր տալ հատուկ դրամական նվեր՝ ամեն մեկ զինվորին 50 դրաքմե (հավասար է մոտ 35 ոսկի մարկի կամ մոտ 17½ ոսկի ռուբլու), հարյուրապետներին 1000-ական դրաքմե (= 350 ոսկի ռուբ.) և զինվորական տրիբուններին 1-ական տաղանդ (= 2100 ոսկի ռուբ.)⁵:

Հաշտության այս պայմաններին վերաբերող վկայությունները ևս մեջ ենք բերում բառացի թարգմանություններ:

1. Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 53, 2՝

«Հետևյալ օրը Պոմպեոսը, նրանց ունկնդրելուց հետո՝ տվեց մեծին հայրենի ամբողջ թագավորությունը, իսկ այն, ինչ որ Տիգրանը նվաճել էր ինքը,— թե այլ երկրներ և թե Կապպադովկիայի ու Ասորիքի մասերը, Փյունիկեն ու Հայաստանի սահմանակից Մոփքը,— նրանից վերցրեց, և, բացի այդ, նրանից պահանջեց նաև փող. իսկ որդուն տվեց միայն Մոփքը»:

¹ Տե՛ս Դիոն, գր. 36, գլ. 53, 2, Պլուտարխոս, Պոմպեոս, 33, 3—4 և Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104—105:

² Միհրդատ., գլ. 105:

³ Նույնը, գլ. 104:

⁴ Տե՛ս Հ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 77:

⁵ Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 14, 10 (530), Պլուտարխոս, Պոմպեոս, 33, 3—4 և Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104: Համաձայն վերջինիս վկայության զինվորական տրիբուններից ամեն մեկին տրված է եղել ոչ թե 6000 դրաքմե կամ 1 տաղանդ, այլ 10,000 դրաքմե: Ըստ Հուլի հանրապետական Հոմերի դենար-դրաքմեն հավասար էր 0,70 ոսկի մարկի կամ մոտ 35 ոսկի կոպեկի, տե՛ս Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 250—252, 297—299 և 711:

2. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 33, 3—4՝

«Նա [Պոմպեոսը] ասաց, որ նախորդ դեպքերի համար մեղադրելու է Լուկուլլոսին, որովհետև նա է նրանից [Տիգրանից] վերցրել Ասորիքը, Փյունիկեն, Կիլիկիան, Գալատիան և Ծոփքը: Իսկ այն, ինչ որ նա մինչև իր գալը պահպանել էր՝ կմնա իրեն: Բայց պետք է հոռմայեցիներին վճարե իր հանցապարտության համար վեց հազար տաղանդ պատերազմական սուղանք: Եվ Ծոփքում թագավոր կլինի նրա որդին: Այս պայմանները Տիգրանը գոհունակությամբ ընդունեց և, երբ հոռմայեցիները նրան ողջունեցին ու հայտարարեցին թագավոր՝ նա խիստ ուրախացավ ու խոստացավ տալ յուրաքանչյուր զինվորին կես մնաս, հարյուրապետներից ամեն մեկին 10 մնաս և զինվորական տրիբուններին, մեկական տաղանդ»:

3. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104—105՝

«Գալով Պոմպեոսի մոտ նա [Տիգրան թագավորը] ներողություն խնդրեց պատահած դեպքերի համար և տվեց իրեն Պոմպեոսին 6000 տաղանդ, յուրաքանչյուր զինվորին 50 դրաքմե, վաշտապետներից ամեն մեկին՝ 1000 դրաքմե և զինվորական տրիբուններին՝ 10.000-ական դրաքմե: Եվ Պոմպեոսը պատահած դեպքերը ներեց նրան, հաշտեցրեց որդու հետ և որոշեց, որ որդին թագավոր լինի Ծոփքի և Կորդուքի, որոնք այժմ կազմում են փոքրադույն Հայաստանը, իսկ հայրը լինի թագավոր մյուս Հայաստանի ու որդին լինի նրան հաջորդ: Իսկ այն երկրները, որ նա նվաճել էր՝ հրամայեց թողնել: Եվ Տիգրանը ձեռք քաշեց Ասորիքից—Եփրատ գետից սկսած մինչև ծովը. նրան էր պատկանում թե այդ երկիրը և թե Կիլիկիայի մի մասը, որոնց միջից նա դուրս էր վտարել Անտիոքոսին, որի մականունն էր Բարեպաշտ»:

4. Սարաբոն, XI, 14, 10 (530)՝

«Իսկ երկրի [Հայաստանի] հարստության և հզորության կարևոր մի նշանն այն էր, որ Տիգրանը, Արտավազդի հայրը, երբ նրա վրա 6.000 արծաթ տաղանդ գրված էր իբրև տուգանք՝ իսկույն այդ դումարը բաշխեց հոռմեական զորքերին,—յուրաքանչյուր զինվորին՝ հիսուն դրաքմե, ամեն մեկ հարյուրապետին՝ հազար դրաքմե և հեծելապետներին ու զինվորական տրիբուններին՝ մեկական տաղանդ»:

Թեև պատմական երկերում հաճախ մատնանշվում է, որ Պոմպեոսի վերաբերմունքը դեպի Տիգրանը եղել է արտասովոր կերպով

մեղմ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, հաշտության վերոհիշյալ պայմանները բավական ծանր էին: Պետք է ասել, որ արտաքին մեղմությունը և արտակարգ զգուշավորությունը եղել են Պոմպեոսի քաղաքական ու ռազմական գործունեության հիմնական հատկանիշները: Լինելով հռոմեական ֆինանսիստների ու վաշխառուների կուսակիցը՝ Պոմպեոսն ինքը ևս, ինչպես հայտնի է, Իտալիայի ամենախոշոր վաշխառուներից մեկն էր: Նա գերադասում էր հռոմեական իմպերիալիզմի նպատակներն իրագործել ոչ թե զենքի ուժով, ինչպես Լուկուլլոսը, որը խիզախ գինվորական էր, այլ խաղաղ ճանապարհով և առանց ոխակի: Հայաստանը, ինչպես տեսնում ենք, նա մեծ հաջողությամբ կարողացել էր ընկճել ու կողոպտել առանց արյունահեղության ու զոհողությունների:

Հաշտության վերոհիշյալ պայմաններից չէր կարող, իհարկե, գոհ լինել Կրոսսեր Տիգրանը: Իբրև վարձ իր դավաճանության՝ նա հույս ուներ ստանալու ոչ թե Մոփաց երկրի թագավորությունը, որը նա, ինչպես տեսանք, նախքան իր ապստամբությունը, ըստ երկվույթին, արդեն ստացել էր իր հորից, այլ հայկական մեծ ու հզոր պետությունը: Չափազանց ծանր ու անարդար էր նա համարում նաև այն, որ պատերազմական վերոհիշյալ տուգանքը վճարվելու էր, գլխավորապես, Մոփքում գտնվող դանձապահեստներից, այսինքն՝ թագավորության միջոցներից: Թե որպիսի մեծ դժվարություններով էին դուրս տրվել զրամական հարստությունները Մոփքի պահեստներից՝ այդ մասին մանրամասն պատմում է Կասսիուս Դիոնը: Նրա ընդարձակ վկայությունը, որը խիստ հետաքրքրական է թագավորական զանձերի պահպանման կարգերի համար հայկական երկրներում՝ մեջ ենք բերում թարգմանաբար առանց կրճատումների:

Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 53, 3—5՝

«Եվ որովհետև պատահամբ նրա [Մոփքի] մեջ էին գտնվում զանձապահեստները՝ ուստի և սրանց պատճառով վեճ ունեցավ երիտասարդ Տիգրանը: Եվ հաջողություն չունենալով (քանի որ Պոմպեոսն ուրիշ ոչ մի տեղից չէր կարող ստանալ որոշված գումարը)՝ նա դժգոհեց և մտածում էր փախչել: Սակայն Պոմպեոսը, իմանալով այդ՝ նրան հսկողության տակ առավ առանց կալանքի և, սուրհանգակներ ուղարկելով զանձերի պահպանների մոտ՝ հրամայեց, որ նրանք այդ բոլորը տան նրա հորը: Իսկ երբ նրանք չհնազանդվեցին, ասելով որ այդ նրանց պետք է կարգադրե երիտասարդ Տիգրանը, որին պատկանում է երկիրը՝ Պոմպեոսը

սրան ուղարկեց ամբուսթյունների վայրը: Եվ սա, տեսնելով որ դրանք փակ են՝ մոտ գնաց և հրամայեց դժկամորեն բաց անել: Իսկ երբ նրանք դարձյալ չսեցին, առարկելով որ նա այդ հրամանը տվել է ոչ թե կամովին, այլ հարկադրված՝ Պոմպեոսը զայրացավ և հրամայեց երիտասարդ Տիգրանին բանտարկել: Եվ այսպիսով գանձերը ստացավ ծերունի Տիգրանը»:

Կրտսեր Տիգրանի ձերբակալության մասին, որ մատնանշված է Դիոնի այս վկայության մեջ՝ հին աղբյուրները տալիս են միանդամայն տարբեր տեղեկություններ: Ըստ Կասսիուս Դիոնի այս վկայության, ձերբակալման պատճառ էր ծառայել, ինչպես տեսանք, նրա ընդդիմությունը և նրա հարուցած դժվարությունները Մոփքում գտնվող գանձերի հանձնման ժամանակ: Ասլախանտսն ակնարկում է, որ նա նոր դավադրություն էր կազմակերպել իր հոր դեմ¹: Իսկ Պլուտարքոսը, որի համապատասխան վկայությունը վերև մեջ էինք բերել, մատնանշում է, որ նա՝ հրավիրված լինելով ճաշի՝ հրաժարվել էր գնալ և անարգել ու վիրավորել էր Պոմպեոսին²: Ինձ թվում է, որ այս բոլոր վկայություններն էլ կարող են որոշ չափով ճիշտ լինել: Կրտսեր Տիգրանը, որը դժգոհ էր մնացել և թշնամացել էր Պոմպեոսին՝ կարող էր, իրոք, կոպտաբար վերաբերված լինել սրան, հակառակած լինել իր թագավորության գանձերի հանձնմանը և, միևնույն ժամանակ, կարող էր նաև դավեր նյութած լինել իր հոր դեմ:

Կրտսեր Տիգրանի ձերբակալությունը, որը փաստորեն Պոմպեոսի դաշնակիցն էր՝ բացահայտ բռնություն էր և խախտումն միջազգային իրավունքի: Միաժամանակ այդ թշնամանք էր ու վիրավորանք կալանավորի աներոջ՝ պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ի նկատմամբ: Ըստ Պլուտարքոսի վկայության³:

«Հրահատ պարթևը մարդ էր ուղարկել [Պոմպեոսի մոտ] պահանջելու երիտասարդին, որ իր փեսան էր, նաև պահանջ հայտնելու, որպեսզի իրենց իշխանությունների սահմանը լինի Եփրատ գետը: Պոմպեոսը պատասխանել էր, որ Տիգրանն ավելի մոտ է իր հորը, քան աներոջը, իսկ սահմանը կլինի այն, որ կհամարվի իրավացի»:

¹ Միհրդատ., գլ. 105:

² Տե՛ս Պլուտարքոս, Պոմպեոս, 33, 4:

³ Տե՛ս նույնը, 33, 4:

Հսկառակ, ուրեմն, Հրահատ Գ-ի բողոքներին, որը հիշեցնում էր Պոմպեոսին իր կնքած դաշինքը հռոմայեցիների հետ՝ Կրտսեր Տիգրանը և նրա կինն ու դուստրը՝ ուղարկվեցին շուտով Հռոմ, որպեսզի մասնակից լինեն Պոմպեոսի հաղթահանդեսի շքերթին:

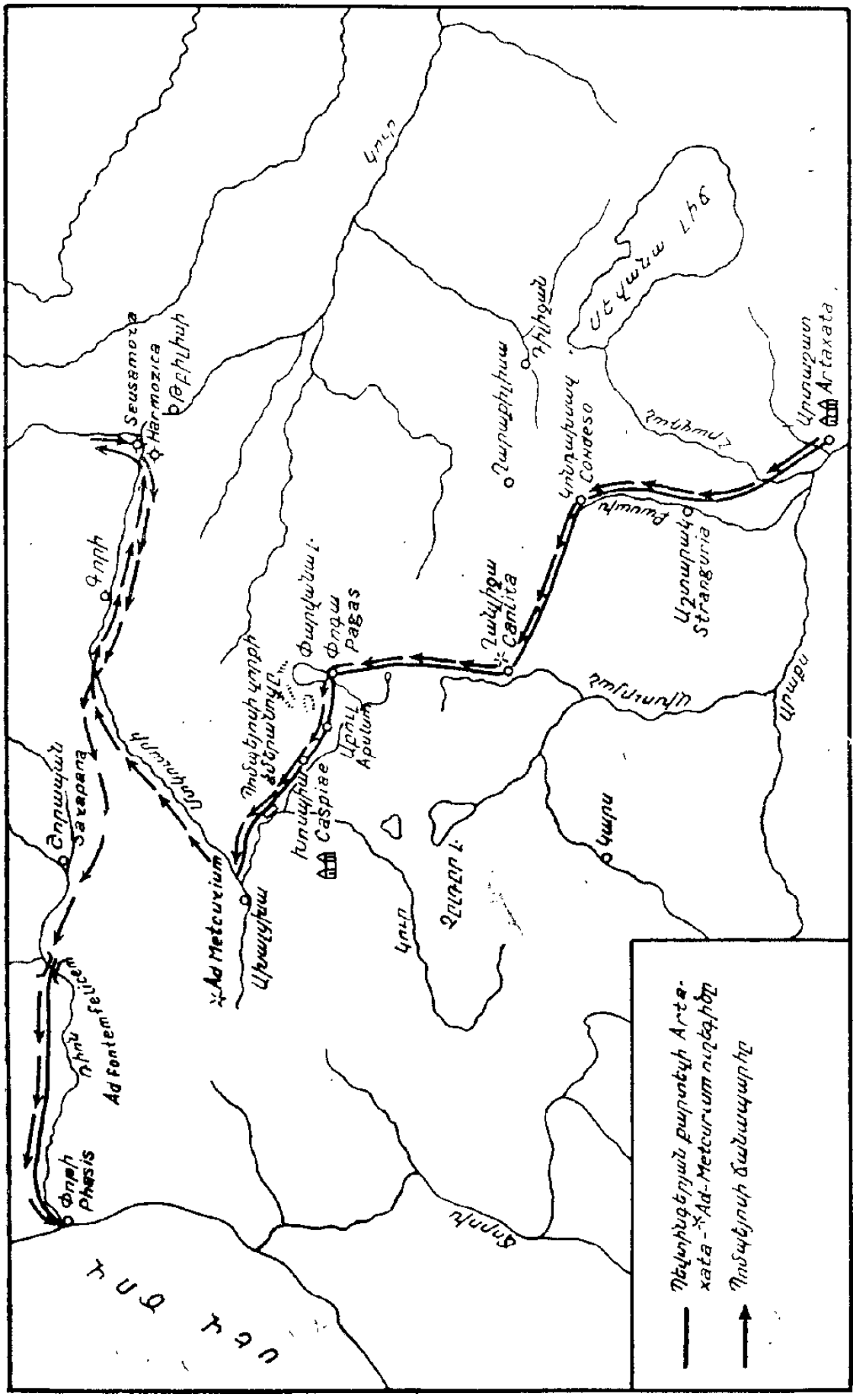
Պոմպեոսի վարքագծի այս անակնկալ փոփոխությունը սլարթևական թագավորության հանդեպ, համապատասխանում էր կատարելապես Հռոմի արտաքին նենգ ու խարդախ քաղաքականությունը: Քանի որ պոնտական ու հայկական թագավորությունները թշնամի էին Հռոմին և պատերազմում էին նրա դեմ՝ վերջինս իրենց ույց էր տալիս բարեկամ պարթևներին: Հռոմեական զորավարները, ինչպես Սուլլան և Լուկուլլոսը, նույնպես և Պոմպեոսը՝ կամ բարեկամական բանակցություններ էին վարում նրանց հետ և կամ դաշինք էին կնքում ու խոստանում նրանց թողնել Միջագետքը մինչև Եփրատ գետը: Բայց այժմ պոնտական թագավորություն ալևս գոյություն չունեի, իսկ Տիգրան թագավորը ճանաչված էր իբրև բարեկամ ու դաշնակից Հռոմի: Ուստի և Հռոմը, որը շէր ուզում ունենալ իր շուրջը հզոր ու մեծ պետություններ՝ հիմա հովանավոր դառավ Տիգրան թագավորի և փոխեց իր վերաբերմունքը դեպի Հրահատ Գ-ը: Պարթևական պետությունը Հռոմի համար այլևս հանդուրժելի չէր իբրև անկախ ու ուժեղ թագավորություն: Եվ շուտով, ինչպես կտեսնենք, նրանց նախկին բարեկամությունը վերածվեց անհաշտելի թշնամության:

Դժվար չէ նաև կռահել, թե ինչու Պոմպեոսը Հայաստանի գահը չտվեց Կրտսեր Տիգրանին: Շատ պարզ է, որ ծերունի Տիգրանը, որը պարթևական թագավորության ոխերիմ թշնամին էր՝ հռոմայեցիների համար ավելի ցանկալի դաշնակից էր, քան Կրտսեր Տիգրանը, որը փեսան էր ու բարեկամը Հրահատ Գ-ի:

Ներգրավելով Հայաստանը հռոմեական ազդեցության շրջանակի մեջ՝ Պոմպեոսը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², թողեց այստեղ իբրև վերահսկիչ Ափրանիուսին, իսկ ինքն առաջնորդեց հռոմեական զորքը դեպի հյուսիս՝ ընդդեմ Միհրդատ Պոնտացու, որը սակավաթիվ իր զորքերով պատասպարվել էր Կողքիսում: Սակայն որովհետև ձմեռն արդեն վրա էր հասել՝ նա ստիպված եղավ ձմեռել Կուր գետի մոտ Արտաշատից Կողքիս տանող ռազմական հին ճանապարհի շրջավայրերում:

¹ Նույնը, գլ. 45, 4:

² Տե՛ս Պոմպեոս, գլ. 34, 1:

Պնկտիդեոյցն բարոնեցի Artaxata - Ad-Meteurium ուղեգիծը
 Պոնպեյոսի ճանապարհը

Պոնպեյոսի ճանապարհը Արտաքառայից Իրերիկա և այնտեղից Անքաստոպոլիս-Տայֆը

Ինչպես ցույց ենք տվել Պոմպեոսի անդրկովկասյան ռազմ-
ուղիների լուսաբանությանը վերաբերող մեր ընդարձակ հոդվա-
ծում¹, հռոմեական զորքի 66/65 թվի ձմեռվա կայանատեղերը
գտնվել են ոչ թե Եփրատի վերին հոսանքի ու Կուր գետի ակունք
ների միջև, ինչպես այդ ենթադրում է Մոմզենը², այլ այժմյան
Ախալցխայի ու Ախալքալաքի միջև: Մոմզենը հիմնվել է, անշուշտ,
Դիոնի վկայության վրա, ուր հռոմեական զորքերի ձմեռոցի տեղը
ցույց է տվել Անահիտյան երկրում և Կուր գետի մոտ³: Սակայն
Դիոնի հիշատակած Անահիտյան այս երկիրը, որը համապատաս-
խան է համարվում հին Եկեղյաց գավառին, իրապես, ինչպես
մատնանշված է հիշյալ իմ հոդվածում՝ գտնվել է Պևտինգերյան
քարտեզի Caspiae (= այժմ. Խոսսպիա) կայարանի ու Կուր գետի
մոտերքում:

Համաձայն վերոհիշյալ մեր ուսումնասիրության ճշտիվ որոշ-
վում է նաև հռոմեական զորքի ճանապարհն Արտաշատից դեպի
ձմեռոցի տեղը: Այդ ճանապարհը պետք է ենթադրել, անշուշտ,
Պևտինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Սեբաստապոլիս ուղեգծով,
որը մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճա-
նապարհները» աշխարհագրական իմ աշխատություն մեջ, այն է՝
այժմյան Աշտարակի, Կոնդախսագի, Ղանլիճայի ու Խոսսպիայի
մոտով դեպի Կուր գետի աջակողմյան ափերը:

Ձմեռոցում Պոմպեոսը բաժանել էր իր զորքերը, ինչպես հա-
ղորդում է Կասսիուս Դիոնը⁴, երեք զորամասերի, որոնք տեղա-
փոխված էին իրարից բավականաչափ հեռու և գտնվում էին իրենի
Պոմպեոսի ու նրա երկու օգնականների՝ Լուկիուս Փլակկուսի և
Մետելլուս Կելերի հրամանատարության տակ: Այս վերջինի բա-
նակումն էր պահվում կալանավորված Կրտսեր Տիգրանը:

Նախապատրաստելով իր արշավանքը դեպի Կողքիս, ուր
գտնվում էր Միհրդատը՝ Պոմպեոսը հարաբերության մեջ մտավ
իբրևների Արտոկես և աղվանների Օրոյլես թագավորների հետ,
որոնք խոստացան շեզոք մնալ և համաձայնվեցին, որ հռոմեական
զորքն անցնի անարգել իրենց երկրների միջով⁵: Սակայն, իրա-
պես, նրանք՝ կամ Միհրդատի դրդումով և կամ Կրտսեր Տիգրանին

¹ Տե՛ս «Круговой путь Помпея в Закавказье», Вестник древней ис-
тории, 1939, 4.

² Տե՛ս «Римская история», III, М., 1887, էջ 108.

³ Դիոն, գր. 56, գլ. 53. 5:

⁴ Տե՛ս գր. 36, գլ. 54:

⁵ Տե՛ս Պլուտարխոս, Պոմպեոս, 34, 2:

ազատելու նպատակով՝ պատրաստվել էին դարան գործել հոռմայեցիներին և նրանց բերել հանկարծակիի:

Դեկտեմբերի կեսերին, երբ Պոմպեոսի զորքերն անհոգ ու հանգիստ կատարում էին իրենց Սատուրնալիա տոնը՝ իբերները և աղվաններն անցան Կուր գետը և հարձակվեցին հանկարծ հոռմեական երեք զորամասերի վրա, հույս ունենալով հարվածել ու նրանց ջարդել առանձին առանձին: Սակայն հարձակումը, որը շափազանց վտանգավոր կարող էր լինել Պոմպեոսի զորաբանակի համար՝ չհաջողվեց: Արտոկեսի ու Օրոյզեսի զորքերը ետ մղվեցին և նահանջելիս մեծ կորուստներ տվին, գլխավորապես, Կուրի գետանցքն անցնելիս¹, որը գտնվում էր, հավանորեն, Պետինգերյան քարտեզի Ad Metcurium կայարանի, այժմյան Ախալցխա քաղաքի մոտ:

Անսպասելի ու վտանգավոր այս հարձակումից հետո հոռմեական զորքերը մնացին անվրդով Կուր գետի մոտ մինչև 65 թվի գարունը:

¹ Տե՛ս նույնը, գլ. 34, 1—3 և Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 102—103 և Կասսիուս Դիոն., գր. 36, գլ. 54, 1—5:

18. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻՑ ՀԵՏՈ

65 թվի գարնան սկզբին Պոմպեոսը, փոխանակ առաջ շարժվելու դեպի Կողքիս՝ ուզեց նախապես ապահովել իր թիկունքը իբերիայի կողմից և արշավանքի ելավ ընդդեմ իբերների: Հոռոմեական զորքն իջավ Կուր գետի հովիտներով, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, մինչև Հարմոզիկա ամրությունը, որը գտնվում էր Կուր գետի և այժմյան Մցխեթի հարավակողմում: Պոմպեոսի այս արշավանքը մանրամասն նկարագրված է Կասսիուս Դիոնի պատմության մեջ¹:

Արտոկես թագավորը, ինչպես հաղորդում է Դիոնը, այրելով Կուր գետի կամուրջը՝ փախավ նրա ձախ ափը: Սակայն տեսնելով, որ Պոմպեոսը Հարմոզիկան գրավելուց հետո, պատրաստություններ էր տեսնում գետն անցնելու՝ նա իսկույն խաղաղության բանակցություններ սկսեց, ուղարկելով հոռոմայեցիներին կենսամթերքներ՝ և վերակառուցեց նաև Կուր գետի կամուրջը:

Բայց երբ հոռոմեական զորքն անցել էր արդեն գետի մյուս ափը՝ նա վախեցավ ու նորից փախավ մինչև Պելորոս գետը: Անցնելով այս գետը ևս՝ նա այրեց սրա կամուրջը: Ինչպես Պոմպեոսի հետապնդման ժամանակ, նույնպես և Պելորոս գետն անցնելիս՝ իբերները կրեցին մեծ կորուստներ: Այնուհետև, որովհետև հոռոմեական զորքերը կանգ չառան և Պելորոս գետի ափին՝ Արտոկեսն ուղարկեց Պոմպեոսին նվերներ, ավեց իր որդիներին իբրև պատանդ և ընդունեց նրա առաջարկած պայմանները:

Պոմպեոսի հաղթական բանակը վերջապես կարողացավ, ապահովելով իր թիկունքը հնարավոր հարձակումներից՝ շարունակել իր արշավանքը Միհրդատ Եվպատորի դեմ: Հարմոզիկայի մոտից նա

¹ Տե՛ս գթ. 37, գլ. 1, 3—5 և գլ. 2, 1—6:

գնաց Կուր դեպի հովիտներով և այժմյան Սուրամի ու Շորապանի վրայով դեպի Ռիոն գետի հովիտները և այնտեղից Սեբաստոպոլիս—Փոթի, ուր գտնվում էր հռոմեական նավատորմի դր: Պոմպեոսը կարծում էր, որ Միհրդատը, որը շրջապատված էր ծովի կողմից՝ գտնվում էր իբր ծուղակի մեջ: Սակայն նա զարմացած մնաց, երբ իրեն հայտնեցին, որ որսն արդեն ծուղակից դուրս էր եկել: Համառ ծերունին գրեթե անմատչելի ճանապարհներով անցել էր իր սակավաթիվ զորամասի հետ մոտ 700 կիլոմետր և գտնվում էր արդեն Ղրիմում, ուր վերստին նվաճել էր Բոսփորյան իր թագավորությունը:

Պոմպեոսն աննպատակահարմար ու վտանգավոր համարեց շարունակել իր արշավանքը և դնալ ծովով Ղրիմ, ուր ուժեղացել ու վերականգնել էր իր իշխանությունը Միհրդատը: Կողքիսից նա վերադարձավ Հայաստան և արշավեց այստեղից Աղվանք¹: Նա վճռել էր պատժել ու ընկճել Աղվանից Օրոյզես թագավորին, որը, ինչպես տեսանք, հարձակվել էր հռոմայեցիների վրա, հավանորեն, Միհրդատի սադրանքով:

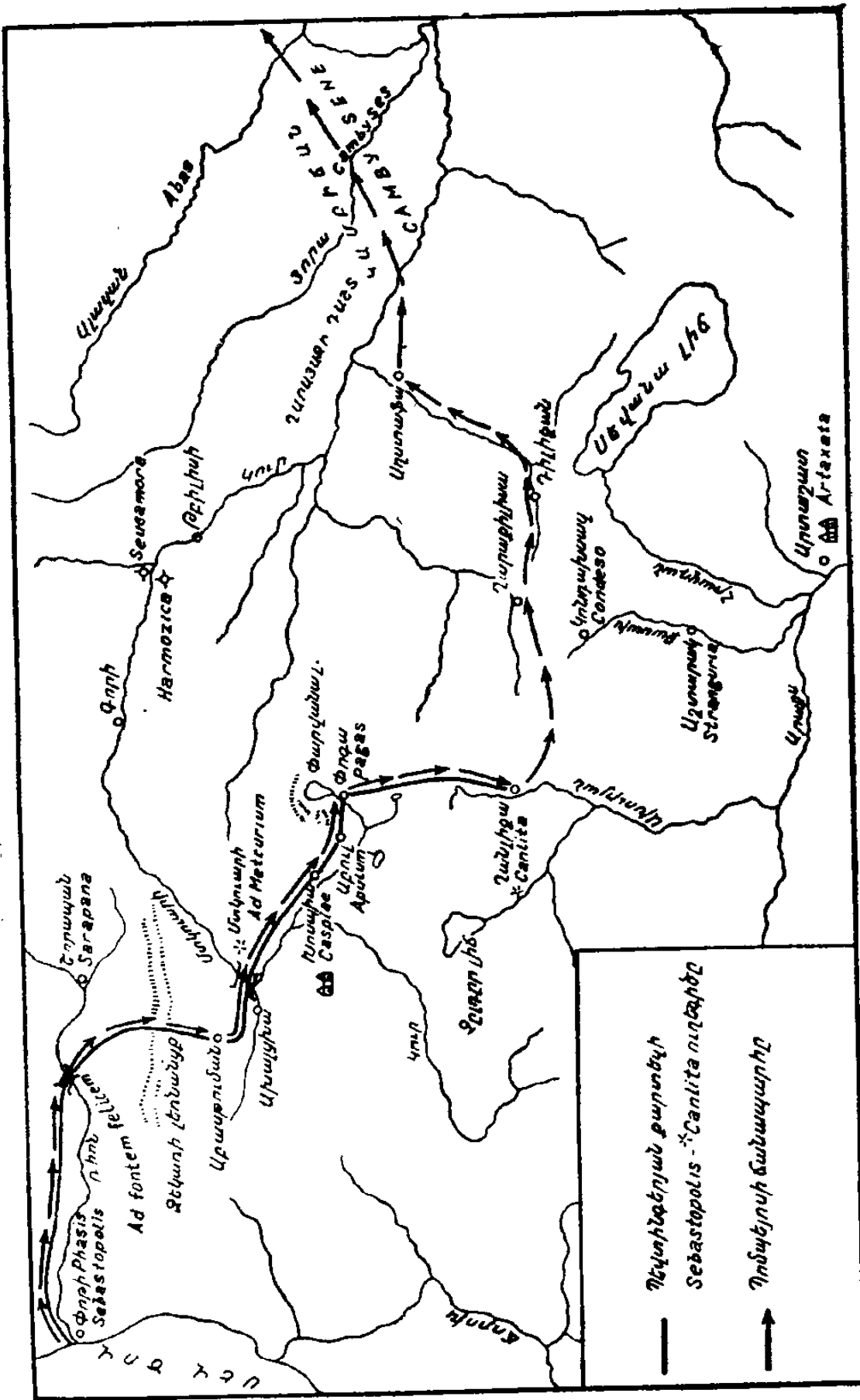
Պոմպեոսի վերադարձի ճանապարհը Կողքիսից Հայաստան, ինչպես և նրա աղվանների դեմ արշավանքի ռազմուղին, որոնք դեռ մինչև այժմ լուսաբանված չեն, կարելի է այժմ գրեթե ճշտիվ որոշել աշխարհագրական նորագույն ուսումնասիրությունների օգնությամբ: Նրա ճանապարհը Կողքիսից մինչև այժմյան Ապարանի շրջանը պետք է ենթադրել, ինչպես վերև ասացինք, Պևտինգերյան քարտեզի Սեբաստոպոլիս—Արտաշատ մեծ ռազմուղիով և այժմյան Աբասթումանի, Խոսպիայի ու Ղանլիճայի վրայով: Իսկ ճանապարհը դեպի Աղվանք հավանական է ենթադրել դարձյալ Պևտինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Արմաստիկա—Լազո շրջանային հին ուղեգծով, որը քննության է առնված Մարկվարտի աշխատություններից մեկում²:

Հռոմեական զորքը գնացած պիտի լիներ այժմյան Ղանլիճայից Կիրովականի, Դիլիջանի, Իջևանի և Աղստաֆայի վրայով դեպի Կուր գետի հյուսիսակողմը գտնվող հին Կամբեճ գավառը, որը ենթադրում են այժմյան Յորա և Ալազան գետերի միջև:

Պոմպեոսի արշավանքն Աղվանների դեմ մանրամասն նկարա-

¹ Տե՛ս Դիոն, գր. 37, գլ. 3, 3—4:

² Տե՛ս J. Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wten 1928.

Պոմպեյոսի ճանապարհը Աբրաստոպոլիսից Արգվիշ

գրել են Կասսիուս Դիոնը և Պլուտարքոսը¹: Հռոմեական զորքը, ինչպես պատմում են նրանք, հասնելով Կուր գետի ստորին հոսանքի մոտերքը՝ կարողացել էր անցնել գետի հունով, որն ամառվա շոգերի պատճառով խիստ ծանծաղել էր: Գետն անցնելուց հետո՝ նրանք մտել էին այժմյան Ղարայազի դաշտը և առաջ շարժվել դեպի Յորա գետը, որը Կասսիուս Դիոնի մոտ անվանված է Կամբյուղես (=Կամբեճ): Անցնելով նաև այս գետը՝ նրանք գնացել էին դեպի այժմյան Ալազան գետը, որի հին անունը եղել է ըստ Դիոնի և ըստ Պլուտարքոսի Աբաս կամ Աբանտ: Ամբողջ այս ճանապարհը հռոմայեցիներն անցել էին շոգերի պատճառով, մեծ մասամբ գիշերները և խիստ տառապել էին ծարավից: Նրանք իրենց հետ վերցրել էին միմիայն ջուր, մոտ տասը հազար տիկ, իսկ կենսամթերքներ նրանց տալիս էին կամովին Կամբեճ գավառի տեղական բնակիչները:

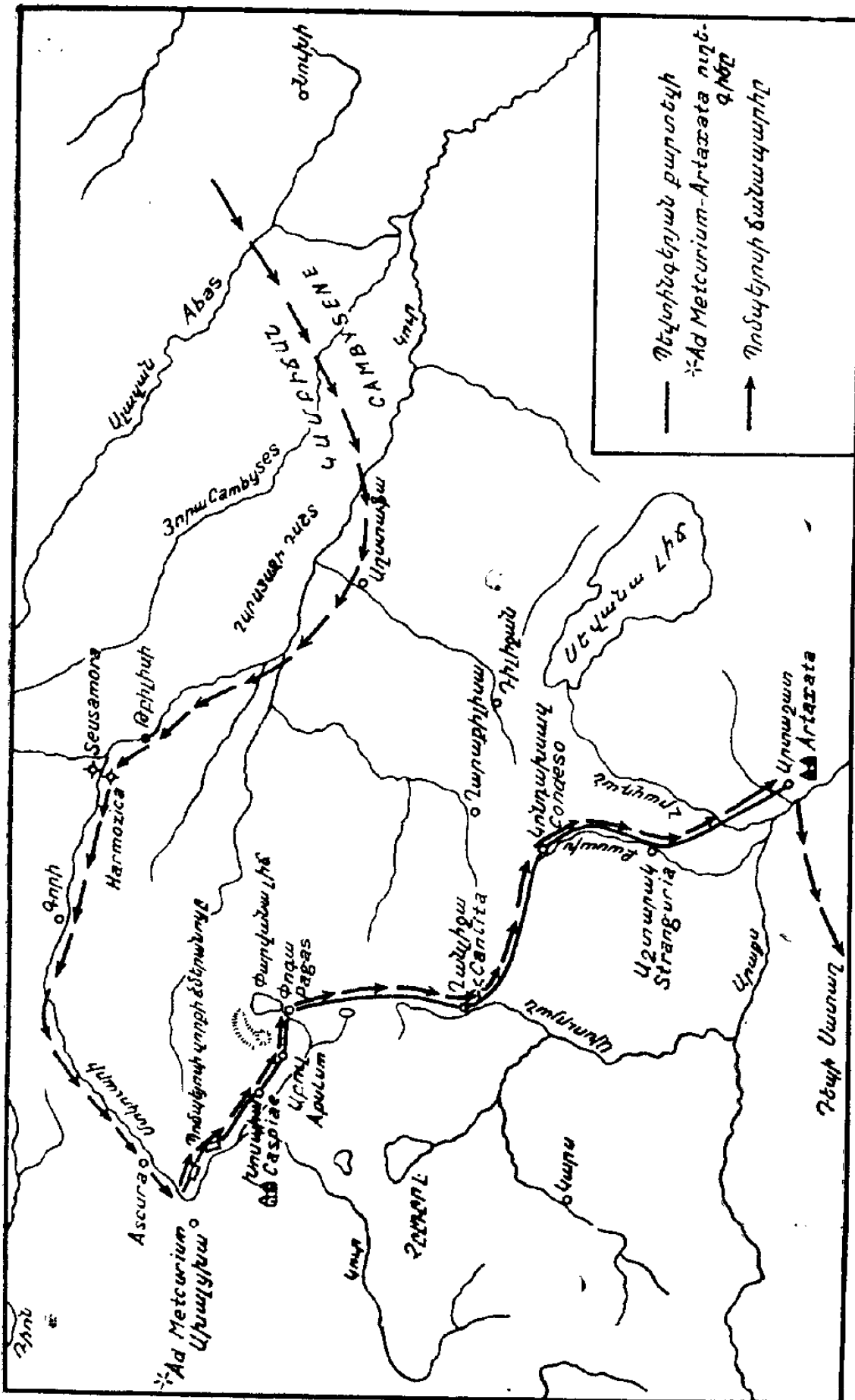
Ճակատամարտն Աղվանից թագավորի զորքերի հետ տեղի ունեցավ Ալազան գետի ձախ ափին, ուր հռոմեական բանակը թըշնամու հետ նոր էր մտել շփման մեջ: Պլուտարքոսի պատմելով՝ աղվանական զորքերը, որոնց առաջնորդն էր թագավորի եղբայր Կոզիսը՝ վատ էին դիմված և մեծ մասը հագել էին, իբրև շոր, գաղանի մորթիներ:

Ճակատամարտից առաջ Պոմպեոսը հրամայել էր իր հետևակ զորքին թաքնվել հեծելազորի ետևը, և աղվանները, կարծելով, որ իրենց դիմադրում է միմիայն թշնամու հեծելազորը՝ իսկույն կռվի բռնվեցին սրա հետ: Սակայն հռոմեական լեգեոնները, առաջ գալով հեծելազորի ետևից՝ ջարդեցին և նրանց ի փախուստ դարձրին դեպի մոտակա անտառները: Եվ փախչողներից շատերը մահացան անտառներում, որ Պոմպեոսը հրամայել էր շրջապատել և հրդեհել: Շուտով այնուհետև Օրոյզեսի հետ կնքվեց հաշտություն: Աղվանքի թագավորը, հպատակվելով Պոմպեոսին՝ ինչպես և Իբերիայի Արտոկես թագավորը, ձևականորեն ճանաչեց Հռոմի գերիշխանությունը:

Աղվանքից հռոմեական զորաբանակը, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը², վերադարձավ Հայաստան և այստեղից՝ Փոքր Հայք: Համաձայն Կասսիուս Դիոնի վկայության՝ 65/64 թվին դարձյալ նա ձմեռել էր 66/65 թվի ձմեռոցի տեղում Ասպիս գավառում (≈ πῆ' Δο-

¹ Տե՛ս Դիոն, գր. 37, գլ. 3, 3—6, 4, 1—4 և 5, 1 և Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 35, 1—2, համեմատե նաև Ապսիանոս, Միհրդատ., գլ. 103:

² Տե՛ս Պոմպեոս, գլ. 36, 1:

Պոմպեյոսի ճանապարհին Աղվանքի փոքր շաք

անուն)¹: Ուշագրավ է, որ Դիոնի այս երկրորդ վկայության մեջ մի-
 ևնույն գավառը, որն առաջին վկայության մեջ անվանված էր
 Անահիտյան երկիր, այժմ անվանված է Ասպիս: Ինչպես մանրա-
 մասն ցույց ենք տվել «Պոմպեոսի շրջանային ճանապարհն Անգրը-
 կովկասում» մեր սուսերեն ընդարձակ հոդվածում², այս գավառը
 Ասպիս կամ ավելի ճիշտ Կասպիս է անվանվել, հավանորեն,
 Պևտինգերյան քարտեզում նշանակված Caspiae մեծ կայարանի
 անունով, որը գլխավոր կենտրոնավայրն է եղել այժմյան Խոս-
 սիայի շրջանի: Կասպիսը, ըստ երևույթին, նույնպես՝ ինչպես և
 Եկեղյաց գավառը, կոչվել է Անահիտյան երկիր: Եվրոպական
 պատմադասաների երկերում Պոմպեոսի զորքերի 65/64 թվի ձմեռոցի
 տեղը հակառակ Դիոնի վկայության ցույց է տրված Փոքր Հայքում,
 որ պարզապես սխալ է:

64 թվին Պոմպեոսի զորամասերը, վերադառնալով Հայաստա-
 նից Պոնտոս՝ պաշարեցին ու նվաճեցին Պոնտոսում և, գլխավորա-
 պես, Փոքր Հայքում, Միհրդատի հարուստ գանձապահատները և
 հռչակավոր արխիվները, որոնք գտնվում էին Տալավրայում, Նոր
 Ամրոցում, Մինորիայում և այլ տեղերում: Այդ ամրություններում
 պահվում էին հազարավոր օսիքս սկահակներ, որոնք ներդարդ-
 ված էին ոսկով, հսկայական քանակությամբ անոթներ, մահիճներ,
 գահեր, նաև զրահներ ու սպառազինություններ, որոնք, մեծ մա-
 սամբ, ոսկեզօծված էին ու զարդարված թանկագին քարերով: Այս
 բոլոր հարստությունները և հելլենիստական արվեստի բոլոր թանկ-
 արժեք իրերը, որոնք կողոպուտի չէին մատնվել Լուկուլլոսի արշա-
 վանքի ժամանակ՝ ուղարկվեցին բոլորը Պոնտոսից Հռոմ:

Մինչ Պոմպեոսը պատերազմ էր վարում իբերների և աղվան-
 ների դեմ ու նվաճում էր Պոնտոսի ամրությունները՝ պարթևները
 գրավել էին Միջագետքը, որն, ինչպես տեսանք, համաձայն Պոմ-
 պեոսի հետ կնքած դաշինքի մինչև Եփրատ գետը պատկանելու էր
 նրանց: Պարթևները ներխուժել էին նաև Կորդվաց երկիրը, որի
 տիրապետության համար վեճ էր առաջացել իրենց ու հայերի մեջ:
 Սակայն Պոմպեոսը պահանջեց Հրահատ Գ-ից մաքրել Կորդուքը,
 առարկելով, որ այդ երկիրը պատկանում է, իրապես, Տիգրան Բ-ին:
 Չսպասելով նույնիսկ Հրահատ Գ-ի պատասխանին՝ նա հրամայեց
 իր օգնականներից մեկին, Ափրանիուսին, գրավել ու հանձնել

¹ Տե՛ս Դիոն, գք, 37, գլ. 7, 5:

² Տե՛ս „Круговой путь Помпея в Закавказье“, Вестник древней ис-
 тории, М., 1939, 4.

Կորդուքը հայոց թագավորին: Պլուտարքոսի պատմելով¹, հումեական այս զորապետը հալածեց պարթևներին մինչև Արբելյա քաղաքը, որը գտնվում էր Ադիաբենեում:

Այստեղից Ափրանիուսը պետք է անցներ հյուսիսային Միջագետքի վրայով Ասորիք, ուր նույն այդ ժամանակ, 64 թվին, պետք է զար նաև Պոմպեոսը: Բայց 65/64 թվի ձմեռվա կեսին, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը², Ափրանիուսը և նրա զորքը ճանապարհը կորցրին ու մոլորվեցին և կարող էին ցրտի ու կենսամթերքների պակասության պատճառով Միջագետքի անապատներում կորստի մատնվել, եթե նրանց չօգնեին Կարրա քաղաքի (այժմյան Խառան) մակեդոնացի գաղթականները: Սրանք հյուրընկալեցին Ափրանիուսին և առաջնորդեցին Ասորիք:

Չնայած Պոմպեոսի գրգռիչ ոտնձգություններին և դաշնագրության անպատկառ խախտմանը, որի համաձայն հյուսիսային Միջագետքը մինչև Նփրատ գետը ճանաչված էր որպես պարթևներին պատկանող երկիր՝ Հրահատ Գ-ը չհամարձակվեց պատերազմել հռոմայեցիների դեմ: 64 թվի գարնանը նա դիմեց իր զորքերով Հայաստան և հարձակվեց Տիգրանի վրա, որն օգնություն խնդրեց դաշնակից հռոմայեցիներից: Այս դեպքը Պոմպեոսի համար մի հարմար առիթ էր պատերազմ սկսելու նաև պարթևների դեմ, ինչպես այդ ցանկանում էին, իրապես, նրա կուսակիցներից ու սպաներից շատերը: Սակայն Պոմպեոսը, որ խիստ զզույշ էր և շուներ կուկուլյոսի հանդուզն համարձակությունը, շուտեց բախտախաղի դնել իր ձեռք բերած հաջողությունները և խուսափեց կռվից: Նա արդարանում էր նրանով, որ հռոմեական ժողովուրդն այդ իրեն չէ հանձնարարել և որ դեռևս վերջնականապես զինաթափ չէ արվել: Միհրդատ Պոնտացին³: Պատերազմից հռոմայեցիների հետ, ինչպես ասացինք, խույս էր տալիս նաև պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ը, որը նույնպես շունեցավ արիություն ոտքի ելնելու հռոմեական ուխտանենդ զորավարի դեմ: Եվ որովհետև նա նորից դեսպաններ էր ուղարկել Պոմպեոսի մոտ՝ վերջինս հայտնեց նրան, որ կուղարկե երեք միջնորդ դատավորներ, որոնք կհարթեն սահմանների վերաբերյալ նրա ու Տիգրանի վեճը⁴: Հրահատ Գ-ը

¹ Պոմպեոս, գլ. 36, 1:

² Գք. 37, գլ. 5, 5:

³ Տե՛ս Կասսիուս Դիոն, գք. 37, գլ. 7, 1:

⁴ Տե՛ս Դիոն, գք. 37, գլ. 7, 3, Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 106 և Պլուտարխոս, Պոմպեոս, գլ. 39, 3:

և Տիգրանը դադարեցրին պատերազմը և համաձայնեցին ընդունել միջնորդների վճիռները:

Այնուհետև ուղարկված դատավորները քննարկման ենթարկեցին նրանց գանգատներն ու պահանջները և կայացրին իրենց վրէժիոր հօգուտ Տիգրանի: Համաձայն նրանց որոշման հայոց թագավորը ստացավ ոչ միայն Կորդվաց երկիրը, այլև հյուսիսային Միջագետքի մի մասը: Ուշագրավ է, որ Հրահատը հենց ինքը ևս, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, շառարկեց և հավանություն տվեց այդ վճռին, հույս ունենալով, որ հետագայում գուցե կըհաջողվի իրեն հաշտվել հայերի հետ և ստանալ նրանցից օգնություն՝ ընդդեմ հռոմայեցիների:

Երբ կատարվում էին այս անցքերը, Միհրդատ Պոնտացին, որը վերահաստատել էր իր իշխանությունը Բոսփորյան թագավորության մեջ՝ խաղաղության նոր առաջարկություններ արեց հռոմայեցիներին և հայտնեց, որ եթե Պոմպեոսը համաձայնի վերադարձնել իրեն Պոնտական թագավորությունը՝ ինքը պատրաստ է հպատակվելու Հռոմին որպես վասսալ և հարկատու: Պոմպեոսը, ինչպես և 66 թվին, նրան պատասխանեց նորից, որ նախքան բանակցություններ վարելը՝ նա պետք է անձամբ գա և հնազանդվի Հռոմին: Հաշտությունն այլևս անհնարին էր: Եվ Միհրդատը վճռեց նախապատրաստվել Հռոմի դեմ նոր կռվի և մշակեց նոր արշավանքի հանդուզն մի ծրագիր: Նա մտադիր էր դաշն կապելով սկյութների, թրակացիների և կելտերի հետ՝ արշավել Իտալիա Դանուբ գետի հովիտներով և Ալպյան լեռների վրայով, ինչպես այդ իրենից առաջ արել էր կարթագենացի Հաննիբալը: Այդ մեծ արշավանքի համար հարկավոր էին, իհարկե, թե մարդկային և թե նյութական վիթխարի ուժեր ու միջոցներ: Եվ 63 թվին, երբ Միհրդատը վերջացնելու վրա էր ռազմական իր պատրաստությունները, որոնց ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր Բոսփորի բնակչության ու քաղաքների վրա՝ հանկարծակի նրա դեմ բռնկվեց տարերային կատաղի ապստամբություն, որին մասնակից էին ոչ միայն գրեթե բոլոր քաղաքները, այլև նրա զորքն ու նրա որդին Փարնակը: Ծերունի Միհրդատը հասկացավ, որ իրեն չեն խնայելու և որ այլևս փրկվելու ոչ մի հնար չկա: Պաշարված լինելով Պանտիկապոն (այժմյան Կերչ) քաղաքի իր ամրոցում՝ նա չուզեց անձնատուր լինել ապստամբներին և իր կյանքին վերջ տվեց ինքնասպանությամբ (63 թվի գարնանը):

¹ Գր. 37, գլ. 7, 4:

Նրա գիակը, որ ուղարկել էր Փարնակն Ասորիք՝ Պոմպեոսի հրամանով թաղեցին Սինոպի մոտ գտնվող պոնտական թագավորների դամբարանում: Այժմ արդեն մեծ ու բազմամյա պատերազմը Միհրդատի դեմ, որը սկսվել էր դեռ քսան և հինգ տարի առաջ՝ կարելի է համարել վերջացած:

Պատերազմը կարելի էր ավարտված համարել նաև ամբողջ Արևելքում և Ասորիքում: 65 և 64 թվերին Պոմպեոսի զորապետները՝ Գաբինիուսը, Սկավրուսը, Ափրանիուսը և ուրիշները նվաճել էին հարավում Փյունիկիան, Պաղեստինան և Ասորիքի ու Միջագետքի մի քանի մանր իշխանությունները և քաղաքները: Հռոմեական հանրապետության սահմանները հասնում էին այժմ Արևելքում մինչև Միջագետքի անապատները և գրեթե մինչև Եգիպտոս:

64 և 63 թվերին Պոմպեոսը քաղաքականապես կազմակերպեց իր նոր նվաճած երկրները և կարգավորեց նրանց վարչական ներքին գործերը: Դեռևս 64 թվին, երբ նա գտնվում էր դեռ Պոնտոսում, նա դարձրել էր Նիկոմեդեսի նախկին թագավորությունը, Բյութանիան, և Միհրդատի պոնտական թագավորության արևմտյան մասը հռոմեական նահանգ: Պոմպեոսից առաջ թե Լուկուլլոսը և թե հռոմեական ժերակույտը Ասորիքի օրինական թագավոր էին ճանաչել, ինչպես վերև տեսանք, Սելևկյան Անտիոքոս Ասիացուն: Իսկ այժմ Սելևկյանների իշխանությունը հայտարարվեց Ասորիքում վերացված, և այս ամբողջ երկիրը վերածվեց հռոմեական նահանգի: Վերոհիշյալ Սելևկյան Անտիոքոսը դառավ Հռոմի վասսալ և, փոխանակ Ասորիքի, ստացավ Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որի կենտրոնն էր Սամոսատ մայրաքաղաքը: Այս թագավորության սահմաններումն էր գտնվում Եփրատի հոշակավոր գետանցքը Սելևկիա ամրոցի մոտ (այժմյան Բիրեջիկ), որն ուներ ռազմական և առևտրական խոշոր նշանակություն:

Ընդարձակ նոր երկրամասեր ստացան Հռոմի բարեկամ և դաշնակից Կապպադոկիայի Արիոբարզանես թագավորը և Գալատիայի Դեյոտարուս իշխանը, որոնք մեծ ծառայություններ էին մատուցել հռոմայեցիներին պոնտական և հայկական պատերազմների ընթացքում: Պոմպեոսը տվեց Արիոբարզանեսին Կիլիկիայից անջատված մի քանի շրջաններ և ամբողջ Մոփաց թագավորությունը: Սրան էր այժմ պատկանում Եփրատի նշանավոր գետանցքը և Տոմիսա ամրոցը: Իսկ Դեյոտարուսը, որը հայտարարվեց թագավոր՝ ստացավ Պոնտական թագավորության արևելյան մասը՝ արևելյան ծովափնյա Պոնտոսը, որի մեջ էին Փառնակիա և Տրսպի-

զոն քաղաքները, ու նաև Փոքր Հայքը: Դեյոտարուսի թագավորության հյուսիսակողմում գտնվող Կողքիսը տրվեց իբրև առանձին իշխանություն Արիստարքոսին, որի անունով հայտնի են և հիշատակված են զրամագիտական երկերում մի քանի դրամներ:

Նփրատ գետի արևելակողմում Հոռմի գերիշխանությունը ճանաչել էին և նրա ազդեցության շրջանակի մեջ էին համարվում ոչ միայն Հայաստանը, որը հայտարարված էր բարեկամ ու դաշնակից հռոմեական ժողովրդի, այլև Ատրպատականը, Իբերիան, Ադվանքը, Օսրոենեն և մի քանի այլ արաբական փոքր ցեղեր հյուսիսային Միջագետքում:

Հայաստանը, որը բարեկամ ու դաշնակից էր հայտարարվել Հոռմի և անվանապես ընդունել էր սրա գերիշխանությունը՝ դառավ այժմ հռոմեական աշխարհակալության ռազմական առաջապուստը: Պոմպեոսը հիմնապես այնուհետև փոխեց իր քաղաքականությունը նրա հանդեպ: Տիգրանը ևս, ինչպես և Արիոբարզանեսը և Դեյոտարուսը, ստացավ Պոմպեոսից և կամ սրա աջակցությամբ ոչ միայն Կորգուքը և հյուսիսային Միջագետքը, որոնց միացումը Հայաստանին վերև հիշատակել էինք, այլև Դերջանը և Ակիլիսենը¹, որն այդ ժամանակ, հավանորեն, պարունակում էր իր մեջ բացի հին Նկեղյաց գավառից նաև Դարանադին, Մանանադին, Ադյունը և Մզուրը²: Այսպիսով, Մեծ Հայաստանը, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի ժամանակ ևս իր սահմաններն ընդարձակել էր թե հայկական լեռնաշխարհի հարավակողմում և թե Փոքր Հայքի ու Մոփաց աշխարհի հարսիցի շրջաններում:

Պոմպեոսի սիրաշահական նոր քաղաքականությունը Մեծ Հայաստանի հանդեպ արտահայտվեց նաև նրանով, որ «արքայից արքա» պատվանունը, որը մինչև Տիգրանը կրել էին պարթևների թագավորները և որը, Տիգրանի աշխարհակալության տապալումից հետո, հռոմայեցիները սկզբում ճանաչել էին իբրև Հրահատ Գ-ի տիտղոս՝ այժմ վերադասվեց միմիայն Տիգրանին, իսկ Հրահատ Գ-ին սկսեցին անվանել լոկ «թագավոր»:

Պարթևների թագավորը հարկադրված եղավ անտրտունջ կերպով տանել այդ ականերև վիրավորանքներն ու թշնամանքները: Հոռմի այս խաբված դաշնակիցը այժմ ինքն էր գտնվում երկու

¹ Տե՛ս J. Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 63 և «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 73:

² Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 54—55:

կրակի մեջ, ինչպես 66 թվին նրա ախոյանը՝ Տիգրանը: Ասորիքի սահմանում կազմ և պատրաստ կանգնած էր Պոմպեոսի մեծ զորաբանակը, իսկ Միջագետքի և Ատրպատականի կողմից սպառնում էին պարթևներին Հոռմի նոր դաշնակցի՝ Տիգրանի հայկական զորքերը: Հրահատ Գ-ր հիմա նոր միայն հասկացած կլինեի, որ իր դաշնակցությամբ հոռմայեցիների հետ նա, ինչպես նախազգուշացրել էր իրեն Միհրդատը՝ կորստյան էր մատնել ոչ միայն իր հարևաններին, այլև ինքն իրեն:

Պոմպեոսի բացառիկ զգուշավորությանը պետք է վերադրել, որ նա շօգտվեց հանգամանքների բարեհաջող զուգադիպումից և հրաժարվեց հարձակվել պարթևների վրա, որոնք մեծ պատերազմի համար գրեթե անպատրաստ էին: Իր ետևում նա ողջ ու անվթար թողեց անարգված ու անպատված նախկին իր դաշնակցին, որը հնարավորություն էր ստանում նախապատրաստվելու և հարմար ժամանակ ընտրելու ընդդիմադրության և փոխվրեժի: Ինքնբուստինքյան հասկանալի է, որ առաջիկա անխուսափելի պատերազմի ժամանակ Հայաստանի բարեկամությունն ու օգնությունը բացառիկ մեծ կարևորություն էին ստանում ինչպես հոռմայեցիների, նույնպես և պարթևների համար: Հենց այդ էր պատճառը, որ Հրահատ Գ-ը, ինչպես վերև տեսանք, դեռևս 64 թվին հարկադրվել էր փոխել իր թշնամական քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ և լռելյայն համաձայնել էր զիջել Տիգրանին Կորդուքը և հյուսիսային Միջագետքը: Շնորհիվ բարի հարևանական այդ նոր քաղաքականության հայերի և պարթևների մերձեցումը հնարավոր եղավ, ինչպես հայտնի է, Տիգրանի որդու Արտավազդի թագավորության ժամանակ¹:

Պոմպեոսի Իտալիա վերադառնալուց հետո (61 թ.)՝ Տիգրան Բ-ը խաղաղ ու անվրդով թագավորեց Հայաստանում մինչև խորին ծերություն, հավանորեն, մինչև 56 կամ 55 թիվը: 56 թվին նա դեռ կենդանի էր և հիշատակված է Կիկերոնի ճառերից մեկում²: Իսկ Կրասոսի արշավանքի ժամանակ, 54 թվին, Հայաստանում, ինչպես հայտնի է, միանձնորեն թագավորում էր նրա որդին Արտա-

¹ Մոմզենի և այլ պատմագետների ենթադրությունը, որ Հրահատ Գ-ի որդին Միհրդատ Գ-ը (57—54 թթ.) պատերազմ էր սկսել Արտավազդ Բ-ի դեմ՝ մի պարզ թյուրիմացություն և: Յուստինոսի համապատասխան վկայությունը (գր. 42, պ. 4, 1), ինչպես մատնանշել է Գուտշմիդը՝ վերաբերում է, իրապես, Միհրդատ Բ-ի կռիվներին բնորոշ Արտավազդ Ա-ին, տե՛ս Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 86, ծան. 2 և Mommsen, Римская история, III, М. 1887, էջ 292:

² Slat's Pro Sestio, 27, 59.

վազդ Բ-ը: Լուկիանոսը վկայում է, որ Տիգրանը վախճանվել էր խոր ծերության մեջ 85 տարեկան հասակում¹: Եթե այս վկայությունը, որը կարող է կասկածելի համարվել, հնարավոր լինի հետազայում հաստատել՝ կարելի կլինի ենթադրել, որ նա ծնված պիտի լիներ 141 կամ 142 թ. (նախքան մեր թվ.) և, ուրեմն, մոտ տասը տարով մեծ եղած պիտի լիներ Միհրդատ Եվպատորից, որը ծնվել էր համաձայն Ռեյնաքի 132 թվին²:

Տիգրանի կինը Կլեոպատրան, ըստ երևույթին, թողած է եղել իր ամուսնուն և հեռացած է եղել իր հոր մոտ, հավանորեն, Կրտսեր Տիգրանի ապստամբության ժամանակ: 63 թվին, իր հոր ինքնասպանության ժամանակ, նա ևս, ինչպես հայտնի է, գտնվել է իր հոր հետ Պանտիկապեյոն քաղաքում³:

Տիգրան Բ-ի հետ վերջանում էր Հայաստանի մեծապետական վերելքի խիստ կարճատև շրջանը: Շատ պարզ է, որ այս հզոր թագավորը, որը Հայաստանը դարձրել էր լայնածավալ պետություն և իրեն նպատակ էր դրել զարգացնել իր երկրում հելլենիստական քաղաքային կուլտուրան և դուրս հանել հայ ժողովուրդը հեռամնաց կացությունից՝ չէ կարող համարվել միջակ ու սովորական մի դեմք: Սակայն պատմական խոշոր ու առաջավոր այս դեմքը, դժբախտաբար, աղավաղված ու խեղաթյուրված է պատմագիտական գրեթե բոլոր օտար ու հայ երկերում:

Տիգրանի սխալ բնութագրերը բոլոր այդ երկերում պետք է ըստ իս անվերապահ կերպով մերժվեն, որովհետև դրանք, ինչպես տեսանք, հիմնված են, գլխավորապես, Պլուտարքոսի և նրա ըսկրզբնաղբյուրների շարամիտ և հնարովի հերյուրանքների վրա, որոնք չունեն պատմական նշանակություն:

Տիգրան Բ-ը, ինչպես և Միհրդատ Եվպատորը, անտարակույս, հելլենիստական տիպի միապետներ էին, որոնք բուն թափով առաջ էին տանում Աղեքսանդր Մակեդոնացու ու նրա հաջորդների քաղաքակրթական մեծ գործը: Թե ինչպիսի խոր արմատներ էր ունեցել հելլենական կրթությունը հայկական արքունիքում՝ այդ երևում է նրանից, որ Տիգրանի որդին Արտավազդը, ինչպես վերև ասացինք, գրած է եղել հունարեն լեզվով ողբերգություններ, ճառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը հայտնի են եղել Պլուտարքոսին⁴:

¹ Տե՛ս Lucianus, Makrobioi, Bibl. Teubn.

² Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 52:

³ Տե՛ս նույնը, էջ 405:

⁴ Տե՛ս Կրասոս, գլ. 33, 1:

Տիգրանի և Միհրդատի վերանորոգչական ու առաջադիմական գործունեությունը վերջ դրին Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքները: Հաղթող ու աշխարհակալորեն առաջ շարժվող Հռոմը ոչ միայն ամայացրեց և ավերակների կույտ դարձրեց Պոնտոսի և հարավային Հայաստանի հարուստ ու փարթամ քաղաքներն ու գյուղերը, այլև, հաստատվելով մշտականապես Ասորիքում՝ հետզհետե առաջ բերեց ինչպես Հայաստանում, նույնպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, հելլենիստական քաղաքակրթության թուլացում և կուլտուրական հետադիմություն¹: Հատկապես Հայաստանում ու նրա հարևան պարթևական թագավորության երկրներում հելլենիզմը և հելլենական քաղաքային կուլտուրան հետզհետե զիջեցին իրենց տեղն իրանական հին կենցաղին ու ավանդություններին, որոնք խոր արմատներ ունեին առանձնապես այս երկրներում:

* * *

Հռոմեական աշխարհակալության հաստատմամբ Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ Հին Հայաստանի համար ստեղծվեց քաղաքական ծանր ու տանջալից բուֆերական կացություն, որն այնուհետև տևեց երկար դարեր: 'Գտնվելով երկու հզոր թշնամիների՝ Հռոմի և Իրանի միջև՝ Հայաստանը հարկադրված եղավ, հակառակ հայ ժողովրդի կենսական շահերին, մասնակից լինել կատաղի ու անվերջ պատերազմներին, որ պարբերաբար վերսկսում էին իրար դեմ հարևան մեծ պետությունները:

Հայկական լեռնաշխարհը հենց ինքը դառավ այնուհետև միջազգային պայքարի ու մրցությունների առարկա և կատարում էր հաճախ հենարան երկրի և ռազմադաշտի ծանր դեր: Կովոզ պետությունների համար Հայաստանին տիրապետելը խիստ կարևոր էր և պայմանավորված էր ոչ միայն այն հանգամանքով, որ նրա մեջ գտնվում էր համաշխարհային առևտրական ճանապարհների հյուսիսային մեծ գիծը, այլ, գլխավորապես, նրա ռազմական ու ստրատեգիական մեծ կարևորությամբ: Շոնրհիվ աշխարհագրական իր առանձնահատկություններին հայկական լեռնաշխարհը, ինչպես հայտնի է, հսկայական բնական մի միջնաբերդ էր և ուներ առաջնակարգ նշանակություն ինչպես պաշտպանողական, նույնպես և հարձակողական պատերազմի համար: Իբրև բարեկամ պար-

¹ Տե՛ս Eduard Meyer, *Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien*, Berlin, 1925, էջ 62 և այլն:

թեների՝ նա անհանդուրժելի մի վտանգ էր հռոմեական արևելյան նահանգների համար, իսկ իբրև դաշնակից Հռոմի՝ նա դարձյալ ահալոր սպառնալիք էր Պարթևական թագավորության համար: Ուստի և քաղաքական մերձեցումը Հայաստանի հետ կամ նրա բռնի նվաճումը այնուհետև ամենահիմնական հարցը եղավ թե՛ Հռոմի և թե՛ պարթևների ու Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականության:

Հայաստանի այս աղետալի դրությունը, որ ստեղծվել էր Պոմպեոսի հաղթական արշավանքներից ու 66 թվից հետո, շարունակվեց ոչ միայն հռոմեական-պարթևական, այլև բյուզանդական-սասանյան, բյուզանդական-արաբական և հետնագույն շրջաններում: Իբրև մարտադաշտ համառ ու արյունահեղ կռիվների՝ նա պարբերաբար ավերվում էր ու կողոպտվում և նրա բնակչությունը սրի էր մատնվում և գերվում: Հայաստանի բուֆերական դրությունն էր գլխավոր պատճառը, որ նա անկարող եղավ իր ձեռքն առնել սեփական իր ճակատագրի տնօրինումը, և նրա քաղաքական վիճակը կարգավորում էին գրեթե միշտ շահագրգռված մեծ պետությունները:

Որպեսզի Հայաստանը կարողանար ազատվել բուֆեր-պետության իր դրությունից՝ հարկավոր էր, անշուշտ, որ Արևմուտքի և Արևելքի սահմանը և նրանց մշտական կռիվների բեմը Հայաստանի մոտից տեղափոխվեր մի այլ տեղ: Հայաստանի համար ցանկալի էր, իհարկե, որ Առաջավոր Ասիայում վերականգնվեր քաղաքական այն կացությունը, որ նա ունեցել էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու և կամ Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ:

Սակայն այդ նրան այլևս բնավ չվիճակվեց: Դարեր շարունակ արևմտյան և արևելյան մեծ աշխարհակալությունները մնացին անշարժ իրենց նույն հին դիրքերում՝ Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտերքում: Եվ Հայաստանը, որ Պոմպեոսի հաղթությունից և 66 թվից հետո կորցրել էր մեծապետական իր նախկին անկախությունը՝ մշտական զոհը դարավ արևմտյան և արևելյան մրցող մեծ պետությունների:

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՏՈՒԿ
ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Faint, illegible text on the left side of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Main body of faint, illegible text, appearing to be bleed-through from the reverse side of the document. The text is mirrored and difficult to decipher.

ՑԱՆԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ*

- Արեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899—1901:
Адониц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908.
Kévork Aslan, Etudes historiques sur le peuple arménien, Paris 1909.
Հ. Յ. Ասաուրյան, «Քաղաքական վերաբերությունները ընդմէջ Հայաստանի և
Հռոմայ 190-էն ն. Ք. մինչև 428 յ. Ք.», Վենետիկ, 1912:
Belck W., Majafarkin und Tigranokerta, Zeitschrift für Ethnologie, 1899.
Նույնի Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge bis in die Ebene
von Alaschger, Verhandl. der Beri. anthrop. Gesellschaft, 1899:
Брюсов В., Летопись исторических судеб армянского народа, М.,
1918.
Գարագաշյան Ա. Մ., «Քննական պատմութիւն Հայոց», II, Թիֆլիս, 1895:
Գեղցե՛ր Հ., «Համառոտ պատմութիւն Հայոց», Թարգմ. Հ. Գր. վ. Գալեմ-
քարյանի, Վիեննա, 1897:
Gutschmid Alf. von, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von
Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen 1888.
Նույնի Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene,
Mém. de l'Acad. Imp. des sciences de St.—Pétersbourg, 1887.
Դաղբաշյան Հ., Ստույգ Հայոց պատմութիւն, Թիֆլիս, 1914:
Dolens et Khatch, Histoire des anciens Arméniens, Genève 1907, տես
նաև հայերէն թարգմանութիւնը Ռ. Քաջբերունու, Թիֆլիս, 1899—1910:
Duruy Victor, Histoire des Romains, t. II, Paris 1890.
Drumann, Geschichte Roms, bearbeitet von P. Groebe, Band IV, Ber-
lin 1899.
Eckhardt Kurt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. IX,
Heft 4 und Bd. X, Heft 1 und 2. Տես նաև վ. Գարանֆիլյանի հայերէն
թարգմանութիւնը՝ «Տիգրան Բ և հայ-լուկուլլեան պատերազմները» Վիեն-
նա, 1926. Ազգ. մատ. ճԺԳ:
Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin 1910.
Ան, Հայոց պատմութիւն, հատ. առաջին, Թիֆլիս 1917.
Халатьянц Г., Очерк истории Арменни, М., 1910.
Նույնը, Армянские Аршакиды, М., 1903.
Karbe Hans, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-
-Araxes. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen
Gymnasiums zu Berlin, 1898.

* Աղբյուրների համառոտ տեսութիւնը տե՛ս վերևում, էջ 359—365.

- Կարրիեր Ա., «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհակներն Ազաթանգեղոսի և Մ. Խորենացու համեմատ», Քարգ. Հ. Հ. վ. Տաշյանի, Վիեննա, 1899, Ազգ. մատ. ՆԵ.
- Klepert H.*, Ueber die Lage der armenischen Hauptstadt Tigranokerta, Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.
- Klepert R.*, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.
- Ковалев С. И.*, История аитичного общества, аллинизм и Рим, Л., 1936.
- Հյուրշման Հ., «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», Քարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկյանի, Վիեննա, 1907, Ազգ. մատ. ՄԳ.
- Hultsch Fr.*, Griechische und römische Metrologie, zw. Bearb., Berlin 1882.
- Манандян Я. А.*, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Эривань 1930.
- Նույնի, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան 1934:
- Նույնի, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետրոսյան քարտեզի, Երևան 1936:
- Նույնի, Круговой путь Помпея в Закавказье, Вестник древней истории, М., 1939, 4.
- Markwart J.*, Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoren. Berlin 1901.
- Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, 1, Göttingen 1896, Philologus, Bd. 54—55.
- Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien 1930.
- Նույնի, Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam 1919.
- Նույնի, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf d. römischen Weltkarte, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Handes Amsorya, 1927, N 11.
- Նույնի, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar-Abas und Ps. Moses Xoren., Caucasia, fasc. 6, 2. Teil, Leipzig, 1930.
- Meyer Ed.*, Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin 1925.
- Merivale Ch.*, General history of Rome, 1875.
- Miller Konrad*, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916.
- Moltke II.* von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1835—1839), Berlin.
- Моммсен*, Римская история, том второй, перевод В. Н. Неведомского, М., 1887.
- Моммсен Ф.*, Римская история, том третий, перевод А. Веселовского, М., 1887.
- Mommsen Th.*, Römische Geschichte, Bd. V, Dritte Auflage, Berlin 1886.
- Նույնի, Die Lage von Tigranokerta, Hermes IX, 1887.
- Morgan J.*, Histoire du peuple arménien, Nancy-Paris Strasbourg 1919.

Hize B., Очерк римской истории и источниковедения, издание третье, СПб, 1910.

Нич. К. В., История римской республики, М., 1908.

Chapot Victor, La province romaine proconsulaire d'Aste, depuis ses origines jusqu'à la fin du Haut-empire, Paris 1904

Զամչյանց Մ., Պատմութիւնն Հայոց, I—III, Վենետիկ, 1784—1786.

Spiegel F., Eranische Alterthumskunde, Bd. III, Leipzig 1878.

Reinach Th., Mithridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890.

Sachau E., Ueber die Lage von Tigranocerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880.

Страбон, „Всеобщая история в 40 книгах“, перевод Мищенко, т. I—III, М., 1890—1899.

Taylor J. G., Journal of a tour in Armenta, Kurdistan and upper Mesopotamia, տեղ ուսու, Բարդ. Н. Астафьев-Ъ Матер. для географии Аз. Турции, прил. к тому II Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис, 1874.

Tournebize, F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris 1900.

Fabricius, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius, als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg 1888.

Ферреро Г., Величие и падение Рима, т. 1, перевод А. Захарова, М., 1915.

Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ *

- Աբգար Բ, Օսրոննի թագավոր 248
 Աբգար է, Եղեւսի թագավոր 130
 Աբեղյան Մ. 129, 176, 466
 Ազաթանգեղոս 16, 17, 151, 163, 345, 445, 457
 Ազավե 250
 Ագեզիլոս, Սպարտայի թագավոր 91
 Ագրիպա, Քաղկիսի թագավոր 321
 Ադրոն, Արտաքսերք բերդի հրամանատար 294
 Ադոնց Ն. 40, 70, 75, 85, 163, 166, 338, 345, 570—572
 Ադրիանոս կայսր, 129
 Աթենաս 149, 151, 145, 444—445, 465
 Աթահակ 44, 48, 51, տե՛ս նաև Աստյուրացի
 Ալեքտաս 99
 Ալքաուդոնիոս (Ալքայզամնոս), արաբ ցեղապետ 529
 Ակուսելոխ 127
 Ակվիլիոս, լեգատ 432
 Ադրիանոս եպիսկոպոս 345
 Աղեքսանդր Մակեդոնացի 20, 31, 91—98, 100, 105, 106, 109, 169, 176, 241, 255, 275, 356, 357, 411, 413, 420, 440, 441, 459, 531, 600, 602
 Աղեքսանդր, որդի Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի 268, 270, 272, 274, 297, 346
 Աղեքսանդր, Հերովդես թագավորի որդի 295, 347
 Աղեքսանդր, Տիգրան Ե-ի եղբայր 332, 346
 Աղեքսանդր Եվմենոս զորավար 356—357
 Աղեքսանդր, որդի Հովհաննեսի 190, 191
 Աղեքսանդրիա, (Մեսալինա) հրեաների թագուհի 190, 191, 487
 Ամյունտաս, Մակեդոնացիների զորապետ 101—102, 289
 Ամփիկրատես, հռետոր 174, 465
 Անահիտ 175, 212, 269, 465, 535
 Անգել Տորք 40
 Անդերսոն 287, 293, 295, 303
 Աննիբալ 124, 125, 423, 546
 Անտամյուաս Մեղացի 400
 Անտիգոնոս 101, 102, 105
 Անտիոքիս, Անտիոքոս Գ-ի քույր 113
 Անտիոքոս Բ, Սելևկյան թագավոր 119
 Անտիոքոս Գ Մեծ, Սելևկյան թագավոր 113, 114, 109, 110, 112, 120, 125, 130, 415, 420, 423
 Անտիոքոս Բարեպաշտ 582
 Անտիոքոս Դ Եփեսոս 128
 Անտիոքոս Հիերաքս 111—113, 115
 Անտիոքոս Գ, Կոմմագենի թագավոր 303, 311, 321, 322, 324, 529
 Անտիոքոս Դ, Սելևկյան 424
 Անտիոքոս Դ, Կոմմագենի թագավոր 333
 Անտիոքոս Եվսերոս, Ասորիքի թագավոր 529
 Անտիոքոս Գրիպոս, Սելևկյան 529
 Անտիոքոս Դիոնիսիոս 279
 Անտիոքոս Ասիացի, Ասորիքի թագավոր 238, 529, 597
 Անտիպատրոս, Սիսիգի որդի 141, 567
 Անտիպատրոս 99
 Անտոնիա Տրիփոնա 311
 Անտոնիոս Մարկուս 254—258, 260—

* Ցանկերը կազմել է Ռ. Ի. Մաթևոսյանը:

- 272, 273—281, 283, 293, 297,
346, 367, 368
- Անտոնիոս, ճանապարհացույցի հեղինակ
572
- Ապոլոն 175, 465
- Ապպիանոս 105, 106, 128, 138, 141,
157, 158, 160, 171, 189, 194, 196,
197, 200, 202, 203, 205, 210, 211,
214, 219, 226, 227, 232, 233, 235,
253, 361, 424, 427, 428, 434, 439,
450, 451, 453, 462, 470, 481, 486,
491, 493, 494, 495, 499, 502, 510,
511, 513, 515, 517, 518, 519, 520,
524, 526, 530, 532, 534, 535, 538,
546, 553, 555, 557, 561, 562, 569,
571, 573, 577—582, 584, 606, 607
- Ապպիոս Կլավդիոս 140, 186, 187, 208,
428, 449—483, 485, 492, 529, 530
- Ապոլլոնիդես, պատմիչ 408
- Ասլան Գևորգ 71, 252, 407
- Աստղիկ 175, 465
- Աստուրյան Հ. 155, 156, 202, 220, 407,
448, 449, 481, 500, 512, 547
- Աստյուրագես Մեդացի, Կյուրոսի պապ
53, 390, 398, տե՛ս նաև Աժդահակ
- Ասքանազ 16
- Ասքանազեսն ազգ 16, 17
- Ատտալոս Գ, Պերգամոնի թագավոր 415
- Ատրոպատես, Մեդիայի սատրապ 109
- Արա Գեղեցիկ 40
- Արախա, Բարեյունի թագավոր 57, 86
- Արախա արմեն 56, 57
- Արամ 26—29, 40, 178
- Արամազդ 54, 175, 178, 386, 393, 465
- Արրանդես, որդի Աբգար է-ի 130
- Արդոատես, արմենների թագավոր 101—
103, 418
- Արիարաթ Ա, Կապպադոկիայի սատ-
րապ 98, 101—102, 272
- Արիարաթ Բ 101, 102, 257, 418, 422
- Արիարաթ Գ, Կապպադոկիայի թագա-
վոր 126, 127
- Արիարաթ Ե, Կապպադոկիայի թագավոր
124, 168, 458
- Արիարաթ Թ, Կապպադոկիայի թագավոր
144—148, 430, 433—435, 439—440
- Արիարաթ Ժ, Կապպադոկիայի թագավոր
257, 272
- Արիոբարզան Ա, Կապպադոկիայի թա-
գավոր 145, 146, 193, 238, 239,
243, 253, 430—435, 438, 479, 480,
490, 513, 556
- Արիոբարզան Գ, Կապպադոկիայի թա-
գավոր 253
- Արիոբարզան, Ատրպատական և Հա-
յաստանի թագավոր 281, 287, 293,
294, 296, 297
- Արիոբարզան, Ատրպատականի իշխան
111
- Արիստակես, 345
- Արիստորուղոս, Փոքր Հայքի թագավոր
321, 333, 356
- Արիստոտել 92
- Արկաթիաս, Մոփքի թագավոր, Զարիա-
դրիսի որդին 116
- Արմանյակ (Արմենակ) 18, 34—37
- Արմենոս 20
- Արշակ Ա, Պարթևական թագավորության
հիմնադիր, 119, 344, 419
- Արշակ Բ, Պարթև թագավոր, 414
- Արշակ, Հայաստանի թագավոր, Արտա-
վան Գ-ի որդին, 306—308, 346
- Արշակունիներ (հայ) 11, 165, 278, 346
- Արշակունիներ (Պարթև), 119, 152, 154,
283, 300, 324, 343, 414, 446, 447
- Արշամ թագավոր Մոփքի, 112, 113, 115
- Արսաբես, Մոփքի թագավոր 112
- Արիստարքոս, Կոզքիսի թագավոր 598
- Արտարազանես, Ատրպատականի թա-
գավոր 108—111
- Արտաբազոս 400
- Արտանես, Մոփքի թագավոր 141, 428
- Արտաշես Ա, Մեծ Հայքի թագավոր 31,
114, 120—140, 149, 150, 153, 162,
170, 297, 298, 304, 314, 420—428,
444—446, 456, 460
- Արտաշես Բ, Հայաստանի թագավոր 129,
269—271, 275, 280—283, 285—
289, 291, 294, 296—298, 344
- Արտաշես Գ, տե՛ս Զենոն թագավոր
Հայաստանի
- Արտաշեսյաններ (տոհմ, դինաստիա)

- 126, 138, 176, 290, 293—295,
297, 301, 427
- Արտաշիր, Սասանի որդին 133
- Արտավազ Ա, Արտաշես Ա-ի որդին,
134—139, 245, 297, 298, 426, 427
- Արտավազ Բ, որդի Տիգրան Բ-ի
175, 240, 241, 243, 245—250, 252,
253, 255, 257, 258, 261—276,
278—280, 282, 297, 298, 367,
368, 465, 582, 599, 600
- Արտավազ Գ, որդի Արտավազ Բ-ի
269, 283, 291, 292, 296—298, 301
- Արտավազ Դ, Հայաստանի թագավոր
Արիոբարզանի որդին 294—296, 346
- Արտավազ, Ատրպատականի թագավոր
260, 261, 265, 267, 273—275,
280—282, 285, 293, 296, 297, 346
- Արտավազ, Փոքր Հայքի թագավոր
275, 280, 285, 287, 303
- Արտավան Ա, Պարթևաց թագավոր
137, 426
- Արտավան Գ, Պարթևաց թագավոր 300,
301, 302, 305, 306—309, 311—313,
317, 333
- Արտաքսերքսես Բ, Աքեմենյան Պարս-
կաստանի թագավոր 66, 70
- Արտաքսերքսես Մնեմոն 352
- Արտեմիդե 149, 151, 169, 175, 444,
445, 459, 465, 490
- Արտոկես, Իբերների թագավոր 236,
587—589, 592
- Արտոքմես, Դարեհի փեսա 19, 62
- Արտուխաս 74, 374, 400
- Արրիան, հույն պաամագիր 95, 96, 109
- Արքեղայոս 289
- Արքեղայոս, Կապպադովկիայի թագավոր,
257, 295, 303, 347
- Արքեղայոս, Պոնտական զորավար 442
- Արքիաս Անտիոքացի 359, 360, 490,
465, 606
- Ափրանիուս, Պոմպեոսի օգնական 236,
237, 585, 594, 595, 597
- Ափրոդիտե 149, 175, 445, 465
- Աքեմենյաններ 59, 60, 143, 162, 306,
429, 430, 456
- Բաբելոն է. 96, 289
- Բազարաս Բադրասունի 157, 161, 450,
455, 529
- Բազոաս, Տիգրան Բ-ի զորավար 145,
433, 434
- Բազրատունիներ 157
- Բակուր, Պարթևաց թագավոր 243, 250,
252, 254—256
- Բակուր, Վոնոն Բ-ի եղբայր 317
- Բակուր, Վաղարշ Ա Պարթևաց թագա-
վորի եղբայր 341, 343
- Բասմաշյան Կ. 281
- Բարգիյա, Կյուրոսի որդի 53
- Բաքոս, «Բաքոսյաններ» 250
- Բել, 17, 18, 34, 40
- Բելոխ Կ. 96, 102, 113
- Բելք Վ. 173, 200, 464, 508—509
- Բորիսով Ա. 132, 133
- Բրյուսով Վ. 282
- Բրուտոս 266
- Բուհոս 321
- Գաբինիուս տրիբուն 224, 555, 558, 559,
597
- Գառմատա, մոգ 53
- Գարազաշյան Ա, 18, 49, 129, 206, 252,
265, 282, 344, 345, 522
- Գելլիոս ներվա 258
- Գերմանիկոս, որդեգիր Տիրերիոս կայսեր
303—306, 319, 320
- Գելցեր Հ. 18, 176
- Գինդարոս 255
- Գիսակ Դիմաքսյան 314
- Գլաբիոն, հռոմեական կոնսուլ 556, 557
- Գլափյուրա, Հերովդես Մեծի որդու՝
Աղեքսանդրի կինը 295, 347
- Գոտարզ, Արտավան Գ-ի որդին, Պար-
թևաց թագավոր 313, 314, 315,
317
- Գորդիոս 145, 147, 432, 433, 435
- Գուտշմիդ Ա. 110, 155, 189, 245, 260,
266, 335, 367, 448
- Գուրաս, Տիգրան Բ-ի եղբայր 155, 161,
208, 220, 221, 298, 455, 528, 548,
549
- Գրեկով Բ. 165

Գրիգոր Լուսավորիչ 345
 Դադարշիչ 54—56, 86
 Դադրաշյան 522
 Դամատաս 400
 Դավիթ Բանաստեղծ 48, 49
 Դարեհ Ա Աքեմենյան 19, 53—62, 69, 86, 90, 352
 Դարեհ Գ Կողոմանոս 91
 Դարև, Արտավան Գ-ի որդին 311
 Դելիչ Ֆ. 16, 17
 Դելլիուս, Անտոնիոսի զորավար 263, 265, 268, 270, 272, 368
 Դեմոնարս իշխան 312—315
 Դեյոկլես 42
 Դեմոկրատես Տեմենիտես 375
 Դեյոտարուս, Գալաթիայի թագավոր 238, 239, 253, 597, 598
 Դեմետրիոս Սկեփասցի 504
 Դիմաքսյաններ 314
 Դիմաքսյան նահապետ 315
 Դիոդորոս Սիկիլացի 100—102, 124, 128, 169, 356, 418, 422, 424, 425, 459
 Դիոդորոս, կուսակալ 119
 Դիոնիս, Կղեոպատրայի որդին 190, 191, 487
 Դիոնիսիոս Հալիկարնասցի 19
 Դիոս 149—151, 444, 445
 Դիոփանոս 408
 Դուլենոս-Խաչ Ն. 407, 481
 Դոմետիանոս կայսր 129, 344
 Դորիլաոս, քրմապետ 169, 459
 Դրոյզեն 101
 Դրուման 519

Եզեկիել մարգարե 16
 Եմրաս 53, 400
 Եպիսթենես Ամֆիպոլսեցի 381
 Եվդոքսոս, աշխարհագիր 19
 Եվմենես, Աղեքսանդր Մակեդոնացու բարտուղարը 98, 99, 101
 Եվմենես Բ, Պերգամոնի թագավոր 126, 127
 Եվսեբիոս Կեսարացի 16
 Եվրիպիդես 250
 Եվտրոպիոս, սլամիչ 250, 361, 368, 463, 464, 510, 511, 530, 606

Երեմիա մարգարե 17, 50
 Երվանդ 131, 132, 314
 Երվանդյաններ 108, 111, 130, 131

Զարբիկնոս, Կորգուբի թագավոր 187, 208, 480, 482, 529, 530
 Զարեհ, Ներսեսի որդին 50
 Զարեհ, Մոփքի թագավոր 116, 120, 121, 122, 124, 138, 141, 144, 420, 421, 423, 427, 428, 493
 Զարեհ, Արտաշես Ա-ի որդին 134—136, 298
 Զարեհ, Տիգրան Բ-ի որդին 136, 227, 562
 Զարեհ, Արտաշես Ա-ի հայրը 132, 134
 Զարեհ, Արեմայան Արմենիայի սատրապ, հետո թագավոր (Մոփքի) 114, 130
 Զարիադրես, տե՛ս Զարեհ
 Զենոբիա, Հոադամիզդի կինը 318
 Զենոն—Արտաշես (Արտաշես Գ), Հայաստանի թագավոր 304—306, 313, 344, 346
 Զիաեյաս, Բիթանիայի թագավոր 111
 Զորեր, Աղվանքի թագավոր 258

Էմին Մ. 50
 Էնգելս Ֆ. 88
 Էնեաս 287, 367
 Էրատո, Տիգրան Գ-ի բուլբուլ 290, 292, 293, 295, 297, 298, 300, 302
 Էքհարդ Կ. 199, 200, 206, 212, 213, 218, 220, 407, 433, 501 504, 507, 511, 512, 513, 520, 522, 531, 535—537, 540, 543, 544, 547, 548

Թամբրադաս 400
 Թեա Ուրանիա Մուսա, Հրահատ Գ-ի կինը 290, 291, 299
 Թեոփանես Միտիլենացի 359, 360, 567, 579, 605, 606
 Թորգոմ 16, 17

Իզատես, Ազիաբենի թագավոր 311
 Ինստեյուս Կապիտոն, պրեֆեկտ 326

- Հիման-Հառուպտ Կ. 26, 67, 173, 407,
 462, 464
 Հեռ 71, 321, 537
 Հեպիրոս 254
 Հուկիանոս 240, 600
 Հուկիոս Կլուուլոս 275
 Հուկիոս Վիտելլիոս 307, 309
 Հուկիոս Փլակկուս 587
 Հուկուլլոս 49, 159, 160, 173, 180, 183,
 185—194, 196—199, 202, 203,
 205—208, 211—214, 216, 218—
 224, 228, 235, 240, 241, 246, 267,
 269, 284, 323, 328, 340, 359, 360,
 361, 407, 409, 412, 452, 453, 461,
 463, 468 473, 474, 475, 477—480,
 481—502, 505, 508—522, 524—
 543, 545, 546, 548—560, 563,
 564, 579, 582, 583, 585, 594, 595,
 597, 601
 Հուցիոս Մադիոս 471
 Հուցիոս Փաննիոս 471, 550
 Խալաթյանց Գ. 18, 31, 49, 56, 131,
 158, 161, 252, 278, 279, 407,
 452, 456, 537

 Խարոնդաս 168, 458
 Խելրիսոֆոս 82, 372, 377, 379—381
 Խորենացի, տե՛ս Մովսես Խորենացի
 Խրյուսանտաս, զորավար 386, 387, 389

 Կաղմոս, որդի Արմենակի 18, 27, 28,
 35, 37
 Կալիգուլա 311—314, տե՛ս նաև Կայսր
 Կեսար Գերմանիկոս
 Կալլիմաքոս 220, 221, 549
 Կամբյուս, Աքեմենյան Պարսկաստանի
 թագավոր 53
 Կայոս Գրաքխոս 416, 417
 Կայոս Կեսար Գերմանիկոս, կայսր, Օգա-
 տոսի թոռը 292—294, 296, 305,
 320
 Կանիդիոս Կիասսոս, կուսակալ 257, 276
 Կասսիոս Գիոն 154, 216, 218, 219,
 220, 222, 227, 230, 232—235,
 248, 252, 258, 262—270, 274,
 281, 283, 290, 293, 335, 336,
 340—343, 367—369, 447, 524, 526,
 529, 530, 533, 539, 541—547,
 549—551, 554, 560, 561, 563, 566,
 569, 571, 575—579, 581, 583, 584,
 587, 589, 592, 594, 595, 596
 Կատիլինա 244
 Կարբե 537
 Կարիեր Ա. 150, 151, 455
 Կելիուս Պոլլիոն 316
 Կեկիլիոս Բասսոս 253
 Կեպիոնոս 515
 Կեսար 254, 258, 344, 447, տե՛ս նաև
 Յուլիուս Կեսար Կիաքսար, Մեդիայի
 թագավոր 45, 52, 384—386, 391
 392, 399
 Կիաքսար Բ 44
 Կիկերոն 219, 222, 223, 240, 252, 359,
 360, 439, 536, 545, 546, 553, 557,
 599
 Կիպերտ Հ. 16, 463, 571
 Կիրսիլոս Փարսալացի 20, 31, 32, 49
 Կլավդիոս կայսր 312, 313, 319
 Կլեոպատրա, Միհրդատ Եվպատորի դուս-
 տրը, Տիգրան Բ-ի կինը, 226, 227,
 240, 431, 432, 562, 600
 Կլեոպատրա-Սելենե, Ասորիքի թագուհի
 158—160, 190, 191, 273, 279, 451—
 453, 487, 529
 Կլեոպատրա, Եգիպտոսի թագուհի 253,
 258, 267—273, 275, 278, 279,
 297, 346
 Կլեոպատրա, դուստր Կլեոպատրայի և
 Անտոնիոսի 273
 Կլոնիգ Վ. 54—57
 Կյուրոս Կրտսեր 66, 352
 Կյուրոս Մեծ 44—47, 49, 52, 53, 59,
 86, 176, 384—400, 466
 Կոզիս 592
 Կոստանդիանոս Մեծ 345
 Կոտիս, Թրակիայի թագավոր 311
 Կոտիս, Փոքր Հայքի թագավոր 311,
 313, 314
 Կոտտա 183, 473, 474
 Կորբուլոն Կնեյոս Դոմիտիոս 321—341,
 344, 369, 577

Կորյուն 16, 17
 Կորնելիոս Տլակկոս 326
 Կորնուֆիկոս հյուպատոս 268
 Կվադրատոս 316
 Կվինտոս Դելլիոս, տե՛ս Դելլիոս
 Կվինտոս Մարկիոս Ռեքս, Կիլիկիայի
 կուսակալ 554, 555
 Կրասսոս Մարկոս 219, 240, 243—253,
 255, 257, 258, 262, 266, 275, 276,
 286, 367, 544, 599
 Կրատեր 99
 Կրեչմեր Պ. 19, 38
 Կրեսոս, Լյուդիացիների թագավոր 53,
 150, 445
 Կրետիկոս Սիլանոս, Ասորիքի կուսակալ
 302
 Կուրտիոս Ռուֆոս 95—97, 356

 Հարեթ 16
 Հալդիտա, Արախայի հայրը 56
 Հայկ նահապետ 17, 34—37, 40, 179,
 351
 Հայկունի Ս. 328
 Հաննիբալ 238, 596
 Հեկատայոս 38, 73
 Հենդերսոն Բ. 325
 Հերակլես 175, 465
 Հերակլիդես 408
 Հերոդոտես 18—22, 32, 42, 49, 51, 59,
 61, 62—64, 70, 71, 74, 77, 115,
 172, 352, 353, 463
 Հերոդոս Մեծ, Հրեաստանի թագավոր
 295, 297, 321, 346, 347, 367
 Հեփեստոս 149, 150—151, 175, 445,
 465
 Հիերոնիմոս Կարդիացի 356, 357
 Հիպպոլիտոս 16
 Հիպսիկրատիա 566
 Հյուբլման Հ. 31, 34, 75, 107, 125
 Հյուդարնես 130
 Հյուրկանոս քահանայապետ 254
 Հոմերոս 25
 Հովհաննես, որդի Շմավոնի 190, 191
 Հովհաննես Անտիոքացի, մատենագիր
 113
 Հովհան մարգարե 172, 462

Հովսեպոս Փլավիոս 159, 160, 272, 279,
 300, 302, 308, 309, 311, 368, 408,
 452, 453
 Հորատիոս 287, 477
 Հրադամիզդ (Հոադամիզդ), որդի Փա-
 րասմանի 129, 315—319, 324, 346
 Հրահատ Գ, Պարթևաց թագավոր 210,
 211, 226, 229, 235—237, 239, 240,
 245, 533, 560, 561, 563, 564, 575,
 584, 585, 594, 595, 598, 599
 Հրահատ Դ, Պարթևաց թագավոր 257,
 261, 262, 267, 268, 280, 282, 285,
 286, 290, 299, 300, 307, 309, 346,
 533
 Հրահատ Ե կամ Հրահատակ Պարթևաց
 թագավոր 285, 291, 292, 299, 300,
 307, 309
 Հրոզնի Բ 24
 Հուդա Մակարե 190, 191
 Հուլի 484, 526
 Հունտինգտոն 116

 Ղևոնդ պատմագիր 329

 Մա 459
 Մաժան, Արտաշես Ա-ի որդին 134
 Մանիլիոս, սորբուն 224, 225, 558, 560
 Մանիոս Ակվիլիոս Գլաբրիոն, 146, 434,
 436, 438, 555, 559
 Մանիոս Մալթինոս 146, 432, 434
 Մանկայոս, Տիգրան Բ-ի զորավար 196,
 206, 495, 498, 499, 524, 525
 Մառ Ն. 22, 39, 40, 88
 Մասուգի 74, 75
 Մար Աբաս Կատինա 17, 18, 34—36,
 38, 40, 41, 157, 351, 450, 453,
 Մարդ, Քուրդի հայրը 75
 Մարկիոս Ռեքս, զորավար 559, 560,
 563
 Մարկվարտ Հ. 19, 21, 22, 25, 26, 29,
 31, 32, 34, 56, 58, 67, 73—75,
 80, 87, 102, 110, 116, 136, 137,
 140, 150, 153, 157, 163, 273, 330,
 426, 428, 446, 450, 457, 493, 496,
 509, 569—572, 590
 Մաքարես, Միհրդատ Եվպատորի որդին
 183, 190, 476, 486

Մարկոս Մարիոս պրովինցիա Ասիայի
 պրովինսուլ 473, 474
 Մեգարաոսես, կուսակալ 243, 253
 Մեդիոս Լարիսացի 20, 31, 32
 Մելիքսեթ-Քեկ Լ. 135
 Մեհրուժան, Զարեհի որդին 124, 423
 Մեհրուժան, Տիգրան Բ-ի զորավար 194,
 196, 495, 496
 ՄԼՄնոն Հերակլեացի, պատմիչ 111, 184,
 186, 187, 193, 197—200, 210, 220,
 361, 476, 481, 482, 486, 489,
 499—502, 505, 507, 511, 513, 515,
 517, 519, 522, 524—526, 530, 532
 Մենոն, Աղեքսանդր Մակեդոնացու զո-
 րավար 95, 96
 Մեյեր էդ. 114
 Մենուաս թագավոր 14, 26
 Մեսաղինա 190, 191, 487
 Մետաստասիոս 318
 Մետելլուս Կելեր 587
 Մետրոդորոս Սկեփսացի 174, 175, 184,
 408, 465, 476, 503—505
 Մերվել 440
 Միթրասս, Տիգրան Բ-ի զորավար 145,
 433, 434
 Միթրասս թագավոր 108
 Միթրաուստես, արմենական դուրբի ա-
 ռաջնորդ 95
 Միթրինես սատրապ 96
 Միթրոփանես 226, 560
 Միլլեր Կ. 230, 571
 Միհր 175, 343, 465
 Միհրգատ Ա., Պոնտական թագավորու-
 թյան հիմնադիր 102, 142, 418
 Միհրգատ Ա, Պարթևաց թագավոր 137,
 414
 Միհրգատ Բ, Պարթևաց թագավոր 137,
 138, 145, 152, 153, 426, 433, 446,
 533
 Միհրգատ, Հրահատ Գ-ի որդի 245
 Միհրգատ, Սելևկյան Անտիոքոս թագա-
 վորի բրոջ որդին 112
 Միհրգատ, Փոքր Հայքի սատրապ, ալ-
 նուհետև թագավոր 126, 127, 420,
 424

Միհրգատ, Ատրպատականի թագավոր,
 154, 212, 222, 448, 535, 554, 556
 Միհրգատ Եվպատոր, Պոնտոսի թագավոր
 97, 141, 143—148, 150—152, 156,
 157, 159, 168, 169, 175, 181—187,
 190, 197—199, 205, 210, 211, 213,
 214, 216, 221, 222, 224, 226—
 230, 236, 238, 240, 241, 246, 359,
 408—411, 417, 418, 429, 432—446,
 449—452, 458, 459, 466, 469—480,
 482, 483, 486, 488, 489 498, 500—
 508, 518—520, 525—527, 531—535,
 538, 539, 542, 543, 544, 550, 551,
 553—556, 559—576, 580—582,
 585, 587, 589, 590, 594—596,
 597, 599—601
 Միհրգատ, Իբերիայի Փարասման թա-
 գավորի եղբայր 307, 308, 311,
 313—316
 Միհրգատ, Փարասմանի որդի 346
 Մյուլլեր Կ. 121
 Մշակ, Արամի կողմնապետ 27, 28
 Մոսփերնես 169, 459
 Մուլոն, Մեդիայի կուսակալ 109, 110
 Մուլտրե՝ ֆելդմարշալ 173, 464
 Մոմզհեն Թ. 147, 157, 159, 175, 186,
 200, 206, 212, 222, 229, 245, 265,
 269, 281, 312, 321, 324, 325, 336,
 337, 340, 344, 407, 409—411, 417,
 435, 437—439, 441, 443, 444,
 450, 451, 452, 462, 463, 466, 481,
 511, 513, 522, 523, 531, 535, 536,
 537, 543, 547, 552, 587
 Մոնեսես 257, 258, 261, 265
 Մոնես, պարթև հրամանատար 334, 336
 Մոնորազ, Ադիաբենի թագավոր 334, 341
 Մովսես Խորենացի 17, 18, 26, 27, 34,
 36, 40, 41, 48—51, 58, 108, 128—
 134, 136, 148—151, 163, 171, 176,
 177, 180, 190, 244, 254, 277, 278,
 314, 344, 345 351, 425, 427, 444,
 445, 457, 461, 466—468, 487, 493
 Մորգան ժ. 147, 176, 229, 409, 411
 435, 573
 Մորդիայ, Պափլագոնիայի թագավոր 127,

Մուրեհնա, հոռմեական պաշտոնյա 181,
360, 468, 496, 497, 510, 512
Մուրշիլ Բ, խեթթերի թագավոր 37

Յասոն 20

Յասոն դերասան 250, 251

Յոտապե 274

Յուլիոս Կեսար 244, 253, 266, 272,
283, տե՛ս նաև Կեսար

Յուլիոս Պելիդնոս, Կապպադոկիայի
կուսակալ 317

Յուստի Ֆ. 54—56, 58, 245

Յուստինոս 97, 137, 138, 146, 155, 156,
245, 357, 425, 426, 431—434, 436,
439, 441, 448, 449

Նարունիդ 44, 57

Նաբուքոդոնոսոր 56, 57

Նանիա 175, 212, 465, 535

Նեմանես (Նայմանես), հայ զորավար
148, 439

Նեոպտոլեմոս 98, 99

Ներոն կայսր 317, 321, 324, 325, 332,
334, 335, 336, 339—343

Ներսեհ, հայր Զաբեհի 50

Ներվա հյուպատոս 258

Ներվա կայսր 129

Նիզե Բ. 543

Նիկոլսկի Մ. 40

Նիկողայոս Դամասկացի 202, 361, 367,
519, 579

Նիկոմեդես Բ, Բիթանիայի թագավոր
146, 434

Նիկոմեդես Գ, Բիթանիայի թագավոր
146, 238, 432, 434, 438, 472, 597

Նիկոմեդես, հայր Զիաեղասի 111

Նիշ 513

Նոյ 36

Շամիրամ 14, 40

Շավարշ 44, 50

Շապո Վ. 485

Շմալոն 190, 191, 487

Շուր Վ. 325, 328

Շպիդեիլ Ֆ. 437

Որմիզդ 459

Չամչյան Մ. 407

Պապայիս Քազյան 24, 26

Պատկանյան Ք. 40

Պարշ Վ. 25

Պենթևա 250, 251

Պետուս 336—341, 369

Պետրոս Մեծ 168, 458

Պերտիկկաս 98, 99, 101, 109

Պեկեստաս, Պերսիս նահանգի սասրապ
100, 105

Պիթագորիս, Զենոն—Արտաշեսի մայրը
304, 346

Պյութագորիս, Անտոնիոսի թոռը 257

Պինդարոս, մատենագիր 25

Պլինիոս 116, 155, 162, 163, 174, 341,
448, 456, 457, 463—465

Պլուտարքոս 98—100, 124, 125, 140,
145, 155, 163, 174, 175, 180, 183,
184—187, 189, 193, 196—200, 202,
203, 205, 207, 209, 213, 214, 216,
218, 219, 232, 235, 236, 241,
246—250, 258, 263, 265, 271, 277,
357, 361, 367, 368, 409, 423, 428,
433, 435, 448, 457, 462, 465, 468,
475—479, 481, 482, 485, 486,
490—496, 499—503, 505—508,
510—514, 518—522, 524—532,
538—541, 543—545, 547, 548, 553,
556, 565, 566, 568, 570, 573,
576—579, 582, 584, 585, 592, 600

Պոլեմոն Ա, Պոնտոսի թագավոր 257,
261, 267, 268, 274, 282, 285,
304, 311, 344, 346

Պոլեմոն Բ, Պոնտոսի թագավոր 333

Պոլիբիոս 109—113, 116, 120, 126,
258, 356, 357, 420, 424

Պոլիենոս, պատմիչ 100, 111, 112

Պողյուկիատես 379

Պոմպեյսաթրես 251

Պոմպեոս 162, 180, 225—230, 232—240,
281, 284, 323, 325, 340, 343, 357,
359—361, 412, 456, 468, 546, 553,

- 558—561, 563—599, 571, 573—585, 587—590, 594—599, 601, 602
- Պոսեյդոնիոս** 25
- Պոսիդոնիոս**, պատմիչ 361, 579
- Պտղեմայոս**, Եկիպտական թագավորության հիմնադիր 92, 156, 356
- Պտղեմեոս**, աշխարհագիր, 121, 449, 463, 464
- Պտղեմեոս Դիոնիսոս**, Կլեոպատրայի հայրը 279
- Պտղեմեոս Կեսարիոն**, Կլեոպատրայի և Յուլիոս Կեսարի որդին 272
- Պտղեմեոս Փիլադելփոս**, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդին 273
- Պտղեմյաններ** 253
- Պրուսիա** 127
- Պուբլիոս Վենտիդիոս Բասսոս** 255
- Ջավախիշվիլի Ի.** 87
- Ռեյնաբ Թ.** 101, 102, 138, 144, 157, 168, 186, 200, 206, 212, 218, 223, 240, 360, 407, 409—411, 427, 431, 432, 439, 441, 451, 458, 476, 477, 481, 490, 498, 501, 504, 511, 512, 519, 522, 526, 531, 535, 536, 540, 543, 546, 557, 569, 570, 571, 579, 600
- Ռոքսանե**, Ազեքսանդր Մակեդոնացու կինը 93
- Ռուփոս**, պատմիչ 530
- Սարաձիոս** 22
- Սարարիս**, արմենների թագավոր 44, 50, 388
- Սալլուստիոս** 158, 190, 193, 202, 205, 210, 359, 360, 452, 476, 486, 489, 490, 511, 513, 518, 521, 533, 547
- Սալմանասար Բ** 14
- Սանատրուկ**, Պարթևաց թագավոր 210, 533
- Սանտալճյան Հ.** 58, 101, 111, 113
- Սասան**, Արտաշիրի հայր 133
- Սասանյաններ** 122, 422
- Սատտագուշ** 54
- Սարգուր**, Ուրարտուի թագավոր 11
- Սարիաստեր**, Տիգրան Բ-ի որդին 136
- Սերեոս** 36, 329
- Սելևկյաններ** 92—94, 100, 102, 105—108, 111, 114, 115, 116, 119, 128, 130, 137, 141, 157, 162, 171, 238, 306, 413, 414, 418, 420, 425, 429, 450, 456, 461, 465, 497
- Սելևկոս Նիկատոր**, Սելևկյան պետության հիմնադիր 92, 101, 104—106
- Սելևկոս Բ Կալլինիկոս**, Սելևկյան թագավոր 111—113, 115, 119, 414
- Սելենե (Կլեոպատրա)** 158—160, տե՛ս նաև Կլեոպատրա
- Սեմսյրոնիոս** 416
- Սենեքա** 321
- Սերտորիոս** 182, 469, 471, 473, 474
- Սեքսաիլիոս**, լուկուլլոսի տեղակալ 211, 496, 497, 499, 500, 534
- Սեքստուս Ռուփոս**, պատմիչ 291
- Սեֆյան դինաստիա** 11
- Սիլլակես**, Միջագետքի կուսակալ 246, 251
- Սիսակյաններ** 27, 28
- Սիսիդ**, Անտիպատրոսի հայրը 141, 567
- Սմբատ Բյուրատյան** 134—136
- Սոկրատես**, Բիթանիայի թագավոր 146, 434
- Սոլեմոս**, Մոփքի թագավոր 321
- Սորնատիոս** 530
- Սոֆյանեսոս Սոլյումֆալացի** 376
- Սվավրոս հռոմեական զորավար** 597
- Սվետոնիոս**, պատմիչ 341
- Ստատիանոս**, հռոմեական զորավար 261, 262, 265, 274
- Ստեփանոս Բյուզանդացի** 38
- Ստրարոն** 20, 21, 31, 34, 69, 72, 76, 107, 116, 120—125, 130, 132, 138, 140, 141, 153, 154, 156, 160, 162, 168, 169—171, 210, 264, 265, 271—273, 294, 352, 353, 357, 361, 362, 420—423, 426—428, 446, 447, 449, 453, 456, 458, 459, 461, 463, 490, 504, 505, 513, 527, 528, 529, 533, 563, 565, 569, 570, 572, 575, 582

- Սուլլա 145, 146, 148, 157, 158, 190, 205, 206, 235, 266, 321, 323, 359—361, 433, 435, 442—444, 450—451, 453, 469, 471, 473, 486, 533, 552, 559, 585
- Սուրեն, պարթևական զորքի զորավար 248, 250, 251
- Սուրբյան Ա. 150
- Վալերիուս Մաքսիմուս, պատմիչ 136, 226, 561, 562
- Վահագն 50, 175, 465
- Վահումիսա 56
- Վաղարշ Ա, Պարթևաց թագավոր 317, 318, 321—324, 333—341, 343, 346
- Վայկուն 190, 486, 487
- Վասակ, պարթևական հրամանատար 252, 338
- Վարդան, Արտավան Գ-ի որդի 313, 315, 321
- Վարուս 301
- Վելլեյուս Պատերկուլուս 292
- Վենտիզիոս, հռոմեական զորավար 257
- Վերգիլիուս 287
- Վիդարնա, պարսիկ ազնվական 69
- Վինդաֆրա մեդացի, Դարեհի զորավար 57
- Վիտելլիոս 208, 309, 320
- Վոնոն, Հայաստանի թագավոր 271, 295, 300—302, 304—306, 346
- Վոնոն, Ասրպատականի թագավոր 317
- Վոնոն Բ, Պարթևաց թագավոր 317
- Վրույր, Արտաշես Ա-ի որդի 134
- Տակիտոս 159, 165, 271, 282, 289, 292—295, 302, 304—308, 312—318, 323, 326, 329—332, 334—336, 338—341, 368, 369, 452, 463, 464, 528
- Տալլոբ 570, 571
- Տաշյան Հ. 31
- Տարն 265
- Տաքսիլես, Միհրդատի զորավար 199, 243, 253, 507, 514,
- Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոն, կայսր 285—287, 289, 291, 292, 296, 301—304, 306—308, 311—313, 320
- Տիբրոս 169, 459
- Տիգրան Երվանդյան 50, 51
- Տիգրան Ա 138, 139, 297, 298, 427, տե՛ս նաև Տիրան
- Տիգրան Բ Մեծ 49, 134, 136, 138, 139, 141, 142, 144—148, 152—160, 161—164, 167, 169—172, 174—176, 178—180, 183—187, 189—191, 196—200, 202, 203, 205—214, 216, 218—222, 224, 226—230, 232—237, 239—241, 243—246, 248—254, 271, 272, 277—278, 282, 288, 291, 293, 296—298, 359—362, 404—411, 425—437, 443, 446—448, 449—458, 460—462, 481—482, 485—489, 491, 493—499, 504—536, 538—544, 546, 548, 550, 553—556, 559, 561—564, 567—570, 572—573, 575—582, 584—585, 594—596, 598—601
- Տիգրան Կրտսեր 227, 229, 230, 232—236, 240, 561, 563, 564, 575—578, 581, 583—585, 587, 600
- Տիգրան Գ 285—287, 289, 291, 296, 297, 298, 301
- Տիգրան Դ 290—293, 295, 297, 298
- Տիգրան Ե 295—297, 332, 346, 347
- Տիգրան Զ 332—336, 346, 347
- Տիգրան, Արտավազդ Ա-ի եղբայրը 427, 483
- Տիգրան, Արտավազդ Բ-ի որդին 269
- Տիգրան, արմենների թագավոր 44, 45, 48, 49, 53
- Տիգրան, արմենների թագավորի ավագ որդին 389, 391—395, 400
- Տիգրանուհի, Տիգրան Երվանդյանի քույրը 49, 51, 178, 467
- Տիմարքոս, Սևիկյանների սատրապ 128, 425
- Տիստափերնես 373
- Տիտուս Լիվիուս 202, 206, 268, 361, 367, 368, 416, 511, 519, 522, 542, 547, 579

- Տիր 175, 465
- Տիրան (Տիրան Ա.) 134—136, 139, 297
- Տիրիբազ 70, 75, 77, 80, 81, 281, 374—376, 383
- Տյուփոն 25, 26
- Տոմաշեկ 31
- Տուրնեբիզ Ֆ. 229, 281, 573
- Տրայանոս կայսր 129, 130
- Տրդատ (Արշակ Բ), Պարթևաց թագավոր 119
- Տրդատ Գ, Պարթևաց թագավոր 309
- Տրդատ Ա, Հայոց թագավոր 129, 136, 314, 318, 319, 322—325, 329, 333—346
- Տրդատ Գ Մեծ 345
- Տրդատ, Վոնոն Բ-ի Լղբայրը 317
- Տրդատ Արշակունի 282, 285, 286
- Տրիարիուս, զորավար 222, 551, 553, 554
- Տրոնտրնուս, պատմիչ 513, 515, 518, 519, 522
- Տեկրոս, պատմիչ 408
- Փարիուս Հադրիանուս, հռոմեական զորավար 551
- Փաննաբազ, Իբերիայի թագավոր 258
- Փանակ Պոնտացի, որդի Միհրգատ Եվպատորի 126, 127, 238, 243, 253, 420, 424, 596, 597
- Փավստոս Բուզանդ 16, 17, 163, 171, 254, 338, 457, 461, 463, 464
- Փարասման, Իբերիայի թագավոր 307, 308, 311, 313, 314, 315, 322, 324, 333, 346
- Փիլիպպոս, Մակեդոնիայի թագավոր 91
- Փիլոսպատոր, Կիլիկիայի թագավոր 303
- Փիլոստրատոս, պատմիչ 317
- Փլավիոս Արրիանոս, պատմիչ 356
- Փլեզոն Տրալլացի, պատմիչ 200, 216, 361, 511, 512, 522
- Փրանիսպատես, պարթևական զորավար 255
- Փրոնտինուս, պատմիչ 361, 510, 512
- Քարյամ, Վրաց թագավոր 134
- Քսենոփոն 12, 32, 42, 44—46, 49, 51—53, 61, 65—67, 69—80, 81, 82, 85—88, 90, 95, 116, 352, 353, 371, 372, 375, 377, 378, 379—381, 384, 537, 541
- Քսերքսես, Արեմենյան Պարսկաստանի թագավոր 19
- Քսերքսես, Արշամաշատ քաղաքի թագավոր 112, 113
- Քսիփիլինոս 290, 292
- Քուրդ, քրդերի նախահայր 75
- Օգոստոս կայսր 289—292, 294, 295, 300, 301, 304, 312, 313, 357, 368, տե՛ս նաև Օկտավիանոս
- Օկտավիա, Օկտավիանոսի բույրը 256
- Օկտավիանոս, կայսր 254, 256, 268, 273—275, 280—288, տե՛ս նաև Օգոստոս
- Օվիդիոս 287
- Օրբելի Հ. 132
- Օրորազոս 145, 433
- Օրորես, Պարթևաց թագավոր 243, 247, 248, 249, 250, 251, 254—257
- Օրորես Բ, Պարթևաց թագավոր 300
- Օրորես, Արտավան Գ-ի որդի 245, 307, 308
- Շրոդիուս, պատմիչ 361
- Օրոյզես, Աղվանքի թագավոր 236, 587, 588, 590
- Օրոնտաս, Արմենիայի սատրապ 69, 70, 73—75, 100, 105
- Օրոնտես, արմենական զորքի առաջնորդ Գավղամեդիայի ճակատամարտում 95, 97, 100
- Օրոնտես-Նրվանդ, Մեծ Հայքի թագավոր 108
- Օրոնտես-Նրվանդ 129, 130—132, 425
- Օրոնտես-Նրվանդյաններ 100
- Օրոսիուս, պատմիչ 206, 522, 569
- Ֆեոդոտ Գ, 200, 407, 409, 411, 485, 511, 531, 543, 546
- Ֆլեզոն, պատմիչ 543
- Ֆլորուս 361, 368
- Ֆորրեր Ե, 37

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

- Աբաս, Աբանտ, տե՛ս Ալազան գետ
 Աբասթուաման 590
 Ադիաբեն 20, 21, 32, 49, 75, 142, 153,
 154, 162, 170, 199, 210, 311, 333,
 334, 341, 429, 447, 456, 461, 507,
 515, 533, 595
 Ադրարանա ամրոց 154, 447
 Ազատ գետ 278
 Աղզի 38
 Աղովի ծով 111
 Աթամանիա 15
 Աթենք 150, 174, 187, 440, 444, 465,
 483
 Ալաշկերտ, Ալաշկերտի դաշտ 69, 71,
 232, 260, 325, 577
 Ալաղան գետ 590, 592
 Ալաջա 572
 Ալբանիա 20, 258
 Ալպեր 238, 596
 Ախալցխա 587, 588
 Ախալքալաք 236, 587
 Ախուրյան գետ 131, 318
 Ակիլիսենե 20, 31, 32, 49, 120, 239,
 421, 568, 570, 572, 598
 Ակիսենե 120, 420
 Ակն 570
 Ակտիում 271, 275
 Աղբակ 153, 273, 274, 446, 447
 Աղեքսանդրիա քաղաք 93, 263, 264, 269,
 271, 272, 273, 275, 285
 Աղձնիք 31, 32, 34, 37, 38, 49, 50,
 59, 62, 64, 73, 107, 122, 144, 179,
 428, 463, 464, 468, 493
 Աղյուն գավառ 239, 570, 598
 Աղվանք 87, 109, 141, 142, 199, 236,
 239, 244, 259, 353, 428, 429, 507,
 590, 592, 598
 Աղստաֆա 590
 Աղրի-դաղ 34, 232, 260, 577, տե՛ս նաև
 Հայկական պար
 Ամասիա քաղաք 168, 169, 353, 361,
 459
 Ամաստրիս քաղաք 168, 438, 458
 Ամիդ քաղաք 64, 194, 492
 Ամիսոս քաղաք 143, 145, 168, 187, 189,
 221, 417, 431, 458, 475, 480, 483,
 485, 486, 549
 Ամնիաս գետ 148, 439
 Ամուր լեռ 191
 Այտվանք (Այտուանք, Խարուանք), գա-
 վառ 58
 Այրարատ 31, 34, 63, 107, 110, 111,
 122, 131, 326
 Անահիտյան երկիր 568, 587, 594
 Անգեղ բերդ 38, 116
 Անգյուրիոն քաղաք 356
 Անգուլիսենե լեռ 565, 568
 Անգորա 26, տե՛ս նաև Անկյուրա
 Անդրկովկաս 15, 17, 69, 78, 110, 258,
 284, 285
 Անի, Անի-Կամախ 149, 151, 445
 Անկյուրա 368, տե՛ս նաև Անգորա
 ԱնձաՎացիք գավառ 75
 Անշան 44
 Անտաք 269
 Անտիգոնիա 252

- Անտիոք քաղաք 92, 93, 115, 155, 157,
161, 171, 186, 252, 302, 305, 448,
450, 455, 461, 480, 481, 528, 529
- Անտիտավրոս 120, 121, 421
- Աշկաշա 572, 574
- Աշտարակ 587
- Ապարանի շրջան 590
- Առաջավոր Ասիա 42, 52, 60, 90—94,
105, 114, 117, 123, 126, 134, 136,
184, 241, 244, 255, 275, 291, 353,
411, 413, 424, 477, 601, 602
- Առաջին Հայք 27, 28
- Ասդրապատ քաղաք 119, 414
- Ասիա 19, 93, 97, 106, 111, 127, 142,
149, 169, 181, 182, 188, 190, 212,
223, 359, 415, 416, 417, 437, 439,
443, 444, 459, 468, 471, 473, 474,
485, 486, 494, 505, 535, 552, 555,
557, 558
- Ասիա (պրովինցիա) 142, 182, 187,
223, 484
- Ասորեստան 14, 15, 17, 27, 28, 32, 42,
43, 57—60, 345
- Ասորիք 24, 54, 92, 93, 94, 105, 106,
130, 155—160, 170, 192, 207, 233,
238, 240, 241, 243, 245—248, 251,
252—255, 257, 258, 273, 274, 277,
279, 281, 282, 286, 287, 292, 293,
302—306, 309, 333—335, 337,
338, 385, 414, 448, 449—453,
460, 461, 482, 488, 528, 581, 582,
595, 597, 599, 601
- Ասպիս 592, 594, տե՛ս նաև Անահիտ-
յան երկիր
- «Ասրենաղայ թագաւորութիւն» 17
- Ատալանդ կղզի 150, 444
- Ատտիկե 149, 446
- Ատրպատական 63, 108—111, 119, 126,
137, 140, 142, 144, 153, 154, 156,
198, 222, 239, 240, 244, 247, 258,
260, 261, 264—266, 267, 273, 277,
278, 281, 286, 293, 301, 318, 329,
332, 341, 414, 423, 424, 426, 428,
429, 431, 446—449, 507, 535, 554,
556, 598
- Ատրպատականի թագավորութիւն 317,
357
- Արարիա 199, 258
- Արազ գետ, 69, տե՛ս նաև Արաքս
- Արախոսիա 106
- Արածանի գետ 31, 32, 34, 43, 64, 67,
71, 107, 116, 122, 213, 216, 218,
219, 331, 337, 338, 513, 537, 540,
541, 543, 544, 547, 548
- Արարատ լեռ 36
- Արարատյան թագավորութիւն 17, 49,
50, 108
- Արարատյան դաշտ 30, 31, 34, 36, 49,
50, 62, 71, 78, 108, 109, 126,
130, 170, 232, 325, 328, 424, 548,
577
- Արարատյան երկիր 18, 34
- Արաքս 69, 71, 77, 109, 124, 260, 262,
273, 274, 287, 288, 318, 328, 329,
423, 576, 577
- Արբելա 91, 153, 156, 447, 449, 595
- Արգայոս լեռ 25, 26
- Արդանան քաղաք 69, 121, 136, 229
- Արդվին 229, 574
- Արզնի քաղաք 463
- Արկաթիակերտ քաղաք 116, տե՛ս նաև
Կարկաթիակերտ
- Արդանա 194, 337, 492
- Արդանա-սու 116
- Արձակ լիճ 75
- Արմավիր 49, 108, 111, 114, 132, 170,
424, 460
- Արմաստիկա քաղաք 590
- Արմենական թագավորութիւն 50, 52
- Արմենիա 12, 20, 44, 45, 47, 48, 49,
52—56, 58, 59, 61—67, 69—71,
75, 79, 80, 82—86, 96, 97, 99—
101, 105, 106, 111, 112, 114, 120,
122, 127, 130, 138, 141, 154, 258,
351—353, 371, 373, 374, 380, 387,
398, 421, 424, 426—429, 432, 447,
568
- Արմենիոն քաղաք 20
- Արմենիա 58, 351
- Armina 15
- «Արմինայ թագաւորութիւն» 17

- Արշակունի թագավորութուն 119, 321, 344
- Արշամաշատ քաղաք 112, 113, 115, 116, 136, 170, 337, 460
- Արշարունիք 294
- Արտազեհրք բերդ 294
- Արտազ գավառ 75, 548
- Արտաշատ 120, 124—126, 128, 129, 131, 136, 145, 170, 171, 173, 213, 216, 218, 219, 220, 229, 230, 332, 250, 269, 270, 301, 304, 305, 307, 308, 317—318, 325, 326, 328, 329—332, 343, 423, 424, 425, 431, 460, 461, 464, 537, 540, 541, 545, 547, 548, 575—579, 585, 587, 590
- Արտաքսատա 124
- Արտաշեսյան թագավորութուն 94, 122—124, 132, 141, 162, 290, 291, 297, 357, 422, 428, 456
- Արցախ 122
- Արուճ 548
- Արփա-չայ 77
- Արքատա քաղաք 124
- Առաքյարա (Օտիյարա) գավառ 56, 58, 59
- Ափում 32, տե՛ս նաև Ուպումո
- Աքեմենյաններ 44, 53, 59, 60, 143, 162, 306, 417
- Աքեմենյանների թագավորութուն 59
- Աֆրիկա 92
- Բաբելոն 15—17, 32, 34, 35, 53, 54, 57, 63—66, 86, 91, 92, 95—98, 172, 247, 317, 447, 462, 463
- Բաբելոնական թագավորութուն 53, 56
- Բաբելոնիա 42, 43, 45, 53, 56, 57, 60, 104, 115, 154
- Բագաոիճ 151, 445
- Բագավան 69, 232, 260, 330, 331, 548, 577
- Բագրատունիների թագավորութուն 11
- Բագրևանդ 71
- Բաթում 229, 574
- Բալխսոս գետ 249
- Բալկանյան թերակղզի 21, 23, 419
- Բալու 332
- Բակտրիա 105, 119, 246, 414
- Բաղդադ 352
- Բաղեշ 537
- Բամբյուկե 246, տե՛ս նաև Հիերապոլիս
- Բաշքալե 153, 273, 446, 548
- Բասզոյդարիզա 567
- Բասեն 77, 218, 540
- Բասորպեդա 120, 421
- Բաստավան 330
- Բատման-սու 199, 200, 507, 509
- Բարձր Հայք 31, 32, 37, 122, 260, 322, 576
- Բելիք (Բալխսոս) գետ 249
- Բեհիստուն 53, 54, 58, 86, 352
- Բերկրի 330, 548
- Բեովտիա 442
- Բիթանիա (Բյութանիա) 97, 111, 126, 142, 146, 182, 183, 222—224, 238, 367, 416, 417, 419, 434, 438, 471, 472, 475, 555—557
- Բիթանիայի թագավորութուն 92, 419, 437
- Բիթլիս 537
- Բինգյուլ 45, 331
- Բիրեջիկ քաղաք 597, տե՛ս նաև Սելեկիա
- Բնաբեղ բերդ 501
- Բոհտան-սու 67, 72, 75, 80
- Բողազքյո 24
- Բոյբեյիս լիճ 20
- Բոսփոր 183, 190, 238, 253, 419, 472, 473, 475, 476, 568, 596
- Բոսփորյան թագավորութուն 229, 236, 238, 573, 590, 596
- Բոսփորյան նեղուց 437
- Գազիուրա գյուղաքաղաք 169, 459, 551, 553, 554
- Գալատիա 127, 142, 143, 238, 253, 266, 289, 416—419, 472, 555, 556, 563, 582, 597
- Գալլիա 276
- Գաղտաոիճ 232, 325, 572, 577
- Գալլ գետ 31, 228, 566

Կայլատու լիճ 328
 Գանձակ 261
 Գառնի բերդ 315, 316
 Գավգամեղա 91, 95—97, 100, 109
 Գեղեցիկ դաշտ 112, 116
 Գինդարոս 255
 Գյումնիաս քաղաք 69, 382
 Գյումրի 69, 78
 Գոգարենե 120, տե՛ս նաև Գուդարք
 Գողթան 128, 425
 Գոմեր (Գամեր) 15
 Դրանիկ գետ 91
 Գուգարք 78, 121, 122, 421

 Դանալա ամբոց, 563
 Դանլիճա 587
 Դանուր գետ 238, 301, 596
 Դաստեյրա 565—572
 Դաստրակուս լեռ 569
 Դարանաղ 239, 570, 598
 Դարդանոս 148, 181—183, 442, 443, 468, 472
 Դարիալանի բերդ 135
 Դեկիբաբա 69
 Դեմոթի բերդ 136
 Դերջան գավառ 31, 121, 139, 421, 572, 598
 Դերբսենե 120, տե՛ս նաև Դերջան
 Դիադին 69, 71
 Դիարբեքիր 64, 194, 492, 509
 Դիդեմ կայարան 69, 218, 541, 544
 Դիլիջան 590
 Դիոսկուրիաս 143, 418, 574
 Դոնեվանք 330
 Դոստալ 570, 571
 Դուբալա 56

 Ծգեյան ծով 223
 Ծգիպտական թաքավորութուն 92
 Ծգիպտոս 15, 53, 54, 60, 62, 93, 94, 156, 160, 253, 258, 267—269, 271, 272, 275, 278, 279, 281, 283, 353, 356, 449, 453, 597
 Ծղեսիա 115, 130
 Ծլադա 149, 150
 Ծլիմալիս 212

Եկբատանա 42, 52, 111, 145, 154, 258, 431, 447
 Եկեղյաց գավառ 31, 121, 239, 269, 421, 566, 570, 557, 594, 598
 Ենգալավա երկիր, տե՛ս Անգեղ
 Ենդերես 566
 Եռանգ 338
 Եվբեա կղզի 150, 444
 Եվրոպա 18—23, 93, 148, 169, 440, 459
 Եվբսինյան ծով 61
 Երասխ 128, 129, 131, տե՛ս նաև Արաքս
 Երեզ (Նրիդա) 151, 445
 Երկրորդ Հայք 27
 Երջիյաս լեռ 25, տե՛ս նաև Արգայոս լեռ
 Երվանդաշատ քաղաք 130—132, 136
 Երվանդյան թագավորութուն 108
 Երրորդ Հայք 27
 Երուաղեմ 246, 368
 Երևան 11
 Եփեսոս 192, 488, 494
 Եփրատ 31, 32, 45, 63, 64, 67, 71, 81, 84, 105, 107, 112, 115, 116, 137, 145, 155, 159, 193, 194, 212, 213, 216, 222, 223, 226, 229, 236, 237, 239, 241, 244, 248, 251, 265, 284, 292, 303, 309, 311, 321, 335, 337, 339, 376, 414, 433, 448, 449, 452, 480, 489, 490—492, 498, 527, 535, 537, 541, 552, 555—557, 566, 568, 570, 572, 573, 582, 584, 585, 587, 594, 595, 597, 598, 601, 602

 Զար գետ 58
 Զագրոս լեռներ 110
 Զադրակարտա քաղաք 119, 414
 Զախո 548
 Զարեհավան 136
 Զարեհյան թագավորութուն 94, 122, 357, 430
 Զարիշատ 69, 136
 Զարմանալի դղյակ 150, 444
 Զեդիբե 548
 Զելա 222, 243, 253, 553, 554
 Զիմարա 570, 571

- Զուլա ամրոց 54, 58, 59
 Զեզմա ամրոց 128, 155, 157, 160, 248,
 265, 337, 425, 448, 450, 453, 527
- Էգեյան ծով 53, 223, 441, 473, 558
 Էդեսա 448
 Էլլադա 441, 444, 445 տե՛ս նաև Ել-
 լադա
 Էլիմայիս 535
 Էկիլ, տե՛ս նաև Անգեղ
 Էմոսայ 321
 Էնդերես 228
 Էպիդամնոս 119
 Էպիդաֆնես (Անտիոք) 480
 Էրզրում 31, 325, 574
 Էրյուսթրեական ծով 63
- Քախտ-ի-Սուլեյման 260
 Քավրիզ 260, 262
 Քեխես լեռ 382
 Քեմիսկիրա քաղաք 475
 Քեսսալիա 21, 253
 Քերմոդոնդ դետ 470
 Քիլ ավան 67, 151, 455
 Քոգորմա 16
 Քորզոմա տուն 35, 36
 Քորթում 574
 Քոնդք 136
 Քրակիա 148, 150, 254, 311, 419,
 440, 444
- Իբերիա 20, 87, 141, 142, 159, 236,
 239, 258, 307, 313, 316, 318,
 333, 353, 428, 429, 431, 452,
 527, 589, 592, 598
 Իզդիր 328
 Իդոմեա 289
 Իզալա (Իզդիլա, Իզիտա) երկիր 55,
 58, 59
 Իզրլա լեռներ 58
 Իզոզլու 489
 Իլիբրիա 21
 Ingilena 38
 Ինդոս գետ 106
 Իոսպիտ կայարան (Caspiae) 587
 Իպսոս 105
- Իշեան 590
 Իսավրիա 473
 Իսսանիա 182, 276, 469, 471
 Իսսոս հարթավայր 91, 105
 Իտալիա 92, 168, 188, 233, 234, 238,
 240, 266, 288, 305, 342, 343,
 411, 416, 443, 484, 552, 558,
 563, 583, 596, 599
 Իրան 11, 43, 58, 93, 241, 306, 413,
 601
 Իրանական բարձրավանդակ 42
 Իրիս գետ 551
- Լադո 590
 Լամիսակուս քաղաք 474, 475
 Լարիսա 20
 Լեզերդա ամրոց 332
 Լենինական, տե՛ս նաև Գյումրի
 Լենինգրադ 132
 Լիբիա 273
 Լիկոնիա 143, 197, 418, 505, 554
 Լիճե (Իլիճա) 332, տե՛ս նաև Լեզերդա
 Լիմիրա նավահանգիստ 294
 Լյուդիա 43, 60
 Լյուդիական թագավորություն 63
 Լյուկիա 294
 Լուրիստան 212, 535
- Խարուր-սու 32
 Խաղաիք 141
 Chai, Chaoi, Choi 38
 Խառան 249
 Խարաբա գյուղ 116, 337
 Խարբերդ 341, 492
 Խարբերդի դաշտ 32, 64, 194, 337
 Խեթական պետություն 23
 Խերսոնես Տավրիկյան 143, 418
 Խնուսի դաշտ 67
 Խոլ 260, 548
 Խոսպիա 590, 594
 Խոտենես գավառ 574
 Խորդենես (Խործյան) 120, 121
 Խույթ լեռ 73
- Մաղկոտն 71
 Մովք լիճ 337

- Օոփք 21, 31, 34, 49, 50, 62, 94, 105,
 106, 111, 112, 141, 143—146,
 158, 160, 170, 193, 212, 233,
 234, 243, 244, 251, 277, 322,
 337, 338, 340, 341, 357, 418,
 420, 422, 424, 428—430, 433,
 435, 451, 453, 460, 489, 491—493,
 496, 501, 513, 529, 536, 581—584,
 597, 598
 Օոփաց թագավորություն 233, 239,
 321, 496
 Օումբ 69, 218, 330, 331, 541
 Օունդա 136
 Օուր 16

 Կարալա 96
 Կարիրա գյուղաքաղաք 169, 185, 186,
 459, 477—479, 489, 551
 Կազմեայ տուն 28
 Կալաքեն 20, 21, 32, 49, 75, 154
 Կաղզվան 69, 294
 Կամախ քաղաք 570
 Կամբեճ գավառ 590
 Կապպաղովկիա 26—30, 32, 43, 63,
 91, 97—103, 106, 107, 119, 123,
 124, 126, 141—148, 152, 156,
 158, 159, 160, 168, 170, 171,
 174, 175, 183, 193, 222, 223,
 227, 233, 238, 243, 244, 251—
 253, 257, 266, 272, 295, 303,
 305, 311, 312, 317, 321, 322,
 340, 347, 357, 414, 417—419,
 422—424, 428—440, 446, 451—
 453, 458, 460, 461, 466, 470—
 473, 488—490, 499, 513, 527,
 556, 557, 562, 563, 581, 597
 Կապպաղովկիայի թագավորություն 102,
 103, 147, 148, 159
 Կապրի կղզի 306
 Կասպիանն 120, 421
 Կասպից ծով 20, 160, 244, 285, 453
 Կասպյան երկիր 121
 Կասպյան դռներ 308, 309
 Կասպիս 594
 Կարա-սու 67, 80
 Կարենիտիս 120, 421, 572
 Կարթագեն 546
 Կարին (Կարենիտիս) 31, 67, 75, 120,
 121, 258, 260, 261, 322, 421
 Կարկաթիոկերտ 115, 116, 136, 170,
 460, տե՛ս նաև Արկաթիակերտ
 Կարմիր ծով 60
 Կարս 69, 78
 Կարվանսարայի լեռնանցք 548, տե՛ս
 նաև Կուջաղի լեռնանցք
 Կարրա (Խառան) քաղաք 595
 Կարբեմիշ քաղաք 42
 Կելկիզ-Լիկոս դետ 185, 477
 Կենտրիտես գետ 67, 72, 73, 75, 80,
 84, 86
 Կեսարիա 25—28
 Կերշ 238, 596
 Կիզիկոս քաղաք 183, 474, 500
 Կիլդիզ կայարան 173, 464, 538
 Կիլիկիա 25, 26, 43, 63, 91, 95, 143,
 145, 157, 158, 160, 170, 196,
 197, 207, 225, 226, 233, 239,
 252, 273, 303, 305, 306, 414,
 418, 433, 450—453, 460, 461,
 472, 473, 489, 499, 505, 524,
 526, 528, 552, 554, 560, 563,
 565, 581, 582, 597
 Կիլիկիայի թագավորություն 25
 Կիպրոս կղզի 272
 Կիրենաիկա 273
 Կիրեստիկա 252
 Կիրովական 590
 Կղարչք 121, 239, 421
 Կոզիկոս քաղաք 475
 Կոլխիդա 567
 Կոլքիս 20, 77, 109, 141, 143, 236,
 239, 244, 285, 418, 428, 442,
 568, 573, 585, 587, 589, 590,
 598
 Կոմադեն (Կոմագեննե) 157, 158, 160,
 207, 244, $\sqrt{303}$, $\sqrt{305}$, $\sqrt{311}$, $\sqrt{312}$,
 $\sqrt{321}$, $\sqrt{322}$, $\sqrt{333}$, $\sqrt{338}$, 451, 453,
 489, 528, 529
 Կոմադենի թագավորություն 238, 311,
 450, 597
 Կոմանա քաղաք 169, 185, 257, 459,
 478, 551

Կոնդախասազ 587
 Կոպ-Դաղ լեռներ 572
 Կովկաս 134, 244, 277, 278, 285,
 307
 Կովկաս հնդկական 137, 414
 Կորդուր, Կորդվաց աշխարհ 72, 80,
 142, 154, 156, 170, 187, 207,
 208, 212, 213, 233, 237, 239,
 243—245, 429, 447, 449, 461,
 463, 482, 492, 528—530, 536—
 538, 581, 582, 594—596, 598,
 599
 Կորկյուրա 119
 Կորճայք 32, 50, 59, 122
 Կուլիմեր 32
 Կոնաքսա 66, 352
 Կուչաղի լեռնանցք 232, 325, 328, 548,
 577
 Կուր գետ 120, 126, 160, 236, 421,
 424, 453, 585, 587—590, 592

 Հալիկարնաս քաղաք 350
 Հալիս (Հալյուս) գետ 26, 43, 63, 223,
 557
 Համադան 42, 352, տե՛ս նաև էկրա-
 տանա
 Հայասա 37—39
 Հայասա-Աղզի 38
 Հայկական բարձրավանդակ 77, 538
 Հայկական լեռնաշխարհ 11, 15, 21,
 22, 23, 26, 30, 31, 37, 38, 40,
 62, 77, 78, 84, 87, 95, 114,
 122, 141, 161, 162, 239, 242,
 243, 424
 Հայկական Պար 232, 260, 325, 331,
 577, տե՛ս նաև Աղրի-Դաղ
 Հայկաշեն 35, 36
 Հայք 15, 18, 36—38, 135
 Հասանդալա 218, 540
 Հարբազոս գետ 69, 382
 Հաբմովիկա ամրոց 589
 Հարք 34—37
 Հելլադա 176, 411, տե՛ս նաև Ելլադա
 Հելլեսպոնտոս 18, 23, 105, 474
 Հեռավոր Արևելք 145, 431
 Հերակլիա քաղաք 175, 187, 361, 483

Հիդարա 567
 Հիերապոլիս 246
 Հյուսպիրատիս (Սպերում) 96
 Հյուրկանիա 100
 Հնդկական օվկիանոս 93, 413
 Հնգկաստան 60, 91, 93, 105, 246,
 398
 Հույավա բերդ 58, տե՛ս նաև Ուհյամա
 Հունաստան 21, 62, 66, 91, 92, 94,
 119, 120, 142, 151, 164, 168,
 175, 275, 280, 352, 415, 417,
 437, 440, 442, 445, 446, 458
 Հոանդեա 338, 339, 340, 341, 343
 Հոենոս 276, 301
 Հոոդոս 291, 441
 Հոոմ 119, 120, 126, 142, 143, 145—
 147, 150, 160, 164, 182, 183,
 186, 187, 198, 202, 208, 223,
 224, 225, 235, 236, 238, 239,
 240, 241, 242, 244, 246, 249,
 253, 255, 256, 257, 263, 266,
 273, 275, 281—286, 288—294,
 296, 300, 301, 303, 311, 316,
 317, 319—322, 332—336, 338—
 342, 344—346, 357, 369, 408—
 411, 414—418, 429, 431, 432,
 433—435, 437, 438, 440, 442—
 445, 453, 454, 458, 469, 470—
 472, 478, 481, 483, 488, 503,
 512, 528, 552, 554, 555, 557,
 558, 560, 563, 585, 592, 594,
 596—599, 601, 602
 Հոոմեական կայսրություն 91, 284,
 287, 289, 291, 292, 303, 312
 Հոոմեական հանրապետություն 244,
 251, 275, 282
 Հրեաստան 159, 277, 289, 295, 297,
 452

 Ղանլիճա 590
 Ղարայազի դաշտ 592
 Ղարաբիլիսե 69, 218, 540, 541
 Ղրիմ 236, 590

 Ճորոխ գետ 69, 77, 574

- Մազնեսիա 114, 119, 120, 415, 420
 Մաժաք քաղաք 26, 27, 158, 168, 451, 458, 470
 Մալաթիա 32, 64
 Մակեդոնական թագավորություն 92, 97
 Մակեդոնիա 91, 92, 142, 148, 150, 415, 440, 445, 463
 Մակու 75
 Մալոտիս ծով 111
 Մանազկերտ 67, 69, 218
 Մանանաղ 239, 540, 570, 598
 Մասիս լեռ 36, 244
 Մատինեն 63
 Մարանդ 260, 262
 Մարաստան 425, 428, 447, 453, 460
 Մարաց աերություն 176, 180, 467
 Մարգիանա երկիր 54
 Մարդաղ 75, 331
 Մարդաստան 75, 330
 Մարմար ծով 474
 Մեդական թագավորություն 42—44, 49, 50, 52, 63
 Մեդիա 15, 20, 42, 43, 45, 49, 53—57, 77, 106, 109—111, 128, 130, 141, 153, 160, 170, 244, 262, 264, 273, 281
 Մելիտենե 16, 63, 158, 159, 193, 258, 337, 338, 340, 451, 452, 489, տես նաև Մալաթիա
 Մեծ Զավ 32
 Մեծամոր գետ 128, 129
 Մեծ Հայք 34, 95, 97, 101, 105—109, 111, 114, 115, 123, 124, 126, 141, 170, 420—422, 425, 428, 460, 567, 572
 Մեղ գետ 67, 80
 Մերձավոր Արևելք 9, 39, 92, 93, 97, 413
 Մերվ 250
 Մզուր 239, 570, 598
 Միգդոնիա 155, 220, 448, 463, 546, 548
 «Միննեալ թագաւորութիւն» 17
 Միջագետք 93—95, 105, 112, 115, 116, 126, 137, 155—157, 162, 170, 171, 207, 208, 210, 220—223, 226, 235—240, 243, 245—249, 251, 258, 277, 278, 309, 334, 337, 424, 426, 433, 448—450, 456, 460, 461, 523, 527, 528, 533, 548, 550—552, 561, 585, 594—599
 Միջերկրական ծով 119, 160, 357, 415, 453, 489, 558
 Միջին Ասիա 93, 126, 145, 424, 431
 Միսիա 419
 Մծրին 115, 155, 161, 208, 220—222, 311, 448, 455, 463, 528, 548, 549, 550, 552
 Մշո դաշտ 67, 71, 80, 199, 213, 507, 537, 538, 544
 Մոկր 122
 Մոսքյան լեռներ 244
 Մցխեթ 135, 589
 Մուրց գետ 260
 Յոնիա 275
 Յորա գետ 590, 592
 Նախիչևան 77
 Նաչարան գյուղ 116, 337
 Նաքշ-ի Ռուստամ 352
 Նեապոլիս 342
 Նեխ-Մասիս (Նեխ-Մասիք) 18, 36
 Նեղոս գետ 60
 Ներոնեա 343
 Ներշիկ (Տավրոսում) 196, 199, 498, 537, 538
 Նիկեփորիոն գետ (Ֆարկին-սու) 200, 463, 508, 509
 Նիկեփորիում քաղաք 246
 Նիկիա քաղաք 367
 Նիկոպոլիս քաղաք 228, 270, 566—571
 Նիկսար (Նեոկեսարիա) 185, 477
 Նինուե 42, 91, 153, 156, 172, 447, 449
 Նոր ամրոց 594
 Նպատ լեռ 302
 Շակաշեն 109
 Շահապիվան 71
 Շենիկ 196, 498, 537

- Շիրակ 78
Շոշ 64
Շոշաստան 53, 54
Շորապան 590
Շուպրիա 49, տես նաև Սուպիրիդիս
- Ողոմանախա գավառ 420
Ոստան 330
- Չինաստան 126, 424
Չորրորդ Հայք 27, 107, 122
- Պակտյուրիկե 61
Պաղեստին 160, 190, 191, 254, 453, 487, 597
Պանտիկասպեյոն քաղաք 238, 240, 596, 600
Պասին-սու 69
Պատրանս ավան 544
Պարաքոսթրյան լեռներ 244
Պարթենիոս դեա 464
Պարթևական թագավորություն 119, 137, 152, 174, 209, 236, 241, 242, 245, 247, 256, 257, 266, 273, 282, 284, 291, 299, 301, 317, 333, 414, 425, 426, 489, 532, 585, 602
Պարթևատան 54, 97, 105, 119, 292, 307, 333, 414
Պարիադրես 120, 121, 123, 421, 422, 567
Պարիում քաղաք 474, 475
Պարխար 244
Պարսից ծոց 32
Պարսից տերություն 180
Պարսկաստան 15, 53, 54, 56, 59—62, 65, 74, 78, 84, 87, 91, 94, 95, 100, 105, 142, 174, 194, 345, 352, 417, 419, 420, 465, 492, 602
Պարսք 43
Պափլագոնիա 97, 98, 126, 127, 132, 289, 419, 471, 472
Պելոբոս գետ 589
Պենջար 54
Պերգամոն 92, 126, 142, 415, 424
Պերգամոնի թագավորություն 92
Պերսեպոլիս 95, 97, 352
Պերսիս նահանգ 100
Պիմոլիսա գյուղաքաղաք 169, 459
Պիսիդիա 473
Պյուրկ 228, 566, 569—571
Պոմպեյոպոլիս քաղաք 305
Պոնտոս 26—28, 32, 97, 101—103, 106, 110, 111, 119, 123, 124, 127, 142—145, 160, 168—170, 175, 176, 182—187, 198, 221, 222, 226, 228—230, 238, 239, 253, 257, 261, 266, 267, 274, 276, 282, 285, 304, 311, 333, 408, 409, 411, 414, 417—419, 422, 429—431, 437, 438, 453, 458, 460, 465, 466, 469, 471, 472, 474, 475—477, 479, 483, 484, 494, 502, 504, 505, 530, 531, 550—553, 555, 557, 560, 563, 564, 572, 575, 576, 594, 597, 601
Պոնտական թագավորություն 102, 142—143, 151, 238, 239, 289, 561, 596, 597
Պուտեոլ 342
Պոտտի Արմենիա 27, 28, տես նաև Առաջին Հայք
Պտղոմայիդ քաղաք 159, 190, 191, 452, 487
Պրիապոս 474
Պրոպոնատիս ծով 419, 473, 474
Պրոտոպարթոն 148, 439
- Ջավախք 135, 136
Ջեջիրե 58, 64
Ջուլամերկ 58, 548
Ջուլֆա 262
- Ռեդվան 80
Ռիոն գետ 590
Ռուսաստան 15, 77, 143, 418
Ռևանդուղ 58
- Սագստան 54
Սամարիա 289

Մամոսատ 238, 597
 Մասուն 32, 34, 73, 133
 Մատաղ 31, 232, 258, 289, 325, 328, 572, 577
 Մարդես ամբոց 64, 91, 96
 Մարիղամիշ 69
 Սերաստապոլիս 587, 590
 Սելեկիա քաղաք 92, 93, 101, 128, 155, 160, 247, 250, 425, 448, 453, 528, 529, 597
 Սելեկյանների (Սելեկյան) թագավորութուն 92, 104, 106, 119, 128, 157, 170, 179, 414, 415, 420, 424, 450, 460, 468
 Սընկաոհիճ 571
 Սիդոն 278
 Սիկիլիա 356
 Սինոպ 143, 145, 168, 187, 188, 417, 431, 458, 486, 583, 597
 Սինոբեզա ամբոց 569
 Սինոբիա 228, 229, 566, 567, 569, 571—573, 594
 Սիսապրիտիս 20, 21, 32, 49, տես նաև Շուպրիա
 Սկյուդրիսես լեռ 244
 Սղերտ 72, 80, 463
 Սյունիք 121
 Սոգդիանես 105, 119, 414
 Սոլի քաղաք 159, 452
 Սոմխեթ 135
 Սուզա 95
 Սպարտա 91
 Սպեր 63, 96
 Սուխում 229, 574
 Սուրամ, լեռնանցք 143, 418, 590
 Սուփան լեռ 36
 Սևանա լիճ 132
 Սև ծով 71, 98, 109, 110, 123, 126, 132, 141, 142, 229, 417, 419, 422, 424, 428, 573, 574
 Վալաշկերտ քաղաք 317
 Վալկունիք 191
 Վան 14, 42, 352
 Վանա լիճ 34, 36—38, 49, 71, 101, 216, 330, 537, 540

Վասպուրական 75, 121, 421
 Վարդանակերտ 329, 577
 Վոլանդ ամբոց 326, 328, 329
 Վուրդեզիաս 317
 Վրաստան 144, 199, 244, 507
 Վրկան, Վրկանաց աշխարհ 106, 119, 300, 309, 322, 324, 333, 334, 414
 Վրկանի ծով 110
 Տարարիստան 105
 Տալավրա գյուղաքաղաք 169, 459, 478, 554, 555, 594
 Տամոնիտիս 421
 Տամորիտիս 121
 Տայք 77, 121, 122, 421
 Տասվից 260
 Տավրոսյան լեռներ (Տավրոս) 34, 36, 67, 70, 71, 174, 185, 196, 199, 207, 213, 214, 220, 223, 224, 337, 338, 465, 492, 493, 496, 498, 507, 512, 528, 537—539, 546, 548, 557
 Տարոն 31, 34, 37, 330, 331
 Տելերուաս գետ 67, 80, 374
 Տիանա քաղաք 168, 458
 Տիգրա բերդ 55, 58, 59
 Տիգրանակերտ 141, 158, 159, 167, 171—175, 178, 179, 193, 194, 196—199, 200, 202, 205—209, 213, 220, 222, 318, 329—333, 335, 337, 360, 410, 428, 451, 452, 458, 461—465, 467, 468, 488, 491, 493—496, 497—502, 506—513, 515, 518, 519, 521, 523—529, 532, 537, 543, 549, 552
 Տիգրիս գետ 32, 43, 58, 64, 92, 107, 112, 116, 122, 173, 193, 194, 207, 221, 241, 374, 463, 464, 491—493, 528, 550, 601, 602
 Tygrem կայարան 194
 Տիգրոն 211, 226, 248, 258, 300, 317, 528, 531, 534, 560, 561, 563
 Տիլգարիմմու բերդ 16

Տիլլ ամբոց 58	253, 255, 257, 266, 276, 353,
Տիյարի գավառ 58	415—420, 439—443, 451, 453,
Տիոս քաղաք 127	466, 472, 473, 485, 486, 506,
Տմորիք 121, 421	555, 557
Տյուրոս քաղաք 278	Փոքր Հայք 29, 31, 32, 43, 62, 63,
Տոմիս ամբոց 115, 239, 489, 513,	71, 95, 97—103, 106, 107, 111,
597	114, 115, 120, 123, 124, 126,
Տուր-Աբդին լեռներ 58	141—144, 147, 148, 221, 239,
Տուրուբերան 107, 122	244, 253, 258, 268, 269, 274,
Տրապիզոն 66, 69, 77, 98, 123, 143,	276, 282, 286, 287, 303, 311—
168, 239, 352, 417, 422, 458,	314, 321, 322, 333, 353, 357,
597	417, 418, 420, 421, 422, 424,
Տրիպարագիս 97, 104	429, 430, 439, 440, 470, 479,
Տրոքմերի երկիր 556, 563, 564	480, 550, 551, 554, 555, 565,
Տուշպա 42	567—569, 570, 592, 594
Տևտուրուզյան անտառ 301	Փոյուղիա 19, 26, 105, 419, 473
	Փրասսպա (Գանձակ քաղաք) 260—262,
	265
Յեյ լիճ 135	
ԲՆՅամա բերդ 55, 58, 59, տե՛ս նաև	Քաղկեդոն 183, 473, 474, 504
Հուլավա	Քաղկիս 321
Ուպումու 32, տե՛ս նաև Ափում	Քանիմիր գյուղ 67
Ուտիք 109, 122	Քարզու-Արարադ 18, 36, 37
Ուրարտական թագավորություն 13, 14,	Քարթլի 135, 136
84	Քարձենե 421
Ուրարտու 14, 15, 29, 31, 32, 40,	Քերոնեա 205, 521
42, 43, 87, 122	Քևփրիքեյ, Քյոփրիքյոյ 232, 260, 325,
Ուրմիա լիճ 260	576, 577
	Քիոս կղզի 442
Փայտակարան 121, 421	Քիրմանշահ 53
Փաննակիա 123, 239, 422, 597	Քղիմար 32
Փասիս գետ (Պասին-սու) 69, 77, 109,	Քսերքսենե 421
110, 381	Քուրդիստան 58
Փասիս, Փոթի 574, 590	
Փավնիտիս 120, 121, 421,	Օգոմանտիս 120
Փարիզ 289, 293	Օլթի 69, 229
Փարսալուս 253	Օսկթ 135
Փերե 20	Օսրոյենե 142, 154, 239, 248, 429,
Փիլիպպի 254	448, 598
Փյունիկիա 156, 158—160, 233, 254,	Օրդսպու 260
449, 451—453, 581, 582, 597	Օրոնտես գետ 92
Փոքր Ասիա 13, 15, 18—25, 32, 42,	Ֆարկին (Տիգրանակերտ) 141, 173,
43, 53, 92, 94, 95, 101, 106,	174, 194, 200, 428, 464, 493,
114—116, 119, 142, 143, 148,	498, 508, 509
158, 160, 175, 189, 197, 223,	Ֆարկին-սու 199, 200, 507, 509

Ց Ե Ղ Ե Ր Ե Վ Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Ր Գ Ն Ե Ր

- Ալաններ 307, 309
 Ալարոզներ 62, 71
 Աղվաններ 109, 236, 244, 278, 284, 285, 307—309, 587, 588, 590, 592, 594
 Այնիաններ 77
 Անարիակներ 110
 Աչդուղա 17
 Ասպարն (Պարն) 119
 Ասորհաստանցիներ 65
 Ասորիներ 26, 120, 174, 421, 470
 Ատրպատականցիներ, Ատրպատական-յաններ 110, 153, 273, 542
 Արաբներ 212, 492, 528, 536
 Արամայեցիներ 25
 Արիմներ 25, 26, 29
 Արմեններ 12—15, 18—20, 22—26, 29—32, 34, 38—40, 43—51, 53, 54, 56—58, 61—63, 71—75, 78, 80—89, 95, 102, 108, 111, 122, 123, 137, 147, 153, 154, 162, 311, 352, 353, 374, 380, 384—400, 418, 422, 426, 439, 447, 456, 470
 Բաբելոնացիներ 57, 138, 154, 426, 447
 Բիթաններ 419
 Բյութանացիներ 202, 513
 Բոիզներ 19, 21
 Գալասներ, Գալատացիներ 127, 142, 202, 419, 513
 Գաղիացիներ 260
 Գերմանացիներ 165, 276, 303
 Գիմիրի 17, տևս նահ Կիմմերներ
 Գոզեր 78
 Եգիպտացիներ 62
 Ելլումայներ 110
 Թեսսալացիներ 21
 Թրակիացիներ, Թրակա-փոյուզիացիներ 20, 22, 23, 29, 202, 238, 513, 596
 Թուրքեր 88
 Իրերներ 120, 121, 212, 236, 258, 284, 285, 307, 308, 309, 313, 314, 330, 421, 535, 542, 574, 587—589, 594
 Ինսոքներ 324
 Իսպանացիներ 260
 Լյուդիացիներ 42, 53
 Լույիներ 24
 Խալդեր 39, 46—49, 78: Խալդայներ 45—48, 73—76, 83, 123, 374, 376, 380, 381, 383, 394—399, 422, 479: Խալդ-ուրարտացիներ 14, 38, 43, 73, 74, 76, 84
 Խալիբներ 421
 Խալյուրներ 31, 73, 75—77, 83, 84, 120, 470
 Chai, Caoi, Choi 38
 Խատեր 24, 39
 Խարիներ 24
 Խեթեր 37, 78
 Խոտենցիներ 574
 Խուրրիներ 24, 39
 Կադուսիներ 109, 110, 400
 Կամիսներ 24
 Կապպադոկիացիներ 63
 Կատաոններ 120, 421
 Կարդուսներ 67, 70—73, 80, 84, 371—374, 383, 400
 Կելտեր 238, 419, 596
 Կիլիկեցիներ 63, 196, 499, 525
 Կիմրացիներ 515
 Կիմմերներ 15, 17, 22, 30, 42
 Կոլիեր 69, 77, 383
 Կոլտեր 383
 Կորդացիներ 492, 529
 Հելլեններ 76, 77, 248, 372—374, 376, 377, 381—383, 525, 527, 528
 Հենիոքներ 322, 470
 Հեսպերիտներ 70, 77, 383
 Հյուրկաններ 400
 Հնդիկներ 384
 Հոամբայցոց արաբական ցեղ 529
 Հոոմայեցիներ 15, 119, 120, 125, 130, 141, 146, 148, 157, 160, 161, 174, 175, 182—184, 187, 193,

- 196, 198, 200, 203, 205—208,
210—213, 218, 221, 222, 226,
228, 229, 230, 232, 233, 235,
236, 237, 240, 244, 246—250,
255, 257, 258, 260, 261, 262,
264—268, 271, 272, 275, 276,
281—283, 285, 286, 289, 291,
296, 297, 300, 302, 304, 306,
307, 312, 317, 321—324, 328,
329, 331, 333, 335, 338, 343,
344, 415, 416, 420, 423, 428,
430, 432, 434, 435, 439, 441,
442, 443, 450, 453, 454, 471,
472, 476, 477, 479, 480, 483,
497—501, 503, 505, 506, 508,
515, 518, 519, 521, 524, 526,
529, 530, 533, 534, 536, 541,
542—544, 549—551, 553, 554,
560, 566, 573, 576, 577, 579,
580, 582, 585, 588, 589, 590,
592
- Հրեաներ** 174
- Հուլյներ** 15, 23, 28, 62, 67, 70,
80—82, 91, 93, 135, 177, 196,
207, 244, 300, 439, 467, 470,
499, 525, 527, 541
- Մակեդոնացիներ** 19, 93, 106, 130,
306
- Մակրոններ** 69, 73, 77, 382, 383
- Մատիեններ** 62—64, 71, 110
- Մարդեր** 73—75, 77, 212, 330, 331,
374, 535
- Մեդացիներ** 34, 42—46, 49, 51, 52,
87—89, 109, 120, 138, 154, 212,
268, 281, 304, 384, 389, 390,
394, 400, 421, 426, 447, 515,
535
- Մոսխեր** 78, 322
- Մոսսինոյկներ** 31, 77, 120, 383, 421
- Նախաիւթեր** 24, 39
- Նեսիտ-իւթեր** 24
- Շահաշենցիներ** 109
- Պակտիներ** 78
- Պարթևներ** 119, 137, 138, 140, 142,
145, 146, 153, 154, 156, 180,
183, 184, 210, 211, 212, 219,
230, 236, 237, 239, 240, 243,
245, 246, 247, 250—255, 257,
258, 260, 262, 264—267, 269—
272, 274, 275, 281—283, 285,
286, 288, 291, 292, 294, 300,
302, 304, 308, 309, 312—315,
317, 318, 321, 323, 324, 333—
335, 337—339, 341, 344, 414,
426, 428, 429, 432, 433, 435,
447—449, 476, 477, 530, 531,
533, 536, 544, 561, 575, 576,
585, 594, 595, 599, 601, 602
- Պարն (Խպարն)** 414
- Պարսիկներ** 15, 44, 46, 61, 88, 89,
91, 101, 106, 130, 135, 162,
244, 386, 389, 394, 395, 400
- Պոնտացիներ** 550, 551
- Սակասաններ** 77
- Սակեր** 400
- Սասպելյրներ** 62, 71, 78
- Սարապարաներ** 77
- Սիրակներ** 78
- Սլավոններ** 88, 165
- Սկյութացիներ, Սկյութներ** 15, 17, 22,
30, 42, 62, 77, 165, 183, 238,
305, 309, 382, 426, 470, 476,
596
- Սկյութեններ** 69, 77, 78
- Սլուրիացիներ** 63
- Սուբարիներ** 24, 39
- Վրացիներ** 135, 136, 244, 277
- Տաոխներ** 69, 73, 75—77, 376, 381—
383
- Տավրեր** 470
- Տիբարեններ** 77, 123, 141, 389, 422,
479
- Ուտիներ** 78
- Ուրարտացիներ** 14, 15, 50, 62
- Urmeni** 26
- Փասիաններ** 70, 77, 383
- Փոլուզիացիներ** 19, 21, 22, 62, 63
- Քուրդեր** 73—75
- Օսեր** 135, 136

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Խմբագրական հանձնաժողովի կողմից	5
Երկու խոսք	6
Քննական Տեսութիւններն ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻՒՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (66 Թ. Մ. Թ.)	9
Առաջաբան	11

Գ Լ Ո Ւ Խ առաջին

Արմենների Գաղթը և նրանց հնագույն պատմությունը	13
---	----

Գ Լ Ո Ւ Խ երկրորդ

Արմենների ներգաղթի ուղիները և նրանց հնագույն գաղթավայրերը	30
---	----

Գ Լ Ո Ւ Խ երրորդ

Արմենիան իբրև դաշնակից մեղացիների	41
---	----

Գ Լ Ո Ւ Խ չորրորդ

Արմենները աբեմենյան պարսկաստանի տիրեպատության տակ	52
---	----

Գ Լ Ո Ւ Խ հինգերորդ

Արևելյան և արևմտյան Արմենիան ըստ Քսենոփոնի	66
--	----

Գ Լ Ո Ւ Խ վեցերորդ

Արմենների տնտեսական և հասարակական կենցաղը ըստ Քսենոփոնի	79
---	----

Գ Լ Ո Ւ Խ յոթերորդ

Արմենական երկրները Ադեֆսանդր Մակեդոնացու և նրա հաջորդների ժամանակ	90
---	----

Գ Լ Ո Ւ Խ ութերորդ

Մեծ Հայքը, Մոփքը և Փոքր Հայքը սելևկյանների տիրապետության ժամանակ	104
--	-----

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Ղ

Արտաշեսյան և Զարեհյան թագավորությունների հաստատումը Հայաստանում 118

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Ղ

Տիգրան Բ-ը և հայ-սյունական դաշինքը 140

Գ Լ Ո Ւ Խ Մ Ա Ս Ն Մ Ե Կ Ե Ր Ո Ր Ղ

Հայաստանը աշխարհակալ մեծ պետություն 152

Գ Լ Ո Ւ Խ Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ո Ւ Ե Ր Ո Ր Ղ

Հելլենիզմի գորեղացումը Հայաստանում և Տիգրանակերտ Բաղաբի հիմնումը 167

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ս Ա Ն Ե Ր Ե Բ Ե Ր Ո Ր Ղ

Միհրդատի պարտությունը ու փախուստը Հայաստան և նոր պատերազմի պատրաստությունը հայերի դեմ 181

Գ Լ Ո Ւ Խ Մ Ա Ս Ն Շ Ո Ր Ս Ե Ր Ո Ր Ղ

ձուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան և Տիգրանակերտի առումը 192

Գ Լ Ո Ւ Խ Մ Ա Ս Ն Ի Ն Վ Ե Ր Ո Ր Ղ

68—67 թվերի կոիվները և Լուկուլլոսի նահանջը 209

Գ Լ Ո Ւ Խ Մ Ա Ս Ն Վ Ե Գ Ե Ր Ո Ր Ղ

Պոմպեյոսի արշավանքը և Տիգրանի հաշտությունը նրա հետ 225

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Մ Ա Ն Յ Ո Ր Ե Ր Ո Ր Ղ

Պրասոսի արշավանքը և Արտավազդ Բ-ի դաշնակցությունը Պարթևների հետ 243

Գ Լ Ո Ւ Խ Մ Ա Ս Ն Ո Ւ Ք Ե Ր Ո Ր Ղ

Քենտոնիոսի պարթևական արշավանքը և Արտավազդ Բ-ի ողբերգական մահը 256

Գ Լ Ո Ւ Խ Մ Ա Ս Ն Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Ղ

Արտաշես Բ-ի և նրա հաշորդների համառ պայքարը Հայաստանի անկախության համար 280

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Ղ

Փտարագգի թագավորների անկախուն իշխանությունը Հայաստանում 299

Հուսկա-Պարրեական տառնալյա պատերազմը և արշակունյաց քաղաք- ուրքյան հաստատումը Հայաստանում	320
Հայաստանի օտար դինաստիաների թագավորները	346
Ազդացուցակ	347
Համառոտ տեսութուն աղբյուրների և ցանկ գրականության	348
Հայկիված. Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի և «Կյուրոպեդիա»-ի արմեններին վերաբերող հատվածները	371
Ժամանակագրական աղյուսակ	401

Ք Ա Ր Տ Ե Ձ Ն Ե Ր

Արմենների հնագույն գաղթավայրերը Հայաստանում	33
Քսենոփոնի և Տասը հազարի նահանջի ճանապարհը	68
Լուկուլլոսի ճանապարհը Սոփքի վրայով դեպի Տիգրանակերտ	195
Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Պլուտարքոսի	201
Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Ապպիանոսի	204
Լուկուլլոսի ճանապարհը Կորդուքից Մշո դաշտը	215
Լուկուլլոսի ճանապարհը դեպի Արտաշատ	217
Պոմպեյոսի ճանապարհը Փոքր Հայքից դեպի Արտաշատ	231
Անտոնիոսի արշավանքի ու նահանջի ճանապարհը	259
Ալանների արշավանքի Caspia via ճանապարհը	310
Կորբուլոնի ճանապարհը դեպի Արտաշատ և Տիգրանակերտ	327

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Բ Ե Վ Հ Ո Ո Մ Ը

Ն Ո Ր Լ Ո Ւ Մ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Մ Բ Ը Ս Տ Ս Կ Ջ Բ Ն Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր Ի

1. Առաջաբան	407
2. Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ու տնտեսական դրությունը Տիգրան Բ-ից առաջ	413
3. Արտաշեսյան հարստությունը և Տիգրան Բ-ը	420
4. Հայ-պոնտական դաշինքը և Տիգրան Բ-ի արշավանքը Կապպադովկիա 5. Միհրդատյան առաջին պատերազմը (88—84 թվ.)	430 437
6. Տիգրան Բ-ի նվաճումները	446
7. Հելլենիզմի զորեղացումը Հայաստանում և Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնումը	455
8. Միհրդատյան երրորդ պատերազմը և Միհրդատի փախուստը Հայաստան 9. Լուկուլլոսը սլահանջում է հանձնել իրեն Միհրդատին և նախապատ- րաստվում է պատերազմի	469 479
10. Լուկուլլոսի հանկարծակի հարձակումը և առաջին ընդհարումը հայերի հետ	488
11. Տիգրանակերտի պաշարումը և Տիգրանի տեսակցությունը Միհրդատի հետ	498
12. Մեծ ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ	507

13. Տիգրանակերտի առումը և Տիգրանի աշխարհակալ մեծ պետության քայքայումը	524
14. 68 թվի կռիվները Հայաստանում և Միջագետքում	532
15. Տիգրանի և Միհրդատի հաղթական առաջարժումը և Լուկուլլուսի նահանջը	550
16. Պոմպեյոսի արշավանքը Պոնտոս և Միհրդատի պարտությունը	560
17. Տիգրանի հաշտությունը Պոմպեյոսի հետ	567
18. Հայաստանը և մյուս հարևան երկրները Պոմպեյոսի արշավանքից հետո	589

Ց ա ն կ ե տ

Գրականություն	605
Հատուկ անուններ	605

Ք Ա Ր Տ Ե Ց Ն Ե Ր

Պոմպեյոսի ճանապարհն Արտաշատից Իբերիա և այնտեղից Սերաստապոլիս-Ցաղիս	586
Պոմպեյոսի ճանապարհը Սերաստապոլիսից Աղվանք	591
Պոմպեյոսի ճանապարհն Աղվանքից Փոքր Հայք	593

ՀԱԿՈՐ ՀԱՄԱԶԱՍՊԻ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ
ЯКОВ АМАЗАСПОВИЧ МАИАНДЯН

Ե Ր Կ Ե Ր
Ա.

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
Փ. Հ. ՄԱԳԱՆՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր
Հ. Ն. ԳՈՐՄԱԿԱՆՅԱՆ
Նկարիչ
Լ. Ա. ՍԱԳՈՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ
Մ. Վ. ՀԱԿՈՅՅԱՆ

Պատվեր 318

Հրատ. 4643

Տպաքանակ 5000

Հանձնված է շարվածքի 23.4.1975 թ.: Ստորագրված է տպագրության 8.2.1977 թ.:
Տպագրական 39,75 մամուլ, հրատ. 33,12 մամուլ: Թուղթ № 1, 60×90¹/₁₆:
Գինը 3 ո. 55 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Армянской ССР. Ереван, Барекамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

ՀԱԿՈՒԲ
ՄԱՆԱԴՅԱՆ

Ա